Веселий мудрець

Борис Левін

Книга перша

ПРОБУДЖЕННЯ ГРОЗИ

1

Час служби давно скінчився, великий дзвін Успенського собору покликав до вечерні, а він змушений сидіти невідомо для чого. Таке повторюється майже щоднини. Ось і сьогодні: можна б піти, але ні — столоначальникові бажано затриматись, а тому сиди й ти, пане протоколісте, хоч уся чиновна братія і підканцеляристи розбіглись, тільки-но годинник у приймальні керуючого пробив п'яту. А що зміниш? Втік би теж, але куди?

А тому терпи, раб божий Іване, син Котляревського Петра, в минулому теж канцеляриста місцевого магістрату. Терпи й чекай на свій час: а може, таки зажевріє і твій вогник, засвітить і тобі надії промінь.

З усього судячи, папір, що ти виконав, — опис наслідків так званої справи про заворушення в Турбаях, кожна буквочка якого виписана з особливим старанням, немислимо каліграфічне, що й дивитись тоскно, ще не проглянуто — отже, не дійшла черга. А можна — звичайно ж, можна — проглянути оний папір і в понеділок, і навіть пізніше, і нічогісінько б не сталось. Полтава лишилась би на своєму місці, як ось стоїть вона многі літа, незважаючи на те, що її не раз плюндрували завойовники. Але піди скажи — Новожилов до коми присікається, навмисне змусить перебілити папір від початку до кінця.

Більш ніж дивні звички у цього підстаркуватого, з невиразними очима чиновника, що невідомо звідки завіявся в Полтаву, влаштувався в Новоросійську канцелярію на посаду столоначальника. Але стіну лобом не проб'єш, бо, як кажуть жартівники, проб'єш одну стіну — за нею інша є. Керуючий приймає з доповідями лише Новожилова — інших він і не знає. Можливо, через те Новожилов і канцеляристів майже не помічає, а говорити — і поготів, ткне пальцем у папір — розумій; "Виконати". І — кругом руш.

Проте бувають і винятки, і здебільшого в тих випадках, коли Новожилов знаходить у папері слово, що звучить, як на його думку, незвично. Тоді винуватця викликають до кабінету, і Новожилов, не піднімаючи очей, кидає папір під ноги: "Звольте, мосьпане, переробити!" Думай, що хочеш, крути собі голову, яке слово викликало невимовний гнів начальства. Згодом канцеляристи з місцевих семінаристів, що не скінчили курсу, — кмітливі й відмінні грамотії, — почали розуміти, що до чого, і самі виправляли свої помилки, а декотрі… навмисне повторювали їх. І знову їх викликали до кабінету і наказували негайно виправити й "надалі не допускати такого непотребства".

Траплялось переписувати деякі папери й Котляревському…

Сьогодні ж довше чомусь, ніж будь-коли, доводилося чекати, коли-то дійде черга і

Новожилов прогляне його теку.

Кілька разів підходив до високих дверей, але нічого не міг почути: здавалось, у кабінеті було порожньо, мертво, ніби й не сидів там Новожилов, не читав паперів Міклашевського, а той не стояв перед ним і не давав пояснень. Чому ж вони затримуються?..

А надворі нині хороше. Здається, ніколи ще не було такої осені. Вона забарвила в різні кольори вулиці й завулки, сади й палісадники, все підгір'я до самого Хрестовоздвиженського монастиря. З багрянцем змагається пурпур, з червоним пурпуром — блідо-зелені й салатні кольори. Не всі сади ще прибрані, ще красуються у них пізні яблука, і Полтава наскрізь пропахла ними. Після вчорашнього дощику дерев'яні тротуари на головних вулицях встигли підсохнути, і, звичайно ж, полтавські модниці з панських господ не загаялись скористатись нагодою, щоб прогулятись і показати обнови: люстринові кунтуші, червоні чобітки з оторочкою, недавно введені в моду головні убори — кораблики. Саме в ті години на вулицях з'являлись і молоді офіцерики карабінерного полку, що франтували в новеньких мундирах.

Цієї ж години, а можливо, трохи пізніше, коли загонять корів, що повернуться з пасовиська, на Мазурівці й Панянці зберуться й дівчата-міщанки, услід за ними налетять парубки — прикажчики, писарчуки, візники, синки посполитих, а вже там не знати звідки з'явиться і троїста музика — скрипка, бубон та басоль, і підуть танці, а потім танцюристи в піснях душу розважать. Погледіти б, послухати, а може, насмілившись, і самому закрутитись у невиновно запальній грі, від якої дух захоплює?

Але що зробиш — не велено, значить, сиди як проклятий, гортай остогидлі папери.

Оці вже папери, не приведи господи! Їх незліченна кількість, і найжахливіше те, що чим старанніше і швидше виконуєш їх, тим їх стає більше, густим потоком пливуть і пливуть вони — чи ж довго недосвідченому і захлинутися?

Вхідні й вихідні, доповідні, пояснення, довідки, відношення і цифри, від яких недовго втратити смак до всякого роду паперів.

А стиль! Наскрізь фальшивий, лицемірний. "Милостивий пане, прийміть запевнення у вічній до вас відданості..." Хто ж цьому повірить? Той, хто підписав цей папір, відчуває щось зовсім протилежне, а клянеться у "вічній відданості". Але спробуй напиши звичайною людською мовою — тебе не зрозуміють. Новожилов з саркастичною посмішкою поверне: "Звольте перебілити, мосьпане. Виправте..." Ось і строчи за формою, по канону, встановленому раз і назавжди. Старайся, виводь літеру до літери, і тоді, якщо тебе не покинуло занадто непостійне божество на ймення фортуна, якщо начальство як-небудь випадково зверне на тебе свою ласкаву увагу, то, можливо, літ отак через п'ять-шість бути тобі старшим протоколістом або ким-небудь подібним. А прослизне фортуна повз тебе, не зверне уваги — терпи: така, видно, братику, твоя доля. Начальство не поспішає — і тобі нема чого підганяти час.

Майже три роки він служить. Чи не прийшов час подумати й про майбутнє? Чи не краще було б закінчити семінарію і одержати парафію? А потім привести в дім попівну із сусіднього села, придбати собі господарство, відгодовувати гусей та індиків — і

забути свої мрії? Кревні, святі, про які не знає поки що жодна людина на всьому білому світі. Ні, краще не жити. Тож нема чого й жаліти, що пішов з останнього курсу семінарії. Одного тільки жаль: не може часто, коли заманеться, як бувало раніше, зустрічатися з учителем своїм — отцем Іоанном. Розмови з ним прагне душа, слово його освіжає, легше дихати, коли поговориш.

Отець Іоанн радить читати більше. Звісно, він читає, був би час. Хто тільки не побував на його столі? Великі греки й безсмертні римляни. А скільки росіян: Антіох Кантемір, Княжнін, Ломоносов, Херасков, Тредіакорський, найновіші часописи, що видаються нині у Санкт-Петербурзі. Ось зовсім недавно в "Детском чтении" познайомився з оригінальною повістю "Євген і Юлія" невідомого досі Миколи Карамзіна, а ще раніше з трагедією Вільяма Шекспіра "Юлій Цезар" у блискучому перекладі того ж Карамзіна. Яка широта думок, який стиль! Читав, перечитував і не міг осягнути, що ж то за сила, яка таїться в слові...

А оце якось отець Іоанн розповідав предивну історію, що сталася з п'єсою Капніста "Ябедник" [1]. На покаа мирові, на осуд виставив автор нинішні суди й людців судейських. Зрозуміло, дорогу п'єсі на сцену перепинили, але про неї, виявляється, говорили, багато хто знав її зміст і передавав його з уст в уста.

— Звідки, отче, відомості оці?

— Люди, сину, — усміхнувся отець Іоанн, погладжуючи бороду, — ходять по землі й носять за собою не токмо прах її... Гостив у мене недавно брат мій названий, товариш по Харківському колегіуму Михайло Ковалинський — імені не забудь! Разом з ним ми мали щастя слухати лекції вчителя нашого Григорія Савича Сковороди... Так ось, Михайло і розповів мені історію з п'єсою Капніста. До речі, Капніст — земляк наш, з Обухівки, що під Миргородом... Де Михайло чув сіє — не відаю. Зело повчальна доля, сину мій, мужів літератури, істинних творів бентежного духу людського...

Хотілося розповісти про щойно прочитану книжку. Але кому? Товаришам по службі? Хто ж тебе зрозуміє? Котляревський звертався до записів. У ті ж зошити вписував і пісню, і думу, і примовку, почуту від людей. У ярмаркові дні особливо багато записів з'являлося.

Мабуть, це лишилося з дитинства, коли, бувало, ще й на світ не зазоріє, підхоплювався з постелі, швиденько збирався, не пив, не їв і, мов на велике свято, виряджався на цілий день у ярмарковий гамір і штовханину.

Тому й тепер, як колись у дитинстві, у захваті від усього баченого й чутого, вештався поміж возами, на яких можна було здибати всяку всячину: м'яту англійську й пшоно сорочинське, ріпу дивовижних розмірів і перець гвоздичний. Після возів переходив у ряди і тут теж дивився й слухав, і хоч нічого не купував, але неодмінно прицінювався, що коштує, наприклад, фунт фініків чи фамільного чаю, у яку копійку обходяться боби турецькі, вина й маслини, патока картопляна, свічки стеаринові, сальні й воскові, коси сінокосні, кожухи овчинні, посуд дерев'яний, капелюхи пояркові. А одного разу спитав, що коштує простий віз і селянська свитка, аршин полотна простого, відро дьогтю чистого й возового. Побачив сіль різних сортів на лотках і

поцікавився, яка ціна кожного сорту. Прикажчики, яким остогидли покупці, що не купують, а тільки прицінюються, відповіли: "На розумних міняємо". Івана відповідь не здивувала, і він цілком серйозно зауважив:

"А, зрозуміло, панове, своїх поки що не заіміли". І пішов далі між лотків, поскільки всі питання, як йому здавалось, уже прояснив. Ішов і не смів озирнутись: ану услід важуча грудка солі свисне! Але — обійшлось.

Кожен лоток, кожен віз впадав в очі, заманював: купи, візьми, не минай.

— Осьдечки очіпки гризетові! — кричала відома в Полтаві міщанка Сидориха, гладка, червонолиця баба, її гучний голос чути було аж у другому кінці ярмарку.

— А меду молодого! Меду! — кликали з іншого ряду.

— Пива! — гудів броварник Гарбуз. — Ячного пива!

— Імбиру білого! Жовтого!

— Сап'ян! Кожа різного сорту!

— Балика! Ікорки паюсної! Зернястої! — Заходь! Налітай!

— Квасцю-сирівцю! На один гріш — кварта. Пий! Куштуй.!

Подовгу стояв біля сліпих лірників, що сиділи подалі від гамору, на відстороні, біля них завжди юрмились люди, задумливі, трохи врочисті, іншим разом засмучені, тихі. Іван стомлювався від довгого стояння і вмощувався просто на землі з лірниками поряд, слухав кожну пісню, запам'ятовував, щоб потім записати слово в слово. Просив співати ще, віддавав їм до останнього шеляга — все, що брав з собою на ярмарок.

Кружляла карусель. Цигани водили ведмедя, і за ними невідступне ходили хлопчаки, як це буває завжди й всюди.

Продавець дитячих іграшок нестямно свистів одночасно на кількох глиняних свищиках. Свист оглушав, і не всі насмілювались підійти до нього, особливо страхалися діти, хоч саме їх він силкувався заманити.

Неможливо було піти, сховатись. Та Іван і не прагнув до цього — навпаки, йшов назустріч з широко розплющеними очима. Його полонила мова — та сама, яку чув в устах матері й батька, вона дзвеніла, грала, переливаючись усіма барвами, м'яка, соковита, самобутня. Він ладен був записувати кожне слово, просити, молити, щоб його повторювали дядьки, які приїхали з Решетилівки, козаки з Миргорода й Золотоноші...

Зошити повнилися все новими й новими записами. Думаючи про них, згадуючи, що записано, повторюючи про себе кожну думу, пісню, приповідку, почував себе незмірне багатшим. Треба тільки лишитись на самоті, розгорнути заповітні сторінки — і що йому Новожилов з його пихою і всі ці надуті, самовдоволені чиновники! Нехай заносяться, деруть кирпу, хапають чини та прибавки до своїх чималеньких окладів! Нехай! Вони не бачать далі рядка вихідного паперу, тремтять за свої місця, кроти сліпі, довбехи жалюгідні.

Не почув, як прочинились двері й увійшов Міклашевський, тільки коли той став поруч, похопився, накрив папірець ліктем, відсунув убік і опустив у шухляду.

Але Міклашевський нічого не помітив. Останнім часом відлюдкуватий, якийсь пригнічений, він сяяв; кругле, лискуче від поту обличчя розпливалося в усмішці, коли-

не-коли він усією правицею відгрібав чорне густе волосся з вузького лоба.

— Підписав! — Поглянув на високі двері і, захлинаючись від радості, пошепки додав: — Сказав — старайтеся, добродію, і років через три будете протоколістом... Не токмо ти, Іване, але і я буду.

— Поздоровляю!

На очах Федора — справжні сльози. Вони розтікались по обличчю, а він не соромився їх та, мабуть, і не відчував.

Іван сторопіло дивився на товариша. Була людина — І раптом зникла, пропала, розпливлась на мокру сіру пляму. Хотілося схопити його за комір, струсонути: опам'ятайся! Що з тобою діється, Федоре, славний полтавський бурсаче? Як смієш вірити обіцянкам якогось Новожилова зробити тебе протоколістом! Чи не ти ще рік тому запоєм читав по пам'яті Ціцерона і незрівнянного Вергілія? Як урочисто звучала соковита латина у твоїх устах! А окрім того, ти ж і сам писав. Твої твори отець Іоанн Станіславський, учень Сковороди і наш улюблений учитель, ставив за приклад іншим і при всіх казав: "Треба, сину мій, працювати в любов'ю і благоговінням, у тебе добра рука, а головне — світ навколишній зриш по-своєму. А це зело важливо. Затям, що казав Пліній Старший про грецького художника Апеллеса: "Жодного дня без рядка".

Обіцянка Новожилова заслала тобі світ білий. А пригадай, як ти розчулено слухав вірші Сковороди, які нам читав, бувало, отець Іоанн? І сам мріяв писати. Невже ж усе оте забув? Але поглянь ось на мене, пильно придивися. Мені вже більше двадцяти трьох, я протоколіст, — а як живу? Чого досяг? Такий же, як ти, як усі, виконавець паперів.

Де ж твої мрії, друже мій! Невже забув солодкі бесіди наші в дні літніх вакацій, коли, закинувши за плечі напівпорожні сакви, ми мандрували по росяних стежинах нашого краю, бували в Диканьці й Опішні, доходили до самого Зінькова. Ото були походи! Пригадуєш, як зорювали в полях під чистим серпневим небом, укрившись однією бурсацькою киреєю, і давали один одному клятву не віддати комусь своє ще не зоране поле? Як же це, Федоре, сталось, невже втратив розум? А може, я втрачаю? Мабуть, ти не розумієш, що нема в світі гіршого, як позбутися —друга, на якого мав надію, з яким збирався ділити нарівно і радості, й печалі?

Міклашевський, ніби оглушений, не чув схвильованої га рячої мови Івана. Він дуже поспішав, склав сяк-так папери й, кинувши їх до шухляди, одягся і, не прощаючись, побіг.

Нещасний! А втім... може, й щасливий? Мине час — і він стане не тільки протоколістом, але (може і це трапитись) й помічником столоначальника, і теж не помічатиме підлеглих, не розмовлятиме з ними. У нього буде свій дім, сім'я, повний двір збіжжя всякого. А чого ж іще треба людині? Власне, може, й ти?.. Про віщо, про віщо мізкуєш, Іване? Чи не про те, що й твій колишній однокашник по семінарії? Ні, тисячу разів ні!..

Дивився у вікно і нічогісінько не бачив. Ні золотого каштана при самому вході до канцелярії, ні підхопленого вітром листя, що зграями червоних, жовтих, сизих птахів

злетіло з землі й повіялось на дахи, паркани, знову схопилось — закрило куточок синього неба, що стало через це раптом пістрявим.

Не пам'ятав, скільки часу простояв біля вікна, спустошений, пригнічений, і, ще не знаючи, для чого, спостерігав за людиною в сірій селянській свитці, в шапці з овчини і юхтових чоботях. Мужик шукав чогось, роздивлявся на вивіски, переходив від однієї до другої, чухав потилицю. Нарешті, опинившись біля ґанку канцелярії, довго стояв перед ним і, озирнувшись, зняв шапку.

У коридорі почулися кроки, потім у двері постукали, і, не чекаючи дозволу, до кімнати ввійшов чоловік, якого Іван бачив з вікна, вклонився:

— Добрий день, паночку!

— Добрий день!.. Кого вам, добродію? — співчутливо спитав Котляревський. Мужик дивився на нього уважно, прямо, без тіні страху чи улесливості. Іванові це сподобалось, у нього навіть настрій виправився.

— До кого ж вам, добродію? — спитав ще раз.

— Та що вам казати, паночку. Така, знаєте, веремія... Біда, одне слово. І прийшов я оце спитати: чи є правда на світі?

У цей час у сусідній кімнаті задеренчав дзвоник. Іван кинувся на виклик, попросив відвідувача почекати хвилину, закрив стіл. Тим часом Новожилов, зібравшись, як видно, йти додому і не дочекавшись протоколіста, вийшов сам, уже одягнутий, у шапці, з палицею в руці, сказав:

— Не поспішайте. Ваші папери я продивлюся в понеділок.

Побачивши незнайомця, що все ще стояв біля порога, здивовано ворухнув кущуватими бровами:

— А це що?

— Людина. Мабуть, до вас, — спалахнув Котляревський: як можна говорити про людину "що"? І як можна змушувати чекати стільки часу даремно?

— До мене?

— Так, паночку, мабуть, до вас, — вклонився мужик, підмітаючи підлогу шапкою. — Біда...

— Що за біда, вашець?

— Пан наш записав до ревізького реєстру усю сім'ю нашу. А нас — сім братів та в кожного по два-три сини. І навіть батька старого записав із матінкою... А ми ж вільні, з діда-прадіда у запорожцях ходили... Козаки. Так я оце з суплікою. А прозивають нас Вернигорами. Я оце — Павло.

Новожилов дивився на козака байдужими холодними очима й ніби не бачив, дивився кудись повз нього.

— Так поможіть, коли ваша ласка, — знову вклонився Вернигора.

— Откель будеш, вашець? Село ваше далеко протистоїть отсюдова? І як пан прозивається?

— Із Сухорабівки ми. А пан у нас Полуварич. Петро, значить, Васильович. Та ви його, паночку, мабуть, знаєте, бо його кожний собака знає.

Вернигора здавався Котляревському, коли він дивився з вікна на нього, невисоким, якимось навіть кволим, а тепер, у кімнаті, він був майже одного зросту з довготелесим Новожиловим, а до того ж широкоплечий, погляд мав спокійний, прямий, чорні звислі вуса підкреслювали мужні риси обличчя, хоч, може, й загрубілі на степових вітрах та сонці.

— Ти мужик, і мови твоєї не розумію... — Губи Новожилова скривило в презирливій посмішці.

Вернигора, ледь прищулившись, відповів спокійно, з гідністю:

— Так, я, ваша милість, неписьменний. І мова моя така від матінки дісталась. Просимо вас, пане... одпишіть нашому Полуваричу, щоб одумався, бо то гріх — людей неволити.

— Хто дозволив тобі, хлопе, про свого пана таке верзти? Пан Полуварич — дворянин, достойний у всіх отношеніях землевласник. Ступай!..

— Куди?

— Откель прибув... — Новожилова починали дратувати настирливість і якась неймовірна шляхетна гідність, що прозирали в кожному слові, в кожному рухові цієї людини.

— Дозвольте мені, — виступив наперед вкрай схвильований Котляревський. — Я перекажу... Я розумію.

— Ви, мосьпане? — Новожилов наче тільки допіру помітив Котляревського, звернув увагу на його незвичайну блідість. — Я не просив вас, одначе.

— Але ж, пане Новожилов, Аполлоне Арсентійовичу, як же так? Це ж людина... Просить.

— Хто? Раб? Він посмів жалітись на свого повелителя? Це ж бунт! Та за це одне... — Новожилов натягнув рукавичку й підняв палицю, начебто очищаючи собі дорогу, але біля дверей стояв Вернигора.

— Виходить, ваша милість, ти розумієш, про що я просив тут?

— Як!.. Як смієш? — На якусь мить остовпів Новожилов. — Геть!

— Чого кричиш, буцім тебе вже ріжуть? — спокійно, надіваючи шапку, мовив козак. — Ми не лякливі. І скажу тобі: не дуже я і надіявся на твою допомогу. Наші ще надіялись, а я — ні. Бо знаю: ворон воронові ока не виклює. Що ж, спробуємо самі ще раз поконтрактувати з твоїм достойним Полуваричем. — Козак замовк, пильно глянув на змертвіле обличчя Новожилова. — Турбаї пам'ятаєш? Будуть і нові, а може, й не одні. Ото так, мосьпане. — І повернувся, щоб піти, але, поскільки Новожилов мовчав, поглянув на нього ще раз співчутливо: — Не розумієш мови мужика? А хліб чий ковтаєш? Тож-то. Мовчиш? Заціпило? Одначе бог з тобою, видно, обидив тебе господь, розуму не дав. І допомогти тобі вже, мабуть, ніяк... А ми ж таки будемо жити. Прощавай!

Новожилов не міг перевести дух. Стояв, вирячивши очі, руки тремтіли, йому здавалося: козак зараз дістане ножа і піде просто на нього. Але той дивився вже в інший бік, потім ще раз повернувся, побачивши Котляревського, зірвав шапку,

вклонився й рушив за поріг.

Чути було, як він іде порожнім гримким коридором, і чоботи його гупають по дерев'яній підлозі. Хряпнули вхідні двері.

— Розбійник! Запорожець! — продихнув нарешті Новожилов. Опам'ятався, зиркнув на Котляревського: — І ви хороший! Замість того щоб покликати сторожа, стояли... і ще перекладати збирався. Тільки з поваги до вашого покійного батюшки, що прослужив стільки літ у магістраті, прощаю вам... А якщо вдруге... — Не договорив, поважно пройшов через кімнату.

Котляревський сховав папери в стіл, машинально одягся і покинув канцелярію. На ґанку, вдихнувши свіжого повітря, спинився. Навкоси через майдан у сірій селянській свитці простував козак, а вітер услід за ним гнав червоне листя, пташиними зграями воно крутилось навкруги, то припадаючи до землі, то злітаючи в повітря. А козак простував, твердо ступаючи по землі, не озираючись, не звертаючи уваги на перехожих, заглиблений у свої думи.

За Шведською могилою сідало сонце, і в тону місці на півнеба розливалась червоно-синя ріка, береги її вбвільно темніли, попелясті оторочки неначе в'янули, щезаючи, розтоплюючись у вечірньому небі. І нібито з цієї синяви, з глибини самого серця народилась пісня:

Ой гай, мати, ой гай, мати,

Ой гай зелененький!

Десь поїхав мій миленький.

Чисті голоси і сама пісня розтривожили.

Котляревський легко зітхнув і наддав ходу... Не помітив, як вийшов на Панянку. Внизу, скільки око бачить, розкинулись луки, а на другому боці долини, на горі, здіймались півколом монастирські стіни; на скатній покрівлі дзвіниці червонів останній промінь сонця.

Ось тут, на Панянці, одного разу в такими, як і сам, бурсаками забрів у підземні ходи, що лишились у Полтаві з давніх-давен, довго блукали по них, поки нарешті вибрались. На все життя запам'ятався похід той. А пізніше, як уже вуса посіялись, приходив сюди на вечорниці, слухав пісні, спостерігав ігри парубочі і сам, траплялося, разом з хлопцями пісні співав, смалив тютюн-самосад, кружляв у шалених танцях. Гарний був час. Юність. Невже ж нема її, пішла назавжди? Але ж, він-то й не жив зовсім: кілька зим бігав до дячка, потім — семінарія, і ось уже три роки в канцелярії. Здається, тільки тоді й жив, як починались літні вакації. Де тільки не носило! Чого бувало, не надивишся та не начуєшся за літо! Добре було й товариство... І Міклашевський ходив. Міклашевський! Ех, пропав козак ні за цапову душу. Коли б міг, пішов би з канцелярії і Федора б умовив. Та зважитись на це нелегко. Насамперед — куди підеш? Де дістанеш місце?

З гори Панянки в різні кінці збігало кілька стежин, губились у високій траві. По підгір'ю юрмились хатки, світилися проти вечірнього сонця вікнами. Із однієї хтось вийшов. На коромислі порожні відра погойдуються. Трохя нижче — криниця, і вода в

ній чиста, холодна, нектар божественний, особливо коли п'єш із рук добрих...

Вона сказала, що звуть її Ганною. Поставила відро на цямрину й чемно так: "Пийте, будьте здорові". Він пив, вона не квапилась додому. Злякалась чомусь, коли побачила його вдруге. Але й не поспішала прощатись. Стояла, поки мати не покликала. Легко підхопила важенні відра й пішла. А втретє, побачивши його на тій же стежці, спробувала піти — і знову лишилась.

— Добрий вечір! Давно вас не було на Панянці. Чи не хворіли?

У голосі тривога, співчуття.

— Трохи,серденько, було.

— Правда? А чим же?

— Від думок про тебе... А більше нічим.

— Смієтесь над бідною дівчиною. — Потупилась, кинулась до відер. А він не пустив.

— Почекай хвилинку. Не тікай так швидко. Дай... подивитись на тебе. І попити.

— Та пийте собі на здоров'я... Мабуть, у вас і криниць нема на Мазурівці?

— А ти знаєш, звідки я? Може, знаєш, як і прозиваюсь?

— Знаю. З канцеляристів будете, . — А звідки дізналась? Я ж не казав.

— Батько вас бачили. Вони не велять стояти з вами... Нерівня я вам. — І тихше, з болем: — Віддають мене за хлопця з Тахтаулова. Уже й заручини були. Так що... — В очах і докір, і сльози. — Прощайте!

І, піднявши коромисло з почепленими на ньому відрами, пішла, попливла вузенькою стежиною вгору, до хати за вишневим садом. А він дивився затуманеним поглядом услід — на тонкий стан, схилену голову й коси, що бились на білій сорочці. Вона ж ішла все далі й далі, поки не закрили її тонкостовбурні кучеряві вишні. Пішла. Зовсім не побачить він її більше. І нікого в нього нема. Багаті цураються бідного канцеляриста, а бідні... мабуть, стережуться: як би панок не обдурив їх, не насміявся. Байдуже, йому нікого не треба. Ні багатих, ні бідних. Та й не про це його думи, хоч і болить серце, іноді так защемить, що хоч кричи. І нехай щемить, нерозумне, нехай болить: що він йому скаже, чим зарадить? Нічим він його не зарадить...

Одначе час і додому, матінка чекає з вечерею, сама не сяде за стіл. А просив же: "Не чекай, може, затримаюсь". А вона своєї: "Не можу, сину. Без тебе і їсти не хочу". Ось і поспішай, брате Іване, у палац свій на Соборній, що воздвигнутий на тому самому місці, де чотири вітри з чотирьох сторін світу стрічаються.

Завернув у провулок, здаля побачив семінарію — і швидше забилося серце. Не раз уже так траплялось: прямує додому, а в провулок неодмінно заверне. Хай це і гак зайвий, а все одно тягне. Уповільнюючи ходу, задивився на ледь освітлені вікна: семінарська братія, мабуть, ще студіює, гомонить, сперечається. Зазирнути б, дихнути повітрям альма-матер. Та, мабуть, ні: далі, далі веде його доріжка.

— Іване! Чи це ти?

Здається, його кличуть? Так, його. Але хто? Та це ж отець ІоаннІ Хотів бігти — так зрадів, але той швиденько спустився з ґанку й уже спішить назустріч! У рясі, в бороді, а обличчя свіже, не старе.

Підійшов, обійняв, залоскотав бородою:

— Здоровий?

— А що мені подіється? А ви, отче? Майже тиждень не зустрічались.

— Про що згадувати? Покашляв був, а попив медку — і як рукою зняло… А я ждав тебе, Іване…

— Простіть, отче… Роботи нині багато.

Від пильного ока вчителя нічого не сховалось. Усе бачив, усе помічав. Виріс, вирівнявся Іван, змужнів. Тонке благородне обличчя, ніскільки не псують його віспини, вони непомітні майже, як перчини-родимки — одна, ось ще одна.

Увагу Станіславського Іван привернув до себе в перші дні знайомства, на перших лекціях з латинської та російської словесності. Учень виявився вдумливим, мав самобутні міркування, глибокі, зовсім не семінарські знання. Першим учнем був і лишався таким, поки вчився. І коли б учився далі — хто зна, як би виріс. Ніхто не знав так історії, філософії і латини, як Іван Котляревський, ніхто не вмів так вдало скомпонувати вірш на вільну тему. Мав великі надії на цього учня; був певен: прийде час — Іван замінить його, Станіславського, а можливо, і далі піде: світ широкий, шляхів у ньому не злічиш, вибирай, який до душі припаде. Волів бачити його у славі, великою людиною. А хто ж він нині? Звичайний виконавець казенних паперів. Виконавець… До списків канцеляристів вписав його ще десятирічним хлопчиком батько — теж службовець магістрату. Гірка доля. А що зміниш? Здається, все б зробив для нього, коли б його воля. Учитель зітхнув, і Котляревський, зрозумівши його погляд, його мимовільне зітхання, приклав руку до серця, затремтів голос:

— Спасибі, отче, за добро, що подарували мені. Повік не забуду! Хоч би де був, хоч би що зі мною скоїлось, а ваше слово, ваша мудрість, як зоря, світитимуть мені.

Станіславський, теж схвильований, щоб не виказать свого стану, замахав руками:

— Іване, що ти кажеш! Чого я тебе навчив? Та не будь душа твоя відкрита людській мудрості, ніхто нічого не дав би тобі. Сам ти премудрості кладезь, і мені незмірне жаль, що марнуєш кращі роки свої на писання вихідних та вхідних паперів… А твій талант, сину? Де він? Невже забув про все?

— Я нічого не забув, отче. Науку вашу, все, що подарували мені, пам'ятаю. І я все той же, тільки…

— Чому замовк?

— Важко мені. Гнітить усе. Пішов би. Але куди? Станіславський мовчки йшов поруч, мало не сягаючи плечима повислого над парканами золотого яблуневого гілля, вибирав дорогу де кращу, рівнішу. Іван, такий же високий, як і вчитель, ішов пліч-о-пліч з ним, не осмілюючись порушити мовчання. Станіславський раптом спинився на розі провулка і Соборного майдану. Відкривалась перспектива вулиці, рівна, ніби шнурком відбита, витягнута далеко за місто, в чисте поле.

— Сьогодні я зможу тобі дещо запропонувати, — сказав Іоанн, — але спочатку поговоримо. — Глибоко зітхнув, розправив плечі. — Вечір он який, диво — чи не правда?

— Як тоді, коли ми ходили по місту й читали. Пригадуєте?

— Ти особливо гарно читав Вергілія. А Міклашевський — Овідія. Як він нині? Щось не бачу його.

— Федір? — Котляревський здвигнув плечима. — Здасться, все гаразд. Начальникові стола до душі припала його робота, і років через три-чотири Федір посяде місце протоколіста. Йому вже обіцяли.

Станіславський довго мовчав. Тінь смутку лягла на обличчя.

— Ну що ж… Feci guod potui [2] . Не кожному дано. Poeta nascitur, non fit [3] . Одначе ти, Іване, бачу, сам не свій. І не токмо через Федора. Інше в тебе на серці.

— Отче, нині осінь тільки починається, а ми ж не такі й старі, — хотів пожартувати, а вийшло не зовсім весело.

— Жартуєш? Значить, переживеш печаль. Під ногами шелестіло опале листя, як вода на перекаті. Вулицею промчала легка ресорна бричка. Чиновник уклонився, побачивши законослужителя. І знову тихо на розі Соборного майдану. Тихо й безлюдно. І все ж гарна Полтава цієї пори, все в ній близьке Й дороге серцю. Може, тому воно так і щемить.

— Важко й тоскно, отче… Простого козака за людину не вважають, у неволю, як вола в ярмо, тягнуть, мову його, мову дідів і матерів наших, наріччям нарекли… І ,слова не скажи супротив. Як же після цього жити?

Станіславський ніби дослухався до чогось. Узяв Івана під руку, провів кілька кроків мовчки, величний, ставний, у бороді почепився червоний вишневий листок. Учитель вдивлявся в Іванове обличчя суворим поглядом, як, траплялося, ще в семінарії, коли інколи не встигав у повному обсязі виконати домашнє завдання.

— Як посмів, Іване, таке в думках мати? Говорити таке? Невже мислиш — усе досягається легко, без болю, без зусиль. Omne initium defficile est [4] . Слухай же — хай благословенним час цей буде — тобі належить зробити такий початок. Голова в тебе світла, а серце добра прагне.

— Що ж належить робити?

— Серцем своїм слухай пісню народу нашого. І сам пробуй! Сміливіше берись! Таланту своєму не дай загаснути. Все, що знаєш про народ свій, на мову високої поезії переклади. Як Сковорода. Тільки по-своєму.

— Як же ж так, отче?

— Це, звісно, нелегко. На таке не кожен піде, а ти, сину, підеш. І тоді я, вчитель твій, скажу собі: ні, недаремно жив я на цьому світі, недаремно ряст топтав.

— Але ж це… неймовірно важкий труд.

— Per aspera ad astra [5] , — мовив у вечірній згусклій тиші Станіславський. — Тільки через терни! Іншого шляху до зірок нема.

Приголомшений, Іван мовчав. Те, що він почув, було справді грандіозним, захоплювало дух. Для чого ж учитель — такий мудрий, досвідчений — вимагає неможливого?

— Не годен я, отче! Не зможу!

— Зможеш. Ти думай над цим, день і ніч думай. Зможеш! — упевнено й твердо сказав Станіславський і м'яко, тихо додав: — Повинен! Я ж тебе, сину, знаю. Ти ріс на моїх очах. Учився. Я ж земляк твій, як і ти — полтавець. А полтавці — уперті і взагалі хлопці непогані.

Вони знову йшли поруч. Тонкий у талії, високий і стрункий Іван Котляревський і кремезний, величний — отець Іоанн Станіславський, учитель російської і латинської поезії.

Так дійшли до Успенського собору. Звідти два кроки — до свого дому. За собором дах проглядає, у причілковому вікні вогник світиться.

— Прошу до нас, отче. Матінка дожидає з вечерею. Разом трапезу приймемо.

— Ні, не піду. Пізно вже... І останнє, що хотів сказати... Приїздив до мене минулої неділі приятель мій давній з-під Золотоноші. Просив учителя знайти для сина. Я зразу ж подумав про тебе. Можеш їхати. Матимеш стіл, кімнату. Навчаючи інших, вчитимешся й сам. І для роботи час матимеш... Десь у тих краях літ сорок тому вчителював і Григорій Савич Сковорода. "Сад божественних песней" писав... Ти будеш там. Поклонись землі тій.

— Поїду. Хоч сьогодні.

— Чому не спитаєш про умови?

— Мені однаково. Тільки б з канцелярії піти. На свіже повітря, на простір!

— Негоже так, Іване. Умови треба знати. І обговорити. І ось що не забудь. Перед тим як їхатимеш, неодмінно візьми в предводителя нашого, пана Черниша, папір, що состоїш у дворянстві. А то... Хоч поміщик цей і знайомий мені, а запише тебе у ревізький реєстр — і прощай, воля... Отож не забудь... І чекай. Приїдуть по тебе. Може, в ту неділю. На ярмарок пожалують. Ну ось, сину мій, і все. Матері кланяйся! Заждалась тебе, мабуть, стара.

— Ой правда! Спасибі вам! За ваше добро!

— Одним "спасибі" не обійдеться. Пам'ятай слово моє, сину!.. — Іоанн замість перехрестити Івана — обійняв його, притнс до грудей. — Іди вже...

Іти було недалеко. Обігнув дзвіницю, собор — і ось уже хвіртка. Біля неї розгледів матір. Вона чекала — така ж висока й тонка, як син. У темній шалі, в подовженій керсетці із зубцями, обведеними гарусною ниткою.

— Мамо!

— Ти, Іване?.. Не інакше звістку якусь несеш — поспішаєш, і мова неспокійна.

— Так, мамо, — сказав Іван і подумав, що звістка ця матір не порадує: не завжди охоче розлучалася з ним, і цього разу слова не скаже, але погляд її, похилені плечі скажуть йому все... Ні, сьогодні він нічого не скаже — жартуватиме, і вона буде спокійна і, можливо, не спитає, що ж то за вість така.

І він справді жартував, як це вмів тільки він, розповідав, що оце йшов із служби й поблизу семінарії — "випадково звернув у той провулок" — зустрів отця Станіславського. Як же ж не поговорити? Ось і побесідували — мало не до півнів, добре, що хоч не до третіх. Нехай мати не гнівається. Іншим разом проворніший буде.

Вона слухала й не могла збутися думки: що ж за вість приніс її син? Добру? Дай, господи! То чи варто так непокоїтись? Якщо в сина легке серце, якщо йому добре, — матері більшого щастя не треба.

3

Не пам'ятав себе таким: оновленим, вільним, як птах, і зовсім молодим, далебі, юнаком, повним сил і нестримного захвату, здібним на все, аж до хлоп'ячих витівок. Справді ж бо, йому всього двадцять чотири і все життя попереду, а це — нові люди, невідомі зустрічі і нова робота. Тільки б до місця прибути скоріше, обдивитися, познайомитись з майбутнім вихованцем...

Минуле лишилося по той бік Київського в'їзду. Вийшов будочник, посвітив ліхтарем, сонно поглянув услід проїжджим, не спитав хоч би задля годиться, куди й по що в таку ранню годину від'їжджає молодий панок, і опустив шлагбаум. У прозорій млі ледве вгадувались золочені маківки Успенського собору, зблискували зволожені дахи ковальського ряду, свіжий колісний слід лишався на дні майже пересохлої Полтавки, праворуч косою тінню проплив костьол, і незабаром останні приземкуваті хатки поховались за чорними осінніми садами. А попереду вже горбатився нерівний степ, зливаючись з небвм, стіною ставав перед очима. Ледве біліла дорога, вела візок все далі й далі.

Там, за Київським в'їздом, за шлагбаумом, який опустив будочник, у теплому, ще сонному містечку лишився батьківський дім з випаленими на сволоці словами про рік його возведения, босоноге дитинство, в якому чудернацьки переплітались легенди про героїчне минуле полтавської фортеці з сучасним, юність, віддана науці в духовній семінарії, і безконечні дні й місяці в Новоросійській, канцелярії..

Ще три дні тому він прийшов до столоначальника і вручив йому письмову заяву про відставку. Той за звичкою не підвів голови, не подивився на папірець з гладкими краями, чисто й акуратно виконаний. А Іван не йшов, чекав, і Новожилов нарешті присунув папірця до себе, презирливо підібравши нижню губу, приготував перо, щоб вказати самовпевненому протоколістові на пропущену кому, і раптом здивовано мугикнув, видивився на Котляревського:

— У відставку? Адже ви, мосьпане, вже протоколіст.

— Так, мосьпане, у відставку, — в тон йому відповів Іван.

Новожилов пожував губами, поправив жорсткий комірець мундира, що підпирав одвислі бакенбарди, і хворобливо поморщився, неначе ковтнув чогось гіркого, Одначе більше нічого не сказав і не спитав, мабуть, відчувши у відповіді підлеглого — тепер уже колишнього — незламне рішення. Прощання вийшло дещо сухувате, але Іван іншого й не сподівався: Новожилов не був здібний на більше, лиш кивнув з висоти своєї поважності, казенно байдуже побажав успіху и особистого щастя на новому полі діяльності. Котляревський побажав йому того ж самого.

Міклашевський спочатку не повірив і сказав, що Іванові жарти йому давно відомі, нема чого клеїти дурня, він теж на таке здатний, але, зрозумівши, що Іван не жартує і, справді прийшов прощатись, розплакався, як дитина, і, обійнявши товариша, плачучи,

казав:

— З ким лишуся, брате Іване? Ти — друг мій єдиний.

— Втішишся, Федоре. Не гніви долі. Місце моє займеш незабаром.

— Для чого мені місце, коли тебе не буде?.. Що й казати, звісно, жаль — стільки літ змарновано, жаль і товаришів — таких же, як і він, робочих конячок канцелярії, що безжально в'їдала дні і роки. Товариші по службі провели його до ґанку, незвично задумливі — умудрені життям, колишні семінарські братчики. Тільки деякі дивувались: таку посаду лишати, адже протоколіст — верх бажань?! Він кожному знайшов слово: одному побажав вдало женитись, другому — одержати нарешті посаду канцеляриста, Міклашевському — зайняти його місце, ще комусь — щасливого виграшу в карти, а всім разом — бути гідними семінарського товариства, не забувати, згадувати хоч зрідка раба божого Івана, котрий також пам'ятатиме їх у своїх мандрах по світу...

Важке було прощання з матір'ю. Усю ніч напередодні від'їзду вона не лягала, пекла пироги на дорогу, кілька разів мостила і перемощувала в його скриньці білизну, ще раз і ще передивлялась, чи всі ґудзики на місці, поверх сорочок поклала свою білу шовкову хустку.

— На шиї носитимеш... Все ж тепліше.

Він не смів перечити, не смів просити її прилягти, спочити трохи. Потім узялась допомагати книжки укладати в окрему скриню. Сама винесла й поклала у візок кошик з їжею, хотіла і скриню нести, але Іван не витримав і попросив не втручатися — для чого, мовляв, візник тут, який готовий допомогти молодому панові і його матері?

В очах стояли непролиті сльози, хотіла, щоб ніхто не помітив їх, — і не могла. Завжди небагатослівна, стримана, вона й тепер робила все мовчки, а потім, коли прийшов час їхати, стояла біля візка в накинутій на сухенькі плечі теплій хустці й не дозволяла рушати. І візник сидів мовчки, все ждав чогось.

— Ну що ж ви, мамо?.. Я ж не на край світу їду, — заспокоював, а в самого забивало дух. — Перезимую, а на літо вернусь. Відпишу вам зразу ж.

Вона все розуміла, кивнула: добре, мовляв, не турбуйся, бачиш, і я спокійна. І, неспроможна говорити, лише кілька разів перехрестила його.

Не сподівався, що так рано — на світ тільки благословилось — прийде отець Іоанн. Обійняв його:

— Не забувай, сину, отчого дому, матері своєї... І слово моє пам'ятай!

Це останнє, що сказав учитель.

— Благословляє тебе і отець Башинський. Прийшов би сам, та нездужає.

Соромно: треба було забігти, знайти час і попрощатись, але так закрутився в ці дні, що себе не пам'ятав. Поки оформив свідоцтво про належність до дворянства, три дні минуло. Предводитель пан Черниш, виявилось, у село своє виїхав, довелось до нього стукатись. Деякі розпорядження зробив і по господарству, щоб матері взимку не треба було турбуватись. І все-таки слід було вибрати часину й відвідати семінарію, вклонитись старому вчителеві риторики й пііїтики.

— Прошу вас, отче, передайте мою любов і глибоку вдячність отцеві Башинському.

Соромно мені, що не зайшов. Прощення прошу… І — спасибі вам за все добро ваше!

Вони обнялись, як давні друзі, — вчитель і його перший учень…

І ось він їде. Не в Північну Пальміру, куди одного разу влітку, коли :він був — може, на щастя — на кондиціях, хотіли послати його і ще кількох семінаристів. Ті поїхали, він лишився. А нині їде в Золотоніський повіт. Це далеченько, але не таїкий уже й край світу.

Візок невеликий, напівкритий, у ньому ледве вміщуються нехитра юладь і він сам з візником — літньою панською людиною, і вісе ж таки сидіти на рядні, що вкриває мішок з сіном, зручіно. Можна вільно поринути у спогади, згадувати, що заманеться.

По обидва боки дороги біжать поля, де вже майже зібрано врожай, лиш де-не-де стоять ще півкопи. По жовтій стерні, щось пильно вишукуючи, не звертаючи уваги на проїжджих, походжає чорногуз.

Сам пан Томара виїхав ще вчора, а нового вчителя залишив з обозом і челядинцями. Котляревський не заперечував: мало (радості трястися біч-о-біч з паном і його племінницею Мафією — дівицею, як видно, надто цікавою; поки дядечко івийшов з дому, вона встигла спитати, яких наук пан учитель навчатиме її родича. Іван відповів щось не зовсім чітко, і вона не забарилась спитати, що в нього з вимовою, чи він часом не заїка, і якщо він стане навчати її двоюрідного братця, то як би й учень не став заїкою, а пізніше це може перейти й на неї, бо їй же доведеться кожного дня зустрічатися з паном учителем за обіднім столом, навіть брати уроки, адже вона живе в домі свого дядечка і нема потреби запрошувати ще одного вчителя тільки задля неї. Вона відверто насміхалась: а що ти, вчителю, відповіси? Дивлячись на жваве, досить гарненьке, хоч і трохи повнувате, обличчя дівиці, Котляревський стримано відпіовів, що панні Марії нічого такого не загрожує, бо розмсовляти з нею, а тим більше давати їй уроки, він, на жаль, не матиме часу, та й не наважиться, бо навряд щоб чогось нового навчив він таку освічену панночку.

— Ого, паніє вчителю, та у вас, виявляється, ясна вимова, й, здається, ви досить зрозуміло можете відповідати, й навіть… дівицям. — Панна Марія невідомо чого збентежилась, щось хотіла додати, та в цей час із дому вийшов дядечко; відсапуючись — він тільки-но перед дорогою випив добру кварту меду, вліз у карету й покликав племінницю. Нічого більше не сказавши, підхопивши спідниці, вона проворненько забралась услід за паном Степаном і визирнула звідти іна вчителя, що скромно стояв і чекав, як видно, розпоряджень свого нового пана. Але пан Степан махнув рукою, і сірі в яблуках коні рвонули а місця, легко винесли карету за ворота…

Нічого нема ліпшого, як їхати з візником і говорити, що на думку спаде, співати, якщо захочеш, спинитись, де застане ніч — біля придорожньої корчми або біля закинутої степової криниці, у якій-небудь улоговині, де не чутно вітру, чи на околиці якогось хутірця; знову погойдуватись у візку між небом і землею.

Візник Лука Жук, почувши із уст учителя рідну мову, охоче розповідав, як вони, коврайські, живуть під паном Томарою, сказав, що в нього, Луки Жука, чотири сини (один з ними в обозі їде) і дочка — всі на панському подвір'ї: У стайнях, на псарні, а

дочка куховарка. Так що він, Лука, майже не бачить своїх дітей, зрідка Одарка навідається, спитає, "чи ми ще з матір'ю живі", і побіжить. І сини — все в роботі та в роботі. На Великдень хіба що приходять. Молоді ще, нежонаті, тільки старший збирається, а пан не дозволяє... "Я, батько, благословив, а він — ні".

Похиливши сиву голову. Лука мовчить, щось шепоче, неначе молиться чи прислухається до того шелесту осоки на березі річки, вподовж якої тягнеться дорога.

Іванові жаль старої людини, йому зрозумілий її смуток, і він говорить якомога м'якше, сердечніше.

— Журбою горя не зарадиш, дядьку Луко. Тільки собі серце розвередиш. Може, прийде час — і легше стане жити вам і вашим дітям.

— Хоч би онукам, — зітхнув старий фурман.

— Людині без надії ніяк не можна.

— Однієї надії мало, пане вчителю. Он і мій кум Харитон Груша так каже. Спинимось на нічліг, послухайте його.

— А чого ж треба ще?

Лука помахав над кіньми батіжком, і вони пішли веселіше, візок гойднуло на кореневищі, кинуло у ковдобину і винесло на рівне. Позаду почулося торохтіння: то наближалися підводи; на передках, як граки, насурмонившись, сиділи погоничі. Хрест-навхрест перев'язані вози з кладдю хилились то вліво, то вправо, здавалося, готові в першу-ліпшу хвилину перекинутись.

— Чого ж треба, дядьку Луко?

Жук озирнувся навколо, натягнув віжки;

— Багацько чого... Та краще вже помовчати. — І знову змахнув батіжком, ворухнув віжками.

— А чого ж краще?

— Бо до гріха недовго.

Іван перекусив соломину, підсунувся до фурмана ближче:

— Пан ваш, дядьку Луко, добрий?

— Добрий... — І додав: — Поки що не кусається... Е-гей, соколики!.. Ось уже швидко спинимось, спочинете...

Іван мимохіть посміхнувся: "Не кусається". Спасибі і на тому. Та що йому, власне, потрібно? Учитель мусить навчати — і тільки. Отже, виходить, повинен жити, як дерево росте? Залишатись байдужим до всього, що його оточує, радує або дратує, викликає біль?.. Можливо, не варто було їхати? Залишитись у канцелярії ще на рік-два? Ні-ні, він добре вчинив, послухавши отця Іоанна, вчителя й друга. Коли ж то тепер з ним стрінеться, розрадить душу в бесіді? Та чи й стрінеться взагалі? Хто може знати, що його жде на той рік, ба навіть завтра, через годину?..

Задивився на поле, що бігло поряд з візком, то зелене, то чорне, як ніч, то освітлене сонцем. Боже, скільки землі навкруги, скільки багатства, кожного можна б зробити щасливим, щоб люди ніколи не знали злиднів. Але ні, одному все замало, гребе та й гребе під себе, ніяк не вдовольнить своєї жадоби, а іншому бідоласі і дихати ніяк. І

згадались раптом слова, сказані сміливо й одверто: "Будуть ще, пане, Турбаї!.. І не одні..." Відомо, що таке Турбаї. Іван сам читав доповідні поліції, робив виписки для керуючого канцелярією. Сумно, як згадаєш, скільки невинних загинуло в тім селі, і все через те, що одному всього замало, а іншому — хоч живим у домовину. Коли ж зрозуміють це Новожилов і пани землевласники? Не можна так жити — в темряві, неуцтві, в неповазі до простого люду!

— Не журіться і ви, пане вчителю. — огвався до Івана фурман. — Ви ще молоді, багацько чого побачите в житті своїм. Гей-гей, скільки! В дорозі кожен раз думки з'являються: а що там, за рогом? Може, там що й краще...

— Та ви, дядьку, філософ, — усміхнувся Іван.

— Аз чим же їдять те слово?

— Філософ — це мудра людина. Життя вміє пояснити, знає, що від чого береться.

— Ет, пояснити. Такі знайдуться. А ти навчи, як зробити його кращим. Чи є такі вчені?

Іван здивовано подивився на Луку, ніяково знизав плечима:

— Не чув таких.

— А я чув.

— Хто ж то, коли ваша ласка?

— Жив у нашому селі один. Теж учитель. Я хлопчаком бігав тоді.

— Хто ж він?

— Сковорода. Григорій Савич.

— Ви знали його? — ще більше здивувався Іван.

— Хто ж його не знав? Усі його анали, І не тільки в нашому селі, а, вважай, вся округа. Сміливо панам правду казав. Людей учив гурту триматись, тоді, мовляв, ні яка тварюка не страшна.

— Так він казав?

— Саме так... Та він же, пане учителю, наш, полтавський. Буцім із Чорнух. У чужих землях учився, світу По видав чимало. Мудра людина — це навіть і хто скаже, Бідних боронив. Пани його, звісно, не любили. Він їм яі кістка поперек горла. Хе-хе, боялись його слова. — Лука повеселішав навіть.

— Спасибі, дядьку, за слово добре про Сковороду, — розчулено сказав Іван. — І за те спасибі, що вірите у мою зірку, в дорогу мою... А я, дядьку, вірю в таких, як ви, ваші сини, в силу вашу.

Лука сів упівоберта до вчителя, широко розкритими очима дивився на нього, на молоде тонке обличчя, одухотворене думкою і почуттям, і зовсім забув про коней, вони самі йшли по дорозі, кинуті віжки давали їм волю рухатись як заманеться.

— Свята правда, пане вчителю! — сказав нарешті Лука. Похилі плечі його випростались, стали набагато ширші й начебто міцніші. В останніх променях сонця голова фурмана на сильній обвітреній шиї здалась головою Сократа, а руки, жилаві, міцні, скидались на коріння столітнього дуба.

Лука кілька разів поривався щось спитати — і не зважувався.

Візок котився путівцем, коні легко несли його. Вечірнє сонце вже черкалося верхівок темної лісової смуги. Услід за візком рухався обоз — три підводи, вантажені сушеною і солоною рибою, свічками, дьогтем, сіллю, віжками, кожухами і всякою всячиною, що закупив сам пан Томара на полтавському ярмарку.

За Решетилівкою трапилась маленька пригода, яка трохи згодом спонукала дядька Луку розповісти досить цікаву притичину. Трапилось це в той момент, коли подорожні, заколисувані повільною ходою обозу, віддались своїм думкам і нічого особливого не ждали. Та ось перед хистким містком через зарослу жовтим очеретом річечку із-за пагорбка раптом вимчала дорожня карета. Трійка гнідих коней, низько пригнувши морди, до крові закусивши мундштуки, рвала під собою землю. Із-за фігурної дуги, на козлах, виднілось бородате обличчя машталіра. Дорога була вузька, і, щоб не зчепитись з каретою. Лука різко повернув коней убік, але не встиг — ліві колеса ще лишились на дорозі. Карета мало не врізалась у візок, розлючений машталір змахнув ремінним батогом, щоб дістати Луку, але ту ж мить і Лука підвівся і, теж змахнувши своїм цупким батіжком, погрозливо блиснув очима.

— Повертай! — загорлав машталір і стьобнув корінника.

— Дороги не бачиш? Так можна вказати!..

— Ах ти ж! — Машталір з усієї сили потягнув віжки на себе, і карета — вісь біля осі з візком — пронеслась мимо; з-під копит оскаженілої трійки полетіло груддя, забарабанило по обшивці візка.

Іван не встиг нічого сказати: так швидко — в одну мить — налетіла й проскочила карета.

Лука спрямував коней на дорогу, некovані колеса, з'їхавши на дерев'яний місток, неначе зраділи, заторохтіли весело й жваво.

За містком Лука спинився, зліз і оглянув хомути, черезсідельники — чи все там гаразд? Надто круто звернув він, чи не обірвалась де збруя? Ні, все на місці.

Їхали мовчки. Іван дістав табакерку, люльку. Кашлянув, щоб привернути увагу Луки, але той не обертався.

— Може, закурите? Ось візьміть.

— У мене свій. — І дістав із глибокої кишені капшука. Коли закурили, Іван, ніби між іншим, спитав:

— А був би шмагонув, тоді як?

— Тоді б і побачили.

— Сміливий ви, одначе, дядьку.

— Де там... То, може, через вас так повівся.

— Через мене? — здивувався Іван.

— Атож... Чую, нашої віри ви чоловік. Підмога, значить. Не те що наші підпанки. Як той фурман. Думаєте, в нашому селі нема таких? Вистачає. Хочете, притичину вам розповім?

— А послухаю, — затягнувся Іван димком і приготувався слухати.

— Ось послухайте. — Лука копирснув нігтем у люльці, потягнув разок, і вона

ожила, задиміла, — Одного разу були в городі мужики. Спродались, а по дорозі додому спинилися біля придорожньої корчми трохи спочити й попоїсти, бо за цілий день зголодніли. Отож сидять, закушують галушками і бідкаються, що торгувалося погано, їдуть додому, а пусті, нічим і подушне заплатити. А тут, де й узявся, заходить у тую ж корчму і пан їхній. Десь він теж був у дорозі. Входить ото він, сідає за стіл, а за сусіднім столом — його кріпаки. Вони встали, кланяються, а він побачив їх і питає: "Добре торгувалось?" — "Де там, пане, погано, — відповідають. — Навіть на подушне не веземо". А панові, мабуть, чи торгувалось, чи гулялось у той день добряче, і був він веселий. Випив чарку оковитої і каже: "Хай" уже буде, приходьте завтра до мене, позичу вам грошей, а може, і подушне за цей рік подарую... Я сьогодні добрий..." — "От спасибі!" — кланяються йому мужики мало не до землі, лобами долівку дістають. А пан випив ще чарку, сів у карету та й поїхав. Мужики наші взяли кварту горілки і з радощів добряче випили, потім ще одну, останні гроші лишили в корчмі. Тільки один із них — чоловік, сказати, в літах уже — не поділяв їхньої радості, все повторював: "Обіцяв пан кожух, та тільки слово його тепле". Але в душі й він хотів надіятись на краще.

Приїхали мужики додому добре напідпитку, переночували і, як тільки благословилося на світ, зібралися й почимчикували до пана по обіцяне. Підходять до двору, а він, звісно, обнесений височенною стіною, а ворота (їх кілька) замкнені. Постукали в одні, поткнулися в другі — ніхто не чує, не відчиняє. Коли це один пахолок загледів їх і кричить: "Чого грюкаєте? Ану геть!" — "Ми до пана, ваша милість, запрошував", — відповідають. Пахолок очі витріщив, та як засміється, аж захлинається. "Пан наш таких гостей начебто не ждав, та й ще так рано". І не пустив їх до двору. "Ідіть і не потикайтеся більше". Вони все-таки не відступилися. Постояли, поміркували, а потім знову до воріт. Коли дивляться — хвіртка напіввідчинена і нікого нема, вони — туди, тільки ввійшли, а тут, де й узялися, собаки, та здоровенні, люті, як чорти. Мужики до хвіртки, а собаки за ними, рвуть одежу на шмаття, до матні дістають, гаспиди; ледве одбилися небораки, вискочили за хвіртку, відсапатися не можуть, стоять пошматовані, покусані. Ще трохи постояли, потупцювали і, не діждавшись нікого, пішли додому. Один із них, отой самий, що не дуже йняв віри панським обіцянкам, і каже: "Добрий у нас, братове, пан, та тільки собаки в нього люті, будь вони прокляті". Лука зі смаком потягнув люльку, видихнув клубок зеленого диму і хитрувато глянув на вчителя: а що, мовляв, скажеш, мосьпане?

— Мудра притичина, — сказав по хвилі Іван. — Виходить, одначе, що погані не так уже ті пани, як підпанки?

— Самі кумекайте, — відповів Лука і придивився: попереду, обабіч дороги, у вечірнім тумані зачорніла будоваї чи то кошара для овець, чи хата з прибудовами.

— Чи не корчма часом? У вас, пане вчителю, очі молоді, подивіться. Корчма? Виходить, незабаром Білоцерківка. Тут, мабуть, і заночуємо. Самі повечеряємо і коней підгодуємо, а то притомились...

У корчмі не знайшлося жодного вільного місця. Кого тільки тут не було: козаки, посполиті, а більше чиновників та військових. Ніде яблуку впасти.

Візникам, як видно, не вперше доводилося ночувати в степу, а вчителеві вони все ж запропонували піти до корчмаря й попросити собі місця на ніч, йому-то повинні щось знайти, але Іван рішуче відмовився, громади він ніколи не цурався, разом і "батька бити веселіше, а кашу їсти — тим паче". Візники, особливо дядько Лука, оцінили рішення вчителя і зразу ж заходились улаштовуватись на нічліг. Зіставили вози, як це звичайно роблять чумаки, в коло, посередині розвели багаття, тут же знайшлися казан, пшоно, вінок цибулі і шматок старого, жовтого вже, сала. А коней, напоївши з корчмівського колодязя, прив'язали до возів.

Усі розсілися біля вогню на розісланих мішках і ряднах. Кращого не вигадаєш: на чистому повітрі, під високим небом. А коли куліш зварився, знайшлась і пляшка спотикачу.

— Сідайте, пане вчителю, коли не гребуєте, ближче до гурту, — запросив Івана дядько Лука. — Ось і ложка.

— Відмовитись від такого кулешу — великий гріх узяти на душу. А я до того ж і зголоднів...

І Котляревський присів до гурту. Вони потіснились, ніяково покашлюючи: як-не-як пан, хоч і вчитель, сів за один з ними казан. Не спинили його ні постоли їхні, ні свитки, Учитель поводився просто, невимушене, спочатку зачудувався розмальованою дерев'яною ложкою "таких у Полтаві не роблять", потім, як трохи попоїли, розповів кілька баєчок, які чув ще від діда Івана, а деякі й свої, що в години дозвілля компонував. Зникла ніяковість, візники відчули довір'я до вчителя і собі теж стали розповідати, хто що знав або чув.

Люди різного віку, вони однаково уважно й з цікавістю слухали вчителя, дивуючись його мові, вмінню вкинути в оповідь міцненьке слівце, якщо, звісно, вона того вимагає; а вчитель заразлийо сміявся з кожного їхнього жарту і, смакуючи, з добрячим апетитом їв круто затовчений салом чумацький куліш. І спотикачу випив без особливих церемоній, як людина цілком своя, звичайна.

Молоді хлопці — Лаврін Груша і Савка Жук — слухали вчителя, пороззявлявши від подиву роти: такого вони в житті своєму не чули, хоч і двічі побували в Полтаві, їх батьки — Лука й Харитон — трималися спокійніше. Харитон Груша — височенний дід з гарною густою бородою, витираючи вуса широкою, як лопата, долонею і ховаючи усмішку, кахикнув у кулак:

— А позволь, пане вчителю, запитати: чи не з наших будеш? Чиїх тобто батьків?

— З ваших, дядьку Харитоне, вгадали. Ви не характерник часом? — запитав трохи захмелілий Іван. — І дід мій — теж Іван, як і я, і батько — Петро Котляревський — до землі тягнулися, любили землю-матінку, а вона їх не дуже: не було ж її в нас.

— А де, позволь спитати, науку пройшов?

— У семінарії, що в Полтаві.

— Виходить, мосьпане, бурсаком будеш?

— Був, понеже таке звання носили семінаристи... Був, — зітхнув Іван. — А ось тепер — учитель. Семінарії не закінчив. У Новоросійській, що в Полтаві, канцелярії більш

трьох років прослужив...

— У канцелярії?

— Протоколістом.

Груша дістав із багаття двома пучками вуглину, потримав на долоні і акуратно поклав у люльку, закривши мідною кришечкою.

Слово "канцелярія" насторожило, візники замовкли, Урвались і жарти, але Іван зумів вломити їх скованість, розвіяти підозру, розповівши, як ось зовсім недавно прийшов у канцелярію козак, Вернигорою Павлом кличуть, пожалівся, що пан вписав його і братів у ревізький реєстрі і як він відповів Новожилову; "Чули, пане, про Турбаї? Будуть і нові..."

Слухаючи вчителя, Лука хитрувато мружився, а дядька Харитон, як раніше, підкидав по гіллячці в багаття, щоа не погасло. Тільки парубки — Лаврін і Савка — з неприхованою цікавістю дивилися на вчителя, ніби відкрив він їм щось невідоме — таке, чого вони і хотіли почути, і побоювалися.

По якійсь хвилині Харитон запропонував покористува тися його тютюнцем, ніхто не виявив особливого бажаннл до його тютюну, а Іван не відмовився, запустив руку ч Харитонів кисет і натовк у люльку дрібно різаного зеленого самосаду, потім, обпікаючись, як справдешній курець ловко вихопив із багаття вуглинку, разів зо два підкинум на долоні і поклав у люльку. Вуглина заблищала, розгорілась яскравіше.

— Путящий тютюнецьі — І затягнувся. І раптом відчув, що задихається.

Підводчики дивились на нього вичікуючи, ледве стримували іронічну посмішку, а він курив собі далі, силкуючись удати, ніби Харитонів зеленець — звичайна річ, суща дрібниця для нього. Сам дядько Харитон, як звичайно, пихкав своєю люлькою, отруюючи навкруги повітря ядучим димом.

— І де він у біса отрути отакої одкопав! — не витримав Лука і пересів на другий бік багаття. Парубки давно вже перебралися туди. А Харитон, посміхаючись, — мовляв, ех ви, слабаки! — казав, що не годиться гидувати таким тютюнцем, він його ніде не відкопував, а виростив на своїй "латці" за хатою.

Тим часом до корчми підкотила дорожня карета, хтось вибіг на подвір'я, допоміг зійти приїжджому. Чоловіки подивилися на сухорлявого пана, що прямував до корчми, подумали: такому місце знайдеться, а вони ось просто неба ночуватимуть, та бог з ним: почувають вони себе непогано, в усякому разі, тут не гірше, ніж у задушливих кімнатах старої кошари.

Вибивши люльку й заправивши її знову, Харитон дістав, як раніше, вуглинку з багаття, акуратно поклав під кришку і, потягнувши декілька разів, перевіряючи, чи горить, звернувся до Івана:

— Воно, може, і не нашого мужицького розуму справа, а все-таки, скажу тобі, чоловіче, бо бачу, добра в тебе душа, бережися нашого пана. Ще в святому писанні сказано: береженого і бог береже.

— Берегтися? А чому?

— Не встигнеш глянути, а він тебе заарканить, у ревізький реєстр впише — і

станеш ти кріпаком.

— Кріпаком?

— Істинно. Пан наш душами промишляє… Отож-бо, чоловіче добрий.

Іван здригнувся: кріпаком? Його, вільного з діда-прадіда, зробити підневільним рабом? Річчю? Так, він не глухий, він чув, як деякі, хто втратив совість і честь, пани поміщики переводили домашніх учителів своїх у кріпосну залежність. Про це попереджав і отець Іоанн: "Степан Томара мій давній приятель, училися разом, а все ж — пан, власник".

Стурбовано торкнувся сюртука. Є! З ним його свідоцтво, підписане напередодні від'їзду предводителем дворянства Полтавського повіту Чернишем. Воно невелике, і він пам'ятає його дослівно. Особливого значення сповнені ось ці слова: "Він (тобто Котляревський Іван, син Петрів) між дворянами Полтавського повіту лічиться…" І тут же:

"Оний протоколіст Котляревський походить з малоросійського шляхетства, володіє в Полтавському повіті нерухомим майном, і рід його внесений у Єкатерининського намісництва… родословну книгу, в шосту її частину…" Ось так! У шосту частину внесений його рід, отже, і він, Іван Петрів, також у даній книзі і в даній, шостій тобто, частині лічиться.

Змахнув краплини поту, що виступили на лобі, і ще раз непомітно провів рукою по сюртуку, ніби перевіряючи, чи на місці, за підшивкою, його охоронна грамота, завірена, як то годиться казенним паперам, гербовою печаттю і підписом предводителя. Чого ж йому боятися? З таким документом і сам чорт не страшний. Однак і говорити про свідоцтво без потреби, мабуть, не слід. Адже всякі є люди. І все ж треба якомога швидше знайти привід і дати зрозуміти панові Томарі, що, в разі потреби, за нього подасть свій голос дворянство всього Полтавського повіту.

— Хороша ти людина, пане вчителю, — заговорив дядько Лука, — а пан тебе задавить, не подивиться, що ти в канцелярії служив.

— Не турбуйтесь, я за себе постою, а от слухаю вас — і мені прикро й гірко.

— Мабуть, то вже доля наша така, — зітхнув Харитон. — Лука ось знає, як ми нишком ходаків посилали до Петербурга. Півроку ходили і повернулися з тим, з чим і пішли. Ніхто їх і слухати не захотів… А що зробиш? Ми б покинули село, так знову ж — куди податися від свого рідного? І роки не ті… А може, незабаром і зміни будуть. — Харитон знизив голос: — Чутка є: людина одна повинна об'явитися.

— Яка людина?

Харитон перезирнувся з Лукою, ніби запитував його згоди: казати чи ні, — і тихо, щоб ніхто чужий не підслухав, відповів:

— Максим Залізняк і його славний побратим Іван Гонта. Пани брешуть, що їх буцімто піймали і лютій смерті віддали. А ми не віримо. Прийде час — вони об'являться. І буде воля знову… Може, пане вчителю, в Полтаві про це відомо? Так розкажи нам, тут же всі свої, і діти наші хоч і молоді, та не базіки.

Селяни дивилися на Івана з надією, ждали його слова.

Іван зніяковів, ледве переборов хвилювання, однак відповідати не поспішав, напружено думав, що сказати, яке слово знайти, найбільш точне, вагоме, щоб не образити, не відштовхнути.

Про Максима Залізняка і його вірного побратима Івана Ґонту чув ще в семінарії. Не раз, бувало, зашившись кудись у темний закуток, подалі від всевидящего ока префектора, товариші розповідали один одному дивні історії про казкову хоробрість і велетенську силу легендарних звитяжців. Серце завмирало від захоплення й страху за їхню долю, слухаючи, як за ними гналось царське військо, як їх переслідували, а вони відходили й у новому місці об'являлися знову. І ще яскравіше палали поміщицькі маєтки. А потім поповзла чорна чутка: схопили Івана Ґонту і віддали мученицькій смерті, а його побратим Максим Залізняк, узнавши про це, помер у невимовній печалі.

Тим чуткам вірили й не вірили, підтвердження їм ніде не було. З часом у народі народилась легенда: живі, врятовані народні оборонці, а поки що десь переховуються, ждуть свого часу.

Іван також вірив цим легендам.

Але одного разу все змінилося. Перебуваючи на службі в місцевій Новоросійській канцелярії, він натрапив на справжній документ.

Він уже був канцеляристом, коли якось одного дня його викликали до керуючого і наказали зробити загальний опис Коліївщини, як у народі називали повстання в Уманському повіті. До його рук потрапило донесення поліцейських чинів, свідчення самовидців, що бачили, як спіймали Ґонту, якої смерті він зазнав. З душевним трепетом приступив він до роботи; нехтуючи відпочинком, сидів вечорами, вивчав кожний клаптик паперу, який входив до справи. Робота посувалася швидко, й що ближче вона була до завершення, то тяжче ставало на серці. Легенди поступово розвіялись. Про загибель Залізняка й Ґонти свідчили факти, документи. Йшли дні, місяці — Іван нікому не розповідав про те, що бачив сам. І ось знову. Що сказати довірливим і добрим, як діти, його попутникам? Невже розвіяти їхні мрії, позбавити, можливо, останньої надії на визволення?

Видлубавши з люльки рештки незгорілого тютюну, намагаючись бути спокійним, сказав:

— Чутка була, що їх нібито схопили. У тюрму кинули. Та не довго їм довелося мучитися за тюремними ґратами. Знайшлися сміливі люди й допомогли їм утекти, вирватись на волю. І тепер вони десь живуть, між людьми ходять.

— І я так казав, батьку! — вигукнув Лаврін. Молоде безвусе лице його, в легкім золотистім пушку, світилося щирою дитячою радістю, він ладен був кинутися до Котляревського, обійняти його.

— Тепер, можливо, вони і в село наше навідаються! — палко заговорив Савка і, звертаючись до Котляревського, спитав:

— Як думаєте, пане вчителю, прийдуть вони в наше село?

— Все може бути… Хоч важко сказати, куди їх путі-дороги проляжуть.

— Подейкують, ніби вони заговорені і від кулі, й від шаблі, — сказав дядько Лука,

виразно глянувши на сина, щоб поводився пристойно, не вискакував поперед старших, і Савка, зрозумівши погляд батька, примовк, тільки очі його залишалися такі ж самі — широко розплющені, блискучі; посунувшись до Котляревського, зачаровано дивлячись на нього, він боявся проґавити хоч одне слово.

— Заговорені, — кивнув Іван, — про те і я чув! Харитон і Лука курили, парубки про щось говорили між собою пошепки. Іван невідривне дивився на вогонь багаття й думав своє.

Правильно чи неправильно він учинив, так відповівши?

Може, краще сказати, що на власні очі бачив документи, свідчення самовидців? Але чого б він досяг? Розвіяв би легенди? Ні, зосталось би все так, як і було. Люди досі вірять, що народні оборонці, як називають Залізняка й Ґонту, живі, а його розповідь була б сприйнята як ще одна спроба обдурити їх. Ні, він правильно вчинив, що підтвердив їхню віру. З нею легше жити.

— А можна спитати вас, пане вчителю, — звернувся до Котляревського Лука, — пісню про Максима Залізняка доводилось вам чути?

— Не чув.

— То, може, послухаєте?

— З дорогою душею.

Схвильований Іван приготувався слухати. До цього часу і гадки не мав, що існує така пісня.

— Харитоне, починай!

— Негоже, куме… Корчма — ось. А там, здається, паном пахне. І чиновник під'їхав увечері.

— А ми тихо… Починай — пан учитель просить.

— Ну, коли так, почнемо. — Харитон зручніше сів, розгладив вуса, заткнув люльку за широкий пояс. — Допомагайте, хлопці. — І заспівав. Повільно, широко, низьким голосом.

Пісня, ніби весняна вода з-під льоду, вирвалась на простір, усе більше наповнюючись могутньою силою, і ось уже потекла повноводною річкою. Скоро в єдине річище влились і голоси молодих — Савки й Лавріна, причому голос Савки був високий, хлоп'ячий, у Лавріна, Харитонового сина, — сильний, гарний, до пари батьківському, тільки в батька — густіший. Став підтягувати і Лука, схрестивши на колінах вузлуваті руки і похитуючись з заплющеними очима в такт пісні.

Співали неголосно, а Іванові здавалося — їх слухають поле і ліс, який раптом наблизився до самої дороги, і небо, засіяне вересневими великими зорями:

Та жива правда, та жива душа
Не вмре, не загине!
Гей-гей, не вмре, не загине!
Та жив батько, та жив Залізняк
І побратим його Гонта!
Гей-гей, Гонта!

Співці зовсім забули про обережність. Вони співали, вкладаючи в кожне слово частку серця, мри свої про краще життя, про волю.

Іван, здавалось, не дихав, убирав кожний звук. Він би в цю ж хвилину, на очах у співців, став їх записувати, він навіть потягнувся, щоб дістати дорожній каламар і пера, але тут же осмикнув себе: злякаєш, відштовхнеш, вони перестануть співати, побачивши в його руках аркуш паперу, і сидів нерухомо, зачарований і щасливий. Де б почув таке, якби відмовився від поїздки в далекий невідомий Коврай?

Співці кінчали пісню, коли в корчмі грюкнули двері, і в ту ж мить шулікою упала на дорогу тінь і лягла біля самого багаття, насторожено завмерла.

Молоді нічого не помітили, захоплені піснею, але обережний Лука Жук штовхнув Харитона.

Тим часом незнайомець, видно, зрозумів, що його помітили, спитав, хто це розспівався серед ночі і що то за дивна пісня.

— А тобі що за діло? — крикнув Савка. Батько зупинив його:

— Помовч. — І, піднявшись, чемно відповів: — То вам здалося, ваше благородіє.

— Може, й здалось.

Співці сиділи тихі, трохи врочисті, а нічне повітря, здавалось, ще коливається, дзвенить, і небо — як орган.

Іван не знав, як віддячити за подаровану пісню, і, незважаючи на ніяковість співців, кожному від душі тис руки. Вони покашлювали, дивувались зайвою, на їх погляд, захопленістю вчителя: ну що справді такого: вони проспівали пісню, яку в їхньому селі знає кожний.

Харитон подивився на небо, відшукав якісь йому відомі зірки, тугіше загорнув свитку на грудях.

— Пора і поспати, скоро ж і на зорю благословиться, а завтра — дорога.

— І то правда. — Лука розправив затерплі плечі і, звертаючись до Івана, сказав: — Постелю вам, пане вчителю. на візку.

На п'ятий день дороги теж зупинилися біля корчми і так само, як уже не раз було, ночували біля вогнища, тільки Іванові дядько Лука стелив на візку. незважаючи на його протести.

На візку хороше пахло сіном. Запах лугових трав нагадував рідну леваду на Мазурівці, Полтаву в літні вечори.

Укрившись киреєю, склепивши повіки, Іван згадував минуле — все, що лишилося по той бік Київського в'їзду, за шлагбаумом, — сумне обличчя матері й останнє слово отця Іоанна: "Пам'ятай розмови наші, сину!" — "Пам'ятаю, отче, — нечутно ворушилися обвітрені вуста, — пам'ятаю..."

Під киреєю було тепло і затишно, можна було подрімати, але не спалось. Він дивився на миготливий вогонь, на возчиків, що лежали біля нього. Усі спали, тільки старий Груша все ще курив люльку й стежив, щоб не погасло багаття. Коні, прив'язані до возів, хрумтіли травою. Ніч дихала спокоєм. Втомлений за день степ спав теж. Спала й корчма, що чорніла по той бік дороги, відблиски полум'я загорялися й гасли в її

крихітних віknах. Під осінніми зорями світився битий шлях на Полтаву. Він прямував далеко в степ і там, за горбами, зникав.

Майже тиждень Іван у дорозі, а йому все здавалося, що від'їхав від дому недалеко, досить вибігти на шлях., піднятися на ближню степову могилу — і він побачить позолочені маківки Успенського собору, гострий дах костьолу, батьківський дім край Соборного майдану. Та це тільки здавалося. Хто знає, коли він знову переступить рідний поріг. Хто знає...

Іван слухав ніч, поле і ...пісню. Вона народилася раптом, як, мабуть, народжується вітер або дощ. У пісні чувся сум за молодістю, яка промайнула ластівкою і навіки щезла, і ще щось невимовне сумне, що брало за душу. Іван склепив очі, віддаючись чарам пісні, намагаючись зрозуміти, хто співає. І тихо покликав:

— Дядьку Харитоне, чуєте пісню?

— Співають? — Обличчя Харитона — з бородою й вусами, худорляве, зморшкувате — здавалось бронзовим. — То не пісня, пане вчителю.

— А що ж?

— То земля наша матінка стогне. Болять їй муки людські...

І, зітхнувши, одвернувся, не сказавши ні слова більше. А пісня вже згасла, потонула в полях. Хто ж співав? Невже Харитон?

Іван попрохає, щоб Харитон проспівав ще раз, і він запише слово в слово. Щоб не забути і при нагоді іншим розповісти.

Непомітно для себе задрімав і раптом побачив, як Груша підвівся, перехрестив спочатку Лавріна, потім Савку, перехрестив і повітря в напрямку воза, на якому лежав Іван. Пізніше не міг пригадати: привиділось ие йому чи справді старий Харитон хрестив його на сон грядущий.

На світанку змерз і прокинувся.

Багаття давно погасло. Але досить було повіяти легкому степовому вітерцю — і воно знову ожило. Так, мабуть, і в житті людей. Інколи здається, життя щезло, погасло, а здійметься буря — із небувалою силою воно засвітиться, знову забуяє.

Перший підвівся дядько Харитон, хоч ліг останній. Услід за ним протер очі й Лука. Вони підняли синів, стали готуватися в дорогу.

Ожила і корчма. Із низького димаря над дахом потяг густий дим, заслав сіро-голубе небо, розсіявся по степу.

— Як почувалося? — питав Груша, ласкаво позираючи на Івана, стежачи, як той вибирається з візка.

— Добре! Дякую!

— І нічого ні наснилось? Може, яка із панянок привиділась? Їх не кличуть, а вони приходять.

— Скоріше якась з вусами присниться після нашої розмови, — усміхнувся Лука; він дістав казан, обчистив трохи картоплі, нарізав цибулі.

— Вгадали, — засміявся Іван. — Та з такими, що за вуха закладають.

— То, значиться, мосьпане, на добре. Нема гірше, як баба приверзеться, вважай,

день пропащий, — зауважив Харитон, підкладаючи у вогнище свіжоналоманого галуззя.

— Таке скажеш, куме. То нам уже, може, і ні до чого панянки, а в пана вчителя діло молоде, йому в самий раз про це думати.

— Луку послухати, так пора вам, пане вчителю, женитися.

— А чого ж, і женимо. Та ще таке весілля відгуляємо. Нехай сміються злидні. І я, старий, заспівав би "Не до солі".

— А метелицю не вшквариш?

— А чого ж? Можна… разом з тобою, старий хріне, — відповів Лука, засипаючи жменею пшоно в казан.

Вернулися хлопці, привели з водопою коней, дали їм вівса й стали знімати колеса, щоб перед дорогою змазати дьогтем.

— А чи не час Савку твого женити? — спитав Харитон.

— Тю на вас, дядьку, — озвався Савка. — То, може, самі надумали? Ви ж удівець. Так мене в дружки візьміть.

— От негідник. Йому слово, а він, бач, двадцять, — розсердився Харитон.

— Тобі, куме, не догодиш, — вступився за сина Лука.

Скоро закипів куліш Лука нарізав у миску сала, ложкою розтер його і вкинув у казан. Тим часом Савка й Лаврін, помазавши колеса і осі дьогтем, тугіше пов'язали мішки на возах. Залишилось перекусити та й рушати.

Прислухаючись до підводчиків, їхньої мови, незлої перепалки, Іван думав про те, що доля не обійшла його: йому доведеться жити в однім селі з такими ось людьми, як його супутники, він зможе бачити їх, коли заманеться, говорити з ними, слухати їх, спостерігати в щоденному побуті, і все це, без сумніву, знадобиться в задуманій роботі.

Уже закінчували снідати, коли в корчмі почувся незвичний гомін. Нараз хряпнули двері, з корчми вийшли два поліцейські, вивели на ґанок людину і потягли через увесь двір до воріт, де стояла готова в дорогу підвода, і звалили на віз поверх розстеленого рядна. Один поліцейський лишився у дворі, другий повернувся в корчму. Іван підійшов ближче, поліцейський не зупинив його, і він добре роздивився на арештанта, ще молодого, з зарослою брудно-сірою бородою, з напівзакритими, глибоко запалими очима. Ліва нога й рука в нього були сковані одним ланцюгом, за кожним рухом він гримів, і звук той у степовій тиші вдавався особливо жахливим. Неважко було здогадатися, кого везли поліцейські, але одежа на чоловікові була не арештантська. Розірвана в кількох місцях чорна сукняна куртка й такі ж грубі штани, на ногах — задубілі капці. Голова непокрита, світле волосся прилипло до скронь.

Іван осмілів:

— Пане поліцейський, чи потрібна йому допомога?

— А ви, мосьпане, лікар?

— На жаль, ні, і тому мушу сказати: недалеко звідси Пирятин, і там, наскільки мені відомо, розквартирована військова команда, а значить, повинен бути й лікар.

— Обійдеться. Нам би його доставити в Бєлгород і здати поміщикові, а він молодий,

видужає.

— За що ж його в заліза?

— Втікач. Волюшки, бач, захотілося. От його і схопили. Супроводимо за призначенням… Наше діло — служба. Поліцейський виявився балакучим, і в якусь мить Івановові стало ясно, кого служиві везуть, що за арештант під їх наглядом.

Тим часом із корчми вийшов другий поліцейський, рудуватий, з нахмурениим поглядом чолов'яга. Він ніс з собою якесь причандалля і зброю.

Побачивши Івана, спитав:

— Вам чого, пане?

— Лікаря пропоную… У Пирятині він повинен бути. Вам якраз по дорозі.

— Лікаря? Бракувало нам ще цих турбот. Нам що? Хай хоч і преставиться.

— Гріх на душу візьмете, панове поліцейські.

— Ніколи нам, пане… їхати треба.

— А може, я допоможу? — підійшов Харитон. Він стояв поблизу і чув усю розмову.

— Мужик? — хмикнув рудий.

— Мужик. І лікар, хоч і сільський. Не довезете людину, а я, може, допоможу йому.

— Ти, Харитоне? — спитав Іван.

— Я. Так дозвольте, панове служба?

— Підходь, подивимось.

Старий підійшов спокійно, впевнено… Розстебнув на грудях хворого сорочку, приклав долоню, потримав деякий час, неначе наслухаючи. Потім покликав Лавріна.

— Принеси амброзію.

Лаврін — не встиг батько слово сказати — уже біг до возів, а через кілька хвилин приніс охайно зав'язаний клаптем білої матерії глечик. Харитон розв'язав його, надпив кілька ковтків сам і підніс до пересохлих губ хворого, підтримував йому голову, щоб зручніше було пити. І все ж хворий пив погано, багато рідини вилилось.

Котляревський стояв поруч з господарем корчми й переляканою хазяйкою, стежив за кожним рухом Харитона. Поліцейські, як видно, не виспавшись, голосно позіхали, і весь їхній вигляд казав: кінчав би ти скоріше, чоловіче. Одначе Харитон не поспішав, він почекав кілька хвилин і знову дав напитися хворому.

Іван підійшов ближче до воза, відчув, як ароматно пахне напій, побачив і його колір — золотистий, як молодий мед.

Поліцейським, певно, надокучило стояти, вони відійшли, сіли на призьбі, закурили, і тоді Харитон, піднявши голоч ву хворого, тихо спитав — тільки Іван чув кожне слової

— Хто ти?

Утікач розплющив очі:

— Бєлгородський я, батя… Втік од поміщика. Не людина він — звір. Захворів я і недалеко звідси зупинився в одному селі, а мене й схопили. І ось волочать назад. Біда моя…

— Погані твої справи, хлопче, але ти кріпися, застуда пройде, поправишся — й тікай знову… За Дунай. Там наші приймуть тебе до гурту. Як звати?

— Кольцов Олексій… Альоша Кольцов.

— Пам'ятай, Альошо, — за Дунай!.. А поки що — кріпись…

— Ей, лікарю, про що говориш з арештантам? — эапитав рудий поліцейсьїкий. — Не дозволено.

— Творю молитву… яро спасіння раба божого Олексія…

— Закінчуй, їхати час.

— Я закінчив. Візьміть, панове служба, ось цей посуд і дайте напитися хворому ще два рази — сьогодні й завтра. Настій трави допоможе йому. А на дорогу — хлібця й тараньки трошки. — Харитон поклав на воза згорток, що приніс син.

Поліцейські забрали глечик, вмостили його в передок, у сіно, забрали і згорток.

Харитон вклонився хворому до землі. Той кволо всміхнувся, очима подякував.

Іван стояв, неначе приворожений, раптом зірвався з місця й, поки віз не рушив, заходився шукати в кишенях. Знайшовши п'ятиалтииний, сунув у руку Кольцову.

— Візьми… Пригодиться… Пам'ятай про Дунай! — додав зовсім, здавалося, ні до чого, але Кольцов почув, уставився голубими очима:

— Дякую, барин! Бог тебе не забуде!

— Я не барин, — шепнув Іван. — Поправляйся, Олексію!..

На щоках утікача з'явився рум'янець. Відкинув волосся в чола і, піднявши руку, помахав нею в повітрі.

Віз тим часом рушив і покотив. Іван і Харитон ішли якийсь час слідом.

І коли віз від'їхав на кілька кроків уперед, Харитон крикнув:

— Пий водицю, хлопче!.. Вона добра!

Тільки-но віз внїхав за ворота, як корчмар зараз же зачинив їх, ні разу більше не визирнувши, був радий, що позбувся таких неспокійних постояльців.

— Поїхав, — зітхнув Іван, — бідолага.

— Бідолага і є. Доїде, а пан, може, собаками зацькує, забриє в солдати. Все може бути. Тільки все одно душу не вб'є. І хлопець побіжить знову. Побіжить… Е-е, та, либонь, і нам пора рушати. Он Лука жде вас, пане вчителю.

Крізь негустий туман, що стелився по самій землі, Іван розгледів розкидані то тут, то там чорні купи хат. Вони юрбою збігали кудись униз, то несміливо поодинці збиралися на пагорбок, майже зразу ховаючись за жовто-зелевим вбранням дерев. У дворах сиротливо погойдувались колодязні журавлі. Подекуди, ледве видимі над солом'яними стріхами, чорніли димарі, димок змішувався з туманом і сірим клоччям застрявав у деревах.

Через дорогу перебігла стежка і шмигнула в провулок, ніби в рукав, розірваний на лікті, у прорісі — зруйнованому тину — з'явилися зрізані стебла соняшників і між ними складені, неначе списи на солдатському привалі, коноплі.

Запах, любий з дитинства, залоскотав у горлі, нагадав Мазурівку, де об цій порі, восени, на городах ставлять . коноплі, потім їх мочать, знову сушать і десь після покрови починають тіпати. На Мазурівці, на Панянці гуркіт не стихає ні вранці, ні вдень. Як затужавіє земля, випаде перший сніг, пройди ввечері попід вікнами — і

почуєш: гудуть-співають споконвічну пісню свою невтомні прядки. А згодом — у хрещенські морози, а подекуди й раніше — розпочнеться ткацький сезон, зимові жнива.

Весною ж, тільки-но зійде останній лід на Ворсклі, дівчата в заводях і озерах мочать виткане за зиму добро своє, сушать його, білять на ласкавому травневому сонні, стелять доріжки із "десятки" або "одинадцятки" — найтоншого білого полотна.

— Агов, паие вчителю, — озвався дядько Лука. — Не спиш? Подивись-но, осьдечки і наше село.

Лука всміхнувся усім обличчям: хоч як стомився старий, хоч як важко йому живеться, а повернувся додому, побачив вікна своєї хати — і повеселішав, швидше, гарячіше забилося серце. Почувши запах смачного димку, передчуваючи відпочинок після довгої дороги, наддали ходу і коні, без примусу побігли під гору.

— Бач, бісові діти, — задоволене бурмотів Лука, попускаючи між пальців віжки. — Моторні стали. Ну, біжіть.

Він би і сам побіг, якби міг.

— Значить, доїхали?

— Можна сказати, вдома. Втомилася виглядати моя Устя. Та і я... — Лука махнув рукою ліворуч, на підгірок, який тягнувся за рядами тополь. — А ондечки і ваша хата.

Візок затрясло — покотило під гору. Івана швиргонуло праворуч, відкинуло назад. Він випростався, схопився обома руками ва полудрабки і, коли в'їхали на рівне, уважно придивився.

Дім, що стояв на підгірку, здавався проти селянських хат красенем, хизувався ліпними карнизами, невисокими колонами при вході. Із незрозумілим почуттям тривоги вдивлявся Котляревський у напівкруглі вікна, що блищали холодом. Що жде його в цьому домі? Як його зустрінуть?

А будинок тим часом, у міру того як наближались до нього, втрачав свою імпозантність, ставав приземкуватим і перетворювався на подобу фортеці з масивними стінами навколо дворища.

Ніхто, окрім дворових людей, не зустрічав учителя. Один із челядників — похилого віку дядько в каптані — провів Івана через коридори й безліч переходів у віддалену кімнату, сказав, що пани вже лягли відпочивати і тому вечеряти доведеться йому в людській, нехай він прийде туди, як тільки впорається після дороги, а якщо не бажає йти, то йому принесуть у кімнату.

— Ні, — відповів Іван, — приносити не треба. Умиюсь з дороги, переодягнусь — і буду готовий. Скажіть лишень, як пройти в людську?

— Коридором до кінця і ліворуч униз. Одарка вас нагодує. Вона знає.

Двоє дворових внесли весь його багаж — ящик з книжками, скриньку з речами й кошик з дріб'язком. Склали все це біля дверей і, вклонившись, зараз же вийшли. Пішов і той, що проводив.

Тільки тепер, залишившись один, Іван присів до столу й оглянувся. Кімната невелика, але в ній, здається, є все, потрібне одинокій людині. У кутку — ліжко,

навпроти, під стіною, — комод з червоного дерева, на ньому — невелике кругле, в чорній рамці, дзеркало. Позаду комода, в кутку, — етажерка на книжки. Стіл з висувними шухлядами — біля самого вікна, свічники й дві свічки в них. При вході — велика миска й глиняний глечик з водою, там же, на гаку, — рушник. Все є, а тоскно. Встав, обіперся об підвіконня. Садок, засипаний листям, тьмяно освітлений місячним сяйвом, ішов кудись у густу темряву, пропадав за горбом. І тут, у домі, і там, у садку, — ні звуку, мертва тиша, тільки сторож, що ходив, видно, по двору, інколи порушував її, постукуючи в калатало.

Ось куди закинула його доля — їв якийсь ведмежий кут, відірвала від знайомих, рідних, друзів. Але ж... але ж він сам хотів цього, тож нема чого й скаржитись на долю.

Скинувши верхній одяг, Іван помився, вбрався у все свіже і готовий був іти в людську, але, як на правду, то він, здається, не такий уже й голодний, щоб поспішати, а головне — як іти, не розібравши книжок, не перевіривши, у якому вони стані, чи не промокли в дорозі, й що сталося з паперами? Підсунувши до етажерки стільця, туди ж поставив свічник і відкрив ящик.

Ось вони, книжки. Одна біля одної. Ціленькі. Ні пилинки на них. Дорога ніскільки не зашкодила їм. Дощ не промочив. Херасков, Княжнін, Шекспір. Два списки сатир Антіоха Кантеміра і його ж переклади з Горація й Анакреонта. "Телемахіда" Тредіаковського... "Енейда" Миколи Осипова, яку рік тому перекупив у Міклашевського, а той дістав її у свого дядька. Підручники: російської граматики, арифметики, "Правила пиїтики" Аполлона Байбакова. А ось і римляни: Горацій, Вергілій... І зошити. Тепер він зможе писати. У дорозі встиг тільки дещо, і то випадком, черкнути на окремих клаптиках. Пісню про Залізняка, притчу про панів і підпанків, ще одну пісню, почуту від того ж Харитона Груші, кілька анекдотів, приказки й ті два рядки, записані на зупинці поблизу Майорщини.

Усю дорогу з Полтави в Коврай, слухаючи попутників і випадкових зустрічних, серцем вбираючи їхні розповіді, перекази, пісні про минуле рідного краю, він думав про одне й те ж: як розповісти про життя, невпинну боротьбу, думи, побут і звичаї свого народу? Писати по-російському і називати речі своїми іменами? Це цікаво, а з другого боку — навряд чи такий твір додасть що-небудь нового до вже відомого в російській літературі. І, крім того, речі називати своїми іменами нині не зовсім безпечно. Така поема буде зараз же заборонена і, звісно, до людей не дійде. Хіба можна забути сумної популярності історію книжки Олександра Радіщева — людини жорстокої долі — "Подорож із Петербурга в Москву"? Видана три роки тому, вона, ця страдниця, як тільки стала відома царському двору, була тут же спалена. Подумати тільки — спалена, віддана аутодафе! Автора ж — цього безстрашного, великого Духом ратоборця — всемилостива імператриця наказала скарати на горле, а нотім смертний вирок замінила засланням на каторжні роботи. А яка історія комедії Капніста "Ябедник"? Чи не та ж доля спіткала і її? Правда, автор не був висланий, але дорогу п'єсі до глядача закрили.

Ні, інших шляхів шукати треба, інші способи використати для цієї мети. Але які? Де

вони? Не раз і не два повертався до цього, думав, мучився, хоч серцем, розумом відчував; він близько до істини, і все ж твердо сказати, що найшов той єдино правдивий шлях, яким треба йти, не міг.

Як би добре було порадитися з отцем Іоанном! Та той тепер далеко. До Полтави — тиждень їхати; важко навіть вгадати, коли сядуть за один стіл знову, підуть гуляти тихим вечором у місто. Писати ж йому про свої пошуки, сумніви навряд чи можна. Матусі він теж про це не писатиме. Гй важливо знати, що син її вже при місці, в дорозі не застудився, здоровий доїхав, і нічого їй поки що не треба; він повідомить її про це, ще сьогодні напише. Кому ж написати про свої терзання? Друзям. Але де вони? Може, Міклашевському писнути? Раніше він би не роздумував, написав, але то було давним-давно, ще в семінарії, а тепер він цього не зробить. Може, Стебліну-Камінському написати, Павлові? Але вони останнім часом не зустрічались, хтозна-чим він цікавиться, може, чужі сумніви його не обходять, для чого ж йому про них знати? Боже ж мій, як пусто навкруги, ні однієї рідної душі поруч!..

І несподівано, ніби блискавка, сяйнула думка й освітила душу. А Лука Жук, Харитон Груша, їхні сини — Савка й Лаврін! Як смів він забути про них хоч би на мить! Вони багато в чому звірились йому, побачили в ньому людину, близьку їм мислю і душею. Чи можна байдуже поставитись до цього, не оцінити? Тож саме вони його зрозуміють, зрозуміють його сумніви, його таємні мрії. Так, так, тільки вони! І таких багато — і тут, і в Полтаві.

Так роздумуючи, згадав осиповську "Енейду". Він читав її, коли служив у Новоросійській канцелярії, читав і дивувався й недолугого перекладу — Вергілія Іван знав майже всього і в оригіналі. Осиповська мова здавалась бідною, а ввесь сюжет побудовано на дивацькій малозначній пригоді, за якого нема нічого серйозного. Все розраховане на сміх — і тільки. А як цього мало! Сміх без великої мислі — пуста забава.

Ще в дорозі, коли мав досить часу на розмисли, йому спало якось на думку: а чи не спробувати вивернути Вергілієву "Енеїду", наповнивши u зовсім новим змістом. Це важко, надзвичайно важко. До цього ніхто так на Україні не писав.

Найближчий попередник — незрівнянний учитель і філософ, поет і музика — Григорій Савич Сковорода писав вірші, складав чудові пісні. Він же, Котляревський Іван, повинен піти далі. Кожне починання важке, казали великі римляни. Це істина! Немає на світі легкої дороги, якщо мати на увазі щось серйозне, а не який-небудь поетичний дріб'язок, що не вартий кінець кінцем і ламаної копійки.

Не забути теплого осіннього вечора десь поблизу Майорщини. Сидячи біля багаття, що його розпалив передбачливий Лука, Іван записав навіяні не знати звідки два рядки:

Еней був парубок моторний

І хлопець хоть куди козак...

Аркуш грубого паперу лежав перед ним на колінах, а він покусував за звичкою протилежну сторону пера й думав: як писати далі й чим закінчити строфу? Тим часом дядько Лука запросив до вечері — поїсти щойно звареного кулешу. Іван узяв ложку, що подав Савка, але до казана не потягся. Харитон одразу ж зауважив:

— Поганий знак, коли охота до кулешу пропадає. То, мабуть, душа неспокійна або, не дай господи, захворів чоловік. їжте, поки можна.

Лаврін підсунув казанок ближче.

У той вечір Харитон, що знав безліч історій про запорожців і Запорозьку Січ, щоб як-небудь розважити зажуреного вчителя, розповів про перші дні мандрів запорожців після зруйнування Січі. Це були дотепні розповіді, сповнені неприхованої гіркоти й гумору...

Іван посунув свічник ближче і взявся нарізувати папір. Робив він це охайно, не поспішаючи, як і кожну роботу, що попадала до його рук. Особливо старанно готував пера: якщо вони погано обрізані і рвуть папір, то, звісно, довго не попрацюєш, пера повинні бути тонкі й м'які, тоді вони самі ковзають на папері, встигай лише давати їм їжу...

У кімнаті плавали сутінки, тільки стіл і розкладені на ньому папери були освітлені. Скринька з нерозібраними речами стояла біля комода, книжки лежали на етажерці купою, верхню одежу кинуто на ліжко, поверх простирадла. У вікно заглядав молодий місяць.

Іван писав швидко, легко, придавлюючи лівою рукою аркушик паперу. Думки стикались, сперечалися; піймавши найправдивішу з них, витягав її на світло і, боячись, що вона раптом зникне, швидше старався записати.

Був він у білій сорочці, трохи схудлий за дорогу, засмаглий. Степове сонце і вітер залишили на тонкому, по-юнацькому свіжому обличчі свої знаки: здоровий рум'янець тьмяно горів, палав стримано, неяскраво, пригаслі барви його гарно контрастували з незвичайної білості сорочкою, яку він одяг перед тим, як сісти за стіл. До цього він звик давно, ще в семінарські роки. Інакше не міг. Як завжди, ішов до столу, на якому почесне місце займали книжки, у солодкому відчутті свята, нетерплячий від хвилювання, чекаючи зустрічі з новим, прекрасним, до цього незнаним. А коли він писав сам — теж не міг принизитись до буденності. Мистецтво — у цьому був переконаний — ревниво ставилось до своїх творців і тим, хто був до нього буденним, байдужим, жорстоко мстилося.

Чорнила в каламарі залишилось на самому денці, але Іван цього не помічав, і це не заважало писати, як і раніше, швидко й широко. Написавши, читав сам собі, неголосно, щоб перевірити, як звучить слово, рядок, уся строфа.

Еней був парубок моторний

І хлопець хоть куди козак...

Удавсь на всеє зле проворний,

Завзятіший од всіх бурлак.

У слові "Еней" велика літера здалась маленькою, якоюсь нечіткою, схожою більше на "С", виправив її і писав далі:

Но греки, як, спаливши Трою,

Зробили з неї скирту гною...

Перо тільки на хвилину затрималось. Рядочок, ще один — і строфа готова:

Він, швидко поробивши човни,
На синє море попускав,
Троянців насаджавши повні,
І куди очі почухрав.

У двох місцях перо розірвало папір, він схопив друге і знову писав. Потім, відкинувшись на стільці, щоб перепочити, подивитись написане, раптом посміхнувся: боже мій, якими непривабливими вимальовувались боги Олімпу! А чи боги вони? Юнона схожа швидше на відому в Полтаві купчиху — злу, сварливу бабу, здатну заради своєї примхи піти на все, а у вигляді хабара запропонувати що завгодно, як це вона не раз робила', приходячи до Новожилова в канцелярію, просячи допомоги в її комерціях. Що ж пропонує Юнона Еолу, яку плату за смерть Енея?

Щоб люди всі, що при Енеї,
Послизли, і щоб він і сам...
За сеє ж дівку чорнобриву,
Смачную, гарну, уродливу,
Тобі я, далебі, що дам.

Солонувато? Може, й так. Але його зрозуміють, неодмінно зрозуміють і Харитон Груша, і Лука Жук, які й самі здатні посміятись, та так, щоб аж у носі закрутило. А щодо купчихи, то вона б висловилась і трохи міцніше, якби довелося боронити свої кровні інтереси. Хай дарують йому боги Олімпу — не їх мав на увазі поет, він тільки скористався їхніми іменами. Добре відомі в Полтаві людці з їхніми негідними пристрастями, такими ж смаками й поглядами — ось кого він мав на увазі, їх не перелічити. Це гендлярі, хабарники, чиновники, які мріють про свою кар'єру, а на громаду їм наплювати. Це сильні світу цього, які дорвалися до влади й тепер вважають, що владу дано їм від самого бога на віки вічні і вони мають право і дітям її передати. Ось хто його "боги"! І не випадково Еол каже про своїх помічників так недвозначно. Борей перепився, Нот з весілля не вернувся. Зефір — "пропащий негідник" — з дівчатами заженихався, а Евр в поденщики подався.

Хитрувато посміхаючись, Іван писав далі, коли це раптом за дверима щось зашаруділо. Ніби хто стояв там і не наважувався ввійти. Двері нечутно відчинились.

— Пан учитель?!

— А хто там?

— Тарас.

На порозі стояв хлопчик років десяти-одинадцяти в пофарбованих бузиною штанях, драних черевиках, у вузькій полотняній куртці.

— Чого тобі?

— Просила тітка Одарка до вечері, а може, вам принести, то вона й принесе.

— Прийду сам. Однаково думка втекла, не піймаєш.

— Далеко втекла?

— Далеченько, хлопче... Та ти чий?

— Панський. Козачок я... пана Василя.

— Це хто ж? Не знаю такого.

— Не знаєте? — здивувався Тарас. — Так ви ж йото вчитель будете.

Хлопчик зачаровано дивився на книжки, зошити, жадібно обмацав поглядом усю етажерку. Іванові на хвилинку здалось, що перед ним не Тарас, козачок панський, а він сам — що бігав колись до дяка по науку, допитливий до всього на світі й від того трохи неуважний.

— Ходімо, Тарасе, в людську та повечеряємо.

— Не можна. Я — до пана. Він проснеться, і тоді...

— Не можеш? — Іван дивився на хлоп'ячий чубчик, сині довірливі очі, як озерця перед світанком, і раптом, як промінь, засвітилась думка: — А хочеш, Тарасе, вчитися?

— Як це?

— Читати, писати.

Хлопчик недовірливо глянув на вчителя: чи не сміється? Але вчитель — зовсім ще молодий, високий, худий, у білій сорочці, з гарним обличчям і добрим поглядом — ие сміявся. Тарас непевно кивнув:

— Ага... А правда?

— Правда... Я тебе покличу.

— Я одну літеру вже знаю. У пана Василя навчився... Ну, то я піду, пане вчителю?

— Ходи здоровий!

Хлопчик, раптом увесь засявши, хотів ще щось сказати, та тільки подивився на вчителя і, крутнувшись, вислизнув із кімнати.

Іван кілька хвилин дивився на зачинені за ним двері, потім повернувся до столу, сховав у шухляду зошити й клаптики паперів, застебнув сорочку на всі ґудзики і теж вийшов. У кінці коридора промайнула тінь. На підставці в свічнику мигтіла, коливаючи язики полум'я, одинока свічка.

7

Три місяці — в праці й турботах — минули, як один день. Новий домашній учитель пана Томари знаходив собі роботу щогодини, ие засиджувався у вітальні навіть у неділю, коли, як кажуть, і бог велів відпочивати. Старанно готувався до занять, а самі заняття проводив так, щоб було цікаво учневі, та й не тільки йому, але й матінці — пані Аглаї, що зажадала бути присутньою на уроках.

Справа, однак, ускладнювалась тим, що молодший Томара виявився на рідкість тупий і ледачий; учителеві доводилось вдаватись до різних хитрощів, щоб так чи інакше викликати зацікавленість до науки в томарівського недоростка. Котляревський змушений був вигадувати для нього гумористичні задачі з більш-менш цікавим сюжетом. Беручись за боки й качаючись по підлозі, панич заразливе сміявся, але, доволі насміявшись, задачу розв'язувати все ж відмовлявся, показуючи на Тараса:

— Нехай він.

— А ти?

Томара дивувався з наївності дивакуватого, хоч і дуже кумедного вчителя:

— Він же мій козачок.

Тарас, якому, за порадою Котляревського, дозволили яавчатись разом з паничем, — щоб веселіше було, — розв'язував задачі досить легко, та легше від цього не ставало, хоч і було для вчителя, без сумніву, втіхою.

У вересні і першій половині жовтня було ще досить тепло, і Котляревський часто водив свого вихованця по околицях, гуляв з ним у лісі по правому березі Коврайця і розповідав безліч історій з життя рослин і тварин.

Тим часом вихованець, неуважно слухаючи, помітивши, однак, затишну місцину на лісовій галявині, наказував Тарасові постелити сукняне вкривало, поставити на ньому макітерку з варениками, які козачок носив слідом за Томарою.

— Я втомився, пане вчителю, і трошки поїм, а ви погуляйте.

Панич зручно вмощувався біля чималенької макітерки з варениками й сметаною.

Що лишалось учителеві? Лаятися? Сваритися? Навряд чи це що-небудь змінило б.

Доводилось чекати, поки томарівський недоросток підкріпить свої підупалі сили, і, щоб не бачити, як він їсть і тим самим не зіпсувати собі настрою зовсім, Іван відходив далі, перебродив на другий бік Коврайця, довгеньке стояв під старою дупластою вербою, яка пам'ятала ще часи Богдана; за народними переказами, саме тут зупинявся на відпочинок великий гетьман, повертаючись одного разу в Чигирин з походу.

Дивовижні легенди зберігав тут кожний куточок. Трохи вище по Коврайцю, звідки відкривався чарівний краєвид на зарічні луки, було місце, яке Іван особливо любив відвідувати. Це місце, як одного разу розповів старий Харитон Груша, любив і Григорій Сковорода, який жив у Ковраї років сорок тому і вчив когось із панської сім'ї.

— Я тоді — вже парубок — був пастухом у томарівському маєтку, — згадував Харитон, сидячи на призьбі з гостем — панським учителем. — Де вже мені було здогадатись, чого то пан Грицько частенько сидить сам і все думає або читає, а потім пише. Спершу чудним він нам здався: вчитель, пан, а ходить, як наш брат селянин: улітку босий, у полатаній сорочці і таких же штанях, а взимку — в свитці або кожушку, в шапці зі смушків і чоботях. Ми, парубки, було, прибіжимо до Коврайця, щоб скупатись, а пан Грицько побачить нас і кличе до себе, розпитає, як живемо та хто наші батьки, і щось неодмінно подарує кожному: то книжку, то зошит, а мені одного разу подарував грифель і дошку й пообіцяв навчити писати й читати. "Приходь, — каже, — коли вільний будеш". Ну, звісно, розказав я про те батькові, так старий мій, як почув, плакав від радості і сам глядів панських корів на пасовищі, тільки б я ходив до вчителя. Разів п'ять я був у нього, а потім не стало пана Грицька — прогнали його з двору буцім за те, що непоштиво поставився до свого учня, назвавши його так, як він заслужив. Так моя наука на тому й скінчилась. Давно це було, а пам'ятатиму нашого вчителя пана Грицька до смерті...

У Івана було таке відчуття, ніби він рано чи пізно, а повинен зустріти, і саме в цих місцях, над Коврайцем, Григорія Савича, треба тільки вміти ждати.

Іван прагнув такої зустрічі, як одинокий подорожній води в пустелі. Були дні, коли, здавалось, навкруги нема ні світла, ні повітря, і він задихався, але треба було тільки прийти в неділю до дядька Харитона, послухати його пісень, подивитись на дівочий

танок — і ставало легше дихати, і життя здавалось не таким уже й безрадісним.

Уздовж берега, слухаючи м'який шерхіт осоки, повертався на галявину, до свого вихованця. Той же, встигнувши спорожнити макітерку і зручно влігшись на м'якому вкривалі, спочивав і не думав про навчання. Доводилось повертатись додому.

А дома пані Томара зараз же відводила синочка на свою половину, не дозволяючи більше забивати йому баки вченими премудростями, наказувала козачкові принести що-небудь із "печені", щоб підгодувати перед обідом змучене і зголодніле дитя.

Аглая Семизарівна була твердо переконана, що надмірна пристрасть до наук згубно впливає на здоров'я дитини, в якої вже сіялись вуса. На заняттях, вважаючи, що питання надто важкі, дозволяла учневі не відповідати.

— Ви самі дайте відповідь, Іване Петровичу, — люб'язно усміхаючись, казала Аглая Семизарівна.

Виходило так, що науки синові Томари не так уже й потрібні. Чоловікова це вигадка, а вона, нещасна мати, мусить коритися його примхам.

Уроки перетворювались у справжню муку, насамперед для вчителя. Нічого подібного Котляревський не чув і не бачив. Уже не раз він думав про те, чи не краще відмовитися від цього місця й утекти світ за очі.

Однак зразу все покинути й піти теж не міг, була домовленість з паном Томарою, за якою він мав бути домашнім учителем не менше року. Правда, мав право і розірвати умову, якщо не стане чомусь можливості надалі залишатися в цьому домі. І все-таки скористатись цим не дозволяла вроджена делікатність.

Та ось одного разу Іван прочитав вірші Ломоносова "Про користь шкла" і попросив відверто байдужого Томару коротенько переказати їхній зміст. Аглая Семизарівна зараз же втрутилась, припинила урок, сказала, що відведе замореного Василька до себе: де ж таки, вони вже третю годину навчаються. Ледве стримуючи себе, щоб не наговорити зайвого, Іван тихим, схвильованим голосом попросив пані цього не робити, подумав і додав, що не дозволить припиняти урок, тим більше — забирати учня хтозна й нащо.

— Як це не дозволите? — здивувалась Аглая, високо піднявши свої густо насурмлені брови, повне лице її видовжилось, а очі, світлі, витрішкуваті, стали вузенькими.

— Так, не дозволю.

— Але, помилуйте, мосьпане, чому?

— Тому, милостива пані, що розпоряджатися на уроці може тільки вчитель, а урок поки що не закінчено. А щодо втоми, то учень не стомився. Чи правда, Василю?

Панич знизав пухлими плечима і ледь помітно посміхнувся; мовляв, вважайте, як хочете, а мене це не торкається, мені байдуже.

— Ось бачите.

— Ви цього не можете знати. — Аглаю починала дратувати упертість вчителя.

— Можу і навіть дуже, поелику я вчитель і про свого учня повинен знати все... — Іван зробив невелику паузу, зібрався з духом і сказав: — І взагалі, прошу вас, люб'язна

Аглає Семизарівно, не утрудняйте себе більше, нащо вам бути присутньою на уроках?

— Невже заважаю?

— На жаль. Вам, матері, цього не зрозуміти, але повірте — ваша присутність на уроці нічим не виправдана, поскільки розслаблює учня, у якого і так не дуже великий потяг до науки.

— Але помилуйте, мосьпане, я хотіла б вам допомогти.

— Ніякої допомоги я не прошу.

— Дивно. Адже ніхто краще, ніж мати, не знає здібностей своєї дитини, — пустила сльозу Аглая Семизарів-на. — Коли були в нас Харлампій Йосипович і Саватій Сидорович, то дозволяли, говорили, що це навіть потрібно. Проте чоловікові, чогось це не подобалось, але я і його переконала, а ось ви — проти...

— У кожного своя метода.

— Але я прошу вас, — не здавалась Аглая.

— Просити мене зайве. Повинен додати, милостива пані, хоч це мені й неприємно: якщо умови мої обтяжливі, я змушений буду просити відставки. Не осудіть, але іншого виходу не бачу.

— Що ви, Іване Петровичу, голубчику. Цього й думати не можна. Вас так хвалив отець Станіславський, з чоловіком вони вчилися колись. І Васінька вас полюбив, він каже, що ви так смішно розказуєте, а я думаю, навіть цікаво, — старалась підлестити учителеві Аглая, але Іван залишався незворушним. — Я думала, ви добрий.

Пухлі губи Аглаї примхливо надулися, у цю хвилину вона на диво схожа була на своє чадо.

— Але, Іване Петровичу, зробіть ласку, дозвольте хоча б інколи заходити. У мого Васіньки слабке здоров'я, і йому корисно хоч би потрошку, але частіше підкріплятися.

— Здоров'я у Василя прекрасне, запевняю вас.

— Я згодна добавляти вам до жалування і від себе, аби тільки ми домовились. Чоловік нічого й знати не буде.

— Щиро дякую вам, але зайвого мені не треба. Я хотів би виправдати й те, що одержую.

Довелось Аглаї піти. Ображена, пошелескуючи кринолiном, вона випливла з кімнати, на прощання розцілувавши свого розпухлого від кренделів та пампушок недоростка, ніби віддавала його на муки й терзання.

Однак Аглая не вгамувалась і через півгодини, коли урок російської граматики ще не закінчився, прислала куховарку з повною мискою пирогів і зацукрованих яблук. Іван Петрович не впустив Одарку.

І все ж пані Томара не заспокоїлася. Наступного дня, напередодні Нового року, тільки-но Іван розпочав урок, у кімнату вскочила панська племінниця Марія. Безцеремонне усілась у крісло і запитала, чи бажає Іван Петрович поїхати разом з нею у Золотоношу, їй треба дещо купити до свята, і вона навряд чи справиться. По дорозі додому вони заїдуть до сусідів, щоб запросити їх на новорічне свято, яке збігається з днем ангела тітоньки Аглаї.

— Чого ж ви стоїте? Збирайтесь!

Іван Петрович не відповідав. Мовчки ждав, коли непрохана гостя виговориться, прекрасно розуміючи, чия це затія. Марія тим часом, як тільки закінчила про одне, зразу ж перейшла до іншого: чому Іван Петрович не буває вечорами у вітальні, привезли ж нове фортепіано, невже і це його не цікавить? Треба б випробувати інструмент: він заграє, вона заспіває — ось і буде сюрприз для тітоньки в день її ангела.

— Іване Петровичу, чого ж ви мовчите? Чи не чуєте?

— Чую... Але що мені залишається робити, адже ви не даєте мені рота розкрити.

— Я? — Марія засміялась. — А я, признаюсь, подумала, може, ви стали заїкою, як тоді — в Полтаві — пам'ятаєте?

— Пам'ятаю... Але я зайнятий. Сподіваюсь, ви це помітили?

— Ах, облиште! Скажіть краще, чому ви не гуляєте ввечері в саду?

— Я зайнятий, добродійко... Готуюсь до уроків.

— Припустимо. Але хто, скажіть, ходив три дні тому в село, заходив до якогось Харитона Груші? Хто гуляв на тому тижні в лісі, й, здається, не сам? З ким, якщо це не секрет?

— Якщо вам донесли, де я ходив, то повинні були б сказати й з ким.

— Прошу пробачити, але доносами я не користуюсь. Випадком сама бачила. І все-таки не розумію: невже товариство цих селян вам цікавіше, ніж товариство людей благородного звання? Про що можна з ними говорити?

— Вони теж люди, одної з нами християнської віри.

— І тільки тому ви і його навчаєте? — кивнула в бік Тараса, що сидів тихо, як мишеня, у куточку над розгорнутою книгою. — Навіщо йому? Козачком він і без грамоти зуміє бути, а з нею йому буде в сто разів важче. Не знаю, хто сказав, але пам'ятаю, є такий вираз: багато думати — погано кінчати.

— Той, хто сказав це, був собі на умі, та не про нього мова. Грамота потрібна всім, і козачкові теж. У цьому я певен.

— Ну, добре, добре. Вас не переговориш. — Марія підвелась, висока, огрядна, з пригаслим блиском у трохи розкосих очах, з свіжим рум'янцем на повному обличчі. — Так їдемо?

— А заняття? Як залишу?

— Усе домовлено. І вам, і вихованцеві вашому відпочити час. Новий рік надходить. Сусідів запросимо, я ж казала.

— А яких це?

— Ви їх повинні пам'ятати. Семена Гервасійовича і його вихованку, а мою подругу й тезку — Машу Голубович.

Точнісінько так, як і сам пан Томара-старший, схрестивши руки на грудях і ледь поблажливо всміхаючись, вона ждала.

Іван для чогось поправив білі манжети сорочки, потім акуратно і не поспішаючи склав книжки, папери.

— Ну, що ж... Заняття сьогодні не буде і завтра, напевне, також, — об'явив він

спокійно на превелику радість молодого Томари.

8

Санки легко, як птах над землею, неслись по сніговій дорозі. Застояні коні мчали з усієї сили, і сніг зі свистом виривався з-під полозків. Лаврін Груша вміло правив, тримаючи віжки у витягнутих руках, і пильно стежив за вузькою смугою дороги між двома рядами тополь. Дерева прудко бігли назустріч, а між ними миготіло лискучо біле, аж блакитне, поле.

Іван віддався легкій їзді й веселому безтурботному настрою. Це з'явилося в ту саму мить, коли він сів біля Марії на сани, й Лаврін, гикнувши на коней, пустив їх риссю, в обличчя хльоснув зустрічний вітер, ударила снігова грудка, а сонце освітило біле поле і розкошлані на вітрі дерева.

Іван жартував, розповідав смішні анекдоти, викрикуючи окремі слова. Марія половину не чула, але сміялась щиро, пригорталась боком до сусіда, а на поворотах, як санки заносило, хапала його обома руками, вигукуючи, що от-от готова випасти. Відхилитися він не міг і злегка підтримував її, близько від себе бачив повне з ямочками обличчя і напівзакриті пухнастими віями зелені очі.

Якби Марія знала справжню причину настрою вчителя, вона, можливо, поводилась би інакше, але вона не хотіла цього знати. Вона бачила веселого, розумного співбесідника, з яким було весело й легко. Він прекумедно розповідав свої історії, тепло дивився на неї, і вона не доскіпувалась причин, чому він так охоче погодився їхати в Золотоношу. Раніше — скільки вона пам'ятає — Іван не знаходив часу навіть покататись по першій пороші, неодмінно знаходив причини; то йому спішно треба писати листа матусі й друзям, то слід працювати, й саме в цю хвилину, то. він нездужає, застудився десь... А сьогодні досить було їй сказати, що їхатимуть у Золотоношу, як він зразу ж погодився, відклав уроки; чуйна, спостережлива, цього разу вона помилилася, приписавши такий успіх самій тільки своїй чарівності, й, повіривши в це, відчула себе зовсім щасливою.

А причина була ж зовсім інша. Іван погодився перервати уроки і тепер їхав тільки тому, що хотілося побути в сусідньому хуторі й запросити його мешканців на новорічний вечір. Семен Гервасійович, пан Голубович, міг би і лишитися, не їхати, якби раптом у нього виникли особливі обставини, але в його домі жила ще одна людина, а її й хотів Іван бачити якомога частіше... Серце його билося швидко й гаряче на саму думку, що він побачить її, почує її голос, стане поруч, як тоді, на покрову, в томарівському саду... За три місяці вони й зустрічалися тричі. Перша зустріч і третя були випадкові, про другу вони умовлялись...

У той перший свій приїзд у Коврай, на покрову, Маша загостювалася, пробула майже тиждень, і весь оцей час Іван бачив її кожного дня тричі — вранці, в обід і ввечері, як пили чай. Якщо підрахувати, то зустрічались вони більше, але поговорити з нею він не міг, за ними наглядали і, як йому здалося, стежили. Тільки одного разу, уже в день від'їзду, сталось так, що вони залишились самі.

Гості пішли вперед, сховалися в одній із бічних алей, а Іван лишився, задивився на

лебедів, їх було двоє, білі, як грудки снігу, і гарні, ніби випливли з чудової казки.

Іван, не поспішаючи, йшов по росяній траві, потім дістав прихований на цей випадок шматок пирога, розломив його і кинув. Лебеді спокійно виловили кожен шматок і ждали нового дарунка, велично витягнувши тонкі шиї.

— Яке чудо! Правда? — почув він позаду себе і оглянувся. Маша? Вона, мабуть, затрималася в одній з алей, і ось вона тут, і більше нікого немає, всі пішли. Семен Гервасійович, пани Томари, поміщик із Золотоноші з дружиною, Марія в товаристві поручика Нікітенка, який вертався із свого маєтку в полк на місце його зимового квартирування. Ніхто, мабуть, не помітив відсутності ні Котляревського, ні Маші.

Вона стояла трохи вище на березі, тоненька, зачудована, з товстою косою, випущеною з-під хутрової шапочки. Очі, сині, великі, захоплено дивилися на лебедів. Вона, здавалось, забула про Івана, який не спускав а неї очей.

І раптом схаменулась, зашарілася:

— Чого ви так... дивитесь?

— А хіба не можна?

— Ну, звичайно. Ніби на мені що є. І за столом ви так. Можуть помітити.

— Я вас зобидив? Заради бога, пробачте, Маріє Василівно, я не хотів.

— Смішний ви... Звіть мене просто Маша. — Вона підвела на нього повні світла й непролитої вологи очі. — Ви мене не зобидили. Але я не знаю, чому, коли ви дивитесь, мені незручно... От і знову...

— Більше не буду... Хоч це важко, майже неможливо.

— Чому? — Маша сміливіше й з деяким зацікавленням подивилася на юнака.

— Тому, що ви... гарні, Машенько. Дуже! Я ніколи таких, як ви, не бачив...

— Ви смієтеся наді мною? За що? — В очах її заблищали сльози.

— Ви плачете? — скрикнув Іван. — Нехай мене грім уб'є, коли б я посмів... Нехай...

Маша злякано простягла затягнуту в рукавичку руку, ніби хотіла припинити його мову. Він схопив і притиснув її до обличчя, відчув теплі пальці, які ледь ворухнулись. Вона не відняла руки і тихо, ледве чутно прошепотіла:

— Не треба так говорити... Не дай боже біду накличете. — І раптом, лукаво всміхнувшись, спитала: — А ви, напевно, всім дівчатам таке кажете?

— Кому ж?

— Марії Томарі. Вона справді гарна... Краща за мене.

— Але ж дивився я на вас, коли казав їй щось подібне.

— Хитрун ви, Іване Петровичу! — посварилася пальчиком, обтягнутим замшею.

— Що ви, Машенько! Я не вмію хитрувати.

— Балакайте! Одначе сюди, мабуть, ідуть. — Вона кинулась іти й зупинилась.

— Іване Петровичу, мені Марія розповідала, що у вас в книжки, вірші. Можете ви мені щось дати?.. У мене зовсім нема чого читати. А вечори довгі...

— Я принесу вам.

— Що ви!.. Ми ж далеко живемо.

— Не біда. Знайду вас.

— Сьогодні ми виїжджаєма… А книжки ви мені, мабуть, не хочете дати. Не прийдете ви.

— Наступної неділі буду… До побачення!

— До побачення! — Маша пішла, залишивши його самого…

Задумавшись, він не помітив надто уважного погляду Марії Томари, а коли відчув цей погляд і ніби проснувся, вона відвела очі. Попереду маячили верби й тополі, сніг перемітав дорогу, і вона де-не-де блищала, як дзеркало, а в деяких місцях коні важко грузли, вибиваючись на чисте, й бігли знову.

— Де ви були, Іване Петровичу? Про що думали? Іван хвилину сидів, напівсклепивши очі.

— Згадалось минуле. Моя Полтава. Одного разу, як оце сьогодні, їхали ми з батьком і матір'ю до Решетилівки, збилися з дороги, все поле з'їздили. На вовків натрапили. Давно це було, але й досі пам'ятаю.

— Замовкніть, бо ще накличете.

— Злякались? Та що ви! З вами їдуть два такі хлопці, один Лаврін чого вартий! Як ти, Лавріне, вовків не боїшся?

— Побачимо. — Лаврін повернув розчервоніле на вітрі обличчя. — У мене про всякий випадок сокира з собою… Побачимо… Ану, рідненькі! — потягнув до себе віжки, і коні рвонули з новою силою. Марія на повороті мимохіть прихилилась до Івана, і він близько від себе побачив зеленкуваті насторожені очі і згадав зовсім інші — милі, дорогі…

Вдруге вони зустрілися рівно через тиждень, як і передбачав Іван. Він рано вийшов з панської садиби, сказавши, що снідати з усіма не буде. Одарка нагодувала його в людській, і він зразу ж рушив у дорогу.

Майже всі десять верст біг. То перелісками, то чистим полем, то знову лісом. Біг, не чуючи під собою ніг. Під рукою тримав книжки, які відібрав напередодні, а в кишені сюртука — аркуші поеми, над якою працював. Якщо Маша любить вірші, то він їй прочитає що-небудь і своє, запитає, якої вона думки про його роботу.

Тільки перед хутором віддихався й пішов повільніше. Як і де вони зустрінуться? Так, де? Про це він не подумав і тільки тепер, будучи вже близько від хутора, зрозумів, що помилився, не умовившись з Машею раніше. Певна річ, пан Голубович, як кажуть, людина своєрідна і навряд чи жде такого гостя, як томарівський домашній учитель. Обійти ж Семена Гервасійовича в його власному домі майже неможливо, бо йому одразу ж повідомлять, що з'явилась нова людина, яка до того ж не приїхала своїм екіпажем, а прибігла, та ще й стрімголов, до його вихованки. Можуть бути прикрощі, і насамперед для дівчини, а його ввічливо попросять піти з дому, поскільки до такого візиту тут не дуже готувались. Та про себе він не турбувався, головне — вона, Маша. Як же бути? Повернутися? Нізащо! Він пожде зручної нагоди й повідомить їй про себе, дасть знати, що прийшов і жде. Треба тільки добре й спокійно подумати.

Із переліска, рідкого дубняка, де Іван зупинився перепочити, добре видно панський дім — одноповерховий будинок з вузькими, ніби бійниці, вікнами, великою верандою і

баштою. Він нарахував десять вікон, які дивилися в сад. В одно із них, можливо, виглядає вона, Маша. Якби він вийшов із переліска, вона неодмінно б побачила його. Але хто підтвердить, що в сусіднє вікно не дивиться хтось інший?

Незручно вийшло. Біг, поспішав, усе кинув. Овідія приніс із собою і навіть свої вірші захопив. Час іде, а поблизу жодної живої душі. Добре ще — немає дощу, погода на диво суха, сонячна, можна й погуляти, подихати свіжим повітрям. Воно справді добре б погуляти, але не одному. Він знову вийшов на узлісся, уважно оглянув панський двір. Нікого. Тихо. Тільки із димаря в'ється прозорий дим і тане в осінньому небі. Але, здається, хтось вийшов на ґанок, постояв і... пішов назад. Ні, знову з'явився, викотив з-під шопи бричку і через хвилину вивів коней. Одного запріг, потім — ще одного. Попоною огорнув сидіння і, всівшись на козли, під'їхав до ґанку. Невже Маша кудись їде? От було б добре, він би зустрів її на дорозі. Але замість Маші вийшов сам Семен Гервасійович. У зимовій бекеші, у високій шапці, ніби надворі мороз, з допомогою челядника всівся в бричку, їде! Один? Щасливої вам дороги, люб'язний Семене Гервасійовичу! Приємного вам гостювання! Іван вийшов із ліска, ризикуючи бути поміченим, нетерпляче в думках підганяючи машталіра: швидше, швидше, голубе, підбери віжки і забирайся з двору! Чого ж тягнеш? Який ти, братику, вайло! Я б тебе жодного дня не тримав у машталірах...

Проте Голубович, видно, передумав їхати, підвівся, став вилазити з брички. От тобі й маєш! Іван хотів закричати:

"Куди ж ви, чорти б вас забрали? Ще чого! їдьте, якщо надумали". Голубович підніс руку до очей, подивився на сонце, повернувся і кинув погляд на лісок, ніби відчув крик душі людини, яка там стояла, і, щось сказавши машталірові, зійшов на ґанок. Машталір зліз з козел і, не поспішаючи, став розпрягати.

Зневірившись, що він кого-небудь діждеться, Іван вибрав під кущем місце, зібрав оберемок сухої трави і присів відпочити. Що ж робити? Може, повернутися? Чи відважитись і зайти в дім? Придумати що-небудь ради такого випадку. Ну, наприклад: "Чи не потрібен вам учитель? Я чув, ви шукаєте для синів учителя". — "А чого ви йдете від пана Томари?" — "Є причини, ласкавий Семене Гервасійовичу. Я розповім вам колись". — "Добре, залишайтесь, тільки платити я буду менше", — "Я згоден. Мені у вас подобається".

Усе це Іван повторював кілька разів, не ризикуючи, однак, рушити з місця. Та коли врешті наважився піти на хутір, почулася музика. Мелодійні звуки скрипки, густіші — басолі і веселий перестук бубна. Звичайно ж, там, де музика, там мають бути парубки, дівчата, а потім підуть танці, співи, ігрища. Та що йому до чужих розваг! Нехай танцюють на здоров'я. А все ж визирнув із схованки, роздивився всю галявину, вона була як на долоні. І задивився.

Кроків за сто від узлісся невеликою строкатою зграйкою стояли дівчата у святковому вбранні, з стрічками в косах. На другому кінці галявини розмовляли, зрідка по-товариському поштовхуючи один одного, парубки, у святковій одежі — білих свитках наопашки, шапках, чумарках. Троїста музика розмістилася збоку, щоб не заважати

танцюристам.

Перший почав скрипаль — середнього віку селянин з чорними вислими вусами на худому обличчі. Чарівна мелодія на мотив народних пісень відгукнулася в кожному серці, в її тиху широку течію раптом увірвався густіший, але м'якший звук басолі, якою добре володів трохи молодший селянин, рябуватий, у довгому, нижче колін, жупані. Звук басолі ніби розплився в скрипковій темі і тут же чітко виділився у самостійний мотив, хоч він ніскільки не заважав скрипці, а доповнював, підкреслюючи її силу й звучання. І зразу ж у такт басолі заговорив бубон. Молодий хлопець у збитій набакир високій смушевій шапці пустотливо підморгував якійсь дівчині й не забував про бубна. У його руках він був як живий, перевертався туди й сюди, дзвенів, брязкотів усіма срібними листочками, вправленими в спеціальні щілини по краях; веселий безтурботний стук його переходив то у дріб, то в суцільний дзвін. Але бубон ніскільки не заглушав ні скрипки, ні басолі, а був з ними у повній згоді, і тому здавалося, що троїста музика злилася в один організм, могутній, однозвучний, в якому немає нічого зайвого.

Мелодія владно, нестримно покликала до танцю; дівчата й хлопці з обох сторін галявини вийшли на середину і, взявшись за руки, повели коло — одне за одним, тихо, плавно, поволі прискорюючи темп. Непомітно змінюється тонке плетиво танцю, і з'являються дивної краси півкола й кола. Пари танцюють легко, невимушене. Дівчата в'яжуть парубкам на руки вишиті хустки, і ті гордо походжають по колу, вихваляючись подарунками. Але тут виявляється, що в дівчат точнісінько такі ж хусточки, кожна з них припасла і собі, й хлопцеві.

Темп музики наростає, і це підбадьорює, підганяє танцюристів, вони танцюють у захваті, утворюючи поперемінне то велике коло, то витягуючись у струмочок. При кожному русі в дівчат пошелескують білі лляні сорочки з широкими рукавами, які зібрані трохи нижче ліктя. Виділяються кольори вишивки на рукавах, подолах, комірцях. Поверх сорочки в кожної танцюристки плахта, в однієї — синя, в інших — темно-вишневі, з-під плахти видніється поділ білої сорочки; фартушки кольору керсеток; дівчата пов'язані вузькими рушниками, кінці яких спускаються трохи нижче талії. У кожної на шиї — намисто. Тільки у першої, яка веде все коло, і намиста більше, і одяг трохк різниться.

Та Іван уже дивиться на хлопців. У них широкі темно-зелені й сині шаровари, ніби вихор, кружеляють вони перед очима. Чоботи дружно трамбують точок.

Але ось скрипаль подає знак — і коло спинилось, останню ноту проспівала скрипка, замовк і бубон.

Іван тільки тепер звернув увагу, що на галявині, крім молоді, зібрались люди і старшого віку. Коли танець скінчився, ті, що зійшлися сюди, посунули ближче, разом загомоніли.

Перед музиками нараз спинився сивоусий козак. Озирнувся, ніби запрошуючи охочих приєднатись до нього.

— Ану, хлопці, ушкварте моєї, щоб і чортам жарко сталої — і топнув чобітьми так,

що, здалося, земля здригнулася. Видн.о, тут знали, на що здатний старий, бо всі зразу розступились, і тічок став ширший. Музика заграла, бубон розсипав, покотив по галявині задьористий дріб. Козак притопнув ногою і міцним низькуватим голосом заспівав:

Тепер мені не до солі,

Коли грають на басолі...

Гамселив каблуками, примовляючи в такт музиці;

Ой одягну стару свиту

Та й піду гулять по світу.

А ви грайте, музики,

Буду бити черевики,

Ой гоп-гопака,

Ушкваримо гайдука!

Та з тією молодою,

Що поморгує бровою...

І пішов виробляти такі штуки, що не тільки літні, а й молоді захоплено гукали:

— Ото так! То так, дядьку ГераськуІ

— Ну й чеше!

А він обійшов кілька разів по колу і закінчив тим, з чого починав:

Тепер мені не до солі,

Коли грають на басолі...

Іван уже давно вийшов із кущів і дивився й слухав, як співає і танцює старий козарлюга, якому, здавалось, немає й не буде зупину. Такого йому ні бачити, ні чути не доводилось. Він би ще стояв і дивився, якби раптом одна з дівчат, вийшовши з кола" не наблизилась:

— Іване Петровичу?!

Від несподіванки здригнувся. Маша? У плахті, корсетці, на плечах — тепла хустка. Він упізнав у ній ту саму дівчину, що вела коло, йшла перша, але не міг подумати, що це Маша, не міг навіть уявити такого.

— Ви? — тільки й зміг сказати, зовсім забувши, де він і що з ним діється.

— Не впізнаєте? Погана стала? — Лукаві іскорки замиготіли в її очах.

— Пізнав. І все бачив.

— Що? Як я танцювала з нашими дворовими?

— Чудовий танець. Як він зветься?

— Це кружала... Невже помітили, як я танцювала? — Дівчина зашарілась.

— Випадково. І не жалію. Ви прекрасно танцюєте. Я.б усе життя дивився...

— Не кричіть так... На нас дивляться.

— То відійдемо. Я вам книжку приніс. Овідія.

— Не забули обіцянки? — Марія вдячно поглянула на схвильованого томарівського вчителя.

Вони відходили все далі й далі в глиб переліска, поминули низькорослі кущі

калини, всипані червоними ягодами, молоді осики вздовж яру, що тягнувся до блискучого в далині Супою.

— Ви не сподівались? Не повірили, що прийду? Маша в накинутій на плечі сірій хустці мовчки дивилася собі під ноги, обходила ямки й пеньки і не відповідала.

— Ви не хочете говорити?

— Боже, який ви нетерплячий… Усе зразу хочете знати.

— Дуже хочу.

— Але я нічого не знаю, — відповіла щиросерде Маша. — Повірте, Іване Петровичу, я справді нічого не знаю… Нічогісінько. Ви, наприклад, про себе не розповідаєте.

— Пробачте, Машенько… Ради бога, пробачте. Але що розповідати? Все дуже просто. Я тепер домашній учитель. А був семінарист, потім служив у Новоросійській канцелярії. У Полтаві. Там у нас свій дім, мати в ньому живе. Невеликий, правда, будинок, але жити можна. Дідівський ще. У доброму місці стоїть. За Успенським собором. Якщо будете в Полтаві, подивіться.

— Ви мене не зрозуміли. Я не про те питаю, — зніяковіла Маша, щоки спалахнули червоногарячим вогнем. — Зовсім не про те… Я не знаю, який ви… Може, ви смієтесь наді мною. Та ще так дивитесь. Мені соромно. Ану ж нас побачать.

— Хто ж нас побачить? А хоч би й так, то що в цьому поганого?

— Ви не знаєте мого дядечка. Він суворий. Йому розкажуть, і він мене й за поріг не випустить. Як ми потім зустрінемось?

— Я поговорю з ним. Добре? Ви дозволяєте?

— Про що? — перелякано спитала Маша.

— Я скажу йому… Я запитаю в нього… Можливо, йому потрібний учитель?

— Потрібний! Але він хотів знайти людину скромну, тиху.

— Тоді я не підходжу.. На ваш погляд, я нескромний.

— Трохи є, — відповіла Маша, усміхнувшись. — Але коли б у мене спитали поради, то я б сказала: можна вас узяти… з іспитовим строком, звичайно.

— Чим я заслужив таку недовіру? Я вас образив? Скривдив?

— Зовсім ні… І все ж у вас є таємниці… Признайтесь, є?

— Помилуй боже, які?

— Я знаю, ви пишете.

— Так, — по хвилі відповів Іван. — Але хто вам сказав?

— Марія Томара… їй ви читаєте, а мені…

— Нічого я їй не читав. Це я вам хотів. Але звідки вона знає? Ах, так, від селян, їм я дещо читав. От і розійшлось.

— Забудьмо про це. Бог з нею… Прочитайте мені, прошу вас. Ось тут постоїмо, а ви читайте.

Вони зупинились біля великої, з похиленими вітами верби. Звідси їх ніхто не бачив. Вони ж могли бачити весь хутір і зарічні луки, що сягали самого небокраю, жовтаво-зелені, з сивими, залитими сонцем, стіжками.

— Добре. — Іван дістав із внутрішньої кишені кілька аркушів. — Одне прошу: не

осудіть, тут тільки початок...

— Починайте, і... побачимо.

Він почав. Читав спочатку несміливо, хвилюючись, ледве чутно, але поступово набрався духу, вміло виділяв голосом авторську мову й мову героїв.

Маша сподівалась почути звичайні вірші мандрівних бурсаків, яким спочатку уявляла і томарівського вчителя, але тут було щось інше, в усякому разі, на бурсацькі твори — сумішку староруським і місцевих говірок з претензією на так званий високий стиль класичних од — не було й натяку. Вона почула живу розмовну мову, здивувалась, затихла, зникла з обличчя іронічна посмішка, вона розхвилювалась і недовірливо, тихо, ніби боячись вимовити вголос це слово, спитала:

— На українській? Іван перервав читання:

— Ви не схвалюєте?

— Навпаки! Дуже рада! Адже це... адже це наша рідна мова!

— Так, правда, це наша рідна мова.

— Матуся моя, коли була ще жива, і батько мій — колись він був сотником у Чигирині, і мій дядечко, і всі-всі говорять так, як ви... як написані ці вірші... Читайте ж!

Іван розгорнув ще один аркушик. Маша, затамувавши подих, притиснувши руки до грудей, слухала і в міру читання беззвучно, ледве стримуючись, сміялась. Коли Іван дійшов до місця, де оповідалось про перебування Енея в Дідони, він згорнув аркушик і сказав:

— Тут у мене не закінчено... .І, знаєте, сьогодні, коли побачив танець цього козака... склались рядки.

— Це Герасим Свербиус танцював.

— Я неодмінно напишу тут так: "І "не до солі примовлявши, садив крутенько гайдука".

— Складно. А далі ж як?

— Поки що все.

— Шкода. — Маша ступила крок, ще один. Стала зовсім близько. — Ви безпремінно пишіть далі. Цікаво, а що ж буде з вашим героєм?

— Зараз я і сам не все знаю... Але обіцяю: коли ще зустрінемось, прочитаю вам, що напишу.

— Коли ж? — прохопилось у дівчини. — І чи можна переписати? Я б читала. І взагалі... так сильно й свіжо написано, ніби... ніби раптом гроза пробудилась ось тут, над землею нашою.

Іван обережно взяв Машу за руки, легенько потиснув, сказав схвильовано:

— Якби ви знали, Машенько, як важливо те, що ви щойно сказали. З грозою порівняли мої спроби. Спасибі вам!.. Я ніби народився вдруге. Ви вдихнули в моє серце життя. Я знаю. для чого живу, в ім'я чого працюю. Я буду писати, якщо це так важливо.

— Певна річ! — гаряче озвалась дівчина, несміло відповідаючи на потиск. — Дуже важливо! До цього дня я не бачила жодної книжки нашою рідною мовою. Адже так її

можна і забути? Чи не правда?

— Правда! Свята правда! — Іван не відпускав рук дівчини. З кожним новим її словом, її поглядом вона ставала йому ближчою і дорожчою, і він жахнувся, що вже сьогодні ввечері не побачить її. — Машенько, якби ви знали, як я скучив... Яка мука не бачити вас. — Іван обережно пригорнув дівчину до себе. — Коли ж ми знову зустрінемося?

— Не знаю, — прошепотіла. — Ви далеко від нас. А незабаром — зима.

Благаюче й ласкаво дивилась на Івана, не відводячи його руки, і, розуміючи, що подобається йому, хвилювалась, і від цього ставала ще кращою. В цей час у ліску почулись чиїсь поспішні кроки. Маша злякано відхилилась.

— Сюди йдуть! Мабуть, по мою душу. Прощайте, Іване Петровичу! І... приходьте! Я ждатиму!

Маша побігла. Поміж деревами майоріли її плахта, хустина, стрічки. Іван дивився, як вона біжить, як важко гойдається коса на корсетці.

— Машенько! — покликав тихо. Ніби почувши його голос, вона озирнулась, махнула рукою і зникла за деревами...

Він дивився на засніжені дерева вздовж дороги, на розтоплене в білому тумані зимове сонце, але бачив її очі, її обличчя, її усмішку, то радісну, то збентежену, але безмірно дорогу.

Пам'ятав, як біг у той день назад у Коврай, як нічого, крім її образу, не бачив. А потім у себе в кімнаті дістав нарізані аркушики паперу і почав записувати все, що чув і бачив на хуторі: пісню, яку співав старий козак Свербиус, описав танці, які спостерігав, навіть одежу, в яку були зодягнуті дівчата і парубки, не забув, потім все оте записане спробував перекласти на вірші... Скомпонувався один вірш, потім другий, третій...

Не помітив, як присмерки заполонили кімнату, потім і зовсім запоночіло, а він писав, доки літери не стали наповзати одна на одну, і тільки тоді засвітив свгчі. Він не вийшов у вітальню, не пішов і вечеряти, сказавши, що нездужає, і все писав і писав до самого світанку і лише вранці, стомлений і щасливий від усвідомлення, що створив у цю ніч, заснув, не роздягаючись. У понеділок — вперше за всі місяці в домі Томари — спізнився на урок...

— Іване Петровичу, що з вами'? Ви що? Римуєте? На ходу?

Почув запитання і опам'ятався. Побачив поруч Марію, тільки не ту, з якою тільки-но розмовляв, тримав її руки у своїх і був щасливий.

— Римую? — Пригадалась розмова з Марією Голубович. — А ви звідки знаєте?

— Знаю. Та це в селі всі знають. Втім, селяни дізнались раніше.

— Те, що й роблю, вам все одно не цікаво. Для чого ж запитувати?

— Навпаки, дуже цікаво... Що може написати пан учитель у нашому Ковраї? — Панянка неприховано глузувала, а йому не хотілось відповідати. Навіщо? Адже він ще сьогодні побачить дорогу серцю дівчину, і та все зрозуміє. Для чого ж сердитись, ображатись на дрібні кпини? І самому стало весело:

— Тоді стривайте, ось почитаю, і ви побачите, що можна нашкрябати і в

благословенному Ковраї.

— Іване Петровичу, — по хвилі озвалась пані Томарова, — а ви все ж промовчали, не відповіли, з ким одного разу гуляли в садку?..

І пригадалась третя зустріч з Марією Голубович. Маша поверталась із сусіднього села, куди їздила по лікаря для дядечка, і зовсім випадково побачила його. Вони були вдвох не довго і сказали всього кілька слів одне одному, він не хотів затримувати її — у санках сидів лікар, і вона поспішала. Він був радий їй, вона — теж, і сказала, що весь час дожидала його, а він чомусь не приходив. Очевидно, хтось їх тоді й побачив. Про це й каже зараз томарівська племінниця.

Золотоноша не забрала багато часу. Марія склала в санки покупки, і вони зразу вирушили назад.

Іван не захотів затримуватись у знайомих Марії, де їх залишали обідати. Відмовився й від ночівлі. І Марія змушена була згодитися. Він усе квапив Лавріна, хоч той і так все підстьобував коней, не даючи їм ні хвилини перепочинку.

Марія мовчки спостерігала за вчителем і чомусь загадково посміхалась. Він помітив цю посмішку й спитав, що вона означає.

— А ви не догадуєтесь?

— Ні найменшого уявлення не маю.

— Знаєте, хто придумав цю поїздку?

— Догадуюсь, — відповів Іван спокійно. Марія кивнула:

— Я так і думала. Але це ще не все, мосьпане.

— Що ж іще?

— Нам ніхто не доручав запрошувати Голубовичів. І ми до них не заїдемо. І день ангела тітоньки буде трохи пізніше, здається, в червні, чи то пак, у серпні, — засміялась Марія. — Пробачте, забула.

— Так, смішно, — сказав Іван. — Дуже смішно. І, затулившись запоною щільніше, відкинувся назад і замовк. Марія зверталась до нього ще з якимось запитанням — він мовчав. Ось як їм можна поводитись. Ні сорому, ні совісті в них. Краще б встати й піти пішки, тільки б не сидіти поруч з цією дівицею. Марія раптом, прихилившись до Івана, прошепотіла:

— Чому ви такий… холодний, Іване Петровичу? Ну хіба так можна? Ви ж не сліпий, сподіваюсь?

Іван глузливо покосився на її примхливо надуті губи, на зеленкуваті очі.

— Ви вгадали, добродійко… Домашньому вчителеві не можна бути іншим. Він повинен лишатись сліпим і холодним. Над ним ще можна поглузувати, не беручи до уваги, що він теж людина й що в нього є честь, совість. Усе можна тим, хто платить гроші. Одначе, добродійко, над душею ви не владні… Лавріне!

— Слухаю, пане вчителю, — обернувся фурман.

— Зупини.

— Що ви, Іване Петровичу! Я прошу, адже це жарт.

— І я так думаю. Але мені, мабуть, краще пройтись… Змерз я. Пробіжусь і

нагріюсь... Поганяй, Лавріне!

Іван лишився на дорозі.

Падав сніжок, червонуватий у променях передвечірнього сонця. Попереду були ненависний .Коврай, осоружний дім і ці вилощені, відгодовані пани, а позаду, трохи осторонь, за он тим переліском, виднівся хутірець — невеликий, майже непомітний у степу. Як хотілося Іванові піти туди, покинути остогидлу роботу з томарівським недоростком! Але чи приймуть його там? Можливо, Голубович уже знайшов учителя для своїх малолітніх дітей — скромного, тихого.

Іван ще раз озирнувся, ще раз подивився на лісок, за яким ховався хутір Голубовича, і рушив на Коврай. Вітер бив в обличчя. А він усе йшов і йшов.

9

Ось і Новий рік завітав. З ялинками, щедрівками, святковими забавами й піснями. У кожного своя радість, свої надії, хай маленькі, але свої. Тільки одній Маші невесело. Одній — у величезному домі. Увесь день і вечір була сама не своя, місця не знаходила. Кожної миті їй здавалось: хтось під'їхав до воріт, вона виходила й подовгу простоювала на ґанку. Дзвінка, незвичайно світла ніч пливла над хутором. Десь у низині співали "Щедрик-ведрик", а хтось тягнув "Ой не шуми, луже", жалібно плакала у хаті двірської челяді дитина. Маша мерзлякувато куталась в хустину, накинуту поверх суконного шушуна, тихенько й коротко зітхала.

В останній раз вибігла перед тим, як сісти за новорічний стіл. Ось-ось повинен вийти із своєї половини дядечко з далеким своїм родичем Семикопом, який приїхав погостювати. Уже вдруге приїжджає пан Семикоп. Вперше був місяць тому. І от — знову приїхав. Дуже неприємний гість. У нього якісь масляні очі й холодні руки з прожилками. Вітаючись, він торкнувся її руки, і Маша затремтіла вся, і мимоволі відсторонилась, в душі щось перевернулося, а він... він усміхнувся, ніби недвозначний жест дівчини був йому приємний.

Марія дивувалась розумному, розсудливому дяді Семену: що з ним діється, чому запрошує цю людину — таку огидно-улесливу, з солоденьким голоском? Щось, мабуть, сталось. Дядечко, без сумніву, мав якісь свої, не відомі поки що Марії, наміри. Одного разу — тижнів два тому — за обідом він сказав, що такими людьми, як пан Харлампій, гидувати не випадає. У нього майже триста душ і п'ятсот десятин орної землі, до того ж великий садок при будинку і лісу чимало, який тепер у великій ціні, а дістати ніде. Ось йому, Голубовичу, ліс саме й потрібний, родич ніби обіцяв десятин п'ять соснячку — вистачило б і побудуватись, і деякі запаси зробити.

Слухаючи, Марія дивувалась: що їй до того, чому дядечко розповідає про це, ніби прохає підтримки? Він нічого тоді зрозумілого не відповів, зітхнув тільки і, допивши добрий келих слив'янки, сказав:

— Молода ще. А старшою станеш, душа моя, — усе зрозумієш.

Ото й уся відповідь. Думай, що хочеш.

Марія змерзла, але йти в будинок не хотіла, не могла

бачити очі, оповиті масною осугою, сухе жовтаве обличчя. А спочатку навіть

жаліла його: удівець, нікого близького в домі немає, ні до кого словом озватись, навколо — самі стіни. А це, мабуть, жахливо: жити самотньо в пустому непривітному будинку. Саме таким Марія уявляла собі будинок пана Семикопа, і серце її стискалось від жалю. Сироту, що не зазнала материнської ласки, вражала чужа самотність, вона сприймала її, як свою власну. Одинокому, на її думку, ніщо не миле, його не радують ні квіти, ні спів пташок, ні ранковий схід, і весь білий світ для нього — суцільна сіра пустеля.

Але, боже мій, чим вона здатна допомогти цій людині? Адже вона сама одинока і слабка, в неї немає ні матері, ні батька, ні брата, ні сестри рідної. На всьому світі один дядечко, який зростив і виховав її, як свою доньку, та ще вчитель — Іван Петрович. У ньому, в учителеві, вона вгадувала — це їй підказувало серце — ту людину, яка, не вагаючись, могла, на випадок потреби, постояти за неї, підтримати в біді. Цьому відкриттю вона таємно раділа й боялась: ану ж дядечкові стане відомо про їхні взаємини? Семен Гервасійович — людина добра і навіть чула, але чи довго ж йому скривдити вчителя, який для нього — слуга, й тільки! Про це страшно подумати, а до яких наслідків привело б це — навіть важко здогадатись.

Що ж до добродія Семикопа, то вона нічим, абсолютно нічим не могла допомогти йому. А він усе їздить. З сердечним трепетом Марія признавалась собі: недаремно унадився пан Семикоп, недаремно возить дядечкові дорогі подарунки. Ось і сьогодні подарував з власної стайні рисака. Дядечко кохається в конях, згадав минуле — кілька років прослужив колись у кавалерії — і заплакав, обняв родича, повів до себе, а Марії сказав:

— Ти б, душа моя, приглянула одинокого чоловіка. Прикрась наше чоловіче товариство.

Тонко, ледве чутно дзвенить ніч. Тріщать у дворах тини на морозі. Десь щедрують. А із Коврая нікого немає. Подруга обіцяла запросити на Новий рік, але, мабуть, передумала, не згадала. Де ж їй згадати бідну сироту? Сидить, мабуть, поруч з учителем і просторікує... Він теж хороший: обіцяв приїхати і забув! Невже забув? Ні! Він пам'ятає. Він не забув! Якщо ж не приїхав, значить, не зміг.

Марія закутується в теплий шушун, у хустку, дивиться і дивиться на засніжену дорогу: ану ж заллється дзвіночок і з нічної білої мли вибіжать сани з різьбленим передком, запряжені парою добрих коней, і він — її надія і відрада — буде в санях. Він покличе її — і вона все залишить і побіжить, сяде з ним поруч — і згадуй тільки, як звали Марію Голубович, поїдуть вони зустрічати Новий рік у Коврай. А може, й у інше місце. Вона поїде, куди йому захочеться.

Але нема його. Нема! А час іде. Ось-ось покличуть її до столу, як тільки великий стоячий годинник у вітальні проб'є половину дванадцятої. Так, уже кличуть. Треба йти. Сніжок застиг на віях срібними зірками. У кімнаті він розтає. Від цього Марія здається ще кращою у білому платті, з великою косою і повними сліз очима — розтопленими зірками.

— Сідай, душа моя.

Дядечко показує місце між собою і гостем. А хлопчики — Костик і Сашко — сидять на другому боці, в кінці столу — управитель з жінкою, статечні; поважні гер Ганс і Гертруда.

Гість нахиляється до Марії, щось каже, а вона не розуміючи дивиться на нього й не чує: їй здається, десь заскрипіли санки, заспівав дзвіночок, вона готова скочити й бігти в самому платті на ґанок, за ворота, зустрічати. Але це тільки гілка торкнулась вікна, і скло задзвеніло, як залізне…

Вечір — при свічках. Час минає повільно, здається, ніби йому ніколи не буде кінця. Але треба терпіти. Марія терпить. П'є маленькими ковтками слив'янку, тільки б не просили, не вимагали, щоб вона випила, потім дістає з миски шматочок печінки, але не їсть, не хочеться. Змучено усміхається у відповідь на захоплений вигук гостя і… не витримує. Гість торкається її руки, ледь прихиляє до себе, щоб сказати, яка вона чудова й мила в білому платті. Він п'є, від нього тхне вином. Затремтівши, Марія встає, просить вибачити їй.

— Я хвора… Мабуть, застудилася… Пробачте, ради бога, але я піду…

Швидко виходить із-за столу. Дядечко, в якого від випитого червоні плями на обличчі, гість з холодними руками, німці щось кажуть услід, висловлюють співчуття, а вона нічого не чує, поспішає, біжить у свою дівочу кімнату, до вікна, до вікна ближче: а що, коли він тут уже, запізнився й стоїть де-небудь під сніговим заметом і жде її, не може діждатись. Але за вікном — біла пустеля і ніч.

Вона зриває з себе святкове плаття, одягає простеньке, темне, і сідає до столика. Ось зараз би налити води в миску, розтопити воску і поворожити: що несе їй завтрашній день, що готує Новий рік? Вона дістає вже мисочку із піддзеркальника і зразу ж поспішно ставить на місце: хтось іде, чути важкі кроки. Дядечко! Слава богу, що не той — ненависний, з холодними, як крига, руками і такими ж очима. Вона примітила в останню хвилину, як вони змінили забарвлення: з масних стали крижаними.

Марія зриває покривало й забирається в ліжко в чому була. Ледве встигає прикрити себе, як двері прочиняються.

— Що з тобою, дитя моє?

Від дядечка нічого не сховаєш, і все ж вона твердить, що захворіла, її трясе, морозить.

— Погано, дитино моя… Стіл без тебе пустий. Що мені ці німці?

— А пан Семикоп, ваш гість?

— І він, мабуть… Хоч і родич.

— Для чого ж ви його запрошували?

— Тут, душа моя, свій резон… Він багатий, багатший за нас з тобою.

— Для чого нам багатство? Нам і так добре.

— Молода, ох молода ще. Ну, добре, він поки що не буде до нас їздити. Підростеш — станеш розумнішою. Зрозумієш, де твоє щастя.

— Я така нещасна. І Костик, і Сашко також, — заплакала раптом Марія, все

зрозумівши, для чого їздить і чого добивається цей Семикоп.

— Сашко й Костя? Та що сталось таке? — захвилювався старий.

— Ось я так мало вчилась. А Костик і Сашко й того менше. Ростуть темні. А пани Томари вчать свого сина, нічого не шкодують.

— Твоя правда, душе моя… Але де взяти вчителя? Їх так просто не знайдеш. Пройдисвіта якого-небудь запросити в будинок — собі дорожче.

— А ви спитайте томарівського вчителя. Я чула, він має намір піти від них. Дуже важко в пана Томари. Син не хоче вчитись, а господиня заважає.

— Так і скривдити недовго. А ти знаєш, хто такі пани Томари. Ге-ге, на все підуть, щоб свого досягти.

— Яка ж тут образа, дядечку, якщо сам учитель збирається піти від них? А ми не гірші коврайських панів.

— Це ти правду сказала. Не гірші. Звісно, не гірші.

Але ні, нічого не вийде.

— Значить, ви не любите мене зовсім.

Пан Голубович розгладив вуса на дві сторони, обережно закашляв:

— Ти спи, я пришлю тобі напою. — І вийшов.

Марія вкрилася з головою, потім рішуче відкинула ковдру, простирадло: нехай застуджуся, нехай умру! У кімнату знову входить Семен Гервасійович.

— Що з тобою? Так не годиться. У тебе і так холодно. На ось випий. А щодо поїздки до пана Томари, то, треба думати, поїду я в Коврай на тому тижні.

— Правда? І ми всі будемо вчитися?

— Так, я ще зроду не брехав, душе моя, чому ж не віриш старому?

— Дядечку! Який ви хороший! — Марія скочила, забувши, що погано себе почуває й що її морозить, поцілувала дядечка в шорстку щоку і в сивий ус. Старий пустив сльозу, не надавши особливого значення зміні в настрої вихованки. Але суворо наказав лежати, не виходити, він пришле їй з ключницею якийсь особливий напій, він сам настоював його на травах і на меду. А пройде час, і він усе зробить для Марії, тільки б здорова була.

Дядечко пішов. Марія скочила, знову лягла, почувши швидкі кроки ключниці.

10

Іван приготувався йти до класної кімнати, як раптом постукали. Обережно, тихо. Так стукає тільки Тарас або хто-небудь із дворових.

Підійшов до дверей і обличчя до обличчя зіткнувся з куховаркою.

Одарка відступила в темний коридор, і тому Іван не міг роздивитись її заплаканого обличчя.

— Чому так рано?

Одарка схлипнула. Ще жодного разу він не бачив, щоб вона плакала. Молода й здорова, вона робила за трьох, варила і для численної челяді, і для панського столу і ніколи не скаржилась, що їй важко; інколи, і то дуже рідко, їй допомагав хтось із челяді: один нарубає дров, другий принесе води, все інше вона встигала сама.

— Пане вчителю! Пане вчителю!

— Та що ж скоїлося?

Неголосно, напівпошепки, тужачи, намагаючись вгамувати стогін, який виривався з грудей, Одарка розповіла, що вчора ввечері панич велів козачкові Тарасові порішати задачки й щось там переписати з книжки, а сам поплівся в людську, до дівчат. Тарас хоч як старався, а не встиг зробити завдання цілком, і за те пан Василь наказав відправити козачка на стайню й віддати до рук конюхам.

Учора на стайні якраз був Лаврін Груша, син діда Харитона, а він — "самі знаєте, який добрий, мухи не займе". Лаврін, звісне діло, не став мордувати хлопця, а посидів з ним, поговорив, дав яблук і пустив. Усе б, може, так і кінчилось, та, на лихо, про те дізналась Домка — панська підлесниця, та сама, що старому панові прислужує ранками, отож вона, холера їй у печінку, і донесла все, як було.

Пан Василь наче сказився, виволік із комірчини хлопця і побив його, та так страшно, що бідне дитя без пам'яті нині. А Лавріна — за ослух, бо паничевого, бач, наказу не виконав, — у солдати віддають, забирають у старого Харитона його опору й надію.

Ця сильна, що не знала ні страху, ні втоми, жінка плакала ридма. Іван знав, що Одарка, сама одинока, жаліла всіх, особливо сердечно ставилась до сироти-козачка Тараса, підгодовувала його, могла що-небудь для нього спекти, прала йому й шила — і все встигала. Тарас також прихилився до Одарки, серцем прикипів. Не зазнавши материнської ласки, він тягнувся до неї, кожну вільну хвилину біг у людську, розповідав, чого він уже навчився, показував, як пише, і Одарка раділа разом, з ним.

Іван поспішав і не помітив двірських, що боязко тулились по кутках, не звернув уваги на бліде личко Домки, яке майнуло в лакейській, не вклонився й панові Голубовичу, що рано-вранці приїхав і сидів у вітальні, дожидаючи, поки пан Томара вийде до нього.

Іван пройшов прямо до панської опочивальні, хоч добре знав: ранком туди нікого не впускають. Камердинер, дядько Федір, пробував зупинити вчителя, але той рішуче відсторонив його й одчинив високі чорні двері.

Пан Томара був сам, він нікого не ждав до себе і здивовано подивився на непроханого гостя, невдоволено повів бровою, взявся до ранкової трапези, за яку завжди сідав у повній самотності.

На столі, що стояв біля ліжка, у гранчастих келихах грали слив'янка й мед, пінилась у глечику бражка, в чорній пляшці, мабуть, була запіканка, а на тарілках лежали свиняча голова з хріном, індик з підливою; Домка, шмигнувши вслід за вчителем, внесла на таці лемішку в кленовій тарілці, путрю, корж медовий з маком.

Пан Томара, не запрошуючи вчителя сідати, не питаючи, чого той прийшов, налив собі келих запіканки й, надпивши, крякнув:

— Штука!

— Добрий день, пане Степане! — вклонився вчитель. — Не гнівайтесь, ваша милість, за такий ранній візит.

Котляревський мимоволі, але все точно фіксував у пам'яті, що бачив: і кожну таріль, що стояла перед паном, і вино, і закуски, і самого пана — розкоханого, в широкій накидці, що вільно спадала додолу, з сивуватими, злегка І підмоченими у вині вусами.

Томара пив, їв, не звертаючи уваги на вчителя. "Чисто тобі бог Зевс за олімпійською трапезою", — подумав мимохідь Іван.

— А-а, пан Іван! — відповів нарешті Томара, поставивши недопитий келих. — Чого прийшов? Невідкладна справа?

— Вельми невідкладна, пане Степане. Вас обманули, і, не розібравшись, вирішили ви, пане Степане, віддати в солдати Лавріна Грушу. А він не винний, він вам кращий слуга і до того ж єдиний син Харитона Груші. Ви цеі знаєте. Навіщо ж так жорстоко?

Пан Томара відрізав собі добрий кусень пирога, розділив його й почав їсти, нічого не відповідаючи вчителеві. Іван казав далі:

— Ваш син, а мій учень, побив людину, причому слабшу за себе. Сам учитися не хоче і примушує козачка робити домашні завдання, якщо той не встигає, мордує хлопця. А сьогодні сталось щось надзвичайне. Василь мало не забив хлопця до смерті. За віщо? Хіба я вчу його такій жорстокості? Мені боляче й страшно, пане. А найстрашніше, що хлопчик лишається без допомоги. Я уклінно прошу вас: пошліть по лікаря. І то — негайно! Я сам поїду, коли дозволите.

— Лікаря? Для козачка? — Томара розкрив рота й беззвучно став дихати, що означало: він сміється; вуса його при цьому ворушились, як у великого розжирілого кота. Іван бачив гнилі зуби в широко розкритому роті, бачив, як пан сміється, і йому раптом спало на думку: куди він прийшов? Про що й кого просити? Чи в такої людини є серце?

Тим часом Томара досхочу насміявшись, витираючи сльози, сказав:

— Твоє діло, пане Іване, піітика, арифметика, граматика й інші науки, яким ти повинен навчати мого сина. А про конюха чи козачка якогось там не турбуйся, то не твоє діло. — Томара враз хитро примружився: — Чув я, що любиш ти, пане Іване, заходити до моїх селян, квашу в них сьорбаєш, ляси точиш, танці танцюєш, пісні співаєш... Чого тобі бракує в моєму домі?

Іван подивився на повне, в червоно-сизих прожилках обличчя коврайського владики і не міг не здивуватися: скільки ж у такій туші вміщається жовчі? Виходить, неправда, що такі гладуни — благодушні, покладисті. Та — годі, треба відповісти, щоб пан Томара зрозумів кінець кінцем: у вільні від уроків години вчитель має право ходити, куди йому заманеться.

— Ваші селяни, пане, дуже добрі люди, і мені цікаво з ними вести бесіди у вільні години... Мені цікаво спостерігати їхні звичаї, побут... Погано живуть вони у вас, пане Степане. Тяжко.

— І це не твоє діло, вчителю. — Томара одним поштовхом відсунув від себе стіл з закусками й винами, спустив ноги на килим і, діставши з крісла довгу люльку, закурив. По опочивальні поплив запах пахучого тютчону.

— Учитель, який не знає життя, не може навчати, мосьпане.

— Не з того боку дивишся на життя, вчителю. Але досить про це, — широко розплився в усмішці. — Як учитель, ти мені подобаєшся, і я прощаю твою… хоробрість… Одначе поживеш — побачиш і не таке… А щодо Лавріна, то як сказав, так і буде. Слова свого брати назад не звик. І лікаря кликати немає потреби. На козачкові все загоїться, як на собаці. І от ще. Не раджу тобі, пане Іване, втручатися у мої справи. Адже ти теж — моя людина. Я тебе майже купив. Може статись — не відпущу, якщо захочу.

Іван здригнувся. Стримав себе, щоб не накоїти лиха. А слова Томари вп'ялися ножами в саме серце. Іван розправив плечі і, стримуючи голос, намагаючись говорити якомога спокійніше, відповів:

— Я вільна людина, мосьпане. І що це саме так, видно із свідоцтва, яке при мені. Ось воно. — Дістав із внутрішньої кишені цупкий лист паперу і розгорнув його перед виряченими очима Томари. — Це свідоцтво скаже вам, що я спадковий дворянин і весь рід мій вписаний в Єкатерининську формену книгу, в шосту її частину. Підписано і гербовою печаткою предводителя нашого повіту пана Черниша скріплено. — Згорнув папір, знову поклав до кишені.

Губи пана Томари скривились у зневажливій посмішці;

— А що в тебе є? Скільки душ?

— Душами не торгую, мосьпане, і цим горджуся. Еге, горджусь! І прошу не тикати… — Голос Івана затремтів. — З цієї хвилини я вам більше не слуга. Шукайте собі когось іншого. І запам'ятайте; рано чи пізно ви відчуєте силу тих, над ким ви збиткуєтесь, як тільки вам заманеться. Бережіться мирського суду, пане душеторговець!..

Томара швидко й уривчасто задихав: ось-ось, здавалось, не стане йому повітря:

— Загрожувати? Мені? Та я!..

— Я вам не загрожую. Печуся про ваше благо… Прощайте! — І швидко вийшов із опочивальні.

Томара щось казав услід, кликав камердинера, а він, не обертаючись, нічого не слухаючи, йшов з коридора в коридор, поки не потрапив у вітальню. І тільки тут опам'ятався. Що ж він наробив? Не зумів стриматись. Не зупинився вчасно, не опанував себе, і ось — Лаврінові не допоміг, не буде й лікаря в Тараса. І сам залишився без місця. Але це не біда, головне — не допоміг людям.

— Що з вами? Ви зблідли! — почув раптом і побачив перед собою пана Голубовича. — Нікого не помічаєте, не вітаєтесь, а ми ж таки разом чарку пили. Чи не так, пане Іване?

— Вибачте, Семене Гервасійовичу! Так вийшло. Вибачте, ради бога. — Зрадів Голубовичу, як рідному. Уже те, що він був названий батько Маші, що жив під одним дахом з нею, робило його в очах Івана приємною і дорогою людиною. Він тут же подумав, що Голубович підвезе його до хутора. У Золотоношу він як-небудь добереться, а там знайдеться оказія і далі. А головне — він ще раз побачить Машу, поговорить з

нею, розрадить душу, розповість їй, що його так мучить. Звичайно, йому треба бачити її. Іван зразу ж спитав Голубовича, чи не зміг би він узяти його з собою, коли буде повертатися додому. Голубович охоче погодився і спитав:

— А чому тільки до хутора? Вам, може, треба й далі їхати?

— Так, треба й далі.

— Надовго їдете?

— Назавжди. Я тут більше не служу.

— Не служите? — вигукнув Голубович і озирнувся: чи ніхто не почув. — Добре! Їдьмо! Зараз скажу фурманові, щоб запрягав. — І старий майже вибіг у коридор.

Іван тим часом пройшов до Тараса. Комірчина йото була в другому кінці будинку, учителеві довелось пройти людську; там він побачив Лавріна й старого Харитона, але не затримався біля них.

У комірчині була Одарка, вона чимось напувала хлопчика, умовляла його полежати спокійно, а той зривався кудись бігти, зіскакував, кричав, у широко розкритих очах палав жах, одинока свічка відбивала тінь хворого на чорній стіні.

— Тарасику! — Іван опустився на коліна. — Хлопчику мій! Що вони зробили з тобою? Боже мій!

Тарас почув голос учителя і кволо всміхнувся. Він не бачив, хто перед ним, бо був дуже побитий, з сумними очима, але, почувши знайомий ласкавий голос, потроху заспокоївся, потягнувся до Івана, притулився головою до нього й затих. Прихилившись до дверей, Одарка тихо плакала. З Іваном діялось щось незвичайне. Його душило, не давало дихати, потім з'явився дріж, він не міг заспокоїтись, тремтячими руками перебирав, гладив мокре волосся хлопчика, шепотів сухими губами:

— Ніколи! Ніколи, хлопчику мій, не забуду й не прощу їм цього! Нехай прокляті будуть, нехай навіки проклянуть їх люди на цій грішній землі!..

Він не міг їхати, поки Тарас залишається в такому стані, поки він так тяжко, уривчасто дихає. Він сказав, щоб Одарка покликала Харитона, старий не відмовить прийти й допомогти, чим тільки зможе, а потім вона повинна відшукати пана Голубовича й сказати йому, щоб старий їхав без нього, тільки нехай візьме його речі з собою — Одарка і збере їх, а він поїде пізніше, можливо, ще сьогодні.

Одарка все зрозуміла й зразу ж пішла.

Іван лишився в комірчині сам на сам з козачком, своїм безталанним учнем.

— Тарасику! — І схилився низько, щоб зазирнути в очі. Але хлопчик не розплющував очей, дихав важко й швидко і все тулився й тулився, ніби шукав захисту, до Іванових колін.

Підтримуючи голову хлопчика, Іван відчув, як щось тече по його руках, і зрозумів: то сльози. Тарас, його учень, що був єдиною втіхою у цьому осоружному домі, плакав. Сльози були чомусь холодні.

— Поплач, Тарасику, поплач, може, тобі полегшає. І гладив йому побите обличчя, мокре волосся, слабенькі плечі і все намагався зручніше вмостити його в себе на колінах.

Незабаром прийшла Одарка, а слідом за нею — Харитон і Лаврін. Старий Груша оглянув хлопчика, схилився над ним і зітхнув:

— Душогуби!..

Тарасові ставало все гірше й гірше. Воскове обличчя витягнулось. Очі раптом широко розкрились і застигли. Старий встав, скинув шапку.

Іван спробував підвести голову Тараса. Та марно. Хлопчик ще раз потягнувся всім своїм тільцем і... затих... Світла усмішка так і застигла на його обличчі.

— Спаси, господи, твою душу! — перехрестився Харитон.

Мовчки перехрестився й Лаврін. Молодий Груша, стиснувши перед собою могутні руки, пильно вдивлявся в розпухле, в синцях обличчя козачка, ніби хотів запам'ятати назавжди; Одарка, затуливши обличчя хусткою, стояла поруч; Іван умивався гіркими слізьми. Харитон був суворий. Низько навислі брови його закривали очі.

Хтозна, скільки вони стояли над хлопчиком, мовчазні, закам'янілі. Першим опам'ятався Харитон, закрив мертвому очі і, перехрестивши його, натяг на голову рядно.

— Ходім, — глухо сказав старий. — Сьогодні ще наш день, спасибі панові. А завтра...

— А завтра? — спитав Іван.

— Заберуть мого Лавріна, а я все думаю, чи віддавати, — сказав Харитон. — Дякую тобі, пане вчителю, за слово твоє, за серце твоє добре! Тільки ж словом нашого хазяїна не проймеш.

— Він слова не розуміє, — сказав Лаврін. Іван дивився й слухав батька і сина — могутніх, суворих, добрих його друзів, і відчував: ніщо не зломить їх, нема тієї біди, щоб зігнула, їхня сила, їхня воля вливались у його серце, він і сам ставав дужчий, твердіший духом.

Тут і попрощався з ними, побажав їм знайти свою долю. Попрощався і з Одаркою, вона була до нього добра, і він сказав їй про це, попросив передати дядькові Луці і його синам низький уклін.

— Шкода, не довелось вчити їх і тебе, Лавріне.

— Дасть бог, ще вчитиметься, — сказав Харитон. — Прощавай, пане вчителю! Щасливої тобі дороги! Не забудуть тебе в нашому селі люди!..

Іван пішов у свою кімнату, склав папери — речей уже не було: — і через людську вийшов на подвір'я. Його проводжали всі, хто був тут: хлопці, дівчата, конюхи, садівники.

За селом, піднявшись на пагорб, ще раз озирнувся — востаннє мовчки попрощався з селом, де пізнав і перші радощі, і близько познайомився з людським незмірним горем...

11

Дізнавшись від дядечка, що вчитель приїде, і, можливо, ще й сьогодні, Маша негайно почала готувати йому кімнату: повісила новенькі рушники й завіски, загадала покоївці не тільки вимити, а й вишкребти підлогу, а на довершення покурила ялівцю:

приємний, освіжний запах заповнив кімнату.

Маша вешталась із кімнати в кімнату, а слідом за нею. сріблом розливався щасливий сміх, а тільки-но стихав він — тут же чулася пісня, до того ж дівчина була така уважна й ласкава до дядечка, що той раптом занепокоївся:

— Що з тобою? Чи ти часом, матінко, не захворіла? Може, жар появився?

— Що ви, дядечку! Я просто рада… за Костика й Сашка. Тепер вони вчитимуться у справжнього вчителя… І… я з ними, якщо дозволите.

— Гм… Дівчині з шановної в усьому повіті сім'ї, може б, і не годилось забивати собі голову всякими вченими дурницями.

— Але ж, дядечку… я хотіла.

— Та бог з тобою, душе моя, учись на здоров'я, може, колись і знадобиться.

— О, спасибі вам! Ви в мене дуже хороший!

Котляревський прийшов уже надвечір. Стомлений, змарнілий, ніби підвівся після тяжкої виснажливої хвороби. Маша, глянувши на нього, злякалась. Він мовчки вклонився їй і попрямував до вітальні, де ждав на нього господар. . Котляревський стримано привітався й сказав:

— Хочу просити вас, вельмишановний Семене Гервасійовичу, про притулок на одну ніч. Завтра ранком поїду. Надіюсь, не обтяжу вас.

— На одну ніч? — Голубович хитрувато примружився, ледь ворухнувши сивими козацькими вусами. — Гаразд! Однак, мосьпане, в нас з діда-прадіда зберігається звичай: спочатку за стіл — що хата має, тим і приймає подорожнього. А потім — і на відпочинок. От хіба що з місцем як? Машенько, чи знайдеться у нас що-небудь для пана вчителя? — спитав Голубович, непомітно моргнувши вихованці, яка скромно стояла поруч з його кріслом.

— Знайдеться, дядечку. Я можу показати гостеві кімнату.

— Звісна річ: з дороги причепуритись не завадить. Пройдіть, мосьпане, з моєю вихованкою, вона вам покаже кімнату, а потім прошу до столу.

— Дякую.

Маша вийшла перша. Іван, уклонившись господареві, вийшов услід. У коридорі, тільки-но причинились двері, Маша обернулась:

— Боже мій! Чи ж так можна! Чому не поїхали з дядечком? Ви так змарніли!

— Машенько, зі мною нічого не станеться… А поїхати не зміг… Однак ведіть мене далі, бо попаде вам, що гостя маринуєте.

— Ходімо ж… Кімната для вас готова.

Маша пройшла коридором і біля передостанніх дверей зупинилась.

— Ось тут. Не затримуйтесь. Ми ждемо вас вечеряти…

— Стривайте, Машенько. Одну хвилину.

— Потім… поговоримо.

Нічого більше не сказавши, не глянувши навіть, намагаючись приховати невгасимий блиск очей — Іван міг помітити її радість, — вона поспішно відійшла.

Зітхнувши, Котляревський прочинив двері й, зайшовши до кімнати, зразу побачив,

що її, очевидно, допіру закінчили прибирати, меблі блищали, приємно пахло ялівцем, скатертина й рушники були так накрохмалені, що, здавалось, торкнися їх — і вони захрущать.

Усі його речі поставлено в куточку, папери, які він приніс з собою, лежали на столі. Приємно б пожити в такій кімнаті не одну ніч, а якомога довше. Але в пана Голубовича вже, мабуть, є домашній учитель, отже, нема чого й надіятись.

Однак час і збиратися, бо на нього ждуть. Іван скинув верхній одяг, умився і зійшов у вітальню, а звідти — в сусідню кімнату. На нього справді вже ждали. За столом сиділа Маша й хлопці — сини Голубовича, але самого господаря ще не було. Та як тільки Іван з'явився на порозі, по нього зараз же послали. Старий зайшов до їдальні енергійною, швидкою ходою, сів на покуті і запросив сідати й гостя.

— Ласкаво прошу, — вказав на вільне місце праворуч від себе. Ліворуч сиділа Маша.

Під час вечері нічого не було сказано. Слуги .мовчки приносили й прибирали посуд. Голубович, тільки один раз запропонувавши Іванові чарку наливки, сказав, що за його приїзд гріх не випити по одній. Іван не відмовився, чим вельми порадував господаря.

— Дякую, мосьпане, за шану. У цьому будинку ні з ким і випити, самі, розумієш, баби. Може, ще по одній, щоб дома не журились?

Іванові сподобався цей простий і, здавалось, щиросердний старий чоловік, але не міг підтримати його жартівливого тону — давалася взнаки втома. Голубович помітив це і, зітхнувши, замовк.

Повечерявши, хлопці — обидва русяві й такі ж кирпаті, як і батько, — подякували і, спитавши дозволу, пішли. Маша теж попрощалась. Під час вечері вона ні разу не глянула на Івана, ніби його й не було за столом, тільки очі повнились тихою радістю; намагалась бути спокійною, ледве стримувала в собі цю радість, щоб ніхто не помітив. Тільки обличчя горіло ніжним рум'янцем, і лише це видавало її настрій. Може, тому вона вирішила зразу ж, при першій нагоді, вийти з-за столу, посилаючись на потребу доглянути за дітьми перед сном.

Господар і гість перейшли з їдальні до сусідньої кімнати, зручно вмостились у кріслах біля невеликого ломберного столика, на якому стояла дерев'яна коробка з тютюном і кількома майстерно вирізаними люльками. Голубович посунув тютюн до гостя, запропонував закурити. Іван подякував, сказавши, що звик до свого, і дістав табакерку. Голубович довго вибирав собі люльку, щоб, мабуть, була довша, поважніша, і, нарешті вибравши, наповнив її доброю порцією тютюну і від свічі запалив.

Кілька хвилин господар і гість, смакуючи приємним димком, курили. Нарешті Голубович, скоса поглядаючи на бліде обличчя вчителя, спитав:

— Так що ж, мосьпане, якщо дозволите-спитати, сталося? Чому пішли від пана Томари?

— Сталось жахливе, — Котляревський закрив очі. — Не можу зрозуміти, в ім'я чого вчинено дике злочинство.

— Що ж саме?

— Це був мій учень. Сирота. Простого звання хлопчик. У чомусь він завинив. І його покарали. Та як? Позбавили живота, — мов стогін, вирвалось із грудей. — Хіба ж міг я після такого злодіяння залишатися там? Немислимо і протиприродне там жити.

— Гріхи… гріхи… — зітхнув Голубович, але нічого до сказаного не додав. Сухий, високий, з сивими козацькими вусами, він чимось нагадував Харитона Грушу із Коврая, але той темніший обличчям, волосся в Харитона майже біле, погляд твердіший, рука, мабуть, міцніша.

Закінчивши курити, Котляревський обережно вичистив над попільницею люльку і, підвівшись, сказав:

— Дякую вам, люб'язний Семене Гервасійовичу, за ваш хліб і сіль! Ви дуже уважні. Будете в Полтаві — завітайте до мене, радий і вас зустріти з хлібом і сіллю. Ще раз дякую. Хоч як приємно з вами, але мені, мабуть, уже час. Завтра рано вставати… Так, ще одне прохання: чи не могли б ви, Семене Гервасійовичу, допомогти? До Золотоноші нічим добратися. Підвезіть, прошу вас, а із Золотоноші, надіюсь, буде попутний візок або інша оказія.

Голубович довго і акуратно чистив свою люльку і, вичистивши, спитав:

— А там же, в Полтаві, мосьпане, куди? На службу знову?

— Буду шукати місця… вчителя. У канцелярію, мабуть, уже не піду.

— Так. — Голубович не поспішав. — А якщо я скажу вам, що місце ви уже знайшли?

— Не розумію вас.

— Що ж тут не розуміти? Залишайтесь у нас, якщо ви, звичайно, бажаєте… Моїм розбійникам учитель потрібний. Слідкувати за ними немає кому, дружина моя уже три роки — царство їй небесне — померла. — Голубович перехрестився й зітхнув. — Нам ви підходите. Багато я чув про вашу вченість.

Іван не вірив своїм вухам: невже правда, що він зможе залишатися в цьому омріяному, затишному будиночку біля річки Супій? Бути біля Маші, говорити з нею щодня, слухати її голос, бачити її.

— Не згодні, мосьпане? — стурбовано спитав Голубович. — За плату домовимося.

— Дякую тя, боже! — прошепотів Іван.

— Що? — здивовано перепитав господар, не зрозумівши відповіді.

Іван опам'ятався і як можва спокійніше відповів:

— Я згоджуюся, Семене Гервасійовичу… на всі ваші умови. Надіюсь, ви не пожалієте за свій вибір.

— Поживемо, мосьпане, побачимо… Так і діди мої казали.

У коридорі почулись голоси, хтось поспішав, хотів увійти, але його не впускали, уіуовляли пождати. Семен Гервасійович прислухався:

— А хто там у бісового батька? Нехай заходить! У вітальню увійшов дворовий чоловік у свитці, шапку тримав під пахвою. На порозі вклонився мало не до підлоги і випрямився. Іван упізнаї у ньому того самого старого, що колись танцював на узліссі біля Супою.

— А що там, Гераську? — спитав Голубович, дивлячись на старого.

— Дозвольте слово мовити, ваша милість.

— Кажи.

— Прибігав чоловік із Коврая. На коні, бач, охляп.

— А чого йому?

— Розповідав нам таке, що й сказати не знаю як.

— Кажи, що сталося?

— Каже, горить пан Томара. І будинок, і повітки, і стодоли. Воно хоч і панське, а добра шкода.

— Ти язик прикуси, Гераську.

— А що я таке сказав, ваша милість? Горить, кажу, і. все, а як там горить — того вже не докажу.

— Так чого ж ти стоїш?

— А що я маю робити? У нас же, слава богу, не горить.

— Що ви скажете, пане Іване? І сміх, і гріх… Бери дві бочки та їдь швидше, бо, мабуть, чоловік той недаремно прибігав.

— Еге, я й забув: просив, щоб допомогли гасити.

— От бач. Іди ж скоріше, та гляди візьми ті дві бочки, що пофарбовані, а то вхопиш які-небудь розсохлі.

— Оце так зразу і їхати Я ж іще, пане, і не вечеряв. Може б, уже опісля.

— Потім повечеряєш. Та йди вже. А мені звели бричку подати.

— Куди вам? Пізнувато, ваша милість, нехай ми самі як-небудь доберемось.

— Помовч, Гераську! Та ворушись! А ти, пане Іване, зоставайся, відпочинь абощо, а я, мабуть, поїду. Що не кажи — а сусід у такій біді, не доведи господи… І як же воно загорілось?..

Тільки-но Голубович поїхав, як до вітальні, де ще лишався Іван, вбігла Марія. Тиха радість світилася в очах, бриніла в голосі.

— Так збирати вас завтра в дорогу, пане вчителю? — лукаво посміхнулась.

— Машенько, ви розумниця і… вродлива.

— Ви нестерпні, пане учителю.

— То правда, але… але я невимовне щасливий, бо житиму тут, у цьому домі, де і ви живете. Мені ж нічогісінько більше не треба.

— Ми в домі не одні, тож прошу вас трошки тихіше, а краще розкажіть, чому так раптово залишили Коврай? Невже ж вам нікого там не жаль, ну, тих, що лишились?

— Про що ви, Машенько? Краще не питайте. Боляче і дико. — Він коротко розповів, що сталося нині у домі пана Томари і чому, власне, він не міг там більше лишатись. Маша мовчала, стиснувши перед собою руки. Потім повернулась до вікна:

— Дивіться, як страшно горить!

Самої пожежі не було видно, але там, за Супоєм, майже половина нічного неба освітлювалась довгими язиками полум'я. У цю яскраво освітлену смугу ввірвались раптом пурпурно-червоні хмари з опаловими краями, вони клубочились, рвалися на

шматки і пливли в чорну безвість ночі.

— Це помста божа! — сказала Маша. Іван нічого не міг відповісти — так був схвильований. Вдячність до цієї дівчини, яку він шукав цілу вічність і нарешті знайшов, переповнювала його: Маша поділяла його почуття і думки. Хіба це не щастя? У пориві безмежної любові і поваги, цілуючи їй руки, повторював одне й те ж:

— Машо!.. Машо!

— Що з вами, Іване Петровичу?

Вона не відсторонилась, але й не дозволила поглядом, самим тоном запитання наблизитись до себе.

— Машенько! Я кажу богу й тобі: "Спасибі! Спасибі, що ви єсть! Що ви живете..." Я знаю тепер, що мені належить зробити. І все, все зроблю — все, що зможу. Ви побачите... Нікому в усьому світі не казав, а вам скажу, як сказав би матері й учителеві. Це він увів мене в божественний храм поезії. Іоанн Станіславський — ім'я його. Як він далеко бачив! Усім серцем людей любив і землю свою. Він дивився очима свого вчителя — великого Сковороди. Чули це ім'я?

— Чому ви кажете — бачив, був? Хіба?..

— Так, на жаль. Немає вже — царство йому небесне — матінка написала. Але слово його живе! Забути його — значить забути самого себе...

Іван говорив тихо, але в кожному слові було стільки почуття, упевненості й піднесення, що й Маша пройнялася його силою і захопленням.

І, ще твердо не знаючи, чи правильно говорить, але серцем бажаючи підтримати цього одержимого з чорними палаючими очима і твердою рукою, сказала:

— Ви все зробите! Неодмінно!.. Я вірю в вас!

— Спасибі, Машенько!

— Ви стомились! Ідіть відпочиньте. А завтра... побачимось.

— Невже? Де? — І, раптом зрозумівши, що так і буде, прояснів: — Я зовсім забув!.. Звичайно ж, і завтра, і післязавтра.

— Ідіть! Ідіть!

— Іду. — Ще раз поцілувавши їй руку, швидко вийшов із вітальні.

У себе в кімнаті, не запалюючи свічок, присів до столу. Лягати не хотілось, хоч ноги гули від утоми. Знав: не засне. Прожив один день, а здалось — роки.

Допитливо, не маючи сили відірвати погляду, вдивлявся у величезну, що залила півнеба, заграву. "Томару покарав бог". Чи таки ж бог? Чи не причетні до пожежі Іванові добрі друзі? Коли б не скоїлось біди з ними. Ось що турбувало, не давало спокою. Аж на ранок, коли старий Герасько Свербиус повернувся із Коврая і повідомив, що Томару покарали його ж люди, та тільки нікого не знайшли, Іван приліг і задрімав. Вперше провів ніч у домі, куди прагнув усім серцем і де знайшов притулок. Невідомо тільки — чи надовго...

12

Минула зима. У Супої схлинула прибутна вода. Не забарилось і літо. Але й не загостилось. Червонобоким яблуком відкотилося, відпалахкотіло ранніми світанками. І

ось уже на порозі осінь. Обсипались на хуторі садки, затужавіла земля, а повітря — наче загусло. З полів звезено останні полукіпки пізньої гречки; на луках, по той бік Супою, сивими козацькими шапками розсипались стоги, сторожовими чатами стали вздовж берега, удень і вночі заглядаючи в чисті води річки.

Того року, а особливо зимою, сніжною і хуртовинною, Котляревському працювалось, як ніколи раніше, добре, він закінчив перші три частини своєї поеми, названої на зразок великого римлянина "Енеїдою".

Працював багато, пам'ятаючи напуття покійного вчителя Іоанна Станіславського: "Ти повинен..."

Кожного разу, закінчивши ще одну сторінку, шкодував про нездійсненну зустріч з отцем Іоанном, бо саме йому хотілось прочитати все, написане в останній час. Що сказав би вчитель — строгий і добрий друг? Та зустрітися вже не доведеться. Невдовзі після його від'їзду Станіславський помер.

Написала про це матінка в одному з останніх листів. "Уся семінарія і багато міщан, Іване, проводжали його. І я була там. Наплакалась. Високого розуму й доброго серця була людина. А як він любив тебе! Помолись за нього, сину... А в Полтаві вже зима. Усі вулиці снігом замело. Бережи здоров'я своє, не застуджуйся, носи мою хустку... І коли ж ти приїдеш? Одній тяжко..."

Іван читав і перечитував дорогі рядочки, і уявлялися йому будиночок на краю Соборного майдану, сумовите обличчя матері, і великий старець, і голос його: "Ти повинен, сину".

А коли сідав до столу, забував про все на світі й бачив лише своїх невгамовних троянців, їхнього отамана-шибайголову. Вони переслідували його вдень і вночі. Бувало, схоплюючись серед ночі, похапцем засвічував свічку, шукав папір, пера і з п'ятого на десяте записував вдалу думку, яка з'явилась так несподівано.

А вранці, прочитавши написане, або викидав його, або переписував від рядка до рядка знову.

Для нього всі троянці були реальні люди, він знав їх особисто і не раз просиджував з ними за одним столом, пив з одного ковша, з одного казана їв.

Він міг розповісти, хто з них що любить, а чого терпіти не може. Вони доводились йому братами-близнятами. Інколи здавалось: Еней — це він сам. Не легендарний ватажок троянців, а він, Іван Котляревський, іде в запеклий бій за землю батьків, сидить у години відпочинку серед побратимів з пінистою квартою, летить у танці з Дідоною.

Добре були знайомі й ті, хто з волі його нестримної фантазії попадав у пекло. Сидориха, відома у Полтаві перекупка, зжила зі світу трьох своїх чоловіків. Поет знайшов їй і подібним до неї "тепле" місце у пеклі. Туди ж потрапив і чиновник, який драв із живих і мертвих. Звісно ж, це був трохи схожий на його колишнього начальника — добродія Новожилова, але й не тільки на нього — харківські, київські і навіть золотоніські новожилвви пізнавали себе у мундирних особах.

Поет знав на ім'я кожного хапугу, казнокрада, чинодрала, що опинились у пеклі, і

міг з твердою впевненістю сказати, за які саме гріхи судилось їм вічно кипіти в геєні огненній. Багатьох із своїх "героїв" знав в обличчя, міг би розповісти, хто їхні батьки, де вони вчились, коли стали чиновниками, здирцями, без цих знань він не міг би і рядка написати.

Не раз Маша допитувалась, де він бачив таких людей, де зустрічався з ними, він же у відповідь загадково посміхався і умовляв послухати ще один уривок з поеми. Як звичайно, читаючи, залишався спокійним, а коли помічав, що біля повних вуст Маші з'являються ледь помітні зморщечки, а потім, не витримуючи, вона заливалась по-дитячому дзвінким сміхом, Іван, стримано усміхаючись, знизував плечима: чому б так сміятись?

Машу це чомусь смішило ще більше. Якось, уже в кінці літа, вона умовила Івана Петровича довірити їй на кілька днів рукопис, вона перепише його для своєї родички з Драбова. Та нібито про поему десь уже чула і дуже просила дати їй почитати.

— Не розумію. Поема з вашого будинку нікуди не вивозилась, — дивувався Котляревський. — Де ж вона чуда?

— Це я винна. — Маша зніяковіла під докірливим поглядом учителя. — Я гостювала там — пам'ятаєте, на минулому тижні? — і проговорилась. Мабуть, дідько за язик смикнув. Пробачте, пане вчителю, не буду більше.

Маша так мило усміхнулась і так ласкаво подивилась, що довелося поступитись. Одержавши рукопис, вона кілька днів майже не виходила, до себе теж нікого не впускала, переписувала строфу за строфою, частину за частиною, а закінчивши, акуратно зшила розрізнені аркуші, вклала в обкладинку з-під старого французького роману. Вийшла непоганого вигляду рукописна книжка. Пізніше Маша випросила й чернетку, Іван спочатку був невблаганний.

— Вона їсти не просить. Хай лежить.

— Яка користь від лежання? А її, можливо, хто-небудь почитав би. Віддайте чернетку! Для чого вона вам? У вас же залишається чистий рукопис.

— Ви і це знаєте?

— Ще б пак! Самі показували. Так віддасте чи ні?.. До речі, хотіла б я на берег піти, там тепер так хороше. А ви не підете?

Довелось поступитись і цього разу, бо несила відмовитись від вечірньої прогулянки з Машею... Чернетку вона теж віддала комусь почитати — всього "на два-три вечори". Зрозуміло, її не повернули, хоча клялись, обіцяючи повернути до останнього аркушика.

Маша запропонувала Котляревському свої послуги: вона ще раз перепише поему, коли сама винна. А чернетку також десь переписували й передавали далі.

Автор не уявляв, яким способом розповсюджуються списки його поеми. Тим часом її читали все більше й більше прихильників рідного слова. Спочатку в Золотоноші, потім — у Черкасах та в Полтаві. Пізніше її завезли до Києва. Тут вона дісталась якомусь бібліофілові духовного звання. З Києва, а можливо, й з Полтави чи Харкова, в подорожньому саквояжі "Енеїда" мандрувала багато сотень верст по розбитих російських дорогах і в той рік потрапила у Воронеж до місцевого єпископа Євгена

Болховитинова, щоб зберегтись для нащадків під назвою "Болховитинської". Того ж року, а можливо, й дев'яносто шостого, її завезли в Санкт-Петербург, а тут через деякий час вона з'явилась друком, і теж без відома й згоди автора. Знайшовся аматор рідного слова, родом із Конотопа, Максим Парпура, що видав її своїм коштом.

Поему читали й перечитували і в багатих вітальнях, і в придорожніх корчмах, у келіях послушників, у кімнаті-мансарді чиновника, у літньому наметі військового, в середовищі посполитих і кріпаків вона передавалася з уст в уста з пам'яті.

Побут і звичаї, пісня, героїчна історія знайшли в поемі яскраве відображення. Правда, деякі хотіли б бачити в ній тільки комічні ситуації, захоплюватись ними й не помічати нічого іншого. Одначе багато хто хотів бачити за кожним героєм "Енеїди" живу людину. Сусіди Голубовича в Лавінії впізнавали відому в окрузі чепуруху і любительку романів Марію Томару, в Аматі — її тітку Аглаю, а в Зевсі — самого пана Томару. І це робило "Енеїду" особливо цікавою й живою.

Не знав і навіть не здогадувався про долю свого дитяти сам автор. Він жив у глухому куточку, далеко від своєї Полтави, ретельно день у день навчав своїх учнів, які, на відміну від томарівського недоростка, душею прив'язалися до вчителя, ходили за ним слідом, не знаючи втоми, слухали його,

Маша сердилася: "Не даєте панові вчителю відпочити. Совісті у вас немає..." Але це не допомагало. Уроки настільки полюбились хлопчикам, що вони геть зовсім забули свої колишні захоплення, інколи навіть відмовлялись від прогулянок з батьком, який з деякого часу полюбляв їздити в прольотці на подарованому золотоніським дідичем рисаку.

Вряди-годи траплялись на уроці і оказії, про які сам Іван не міг оповідати без сміху.

Якось, перевіряючи учнівські зошити, вчитель почав у них записувати вірші, що спадали йому на думку, при цьому він забув перевірити, чи правильно вирішено задачі, чи досить глибоко розкрито тему в домашньому творі з словесності.

Лишивши зошити на столі, Іван підійшов до вікна. На подвір'ї саме дід Савка зі своїми синами розвантажували дерево із золотоніських дач.

Раптом Сашко відвернув увагу вчителя:

— Пане вчителю, а боги п'ють сивуху?

— П'ють, — відповів, не задумуючись, і, зрозумівши, що бовкнув дурницю, похопився: — Звідки взяв? Де? Хто казав тобі таке?

— У зошиті написано. Ось тут, де задача. Та ще складно як! Послухайте: "Зевес тоді кружляв сивуху і оселедцем заїдав". Я такого й не читав...

— Дай лишень сюди зошита. — Іван подивився й умлів: його рука! Коли ж це він написав ці рядки? Нічого так і не згадавши, двома енергійними розчерками пера викреслив їх.

— Дурниця... Та й не про бога написано. Це про одного тут... — Задумався, кого ж назвати.

— А я знаю, про кого! — підхопив Сашко. — Він до нас приїжджав, коли купчу оформляв з паном Семикопом на ліс. Батюшка казав: "Сусідський зачіпка". Напився

так, що ледве у візок його всадили. Тільки ж його не Зевсом звуть, а Зосимом.

— Ти, мабуть, правду кажеш… Однак підемо далі.

— Підемо. — Сашко покірливо опустив очі в зошит і тут же знову підняв їх. — А про Венеру сказано, що вона була "не останньою…". Не розберу далі.

— Венери не торкайся. Вона жінка. Дай лишень подивлюсь.

— Та я й не торкаюсь, — ображено відповів Сашко.

— Ти не повинен читати, що написано на берегах. Тому що… це не твоє діло.

— Так це ж цікаво, пане вчителю, — втрутився Костик, що досі мовчав.

— І написано по-нашому.

Іван довго стояв біля вікна. "По-нашому". Коли ж це буде, щоб дітей по-нашому вчили! Чи діждеться він?

Тим часом дерево на подвір'ї закінчили розвантажувати, дід Савка і його чотири сини всілись на колоді й закурили. На ґанок вийшов і Голубович, щось сказав, і Савка, вклонившись, пішов до стайні, а через деякий час звідти вивели рисака, викотили з-під шопи бричку. Мабуть, Голубович знову поїде до родича в Золотоношу, знову стане торгувати ліс. Йому все мало. А раніше здавалось: людині цій нічого зайвого не треба. От і зрозумій її. Адже навезли стільки дерева, що не тільки на флігель — на новий будинок вистачило б, і все-таки мало.

Іван повернувся до столу, віддав хлопчикам зошити, наказав повторити на завтра ті ж уроки, які він сьогодні не встиг перевірити.

— А ви тепер, пане вчителю, до Маші підете? спитав всезнайко Сашко.

— Піду. Подивлюсь, як вона урок підготувала.

— Вона уроків, мабуть, і не вчила, бо папери якісь списує… В диванній вона.

— Перевірю… Тільки доносити соромно.

— Пане вчителю, він і на мене батькові наговорює, пожалівся тихий Костик.

— Сашку, невже?

— Я більше не буду, пане вчителю.

— Ну, добре… Ідіть гуляти.

Івану Петровичу сказали, що прибув якийсь поручик, він хотів би бачити пана вчителя.

Котляревський поспішив у вітальню. Назустріч підвівся Нікітенко — такий же рожевощокий, стрункий, яким виглядав і торік у Ковраї. Іван познайомився з ним тоді й заприятелював, поручик припав до душі — простий, щирий. До того ж у долі поручика й учителя було чимало спільного: обидва із бідних дворян, обидва пішли служити, тільки один по військовому, другий — по цивільному відомству.

— От добре, що приїхали, мосьпане, — зрадів Котляревський. — Яким, одначе, вітром? А в Полтаві давно були? Надовго до нас?

Нікітенко від душі засміявся.

— Щоб відповісти на всі ваші запитання, мені треба добренько, як це називається… гм…

— Ага, зрозумів. Зараз що-небудь придумаємо. Господаря самого вдома немає, а

господиня є. А ось і вона. Ви ж знайомі?

— Знайомі, — Нікітенко широко розвів руками. — Боже, як летить час і як ви розквітли, Маріє! Чи це ви?

— Немовби так, — сміючись, відповіла Марія. — А ось ви, пане поручик, не змінились. Сентиментальність не до лиця вам... Розкажіть краще, що у Ковраях тепер? Ви ж, мабуть, заїжджали туди?

— Заїжджав. Але даремно. Нікого не знайшов там. Один німець Ганс на господарстві. Пани в Черкасах. А щодо сентиментальності, то знову ж: у цьому ви, люб'язна Маріє Василівно, винні.

— Ображусь, — погрозила пальцем Марія. — Розкажіть-но, поки нас покличуть обідати, що там?.. Після пожежі я не вибралась туди ні разу, просто боюсь.

Багато з того, що розповідав Нікітенко, було відомо від сусідів, але Марія і Котляревський слухали поручика уважно.

Виявляється, у ніч, коли на панському дворі спалахнула пожежа, із Коврая втекло десять сімейств, і повів їх немовби старий Харитон Груша. Син його Лаврін, якого Томара збирався віддати в солдати, не без допомоги дворових, вивів кращих коней із томарівської стайні, знайшлись і вози, втікачі завантажили їх своїми вбогими пожитками і, користуючись панікою у панському дворі, виїхали. Тільки вранці пан Степан дізнався, що втратив не тільки будинок, кілька повіток, стодоли, але й багатьох кріпаків, і до того ж кращих коней, якими пишався.

— Наздогнати! — задихався від люті Томара. — Спіймати! Зацькувати собаками!

Наздогнати спробували. Але хто міг схопити втікачів, якщо вів їх старий Груша, що знав дороги в степах України не гірше, ніж у своєму селі стежки? І, крім того, в усій окрузі не знайшлося коней, рівних тим, на яких втекли томарівські кріпаки. Сліди губилися майже зразу за селом. З досади пан Томара почорнів, став заїкатись.

— Ось і все, що мені розповідали дворові. Мене просли — додав по паузі Нікітенко, — поклонитись вам, Іване Петровичу. У селі вас пам'ятають. Одарка — вона й досі кухарює — уклін вам шле окремо.

— Спасибі, мосьпане! — Котляревського зворушила розповідь поручика. Згадались йому і Одарка, і козачок Тарас, по-звірячому закатований томарівським паничем, і дядько Жук із синами, і Харитон Груша — мудра й сильна людина, що зберегла в пам'яті безліч історій про запорозьку старовину.

Пообідавши, перейшли до вітальні. Котляревський зразу ж нагадав поручикові про обіцянку розповісти полтавські новини.

— Що ж я можу цікавого знати? Майже нічого. Живу в цьому місті зовсім недавно. Не встиг роздивитись як слід. Хіба що про Новожилова розповісти? Прогнали цього Новожилова з канцелярії. Прокрався. Такий сором.

— Бог з ним! Що заслужив, те й одержав. А ще що?

— Від багатьох чув, що Полтава губернським містом стане. Поки сперечаються, де бути губернії: у Полтаві чи в Лубнах? Але ваги все ж схиляються на користь Полтави.

— А що тепер читають? Не чули, пане поручик? — спитала Марія.

— Читають усяке, а я мало. Ось банчик метнути — з превеликим задоволенням, — засміявся Нікітенко, одначе тут же задумався, нараз зга-давши щось, видно, смішне, повеселішав: — Забув. Із голови вилетіло. А зі мною є одна дуже цікава річ. Потяг у нашого писаря. Заходжу до канцелярії за відпускним білетом, а на столі, бачу, щось лежить, писар читав і, як видно, сміявся, тому що сльози на очах не просохли. Я узяв тоді в нього цю книжку.

— Що ж то за річ? — нетерпляче спитала Марія.

— Хочете — почитаю?

— Зробіть таку ласку, пане поручику.

— Одну хвилинку. — Нікітенко вийшов у передпокій, де залишив шинелю й сумку, пошукав там і повернувся до вітальні з рукописною книжкою в м'якій обкладинці.

— Книжка називається "Енеїда". А найголовніше — що ви думаєте? Не вгадаєте! Написана нашою мовою — от що! Скажу вам, річ, і розумно ж до біса написана. Я хоч і не дуже охочий до книжок, а прочитав з задоволенням.

Нікітенко, не звертаючи уваги на ніякову мовчанку Котляревського, на нетерплячість Марії, став читати.

Він читав не дуже добре, але його слухали уважно. Марія ледве стримувалась, здавалось, вона ось-ось вихопиться з крісла і засміється. Зовсім незручно почував себе Котляревський. Але він теж мовчав, гублячись у здогадках і хвилюючись: яким чином поема потрапила в Полтаву? Що ж це значить?

А Нікітенко читав, хапаючись за боки, сміявся, заливався сміхом. Марія вторила йому.

Дочитавши до місця, коли Еней із своєю ватагою досяг Карфагена і з'явився у володіннях Дідони, він став заїкатись, збиватись, і тут — диво дивне! — Марія взялась поправляти його, підказувати цілі слова, а потім і речення.

Нікітенко охоче приймав допомогу, ніби інакше й бути не могло, але раптом здивовано видивився на дівчину.

— Не розумію. Виходить, ви читали її? І навіть знаєте напам'ять?

— Нічого не виходить. Читайте далі… — відповіла дівчина і стрельнула оком на зніяковілого Котляревського.

— Ні, стривайте. Щось тут не так… — Нікітенко все це важко осмислював і врешті, зрозумівши, вдарив кулаком по лобі. — Дурень! Ну й дурень! Адже тут на титулі помічено, що написав оную штуку Котляревський. Виходить, мосьпане, ви?

— Котляревський — це я, — відповів Іван — Це правда. Але звідки ви взяли, що я і є автор поеми? Адже не я один маю таке прізвище.

— Так, тут є над чим подумати. У Полтаві, чув я, казали, ніби скомпонував її якийсь учений, і живе він у Санкт-Петербурзі. А я ось пригадую, що торік у Ковраї казала мені племінниця пана Томари, коли зволила вас представити як поета… Звідки ж це їй відомо?

— Це, мабуть, помилка.

— І справді, помилка, — втрутилася в розмову Марія. — Бо в поезії розумітися

треба, а де ж панові учителеві так високо літати?

І дзвінко, від усього серця засміялась. Нікітенко спантеличено дивився на вчителя.

— Ви мене приголомшили, мосьпане. Та чи знаєте ви, що про вашу поему говорять уже в Черкасах, Золотоноші, у самому Миргороді, не кажучи про Полтаву?

— А я нічого цього не чув. І не можу знати, як це могло статись.

— Загадка, — весело сказала Марія. — І хто нам її розгадає — не знаю...

Два дні гостював на хуторі Голубовича поручик Нікітенко. Він багато жартував, захоплювався "Енеїдою", просив Івана Петровича прочитати з поеми хоч уривочок. Той відмовлявся, посилаючись на погану пам'ять, та коли разом з Нікітенком починала просити й Марія, він погоджувався.

Від'їжджаючи, поручик просив Котляревського при нагоді — коли буде в Полтаві — відвідати їх полк, його товариші-офіцери будуть раді прийняти у себе земляка-поета.

— І взагалі, пане вчителю, дивлюсь на вас, на вашу поставу й думаю: вам би військовим бути, та ще гусаром, а не вчителем. Може, надумаєте, то ласкаво просимо до нас, в офіцерське товариство, — сказав напівжартома-напівсерйозно Нікітенко, обіймаючи Івана.

— Знайшли військового! — весело усміхнувся й собі Котляревський. — Прошу ось, приїхавши в Полтаву, завітайте до моєї матусі й передайте їй мого листа й гроші...

— Не турбуйтесь, усе виконаю.

— Спасибі!.. А запросини ваші приймаю. Як буду вдома — зустрінемось.

Нікітенко поїхав. Але ще довго чути було в домі Голубовича мелодійний звук піддужних дзвіночків. Дзвін той не танув, переслідував і тоді, коли Іван повернувся в будинок, у класну кімнату, де його ждали учні.

І гадки не мав Нікітенко, що його побажання невдовзі здійсниться. Менш усього думав про це й Котляревський.

13

Пізно ввечері десь угорі почулося глухе ґелґотання. Широко розчинивши вікно, Іван побачив врізаний у небо темний клин. Він рухався досить повільно понад тополями, час від часу вітаючи все навколишнє радісним кличем.

— Добрий вечір, гусоньки! — мовив зворушено, ніби пернаті гості, що поверталися з вирію, могли його почути.

Довго стояв біля вікна, проводжаючи затуманеним поглядом добрих вісників весни, що зникали в далекій імлі. Свіжий вітер остуджував відкриті груди, плутав волосся, кидав їх в обличчя, прошмигнувши в кімнату, обережно шамотів сторінками розгорнутої книжки.

Котляревському йшла двадцять сьома весна, а він почував себе юнаком, що тільки-но вступав у життя, і з тим більшою цікавістю, раптом озирнувшись на пережите, побачив, що два з чимось роки, проведені в домі Голубовича, не минули марно. За цей час він дещо написав, і якби отець Іоанн Станіславський якимось чудом підвівся й глянув на все, що зробив він, можливо, сказав би: "Для початку, сину мій, не так і погано, але тільки для початку..."

Як тільки закінчаться заняття, він зразу ж майне до Полтави, відвідає матусю, побуде з нею якомога довше, подихає повітрям батьківської хати і ніби ненароком спитає: "А чи не хотіли б ви, матусю, щоб у хаті нашій оселилась ще одна особа, ну, буцім дочка ваша?" Мати жде цього і, звичайно, благословить сина, але спитає: "А чи буде вона, сину, тебе шанувати?" — "Ох, мамо, велика душа ваша, сина свого ви любите, але ж він не провидець..." Погуляє потім по знайомих вулицях і провулках, подивиться — хоч здалека — на альма-матер: як же обминути провулок Семінарський; вклониться могилі вчителя і конче відшукає Нікітенка. Гріх не зустрітися з ним, не запросити до себе. Поручик, несподіваний приятель, не уявляє собі. як багато важив його раптовий візит на хутір. Коли б не він, може б, і тепер Іван не знав про долю свого дитяти. Не знав би, що "Енеїду" читають і навіть шукають, прагнуть придбати, скрізь знаходяться добровільні переписувачі, і, завдяки їм, вона ходить між людьми, мандрує по безконечних шляхах імперії, ночує у хатах для проїжджих, скорочує довгі одинокі ночі ченцям та послушникам у їхніх задушливих келіях, веселить серця посполитих і невільників-кріпаків, котрі не знати як дізнаються про неї і, незважаючи на неписьменність, передають поему від села до села, від батька до сина, з уст в уста.

Це радісно і... тривожно: ану ж це захоплення — лише данина моді, а мине якийсь час — і все щезне, забудеться, як і багато що іншого забулося, спливло за водою, хоч сучасникам здавалося вічним, непорушним? Хіба ж не відомі такі приклади раніше? їх скільки завгодно.

Слава ефемерна, примхлива, наче зарозуміла, високої думки про себе панянка: сьогодні, зненацька відвідавши тебе, пригріє, приголубить, навіть надію подасть, а мине день-два — і, раптом прохолонувши, піде, не попрощавшись, назавжди. Але бог з нею, з тою славою! Не заради цієї вередливої панночки він працював, не знаючи ні дня ні ночі. Було щось важливіше за неї.

А взагалі — досить про це. Йде весна. А це прекрасно. Уже збігли паводкові неспокійні води Супою і відкрились смарагдові луки, ліс оживає, ось-ось одягнеться в шумливі зелені шати.

Завтра — неділя, цілий день вільний, отже, можна з ранку до вечора бродити по луках і наче випадково зустрітися там з Машею. Вони говоритимуть про всяку всячину, вона розповість про поїздку в Драбів до родички, про що-небудь ще. А потім він відкриється їй і спитає, що думає вона про свого дивакуватого вчителя. Чи вартий він людського щастя? Тільки б наважитися. Раніше вже не раз, бувало, пробував заговорити з нею про найзавітніше і... звертав усю розмову на жарт, заважала зайва делікатність, незрозуміла нерішучість сковувала кожен рух, втрачав раптом мову, і це викликало в неї усмішку. "А ще поет!" — казав її погляд. "Звичайно, маєш право сміятись. Але ж я не винен. Якби ти не була така вродлива, я був би сміливий. Але ж ти найкраща у світі, нема вродливішої за тебе, і я боюсь почути у відповідь одне-єдине слово, яке не залишить ніякої надії. Тоді всьому кінець..."

Одначе далі теж зволікати не можна. Завтра або ніколи, і хай до чорта йде отой старий золотоніський шкарбан, який знов унадився на хутір. Маша боїться його

упадань, його подарунків і страждає, що, боячись образити дядечка, не може прямо відкинути гидке залицяння. А воно стає все упертішим.

Отже — завтра. На хутірському вигоні зберуться дівчата й хлопці, будуть музики, танці, ігрища. Маша неодмінно відпроситься в дядечка, Іван, звичайно, теж піде.

Приготував і одіж: свитку, шапку, чоботи, штани і червоний на два сажні завдовжки, пояс. Закінчиться вечір — і вони з Машею підуть разом, їх ніхто не помітить у березі.

А поки що — за роботу. У роботі швидше минає час.

Вікно залишилось відчиненим, свіже повітря заливало кімнату, і хоч було досить прохолодно, Іван цього не відчував. Присунув до себе книжку, читав, заслонивши від подуву вітру свічник розгорнутим томом "Телемахіди".

14

На сільському вигоні, під старими розлогими вербами спочатку під дуду вшкварили третяка. Сини діда Савки — окоренкуваті, міцні, як дубки, перші хутірські танцюристи — такі утинали штуки, танцювали так дружно й з таким завзяттям, що ніхто не міг устояти на місці, й. незабаром усі втяглися в спільне коло.

Коли ж Ничипір — знаменитий майстер на дуді — попросив перепочинку, в діло вступив бандурист — сам дід Савка. Покашлявши для годиться й підкрутивши вуса, ударив усіма пальцями по струнах і заходився підспівувати. Це була горлиця, яку танцювали дівчата. Вони стали в коло, розгорнулись і пішли виписувати мережива. Парубки стояли збоку, щоб не заважати дівчатам, здавались байдужими, ніби нічого не помічали, але кожний ненароком, начебто випадково, кидав короткий, досить виразний погляд на чорнобриву Ганну, ковалеву дочку, чи білявеньку Пріську, що першими йшли по колу, граціозні, гарні, у запасках і корсетках, з стрічками в косах, у червоних чобітках. Хто хоч раз глянув на них, той не міг уже відірвати погляду і стежив за кожним їхнім рухом, усмішкою, чарівною і грайливою.

Втихала бандура — і вівчар Семен Струк на своїй сопілці грав зуба. Тут уже хлопці займали місце на точку і так працювали закаблуками, що дівчата переставали перешіптуватись і без вибачливої усмішки стежили за танцем, а дехто й скрикував, коли стрімголов на всьому ходу в повітрі перевертався молодший син діда Савки — чорнобривий Гордій.

Приходили й троїсті музики: скрипка, басоль і бубон. І знову після санжарки вели журавля, танець змінявся танцем, відмінним від попередніх малюнком, темпераментом.

Гомонів сільський вигін під старими вербами. Стогнала земля під невтомними чобітками, ладними постоликами й грубими чобітьми.

Зачарована музикою, пливла над хутором весняна ніч. У місячному сяйві, мов намальовані, застигли мазанки, розкидані на пагорбках і над самим Супоєм. А позад них гуртом збігали в долину тихі темні сади, в передчутті теплих днів і весняних дощів, тягнули до зоряного неба свої ще голі, але повні соків гілки.

Після виснажливого дня хутір відпочивав, А тут, на вигоні, на старих колодах, що споконвіку лежать під тинами, співали дівчата; стомлені після танців, хлопці, збившись

до гурту, гули басами. Деякі з них прибігли сюди, не встигнувши навіть ополоснути обличчя, не поївши, ледве збивши ядучу пилюку. Вони сидітимуть тут до других півнів, потім розійдуться по домівках, щоб рано встати й знову бігти в поле, на панщину, орати панові поле, а потім уже й свій клапоть біля хати. Але хоч би що там, а як настане вечір, так і тягне молодих на старі колоди. Хіба ж усидиш дома, коли отой бісовий бубон, неначе живий, виривається з рук чубатого хлопця, і просить, і кличе до себе? А ноги, хоч і гудуть від утоми, самі носяться, в'яжуть, плетуть хитромудрі кола й півкола.

Котляревський, переодягнений під сільського парубка, у свитці й шапці, збитій набакир, кароокий і стрункий, забував у ці хвилини про все на світі. Йому було весело. Кинувши свитку на тин, він тримав у руці невеличку тверду долоню Ганни-ковалівни, близько від себе бачив вологі, трохи подовжені й задьористі очі, виразно чув запах любистку, що точився від її кіс і , чув стукіт її серця біля свого і легко, не відчуваючи ніг, ішов у танці. Закінчивши танцювати й чемно подякувавши Ганні, зразу ж біг до хлопців, які вже затіяли гру у жгута, переходив до тих, хто захопився горидубом, і знову танцював дудочку, уважно стежив, як грають у носок і хлюста.

Нарешті, стомлений, але безмірно щасливий, непомітно відходив від гурту куди-небудь далі, за чиюсь повітку, щоб віддихатись і, дістявши саморобну записну книжечку, записати — для пам'яті, щоб не забути, — всі назви танців, кожної гри, музичних інструментів і текст щойно почутої пісні. А потім, сховавши книжечку, вертався на вигін здалека бачив Машу, яка теж, мабуть, забувши про все на світі, танцювала напрочуд легко й невимушене, бачив її зелену корсетку, багряну, як вогонь, спідничку. Хтось із парубків — здається, Савчин Гордій — підхоплював її і немовби ніс на могутніх руках, вона ж летіла, захоплена, щаслива, легка, як пташина.

Іван бачив її миле лице, усміхнені очі, і йому ставало і весело, і трошечки журно...

Повертались додому пізно. Згасав вигін, улягався гомін, і весь хутір завмирав, тільки деінде чувся дівочий сміх або голос.

І ось уже нічого нема.

— Я й не знала, що ви, пане вчителю, так добре танцюєте, — сказала того вечора Маша.

— А з Ганною тим більше. З нею хто завгодно танцюватиме.

— То вона вам подобається?

— Хороша дівчина. І взагалі, гарний вечір сьогодні. Давно такого не було. Правда ж?

— Правда, — тихо відповіла Маша.

— А які чудові танки! Таких не бачив досі ніде. їх-то мені і не вистачало. — Іван задумався, обличчя його, тонке, де-не-де помічене дрібними віспинками, під місячним сяйвом світилось. — Машенько! Затримайтесь! Прошу. Ось послухайте. Як здадуться вам ці вірші?

Бандура горлиці бренчала,

Сопілка зуба затинала,

А дудка грала на балках;

Санжарівки на скрипці грали,

Кругом дівчата танцювали

В дрібушках, чоботях, свитках…

Прочитавши вірші, Іван повторив їх ще раз, щоб запам'ятати й пізніше, вже у кімнаті своїй, записати. А Маша, ставши мимоволі причетною до незвичайного таїнства народження нових віршів, слухала, боячись не почути, проґавити хоч би одне слово.

Над хутором протягнулася сіра мла, ніч ще владарювала, але світанок легким подихом вітру, тонким і ще слабким полиском на сході все більше й сміливіше вкорочував нічні тіні.

— Куди ж ви оці вірші?

— В поему… У першу частину. Там якраз їм місце.

— Мабуть, так.

Перейшли місток, перекинутий над ручаєм, і опинились майже біля панської господи. Мені пора вже.

Не поспішай, прошу. Яка ніч нині! Гріх сидіти в хаті й не бачити цього дива.

— Мене шукатимуть, а що я скажу? Адже соромно… А вам би ліпше з Ганною постояти.

— З Ганною? Так вона ж справді гарна, — усміхнувся Іван. — Тільки ж… ніхто не зрівняється з тобою, Машо!

— Смієтесь наді мною?

— Сміюсь? — Іван спинився від несподіванки, насмілившись раптом, узяв дівчину за руки. — Невже ж ти нічого не бачиш? Чи можу я сміятися? Я давно хотів сказати тобі: одне тільки твоє слово — і ми будемо щасливі.

— Щасливі? — гірко усміхнулася дівчина. — Чого ж раніше мовчали? А тепер… — І не договорила.

— Що сталося? — з тривогою вдивлявся в бліде дівоче обличчя.

— Нічого не знаєте, не бачите, хоч живемо в одному домі. Думаєте, задарма їздить сюди пан Семикоп?

— Він же старий! Як можна? — скрикнув Іван.

— Старий. А ви — сліпий. За своїми книжками світу божого не бачите… Я ж дочка Семена Гервасійовича, хоч і приймачка… Як же не послухаю? — І Маша залилась гіркими слізьми, припала до Івана, затихла. — Я ж люблю вас. Люблю давно і не знаю, що робити з собою.

— Машо, і я теж… люблю… — задихнувся від щастя Іван. — Залишмо все й поїдьмо! У мене мати, вона буде і тобі матір'ю… Поїдьмо! — пристрасно говорив Іван, витираючи мокре обличчя Маші своєю хусточкою. — І не плач, прошу тебе, не плач! Усе буде добре! Ось побачиш.

— Боюсь я! Боюсь! Гріх це. Як же без благословіння?

— Машенько, перед богом і людьми клянусь тобі! Ти чуєш?

— Чую, рідний мій, усе чую. Але… завтра ми побачимось. Завтра й вирішиться.

— Завтра ти вийдеш у сад, до альтанки. Чуєш, до альтанки!.. А ранком я піду до

дядечка.

— Чую. — Маша ще раз припала до нього, потягнувшись угору, підставила підпухлі солоні губи для поцілунку. Іван обережно торкнувся їх. І Маша пішла, побігла в будинок, що світився за деревами блискучими вікнами.

15

Ранком Іван твердо вирішив поговорити з господарем дому і старанно готувався до цього. Він надіявся, що пан Голубович не відмовить йому. Адже той таки шанував учителя і навіть любив за веселість, за вміння підтримати невимушену розмову, за метке слово, любив слухати, як Іван грає на скрипці, і, слухаючи якусь жалібну мелодію, не ховав сліз, не раз твердив, що не бажає іншого вчителя своїм "розбійникам". Голубович — сам не без клепки в голові — цінував розум і освіченість його, до сліз сміявся, слухаючи вечорами "Енеїду" у виконанні автора.

— Ох і мастак! — повторював Семен Гервасійович. — Ну, батеньку, так і уморити не довго.

І ось тепер він, Іван Котляревський, ішов до цього самого Голубовича, свого господаря, з єдиним проханням: не перечити шлюбові його й Маші, благословити їх на любов і щастя.

У вітальні стояли ще вранішні тіні, пусто було і в диванній. Маша і хлопчики, мабуть, ще не виходили зі своїх кімнат. Лише в кабінеті, де Голубович мав звичку, коли ще весь дім спить, працювати зранку, горіла свічка, світло крізь напіввідчинені двері падало на шитий килим. У людській чулись голоси: "Петре, йди вже! — "А що?" — "Та неси скоріше дрова, бовдуре окаянний!"

Іван наблизився до кабінету і віддихався. Не біг, не поспішав, а дух перевести треба.

Господар сидів за столом у халаті, у нічнім ковпаку, перед ним лежали якісь папери, які він, нап'явши на носа окуляри, читав, ворушачи губами.

Іван обережно постукав.

— А хто там? Зайди-но!.. А-а, ти, пане Іване? Заходь! Заходь!..

Іван увійшов — стрункий, у кращому своєму чорному сюртуці і білосніжній сорочці, неначе готувався на високий прийом. Голубович, мабуть, відчувши, що вчитель прийшов до нього неспроста, застебнув халата.

— Ну, сідай.

— Дякую, я постою. Я в справі до вас, дуже важливій для мене...

Голубович пильно подивився в бліде обличчя вчителя, помітив у виразі очей .якусь рішучу відчайдушність і, опустивши голову, зітхнув:

— Важлива, кажеш? І спішна, мабуть? — Знову поглянув на папери на столі. — А думаєш, у мене справ немає? Ого, братику, скільки їх. Ось і доводиться, ще й на світ не благословляється, вставати і, коли весь чесний люд спить сном праведника, гнути спину отут, дивитися, рахувати, щоб звести кінці з кінцями. Понадійся на управителя — в трубу вилетиш з потрухами.

— Вельмишановний Семене Гервасійовичу, — вибравши слушну мить, коли

Голубович зробив паузу, сказав Котляревський. — Я прийшов поговорити з вами про долю свою сьогодні й у майбутньому. Від вас залежить, буде вона влаштована чи ні. Тільки від вашої доброї волі...

— Що ти мені загадками кажеш? Чи я твоїй долі противник? — перебив Івана Голубович, — Хіба погано тобі в моєму домі? Мале жалування? Так більше, мосьпане, не можу... А наступного року, мушу сказати, ще менше буде, бо входжу нині у великі витрати — готуюсь весілля моєї вихованки справляти.

— Весілля? З ким? — ледве чутно спитав Іван. — Про що ви, мосьпане?

— Про весілля веду річ. Уже й домовлено... Пан Семикоп — людина достойна. Це буде для моєї вихованки щастя. — Голубович раптом пустив сльозу. — Вона єдина моя втіха, радість, ангел сущий, але доведеться розлучитись, і нічим тут уже не допоможеш.

Коли б у кімнаті раптом провалилась підлога або грім розпанахав стелю, це б не так вразило Івана. У грудях стало порожньо, перед очима попливли зелені кола, і тільки нелюдським зусиллям волі він зумів утриматись на ногах.

— Що це ти, мосьпане, так зблід? Погано тобі? — ніби крізь вату, донісся глухий голос.

Іван нічого не бачив, не чув. Він повернувся, щоб піти, й дійшов уже до порога, ступив на нього, і тут тільки осягнув увесь жах того, що сталось, рвонувся назад, опинився біля столу знову, сперся на нього кулаками.

— Що ви наробили? Як можна, не спитавши згоди, віддавати за старого, за нелюба молоду дівчину, чиє життя тільки починається! Боже, що ви наробили? Адже вона... Адже я... Ми... Яке нещастя!

У Голубовича миттю злетіла вся його благодушність. Він підвівся, обличчя невпізнанне затверділо, очі стали жорсткі й колючі.

— Мосьпане, як ви смієте мені таке казати? Може, накажете віддати Машу за вас? Чи не так? Я давно помічав, як ви поглядаєте на неї. Але цьому не бувати... поки я живий! Щоб мою дочку возили з маєтку в маєток без шматка хліба? Щоб жила вона з милості в когось під чужим дахом?

— Я дворянин, мосьпане, ви забуваєтесь!

— Дворянин на папері! А насправді — канцелярист, учитель... Ба ні, ви ще й віршомаз... Можливо, і добра то справа, але хліба вона не дасть; не принесе й честі. Так що вибачайте, мосьпане, на слові: ваша справа — мовчки їсти хліб і служити...

— Мені жаль вашу сивину... Ви своїми руками заради якихось міркувань на все життя робите нещасливою свою дочку... Ну ось... Мені більше не можна тут лишатись. Прощайте!..

Іван майже вибіг із кабінету, навздогін йому щось кричав, а може, й погрожував, Голубович, але він не чув.

Не пам'ятав, як дістався своєї кімнати. Не роздягаючись, сів до столу, опустив голову на руки, довго сидів без руху, без мислі, здавалось, ось-ось знепритомніє.

За дверима ходили, хтось стукав, чулися притишені голоси, хтось кликав його, він

не озивався. Знову постукали. А що він не відповідав, двері нечутно прочинились.

— Іване Петровичу!

Дивився і не бачив людини, що стояла там, на порозі.

— Пане вчителю!.. Це я, Ївга. Покоївка. Панночка вам записку передала. Візьміть. Та візьміть же!.. І порвіть потім.

Іван машинально розгорнув тонкий аркушик паперу і кілька хвилин не міг читати. Слова зливалися в суцільну сіру пляму. Записка? Від Маші? Він опам'ятався, уп'явся очима в розгорнутий аркушик. Там було всього кілька рядків: "Іване Петровичу! Я не можу писати вам про все, за мною стежать і не випускають за поріг кімнати... Тепер я знаю: дядечко продав мене за ліс і рисаків. Я собі не належу. Він продав мене і сам плаче, терзається, а мені вже все однаково. У грудях у мене нема серця — самий лід... Я повинна скоритись гіркій своїй долі. Така воля божа. Не судіть мене строго. Я, мабуть, зовсім слабка і не здатна на останній крок. Прощайте! Завжди, скільки мені лишилось жити, пам'ятатиму вас... Прощайте, дорогий мій учителю, єдиний мій друже. Маша".

Дочитавши, машинально перегорнув аркушик: ні, зворотний бік був чистий. Підвівся, щоб іти, бігти. Яке нещастя: загибає людина. Але куди бігти? Його не пустять. А якщо й пустять, що ж це змінить? "Така воля божа". Навіщо так? Чому не написала: "Забери мене, визволи!" Ні, вона написала інше: "Я, мабуть, зовсім слабка". Яке горе!

Куди ж іти? До кого? Навіщо? Але й тут він не може більше Значить — геть звідси. Але куди? Звісно, додому, в Полтаву. Згадав Полтаву і відчув, як до нього вертається бажання діяти. Певна річ — тільки в Полтаву! До матусі! Адже він хотів до неї поїхати і... просити благословення. Тепер він побачить її швидко, уже через тиждень буде вдома... У батьківській хаті. Там і повітря інше. Мати його не осудить... У Полтаві живе і Нікітенко. Його несподіваний добрий приятель. Як міг забути про нього? Нікітенко запрошував до себе. Але це потім, зараз треба піти звідси, головне — піти, і що скоріше, то краще, бо більше він тут не витримає...

Іван зразу ж почав укладати в баул папери, поклав кілька книжок, кинув речі. Все інше він залишить тут. Нехай користуються Сашко й Костик його книжками. Це їм потрібно. Отже, нехай...

Одягся і вийшов через веранду в сад. Ні з ким не прощався, не поговорив. Про віщо? І для чого?

Брів через хутір із своїм важким баулом, що тягнув йому руку, гнув до землі. Та раптом вітер штовхнув у плече, і йти стало легше. І він пішов швидше.

На вигоні, біля старих колод, спинився, щоб перепочити, та не встиг присісти, як пронизливий крик розрізав повітря і вдарив у серце. Здалося, ніби крик знайомий, він довго дивився на будинок, що виднівся на пагорку. У цьому будинку він провів більше двох років. Була робота й надії. Дивився на сліпі, як більма, вікна і в жодному не помітив живого обличчя. Тільки в крайньому, здалося, відсунулась завіска і до самої шибки притулилось обличчя, очі, коса. Невже?..

Ні, здалося. Усе здалося. Привиділось. З'явилось на мить — і щезло. Навіки. Він

стояв посеред дороги і не помітив підвід, що в'їхали на вигін.

— Здорові будьте, пане вчителю! Іван стримано, тихо відповів:

— Здорові й ви будьте!

Дід Савка і два молодші його сини сиділи на двох підводах. Побачивши баул у руках учителя, Савка спитав:

— Ідете кудись?

— Іду... У Золотоношу.

— Пішки? Так, може б, з нами, коли не гидуєте? Ми по ліс їдемо.

— Сідайте, пане вчителю, — сказав чорнобривий Гордій і посунувся, даючи місце на возі.

Іван поклав баул і пішов услід за підводою. Дорога, особливо у видолинках, ще не підсохла, і чоботи грузли майже по кісточки, але він пройшов через увесь хутір і, коли позаду лишились останні мазанки, озирнувся.

Панський будинок, оточений з усіх боків садом, де-не-де світився вікнами й дахом. Молоде листя грало на сонці, затуляло обидва ґанки — парадний і чорний, а в березі до самого Супою тулилися селянські хатки, на декотрих уже гніздилися білі чорногузи, що цими днями повернулися з-за моря додому.

Підводчики терпляче ждали, а він стояв, дивився й не міг надивитись. Ось і все, Іване, скінчилась твоя служба в домашніх учителях. Спливло ще кілька літ життя. І тепер, як ці чорногузи, ти повертаєшся додому.

— Сідай, пане вчителю, — покликав Савка. — Поїдемо! Так, поїдемо. Поїдемо. Уже час... І згадались, зовсім, здалося, невчасно, слова поручика Нікітенка:

— Вам би, мосьпане, військовим бути... "Військовим? А що? Може, він і правду казав. Був учителем — стану військовим".

— Куди ж, пане вчителю, рушаєте? Мать, у Полтаву? — кашлянув дід Савка.

— У Полтаву, — коротко відповів. — Куди ж іще? Звісно, в Полтаву.

Візок легко біг путівцем, неначе підганяв його вітер. І кожного разу, перед пагорком, коли біг уповільнювався, з'являлось невтримне бажання повернутися, ще раз подивитись: а чи не визирне Супій і хутірець над ним? І що в цьому хуторі тепер?.. Візок котився й котився, пофоркували коні, дід Савка й Гордій поруч з ним думали щось своє, а вітер куйовдив волосся, студив обличчя, і дихати ставало легше.

Книга друга

ОСОБЛИВА МІСІЯ

1

Кінець листопада того року був сирий і холодний.

Три доби лило як із відра; дороги, і без того розбиті зовсім розвезло, здавалось, саме повітря просякло вологою. Та раптом на четвертий день після такої негоди вітері розігнав хмари, очистив небо, і дощ перестав, навіть злегка підморозило. У полудень Буджацький степ вкрився сірим полум'ям паморозі, що пригасло блищала під непривітним осіннім сонцем.

Трохи пізніше, у тихім надвечір'ї, по дорозі, що вела на Бендери, обігнавши обоз з

дванадцяти парокінних фур, їхали двоє: штабс-капітан на буланому рисакові, а за ним, не відстаючи й на крок, на низькорослому татарському конику солдат.

Степом стелився рожевий туман, закриваючи хащі очерету на болотах, пагорби і ярки, плив і плив, невідоме звідки з'явившись і невідомо де щезаючи, неначе самий час, що, подібно туманові, без кінця й початку.

Прямо по дорозі — старою мечеттю, караван-сараєм при в'їзді, похмурими стінами фортеці — вгадувались Бендери. Коні, відчуваючи наближення житла, а відтак і бажаного відпочинку, свіжого корму, бігли легкою риссю без примусу.

Але подорожні приблизно за три версти до міста звернули на путівець, врізаний чорною смугою у сизий степ аж до невеликого селища, закритого молодим тополиним гаєм.

Перед селищем стримали коней.

— Заїдемо на часину — і додому, — сказав штабс-капітан, не обертаючись. — Провідаємо своїх. Давненько ж не були.

Пантелій — так звали солдата — знизав плечима: була б турбота запитувати, однаково зробиш по-своєму, пане штабс-капітан. Проте сказав:

— На часину — то можна. Та не відпустять вас так просто, за стіл посадять неодмінно. А там, дивись, і запоночіє. Що ж потім їх превосходительство скажуть?

— Та ти, Пантелію, про пана барона більше турбуєшся? — усміхнувся штабс-капітан. — Проте твоя правда. І все ж подумай, до кого їдемо? Товариші по службі, драгуни, гроза супостата! Це тобі не жарт.

— Я про це не кажу. Я, ваше благородіє, Іване Петровичу, за вас клопочусь. Та ви й самі думали в Бендерах неодмінно сьогодні бути.

— Це правда, думав. Але ж у нас, у Полтаві, з приводу цього кажуть так: поспіємо з козами на торг. А панові нашому, сиріч командуючому, що-небудь та й скажемо. — Лукава посмішка освітила на мить тонке, подекуди побите дрібними віспинами, обличчя штабс-капітана. — Коли не ти, хто видасть?

Пантелій здивовано гмикнув, здивування зразу ж змінилось образою:

— І не гріх вам, ваше благородіє? Чи я здатний на таке?

— Ого, образився! Не годиться так, Пантелію. Жарту не розумієш?

— Але й жарти різні бувають… Та я ж за вас… Та що там…

Пантелій махнув рукою, не договорив, у погляді струмилась така відданість, що штабс-капітан збентежився.

— Знаю… І дякую. З таким, як ти, служити — горя не знати… Ну й закінчимо на цьому… Більше години не загостюємось. А коли що — нагадай. Неодмінно! Як там, на Дунаї, пам'ятаєш?

Штабс-капітан потяг повід на себе і зразу ж відпустив — буланий, наче пущений на волю, легко, з копита, перейшов на рись.

Пантелій також торкнув повід, хоч його коник і без цього рвонувся уперед, щоб не відстати від буланого, більше того — намагався піти з ним поряд, а то й обігнати. Пантелієві коштувало деякого зусилля притримувати його, щоб не забігав наперед.

До самого селища супутники їхали мовчки, кожний думав про своє.

Штабс-капітан не без прихованого задоволення спостерігав, як добре тримається в сідлі ординарець, начеб він сам його навчив цього. Подобалась штабс-капітанові й кмітливість солдата, старанність. Траплялося, він прямо казав про це Пантелієві, хоч інші офіцери штабу не дозволяли собі такого і йому не радили, навпаки: "Слід більше вимагати, щоб не розбалувати". Ось бригадир Катаржі — хороша людина і товариш непоганий, а до свого ординарця ставиться не так, як належить, штабс-капітан не міг навіть говорити про це спокійно, а Катаржі, як звичайно, жартував: "Розпусти підлеглого — сам у нього будеш ординарцем..." Не розумів Катаржі, що й солдат — людина з головою і серцем. У штабс-капітана виходило все само собою, природно, він не міг інакше, не міг безпідставно сердитись, вимагати неможливого.

Саме тому з ординарцем у нього склалися товариські відносини. І Пантелій платив йому душевним теплом, повним довір'ям, був дбайливий, як добра нянька...

Уже на марші штабс-капітан застудився, і днів сім його трясла лихоманка. Пантелій доставив його в похідний лазарет і не відходив протягом усієї хвороби. Десь роздобув меду, знайшов цілющих трав, приніс липового цвіту, варії усе те, а запашним відваром поїв, ходив, як за малою дитиною, дивуючи лікарів. Ті майже цілком довірили йому доглядати офіцера, та, власне, кращого догляду ніхто і не дав.

У селянській хаті, де влаштували штабс-капітана, Пантелій стелив собі кінську попону на глиняній долівці білі ліжка хворого, щоб кожної хвилини, вдень чи вночі, бути близько.

Одного разу штабс-капітан прокинувся серед ночі, побачив у слабкому місячному світлі Пантелія; той задрімав, стомлено схиливши голову на груди, штабс-капітан боявся поворухнутись, щоб ненароком не збудити, і все ж ординарець почув, підхопився, страшенно збентежився, не міг собі пробачити, що задрімав, дозволив таку розкіш...

Про своє минуле Пантелій розповідав скупо й неохоче, і штабс-капітан не наполягав. Але в дні хвороби, сидячи довгі осінні вечори в одній хаті, ординарець мало-помалу розговорився і дещо розповів. Родом він із Великої Багачки — це штабс-капітан знав і раніше, є в нього батько-мати, дві сестри. Уже скоро три роки, як забрали його з рідної хати, натягли солдатський мундир, і з того часу він нічого не знає про своїх, і взагалі не знає, чи живі вони, а може, милосердна паніматка збиткується над старими, а сестер занапастила, стоптала їхню красу дівочу, проміняла комусь. Пантелій раптом замовк, знітився; чи не сказав зайвого? Штабс-капітан, хоч і добра людина, а все ж пан, його благородіє. На запитання відповідав коротко, ні слова не додав більше.

Напередодні від'їзду, коли хвороба пройшла і лікар дозволив офіцерові вернутися в стрій, за давньою звичкою, штабс-капітан прокинувся рано. Пантелія в хаті вже не було; визирнувши у вікно, побачив його біля коней. Ординарець, як видно, почистивши їх, готувався напувати.

Ранок був тихий, свіжий. Десь зліва за високими старими кленами сходило сонце.

Штаб-капітан накинув на себе шинелю і, відхиливши двері, почув пісню. Вразила

мелодія. Хто ж це співає? Прислухався. Здається, Пантелій. Так і є, його голос. Але сумний, одначе, і слова зовсім не знайомі. Слова? Але, боже мій, вони печуть серце, тривожать розум!

Пантелій, певний, що його ніхто не чує, співав досить вільно й природно. І штабс-капітан мимохіть заслухався. Загорнувся в шинелю, застиг на порозі.

…Відірвали хлопця від рідних, розлучили з батьком-матір'ю, і тепер не знає він їхньої долі гіркої. Нічого не знає, не відає, а дні минають, тягнуться нескінченною низкою, поки не зложить він свою буйну голівоньку на чужому полі, під чужим небом. А якщо живим залишиться, то хоч би там що, а повернеться на батьківщину, зустрінеться з своїми побратимами, разом підуть вони на поклін, на зустріч з паніматкою милосердною, згадають їй муки мученицькі, сльози таємні і явні, нічого не забудуть, і не буде їй прощення й пощади. На весь рід її упаде жорстока кара.

Небаченої сили пісня! Вона захопила штабс-капітана; сам не знаючи, яким чином, віддався її незбагненним чарам, великому почуттю, вкладеному в кожне слово й кожний звук. Він би так стояв і слухав, не помічаючи часу. Але співець замовк, пісня затихла, і штабс-капітан необережно поворухнувся, рипнули двері. Ординарець почув, повернувся — і, опустивши руки, стояв серед двору ні живий ні мертвий.

— Що за пісня така? Де чув її?

Ординарець не відповідав. І штабс-капітана осяяла здогадка:

— Сам склав?

Пантюха покірно кивнув головою.

— Тепер ваша воля — покарати або помилувати. Та мені однаково — видно, одна доля.

Не знав, що відповісти: стільки горя, відчаю в словах солдата. Ординарець віддавав себе на суд офіцерові, покладався на його розсуд і волю: що хочете — те й робіть. І це розтривожило і розгнівило одночасно. Виходить, в очах ординарця він і не людина?

— Дурень! Дурень ти, хлопче.

— Здурів, пане штабс-капітан.

— Нічого, поживеш — порозумнішаєш… А тепер ось що. Поки не від'їхали — знайди папір, каламар і перо приготуй.

— Слухаю, ваше благородіє.

Штабс-капітан зараз відпише командирові полку — і Пантелія віддадуть на суд і жорстоку розправу… Мабуть, так і буде. Хіба за такі пісні милують? Бунтарські пісні! Гайдамацькі! Він поплівся до похідної сумки, дістав два аркуші паперу, дорожній каламар, кілька гусячих пер. Усе це поклав на стіл, за яким у накинутій на плечі шинелі вже сидів штабс-капітан.

— Сідай і ти.

— Постою.

— Можеш, якщо вгодно… Але краще все-таки сядь. Так, значить… А зараз назови мені ім'я твоїх батька і матері, сестер і близьких родичів.

Пантелій здивовано видивився на штабс-капітана. По вилицюватому обличчю бігли

великі краплі поту.

— Не розумієш?

Пантюха набрав повні груди повітря, видихнув:

— А для чого то, пане?

— Він ще питає! Дячок у селі є?

— Як же без дячка? На все село один.

— Значить, прочитає. І відпише — ми його попросимо... Так довго мені ждати? Чи ти забув, як їх звуть?

. — Як можна, пане... Але...

— Не розумієш? Писати будемо. Скажи, що б ти хотів написати додому батькам, сестрам, родичам?

Пантелій повільно, наче у нього нараз підломилися ноги, опустився на коліна й став хреститись. Підняв очі до дерев'яних закоптілих образів святих, що похмуро дивились на нього з покуття, шепотів слова молитви, а скупі сльози котились по обвітрених грубих щоках, він їх не соромився, і вони котились і котились, а Пантелій усе хрестився і хрестився. Штабс-капітан не мав сили спинити його, не міг наказати, щоб піднявся з долівки...

Лист, як це і годилося, починався, звісно, з побажань доброго здоров'я та всілякого гаразду усім рідним Пантелія; крім батька, матері й сестер, поіменно перелічувалися всі тітки, свати, куми, двоюрідні й троюрідні сестри і брати; про себе ж Пантелій повідомив коротко: живий-здоровий, служить, бог, напевно, не залишив його своєю ласкою і послав йому доброго серця командира, за якого — ім я його Іван, а по батькові Петрович — він просить усю рідню помолитися. Штабс-капітан відмовився писати про це, але Пантелій настоював, потім став просити і, кінець кінцем, сказав: якщо в листі не буде цього, то йому взагалі ніякого листа не треба. Довелося згодитись.

Похідні марші в ті часи робились досить повільно, і траплялось, випадали вільні години на привалах, інколи цілі дні відпочинку, їх використовував штабс-капітан, щоб показати ординарцеві перші літери алфавіту. Коли Пантелій навчився відрізняти "аз" від "буки" і "веди", приступили до дальшого навчання. Пантелій виявився кмітливим і старанним учнем. За якийсь місяць опанував азбуку, став писати й читати — правда, ще дуже повільно, по складах, але незабаром одержаного з дому листа прочитав сам. Читав він —його довго, ледве стримуючи сльози радості. Дивлячись на нього, штабс-капітан і собі радів.

Поміщиці — володарці маєтку у Великій Багачці — штабс-капітан написав особисто. Просив бути людяною до престарілих рідних Пантелія Ганжі, цебто його ординарця, який вірою і правдою служить цареві й вітчизні і тепер разом із ним їде на війну проти турецьких бусурманів за землю Руську. Про цей лист штабс-капітан, зрозуміло, нікому не розповідав. Та й навіщо?..

Пантелій, їдучи слідом за командиром, і гадки не мав, що той думає, чого загадково усміхається. Його турбувало поки що одне: скоріше вибратися із села, щоб встигнути у Бендери, де штабс-капітан неодмінно повинен сьогодні доповісти командуючому про

наслідки триденної подорожі на Дунай. З деякого часу головною турботою Пантелія був добробут його командира. Про це солдат думав завжди. І якби його запитали, чи є в нього на цьому світі близькі й дорогі люди, Пантелій Ганжа, родом із Великої Багачки, що на Пслі, не вагаючись, першим назвав би Івана Петровича Котляревського, нинішнього ад'ютанта командуючого другим корпусом Задунайської армії.

Селище з'явилось раптом: із-за молоденьких тополь визирнули солом'яні дахи, віконця без рам, затягнуті шкурою, яка ледве просвічувалась, почорнілі низькі тини, гостроверхі стіжки за хатами. Молдавія багато чим нагадувала Україну десь на Ворсклі або Пслі. Пантелій хотів був сказати про це Іванові Петровичу і доторкнувся острогами до тугих боків коника, але не встиг: із-за ближнього стіжка виїхали три вершники: передній — вахмістр, а за ним на відстані двох кроків — солдати в драгунській формі. Не поспішаючи, вони вибрались на путівець і спинились.

Побачивши офіцера, вахмістр узяв під козирок, здавалось, і вуса його ледь здригнули, підскочили; сказав, що він з товаришами зараз у роз'їзді, і попросив відповісти, куди подорожні оце проти ночі їдуть і хто вони, отже, будуть. Іван Петрович назвався і попросив відвести його разом з ординарцем до старшого караулу, якщо це недалеко.

— Та близько, ваше благородіє, близенько. Рукою подати. Онде в тій хатині, що третя від краю. Нині там пан поручик Нікітенко особисто допит роблять.

— Нікітенко? А над ким же? Хто ж у вас завинив?

— Та тут таке діло, ваше благородіє. Захопив пан поручик двох бусурменів на тракті. По обличчю — чисті ахламони, ну просто сторопіти можна, як подивишся, так за ніж і хапаються. Та ми їх втихомирили.

— Значить, вони турки?

— А біс їх розбере. "Буджак, — кричать, — буджак..." А ось і хатина. Ласкаво просимо, заїжджайте. Коні — під шопу, там стоять коні і тих бусурменів.

Він їх помітив одразу. Низькорослі, з густими гривами. Татарські, звичайно. У цьому не важко впевнитися, треба тільки один раз подивитися. Але такі коні використовуються і в турецькій кінноті. Отже, з висновками поспішати рано.

Котляревський зліз з коня, віддав повід Пантюсі.

— Трохи пізніше заходь і ти... Може, знадобишся. — Сам пішов до ґанку, вже не звертаючи уваги на вахмістра, який, узявши під козирок, від'їхав разом із своїми товаришами. Котляревський штовхнув двері і мало не спіткнувся. Поперед себе побачив зв'язаного по руках і ногах чоловіка, ще один сидів на середині кімнати. Малахаї лежали долі, у кутку — дорожні мішки.

Котляревський не ступив далі ні кроку. Поручик, не підводячись, замахнувся нагаєм: хто посмів увійти без дозволу? Але тут же й опустив його, здивовано подивився на прибулого і поспіхом вибрався з-за столу.

— Ба, кого бог приніс?.. Голубе, Іване Петровичу! Заходь, гостем будеш! — Поручик схопив за плечі штабс-капітана: — Радий! Душевно радий.

Котляревський звільнився від обіймів, спитав стримано:

— А ці хто?

— Ці? Сам бачиш. Слуги пекла. Анафеми із самого Ізмаїла. Не інакше, як підіслані пашею.

— Зізналися?

— Ха, — Нікітенко хитрувато посміхнувся. — У мене, як на сповіді, зізнаються, хоч у них сповідь і не в пошані. — І сам засміявся з свого жарту. — Може, разом допитаємо?

Котляревський, ніби й не чув запитання, штовхнув чоботом у розвернуті дорожні мішки:

— А це що?

На підлогу покотились якісь пакунки, кілька пляшок горілки, мисливські ножі з костяним руків'ям, ножиці стригти вівці, кілька жіночих хусток.

— Трофеї! — Поручик був, видно, напідпитку. — Горілка виявилась у них молдавська, нічого собі. А все інше — тля, лахміття, я думав що-небудь цікаве... Взагалі, прошу до столу. У мене враз усе буде... Ось покличу вістового.

— Підожди. Я щось не розумію. За що ж ти їх тоді затримав? Що, вони справді підіслані?

— Виясню... Я їм язики розв'яжу... Між іншим, один із них по-російському розуміє. Ось цей, — ткнув нагаєм у бік молодшого. — Я їм покажу буджаками прикидатися...

— Буджаками? Виходить, вони буджаки, татари?

— Чи не однаково?

— Не однаково.

— Одному богу з турками моляться.

Котляревський відчув раптом, як темніє в очах і кров приливає до скронь. Гнів, образа, сором на якусь мить затопили його, і він жахнувся свого почуття. Останнім часом таке з ним траплялося не вперше. Інколи не міг стриматись і тоді боявся самого себе, розумів: до добра це не приведе. Дай волю нервам, не стримай їх у кулаці — біди не минути. Ось і зараз: скажи поручик слово, поворухни рукою, почни суперечити — і станеться непоправне. Він міг ударити, вистрелити. Дивився на Нікітенка, але нічого не бачив, міцно стиснув руки, щоб не тремтіли, і, передихнувши, опам'ятався.

У цю мить увійшов Пантелій, позаду почувся м'який стук дверима. Слава богу, пронесло, полегшено зітхнув, розуміючи, що переміг себе, тепер можна спокійно розмовляти, звісно, відносно спокійно, бо не можна пробачити Нікітенкові його помилки. Невже він не чув, не знає, що буджак-татари — та сила, яку турки бажали б використати проти росіян у цій війні і, звичайно, вони не від того, щоб штовхнути їх на виступ. Невже заради трофеїв він затримав їх?..

— Накажи розв'язати негайно!

— Що?! А чи знаєш ти, як цей ось з ножем кинувся на мене ?

— Накажи розв'язати, поручику!

Котляревський дивився на молодого татарина, який, як видно, все розумів, але лежав одвернувшись, не дивився ні на поручика, ні на щойно прибулого штабс-капітана та його ординарця. Закушені до крові пухлі хлоп'ячі губи тремтіли, тремтіли й ріденькі

вуса. Татаринові було не більше двадцяти, і був він, як видно, з багатої сім'ї — дорогої матерії чекмінь, соболиний малахай, а не лисячий, як у його набагато старшого віком супутника.

З татарами штабс-капітан зустрічався у своїх поїздках по військових частинах, які стояли по селах. Бачив їх і в Бендерах. Дещо знав про них.

— Розумієш російську? — запитав молодшого.

— Не розумію, — вишкірився той, ненависно блиснувши темними, повними злого вогню очима.

— Буджак-татари?

Молодший одвернувся, зате старший з готовністю закивав:

— Буджак, ефенді, буджак!

Звичайно, буджаки. Хто інший серед білого дня міг би з'явитися у Бендерах? Турки сидять в Ізмаїлі й не посміють, а ці приїхали. Та це і зрозуміло: адже з буджакамй ніхто не воює. А якщо їх підіслав ізмаїльський паша? Припустити це, звичайно, можна. Але Що вони можуть видивитись зараз? Уже півроку Задунайська армія в дії. Кому не відомо, з якою місією вона тут? Цього ніхто й не криє, та й не можна приховати. Тоді навіщо ж підбурювати буджак-татар проти росіян?

— Я просив розв'язати їх.

— Але я затримав... Це мої полонені! Що хочу, те й зроблю.

— Пантелію, розв'яжи...

Пантелій ступив крок до татар, зустрів важкий погляд поручика, зупинився, але тільки на мить, і зразу вийняв ножа: ніхто, крім штабс-капітана, не мав над ним влади. Спробуй-но, поручику, завадити...

— Ти сядь, Нікітенко, — сказав Котляревський, сам, проте, не сідаючи. — Зараз ми все з'ясуємо. Нас тут троє. а їх — двоє. Невже не впораємось?

Нікітенко крутив товстою шиєю, наче йому душив комір мундира, хоч комір був і розстебнутий; знаючи Котляревського, суперечити не посмів. Крім того, штабс-капітан був і старший від нього чином, і по службі стояв вище.

Пантелій розв'язав спочатку старшого, потім його побратима, допоміг їм підвестися, правда, молодший відштовхнув був ординарця, скочив сам, але тут же похитнувся — Пантелій підтримав його, і той ледь скосив око, нічого, однак, не сказавши.

— Підійдіть, — сказав Котляревський. — Сідайте, — вказав на стільці.

Татари, одержавши відносну волю, боялися якоїсь каверзи, хоч прибулий офіцер говорив з ними спокійно, не кричав, не погрожував. Та все-таки хто знає цих росіян — доброго все одно не сподівайся.

— Сідай, сідай, — підштовхнув Пантелій молодшого. — Пан штабс-капітан просить.

Татари всілися, підібгали ноги під себе: їм би зручніше сидіти на підлозі, на стільцях незвичні.

— Як звати? Ось тебе, — звернувся Котляревський до старшого.

Той помовчав. Заговорив молодший:

— Я Махмуд-бей, син Агаси-хана, повелителя Буджацької орди! А це — мій нукер…

Котляревський уважно глянув на татарина, пождав секунду і сказав:

— Привіт тобі, сину Агаси-хана! — і приклав руку до грудей. Те ж саме зробив і Пантелій. Поручик позирав вовком, наливаючись скаженою лютою.

— І тобі привіт! — уклонився ординець.

— Де ж це ви були? Невже вам невідомо, що нині воєнний час і їздити в цьому районі небезпечно?

— Знаю. Але ми з вами не воюємо. Чому не можна продати барана й купити собі ножів, жінкам —хусток?

— Можна, звичайно. І все ж таки краще було б раніше запитати дозволу у військової влади, у нашого паші.

— Пробач, ефенді, не знав цього.

— Знав він! — підскочив поручик. — Бреше!.. Шпигун — по очах бачу.

— Сам брешеш, шакал! — скочив і татарин. — Я син Агаси-хана і ніколи шпигуном не був і не буду. А ти бив мене! За що? Забрав коней!.. Де коні? — верескнув раптом ординець і кинувся на поручика, вчепився в горло.

З великими труднощами Пантелій відірвав його від Нікітенка. Злобно сопучи, татарин плюхнувся на дзиґлика.

Нікітенко підвівся з підлоги і, важко дихаючи, простяг руку до шаблі. За кожним його рухом стежили всі: Котляревський — уважно, зовсім спокійно — молодий татарин, тільки старший разом з дзиґликом став раптом задкувати в куток.

— Пане поручику!

Нікітенко зустрів твердий погляд Котляревського.

— Якщо ви посмієте… Розумієте?.. Хоч одним пальцем…

На лобі поручика набрякли жили, але він не зрушив з місця, боровся з собою, боротьба була болісна, і це виразно позначалось на обличчі.

— Сядьте, пане поручику, і слухайте. — Голос Котляревського був, як і раніше, владний. — Буджак-татари — наші друзі. Як ви посміли їх чіпати, а особливо сина Агаси-хана і його нукера?.. — Котляревський звернувся до татар: — Прошу тебе, славний Махмуд-бею, не пам'ятай образи. Поручик помилився і просить вибачення. Так, пане поручику?

Той рвучко підхопився. Кілька секунд стояв мовчки і стрімголов вискочив із хати.

Татари це зрозуміли по-своєму: поручикові соромно, він не міг далі залишатися тут, дивитися їм в очі.

— Пантелію, допоможи зібрати дорожні мішки.

— Дякую, бачка!.. Мій нукер усе сам зробить.

— Скажи, скільки ти втратив сьогодні через цей нещасний випадок? Ми все повернемо.

— Я нічого не втратив, ефенді. Я знайшов! — Татарин підвівся. Стрункий, він немовби став ще стрункіший, вищий на зріст. — Я, Махмуд, молодший син Агаси-хана, кажу тобі, пане офіцере, що віднині ти — мій найкращий кунак. А якщо приїдеш у наші

степи, будеш найдорожчим гостем.

— Спасибі! За це і випити не гріх. Пантелію, принеси. Пантелій метнувся з хати і, поки татари вкладали дорожні мішки, приніс маленьку баклажку, налив чарки. Котляревський підніс спочатку Махмудові, потім нукерові.

— Вип'ємо на дорогу — і вам, і нам… За ваше добре здоров'я! За здоров'я твого батька — Агаси-хана! За твоїх родичів! За твої отари!

— За тебе, бачка, за твій рід, за твою країну, за твоїх близьких!..

Котляревський провів Махмуда і його нукера під шопу до коней, подивився, як ті їх вправно й швидко осідлали; довго стояв, поки було їх видно. А татари птицею перемахнули низькі ліски, рушили навпростець у Буджацький степ, який тихо лежав за околицею.

— Ось і побували в гостях, — сказав Котляревський і мимохіть посміхнувся. — Ну й нехай. Пошукай-но, Пантюхо, поручика. Куди він подівся? Скажи — на кілька слів. А ось, здається, і він сам.

Нікітенко, ніяковіючи, поглядав на Котляревського:

— Карай, коли заслужив.

— А що? І слід би. Та тільки — в гості до тебе приїхав. Ти не сердься… Послухай, що я тобі скажу.

— Знаю.

— Ні, не знаєш. Ось ходімо до хати… Стривай, адже ти обіцяв нам дещо? Чи твої обіцянки — пусті слова?

— Ну й хитрий же ти, Іване Петровичу! За що люблю тебе — одному богові відомо. Але якби не ти — зарубав би чортеня.

— І вчинив би непоправне зло. Та що зло? Злочин, за який дорого довелось би розплачуватися. Слава богу, обійшлося… Ну ходім, а то мій Пантелій незабаром подасть знак — і ми поїдемо.

— Помилуй бог, нікуди тебе не пущу.

— Охоче залишився б, але мушу їхати. Ще сьогодні повинен з'явитись перед світлі очі начальства. Служба, мосьпане, не рідний брат.

— Ну хоч повечеряй з нами!.. Я зараз покличу товаришів. Ти їх знаєш. Вони будуть раді!

— Від вечері не відмовлюсь, а з друзями — тим більше. — Жартівливо підштовхуючи один одного, офіцери зайшли до хати. Слідом за ними переступив поріг і Пантелій — він невідступне ходив за своїм командиром.

За хвилину, поки поручик з гостем розташовувалися за столом, прибіг вістовий Нікітенка, його зразу ж послано по офіцерів, з якими раніше служив Котляревський. Вони з'явились майже всі разом. Радісним гомоном, сміхом виповнилась хата. Гостя палко вітали відомий серед драгунів Сіверського полку веселун бригад-майор Лепарський, і бойовий капітан Моргунов, і нерозлучні друзі — поручики Денисов і Петелін.

Намічалася дружня, скромна в зв'яаку з військовим часом, вечеря, яка, однак,

могла й затягнутися. Але Котляревський більше години не загостював, хоч як просили його друзі-драгуни.

2

Командуючий 2-м корпусом барон Іван Антонович Мейєндорф ще не лягав, хоч, за своїм звичаєм, о десятій годині, після купання в лазні, яку готував денщик, вечеряв, випивав добрий жбан холодного хлібного квасу й ішов спати. Тільки у виняткових випадках барон змінював розпорядок дня, заведений ще тоді, коли був комендантом Риги, де вів розмірений, дещо патріархальний спосіб життя. В один час вставав і лягав, і тепер, у поході, не міг відмовитися від давніх звичок.

Кілька днів перед цим він послав одного із своїх ад'ютантів у придунайські селища в дуже важливій справі і тепер нетерпляче чекав, коли той повернеться, але зовнішньо здавався спокійним, навіть флегматичним.

Після вечері Іван Антонович приймав начальника штабу, і майже зразу ж слідом за ним з'явився корпусний інтендант і доповів, що доставка провіанту затримується на два-три дні через погані дороги. Кілька днів оце йшли дощі, через те обози застряли, а тепер ось підморозило, але коні — правда, не всі, а добра половина — виявились розковані, отож доведеться негайно заходитись перековувати їх, а це все, звичайно, потребує часу.

Назустріч обозам сьогодні вранці послано надійних офіцерів, і він, інтендант, певний, що весь закуплений у населення провіант, не зважаючи ні на що, військо одержить своєчасно.

Вислухавши інтенданта, Мейєндорф подивився на його страдницький вигляд, — полковника рознесло на казенних хлібах, і він страждав від задухи, — і з погано прихованим роздратуванням попередив, що за своєчасну доставку провіанту той відповідає особисто, хай уживає потрібних заходів, щоб військо, особливо тепер, перед початком головної баталії за Ізмаїл, одержало все потрібне і в достатній кількості. "Це тепер найголовніше, батечку". Нічого більше командуючий не став слухати, хоч полковник, потіючи в своєму мундирі, що тісно облягав його, пробував щось пояснити, барон послався на зайнятість і відпустив його, ще раз, одначе, попередивши, що завтра вранці чекає повної доповіді про стан усього інтендантства.

Наближалась одинадцята година. Глуха ніч огорнула Бендери — в минулому тихе містечко-фортецю, що стало вже кілька днів штабом 2-го корпусу Задунайської армії.

Іван Антонович частіше поглядав на двері в сусідню кімнату, перетворену на опочивальню, але кабінет залишати не квапився. Звістка, яку він чекав, була дуже важлива, щоб, не почувши її, піти відпочивати, адже однаково він заснути не міг би. Ад'ютант Котляревський, якщо він живий і здоровий, приїде сьогодні конче, затримати його можуть хіба що якісь абсолютно виняткові обставини. Не раз уже Мейєндорф мав можливість переконатися у точності й акуратності цієї людини.

Розстебнувши мундир, Іван Антонович узявся за папери, розгорнув теку, що лежала зверху, але тут же відклав її, двома пальцями захопив добру понюшку табаку із тульської з золотою смужкою табакерки, що лежала край стола, і підніс до носа; довго

дивився з-під обвислих брів на миготливі свічки в канделябрах, поки не чхнув, і, ще раз смачно чхнувши, потягся за хустинкою.

Він не помилився, наблизивши до себе цього порівняно немолодого як на ад'ютанта, але вельми метикуватого, освіченого, що добре розумівся до того ж на військовій справі, українця. Можна сказати, звів їх щасливий випадок.

На початку року, переглядаючи атестати, представлені на офіцерів Сіверського драгунського полку, підпорядкованого ного штабові, Іван Антонович звернув увагу на папери, що їх підписав ще в лютому в Народичах інспектор Дністровської і Кримської інспекції по кавалерії маркіз Дотішамп. Атестат був чудовий. Добре знаючи маркіза як вимогливого й занадто скупого на добре слово про своїх підлеглих, Мейєндорф не міг не здивуватися його щедрості і тоді ж подумав, що, мабуть, представлений на підвищення в чині поручик Котляревський справді винятковий офіцер.

Атестат був короткий, хоч з успіхом міг замінити й більш докладні. У ньому писалося, що цей самий Котляревський, "будучи інспекторським ад'ютантом, виконував свої обов'язки з відмінною дбайливістю й старанністю, які характеризують з усіх боків справжнього офіцера; на знак цього і видано свідоцтво; він гідний уваги начальства, а його здібності — нагороди за його заслуги". І так далі, в такому ж дусі.

Командуючому доводилося читати такі атестати не так уже часто, і тому він поклав собі в пам'яті, що при нагоді варто було б особисто поговорити з зазначеним в атестаті поручиком.

Документи відіслали до штабу армії, а Мейєндорф в постійних роз'їздах і клопотах по війську став забувати про інспекторського ад'ютанта, та одного разу випадок звів їх віч-на-віч...

Військо корпусу рухалось похідними колонами. Коні й люди знемагали від південної спеки. Пилюка хмарою стояла над висмаленим степом. Один за одним нешвидкою риссю по узбіччю мчали драгуни. Барона після обіднього бівуаку хилило до сну, і він дрімав у своєму візку.

До вечора штаб повинен був прибути в містечко, яке намітили вислані вперед квартир'єри.

Все йшло як і належить, і раптом рух колон уповільнився, а затим і зовсім припинився. Обози, кухні — все завмерло. Візок барона застряг також. Мейєндорфу негайно доповіли, що ветхий місток через притоку Південного Бугу провалився, через те припинився і рух. Непередбачені обставини загрожували довготривалою затримкою. Штаб армії, що рухався в ар'єргарді, теж буде затриманий, і тоді прикрощів не минути, бо командуючий армією Міхельсон не терпить зволікань. Барон добре розумів, що треба негайно навести порядок, але ад'ютанти, напередодні послані в полкові штаби, ще не повернулись, штабних поблизу теж не було, і — хочеш не хочеш — мусив звернутись до першого-ліпшого офіцера по допомогу.

Мимо по узбіччю на буланому рисакові у формі драгуна проїжджав штабс-капітан. Іван Антонович покликав його і наказав негайно дізнатись, через що саме сталась затримка і чи не можна її якнайшвидше ліквідувати. Вислухавши командуючого,

офіцер козирнув, попросив дозволу виконувати і тієї ж миті зник у дорожній пилюці.

Минуло трохи більше години, як до Мейєндорфа прискакав солдат і доповів: його наказа виконано, переправу наведено, військо готове продовжувати похід. Справді, не встиг солдат закінчити доповідати, як почулися команди, і все прийшло в рух. Знову над дорогою заклубочилась задушлива хмара пилюки. Небезпека, що командуючий армії дожене, минула. Іван Антонович, під'їжджаючи до містка, побачив, як військо — колона за колоною, згідно регламенту — переходить на той бік. Маючи намір простежити за переходом через міст, барон від'їхав убік на пагорок і тут побачив драгунського офіцера, з яким годину тому розмовляв. Спішившись, драгун діловито віддавав накази обозам і частинам, що підходили до переправи, дотримуватись інтервалу, не спішити, але й не відставати, і голос його — звучний, владний — було чути й тут, на пагорку. Кілька хвилин барон спостерігав за ним, слухав його розпорядження і відзначив їх бездоганність.

З цього ж пагорба командуючий добре роздивився і саму переправу. Це був нашвидку збитий з дощок і колод наплавний міст. Дошки злегка прогиналися під колесами возів і гарб, але, міцно прив'язані до товстих колод, надійно трималися на воді.

Офіцерові допомагало кілька спішених драгунів і десятеро селян у полотняних штанях і сорочках, яким було доручено стежити за містком.

Коли головний потік спав і залишились самі тільки невеликі обози, барон наказав денщикові покликати офіцера, але не дочекався і сам поїхав назустріч.

Побачивши командуючого, драгун козирнув і сказав, що наказ його виконано, про що він має честь доповісти.

— Бачу. — Барон хмурився. — Але ви не доповіли, з ким маю честь говорити.

— Винен, — почервонів драгун. — Дозвольте відрекомендуватись: Сіверського драгунського полку штабс-капітай Котляревський, ад'ютант інспектора, кавалерії маркіза Дотішампа.

Котляревський? Той самий? Барон висунувся з візка, щоб краще роздивитися на нього. Високий, стрункий, у добре пошитій формі, відкритий погляд. Барон з особливою цікавістю розглядав офіцера.

Як видно, не помилився маркіз, даючи атестат ад'ютантові.

Ще в лютому він був поручиком, тепер — штабс-капітан.

Що ж, заслужено!

— Як вам, мосьпане, вдалося навести переправу за такий час?

— Дуже просто, ваше превосходительство. Допомогли драгуни. З'їздили в село — воно ось поряд — і привезли все потрібне. І попросили селян. Вони мотуззя доставили. І візники допомагали. Усі разом.

— Ну що ж, добре. — Мейєндорф, всупереч бажанню, похвалив офіцера і, помовчавши, спитав: — З яким дорученням і куди прямуєте нині?

— Сьогодні? — штабс-капітан мимохіть перепитав і осікся: дивуватись запитанням начальства — лише викликати роздратування, і він зразу ж після секундної паузи

відповів: — їду в штаб 2-го корпусу з листом інспектора кавалерії маркіза Дотішампа.

— Лист при вас?

— При мені, ваше превосходительство.

— Можете вручити його.

— Кому накажете?

— Мені... А я вже переадресую його начальникові штабу. Не турбуйтесь, мосьпане.

— Будьте ласкаві, ваше превосходительство. Не вважав за можливе утруднювати вас.

— Дрібниці, штабс-капітане.

Котляревський передав пакет з рук у руки командуючому, той відкрив його і тут же, на конверті, розписався про його одержання, потім чорнило, перо і пакет віддав денщикові. Штабс-капітан попросив дозволу бути вільним.

— Ні, залиштесь, — сказав Мейєндорф. — Інспекторові кавалерії Дотішампу ми пошлемо когось іншого. Ви ж офіцер мого корпусу...

Барона Мейєндорфа вважали в армії за людину діла. Він тут же сформулював наказ на ім'я маркіза: негайно вирядити в розпорядження командуючого корпусом штабс-капітана Котляревського. Іван Петрович слухав, неприховане бентежачись. Чим він прогнівив барона? Але тут же все й з'ясувалось. Коли наказ був підписаний, командуючий вручив його денщикові й сказав:

— Відішліть вістовим. Зараз же! Нехай маркіз шукає собі іншого ад'ютанта, а нам і самим потрібні добрі офіцери. З богом, пане штабс-капітане! Від сьогодні ви — мій ад'ютант. Увечері жду вас у штабі...

Отак гарячого літнього дня 1806 року сталася зміна у військовій службі Котляревського.

Згадуючи про це, Іван Антонович задоволене відзначав, що протягом усього нинішнього року жодного разу не мав причини пожалкувати про свій вибір...

Двері відчинились. Денщик — такий же, як і генерал, широкоплечий, з короткою шиєю, червонолиций — доповів: прибув його благородіє штабс-капітан і жде в передпокої.

— Впускай! — сказав генерал і нетерпляче втупив погляд у двері. Почулись чіткі неспішні кроки.

Як завжди, доповідь ад'ютанта була гранично коротка, проста, але вичерпна. Після таких доповідей баронові перепитувати не доводилось, але сьогодні він чомусь не задовольнився повідомленням ад'ютанта про виконане завдання. Мейєндорф прагнув знати подробиці: як ад'ютант їхав, що бачив, як зустрівся з тамтешніми жителями, і, незважаючи на пізній час, не звернувши уваги на стомлений вигляд штабс-капітана — шар пилюки на чоботях і мундирі, запалі, злегка почервонілі очі, — зажадав повторити повідомлення від самого початку і неодмінно з подробицями.

— Будь ласка, я готовий, — тільки й сказав штабс-капітан.

Генерал попросив його сісти ближче до столу, сам налив півжбана холодного квасу і, коли Котляревський жадібно відпив кілька ковтків, приготувався слухати.

3

Дунай відкрився зразу: з'їхали на косогір, і ось він — синьою хвилею накотився на прибережне каміння і знехотя, начебто навіть з жалем, відійшов назад. Сонце з-за гір на тому боці річки повільно наближалось до берега і, ледве торкнувшись води, зупинилось, осліпило і на мить сховалось у западині між хвилями. Дунай у тому місці замиготів смолисто-темним гранітом. Химерно порізані береги, острови, що просвічувались через червонуватий туман, — усе щохвилини мінялось у барвах і тонах.

На верхівці косогору Котляревський спішився. Те саме зробив і ординарець Пантелій Ганжа.

Кортіло помилуватись Дунаєм, хоч часу було дуже мало. Уже цілий день вони шукали зустрічі з задунайськими козаками, і поки що безуспішно; правда, місцеві жителі запевняли: вони десь тут, бачили їх по цей бік Дунаю.

Утомившись за день пошуків, Котляревський вирішив трохи відпочити. Та недаремно мовиться: хто шукає, той знайде. За кам'яним виступом, що заходив на добрих десять сажнів у річку, у невеликій, закритій від берега бухточці, на тихій воді похитувались три дубки. Придивившися до них, Пантелій відчув щось знайоме. Колись, у юнацтві, він їздив з панською хлібною валкою до Кременчука й бачив на Дніпрі такої ж форми й майже такого ж розміру дубки. Серце, передчуваючи давно очікувану зустріч, забилося дужче. Таке хвилювання, мабуть, охоплює на порозі рідної хати, яку подорожній давно покинув не через свою волю, а ось доля зненацька привела його назад — треба тільки зійти зі стежки, як ударить в саме серце знайомий з дитинства дух, очі вберуть рідний світ. Пантелієві кортіло поділитися своєю здогадкою з Котляревським, але той, ступивши крок до урвища, ставши майже на самому пружку, попередив його:

— Здається мені, Пантюхо, ми їх знайшли. Дубки ж козацькі, тільки козаки будують такі... А он і димком потягло. Пахощі! Помилуй бог, юшкою задухмяніло...

Справді, з-за кам'яного виступу випливли прозорі цівки диму, піднялися вище і, постоявши в повітрі, розтанули, розсіялись, начебто їх і не було зовсім, а на їхньому місці в той же час з'явились інші; невидима сила виштовхувала їх угору, у вечірнє свіже повітря, і ось вони потекли нескінченним синім струменем.

— А правда — юшка! Та, мабуть, добра!

— Тоді не гаймося, на трапезу, може, встигнемо.

— Еге, чекають вони... Непрошений гість — чого вартий?

— Забув, до кого їдемо? То ж свояки... А ти, може статися, і родича зустрінеш...

Пантелій похнюпився: либонь, сміється над ним Іван Петрович? Звідки тут з'явитися родичеві? Але в Котляревського ні смішинки в очах. І сказав, зітхнувши:

— Далеко мої родичі.

— А побачимо.

Котляревський легко скочив у сідло й спрямував коня по вузькій, майже непомітній стежці в обхід скелі. Пантелій — слідом.

Далеко їхати не довелось. За поворотом відкрилась низина, що повільно спускалась

до берега, і в цій низині, майже біля води, палало невисоке багаття, біля нього і розташувались рибалки. Двоє з них на каменях-валунах детали сіті, інші, напівлежачи на чорних сукняних киреях, курили саморобні химерної форми люльки. Кашовар, чорнявий, з сережкою у лівому вусі козачок, чаклував над уазаном, щось підсипав у нього, черпав дерев'яною ложкою і, подмухавши, куштував, мружився, знову чогось підсипав і помішував у казані довгою ложкою. Ще один підкидав у багаття кореневища, шмат або гілочку сухостою; багаття загорялось яскравіше, іскри розлітались у всі боки, стріляючи в чиюсь кирею, в плече і навіть у вуса, але ніхто не ворушився, не відсувався, здавалось, нікого не зачіпає те, що витворює багаття.

До слуху Котляревського і здивованого Пантелія долинула пісня, яка виникла раптом, неначе з глибин річкових, самого вечірнього повітря, співало всього кілька козаків, інші слухали, напівзаплющивши очі, курили чи просто лежали й слухали. Широка й сумна пісня пливла, як вітер, над берегом, підіймалась вище і бралась до островів і, напевно, далі, на той бік, до козацьких поселень.

Про що вона була? Слова в ній важко розчути, та все в пісні знайоме: і мотив, і сама душа її, привільна, невгамовна, вічна.

Котляревський притримав коня, щоб не злякати, не зупинити співця. Пантелій також став за ним, міцно натягнувши повід. Та їх помітили, і пісня враз погасла, як гасне вранішня зоря чи влягається між скелями вітер, що бушував день і ніч. Погасла, а все ж відлуння її, саме дихання чулося, вся низина, аж до самої води, повнилася нею, і не було сили звільнитися від її чар.

Тим часом козаки, підштовхуючи один одного, підвелись, сторожко, хоч і зовні спокійно, поглядали на офіцера й солдата, який їхав слідом на низькорослому татарському конику.

Виділявся передній козак — на зріст не вищий, ніж його товариші, але кремезний, горбоносий, з сивуватими вусами; він був у розхристаному потертому жупані, у шапці з сірого смушка, натягнутій майже на самі очі.

Котляревський привітався перший. Козаки стримано відповіли, зняли шапки. Передній вклонився:

— Милості просимо, ваше благородіє, до юшки. Сказано це було скоріше з чемності, із звичайної гостинності, ніж із певності, що офіцер російської армії, який випадково попав до них, задунайських козаків, прийме запрошення й сяде до закоптілого казана. Офіцер — це, звичайно, дворянин, а який же дворянин, пан, стане сьорбати юшку разом з усіма із однієї посудини? Так, а може, інакше, думали козаки, спостерігаючи за офіцером і його солдатом, що, мабуть, недавно взятий до армії, вилицюватий, великогубий, з несподівано голубими і чомусь захопленими очима.

Але офіцер, напрочуд гаріно й легко спішившись; віддав повід солдатові і, знявши рукавички, потерши руки над багаттям, привітно, як давнім знайомим, кивнув:

— З величезним задоволенням. Видно, сам бог привіз нас у ці місця, на таку багату козацьку трапезу.

І дивився вже, де б краще сісти, вибирав місце зручніше і щоб було ближче до

багаття, до триноги, на якій у зако-тілому казані клекотіла, булькала, начебто щось говорила, запашна рибальська юшка.

Козаки розгубилися — не взнали, як бути: сідати теж чи, може, постояти, поки їх благородіє поїсть? Та офіцер, привітно й якось зовсім по-простому усміхнувшись, — усмішка вмить осяяла тонке, пропечене сонцем, засмагле на вітрі, обличчя, — спитав:

— А чому ж, братове козаки, самі не сідаєте? Хазяям начебто так і не личить.

— Е, ваше благородіє, були колись хазяями, та ось по чужих краях довелось тулитися, — зітхнув один із козаків, чорнявий, у широченних полотняних шароварах, із завчасно сивими обвислими вусамш. І наче луна розійшлася — зітхнули всі його побратими.

— Не гнівіть бога, добродії козаки, хоч, коли так, то, може, і віри своєї, землі ріідної відцуралися, а заразом і мову матерів своїх бідних заїбули?

Сказав і пожалкував: так страшно стало дивитися на обличчя простих мужніх людіей. Вони одразу, немов хмара набігла, потемніли, стислися їв тугі вузли руки, лише плечі струсонуло важке зітхання. Образив, роз'ятрив незагойні рани. Чому, чому так боляче івдарив?

Але слово сказано, і відповідати за нього треба тут же, не гаючись. І Котляревський готовий був на таку відповідь. Він дістав люльку, табакерку, пучками набив тютюну.

Горбоносий, що стояв ближче від інших, уважно подивився на нього й тихо мовив:

— Не були б ви, ваше благородіє, гостем, то за такі слова... Бог свідок, нікому б не пробачили. — Замовк раптом, немов клубок у горлі засітряв.

Котляревський — усмішка зжикла, обличчя сутінь облягла — поклав руку йому на плече.

— Забудьте, прошу вас. Не від добра сказані були... слова мої.

— Ми зла тримати не вміємо. Забудьмо.

— Ну от і добре. А зараз — і до юшки гуртом. Ви ж не передумали запрошувати нас з Пантелієм?

— Та їй-богу! Сідайте!.. А ми, може, почекаємо.

— Так ось як? Ви нас, вочевидь, і за людей не вважаєте? Хто ж примусить вас стояти й чекати? — спитав Котляревський доброю українською мовою.

Козаки перезирнулися. Несподівану радість і сумнів, безмежне бажання вірити і острах — усі ці почуття разом читались на їхніх обличчях.

— То, виходить, — ще непевно запитав старший, — земляки?...

— А ви ж думали хто? — усміхнувся Котляревський. — Я з матінки Полтави, а Пантелій Ганжа — мій ординарець — з Великої Багачки, що на Пслі. Може, чули про такі міста?

— А як же не чути? То преславні городи! — заговорили козаки всі разом. Деякі підійшли зовсім близько, заглядаючи в очі. Та тут старший могутньою рукою відтрутив передніх, відступили й інші.

— Дайте-но дорогу батькові Свиридові — сказав він, побачивши, як безуспішно намагається пробитись наперед сивий козарлюга. Усі розступилися — і перед

Пантелієм став невисокий, широкий у кості старий — білий, як молоко. Він придивлявся деякий час маленькими почервонілими очима до Пантелія і раптом простяг темні жилаві руки:

— Ганжа? І я Ганжа, та й родом із Багачки — тієї самої, що над самісіньким Пслом...

Пантелій від несподіванки ступив крок назад, але тут же, ніби його штовхнули невидимі сили, теж простягнув руки, і старий і молодий обнялися, як найрідніші.

— Ну як?.. Ну як вона, Багачка рідна? — жебонів побілілими губами Свирид.

— Жива! І Псьол наш той же! — тихо відповів Пантелій.

Він ледве говорив, так раптом стало важко дихати, так важко, що, здавалось, недовго й задихнутися від жалю і невимовної радості.

Кожен із козаків хотів бути ближче до них, доторкнутися, потиснути руку молодому солдатові, наче так вони торкалися до рідного онука, сина. Пантелій ніс з собою дух рідної землі, на ньому навіки відбився, сіяв відблиск її молодих світанків і багряних вечорів. Кожен хотів не тільки потиснути йому руку, але й пригорнути до себе, сказати що-небудь особливе, завітне. І Пантелій переходив із обіймів в обійми, поки, нарешті, знову не став поруч зі старим Ганжею.

— Так і задавити не штука, — сказав старий, любовно погладжуючи плече вкрай зніяковілого Пантелія. — А я, сину, вже тридцять літ як з дому, все по чужих краях, скучив, що й сказати не можна...

— І я, — вирвалось у Пантелія. — Скажіть, чи ви не той Ганжа, що поміщика нашого спалили? Дід мій про те ще розповідав.

— Може, й той, хто його тепер знає, давно ж те все було, — загадково посміхнувся старий Свирид, підкручуючи білий довгий вус. — Все може бути, сину. Та скажи: чий же ти будеш? Чи не Пилипів онук? Дуже ти схожий на діда свого, коли той молодим був.

— Його онук.

— А живий твій дід? А батько Дмитро Ганжа?

— Діда поховали, царство їм небесне, а батько живі. Тільки слабують після того, як мене в солдати взяли.

— І давно ж ти в солдатах?

— Третій рік повесні пішов.

— Ну, і як же тобі служиться, синку? Важко, мабуть, на царській службі?

— Слава богу! — Пантелій кинув погляд на Котляревського. — З їх благородієм служу. Хвала господу, що в них. Батько він мені рідний.

— А-а, то добре! Спасибі вам, ваше благородіє, що не зобиджаєте земляка мого, — уклонився старий Котляревському до самої землі.

— Тебе, Свириде, не переслухаєш. Чи не час до юшки, Якби не захолола? — сказав старший, сів і запросив усіх інших. Котляревський примостився з ним поруч.

Коли кожен знайшов собі місце, у руках старшого хтозна-звідки з'явилася пузатенька, обплетена білою лозою пляшка.

Видобувши із торбини чималеньку кварту, він налив з барильця по вінця доброго вина і пустив по колу. Ставлячи спершу кварту перед Котляревським, спитав:

— Скажіть, ваше благородіє, як звати вас — величати?

— Іван, син Петра Котляревського, добродію.

— Добре. Так вип'ємо ж, братове, за здоров'я пана Івана Котляревського і Пантелія Ганжі, що прибули до нас у гості!

Кожен, надпивши трохи, передавав кварту сусідові, а той далі, і вона, вже порожня, повернулась до старшини. Котляревський випив разом з усіма.

Деякий час чути було, як ложки стукають об стінки казана, пробивають жовтувату плівку наваристої юшки.

Ледь захмелівши, старший звернувся до Котляревського:

— А чи не знаєте випадково, ваше благородіє, свого однофамільця, що книжку одну лепськи смішну утнув? Може, і самі читали її? Про славного лицаря Енея сиріч доброго козарлюгу, і його бойових побратимів написана, дай бог здоров'я отому Котляревському!

Іван Петрович збентежено слухав, не знаючи, що відповісти. Звідки тут, на Дунаї, у глухому, забутому богом і людьми краї, відома його поема? Років вісім тому її видав у Санкт-Петербурзі незнайомий йому любитель українського письма Максим Парпура. Але коли й де це було! Можна б уже і забути про книжку. А, виходить, її не забули, пам'ятають.. Цікаво, одначе, що вони читали, може, зовсім і не книжку, а рукопис? Бо до видання поема ходила в списках. Саме, мабуть, такий список попав і до рук видавця.

Котляревський по невеличкій паузі, долаючи мимовільне хвилювання, спитав і сам:

— А скажіть, добродію, книжку ту ви самі читали чи, може, тільки чули про неї?

— Читати не читав, тому що не довелось бачити. А ко ли б можна дістати, нічого б не пожалів.

— То звідки ж ви знаєте, що написано в книжці?

— Діло тут просте, ваше благородіє. Отой чорнявий козачок, по-нашому Опанас Грач, недавно їздив до Києва — я його посилав в одній справі — і там у одного дяка читав цю книжицю і все, як є, запам'ятав. Ось він її нам і читає... з пам'яті. Тепер-то в нас "Енеїду" не тільки він — добра половина села знає.

Зворушений до сліз, Котляревський сидів коло погаслого вогнища. Що сказати цим людям? Як дякувати за добре слово до його дитяти? З глибоким почуттям вдячності й любові, звертаючись до старшого з козаків, спитав:

— Пробачте, добродію, імені вашого не знаю ні прізвища.

— Білокінь. Гнат Білокінь прозиваюсь.

— Так ось, пане Білоконю, живий буду — пришлю вам книжку.

— А де дістанете, ваше благородіє?

— Дістану. Невже ж той, хто писав, і не дістане?

— Так, виходить... Ваше благородіє, що ж виходить?..

— Отож і виходить, що перед вами і є той самий Котляревський.

— Правда? — Білокінь уважно придивився до тонкого зблідлого обличчя гостя.

— Ій-богу ж, правда! — не втримався Пантелій, щасливий і гордий за штабс-капітана.

— Спасибі владиці нашому, що сподобив сидіти поруч з тобою, пане Іване!.. — тихо сказав Білокінь. — Ну, братіє, дітки мої, налийте по єдиній, та вип'ємо за здоров'я нашого дорогого гостя ще раз... Хай здоровий буде!

Котляревський стримано подякував за честь і сказав, що випити вони ще встигнуть, він хотів би спочатку поговорити з хазяїнами, порадитися в дуже серйозній справі, ради якої він, кінець кінцем, шукав їх і знайшов.

— Слухаємо! — заговорили козаки.

— Говоріть, ваше благородіє!

— Тихо, братці!

Котляревський обвів усіх уважним поглядом: і чорнявого Опанаса Грача, і Пантелієвого земляка — старого Свирида Ганжу, і сутулого з широченними плечима козака, який сидів по той бік вогнища, і молодого ще, з чорними вусами й палкими очима козачка, і, нарешті, Білоконя, який уперся поглядом у землю і був готовий до кінця вислухати гостя.

— Чи знаєте ви, панове козаки, що тепер у нас з турецьким султаном війна? Втретє захопили турки фортецю Ізмаїл і звідти погрожують усій вітчизні нашій.

— А то як ж.е!

— Чули!

— Знаємо!

— Знаєте? Та цього не можна не знати, бо про це нині весь світ говорить... Що ж ви окажете, славні козаки запорозькі? Яке буде ваше слово?

Довго мовчали козаки. Котляревський не квапив їх з відповіддю. У нього достатньо терпіння — він пожде. Аж ось Білокінь підвів голову:

— Ех, ваше благородіє, помиляєшся. Були колись і ми Запорозькі, а тепер які? І повинні жити на чужій стороні, на землі того самого турецького султана.

— Пробач, пане Білоконю, але ти не те кажеш. Що ж тепер виходить? Ви, мабуть, усе своє забули? Все, чим жива душа наша. Може, і потурчилися?

Не встиг Котляревський закінчити, як старий Свирид Ганжа схопився, зморшкувате лице його, ніби видублене солоним потом та вітрами задунайськими, вкрилося бурими плямами. Блиснув поглядом спідлоба:

— Ти, добрий паночку, говори, та не заговорюйся. Бо хоч ти й гість, і земляк буцімто, а за такі слова недовго і ребра тобі полічити. Ану вставай.

І старий Ганжа, сміливо дивлячись Котляревському в вічі, підійшов ближче, підкотив рукава в сорочці, але тут перед ним, наче з-під землі, виріс Пантелій, а потім і Білокінь став поруч. А Котляревський рвучко встав, обійняв старого Ганжу за плечі, притиснув до себе, відпустив і повернувся до гурту:

— А твої, Ганжа, земляки чого мовчать? Може, теж готові полічити мої слабкі ребра? На всіх не вистачить, та бог з ними — лічіть, коли є охота.

Козаки мовчали. Відійшов од Котляревського і старий Ганжа, зрозумівши, що

помилився: гість і не думав ображати їх, є в нього душа, болить вона за них, сіромах бідних.

А Котляревський не мовчав:

— Прошу вас, братове козаки, подумайте. Настав час постояти за свою рідну землю...

І сталося диво. Ніби помолодшали козаки. Підвелися опущені голови, поширшали зігнуті плечі, сутулий козарлюга виявився рівним і сильним, а чорнявий Опанас Грач ніби вдвоє виріс. Старий Ганжа, глянувши з-під кошлатих брів, спитав:

— А порох де брати? А шаблі? Та й руб'я наше потерлось у бусурменів.

Котляревський відповів:

— І порох, і спорядження, і добрі жупани — все буде! Скажіть тільки своє слово.

Ось чого хотів він: слова козацького, бо сказане — воно міцніше писаної грамоти. По очах, по жвавих обличчях Котляревський бачив: козаки готові на це слово. Але щось їх поки що стримує. Він ще не зрозумів, що саме, коли це старий Свирид Ганжа штовхнув у груди Білоконя:

— Кажи, Гнате! Ми за тобою, куди скажеш, підемо... Тепер зрозуміло: — усі чекали слова Гната Білоконя, він старший, йому видніше, він за всіх в одвіті — за них і за їхні сім'ї. З нього спитають, коли лихо скоїться.

А Білокінь не поспішав з відповіддю. Виступати на стороні царської армії — назавжди відрізати шляхи за Дунай, де козаки рятувалися від переслідувань цариці Катерини. Але тепер зовсім інше. Вирішується доля землі рідної. І якщо козаки залишаться осторонь від святої справи — не пробачать їм ні сучасники, ні нащадки. Та і як можна лишатися глухими, якщо кличуть? А шаблі у них ще гострі, і порох знайдеться, і жупани припасені, даремно старий Свирид прибіднюється, не личить начебто козакові таке. І спасибі землякові, панові Іванові Котляревському, що приїхав, засвітив у їхніх душах священний вогонь ненависті до ворога й любові до рідної землі. Співець преславного Енея і офіцер добрий, розумний, сміливий. Ось би він став у них за командира. До думки цієї Білокінь прийшов не відразу, а коли став на ній, низько вклонився Котляревському й сказав:

— Слово твоє, пане Іване, дійшло до серця нашого. А звоюємо бусурмена, повернемось на свою землю.

— Повернемось! — дружно загомоніли козаки, і обличчя їхні, темні, засмаглі, засвітилися якось по-особливому ясно й чисто.

Білокінь попросив уваги:

— Справа, на яку кличуть нас, на яку підемо, велика. І ось думав я: хто ж поведе нас, увесь наш кіш? Я сам не в молодих літах, хоч шаблю ще тримаю, не випущу, коли притисне ворог. А що, браття, коли попросимо нашого гостя, пана Котляревського Івана Петровича, бути в нас за старшого?

— Так!

— Правда твоя!

— Ото діло!

Котляревський стояв приголомшений. Не давши йому опам'ятатися, Білокінь низько вклонився:

— Не відмов, батьку наш, бути у нас за старшого!.. Б'ємо тобі чолом і вручаємо долю свою й життя наше. За тобою підемо, куди поведеш.

— Братове козаки! — тієї ж миті схвильовано заговорив Котляревський, ступивши крок наперед. — Спасибі вам за честь, яку ви мені зробили! Велика вона, й, скажу вам одверто, я не заслужив її. Мені багато ще треба жити й працювати, щоб заслужити її. Прийняти ваше запрошення — значить вчинити несправедливість і до вашого старшого, пана Білоконя, який більше, ніж будь-хто інший, має право бути вашим старшим, рука в нього ще, слава богу, міцна і, вірю я, не одного ще бусурмена відправить до люцифера. Це змушує мене відмовитися від вашого такого приємного й почесного для мене запрошення. А друге й те, що я на службі військовій, нині — ад'ютант командуючого корпусом, якому, мабуть, доведеться виконувати одне з найскладніших завдань у цій війні. Чи можу ж я покинути службу в такий час, та ще й без дозволу начальства? Не можу, братове козаки. А окрім того, скажу вам чесно: хто захищатиме ваші інтереси перед командуючим, хто повідомить його про вашу ухвалу й попросить, щоб дали вам усе потрібне? Це я повинен зробити і, будьте певні, зроблю все, що в моїх силах... А тепер міркуйте самі: чи прийняти ваше запрошення, чи в інтересах справи залишитися на тій посаді, де я нині перебуваю?

Козаки уважно вислухали штабс-капітана і з неприхованим жалем погодилися з його доводами.

Тоді Білокінь сказав своє слово:

— Головатий ти, ваше благородіє, як я подивлюся. У кого ж ти вдався такий? Розміркував як належить. Ну що ж, так тому й бути: послужу ще братству нашому і землі рідній... Тепер нам лишилося умовитись, коли виступати, куди саме й що саме потрібно для походу...

— Про це, панове козаки, умовимось неодмінно. Не можна без цього. Я послухаю вас, а ви, гляди, може, й до моїх слів прислухаєтесь, — повагом мовив Котляревський і озирнувся: Пантелій повів коней до води, вони ступили в синю смужку і стали пити, майже до самої хвилі опустилися розчесані гриви, чорним кришталем поблискувало око буланого, він пив з Дунаю не відриваючись, пив з насолодою, і Пантелій дозволяв йому пити досхочу.

Призахідне сонце, ховаючись по той бік Дунаю у духмяних ярах та сивих очеретах, розсипало навкруги останнє проміння, гарячий його присок сягав і сюди, в бухточку, у якій коні пили воду, а трохи оддалік на темній хвилі погойдувалися козацькі дубки. Чайки, нечутно пролітаючи над ними, цікаво заглядали всередину — а може, там риба? — і зникали у вечірній імлі, а на їхнє місце налітали інші — такі ж стрімкі й цікаві. Повіяло з-над ріки свіжим вітром, над пагорбами по той бік Дунаю закучерявились червоні окрайці хмар і посунули на цей бік, охоплюючи вже майже півнеба.

— Мабуть, на дощ збирається. Доведеться вам, пане Котляревський, у нас ночувати: куди проти ночі їхати? А завтра вранці вже й поїдете, — сказав Білокінь,

озираючи пильним поглядом смарагдовий небокрай.

— Якщо дозволите, то й заночуєм. Тільки де ж ночуватимем? Може, в село поїдемо?

— Далеченько, та ми ж нічого ще не вловили. А риба ж ловиться краще на світанку. Заночуємо ось тут, не гірше, ніж у Грушівці нашій.

— У Грушівці? — перепитав Котляревський і, згадавши щось своє, давнє, звернувся до Білоконя: — А чому, добродію, село ваше так зветься? Це ж, слід думати, не турецька назва?

— Авжеж, наша… Жив у цьому хуторі Груша, земляк наш, люди й назвали його на честь старого… Ми вже пізніше в Грушівку перебралися.

— Груша?.. Чи не Харитон часом? — спитав Котляревський, боячись повірити, що доля закинула його в місця, де живуть його старі коврайські друзі.

— Твоя правда — Харитон, — ствердив Білокінь. — Але звідки знав ти його, ваше благородіє?

Почувши в устах штабс-капітана ім'я Харитона Груші, Свирид аж кинувся:

— То ж мій побратим був!.. Та всім нам батько!.. Звідки ж знаєш його, пане Іване?

— Колись я в Ковраї жив, а він же, мабуть, знаєте, коврайський. У нього син був — Лаврін. З ним разом у ці краї прибули й інші сім'ї…

— Стривай, стривай, так ти ж, мабуть, ваше благородіє, учителював у тамтешнього пана Томари? — вигукнув старий Ганжа. — Ну й дивина! Чого ж мовчав? Та знаєш ти, що розповідав про тебе Харитон, царство йому небесне? — Свирид схопив Котляревського за руку, з силою потиснув. — От коли б живий був Харитон! Не дожив. Та живі його син і онуки. Живі й здорові!

— А як живуть? Сутужно, мабуть?

— Як усі, так і вони…

Закурили, помовчали, а потім стали розкидати намети на нічліг. Поки молодші поралися з цим, вбивали пакілля, Котляревський разом із Білоконем та Свиридом Ганжею сиділи біля вогнища й домовлялись, коли має виступити зведений козацький полк, якого йому треба спорядження, скільки пороху, мушкетів, жупанів та всілякого іншого військового начиння.

Про все це Котляревський докладно розповів командуючому, промовчавши, однак, про одне: не сказав і слова про запрошення козаків бути в них за старшого. Головне — козаки зберуть полк і виступлять у точно визначений час і підуть разом з частинами Корпусу під Ізмаїл, братимуть участь у його штурмі.

Пізніше, вже будучи в Полтаві, Іван Петрович розповість про свою зустріч з задунайськими козаками, пригадав також і про те, як вони пропонували йому пристати до них.

У журналі військових дій корпусу поет змушений буде пізніше написати про свою участь в особливо важливій справі. І знову ж: тільки обов'язок вести журнал, мабуть, допоможе нам дізнатися через стільки літ про поїздку Котляревського на небезпечне, але дуже важливе для Задунайської армії завдання. Та про це — пізніше. А поки що

барон Мейєндорф, уважно вислухавши ад'ютанта, коротко й сухувато подякує йому:

— Відпочиньте, батечку! Завтра, а може, післязавтра, матиму з вами нову розмову. Нові дні — нові турботи. До завтра, голубчику!

Козирнувши, Котляревський пішов, побажавши командуючому на добраніч.

Над Бендерами займався світанок. Мине ще година-дві — і прозвучать сигнали побудки, на вулиці тихого містечка вийдуть військові частини для звичайних стройових занять, без яких Мейєндорф не міг обійтись і тепер — напередодні баталії за Ізмаїл.

4

Минуло три дні.

Похід на Ізмаїл, штурм однієї з найбільших турецьких фортець на Дунаї займав усіх, у постійних турботах проводили час інтенданти, штабні й артилерійські начальники — готували попередню експозицію бою, перевіряли наявність облогових засобів у частинах.

У ад'ютанта командуючого день починався рано. Ще не оголошувалась побудка в солдатських казармах, не співали треті півні, а Котляревський, ад'ютант Мейєндорфа, був уже на ногах. Облившись до пояса холодною водою із глечика, що виставлявся на ніч на ґанок, розтирався лляним рушником, аж червоніла шкіра, і, нашвидку поївши, вдягався.

Пантюха ще звечора чистив мундир, підшивав комірець, ваксував до вогняного блиску чоботи, не раз пробував жорсткою щіткою і ворсу шинелі, проводив штабс-капітана до воріт, знімав ледь помітну павутину з погона. І, постоявши на вулиці, поки штабс-капітан піднімався на ґанок сусіднього будинку, де містилась квартира командуючого, вертався. Передбачалось багато роботи. Якщо лишалось вільних п'ять-десять хвилин, писав маленького, на один аркуш, листа. Не часто, але раз на тиждень відправляв звісточку рідним. З деякого часу Пантелій з повагою дивився на свою правицю, яка раніше вміла тільки коней чистити та справлятися зі зброєю, а тепер цією ж рукою він писав листи, слав поклони всім рідним і знайомим, описував, як живе-служить у пана Котляревського, штабс-капітана, що став йому другим батьком, відкрив світ, навчив грамоти і ні разу за всі роки служби не образив, не те що облаяв непотрібним словом. Коли Пантелій починає думати про це, зразу стає тепліше на серці, нові сили з'являються, росте бажання зробити якомога більше, щоб штабс-капітан був задоволений, повернувшись на квартиру, відпочив і добре попоїв, а якщо побажає, то й посидів би за столом. Пантелій тримав для такого випадку лойові свічки, і пера загострював, і чорнило навчився робити. Розпитав генеральського ординарця Федота Гаврилова, той і розповів, що до чого.

Тим часом штабс-капітан, переступивши поріг генеральської приймальні, зняв шинелю і перш за все передивився донесення, які надійшли за ніч із полків. І, треба сказати, робив це своєчасно. Барон, тільки-но прокинувшись, кликав насамперед ад'ютанта. Котляревський тут як уродився — свіжий, підтягнутий, неначе й не було втоми минулого дня, безсонної ночі. "А прийшли обози із набоями?" Або: "Що нового чути у противника? Чи не вдався він до якихось підступів?" Разом із тим генерала

цікавило і чимало інших питань.

Ад'ютант зобов'язаний усе знати, все і навіть трохи більше. Така посада. І нікому немає діла, коли він відпочиває і чи відпочиває взагалі. Нікого не турбує, що штабс-капітан, стомлений, знесилений, прийшовши до себе на квартиру — одинокий будиночок поблизу від штабу, ще довго не лягає, не гасить до півночі свічок. Жовті, неначе масляні, плями довго лежать під вікнами в затверділих слідах кінських копит.

Хто знає, чим ад'ютант займається, над чим чаклує. Деякі з особливо доскіпливих гаряче запевняли: не інакше, як замішана жінка, але ніхто ні разу не бачив, щоб в одинокому будиночку, крім пралі, з'являлись особи прекрасної половини. Ні, жінок у себе штабс-капітан не приймав, хоч знову ж, як твердили ті, що його знали ще по драгунському полку, він не байдужий до краси взагалі, а до жіночої — поготів, і кращого розважальника, ніж він, в усій армії не знайти.

Поки командуючий лежить в опочивальні, а ординарець готує йому сніданок, ад'ютант встигає переглянути всі ранкові депеші й донесення і не тільки переглянути, але й скласти загальну доповідь, зробити за своїм розумінням і висновки, щоб потім, під час сніданку, коротко й разом з тим цілком умотивовано і вичерпно доповісти генералові про всі події за минулу добу.

Ад'ютант не забуває викликати до командуючого намічених ще звечора для доповіді начальників і командирів окремих частин. Проте всього не перелічиш. Починається новий день — з'являються і нові турботи, їх безліч, і до того ж усі важливі, їх неодмінно й невідкладно треба вирішувати, бо від цього залежить стан усієї армії і, можливо, навіть успіх наступної баталії.

А вже в кінці дня, коли, здається, все зроблено, і метушня в штабі відносно стихає, і, отже, можна б піти відпочити, — ад'ютант сідає за писання журналу військових дій, бо і цю роботу командуючий поклав на нього. "У вас, батечку, стиль строгий, а головне — суть виділити вмієте..." Не відмовишся. Просьба генерала — той самий наказ, хоч висловлений у ввічливій формі і скоріше схожий на похвалу. Щоб вести журнал, у ад'ютанта все напохваті: донесення з частин, карти, листи, чергові розпорядження командуючого. Ніколи не відмовлять у додаткових матеріалах і штабні. Вони ставляться до ад'ютанта дружньо, відрізняють його серед багатьох інших, як людину чемну й веселу. А бригадир Катаржі вважає за честь бути в товариських стосунках з штабс-капітаном, і той не залишається в боргу.

У приймальній командуючого, крім ад'ютанта, ще й ординарець генерала Федот Гаврилов. У кімнаті тепло, навіть жарко, але Гаврилов, не перестаючи, підкидає до грубки дрібно порубані березові полінця, полум'я гоготить, неначе ось-ось виплигне звідти на підлогу, пожадливо лиже до червоності розпечені дверцята. Котляревський, не відриваючись від паперів, запитує, чи не досить топити, в кімнаті ж нині не холодніше, як у лазні. Гаврилов охоче згоджується: справді, не холодно, ваше благородіє, але жар кісток не ломить, він це знає по собі. .Одного разу вскочив у халепу, не дай господи, у крижаній воді скупався, дуже застудився і тепер, як тільки намічається зміна погоди, до нестями крутить ноги, отже, нехай їх благородіє дарують

йому, потерплять трохи, він, Гаврилов, годинку другу погріється.

— Грійся, Гаврилов, але у воду більше без потреби не лізь.

— Хто б ото поліз, пане штабс-капітане, та куди ж дінешся, коли вогонь зверху, а потім шрапнель. Хочеш не хочеш — полізеш.

— Тоді, звичайно...

Проглядаючи донесення, Котляревський відбирає найважливіші, щоб записати у журнал, і, щоб чого не проґавити, деякі документи перечитує двічі.

Закінчивши читати, стискає долонями скроні — з деякого часу поболює голова, ось так стисне — і не відпускає. Ковток води, одна-дві затяжки з люльки — і вже трохи легше. Поставивши дату — 30 листопада, Котляревський пише: "...Хоч командуючий і не мав наміру взяти фортецю Бендерську в безумовне володіння, одначе вважав за потрібне, щоб усіх мешканців та військових людей, що у фортеці й на форштаті проживають, переписати і, арсенал обревізувавши на поверхні, приставити до нього варту, що цього числа й виконано".

Поставивши крапку, присунув до себе донесення, надіслані напередодні зі штабу, і заходився переписувати з них по порядку, що саме знайдено у фортеці: скільки людей, а також гармат облогових на лафетах і без лафетів, усякого військового начиння, скажімо, картечі, ядер різного калібру, пороху, рушничних куль, а також рушниць трьох сортів, а зверх усього — дерева для лафетів, шанцевого інструменту. У кінці приписав: "Командуючий оголосив туркам, щоб вони ніскільки не турбувались і не дивилися з підозрою на перепис, їм зроблений, що це є порядок поліції, а варта при арсеналі — взаємна безпека..."

Тепер, здається, все, можна й покурити. І потягся за люлькою. Але тут же чітко уявив останню зустріч з турецьким пашею Гасаном. Паша і його старшини надміру хвилювались, улесливо дивилися на генерала, а Мейєндорф заспокоював їх і, здається, добився свого, отже, бесіда не була даремною витратою часу. Підрізавши пірце, знову розгорнув журнал. Остання фраза, яку він записав за 30 листопада, саме й була про цю бесіду: "Командуючий запевнив їх (турків тобто), що перешкод у відправленні релігії, звичаїв, торгу, промислів, рукоділля ніхто їм не чинитиме і щоб вони, вважаючи росіян своїми захисниками лишалися спокійні".

Ось тепер уже все. Задоволений, що не забув про цей епізод, згадав, як Гасан-паша після бесіди виходив із кімнати. Турок задкував до самого порога і все кланявся: ступить крок — і вклониться, ще крок — лобом до підлоги дістає. Генерал не витримав, сказав товмачеві: "Таке приниження персон своїх ганебне не тільки для них, але й для кожного, хто називає себе людиною. Нехай вийдуть як люди..." Перекладач швидко в ніс щось пробурмотів, і Гасан, рудобородий гладун, повільно випростався, шия і все обличчя, кругле, як куля, вкрилося червоними плямами. Вклонившись останній раз, він вийшов, а люди його так і не зважилися підняти голів.

Штабс-капітан, загорнувши журнал, поклав його в похідну скриню і не встиг опустити віко з мідними ріжками, як до кімнати, широко розчинивши двері, вбіг Катаржі, в шинелі наопашки, смугляве обличчя сяяло.

— Ти тільки послухай! — гукнув з порога'до Котляревського. — Послухай!

Бригадира Катаржі командування вважало за одного з кращих штабних офіцерів. На службі в російській армії він пробув понад п'ятнадцять років і, незважаючи на те, що походив із молдаван, правда досить заможних, дослужився до бригадира, такий зліт по службі не запаморочив йому голови, він залишився простий, задушевний товариш. Катаржі, один із небагатьох, знав місцеві звичаї, не позбавлений був, як казали в штабі корпусу, і деяких дипломатичних здібностей. Можливо, тому Мейєндорф вирядив саме його для переговорів з турецьким пашею про здачу без бою фортеці Бендер. Місія Катаржі закінчилася вдало: він почав переговори, інші закінчили, і Бендери були взяті без кровопролиття. Котляревський про поїздку Катаржі вніс кілька фраз до журналу військових дій. Запис від 16 листопада свідчив, що "бригадир Катаржі був вирядженийу Бендери до тамтешнього паші Гасана для переговорів з ним на предмет зайняття російським військом фортеці без бою..." А через два дні, тобто 18 листопада, з'явився новий запис: "Цього числа бригадир Катаржі повернувся з Бендер і доповів командуючому, що від паші будуть надіслані чиновники для переговорів, на якій основі російське військо зможе зайняти фортецю". У наступні кілька днів війська Задунайської армії переправились через Дністер і ввійшли в Бендери. Це був успіх, і в ньому, без сумніву, свою роль відіграла успішна місія Катаржі.

Звичайно спокійний і витриманий, сьогодні він гарячкував:

— Ти чув? Та ти послухай. І... чого дивишся так?

— А як велиш, мосьпане, дивитися на людину, яка вривається в службове приміщення, ніби абрек з ножем?

— Ах, залиш! — відмахнувся Катаржі. — Я знаю, тобі буде приємно... Так слухай! Тільки що була в нас людина і донесла, що до нашого корпусу прибув ще один полк, але який? Такий полк вартий усіх чотирьох!

— Який полк маєш на увазі? Чи не можна ясніше? — Жодна рисочка на обличчі штабс-капітана не здригнулася, хоч він уже здогадався, що схвилювало бригадира.

— Та ти знаєш, ти все знаєш, а прикидаєшся. Хитруєш, душа моя. А втім, все одно. Полк задунайських козаків уже тут, під Бендерами. Ну, як?

— Непогано.

— Непогано? Ти кажеш — непогано? Нещасний, та ти повинен радіти, що таку вістку піднесеш командуючому. Це ж як добре! Уявляєш? А він, — кивнув на двері, — ще не знає? Повідом негайно!

— Якщо ти мене відпустиш, я негайно зроблю це...

— Відпущу, біс з тобою. Тільки ось що. — Катаржі мельки озирнувся на Гаврилова, який уважно прислухався до розмови. Шепнув: — Увечері вільний? Приходь до мене. Гості будуть. Посидимо. Можливо, і зіграємо.

— Гості? Хто саме?

— Можливо, і дами. Але гарненькі. Відзначимо таку подію... Нудьгувати не будеш.

Котляревський не хотів образити друга відмовою, і все ж таки ввічливо, пославшись на невідкладні справи, відмовився. Катаржі хотів було розгніватись, але 'відмова була

зроблена в такій формі, що не можна було образитись, і Катаржі кілька секунд знизу вгору дивився на штабс-капітана, на його зажурене обличчя — мовляв, і радий би, та святі не пускають — і засміявся:

— Дивно! Ображатися на тебе грішно. — І вже серйозніше: — Виходить що-небудь?

— Ти про що? — Штабс-капітан добирав папери в синій картон, призначений для доповідей командуючому, і був ніби байдужим до питань Катаржі.

— Ну й хитрун! Адже корпиш?..

— Корплю, мосьпане, правду кажеш. А що виходить, один бог відає, та й він, мабуть, навряд... Іноді хочеться все залишити... Коли не дуж, не берися за гуж.

— І тягни, коли взявся... Та й у чому ти прибіднюєшся? У Санкт-Петербурзі надрукувався. Чув я, не думай, чув.

— А, що там! Спаскудили тільки.

— Не кажи так. Може, тобі й не подобається, але шанувальникам рідної мови до душі. А це — головне... Одначе тебе не переговориш, тому ретируюсь. — І ще раз, уже на порозі, шепнув: — А може, зазирнеш? Га? На годинку хоч би. Ні? А, біс з тобою!.. Та скажи, що чути від Дюка де Рішельє?

— Те, що й у штабі, мабуть. Сидить поки що під Акерманом і Паланкою.

— Не здобув, значить. І чого баритися? Здобуття Акермана й Паланки зараз дуже було б до речі.

— Будемо сподіватись. Але пробач — мені пора.

— І мені. Честь маю! — Каблуки його простукали на ґанку і під вікном — і все затихло.

Котляревський, перш ніж піти до командуючого, затримався біля столу. Дивак Катаржі. Новину приніс і не здогадується, що саме він, штабс-капітан, до цього має не посереднє, а пряме відношення. І, звичайно ж, ще вчора ввечері він знав про це, навіть зробив розпорядження: по прибутті полку виділити для нього потрібну кількість зброї, шабель, пороху, обмундирування, провіанту й фуражу. Дуже хочеться побажати їм ратного успіху, бойової слави, і все-таки було б добре, коли б у майбутній баталії їх поставили в більш-менш безпечне місце. Та це вже, мабуть, як бог дасть, яка на це буде воля командуючого. Він, Котляревський, стежитиме за ними, а якщо вдасться, то й побуває в них, неодмінно побуває.

Що ще сказав Катаржі? Ах так, про вечірні заняття. Правда, корпить він, часто страждає, мучиться і рідко радіє, так, напевне, буде завжди, поки він живий. Доля, бачить бог, не легка, але іншої він собі не бажає.

Пора б до столу, у кімнату, де Пантюха, напевне, все вже приготував: папір, чорнило, пера і жде, лічить хвилини.

Сьогодні, якщо не перешкодить, він би закінчив картину підготовки до бою з латинянами. І, згадавши про це, мимоволі посміхнувся. Гаврилов, що задрімав був біля грубки, прокинувся і здивувався: чому посміхається штабс-капітан, ніби побачив щось цікаве, хоч дивиться невідомо куди: у вікно, а може, й на стелю? Котляревський, нараз оговтавшись, похапцем закрив картон і ступив до кімнати Мейєндорфа, примусивши

старого генералового ординарця думати, розмірковувати, що діється з штабс-капітаном.

Трохи пізніше, прийшовши до себе на квартиру, Котляревський, нашвидкуруч повечерявши, присунув свічки й працював далі, ніби й не було позаду цілого дня роботи. Тільки не донесення і штабні карти лежали перед ним — зовсім інші папери цікавили його, бентежили, хвилювали...

5

Пантелій почекав, поки Іван Петрович поїсть, і, прибравши посуд, тої ж миті поклав на стіл похідну сумку, присунув свічник, обережно зняв із свічок нагар. У дверях затримався, турботливо обдивився штабс-капітана, що схилився над столом. Той уже нічого не бачив і не чув, увесь поринувши в незнаний світ. Чорне пряме волосся, ще без жодної сивини, впало на високе чоло; на худорлявому тонкому обличчі світились жовтуваті відблиски світла.

"Навіщо він так довго й уважно дивиться у вікно? Що побачив там?" — подумав Пантелій і теж глянув у той бік. Нічого особливого — за вікном лежала глупа ніч, лише зрідка спалахували, оживляючи на якусь мить нічну безпритульність, далекі вогники в казармах і на горі, у старій фортеці. Ах, ось що! Завіска (будь вона неладна!) нещільно присунута, і вітер холодний дме, аж свистить. Як же це він дав маху? Та все ж підійти й засунути не наважився: штабс-капітан не любить, коли під час роботи крутишся перед очима, відриваєш від діла. А причинити дужче й вікно треба, адже й застудитись недовго, гарячку схопити, цього ще тільки бракувало. А як же причинити його, прокляте? Дурний, тями й на гріш не має! Можна ж і ззовні це зробити, притулити потихеньку. Пантелій навшпиньки переступив поріг, вийшов на ґанок.

Він знав: тепер для його командира нічого, крім зошитів і чорнила, не існує. Ні війни, ні армії, ні самого Мейєндорфа, який, проте, в першу-ліпшу хвилину, коли знадобиться йому, може викликати й послати з будь-яким надтерміновим завданням, яке, як потім виявиться, можна б виконати і на три дні пізніше. Але наказ є наказ, і тут барон невблаганний, та штабс-капітан, як видно, з ним згоден, тому що жодного разу не чув Пантелій, щоб він сказав хоч слово насупроти чи засумнівався у вірності розпоряджень начальства. Обов'язок для штабс-капітана — насамперед, головне.

А тепер, у цей пізній вечір, Котляревського цілком полонили його хвилювання, думками він, напевне, далеко від Бендер, армії й штабу. У довгому теплому халаті, абияк накинутому на білосніжну сорочку, він скидався на вченого-пустельника. В ці години його турбувала доля одного із легендарних героїв сивої давнини. На думку про давнину Котляревський загадково посміхнувся. Давнина? Чи не археолог він або історик? Ні, панове хороші, ні, його більше турбують дні швидкоплинного життя і люди, яких він знає, спостерігає в щоденній праці й турботах.

Вже понад десять років Котляревський возить з собою в похідній сумці заповітні зошити. Працює уривками, похапцем. Офіцери штабу, коли випадає можливість відпочити, проводять ночі за картярськими столами, в місцях з непевною репутацією, у колі випадкових знайомих, а він заказав собі й думати про таке. Якщо його

запрошували — відмагався хворобою або нагальними справами, а потім одягався в просторий халат і сідав до столу.

Ніхто не здогадувався про його нічні заняття. І Мейєндорф також. Можливо, якби знав, зробив би все, щоб у ад'ютанта не лишалося часу не тільки для писання, але й для короткого відпочинку.

Хіба Що один бригадир Катаржі знає про все. Йому б можна й прочитати дещо, щоб почути думку, живе слово. Але чи завжди бригадир такий, яким здається? Інколи в ньому проглядає зайва, як придивитись, обачність, незвичайна ощадливість. Та що думати про це зараз!

Ліпше строфу переписати, ще раз виправити, рядок ось випирає, як палиця із стіжка. А в строфі йде мова про підготовку Енеєвого війська до війни з латинянами. Енеєве військо? Очі сміються, на обличчі блукає хитрувата посмішка. Стривайте, панове барони, князі ясновельможні, ви себе побачите тут, світ довідається, як ви готуєте вам довірене військо до рішучого бою з ворогами вітчизни, як займаєтесь марнотратством, лиходійством і за рахунок місцевого населення постачаєте армію, а казенними грошиками бездонні кишені свої набиваєте. До чого ж тут старі часи, сива давнина? Адже це тепер отак споряджають військо. Тепер, а не колись... І перо попливло по паперу, підігнане сміливою, нестримною думкою:

...Соснові копистки стругали
І до боків поначіпляли
На валяних вірьовочках;
Із лик плетені козубеньки,
З якими ходять по опеньки,
Були, мов торби, на плечах.
Як амуницю спорядили
І насушили сухарів;
На сало кабанів набили,
Взяли подимне од дворів...

Ось так — "подимне"! Беруть податок за димар (це ж придумати треба!), а казенні гроші — собі.

А муштра! Дика, жорстока, до очманіння. І про це не слід забувати, і, поспішаючи, наче хто стояв у нього за плечима й наказував, вимагав писати зараз же, не гаючись ані секунди, він писав, писав, притискуючи перо й розбризкуючи чорнило:

Тоді ну військо муштрувати,
Учить мушкетний артикул,
Вперед як ногу викидати,
Ушкварить як на калавур.
Коли пішком — то марш шульгою,
Коли верхом — гляди ж, правою,
Щоб шкапа скочила вперед.
Такеє ратнеє фіглярство

Було у них за регулярство,

І все Енеєві на вред...

Написав і перечитував усе з самого початку. Ніби й непогано, але слово "торби" здалося не до речі, і він змінив його на "суми", тепер і закінчення строфи звучало так:

Із лик плетені козубеньки,

З якими ходять по опеньки,

Були, мов суми, на плечах...

Тепер, здається, краще, слово знайшло себе саме тут, у цьому місці.

Бендери вже давно спали, лише де-не-де на околицях і в приміських селищах, гріючись біля вогнищ, сторожувала варта, охороняючи короткий сон товаришів у казармах. Недовго, ой як недовго залишалось їм відпочивати, — незабаром заграє сигнальна сурма, піднімаючи військо в похід, ,на штурм Ізмаїла. А поки що — нехай відпочинуть...

Присунувши зошит і каламар з чорнилом, квапився, ніби його гнали, не даючи зупинитися й перевести дух, і він докладав усіх зусиль, щоб не відстати, не впустить думку, що несподівано зринула, слово, фразу, строфу, не дати їм утекти, щезнути, розчинитись у стомленій пам'яті.

Кілька разів зазирав у кімнату Пантелій, бачив, як Іван Петрович працює, і не зважувався нагадати, що вже пізно, що ось-ось другі півні заспівають. Довго дивився ординарець на свого командира, жаліючи його і разом із тим пишаючись ним; у самому серці жила, зігрівала душу невимовна вдячність долі, що звела його, простого хлопця, з такою людиною. Тихо причинив двері, відійшов навшпиньки в бічну кімнату і ліг на твердий дерев'яний ослінчик, боячись скрипнути дошкою. Певно, й сьогодні штабс-капітан просидить усю ніч і, не відпочивши анітрохи, завтра ранком, раніше від усіх, піде до штабу. Але не можна й подумати перервати його роботу, штабс-капітан, напевне, вижене його за двері.

А тим часом Іван Петрович, закінчивши кілька строф, начисто переписав їх у зошит, чернетки ж розірвав на дрібні клаптики й кинув у куток — завтра Пантелій їх підбере й спалить. Перечитавши написане ще раз, лишився задоволений, але тут же спитав себе: чи не рано ще ставити крапку? Завтра все це може здатися недовершеним, позбавленим змісту, правда, це буде тільки завтра, а сьогодні... сьогодні він задоволений. І — досить поки що, час і відпочити. Пантелій, дивак, переживає і, напевне, теж не спить.

Проспівали другі півні — зовсім як у Полтаві, на Мазурівці. І здалось раптом, що він не в Бендерах, на краю світу, а в рідній батьковій хаті, що на Соборному майдані, у сусідній кімнаті спочивають батько й мати, і треба тільки переступити поріг, як він побачить їх.

Замріявся... Це не інакше, як старості перші дзвіночки. І то сказати: під сорок уже — чимало, більше половини життя, а що встиг? Заслужив погони штабс-капітана, в ад'ютантах корпусного командира ходить. Звісно, це честь. Але з якою радістю відмовився б од такої честі, щоб ні від кого не залежати, оселитися у своїй хаті,

заходитись коло улюбленого діла, цілком віддати йому свій час, усе життя до останку. Та йде війна, і про все це можна лише мріяти.

Котляревський згорнув зошит, поправив аркушик, що висунувся зсередини, і легко підвівся, зачерпнув корячком холодної води.

Спати! Спати! Скоріше! Одначе не встиг зняти халата, як почувся кінський тупіт. До кого це? Невже по нього так пізно? Передчуття не зрадило. Тупіт затих біля воріт, і тут же здригнулась хвіртка від стуку.

Котляревський зняв халат і накинув на плечі мундир, Трохи згодом прочинив двері Пантелій:

— Гаврилов! Від генерала.

— Веди.

Чітко й коротко Гаврилов повідомив, що "його благородіє штабс-капітана негайно викликає до себе його превосходительство".

— Тільки мене чи й ще кого?

— Пана Катаржі.

— Повідомив його?

— Повідомив.

— Можеш іти... Пантюхо, швидко!

Пантелій уже ніс начищені чоботи, просушену й вибиту від пилюки шинелю. Котляревський одягався швидко, як по тривозі. Пантелій співчутливо дивився на його приготування й зітхав. Не дали людині й прилягти, а інші, мабуть, і не просипаються... Жорстока несправедливість. Одягшись, Котляревський, уже виходячи, спитав:

— Чи все в тебе, Пантюхо, готове на випадок подорожі?

— Так, усе. Коні нагодовані, а вчора я їх і перекував. Сідла й суми — все гаразд. Так що не сумнівайтесь.

— Добре! Відпочивай поки що.

6

Цього вечора штаб ще працював. Світились квадратні, на чотири шибки, віконця в приземкуватій хаті-п'ятистінці, сновигали за вікнами вістові. Останні дні штабісти засиджувалися до пізньої ночі. Роботи було багато, тільки встигай.

Давня суперечка з Туреччиною все ще не була вирішена. Порта вдавалася до всіляких підступів, готувала удар у спину Росії якраз у той час, коли над нею нависла загроза навали армії Наполеона. Користуючись надзвичайно важкими для Російської держави обставинами, турки втретє захопили Ізмаїл — першокласну на той час фортецю на Дунаї — і загрожували поширити свій вплив на весь південь країни.

І тоді давня, що трохи затяглася, суперечка була перенесена на поле бою.

Війська Задунайської армії, звільняючи місто за містом у Молдавії, восени 1806 року ввійшли у Бендери, причому без єдиного пострілу.

І зразу ж у штабі почали готуватись до походу на Ізмаїл.

Підвозили провіант і боєприпаси, готувались облогові засоби, без яких у майбутньому бою навряд чи можна було обійтись: Ізмаїл не Бендерська фортеця, так

просто її не здобудеш. Це прекрасно розуміли в російській армії не тільки спеціалісти, але й солдати. Розуміли це, звичайно, і в таборі ворога. Незважаючи на це, турки поспішали вжити додаткових заходів обережності, укріплюючи майже непідступні підходи до Ізмаїла, уважно стежачи за діями росіян.

Турецькі лазутчики одного разу донесли ізмаїльському паші, що в росіян раптом захворів генерал Міхельсон, причому, як відзначалося в донесеннях, серйозно. І хоч командування Задунайською армією поки що в руках Міхельсо-на, але добувати Ізмаїл доручено Мейєндорфу, який більшу частину свого життя провів на цивільній службі. І це тішило Гасан-пашу. Як-не-як доведеться мати справу з людиною, яка, на його погляд, в воєнному ділі досвіду майже ніякого не має, в усякому разі, порівнювати його з Міхельсоном ніяк не можна, той відзначився ще в Семилітній війні, воював разом з Суворовим.

Враховував Гасан-паша ще одну немаловажну обставину. Шлях до Ізмаїла лежав через Буджацькі степи, їх не обійти, не об'їхати.

Порівняно невеликі, вони б таку армію, як російська, не спинили. Але в степах жили буджацькі татари. Першої-ліпшої години вони мали виставити не менше тридцяти тисяч вершників — воїнів досвідчених і відважних, це серйозна сила, на неї росіянам доведеться зважити, хочуть вони цього чи ні.

Паша був людина діяльна й енергійна. Не барячись, він послав у татарські селища своїх людей, суворо наказавши передати тамтешнім старшинам високу волю султана: гострити ятагани, готуватися до війни з гяурами, слуг своїх султан милостями не обійде, а на випадок непокори — кожного, до десятого коліна, жде сувора кара, і ніхто, навіть сам аллах, від неї не врятує.

Командування корпусу теж не дрімало, тут швидко стали відомі хитромудрі наміри ізмаїльського паші. У штабі розуміли: погрозами, залякуванням спільної мови з буджаками не знайти.

Що ж робити? Яка ж дорога буде найкоротшою до серця невеликого, але войовничого народу? Не ждав і час. У таких умовах кожний прогаяний день дорівнював по значенню програній битві.

7

У приймальній командуючого, крім ординарця, Котляревський застав і бригадира Катаржі. Той стояв біля вікна й, почувши кроки, повернувся і швидко пішов назустріч:

— Нарешті!..

Котляревський потиснув простягнуту руку.

— Чому така поспішність? Що сталося?

— Не знаю... А ти був у новому полку? Як там?

— Не був. Не встиг... А тобі що відомо?

— Нічого поки що. Але, я думаю, тут інше. Викликав нас, звичайно, не випадково. — І заглянув у вічі: — Мабуть, і не лягав? Корпиш?

Котляревський зніяковів: звідки знає? Догадується? Та і як не здогадатися: зовнішній вигляд багато про віщо скаже кожному, а Катаржі — поготів. Відповів

стримано:

— Та, правду кажучи, корплю.

— Цікава ти, Іване Петровичу, людина. Ніщо — ні походи, ні війна — тобі ніби й не перешкода.

— Ти помиляєшся, друже мій… Якби не війна, ми б оце з тобою де-небудь вино пили. Між іншим, чи не час?..

— Так-так, підемо.

Ординарець одчинив перед офіцерами двері, і вони один за одним — Катаржі, як старший, попереду — увійшли в кімнату, яку займав Мейєндорф. Виструнчившись, офіцери козирнули і по черзі доповіли: вони прибули й готові до послуг його превосходительства.

— Довго збираєтесь, панове, — пробурмотів барон більше для годиться, ніж сердито, і вказав на крісла перед столом.

У кімнаті було душно, грубка — невелика залізна бочка — розчервонілась, а генерал сидів у накинутім на гладкі плечі камзолі з зеленого штофу. Перед ним — жбан квасу і велика наполовину порожня кварта.

Котляревський побачив дерев'яні корячок і табакерку, що їх зробив сам барон. На спинці стільця висів новенький генеральський мундир, і зірки на нім грали. Огрядний, з червоною шиєю і майже не видними під навислими бровами очима, барон, здавалось, тільки-но вийшов із парної. Він тяжко відсапував — йому бракувало повітря, хоч вікно позад нього було напіввідчинене. "Знову задуха мучила", —подумав Котляревський. Так і є, пив валер'янку — запах ще не вивітрився, різко забивав дух. Полежати б оце старому слід, хай би начальник штабу зайнявся справами, але генерал не довіряє, намагається, як і Міхельсон, входити в усе сам, і йому, ад'ютантові, теж ні хвилини спокою не дає.

На столі перед Мейєндорфом — карта, кінчик її зліва притиснутий важкою попільницею, праворуч — з червоного дерева ваза для олівців, теж роботи барона.

Якось одного разу Мейєндорф хвалився Котляревському, що колись, будучи комендантом Риги, мав нахил вирізувати такі речі, й непогано виходило. За таким заняттям легко думається. Генерал жалкував, що нині умови не дозволяють, та й часу немає, а то б він що-небудь змайстрував, інструмент завжди з ним. Котляревський, знаючи марнославство барона, підтакував, дивуючись, однак, його майстерності. Мейєндорф попивав квас, усміхаючись, слухав і не впустив нагоди зауважити:

— Дипломат ти, штабс-капітане, знаєш, як догодити начальству… Завжди такий?

Іван Петрович теж усміхався і, невинно дивлячись на барона, відповів:

— Де нам у дипломати, ваше превосходительство. У нас що на умі, те й на язиці.

— Не кажи, не кажи, я теж не дурний і людей чимало бачив… Подобаєшся ти мені, штабс-капітане. Думаю, якби знав гер Міхельсон, що в мене такий ад'ютант, уже він знайшов би нагоду забрати до свого штабу…

Мейєндорф витер спітніле чоло великою в клітинку хусткою, яку витяг із внутрішньої кишені камзола, і тільки тоді глянув на офіцерів:

— Викликав вас у дуже нагальній справі. Далі відкладати не можна. — Дістав ківшик з понюшкою, пучкою запхнув у ніс трохи, засопів і оглушливо чхнув. Офіцери чекали, дивуючись: якщо викликав, як каже, "в дуже нагальній справі", то чи ж можна тягнути? А Мейєндорф не поспішав, налив квасу, випив:

— Тільки цим і рятуюсь... Не бажаєте? Чудовий квас.

Офіцери чемно відмовилися, чекаючи, коли ж генерал зволить почати розмову, заради якої викликав.

— Справа, панове, спішна, — сказав барон і шумно видихнув. — Ах, чортова спека, дихати нічим.

— Так, душно, ваше превосходительство, — підтакнув Катаржі.

— Алегоріями висловлюєтесь? Чи не поет ви часом. бригадире? — зауважив барон, і посмішка промайнула на його червоному обличчі. Той усміхнувся теж: "Не на адресу запитання, пане генерал. Поет справжній сидить ось, мовчить". Так подумав, але жодним словом Катаржі не обізвався. Мейєндорф казав далі: — Ми напередодні, як вам відомо, великої баталії. У штабі сьогодні багато говорили про те, що далі треба робити, але поки що — це розмови. Усе ж думку одну мені вдалося вловити. Ось хочу поділитися. Знаю вас як людей розумних і ділових.

— Ми слухаємо, — підвівся Катаржі. Котляревський трохи пригнув голову на знак того, що він — увесь увага.

Генерал причинив вікно, мабуть, стало продувати або вважав, що вікно під час такої розмови краще зачинити. Хоч навколо будинку і вартові, а все ж подалі від гріха...

— Нам доведеться йти на Ізмаїл, здобути його й вирішити нарешті суперечку з турками... Але дорога туди не близька. Ось він, Ізмаїл, — Мейєндорф тицьнув кудись у крайній лівий куток карти товстим пальцем.

— І не легка, — сказав Котляревський.

— Саме так... Чутка дійшла, що лазутчики Гасан-паші ведуть деяку роботу на цій дорозі. І якщо їм удасться...

— Це понад тридцять тисяч шабель, — доказав думку командуючого Котляревський. — Армія!

— І чимала. Нам з такою армією воювати зараз не вигідно. Та й не можемо. Не можемо втрачати сили.

— Що ж робити? — спитав Катаржі і сам зробив висновок: — З буджаками конфліктувати, ваше превосходительство, небезпечно.

— А навіщо? — спитав Котляревський, ні до кого прямо не звертаючись. Відблиск свічок падав на його бліде обличчя, і маленькі віспинки здавались темними маковими зернами, чорне волосся різко контрастувало з білістю високого чола. Під час усієї розмови він не змінив свого положення — сидів рівно. Катаржі здивовано подивився: чому ж замовк, чому не поясниш думки? — Як так? — спитав і Мейєндорф. — І що значить "навіщо", штабс-капітане?

— Будь ласка, ваше превосходительство. На мою думку, треба миром та ладом з ними, як у нас у Полтаві кажуть.

— Розумні люди у вашій Полтаві.

— Біда навчить.

— Так, батечку, так. — Генерал задумався, погладив долонею карту. — Оце і я так думаю, панове: миром та ладом трактувати з ними.

— А якщо не захочуть? — спитав Катаржі. — Тоді що?

— Можливо. Усе можливо. — Мейєндорф загорнувся у камзол, ніби йому раптом стало холодно. — Якби знати наперед, то й розуму не треба.

— Вони васали султана, — не відступав Катаржі.

— Васали бувають усякі, — озвався Котляревський. — Є, наприклад, такі, що тільки й мріють, як би перестати бути ними… І тоді…

Командуючий дістав із дерев'яної вази олівця і, позначивши щось на карті, кинув допитливий погляд на Котляревського:

— Що ж тоді, мосьпане?

Катаржі, сидячи навпроти в кріслі, навіть посунувся вперед:

— Що ж?

Штабс-капітан з відповіддю не поспішав. Мова ж не про які-небудь дрібнички. Тут треба добре помізкувати, все, як є, зважити. Порівнюючи з іншими офіцерами штабу, він буджацьких татар знав більше, при кожній можливості розпитував про них кого тільки міг. Його цікавило все: і скільки їх у кожній раї [6] , чим промишляють, як живуть, навіть які взаємини в сім'ях, особливо старшин і самого Агаси-хана. Дещо йому в цьому і вдалося. До того ж у пригоді став і випадок, який допоміг познайомитись з одним із синів володаря орди. Як це сталось? Сказати б, за дещо незвичайних обставин.

І Котляревський розповів про випадок під час останньої поїздки, щоправда, деталі, які стосувались поручика Нікітенка, він опустив, і виходило, що затримали татар якісь незнайомі драгуни, а він, отже, побачив це і наказав звільнити затриманих. Та головне не в цьому. Він, штабс-капітан, робить висновок: поскільки Махмуд-бей, молодший, як виявилося, син Агаси-хана, просто собі, не думаючи про можливі прикрощі, їздив до Бендерів торгувати, то, виходить, буджацькі татари в своїй більшості не вважають росіян, про яких вони, звичайно, чули, своїми ворогами, хоч певності в цьому він не має — хто знає, що в них на думці, він тільки вважає так, волів би надіятись, що не помиляється у своїх припущеннях, бо — він це добре розуміє — досконало знати життя й наміри всього татарського племені за такий короткий час неможливо.

— Чому ж не доповіли? — спитав Мейєндорф, уважно вислухавши штабс-капітана.

— Не встиг, ваше превосходительство. Та, признатись, і випадок здався не вартим вашої уваги. Для чого б турбував вас? А тепер ось думаю…

— Про що саме?

Котляревський глянув на причинені двері, неначе його могли підслухати.

— Чи не… поїхати б туди самим?

— Тобто? — здивовано підвів густі брови Катаржі. — До хана?

Генерал мовчав, але поглядом, власне, самим мовчанням, заохочував штабс-капітана говорити, і той, ніби сперечаючись з кимось, вперто доводячи своє, відповів:

— Краще, мабуть, спочатку до старшин навідатись, а вже потім засвідчити свою повагу й ханові.

— Чому до старшин спочатку?

— Та це зрозуміло, пане бригадире. Без старшин хан не так уже багато й важить. Не ті часи.

Тріщали полінця у похідній залізній грубці, у передпокої, чути, вештався ординарець, у дворі когось гукнули, почулися неквапливі тверді кроки. Змінювалась варта. За вікнами — темрява, безконечна чорна пустеля, у якій вряди-годи, нагадуючи далекі маяки на невідомих берегах, зринали й гасли вогники у фортеці і десь ще далі.

Генерал короткими ножицями зняв нагар із свічок і, ледь підвівши під камзолом плечі, сухо і твердо заговорив:

— Панове офіцери, я вважаю вас за розумних, гідних слуг батьківщини нашої. Тому й запросив вас до себе. Як я вже казав, сьогодні в штабі розмова на цю тему була, але далі розмови поки що не пішло, не намічено ніяких кроків. Тим часом, як ви розумієте, зволікати не можна, ми не можемо гаяти й хвилини. Є дані, що наш противник . не дрімає. Так ось, панове, завтра вранці — і не пізніше — беріть з собою ординарців, провідника і — з богом у дорогу. Подумайте, що слід узяти з собою, без презента їхати до наших сусідів, та ще з такою місією, незручно. Вони ж не гидливі. Отже, панове, з богом! Завдання вам, гаданю, зрозуміле?

— Так точно, — першим відповів Катаржі і, вставши, виструнчився.

— Доброго б нам товмача, ваше превосходительство, —сказав Котляревський, підводячись теж.

— Знайдемо, він і провідником буде. — Генерал помовчав, пожував губами. — Дійте спільно. Але старшим… — Мейєндорф прищулив ліве око під навислою бровою, поглянув на офіцерів. Бригадир Катаржі був старший чином, і це вирішило. — Ви, пане Катаржі, призначаєтесь старшим. Але заходів штабс-капітана не заперечуйте. Дійте відповідно до обставин. Потрібні папери одержите. Врахуйте, панове: помилитесь — можете попасти до турків. Не бажаю вам цього. Отже, будьте обачні, обережні, але й тверді, певні свого високого обов'язку. І ще одне: ніхто не повинен знати про нашу бесіду. Думаю, ви розумієте всю важливість цього…

Через хвилину бригадир Катаржі й штабс-капітан Котляревський попрощалися з командуючим.

8

У Бендерах ніхто не звернув особливої уваги на невеликий загін вершників, який виїхав ранком з міста Каушанським шляхом. Хіба мало тепер їздить військових? Мабуть, немає й хвилини, щоб не мчали вершники від штабної квартири в різні кінці, лякаючи курей на запорошеній дорозі, а в приморозки розбиваючи груддя глини, розбризкуючи замерзлі калюжі.

У загоні було п'ять осіб: бригадир Катаржі і його ординарець — довготелесий здоровань Денис Орестов, штабс-капітан Котляревський з Пантюхою й перекладач, він же й провідник, Стефан — молодий, швидкоокий молдаванин, який добре володів

татарською і турецькою мовами.

Офіцери їхали попереду, солдати й Стефан на невеликій відстані позаду, в степу перешикувалися: Стефан поїхав в одному ряді з офіцерами.

Бендери з їхньою фортецею і форштатом, вузькими покрученими вуличками, хатами-мазанками швидко загубилися за степовими могилами.

Дорога петляла з рову в рів, губилася з очей, знову вибігала на могилу й зникала в розлогій низині, що вела до степового болота. Довелось об'їжджати його. Шарудів померклий очерет. По чорній воді пливло невідомо як занесене сюди жовте кленове листя.

Вершники обминули кругле, ніби малахай, озеро, знову в'їхали в збиту тисячами копит низину. Проскакавши версту, а може, й дві по ній, опинилися перед новим озером, невеликим, але чистим, прозорим; по той бік його лежали дикі степи, вкриті синьою памороззю. Такого ж відтінку небо, злившись на обрії з степом, ніби загородило вершникам білий світ, наче далі й дороги не було. Від цього чи, може, тому, що в степу було надто тихо й порожньо, ставало моторошно. Що чекає вершників ще сьогодні, як зустрінуть їх татари?

Стефан на своєму гнідому жеребчику вирвався на кілька кроків уперед. Він не тільки шукав дорогу — він слухав степ, вдивлявся у кожен пагорбок на .обрії, вивчав його, ніби запитував: а що за тобою там, далі? Уваги штабс-капітана це не минуло, йому сподобалось уміння перекладача зграбно сидіти в сідлі, легко, ніби ненароком, торкаючись повідка, повертати гнідого в потрібному напрямку. "Непоганий провідник", — подумалось, і він поділився упівголоса своїми спостереженнями з Катаржі. Той, виявляється, теж помітив це, і йому подобались упевненість і сміливість, з якою Стефан вів загін.

Зразу ж, крок за кроком за офіцерами, їхали ординарці — Пантюха й Денис. Вони знали один одного давно, в перших днів походу; інколи їм траплялося подовгу бути разом, це тоді, коли офіцери від'їжджали в службових справах і ординарців лишали при штабі.

Денис Орестов прослужив у армії понад п'ятнадцять років і відчував якусь особливу, майже батьківську приязнь до молодшого свого побратима — Пантелія Ганжі, земляка штабс-капітана; на правах старшого він радив, як краще виконувати нескладні' й разом із тим непрості обов'язки ординарця, особливо під час походу.

Котляревський подумав, що, може, треба було б їхати без солдатів. Адже коли офіцерів чекає невдача, то ординарці їх не врятують, а справитися з завданням командуючого вони могли б і самі. Проте Катаржі вважав, що солдати потрібні в такій дорозі, і довелося згодитися. Тим більше, що й сам командуючий радив узяти їх з собою.

Не встиг, однак, штабс-капітан подумати про це, як перед його конем просвистіла стріла. Це було так несподівано, що ніхто не помітив, звідки, з якого боку її випущено. Всі, як за командою, зупинились.

— Шайтан! — вилаявся Стефан і стрімко потяг на себе повід. Як вихор, винісся на

могилу гнідий. На ту ж могилу вилетіли й інші. Пантюха й Денис стали біч-о-біч з офіцерами, щоб уберегти їх від можливого нападу.

Степ, порізаний лісистими балками та ярами, прокидався повільно. З сивого туману піднялося сонце, і небо на сході здавалось опаловим, побурілим, ніби присипаним тонким шаром попелу. Та з кожною хвилиною воно все більше й більше звільнялося від туману, і нараз перші промені осяяли темні очерети, що причаєно застигли під могилами, розтеклися по низині чорною рікою.

— Втекли, — сказав Катаржі.

— Що ви, ваше благородіє, вони тут, поблизу, — заперечив Стефан. — Тільки відійшли подалі, сидять десь у балці, можливо, в тій, що зліва, а один чи два на могилах притаїлись, за нами слідкують.

— Так, мабуть, і є, — сказав штабс-капітан.

— Може, перечекаємо? — запропонував Катаржі, хоч міг і не пропонувати — мав право наказувати, але бригадир сам не був певний, що саме так потрібно діяти.

— Чекати? Не знаю, — знизав плечима Стефан. Тоді втрутився штабс-капітан:

— Ждати немає потреби. Якби ми мали намір оточити їх, зловити або знищити, тоді, можливо, мали б удатись до якоїсь іншої тактики. А в нашому становищі ждати — тільки марно дорогий час гаяти. Вони дали про себе знати, й добре. Поїдемо прямо на ту балку. Мені здається, вони в ній стоять.

Справді, від степовиків не сховаєшся, у степу вони — як удома: бачать кожний крок чужинця, чують його ходу.

— Їдьмо, — погодився Катаржі.

Вершники з'їхали з пагорба й легкою риссю пустили коней, вже не вибираючи дороги. Стефан вів їх до ближнього села, що належало, як він казав, до повіту Орум-бетоглу.

Котляревський, їдучи зразу ж за Стефаном, навмисне випереджаючи Катаржі, почував себе зовсім не захищеним, кожен м'яз був напружений, ніби ось-ось могла просвистіти над самим вухом стріла. Вона могла бути послана вправною рукою нападника з будь-якого боку, і нічим не можна її відвести. Те ж саме, мабуть, відчували й усі інші.

Катаржі їхав з камінним сухим лицем, затверділи щелепи під смаглявою шкірою, а очі, чорні, як вуглини, блищали, ніби його трясла пропасниця. Похмурі обличчя ординарців виказували їхні почуття, але вони не сміли й слова мовити: вони повинні їхати слідом за офіцерами мовчки, покірно виконуючи їх волю, і це, мабуть, пригнічувало.

Позаду маленького загону котилося сонце, то ховаючись у пошерхлій траві, то спливаючи над пагорбом, спокійне, величне, і знову опускалося в очерети.

Низина перетнула дорогу раптом, вершники заострожили коней, щоб проскочити її якомога швидше, і коні, ніби передчуваючи недобре, рвонулися щодуху, лише груддя рудої глини разом з мерзлою травою летіло з-під кованих копит. Та проскочити низину не встигли...

Ординці на низькорослих гривастих конях, ніби прикипілі, застигли в сідлах; вони з'явилися так несподівано, що мимохіть здалося — з-під землі виросли, до того ж усі, як один, і одночасно.

Вони стояли на пагорбі, що бовванів за півсотні саженів попереду, десятків зо два малахаїв маячило й ліворуч.

— Здається, приїхали, — пожартував Котляревський. Стефан, який встиг пройнятися щирою симпатією до штабс-капітана, мимохіть знизав плечима: офіцер жартує, а чи до цього за таких обставин? Ба навіть штабс-капітан, здається, аж зрадів нагоді стрітися віч-на-віч з ординцями, які, щоправда, не зовсім гостинно зустрічали загін росіян.

А бригадир Катаржі, земляк Стефана, повівся зовсім інакше. Загледівши на пагорбі буджаків, з яких хтось випустив по них стрілу, він не стримався, схопився за мушкет, і, напевно б, не уникнути кривавої сутички, що за такого співвідношення сил могла закінчитись трагічно, насамперед для росіян. Але штабс-капітан вчасно попередив бригадира, ворухнув поводом і тихо, але твердо мовив:

— Спокійно...

Сказав — і відчув, як нагло, захолонуло біля самого серця: а що, як Катаржі не послухає і висмикне мушкета? Та той своєчасно опам'ятався, різко опустив руку:

— Не стримався... А ти... ти, штабс-капітане, неначе в гості їдеш.

— А ти думав. Хіба ж ми справді не гості? — Котляревський, ледь підвівшись на стременах, запитавши поглядом дозволу Катаржі, махнув рукою: — Гей, кунаки!

Його, звичайно, почули, однак ніхто не відповів, і голос розтанув у глухій балці, а луна десь на краю урвиська бентежно зойкнула й не повернулась.

— Мовчать, — буркнув Катаржі. — Бодай їх... Гукни ще раз, у тебе добре виходить.

Котляревський повторив звернення і, стоячи на стременах, зняв шапку і помахав нею над головою, даючи цим зрозуміти, що приїхали вони з добрими намірами. Але й цього разу ніхто з ординців не озвався. Тоді, обернувшись до Стефана, штабс-капітан сказав:

— Перекладай: у гості, мовляв, їдемо. Конче говорити, треба. Хто у них за старшого?

Стефан виїхав наперед і, піднявши руку, заговорив так голосно, що навіть коні запряли вухами.

Степ перетнули тіні, смугами лягли на долину, і сонце на мить погасло. Шуміли сторожко-печально очерети. Десь крикнула дика качка.

"У цій пустці все може статись, і допомоги не діждешся, кричи-гукай — даремно; як ото крик дикої качки, так і твій голос, людино, може урватися кожної миті, а очерети шумітимуть і після цього, і сонце світитиме..." — майнуло в свідомості, але Котляревський тут же відігнав цю думку. Навіть найзапекліший ворог повинен спочатку вислухати, а вислухавши, подумає, і це вже перший крок до перемоги...

З пагорба зліва відділився вершник, за ним ще двоє. Перший трохи попереду. Вони наближалися неквапно, за якусь хвилину в загоні розгледіли в передньому — він,

певно, був за старшого серед татар — ще не старого, з тонкими вусиками ординця. З-під лисячої шапки злісно косили очі, в руці недбало погойдувався цупкий канчук, збоку — в дорогих піхвах — ятаган. Кроків за тридцять усі троє зупинились, причому разом, в одну мить. Передній окинув поглядом загін:

— Куди їдеш, урус?

— До тебе, кунак, — відповів Катаржі.

— У гості ось приїхали, — сказав штабс-капітан і щиро всміхнувся. Кого завгодно така усмішка могла роззброїти, тільки, мабуть, не цього татарина: жодна риска на його обличчі не ворухнулась.

Стефан перекладав без затримки, слово в слово — швидко й чітко. Ординець спідлоба оглянув офіцерів та їхніх супутників і раптом усміхнувся теж, показавши жовті зуби.

— Не сподівався таких гостей.

— А ми без запрошення, — сказав Катаржі.

— З хлібом-сіллю до тебе, — додав Котляревський. — Та ще дечим, щоб освіжитися з дороги.

Голос перекладача звучав привітно, м'яко. "Правильно, молодець, — про себе відзначив штабс-капітан, — так і треба з ним",

— Гостям ми раді. — Ординець пожвавішав, зачувши, що гості приїхали не з порожніми руками, але тут же очі його хижо блиснули: — У гості їдеш, а мушкет для чого? І ножі?

— Цей? — спитав Котляревський, вказуючи на свого мушкета й короткі ножі за поясами у Солдатів. — Ти мисливець, мабуть? І, думаю, добрий. Ні лисиця, ні вовк не втечуть від твого коня і твоєї стріли.

Татарин слухав, і жорстке обличчя його трохи відтануло.

— І ми не хотіли втрачати нагоди. Тільки ж нам не пощастило, ефенді, нічого дорогою не трапилось.

— Розполохали дичину, шайтан урус, — сказав татарин. — Для чого прийшли в наші степи? Хто вас кликав сюди?

Вилиці на його сухому обличчі випнулися горбами, підозріло оглянув ставну постать штаб-капітана, блимнув на бригадира, ніби оцінюючи, чого ті варті.

— Ти, безперечно, розумна людина, ефенді, пробач, не знаємо твого імені, — сказав Котляревський, навмисне ігноруючи і погляд, і тон ординця. — Чи можна про такі серйозні речі говорити тут, серед степу? Поїдьмо краще до тебе чи твоїх родичів. Там і поговоримо, на твоїй кошмі.

Татарин роздумував не довго, круто повернув коня і як відрубав:

— Їдьмо!

Буджаки вимахнули на дорогу і на повному ходу вишикувались в одну лаву, як це роблять добре знайомі з військовою справою люди; це помітив штабс-капітан, та, мабуть, і бригадир не забарився відзначити бойовий вишкіл ординців, бо зразу ж недвозначно глянув на штабс-капітана. Ординці йшли однією суцільною лавою,

здавалось, зіткнуться з льоту, розіб'ються, але нічого цього не сталося — мчали в одному кулаці, всі разом. Та ось закінчилась долина, і вони розсипалися півколом, стиснувши загін Катаржі з обох боків. Тепер їхати треба було тільки вперед, слідом за головною групою.

Їхали мовчки, не зменшуючи темпу. Бігли тіні вздовж дороги, шуміли обабіч очерети, то сизі під вранішнім сонцем, то темні, коли сонце ховалось за хмари.

Минула добра година. Раптом дорога скінчилась, щезла, скінчились і очерети, і перед загоном Катаржі в глухому вибалку виросло невелике татарське село, тихе й безлюдне. Татар, проте, це не збентежило, не зупинило: мабуть, така безлюдність для них — звичайне явище.

Вибравши момент, коли буджаки подались трохи вперед, Стефан порівнявся з Котляревським, якого чомусь вважав за старшого в загоні, і, дивлячись поперед себе, — на штабс-капітана він і оком не повів, — шепнув:

— Ми в руках сина Агаси-хана… Це старший. Я. впізнав його. — І ще тихше: — Грабіжник. Розбійник, яких світ не бачив.

— Зовуть як?

— Селім.

Стефан злегка притримав коня й, відставши, знову поїхав в одному ряді з ординарцями — Пантюхою і Денисом Орестовим.

Котляревський дещо чув про старшого сина Агаси-хана. Селім був найбагатший серед ханських нащадків, давно жив окремо від батька й усі роки ворогував з молодшими братами, нападав на їхні отари, відбивав кращих коней. На нього скаржились ханові й старшини, але батько на це не зважав. Селім був розумний, у наскоках на сусідів йому незмінне таланило, ніхто ж ніколи не міг сказати, що бачив його особисто під час нападів. Батько-хан призначив . Селім-бея начальником одного з великих повітів поблизу самого Ізмаїла, а на випадок смерті батька Селім міг залишитись володарем усієї орди.

Не спадало й на думку, що доведеться зустрітися з ним. Та однаково — нікуди не втечеш, не об'їдеш, рано чи пізно, але довелось би зустрітися і з Селімом. Нехай це буде зараз.

Штабс-капітан стиха передав бригадирові розмову з провідником. Той мовчки вислухав і сказав, що теж чув про Селіма і, якщо пощастить домовитися з ним, з іншими буде набагато легше.

"Коли б так, — подумав штабс-капітан, — та хіба знаєш, що тебе чекає сьогодні, завтра, через годину". Змовчав, сперечатися з Катаржі не час, та й приводу серйозного не було. Звичайно, вони спробують знайти спільну мову з Селім-беєм, для цього вони й приїхали в ці дикі місця; між ними, офіцерами російської армії, повинні бути повна одностайність і вміння триматися за всяких, нехай і небезпечних, обставин. Про це він якраз і хотів сказати бригадирові. Не слід так стискати руки на поводку, ні до чого це, розслабся, посміхнися, ніби й справді ми їдемо в гості до дуже приємних людей, майже друзів. Ну, постарайся! Спробуй! Нахилившись, ніби для того, щоб поправити вуздечку,

штабс-капітан сказав:

— Не хмурся! Не думай, що село мертве. Із-за кожного рогу, навіть із-за стін, дивляться, стежать за кожним нашим кроком.

Котляревський говорив тихо, спокійно усміхаючись, розглядаючи вузенькі вулички, брудні подвір'я, збоку подивитись — штабс-капітан веде з другом просту, невимушену розмову про якісь дрібниці, що не мають ніякого, врешті, значення. І Катаржі потроху заспокоївся, рука на поводку ослабла.

"Дивний чоловік цей офіцер-піїта, — думав бригадир. — Як хороше, що командуючий послав саме його. По суті, вони в полоні, а йому хоч би що. Це, мабуть, найкраща міра поведінки в їхньому становищі". Досі Катаржі знав штабс-капітана як дуже делікатну, в міру наполегливу, але все-таки м'яку людину, і гадки не мав, що він має стільки волі, принадної витримки.

Бригадир проймався все більшою повагою до свого колеги і — самому здавалось цікавим — став вірити, що все закінчиться вдало.

Проїхавши в кінець вулички, Селім-бей неголосно покликав когось, і тої ж миті з двору навпроти вибігло двоє молодих ординців. Один схопив коня за вуздечку, другий підставив плечі, і Селім, ставши на них, зійшов на землю, хоч міг би, звичайно, скочити і сам. Потім ці двоє відвели коня під шопу і там заходилися протирати спітнілі його боки пучками сіна.

Селім виявився низькорослим, але ширококостим, з довгими руками. Він підійшов до офіцерів, змахнув нагаєм і сказав, загадково усміхаючись:

— Мій дім — ваш дім. Прошу! — і вказав на двері в мазанці навпроти.

Офіцери, кивнувши на знак вдячності, скочили з коней і, віддавши повіддя ординарцям, попрямували до мазанки услід за Селімом. Спинившись перед дверима, Селім відхилив їх і, усміхаючись тією ж загадковою усмішкою, кивнув: мовляв, заходьте, ступив крок ліворуч, даючи дорогу, як годиться, першим гостям.

Якесь незрозуміле передчуття біди огорнуло, стисло серце. Була мить, коли Котляревський готовий був повернути, не йти до мазанки, а тут, серед двору, почати розмову з Селім-беєм, хай би з ними поруч були і вірні ординарці, й товмач. Але то була одна мить, штабс-капітан зразу ж подумав, що пізно відмовлятись, та, врешті, якщо Селім захоче вчинити якесь зло, то що його спинить і в дворі? Досить йому моргнути бровою — і на приїжджих звідусіль кинуться слуги, нукери, все село. Ні, треба йти, вороття немає, і штабс-капітан, а за ним і бригадир ступили до напівтемної мазанки.

Не встигли отямитись, як, переступивши поріг, тієї ж миті були оточені озброєними ординцями.

Мовчки, незважаючи на протести, вони скрутили офіцерам руки, зв'язали й кинули в куток. Це буджаки зробили хутко й спритно, ніби все життя тільки цим і займались. Офіцери спробували чинити опір, кликали Селім-бея, але ординці, немов німі й глухі, робили своє діло, і коли Катаржі, напружившись, ударив одного із нападників чоботом у живіт, той злісно засопів:

— Лежи, урус! — і замахнувся ятаганом, однак, лише погрозив, уклав його в піхви і,

наказавши щось трьом товаришам своїм, вибіг із мазанки.

Офіцери мовчки спостерігали за своєю вартою. Ті стояли на самому вході в мазанку з оголеними ятаганами, недоступні, скам'янілі. Поговори з такими, спробуй — вони, мабуть, і слова по-російському не розуміють.

У житті всього траплялось, було й важко, здавалось інколи, що не переживе біди, яка звалювалась зненацька, але ж чогось подібного у штабс-капітана ніколи ще не було. Стефан попереджував, казав, що Селім розбійник, здатний на все, а вони повірили цьому розбійникові на слово. Насамперед винен він сам, штабс-капітан. Можливо, слід було, як ото бригадир, схопитись за мушкета? Але ж до чого б це призвело? Ні, ні, тоді краще було б не їхати зовсім. Правильно вчинив, спинивши Катаржі, не дав пролитися крові. Але що ж буде зараз? Що все оце означає? Невже Селім-бей посміє не вислухати їх, наважиться на підлий вчинок до офіцерів російської армії, що їхали з мирною місією?

Незабаром до мазанки втягли й Стефана. Двоє кремезних нукерів, які тягли його, важко дихали, а Стефан, з усієї сили пручаючись, лаявся на всіх мовах, які знав, намагався зірвати з себе мотузи, та тільки міцніше зашморгував їх. Опинившись у кутку поруч з Катаржі, Стефан стих. Котляревський зустрівся з ним поглядом:

— Що з Пантюхою і Денисом?

— У повітці... Зв'язані.

— Мовчи, урус! — замахнувся на Котляревського вартовий. Виявляється, татарин дещо розумів по-російському, але занадто мало, щоб порозумітися з ним. Стефан неохоче, крізь зуби, перекладав.

— Слова не можна мовити?

— Для чого? Все одно — секир башка! — посміхнувся вартовий, підбористий, з косим шрамом на обличчі; коли він посміхався, шрам розтягувався, і обличчя ставало ще більш неприємним.

— Так гостей вітаєте? Невже звичай такий завели?.

— Звичай, урус. Усіх гостей, подібних до тебе, ось так вітаємо. Це в нас здавна заведено... Якщо сам не знаєш, то спитав би у свого батька або діда.

Котляревський добре знав звичай ординців: заманити, обідрати до нитки, а потім продати на невільничому ринку. Так було, тягнулось віками, але тепер не буде, ніколи такого не буде, мосьпане. Ой, як хотілося сказати про це ординцеві, спокійно, по-дружньому, щоб він не забивав собі голови таким маячінням. Та не можна про це говорити, навпаки, треба удати, що нічого не зрозумів і лише дивуєшся з негостинності Селім-бея і його нукерів. Штабс-капітан намагався всіляко підтримувати розмову з вартовим — може, що-небудь удасться з'ясувати, в усякому разі, гадав він, мовчання не полегшить їхнього становища.

А Катаржі, приголомшений тим, що сталося, майже нічого не чув, не звертав уваги на розмову штабс-капітана з вартовим. Він нетерпляче ждав появи господаря, Селім-бея, готовий був на все, волів кинути тому в обличчя звинувачення у чорній зраді, на яку здатна лише підла, безсовісна людина, що не варта доброго слова, і нехай затямить

собі — розбійник, грабіжник з великої дороги — не сховатись йому, не втекти від каральної руки російського правосуддя! Господар, однак, не поспішав до гостей, очевидно, розміркувавши, що особливо квапитись йому поки що немає потреби.

А штабс-капітан Котляревський тим часом спокійно, як здавалось, і навіть підкреслено по-дружньому розмовляв з вартовим.

— Скільки живу, а не знав, що в такого гостинного народу, як ваш, такий химерний звичай, прямо скажу, негарний.

Котляревський розрахував добре: підлестив татарам і одночасно образив їх.

Один із вартових, наймолодший, що досі не втручався в розмову старшого вартового, раптом заговорив:

— Який ти гість, урус? Ти — гяур, ворог ісламу. Ага так каже, а він знає...

Котляревський уважно глянув на вартового

— Назови ім'я своє, кунак.

— Я Ельяс — нукер Махмуд-бея. Але я, урус, не кунак тобі. Вовк у степу — твій кунак.

— Недобре кажеш, Ельясе, не знаєш мене, а так погано думаєш. Я не ворог ісламу, і товариші мої теж. Твій ефенді — Махмуд-бей — пробач на слові, неправду тобі сказав, але думати погано про нього я не хочу, він, мабуть, помилився, а ти повторив його помилку, хлопче. — Він не помиляється! Він син Агаси-хана! — гордо відповів молодик.

— Молодший син Агаси-хана?— перепитав Котляревський. — Я не помилився?

— Ти не помилився, урус. Але чи не-однаково тобі — хто молодший, а хто старший? Ти ж чув, що він сказав? — кивнув Ельяс на ординця зі шрамом.

— Це про башку? Чув... Тільки я, Ельясе, кращої думки про твого господаря і... його старшого брата Селім-бея. А втім, ти, мабуть, правду сказав: нам уже однаково, хто старший, а хто молодший.

— Отож, поки не пізно, помолись своєму богові, — посміхнувся Ельяс і глянув на ординця з шрамом, що теж посміхався; посмішка зовсім змінювала його обличчя, шрам натягував шкіру на вилицях, і здавалось — вона ось-ось лусне, а очі ординця майже зовсім сховались під навислими бровами.

— Звичайно, — казав далі Котляревський, ігноруючи пораду помолитись, — звичайно, Ельясе, був би твій господар тут, він би, мабуть, теж так повівся, як одного разу повелися з ним самим. Було це, якщо не помиляюсь, десь під Бендерами. Не так уже й давно... Зрештою, він сам знає, що з ним сталося. Як кожна порядна людина, повинен би пам'ятати.

— Мій господар тут, він скоро прийде сюди, і ти, урус, відчуєш на своїй спині, як чинять порядні люди, — відповів Ельяс жорстро. Але у виразі його косуватих очей раптом щось змінилось. Котляревський помітив, як він задумався, немов прислухався до свого власного голосу, щось пригадував, і не міг пригадати, і не вірив собі.

— Коли він тут, то, звичайно, прийде — і ми, мабуть, переконаємось, що правда твоя, хлопче.

Ельяс не відповів, ніби й не чув останніх слів штабс-капітана. Підпираючи плечима

одвірок, втупив очі в землю й занімів.

У Котляревського було нестримне бажання шепнути бригадирові, щоб не хнюпив носа, надіявся на краще, був витриманий, але не встиг: за дверима почулися кроки. Вартові, які знали, як ходять їхні хазяї, степові мисливці й воїни, відступили вбік, двері розчинились, і в мазанку один за одним увійшли сини володаря Буджацької орди. Перший — низькорослий, широкоплечий, на кривуватих ногах, був Селім-бей — той, що схопив їх, обдурив, заманив до себе, а другий — він нечутно переступив поріг услід за Селімом — трохи вищий, стрункий і гнучкий, як лозина, — був незнайомий. Тільки штабс-капітан одразу впізнав у ньому Махмуд-бея — молодшого сина Агаси-хана.

Селім махнув нагаєм, і вартові в одну мить зникли за дверима.

Брати сіли прямо на порозі і довго мовчали. Селім оглянув чоботи й шинелі офіцерів, навіть устав і помацав їх — чи міцні, його зацікавив і новий дублений кожушок Стефана. Та коли Селім схотів подивитися на хутро й завернув полу, Стефан повернувся на другий бік і не дав Селімові роздивитись на нього. Селім-бей стримав спалах гніву, навіть усміхнувся поблажливо й усівся на поріг поруч з братом. Махмуд-бей з місця не рухався, його не цікавили трофеї, худі цупкі руки лежали на гострих колінах, малахай закривав ліве око, а праве було опущене вниз. Махмуд здавався байдужим, майжй сонним, немов збирався задрімати.

Котляревський хотів був назватися і навіть кашлянув — можливо, Махмуд забув і не пригадує, за яких обставин вони-зустрічалися? Це ж було зовсім недавно, кілька днів тому, отака у людей коротка пам'ять, але похмурий вигляд юнака, байдужість, навіть якась відчуженість змусили штабс-капітана відмовитись від цього, змовчати.

"Підождемо, підождемо", — казав собі, намагаючись заспокоїтися, опанувати себе. І це йому нарешті частково вдалося, він теж спокійно, здавалось, навіть байдуже спостерігав за ординцями, дозволив Селімові подивитися чоботи, шинелю, немовби це його не торкалося і він змирився з своєю долею.

Тим часом Селім, закінчивши огляд, задоволене клацнув зубами й спитав:

— Куди їхали?.. По що? Відповідай ти, — штовхнув нагаєм у чобіт Катаржі. Бригадир — Стефан не встиг перекласти — глянув на Селіма ясними, повними білого вогню, очима:

— Не тикай, собако!.. Скажи краще, хто дав тобі право хапати нас?

— Не розумію, урус!

— Розв'яжи, тоді зрозумієш... Я бригадир російської армії, а ти хапаєш.

— Не розумію. Товмаче, — звернувся до Стефана, — чому він сердиться? — Щілини очей Селіма стали зовсім невидними. — Він, мабуть, не бажає говорити тут? Можливо, в Ізмаїл хоче поїхати? Я поможу. Якші!."

— Не перекладай, Стефане, — вступив у розмову Котляревський. — Що з тобою, бригадире? Чи ти забув, де ми?

— Я плюю на нього! — розлютився бригадир. — І не вчи мене, як маю говорити!

— Ти відповідаєш не тільки за себе. І не з власного бажання ти тут появився.

Котляревський, помітивши нетерпіння Селіма, сказав:

— Стефане, перекладай слово в слово… Селім-бей, син славного Агаси-хана, відомий своєю гостинністю і хоробрістю, ми приїхали, щоб висловити свою пошану твоєму батькові, а також і тобі, старшому синові хана, і твоїм братам. Нас прислав командуючий російською армією. Ми хотіли… — Котляревський глянув на Катаржі, порадитися з ним неможливо. Селім стежить за кожним рухом, кожним словом. Розкрити ж мету приїзду перед людиною, яка схопила їх, нахваляється віддати до рук ізмаїльського паші, — ризиковане. Котляревський почекав, поки Стефан закінчить перекладати, і, глибоко переконаний, що чинить так, як належить в їхньому становищі, казав далі:

— Ми їхали, вельмишановний Селім-бею, щоб купити хліба й сіна для нашої армії. Ціна — як домовимось…

Вислухавши Стефана, ординець примружився й процідив:

— Сіна купити? Хліба? Виходить, руському паші нічим годувати свою армію? — Селім погладив рідку свою борідку і несподівано тихо, майже ласкаво закінчив:

— Ви, панове офіцери, розвідники. Я неодмінно відправлю вас в Ізмаїл. Порадую Гасан-пашу. Зараз же і повезу. Аллах помилує мене. В ім'я аллаха і пророка його Магомета я роблю так.

— Це ти можеш, Селім-бей, — зразу ж відповів Котляревський, і ні одна рисочка на його обличчі не ворухнулась. — Ми в твоїх руках. Але дозволь спитати, шановний: яка тобі від цього користь? Всьому вашому роду? Ти, мабуть, ждеш від Гасан-паші нагороди? Але хіба тобі не відомо, що він скупий?

— Зате росіяни по заслузі нагородять тебе, Селім-бей, — додав Катаржі. — Можеш не сумніватися, — з глухою погрозою Стефан переклав і це. Штабс-капітан не зумів зупинити його, не встиг. Іншим разом Стефан, може б, і подумав, перш ніж перекладати слова погрози, а тепер він міг усе: був такий лютий на цього степового розбійника, що, розв'яжи тільки руки, з кулаками готовий був кинутися.

Ханський нащадок бліднів якось незвичайно: від носа до вух, потім скроні й підборіддя, бліді смуги одна за одною пролягали по сухому міцному обличчю. Селім-бей хижо ощирився, легко підскочив, вихопив із піхов кривого ножа. Залопотів щось хрипко й швидко. Стефан переклав і це.

— Погрожуєш? Мені? Ти пожалкуєш, гяуре! Я не повезу вас Гасан-паші. Я вас тут… Спочатку тебе, шайтан, — метнувся до Катаржі, замірився ножем.

Тої ж миті Махмуд, що досі спокійно сидів, немов дрімав, кинувся до брата ззаду, притис його лікті своїми довгими цупкими руками. Селім скажено рвонувся, але марно, він хотів обернутись, щоб учепитися братові в очі, в горлянку, але й це йому не вдалося. Селім завив, як вовк, загнаний у куток, а Махмуд не відпускав його і щось казав швидко й тихо. Стефан не міг нічого почути, не міг зрозуміти. Та брати розуміли один одного. Селім помалу втихомирився, відійшов від Катаржі, сів на порозі й, підібгавши під себе ноги, заплющив очі, кілька хвилин сидів непорушне. Махмуд теж усівся поруч нього, зовні спокійний, ніби нічого й не сталось і не йому загрожувала смертельна небезпека: зопалу Селім не помилував би й рідного брата.

— Шайтан! Щасливий твій бог, — видихнув нарешті Селім і провів руками по обличчю, немов творив намаз.

— Мій товариш не погрожував тобі, він сказав правду: росіяни нагородять тебе й твою сім'ю, Селім-бей, — сказав Котляревський. Він звертався переважно до Селім-бея, старшого, і це тому явно подобалось. — Ми пропонуємо тобі мир і спокій. Тобі і твоєму народові. Для чого воювати?

— А ви, росіяни, воюєте?!

— Ми змушені. У нас немає вибору. Росіяни так кажуть: "З друзями ми по-дружньому, а з ворогами — як вони того заслужили". Тому і війна в нас з султаном... Ти ось дай відповідь, коли зможеш: що дає вам, буджак-татарам, за вашу службу султан? Обіцяв землю. А чи дав? Ні. Обіцяв нагороди. І теж нічого. Адже ми знаємо.

— Мова твоя, урус, хитра, бридка. За такі слова знаєш що буває? Шовковий мотузок на шию або камінь до ніг — і в мішок.

— Я сказав правду, Селім-бей. І ти це знаєш. Ще раз кажу тобі: ми приїхали до тебе і твого батька з словами привіту й миру, справді хотіли купити сіна й хліба, а ти нас схопив, зв'язав і до того ж нахваляєшся віддати до рук наших ворогів. Чи годиться так робити порядному правителеві?

Селім-бей, заспокоївшись, вперше, весело б'ючи себе по боках обома руками, засміявся:

— Ти це кажеш, урус? Мені? Та мій рід завжди був ворогом вашим. Про яку ж порядність ти кажеш?

Селім-бей раптом обірвав сміх, устав, торкнувся, наче знічев'я, позолоченого руків'я ножа і сказав:

— Наговорились. Досить!.. Вибирай, урус: або ви признаєтесь, чого приїхали в наш степ, або — в Ізмаїл. Сонце повернеться в це ось вікно — і прив'яжу вас до сідел. Я сказав...

Він круто повернувся і штовхнув двері. Махмуд теж устав, але зразу не вийшов, почекав, поки зачиняться двері, й уважно глянув — вперше за весь час — на Котляревського, швидко обвів поглядом мазанку, затримався на обличчях Катаржі й Стефана, і тоді тільки тихо, в своїх м'яких чоботях, вийшов. Тої ж миті в мазанку з'явилися вартові, їх було, як і раніше, троє: один уже знайомий — зі шрамом, а двоє нових. Махмудового нукера Ельяса мім ними не було.

— Що будемо робити? — одними очима спитав Котляревський бригадира, той невпевнено знизав плечима, руки його тремтіли, смертельна блідість покривала лице.

Штабс-капітан розумів: у такому становищі бригадир здатний на крайність — і ламав голову, мучився: як бути?

Що робити? Де знайти найпевнішу дорогу до серця Селім-бея? Як розуміти останній погляд Махмуда?

Стефан раптом почав лаятись, плювати під ноги вартовим, але ті не звертали на це ніякої уваги; довгий із шрамом сонно позіхав, а його товариші, притулившись до стіни, щось пошепки розповідали один одному, зрідка затримували погляди на чоботях

офіцерів і їхніх шинелях. Але незабаром і вони теж стали позіхати, проте при кожному рухові полонених насторожено оглядали їх, не дозволяючи розмовляти, але лайка Стефана їх не бентежила, це, здається, їх розважало. Нарешті Стефан угамувався, і в мазанці стало тихо. Чулися кроки у дворі, скрип воріт у повітках і неголосні розмови. Тиша, як і час, стукала в саме серце. Тим часом сонце наближалося до середнього вікна — того самого, на яке вказав Селім-бей. Ще година, дві — і, як тільки сонячна смуга ляже на підвіконня, їх привяжуть до сідел так, що не ворухнешся, — татари вміють в'язати своїх бранців, давно навчились, — і повезуть до Ізмаїла.

На цьому й закінчиться їхня місія.

Передвечірні тіні вповзали в мазанку, лягали під стінами, затемнювали закутки, поспіхом — так здавалось — наближались до ніг.

Ось-ось сонячна смуга ляже на підвіконня. Полонені з острахом і надією дивились, як рухається, ніби живий, сонячний промінь, насторожено прислухались до кроків надворі.

9

Плин їхньої бесіди був мирний і спокійний, як і належить в добропорядній сім'ї, хоч у Махмуд-бея були поважні причини говорити з братом зовсім в іншому тоні. Селім-бей теж мав підставу ставитись до гостя більш підозріло. І все ж вони не дозволяли собі нічого зайвого; коли б хто сторонній послухав їх, був би твердо переконаний: розмову ведуть задушевні друзі.

Звертаючись один до одного підкреслено ввічливо, пригощались фруктами, які стояли у великих глибоких вазах, пили легке іскристе вино із золочених кубків і в'язали хитромудре плетиво із слів, які не мали ніякого, в суті, значення; цікавлячись здоров'ям жінок, дітей, знайомих, перераховували всіх поіменно, потім пригадували свої дитячі й юнацькі роки в домі батька.

До себе нікого не допускали, лише слуги могли заходити без попередження, вносили нові страви, прибирали посуд, розставлений на зеленій святковій кошмі.

Брати сиділи вже кілька годин. Пригадавши щось смішне, вони сміялись, хапаючись за боки, пригощали один одного дружніми стусанами, від яких у.іншого могло й запаморочитись у голові, але шкоди їм це не робило ніякої, навпаки, вони раділи кожному вдалому вдарові, це їх найбільш веселило, бо свідчило про силу і здоров'я.

І знову брались до кубків, заїдаючи напої фруктами. І говорили. Говорили багато, але головного поки що не зачіпали і натяком, обминали стороною, вибираючи обхідні стежки, і кожний досягав у цьому неабияких успіхів.

Махмуд вичікував на слушний момент, не хотів починати перший, торкатися того болючого, заради чого він, власне, приїхав до Селіма, а той тяг, тяг навмисне, не питав, не збирався питати, ради чого ж приїхав молодший брат і улюблений син батька. Ще ні разу Махмуд не приїздив до нього сам; з братами років два тому був, а сам — жодного разу.

Брати взагалі рідко гостювали один в одного. Селім-бей вважав себе ображеним,

батько — так він думав — мало виділив йому отар і пасовиськ, і тому він прибрав собі право брати все, що погано лежить, відбирав отари, які належали братам, і пригонив на свої пасовиська, а то набігав і сам на їхні угіддя, переконаний, що навіть аллах нічого в цьому поганого не бачить.

Ось і тепер Махмуд, мабуть, приїхав з претензією до нього, старшого брата, не інакше — щось пропало, і він думає, що знову завинив Селім. Як би ж то! Не піймавши, не кажи, що злодій. Невже Махмуд такий наївний?

Спокійно й плавно тече бесіда. Брати п'ють вино, яке подають їм слуги, вино це в міру міцне, приємне на смак, виготовлене старим дідівським способом; виловлюють з миски шматки баранини, їдять солодкі фрукти, і знову п'ють вино, хай простить їм аллах цю провину.

І розмовляють. Розповідають один одному, на скільки лошат збільшились цього року їхні табуни, де зараз кращі випаси, а які можна використати наступного року, який урожай винограду й скільки бочок вина вони одержать і що слід продати в Бендерах, щоб купити жінкам убрання, собі пороху, рушниці. І добре б знайти собак для охоти, та де їх тепер знайдеш? Путні майже вивелись, а без доброї собаки і полювання не може бути справжнім, особливо на лисицю й вовка.

Але всякому терпінню є кінець. Раптом уривається нитка бесіди. Вони сидять один проти одного на зеленій святковій кошмі, слуги ставлять тацю з апельсинами, ще глечик вина, але ні до чого Махмуд не торкається, хоч Селім наливає знову, присовує братові тацю з яскраво-жовтими духмяними плодами. Не дочекавшись, поки Махмуд вип'є сам, зворотною стороною долоні підправляє вуса:

— Пий! Пий, дорогий!

Махмуд похмуро дивиться вбік, косячись на підсліпувате вікно, у якім стоїть червоне передвечірнє сонце. І раптом сонце згасає. Тіні перебігають по стінах. Над Буджацьким степом нависає чорна хмара, вона застилає півнеба, темні й світлі тіні біжать поряд, і це дивно бачити: ніби поряд ідуть ніч і день...

Підвівши на брата очі, Махмуд каже:

— Бачиш, я приїхав.

— Нічого не бачу... поки не вип'єш.

— Ні, Селіме! Дякую за частування, але я приїхав до тебе... І ти знаєш, заради чого...

— Ти приїхав, щоб подивитись, як живе твій старший брат.

— Не треба, Селіме, жартувати. Прошу тебе. Селім знову п'є й хитро сміється:

— Ти в нашій сім'ї — найбільший штукар, а кажеш, нетреба жартувати. Чому, Махмуде?

Знав Селім-бей, чому коли-не-коли їздять до нього брати, знав, з чим примчався й Махмуд. Але вдавав, що нічого не розуміє. Махмуд не міг більше витримати такого хитрування. З ненавистю дивлячись на Селіма, сказав:

— Ельяс бачив Ахмеда. Учора ввечері він проїжджав мимо мого пасовища, а вночі викрали отару.

— Твій Ельяс дуже багато бачить. Не був Ахмед на пасовищі.

— Ельяс не міг помилитись. Навіщо йому вигадувати?

— Тоді сам шукай. Знайдеш — твоя отара. Махмуд похитав головою. Селім — старший, повинен бути розумним, а говорить, як мала дитина. Чи Махмуда вважає за малу дитину?

— За три дні я не об'їду твоїх пасовищ… Де шукати? Накажи віддати отару. І я поїду.

— Немає в мене твоєї отари… І мені ніколи. До Ізмаїла їду.

— В Ізмаїл ти встигнеш. А отару віддай. Соромно тобі буде, коли сам найду… Батькові розповім.

— Розказуй! — вигукнув Селім. — Він і так не дав мені нічого. А я старший!

— Ти старший. Але, по-твоєму, виходить, що молодшим взагалі нічого не треба. Чому, Селіме, ти більше всіх нас хочеш?

— Дурне питання. Людині завжди мало. Махмуд спідлоба глянув на червоне обличчя брата, криво всміхнувся:

— Таким, я тебе ще не бачив… І за росіян надієшся взяти калим? Великий калим, так? І коней їхніх візьмеш? Коні добрі.

Селім-бей підняв глечик, налив у келихи, червоне густе вино розливалось по зеленій кошмі, але Селім того не помічав, лив і лив, поки келихи стали повні, і лише після цього глянув на брата, задоволений, усміхнувся:

— Треба вміти жити, Махмуде. Я тобі давно казав. А ти занадто добрий і тому… бідний.

— Пам'ятаю, як ти обдурював нас, синів Марії… Селім випив свій келих, розірвав навпіл апельсин, золотий сік стікав по його руках. І раптом засміявся, сміялося все лице — очі, і вилиці, і, гостре — клинцем — підборіддя.

— Я все забув.

— Дитячі кривди — найпекучіші, — сказав Махмуд і подумав: ні, не домовитись йому з братом. Отари він не віддасть, приїхав до нього даремно, а хотілось по-доброму поговорити, попросити.

Ну, що ж, можна б і їхати. Але так просто зібратись і поїхати він уже не міг.

З тієї хвилини, як побачив мотуз на руках російського офіцера, думав про це, казав про отару, а бачив мотуз. Махмуд помітив, як Селім п'є, жадібно їсть, і раптом подумав: такого не нагодуєш, нічим йому не догодиш; Селімові наплювати на те, як живуть його сусіди, прості люди, нукери. Війна? Нехай війна. Селім і на війні нагріє руки. Люди загинуть, кров проллється. Йому не шкода. Зажерливий, злодій — який він брат? Тільки так називається, а насправді — чужий, зовсім чужий.

Махмуд швидко тверезів, випите вино вже не діяло. А Селім, випивши ще один келих, підсунув йому теж. Майже зовсім сховались очі в щілинах:

— Пий!.. Я частую, а ти гидуєш, син гяурки?! Чи хочеш, щоб я примусив? Я всіх примушу! Он і тих — у мазанці — посаджу на коня і… відвезу. І візьму калим!

Селім хизувався: явна ознака, що п'яний.

Брата свого Махмуд-бей знав добре. Селім небезпечний завжди, а напідпитку — особливо. Злочин? Вчинить що завгодно не вагаючись. Коли ж розлютиться, не пожаліє ні сина, ні брата, ні жону. І все ж Махмуд не боявся його, почував себе далеко дужчим, здатним боротися з ким завгодно, а головне — був переконаний, що чинить по правді, творить добро. Затискуючи кулаки, мовчки, з неприхованою ненавистю дивився на брата.

А той, уже сп'янілий, пишався, вихвалявся своїми незчисленними отарами, вдалими, як на його думку, поїздками до сусідів, сміявся з обкрадених, зганьблених, погрожував страшними карами кожному, хто посміє не скоритися його волі.

Слухаючи Селіма, Махмуд-бей відчув раптом дивну полегкість: те, що він надумав, не може йти проти совісті, бо Селім завинив набагато більше. Ось він який — тільки послухайте! Це навіть цікаво, слово честі. Махмудов! здалося: вперше бачить Селіма саме таким, а знав його змалечку. Він страшніший, ніж думав. Вихваляється: візьме гроші за схоплених росіян. "Чом би не так, дорогий братику, але ти не здогадуєшся, що один із них — мій кунак. Я впізнав його з першого погляду, з першого слова Ельяса зрозумів, хто він. І цього досить. Я не дозволю тобі, Селіме, пальцем торкнутися до нього. Ти не одержиш за нього ні піастра від Гасан-паші, цього огидного пихатого дідугана, що, як і ти, пишається своєю високою породою, близькістю до султанської сім'ї, бо, бачите, якийсь його предок удостоївся колись великої честі мити ноги султанові. Пхе, паскудство, соромно навіть говорити, а він комизиться!.. От якби я чомусь не приїхав сюди — то було б горе; мабуть, ти, братику, довів би своє чорне діло до кінця, і незмивна ганьба лягла б на весь наш рід... Ні, Селіме, ніколи, поки я тут, цього не станеться, і нічого мені не страшно, бо я ненавиджу тебе, як можна ненавидіти тільки лютого ворога, і тому нікого не пожалію — ні тебе, ні твоїх слуг — таких самих злодюг, як і ти, нехай лише спробують стати на моїй дорозі".

— Чого не п'єш, гяурський кізяк? — вирячився Селім. — Ждеш, щоб примусив?

Це була та краплина, що переповнює чашу і навіть слабкого робить героєм.

Махмуд підхопився на ноги, зірвав зі стіни мотуза, миттю скрутив петлю і кинув Селімові на шию, як це робив, ловлячи в степу необ'їжджених жеребців, щосили потягнув до себе.

— Ти змусиш? Ти? Ах, шайтан! Ти нікого не змусиш, бо ти занадто слабкий, син Зульфії, осоружної жони мого батька. Ось так, бандюго й грабіжнику! Я скручу тобі руки для певності, і не пручайся, все однонічого не вийде...

Селім якусь хвилину лежав не рухаючись, очманіло дивився на Махмуда, потім рвонувся, але даремно, і захарчав, у безсилій люті шваргонув ногою по таці — розлилося вино, червоно спалахнуло на зеленій кошмі, змочило золочену Селімову туфлю. Це був останній удар Селіма, бо наступної миті Махмуд зв'язав йому й ноги...

— Ось так! — Відсапнув трохи й покликав: — Ельясе! Нукер розчинив двері, неначе стояв за ними й чекав наказу:

— Слухаю, ефенді.

— Сідлай коней.

10

Підібгавши ноги й затримуючи дихання, штабс-капітан готувався вдарити Махмуд-бея будь-куди і як завгодно, аби тільки дужче, але не встиг: той короткими точними помахами ножа перерізав на ньому мотузи й широко розчинив двері:

— Ти вільний!

Котляревський не ворухнувся. Руки й ноги так задубіли, що він не чув їх, але це його не турбувало. У мазанці залишалися Катаржі й Стефан. Що буде з ними? А Махмуд нетерпляче кликав:

— Іди ж!

— Без них не піду. Кроку не ступлю. — І вказав на звязаних. — Це мої друзі. Розумієш?

Якусь мить Махмуд вагався, барсом скочив назад, замахнувся кривим гострим ножем раз, ще раз. Звільнені від мотузів бригадир і Стефан з неприхованою насолодою випростались. Але Махмуд квапив:

— Мерщій!

Осідлані коні стояли посеред двору, біля них — готові в дорогу люди Махмуд-бея. Він щось крикнув — і нукер Ельяс побіг у повітку навпроти, рвонув двері, вивів офіцерських коней, розв'язав ординарців, разом вони винесли сідла, похідні мішки.

Махмуд, почекавши, поки росіяни приготуються, підбіг до свого коня, легко, як птах, піднявся в сідло, насунув глибше малахай і різко натягнув повід.

Як вихор, вимчали з двору. Попереду — Махмуд-бей і офіцери; решта — за ними, кінь за конем, голова в голову. У когось гілкою зірвало малахай, на грудці спіткнувся і мало не впав кінь.

Бігли навперейми перші вечірні зорі і, ніби вислизаючи з-під копит, забирались усе вище й вище, в самий зеніт, червоними птицями спалахували там і тремтіли в застояній небесній воді, далекі й манливі.

Дорога під копитами — як дзвін. На всі боки летіло тверде, закам'яніле груддя, билося в глухі дували, перелітало через них, дрібним дощем падало на повітки, низькі плоскі покрівлі халуп. Із дворів де-не-де визирали і ту ж мить щезали перелякані обличчя.

А вершники одним духом промчали через усе село й піднялись на темний, як грозова хмара, пагорб. Махмуд-бей обернувся, гукнув щось гортанне, дике, радісно блиснув очима, махнув нагаєм у бік вечірніх туманів, що клубочились, розтікаючись по видноколу:

— Орум-бет-оглу!.. Туди!..

Люди Катаржі не знали, що все це означає, тільки одне розуміли: їм поки що нічого не загрожує, Махмуд-бей не збирається везти їх до Ізмаїла, до Гасан-паші, інакше він би не звільнив їх, не посадив на коней, не віддав зброї й похідних мішків. Виходить, Махмуд — друг? Але спитати про це, потиснути руку цьому сильному збудженому молодикові не було часу — він летів попереду усього загону, і кінь його, здавалось, не знав утоми, як і він сам. Припавши до розвихреної вітром гриви, він ніби злився з

конем,. що, почуваючи нетерпіння господаря, летів над землею, не торкаючись її, чорним птахом перетинаючи степ.

Уже понад годину минуло в шалених перегонах, але непомітно було, що татари збираються уповільнити біг, не було й натяку на це. І раптом, ніби попереду з'явилась невидима стіна, Махмуд-бей спинився, застиг як укопаний, спинились і всі інші. Офіцери, що їхали зразу ж за Махмуд-беєм, стали поряд нього.

— Тепер добре! — усміхнувся ординець і малахаєм витер спітніле обличчя, воно блищало, блищали білі зуби й чорні, як у старшого брата, очі. — Тепер ви в безпеці!

— Спасибі, кунак! — схвильовано промовив Котляревський, простягуючи руку. — Спасибі, друже!.. Ти врятував нас, і ми цього не забудемо. Хочеш — вибирай собі коня. Даруємо.

— Подарунок? — Махмуд-бей розплився в усмішці. — Дякую, але не візьму. Те, що зробив для вас, не варте цього.

— Ми твої боржники, — сказав Катаржі. Лице його відтануло, погляд пом'якшав, затепліла усмішка. — Але ж де брат твій, Селім-бей? Що з ним?

— Шайтан з ним! — вилаявся Махмуд-бей. — Він сп'янів і спатиме. А коли прочумається, то, щоб не так швидко забрався на коня, я зв'язав його, за одним заходом і нукерів, щоб веселіше їм було разом.

— А все ж він може і наздогнати нас.

— Сьогодні — ні, а завтра — не посміє. Я братів покличу, старшин... — Махмуд-бей говорив так, ніби все це давно обміркував і офіцерам та їх людям справді нема чого тепер побоюватись. — Поїдьмо до мене. Ви здивовані? — Махмуд-бей раптом щиро, від душі засміявся. — Думаєте, я вас — у мазанку?.. У мене такої нема. Погріб, правда, є, але я в ньому овочі тримаю і бекмес... Окрім жартів, відпочити вам треба. Мої люди вартуватимуть, ніхто не зашкодить вам.

— Спасибі, друже, — приклав руку до грудей штабс-капітан. — Але відпочивати нам зараз ніяк не можна, ти вже пробач нам. Справа — насамперед. І справа серйозна.

— Розумію. І все-таки заїдьмо. Прошу вас. Десь опівночі будемо на місці... Може, і я чимось допоможу.

— Ми сподіваємось на твою допомогу... Ми про це якраз думали. І, безперечно, коли запрошуєш, заїдемо до тебе, посидимо, — сказав Котляревський. — Чи не так, бригадире?

— Безпремінно. Адже ми й хотіли заїхати. Ми багато чули про тебе доброго, — сказав Катаржі, ласкаво позираючи на молодого ординця, що так вправно сидів у сідлі, ніби народився в ньому.

— Вершник ти хороший — любо глянути.

— Дякую, бачка, на доброму слові! Спасибі, що не гидуєте моїм хлібом-сіллю... Село моє гарне. Вам сподобається. А пасовиська мої — найкращі. Кращі, ніж у Селіма, тільки він, шайтан, заганяє свої табуни на мої землі. —

У голосі прозвучала образа. — Але прийде час — ми з ним поговоримо. По-сімейному...

Він озирнувся: услід битим шляхом, освітленим високим місяцем, їхали його нукери, а також Пантюха Ганжа й Денис Орестов.

Опівночі, як і сказав Махмуд-бей, вони приїхали в його село. Він передбачливо виставив дозори і негайно послав по старшин усього повіту Орум-бет-оглу, наказавши їм якомога скоріше прибути до нього.

А поки що, чекаючи на старшин, гості й молодий господар сиділи на ворсистім паласі у парадній кімнаті і, попиваючи турецьку ракію, вели задушевну бесіду, пригадуючи подробиці чудесного визволення з рук Селім-бея. Махмуд зізнався, що дуже боявся: ану ж штабс-капітан не витримає і назове його на ім'я при братові, тоді було б важко щось зробити, бо Селім міг би подумати що завгодно, виставив би додаткову варту, не сів би з Махмудом на святкову кошму. "Отже, виручила витримка твоя, бачка", — сказав Махмуд-бей.

— За твоє здоров'я, друже, за твоїх родичів, жон твоїх і дітей, за твого батька — славного Агаси-хана! — підняв келих Котляревський.

— Спасибі! — приклав Махмуд-бей руку до серця і випив свій келих разом з гостями.

Ракія була міцна: таких напоїв штабс-капітан не вживав, хоч як його припрошували, але заради такого випадку, в ім'я визволення з полону, який міг би закінаитися хтозна-чим, не відмовився й підтримував тости, які, не поступаючись один перед одним в шанобливості, виголошували то Махбуд-бей, то бригадир Катаржі.

Минуло не більше години, як стали приїздити старшини. Здебільшого це були люди літні, що, поживши чимало на світі, знали почому ківш лиха.

Поважно всівшись у коло на паласі й випивши по келишку ракії, вони, на знак Махмуд-бея — свого каймакама [7] , — приготувалися слухати, хотіли ж бо знати, навіщо їх так нагло потурбували серед ночі, примусили лишити теплі оселі, неначе на пожежу або хан рагугом кличе у військовий похід.

Говорити почав штабс-капітан, який здався старшинам людиною привітною, уважною. За перекладача був сам Махмуд-бей, хоч тут сидів і Стефан.

Штабс-капітан казав про те, що в Росії завжди поважали войовничий, сильний і талановитий народ татарський і дуже жалкували, що перебуває він під владою турецького султана, у васальній залежності, хоч мав право на більш почесну долю. У Росії знають, що султан ніколи не шанував своїх васалів і, як звичайно, спирався на них у тяжкі для себе часи, а в мирні дні зразу ж забував про них, забував свої обіцянки подбати про їхні життєві потреби.

Старшини слухали, ніяк поки що не висловлюючи свого ставлення до слів російського офіцера. Ще ж не відомо, як поставиться до цього каймакам, син Агаси-хана. То нічого, що він сам перекладає, але ж обличчя бей-заде [8] непроникливе, холодне, тільки очі поблискують, але то, можливо, і від випитої ракії. Та ось Котляревський сказав, що падишах ставиться до татар, як вітчим до нелюбих пасинків, Махмуд переклав і тут же, не давши штабс-капітанові казати далі, різко махнув рукою:

— Правда твоя, ефенді! Ми гірше живемо, ніж пасинки. Ми голі й бідні. У куток

загнані, недарма ж нас буджаками називають.

Старшини немов прокинулись, поважно кивнули: вони згодні з каймакамом, він правду каже, його вустами сам аллах глаголить. Лише двоє — найстаріші — залишились байдужі, сиділи мовчазні, похмурі. Махмуд помітив це і звернувся до них:

— Скажіть, а ви що думаєте? Чи правду сказав пан офіцер, чи, може, ні?.. Клянусь бородою Магомета, ви з ним згодні.

Ті, побачивши, як недвозначно поблискують очі Махмуд-бея, а руки нервово ворушаться на витому руків ї кривого ножа, поспішно закивали:

— О так, славний бей-заде, згодні!

— Я так і думав, — сказав Махмуд-бей і, звернувшись до Котляревського, кивнув: — Кажи, ефенді, ми слухаємо...

Котляревський, підвівшись з паласу (сидячи говорити незручно), звернувся безпосередньо до Махмуд-бея, але не забував і старшин:

— Ми, росіяни, ніколи не задивлялись на чуже й не вважаємо, що маємо право, як переможці, задарма привласнювати добро переможених. За все ми платимо. Вам, мабуть, відомо про фірман нашого командуючого: ніхто з солдат чи офіцерів не має права ввійти в будинок місцевого жителя без його згоди, а тим більше взяти будь-що без оплати.

— Ми це чули! — підтакнув один із старшин, наймолодший серед них — на диво рудий, із звислими тйнкими вусами. Інші старшини подивились на нього: мовляв, чого вискакуєш, коли тебе не питають, але ніхто нічого не заперечив.

— Я уповноважений сказати тут, — мовив, далі Котляревський, спокійно, доброзичливо поглядаючи на старшин, — якщо росіяни коли-небудь пройдуть через ваші степи — зрозуміло, після вашої згоди на це, — буде те ж саме. Захочете продати — спасибі, не захочете — воля ваша, шановні старшини.

Закінчивши говорити, Котляревський сів і ледве помітно торкнувся ліктем Катаржі: кажи тепер ти. Катаржі оглянув усе коло і, усміхаючись, від чого обличчя його стало простим і добрим, сказав:

— Ми привезли з собою фірман нашого командуючего. З цими словами бригадир витяг із внутрішньої кишні мундира згорнутий папір.

— Ось він. Подивіться, прошу всіх.

Папір у розгорнутому вигляді пішов по руках. Ніхто з татар, крім Махмуд-бея, не вмів читати, але всі бачили: папір як папір, а найважливіше — на ньому є велика кругла печатка, як і повинно бути, коли йдеться про державні документи.

— Фірман справжній, — оголосив Махмуд-бей, роздивившись на папері все, що можна було роздивитись,— Написано тут так, як сказав пан офіцер.

Наче вітром теплим повіяло. Старшини помітно збадьорились, потяглися до келихів, які слуги встигли наповнити знову.

— Вельмишановний бей-заде, цей фірман ми передаємо тобі на вічну схорону. — Катаржі урочисто передав Махмуд-бею вдвоє складений папір. Той притис папір спочатку до лоба, потім до грудей і поклав перед собою на палас, щоб усі бачили.

— Цей фірман — закон для кожного нашого солдата, — сказав штабс-капітан. — Ми бажаємо всім без винятку присутнім і їхнім сім'ям добра й миру!

— Якші, бачка, якші! — загомоніли всі разом.

— Ти добре сказав!

— Вип'ємо ж за ваше здоров'я, за здоров'я ваших родичів, за ваші отари й табуни! — сказав Катаржі. його явно вже розібрало. — Нехай множаться вони й гладшають.

Тост сподобався, хоч було й незрозуміле, кого мав на увазі бригадир — родичів чи отари, коли бажав їм гладшати й множитись.

— Забагато наливаєш, — шепнув Котляревський, торкаючись руки бригадира. — Вони всі тверезі, а ти, гляди, й не встанеш.

— Впізнаю твої звички, пане пііте, але про мене можеш не турбуватись, ще ніхто не перепив бригадира Катаржі.

— І все-таки, прошу тебе, бригадире, хоч по можливості утримуйся. Адже ти — посол.

— Не можу, я частую.

— Не будемо сперечатись, але дозволь спочатку слово сказати, а вже потім... вип'єш.

— Тільки не тягни. Згадай, скільки нам ще треба об'їхати улусів.

— Сіл, мосьпане, сіл. Добре, що згадав про це. — Котляревський підняв келих і заговорив. Стефан, який підсів до штабс-капітана ближче, переклав швидко, не запинаючись:

— Шановні старшини! Мине якийсь час — і російська армія пройде через ваші степи. Вона змушена так зробити. Та ми віримо: ви не станете на нашій дорозі, будете розважні, пожалієте своїх жінок, дітей, свої отари, не виймете меча із піхов, до чого — це ми знаємо — закликає вас Гасан-паша... Небезпечно це. Ви знаєте, що російську армію спинити нелегко, нема такої сили, щоб це зробила, сутичка з нею могла б принести лише даремні сльози й кров вашому народові. Ми ж хочемо жити в дружбі та злагоді з вами. Хай мир між нами буде вічний на благо наших народів! Прошу вас, шановні старшини, і тебе, славний бей-заде, підняти за це свої келихи.

— Налийте горілки! — наказав Катаржі ординарцям. — За такий тост вип'ємо нашої...

Ординарці швидко наповнили порожні келихи із заздалегідь розкоркованих пляшок.

— Старшини! — сказав Махмуд-бей. — Я хочу сказати теж і прошу вас уважно вислухати й добре поміркувати. Я наймолодший серед вас, але я, волею аллаха й вашого повелителя Агаси-хана, ваш каймакам і тому певною мірою відповідаю за ваш спокій. Я закликаю вас до розсудливості! Хто мені друг, той послухає, а хто хоче стати моїм ворогом... — Махмуд-бей покрутив головою, оглядаючи своїх старшин. — Хочу надіятись, таких у моєму повіті не буде... Росіяни пропонують вічний мир і дружбу. Чи є щось дорожче від цього? Я питаю вас? Нема нічого дорожчого. Значить, вони наші справжні друзі. А вороги ті, хто кличе нас на війну, кому не жаль сліз наших дітей;

жінок, батьків. Чи так я говорю? Так ось за це — вічну дружбу й мир з росіянами — випиймо й подамо їм свої руки.

Підвівшись на паласі, Махмуд-бей простягнув руку спочатку штабс-капітанові, потім бригадирові, подав руку й Стефанові. Перекладач шанобливо вклонився і лише потім обережно стис маленьку, але цупку долоню Махмуда.

— Хай буде так!..

Махмуд-бей підняв свій келих і випив. До дна, до останньої краплі. Всі старшини зробили так само.

— Але ж і міцна! — скрикнув молодий старшина, і всі невимушене засміялись.

— А ти думав!

— Російська горілка — це тобі не якась там ракія.

— Піднеси трут — загориться.

— Слабкому не по нутру, що й казати... Старшини закушували. Декому стало парко, і слуги внесли глеки з блідо-золотистим освіжаючим напоєм. Дзвеніли келихи, текла невимушена розмова. Котляревський раптом помітив, як Махмуд-бей, схилившись, щось казав старшині, який сидів по ліву руку од нього. Той уважно вислухав, розгладив собі вуса, кивнув і підняв пальця: знак, що він хоче говорити. Всі примовкли.

— Вельмишановні сусіди, і ви, російські посли, хочу слово сказати... Всі знають, ми ніяких договорів не підписуємо, аллаху, видно, бажалось, щоб ми лишились неписьменні. Усі ми писати й. читати не вміємо, але слово наше міцне. Що обіцяємо, то вже так і буде. Та нині час тривожний, війна. І треба щось міцніше слів, щоб нам повірили. І тому я пропоную послати російському паші по одному аманату від кожного села. — Він замовк, потім тихо додав: — Я посилаю брата.

Інакше кажучи, він пропонував заложників. У кімнаті на якусь мить запала тиша. Так несподівано сильно прозвучало слово старшини з рудими звислими вусами. Але далі гості Махмуд-бея, усі старшини, захоплені прикладом сусіди, заговорили — всі разом, не слухаючи один одного:

— Я пошлю брата!

— Я — молодшого сина!

— Я — внука!..

Котляревський, перезирнувшись з бригадиром Катаржі, здивований і збуджений, вклонився старшинам і окремо Махмуд-беєві:

— Спасибі, високошановне товариство, і тобі, славний бей-заде, за дружбу! Від імені моїх товаришів, усього війська російського — спасибі!.. Цю хвилину ми не забудемо!.. Аманати приймемо, і хочу вас запевнити: ви не пожалкуєте, що так учинили. І ще скажу: вашим родичам, які поїдуть до нас, усім, без винятку, буде в нас добре, їх приймуть так, як приймають лише друзів...

Перед світанком старшини, попрощавшись з російськими послами, роз'їхались по своїх селах, пообіцявши зразу ж послати в розпорядження каймакама своїх родичів, а той мав усіх разом відіслати в Бендери. Махмуд-бей жалкував, що його нові друзі так швидко від'їжджають, не встиг з ними й наговоритись, але він розуміє: баритись не

можна, дорога нині кожна хвилина, адже й ворог, мабуть, не дрімає...

Перед від'їздом Котляревський і Катаржі підвели до Махмуд-бея коня. Це був один із двох рисаків, виділених командуючим спеціально для російських посланців, якими вони могли розпорядитись відповідно до обставин. Одного коня встиг захопити Селім, у метушні від'їзду знайти його не вдалось, а цього — рослого, сильного, золотистої масті — вони з легким серцем дарували Махмуд-беєві.

— Тобі! Не ображай нас відмовою, — сказав штабс-капітан і міцно потис маленьку тверду долоню ординця.

Махмуд-бей захоплено цокнув зубами, повільно обійшов навкруги коня, торкнувся бабок, притис на мить оксамитові ніздрі до своєї щоки.

— Дякую! Ніколи не забуду!..

Говорив тихо і зворушено і, раптом згадавши щось, покликав слуг. Вони вибігли з мазанки навпроти. Розмова з ними була недовга. Вислухавши свого молодого господаря, слуги кинулись сідлати коней.

— Дорогу до мого брата Іслам-бея в його повіт Оран-оглу вам покажуть мої люди. У степу нині не зовсім безпечно, а з моїми нукерами їдьте спокійно. Десять вірних ятаганів. Я сам поїхав би, але ж маю вирушити в Бендери, ось тільки дочекаюсь всіх аманатів.

Махмуд-бей узяв під уздечку коня штабс-капітана лівою рукою, а правою — коня бригадира і вивів їх із двору.

— В добрий час!

Уже тут, на вулиці, Котляревський попросив усіх затриматись на кілька хвилин.

— Для чого? — здивувався Катаржі.

— Напишу командуючому.

— Про віщо?

— На всякий випадок. Про людей Махмуда. — І, вже твердо вирішивши, що без цього не можна їхати, Котляревський попросив Пантюху дістати з похідної суми папір і чорнило і в сідлі написав записку на ім я Мейєндорфа, в якій повідомляв, що пред'явники оної їдуть у Бендери як аманати, й просив усі російські роз'їзди та пости не затримувати їх і ніякої шкоди не чинити, а їхній начальник, славний Махмуд-бей, — син Агаси-хана. Самі ж штабс-капітан Котляревський і бригадир Катаржі з людьми своїми поки що побували в одному повіті і їдуть далі.

Котляревський прочитав записку Махмудові, той прийняв її, сердечно подякував і довго стояв біля воріт, поки весь загін зник за найближчою могилою.

11

Татари вели загін по тільки їм відомих дорогах. Минали пересохлі річки, пробивалися крізь хащі очеретів, пересікали биті шляхи, все навпростець і навпростець — дикими ярами, ризикуючи застряти в якомусь чорному болоті. Треба було якомога скоріше досягти сусіднього повіту, поки Селім-бей, очумавшись, не зв'язався з турецькими лазутчиками й не повів їх слідом за російськими послами.

Ординарці трималися до офіцерів ближче. Денис якось раптом, в один день,

потемнів, тільки очі гарячкове блищали на сухому, туго обтягнутому шкірою обличчі. Зате Пантюха не втрачав самовладання, хоч теж помітно змарнів за не зовсім гостинно проведений у Селім-бея час. Він твердо переніс побої, ще й підбадьорював Дениса, який був занепав духом, а помітивши, як поглядає на нього Махмуд-бей, навіть повеселішав, устиг підморгнути йому, звичайно, так, щоб не помітив Селім і нічого не запідозрив. Пантюха був переконаний, що штабс-капітан не кине його на поталу, і стоїчно переніс усе, турбувало його лише одне: як би розлючений Селім-бей не завдав шкоди його командирові, не образив його, це змусило б Котляревського відповісти, і хто зна, як би це сприйняв гордовитий бей, який ні на що не вважав. А ще турбувала Пантелія доля паперів: ану ж натраплять на них, розметуть похідні мішки, знищать — чи довго це ординцям, які не розуміють їх мови. Ганжа упав був на мішки, намагався заштовхнути їх подалі в куток, щоб не впадали в око, і тремтів за них більше, ніж за себе. Слава богу, все обійшлося гаразд. Виручив той же Махмуд-бей, наказавши нічого поки що у росіян не чіпати, і, отже, папери його командира й усе інше лишилося на місці, а штабс-капітанові, здається, ніякої шкоди не зроблено. Отож, чому б Пантюсі не бути й веселим? Поважні причини. Трусячись на Татарчукові, як прозивав. свого кошлатого невтомного коника, Пантелій радів, щасливий, збуджений, і ніщо на світі його тепер не лякало.

Котляревський їхав стремено в стремено з бригадиром і Стефаном, ні на крок не відстаючи від провідника, якого послав з ними Махмуд-бей. Інші ординці трималися від головної групи на відстані польоту стріли.

Загін рухався некваплівою риссю, лише під могилами переходячи на тиху ступу.

Сірий ріжок місяця залишався Праворуч, і степ у тій стороні, вкритий першим сніжком, був дивовижно тихий, відкритий до сивих могил, де легка рожевість уже встигла покропити виднокруг. А ліворуч степ лежав ще глухий, майже чорний, і здавався загадковим, готовим першої-ліпшої хвилини відкрити і свої, поки що темні, яри, й долини.

Знову відкрилися хащі очерету; вони траплялися й раніше, до них уже звикли, тому й тепер до очеретів, особливо не придивлялися, вслухались лише в характерний шерхіт, схожий на скрегіт жерсті. За розрахунками провідника, перше село повіту Оран-оглу мало ось-ось бути.

До очеретів лишалося зовсім близько, ось в.они, темні, застиглі, мов ліс кам'яний. Роздивляючись на них, Котляревський-подумав раптом, що, можливо, було б краще об'їхати це місце; насторожувала незвична тиша, похмурість, що оточували очерети. Підозрілою здавалась і низина, розтягнута на добрий десяток верст.

Не встиг штабс-капітан поділитись своїми сумнівами з Катаржі, як раптом провідник на повному бігу круто повернув коня ліворуч і щось прокричав хрипло й тривожно мов підбитий птах, падаючи в прірву. Проте і без цього попередженняпро небезпеку наступної миті загін зрозумів, у чому річ; з очеретів зловісно тонко заспівали стріли.

— Назад! — владно скомандував Катаржі й натягнув повід. Загін миттю повернув

коней, від'їхав від очеретів подалі, збився до гурту, ніби так було безпечніше.

Татари, що їхали позаду, розтікались ліворуч і праворуч півколом, подалі від послів.

"Засада! — промайнуло в голові, — Скільки ж їх? І хто вони? Турки? А якщо це Селім-бей з своїми людьми?.. Поки не пізно, треба порозумітись". Та Котляревський не встиг усе це з'ясувати самому собі, як із тих же очеретів вискочило десятеро вершників і з криком "алла" кинулись назустріч.

Турки! Їхня зброя, одіж, команда, а наміри їхні не викликали двох думок.

— Приготуйсь!.. — наказав Катаржі, і штабс-капітан мимохідь відзначив: у його голосі нема й натяку на збентеження.

Пантюха й Денис скинули рушниці на руку, офіцери повторили ті ж прийоми. Стефан був разом з усіма, готовий поділити долю з російськими послами, яких вів у степ до буджаків і яким дав слово бути з ними до кінця, що-б там не сталося.

Турки розсипались, знову з'їхались і лавою рушили на маленький загін росіян, шалено горлаючи "алла". Вони намагались посіяти страх і паніку, а може, й підбадьорити самих себе.

На знак Катаржі Пантюха й Денис стали з офіцерами поряд, Стефан — трохи подалі, зліва. Кожний знав твердо: відступати не можна, від кінних турків не втечеш, та й коні в тих свіжі. Але, поки б'ються серця й руки не відмовили, вони зустрінуть знавіснілого ворога кулею чи шаблею. Була надія на допомогу й татар.

— Пантюхо, стань подалі! — наказав штабс-капітан, помітивши, що ординарець тулиться до нього — зі страху чи з бажання бути ближче до командира, щоб з ним разом прийняти удар ятагана.

Почувши наказ, Пантюха відповів:

— Так що не можу, пане штабс-капітан. Дозвольте стати попереду вас, щоб першому зустріти супостата.

— Не дозволяю! Від'їжджай на п'ять кроків і цільсь. У переднього, та не схиб.

Серед усіх ординарців, які були при штабних офіцерах, Пантелій Ганжа відзначався винятковою влучністю в стрільбі, це навіть ставили за приклад іншим ординарцям, та й не тільки ординарцям; крім того, в Пантюхи, наймолодшого в загоні, і око, певно, гостріше.

— Вогонь! — скомандував Катаржі й вистрелив. П'ять пострілів прогриміли майже одночасно. Четверо яничар, скошені кулями, покотились долі, лише один постріл, мабуть, не досяг цілі, та тут усі побачили, як турок, що їхав крайнім, звалюється на один бік, учепившись руками за гриву коня, а далі повернув його ліворуч, у відкритий. степ, і кінь понісся по жовтих, з посрібленими вершечками травах усе далі й далі, аж поки не сховався у ранковому тумані.

Такого дружного і стійкого відпору турки, мабуть, не сподівались; з десяти вершників лишилось п'ятеро. Це зразу прохолодило їх, вони повернули назад, розсипались і... знову пішли в атаку.

— Шаблі! — крикнув Катаржі і, вихопивши з піхов довгий тонкий клинок, вирвався наперед, готовий перший зустріти ворога. З ним поруч став і штабс-капітан, з Другого

боку — ординарці й Стефан. "Де ж татари?" — подумав Котляревський, з завмираючим серцем стискаючи ефес шаблі.

— Алла! — прогриміло раптом за плечима, і в ту ж мить з двох боків налетіли татари, зім'яли турків, які не сподівались такого навального удару, татари збили їх з коней, трьох проткнули ятаганами. Двоє, своєчасно кинувши зброю і піднісши руки, вціліли.

Все це сталося блискавично. Котляревський, а потім і Катаржі стримано подякували татарам за вчасну підтримку. А ті, зв'язавши полонених, посадили їх на коней знову, а для вбитих тут же, вийнявши ятагани, взялися копати могили.

Поки татари займалися похороном, Котляревський за допомогою Стефана допитав турків — кожного по черзі. Вони клялись, що в степу нікого більше немає, всі турецькі роз'їзди — а їх було вчора три чи чотири — мабуть, повернулись до Ізмаїла, можливо, лише один затримався в Каушанах, але й це не певно. Молодший з турків — безбородий, з довгастим носом — розмазував по обличчю сльози й казав, що він би не поїхав, коли б його не змусили, але він не послав жодної стріли в росіян, зате старіший — дебелий, з маленькими злими очима — мовчав і був ладен, коли б його розв'язали, кинутися з кулаками на молодшого.

Котляревський суворо попередив полонених: якщо їх показання не підтвердяться, з ними доведеться вчинити за прийнятими на війні законами, а якщо вони сказали правду, то після війни їм дозволять повернутись на батьківщину.

Ледь опам'ятавшись і переконавшись, що їм більше нічого не загрожує, турки останніми словами стали лаяти ординців: вони, мовляв, надіялись на допомогу одновірців, а ці "собаки погані перекинулись на бік гяурів". Вони оскаженіло плювались, вивергаючи несвітенну хулу на "зрадників", але після першого доброго стусана заспокоїлись і ніби вклякли в сідлах, надійно прив'язані до них.

Перед тим як рушити далі, Котляревський ще раз спитав, чи правду сказали полонені. Ті поклялися бородою Магомета і святим кораном, що сказане — чистісінька правда, інакше — хай упаде на їхні голови гнів аллаха...

Загін рушив далі, і незабаром у досвітнім тумані зринули і попливли дерева, за ними — присадкуваті будівлі, а потім випливло з туману і все село — перше в повіті Оран-оглу.

Загін — росіяни й татари, що їх супроводжували, — наближався до села повільно. Непокоїло безлюддя, мертвотна тиша — здавалось, усе живе давно покинуло вальковані мазанки. Насправді ж і тиша, і гадане безлюддя були про людське око; від когось попереджені, усі, хто міг носити зброю, посідлали коні і нині чекали непроханих гостей. Розташувавшись у засідках, вони зразу ж, як тільки загін наблизився до царини, перегородили йому дорогу. Довелося спинитись.

— Хто ви? — спитав молодий ординець. — Куди прямуєте?

У загоні перезирнулись: і спереду, і позаду стояли озброєні вершники. Ординців було багато, може, понад сотню, за першою шерегою стояло ще кілька, і далі, в провулку, на городах теж бовваніли кінські гриви, а над ними — руді лисячі хвости.

Тим часом татарин, що стояв на узвишші, помітивши серед приїжджих і земляків своїх, здавалось, трохи заспокоївся, але відповіді вимагав негайно: хто їде, куди, в якій справі?

Торкнувши острогами коня, Катаржі під'їхав трохи ближче наперед і, спинившись за п'ять чи шість сажнів від молодого ординця, відповів:

— Їдемо, ефенді, до Іслам-бея— сина Агаси-хана. Здається, він живе в цьому селі?

— Так. Але його немає вдома.

— А хто ж за нього лишився?

— Старшина.

— Ну що ж… Нехай і старшина. Проведіть до нього. — втрутився штабс-капітан. — Поспіши, кунак, просимо.

— Ще рано, встигнете, — недобре посміхаючись, відповів ординець; ніхто більше з вершників у розмову не втручався, похмуро поглядали на несподіваних гостей, слухали і мов не чули їхніх відповідей.

— Коли б не було пізно, — під'їхав ближче татарський провідник. — Не бачиш, хто їде?

— Я поки що бачу, що ви везете славних воїнів ісламу, до того ж, як баранів, зв'язаних.

— Не твого розуму діло. Молодий, щоб повчати старших.

— А ти занадто старий і не знаєш, кого ведеш у село.

— Мене послав Махмуд-бей. І коли ти ще поговориш, син ослиці…

— Добре, ефенді, їдьте, — зразу пом'якшав ординець, мабуть, пізнавши в старому одного з нукерів Махмуд-бея.

В'їхали в село. Коні йшли впритул, один за одним, і не тільки дорогою, а й узбіччям. Тим часом турки, зрозумівши, що вони попали в оточення людей, що їм співчувають, почали рватися з мотузів, кликати на допомогу: їх, мовляв, схопили гяури з допомогою "собак-зрадників", і вони, "слуги великого падишаха", вскочили до росіян у пастку; кожний, хто їх звільнить, одержить подяку ізмаїльського паші й велику нагороду.

Одчайдушний лемент розірвав досвітню тишу, розпанахав її на дрібні скалочки. Ніщо не могло заспокоїти турків: ні умовляння, ні погрози, ні нагаї. Особливо казився старший, він пустив піну, звивався, як вуж, волав, як навіжений, погрожував всіма карами тим, хто насмілиться не визволити його з рук гяурів. Тоді татари, які вартували полонених, на знак старшого, в одну мить розправились з яничарами. Ніхто не встиг і оком моргнути, не встиг попередити біди. На кінські крупи звалились обезглавлені.

— Вони їх убили! — раптом закричали татари, що оточували загін. Наперед вискочив старший, владно махнув ятаганом:

— Хай під'їдуть до нас тільки росіяни. Усі інші — на місці.

Вулицю з обох боків заповнювали озброєні ординці. Діватись нікуди.

— Бригадире, ми в пастці, — стиха сказав Котляревський.

— Бачу, але що робити?

— Вимагати, щоб негайно провели до старшини.

— Добре. Клич Стефана.

Покликали перекладача. Котляревський швидко, двома словами, передав наказ. Стефан слово в слово переклав вимогу татарською мовою.

Деякий час там мовчали, потім той же молодик відповів. Стефан переклав:

— Вони проведуть до старшини тільки росіян, усі інші нехай лишаються на місці.

— Що відповімо? — спитав збентежений Катаржі. — Невже доведеться їхати?

Зважитись на щось треба негайно. Але як? Їхати самим? Після того що сталось з полоненими яничарами, татари навряд щоб приставили росіян до старшини живими, вони не стануть дошукуватись істини, хто занапастив турків, і, вважаючи офіцерів своїми ворогами, вчинять розправу, це в них не забере багато часу. Ні, не можна їхати до старшини самим.

— Тільки разом з провідниками, — твердо сказав Котляревський. — А то…

— Згоден. Але спершу — поговори з ними. Котляревський звернувся до провожатих, що їх послав Махмуд-бей. Стефан швидко й точно переклав:

— Кунаки, нам треба пробитися до тутешнього старшини, але якщо ви боїтесь іти слідом за нами — ви бачите, до чого йдеться, — то повертайтесь…

Котляревський знав, що каже: він зачіпав самолюбство ординців. Хто б з них посмів зізнатись у боягузтві і лишити в небезпеці гостей їх повелителя? Навряд, щоб такий знайшовся серед вірних людей бей-заде.

— Розумієш, ефенді, — відповів сивобородий, старіший з нукерів. — Ми не можемо лишити вас, бо ці шакали здатні на все. Ми поговоримо з ними… Гей, ви, барани пустоголові! Якщо ви зараз же не звільните дорогу для панів російських офіцерів, ми самі її звільнимо… І вчинимо так, як учинили з грабіжниками й розбійниками Гасан-паші, яких ви називаєте великими воїнами.

— Віддайте нам росіян, — наполягали на своєму ординці, — А ви можете їхати… Ви не потрібні нам,

— Зате росіяни нам потрібні. За них ми віддали аманатів, які сам Махмуд-бей повіз до російського паші в Бендери. Тепер своїм життям ми відповідаємо, за росіян. І якщо ти, Уразе, втративши розум, торкнешся їх хоч єдиним пальцем, то й ми поруч з ними станемо. І тоді — начувайся! Ти і весь твій рід.

Ординці, почувши слова сивобородого, про щось впівголоса перемовляючись, радилися. Тим часом штабс-капітан, довідавшись, що молодий ординець Ураз і є син старшини, не чекаючи відповіді, звернувся до нього і його людей з такими словами:

— Ураз-бей, і ви, воїни повіту Оран-отлу, ми приїхали до вас, до вашого каймакама Іслам-бея з фірманом нашого паші, який стоїть нині, як ви знаєте, в Бендерах. Фірман цей ми прочитаємо, як тільки стрінемося з старшиною, щоб усі знали про нього, бо він стосується всіх і кожного і адресований вам, славні воїни Іслам-бея. Отже, поїдьмо разом.

На заклик штабс-капітана ніхто, однак, не відгукнувся, похнюпившись, мовчали, довго думали.

— Не будь ішаком, Уразе! — загорлав на все село сивобородий. — А як ні, то над

тобою почнуть сміятися діти. Не випробовуй нашого терпіння, Уразе!..

Хто зна, що зрештою вплинуло на мешканців села — дружній тон російського офіцера чи глузливий і самовпевнений сивобородого, — але раптом татари, як за командою, розступились, і син старшини Ураз попросив офіцерівз провідниками разом їхати за ним слідом — дорога відкрита...

Старшина, як виявилось, чекав гостей. Він зустрів їх святково одягнений, при коштовній зброї, біля самих воріт великого свого двору, перший заговорив, запросив до господи, нехай гості відпочинуть з дороги.

Стримано подякувавши господареві — зустріч біля царини, мабуть, улаштовано не без його відома, — Котляревський озирнувся, непомітно штовхнув ліктем Катаржі; на вулиці товпились озброєні ординці, не розходились.

— Доведеться, мабуть, тобі, пане посол, читати фірман його превосходительства, готуйся, — шепнув Котляревський. — Та це, думаю, краще, ніж попасти в мазанку, подібну до Селімової.

— Я готовий читати... — так само тихо відповів бригадир.

— Тільки одно прошу: не гарячкуй і будь насторожі.

Вони почали здалеку, розпитали господаря про здоров'я його і членів сім'ї, похвалили сина старшини Ураза. Він здався їм розумним, сміливим, справжнім джигітом, потім — зовсім природно — перейшли до головного, але й тут Котляревський, що по якійсь годині цілком заволодів розмовою, не квапився зразу ж пояснювати старшині, з якою метою вони приїхали, і розповідав про те, що нині, в Бендерах відкрито ринок, хоч там і квартирує частина російської армії, яка, як відомо, несе мир і благоденство всім татарам, що населяють Буджацькі степи. Може, старшина чув: ні один віхоть сіна чи фунт зерна не береться без грошей, росіяни за все платять. А торгівля йде досить жваво, хто не ловить гав, може успішно продати зайвий мішок зерна й купити сукна на шальвари.

— Я чув, ефенді. Добра, як, між іншим, і лиха, звістка має швидкі ноги... Але я не розумію, — покосив око старшина, — що змусило вас приїхати до мене? Щоб розповісти про... ринок? Чи варто було трудитись?

— Ваша правда, високоповажний, для цього б їхати не варто, — по-дружньому посміхаючись, сказав Котляревський. — Ми приїхали у важливішій справі, яка, сподіваємось, і вас зацікавить.

Старшина уважно подивився на штабс-капітана. Він чекав, що ще скаже російський офіцер.

. — Йде війна, ефенді. Велика війна. Мабуть, про це ви знаєте?

— Хто ж цього не знає? Але, осмілюсь сказати, пани офіцери, не ми її затівали. Буджак-татари живуть у своєму кутку, на своїй землі й нікого не чіпають.

"Знаємо, як ви мирно живете, — мало не вихопилось у Котляревського. — Скільки разів бачили вас в українських селах і хуторах? А скільки .поневолили ви наших людей, продали у рабство на турецьких ринках? Хто й коли підрахує, скільки горя принесли ваші розбійницькі напади на мирні села України? Не злічити спалених хат,

пограбованого майна. Були б ми, голубе, в іншому місці, я б сказав тобі все, що ти заслуговуєш, нічого б не затаїв. Але зараз, у цей ранок, я посол, у мене інша місія, і я буду, як ніколи, чемний, заховаю в серці віковічну образу, буду казати, що ти дуже добрий і уважний".

— Високоповажний ефенді, — урочисто почав Котляревський, відпивши із келиха й по-татарському підібгавши ноги на пухнастому паласі. — Згоден, ваші одноплемінники живуть зовсім не так, як личить сильному, хороброму й працьовитому народові, вони загнані в куток, недарма вас називають буджаками — кутковими татарами. А чому? Ваш повелитель — султан Туреччини, якому ви нічим не зобов'язані, багато вам обіцяв. А що він дав? Може, родючою землею наділив? Ні, не дав він вам землі. Нічого він не дав вам. І не дасть. Зате у вас бере все: і данину, і коней, і найдорожче — синів ваших. Він будує на ваші гроші кораблі, а ми їх, у_міру потреби, справно топимо. На війні гинуть і ваші люди в ім'я слави й багатства падишаха. І справді, його слава й багатство ростуть, а вам-залишаються сльози, горе матерів, біль дідів і порожні степи.

Котляревський говорив голосно, і не менш голосно говорив Стефан — так, щоб його чули й у дворі всі ті, що зібрались і не розходились. Старшина кілька разів знаками просив говорити тихше, але Стефан ніби не помічав їх.

Котляревський тим часом казав далі:

— Ось і знову султан задумав війну. Хоче забрати Крим, Грузію, розширити свою державу. Вашими, можливо, руками… Ми прийшли, щоб покінчити з війною. Ми здобудемо Ізмаїл, втретє будемо брати його — і війні кінець… Так от, високоповажний, щоб скоріше війна закінчилась, ми просимо у вас, буджак-татар, допомоги.

— Виступити на вашому боці? — скрадливо спитав старшина. — Так я зрозумів тебе, ефенді? — Вузькі очі його зовсім закрились, сповнені задоволення чи гніву — спробуй збагнути.

— Аж ніяк, ні. Ми не просимо у вас ні коней, ні воїнів. З Гасан-пашею ми будемо говорити самі, один на один.

— А що ж? — нічого не розуміючи, спитав старшина.

— Ми пройдемо через ваші степи, а ви пропустите нас… без затримки. Це все, що ми просимо. І до того ж захочете продати нам трохи сіна чи зерна для війська — добре заплатимо, повірте слову російського офіцера, не гірше, ніж платять вам султанські слуги. Ось і вся допомога, на яку ми розраховуємо.

Старшина, вислухавши штабс-капітана, раптом налився кров'ю: виявляється, згадавши про те, як "платять султанські слуги", Котляревський зачепив його болюче місце.

— Шайтан! Хіба вони платять?!

— Розуміємо, слуги султана не звикли розраховуватися готівкою, — посміхнувся Катаржі. — Ну, а ми, як щойно сказав пан посол, будемо розраховуватися карбованцями або, якщо захочете, піастрами, і зараз же. За кожний віхоть сіна, за кожне кіле [9] зерна.

— Так, ми віримо вашому слову, росіяни не обманюють, — часто закивав головою

старшина.

— Одна річ — слово, але якщо ми підкріпимо його фірманом, — буде, гадаю, міцніше. Візьміть його, прошу. — З цими словами Катаржі дістав з кишені цупкий аркуш паперу й, розгорнувши його, урочисто вручив старшині, який шанобливо схилив голову й підвівся з паласу. Прийнявши папір, старшина подивився на нього з одного, потім з другого боку і... навіть понюхав. Він тримав його так, що печатка опинилась зверху. Побачивши це, штабс-капітан запропонував старшині прочитати наказ уголос, як це було обіцяно татарам ще до в'їзду в село.

І став читати, забувши, що сам просив про це Катаржі. Він читав повільно, щоб Стефан міг так само повільно й чітко перекладати.

Татари, які зібралися в домі, повторювали слово в слово і передавали далі, на вулицю, де, як і раніше, товпилися і старі, й молоді. Саме для них переважно й читалося наказ — хай про нього знає все село. Тоді, на думку російських послів, старшині доведеться — хоче він цього чи ні — прийняти їхні умови.

Закінчивши читати, Котляревський передав папір старшині:

— Візьми, ефенді! Це тобі й усім людям твого села — як пам'ять і охоронна грамота на час війни.

Почулися схвальні вигуки, шум той, наростаючи, покотився вулицею і завулками по всьому селу. Задоволено прислухалися до нього посли російського командування. Коли ж гомін нарешті вщух, Котляревський знову звернувся до господаря дому:

— А ще, ефенді, паша наш, велів передати тобі коня. Вибирай із заводних.

— Я виберу, батьку! — схопився Ураз, ледве встиг Стефан закінчити переклад.

— Ні, — пожадливо блиснув очима старий. — Я сам. У таких справах він нікому, навіть синові, не довіряв. Він зразу ж підвівся з паласу й вибіг на подвір'я, швидким оком окинув заводних, незасідланих, коней і спинився біля високого буланого жеребця. Потім повільно обійшов довкола, помацав бабки, оглянув зуби і, задоволене усміхаючись, спитав:

— Мій?

— Твій, ефенді!.. Наша тільки вуздечка. Пантюхо, зніми.

Ординарець, який щойно закінчив годувати коней, зняв уздечку, йому було жаль буланого, кінь був добрий, витривалий, але що вдієш — наказ. Знітивши серце, затискуючи в руках ще теплий метал мундштуків, Пантелій відійшов, став поруч Дениса.

— За такого жеребця двох кобилиць не жаль, — сказав старшина й кинувся до стайні, розчинив двері. — Тобі, пане офіцер, — торкнувся пухлою рукою шинелі штабс-капітана, — віддаю ось цю, рудувату... А тобі, — звернувся до Катаржі, — віддаю ось цю, ворону. І ще скажу: як заведено у нас, у татар, і як зробив Махмуд-бей, я пошлю на знак віри до російського паші аманата. Поїде... — Він вагався, роздумував, потім розправив широкі, ще дужі плечі. — Поїде мій старший син. Дорожчого аманата в мене немає.

— Спасибі, ефенді!. — приклав руку до грудей — за татарським звичаєм —

Котляревський, те ж саме зробив і Катаржі.

— Ми високо цінимо твою довіру, — казав далі штабс-капітан. — Не сумнівайся, твоєму синові в нас буде добре. Захоче — нехай вчиться військової справи, стріляти з вогнепальної зброї чи фехтувати. У нас, скажу тобі, є в кого повчитись. А житиме він у великому теплому домі.

Важко сказати, як поставилися до рішення старшини його родичі, присутні у дворі при цій розмові, але ніхто з них ані словом, ні жестом не висловив сумніву чи заперечення.

— Вірю, а то б не послав його. Ураз — опора моя.

— Спасибі, ефенді! — сказав і Катаржі. — Ми не забудемо твоєї гостинності. Будемо раді й тебе прийняти в себе. Дорогим гостем будеш… Перед від'їздом дозволь спитати: коли твій син відбуде в Бендери і чи не треба послати провожатого з ним? Якщо треба, то хтось із наших поїде.

— Не турбуйтесь. З ним поїде мій брат… За годину і зберуться. Уразе, ти чув? Готуйся.

Опустивши голову, юнак відійшов від гурту, постояв ще, роздумуючи, і спритно піднявся на ґанок.

Старшина, простеживши за сином, сказав;

— Мої люди проведуть вас у сусіднє село, це одне із найбільших у нашому повіті. А всіх сіл, щоб ви знали, в повіті Оран-оглу тридцять шість…

Говорив і погладжував буланого, а той, пустуючи, діставав його рукав оксамитними губами, від задоволення старий ординець мружив маленькі, майже невидимі очі.

Збільшений загін охорони — тепер у ньому було двадцять ятаганів — супроводив російських послів далі — по неспокійних шляхах Буджацького степу.

12

Грудневий день короткий, і все ж таки здавалось, що сонце надто довго затримується багряною плямою над фортецею, не хоче розлучатися з синім небом над Бендерами. Вітер носив у повітрі білі пухнасті метелики, у химерному світлі червоного сонця виділялись їхні незвичні форми.

Кілька таких метеликів лягло на скло і не тануло. Мейєндорф дивився на перший сніг, на далекі шпилі фортеці, на яких зачепилось розтоплене сонце.

Ад'ютант Міхельсона капітан гвардії Осмолов, що прибув кілька годин тому в Бендери, терпляче чекав відповіді. А генерал не поспішав. Він теж чекав, неначе зайва година могла змінити становище настільки, що дозволило б спинитися на остаточному і найбільш певному рішенні.

— Одначе, ваше превосходительство, — знову почав капітан, — що накажете доповісти командуючому?

— Потерпіти треба, батечку… Потерпіти. Іншої відповіді не буде.

— Але ж як довго? Коли ви маєте намір почати? І чи все для цього готово? Командуючий квапить… Йому теж не дають спокою. Допіру одержано рескрипт із Головного штабу. Становище в Європі таке, що нам треба якомога скоріше закінчувати

кампанію тут, на півдні. Подейкують, з Наполеоном зустрітися доведеться. А чи це можливо, коли тут не все ще закінчено?.. І з Персією воюємо. І все це, твердять, підступи наполеонівських агентів.

— Їх, а чиїх же? Один Себастьяні чого вартий! Доконечно відомо, що саме він і баламутить води в Дарданеллах. Увесь Крим обіцяє султанові. І Грузію на додачу. Чужими землями розпорядився, як своєю дідизною.

— Ось тому командуючий і питає, коли почнете. Чи все готове до походу?

Мейєндорф не встиг закінчити, як у двері постукали і, не чекаючи дозволу, ввійшов старий ординарець генера ла — Гаврилов.

— Що тобі? — спитав генерал.

— Тільки-но, ваше превосходительство, поручик драгунського полку Нікітенко прибув. Каже, термінова справа.

— Який Нікітенко?

— Черговий по гарнізону.

— Чого до штабу не звертається?

— Начальник штабу нині відбув у полки.

— Нехай зайде.

Нікітенко, трохи відсторонивши Гаврилова, переступив поріг і виструнчився на весь свій зріст.

— Поручик драгунського полку Нікітенко... Дозвольте звернутися, ваше превосходительство. Мені наказано про все суттєве доповідати особисто вам або начальникові штабу... А поєлику...

— Доповідайте, поручику. Я слухаю. — Генерал стояв за столом в застебнутому на всі ґудзики мундирі, огрядний, присадкуватий, з нездоровим кольором обличчя. Ад'ютант Міхельсона відійшов від столу, спинився біля вікна.

— Сьогодні ранком, об'їжджаючи пости, виставлені на дорогах, нічого особливого не виявив. Ніч минула спокійно.

Ледве помітна посмішка ковзнула по обличчю ад'ютанта: і це зветься суттєвим?

Краєм ока Нікітенко помітив посмішку капітана, судячи по мундиру, штабного офіцера, і, без сумніву, із високорідних.

Але поручик не повів і бровою, дивився на генерала, бачив його тільки:

— Однак, ваше превосходительство, на посту, що охороняє Каушанську дорогу, я тільки що виявив...

— Опустіть нарешті руку, поручик, і доповідайте, що ви там виявили... Неприпустимо тягнете, — незадоволено покривився генерал.

— Прошу вибачити, ваше превосходительство. Постараюсь коротко. Сьогодні ранком затримано татарина. Під ним, як виявилось, був кінь з вашої стайні.

— Де затримано? — швидко перепитав Мейєндорф.

— Приблизно за п'ять верст від міста. Він пастух. Перегонив разом з підпаском отару овець і в тумані, мабуть, збився з дороги. Його помітили й затримали, ваше превосходительство.

— Хто впізнав коня?

— Татарин намагався втекти, і драгуни могли б його не взяти, ваше превосходительство, бо коня вашої стайні не доженеш, але допоміг випадок. Драгун Никифоров раніше служив при штабі, доглядав за кіньми. Він і впізнав його. Помітивши, що татарин має намір втекти, Никифоров покликав коня, і той повернув до нас. Поки татарин бився з ним, наші підійшли з другого боку.

— Що сказав татарин?

— Нічого не сказав. Мови нашої майже зовсім не розуміє. Відомо одне: він украв коня і тому...

— Де татарин, поручику? Маю надію, ви не відпустили його?

— Цього разу ні, ваше превосходительство.

— Що значить "цього разу"? Хіба ще траплявся такий випадок? — здивувався генерал.

— Був... Я відпустив одного, а треба було, мабуть, затримати. На слово повірив і, тепер ось думаю, помилився. Сам винуватий. — Нікітенко не хотів вплутувати у випадок з Махмудом Котляревського і провину свідомо брав на себе.

— Добре. Про це — потім. Ведіть татарина. А ти, Гаврилов, розшукай Вульфа і скажи, щоб негайно привів товмача. Винороба, мабуть, він живе недалеко, Вульф знає.

Поручик і ординарець вийшли. Передчуваючи, що допит буде цікавий. Осмолов пожвавішав, на гладенько поголених щоках цвів рум'янець, він уже робив усякі здогадки, та ні про що не питав. Якщо коня украдено із стайні Мейєндорфа, то чому ж генерал досі не знає про це? Ні, тут щось не так. А що? Один тільки Мейєндорф знав, чому кінь з його стайні міг опинитися в руках татарина, зрештою, і він усього знати не міг. Добре, якщо коня подарували комусь із татарських старшин, а якщо його відібрали? Зараз татарин буде тут, і все проясниться.

Майже одночасно Нікітенко ввів татарина, а штабс-капітан Вульф — старого винороба, батька відомого в штабі російської армії Стефана.

Не гаючи ні секунди, Мейєндорф звернувся до татарина:

— Як тебе звуть?

— Абдалла, ефенді. Я пастух Селім-бея. Стережу його отари.

— Старшого сина Агаси-хана?

— Так, ефенді, хай продовжить аллах твої роки. Абдалла благальне склав на грудях руки й збирався впасти на коліна, та Вульф, який стояв поруч, штовхнув його під бік, і Абдалла випростався, підняв голову, очі на жовтому зморшкуватому обличчі раптом блиснули і в той же час пригасли, прикрились повіками.

— Скажеш правду — відпущу, не скажеш — нарікай на себе.

— Я пастух і нічого не знаю, ефенді, клянусь Магометом.

— Звідкіля в тебе наш кінь?

Татарин добрав способу все ж тіки впасти на коліна й підняв руки:

— Не крав я коня. Клянусь священним кораном, ефенді.

— Виходить, його хтось інший привів тобі? Абдалла знав, як дістався кінь Селім-

бею, із розповіді підпаска, що приїхав до отари на цьому ж коні. Підпасок розповів Абдаллі, ніби Селім-бей разом з братом своїм Махмудом схопили росіян і ніби збирались як агентів відвезти до Ізмаїла. Це він, підпасок, чув від Ельяса, молодого Махмудового нукера. Як же про це розповісти тут, у будинку російського паші? Це страшно. Але й небезпечно також таїти правду, тому що нічим не поясниш, як попав до нього, пастуха Селім-бея, кінь, який належав росіянам. Склавши руки на животі й напівзаплющивши очі, Абдалла щось невиразно бурмотів, удаючи, ніби молиться, інколи проводив долонями по обличчю, маленькій обрідній борідці. Це були неприховані хитрощі, щоб затягти час, зібратись з думками й вирішити, що вчинити, як виплутатися з цієї історії, яка не обіцяла йому нічого доброго.

Йому вірили, терпляче чекали, поки він закінчить молитися. Тільки батько Стефана, старий молдаванин-винороб, що добре знав звичаї місцевих татар, бачив хитрощі Абдалли: татарин не стане молитися, коли не прийшов час намазу; і старий, якого хвилювала доля сина, попередив Абдаллу, що росіянам давно все відомо, і якщо татаринові не надокучило бачити своїх дітей і онуків, то хай не викручується, а все, як є, розповість і хай згадає, де він останній раз бачив його сина Стефана, що з ним, чи здоровий. Абдалла похитав головою, даючи зрозуміти, що він нічого не знає про сина старого винороба, а все, що стосується росіян, він чув від підпаска. Абдалла розсудливо зміркував: якщо росіянам відомо про Стефана, то й про долю офіцерів їм відомо також. Абдалла повторив: він знає зовсім небагато, дуже мало.

— Що саме? — винороб схопив татарина за комір.

— Облиш, його, домнуле, — сказав Мейєндорф. — Хай помолиться.

— Він уже помолився і порадився з самим Магометом. Правду кажи, Абдалла!

— Я скажу, та я сам нічого не бачив. Мені розповідав підпасич.

— Що ж він розповідав?

— Селім-бей разом з своїм братом відняв у росіян коней.

— А хто його брат? — спитав Нікітенко. Очі його виблискували, сам він тремтів, його трусило, та він нічого не міг з собою вдіяти.

— Махмуд-бей, — Адбалла озирнувся і закрив голову руками, йому здалося: офіцер-ось-ось вихопить шаблю, і тут станеться все — і суд, і кара; старий татарин не раз бачив людей у такому стані й знав, чого можна від них сподіватись.

— Поручику, прошу вийти. Я покличу вас, — сказав Мейєндорф, помітивши рух Нікітенка й переляк татарина.

Нікітенко різко повернувся й вийшов у сусідню кімнату. Тут був і Гаврилов.

— Невіра, душогуб, усе знає, а мовчить, — казав ніби сам до себе Нікітенко. — Клянеться кораном, собака!

— Звичайно, знає, а мовчить, бо сказати правду — значить позбутися живота свого, ваше благородіє, — зауважив Гаврилов і, ні до кого не звертаючись, роздумливо додав: — Невже і справді біда трапилась? Невже зі штабс-капітаном таке могло приключитись?

Нікітенко аж кинувся:

— Яким.штабс-капітаном? Ти що, Гаврилов?

— Хіба не знаєте, ваше благородіє? До татар поїхав пан Котляревський.

Нікітенко не відповів, стояв занімілий…

У цей же час Мейєндорф, сяк-так заспокоївши татарина, вимагав розповісти все, що тому відомо від підпасича, сказати саму тільки правду, хоч би якою вона була жорстокою.

Генералові хотілося, щоб Абдалла відхилив його підозри: Селім-бей, однявши коня, що йому, безперечно, сподобався, пустив офіцерів, і вони ось-ось повернуться. Але Абдалла, переляканий, ледве переводячи подих, благальне дивився на російського пашу з великою зіркою на мундирі й чекав, чекав його слова і, не витримавши, упав ниць перед ним і прошамкотів:

— Не карай мене, великий паша! Я не винний. Сатана, мабуть, скаламутив розум мого господаря і його брата. Сини мої молодші ще не виросли, і серце моє крається на саму думку, що з ними буде, якщо ти скараєш мене.

— Я сказав, що пущу, але кажи ж нарешті.

— Вірю тобі, великий паша. Так слухай, що розповів мені підпасич, а йому шепнув Махмудів нукер Ельяс… Нібито Селім-бей збирається відвезти росіян…

— Куди?

— До Ізмаїла.

— Це правда? — Мейєндорф придавив рукою важку масивну попільницю і відчув раптом, що комір мундира тісний, давить. Ось вона — фатальна помилка, він сам, своїми руками, віддав у руки Гасан-паші своїх офіцерів! Той зрадіє з такого подарунка. Стане допитувати їх, і хто знає, може, один Із них виявиться слабким, не витримає витончених катувань.

— Правда, великий паша. А може, й неправда. Підпасич ще не тямущий… — Абдалла улесливо, з надією дивився на генерала, повзав по підлозі, намагаючись поцілувати блискучий генеральський чобіт.

— Штабс-капітане, відведіть його, і хай побуде під охороною. До певного часу… — сказав Мейєндорф Вульфові, і той легко довгою чіпкою рукою підняв татарина й поставив на ноги, штовхнувши в спину, повів із кімнати.

— А Стефан, Стефан де? — кинувся слідом винороб. Місія, на яку покладали такі великі надії, провалилась. Щось було випущено з уваги, прорахувались… Може, посланці допустили помилку? А може, не слід було ризикувати життям людей, треба було зразу послати листа Агаси-ханові? А скільки б довелось чекати відповіді? І хто заручиться, що цей лист того ж дня не опинився б у Ізмаїлі? Спробуй вгадай, що краще. Ні, ні, місія офіцерів — єдиний вихід, знову й знову пробував знайти собі виправдання Мейєндорф. Адже не помилився він, пославши в Бендери, до паші, бригадира Катаржі на переговори про мирну здачу фортеці. Поїздка Катаржі закінчилась тоді успішно, паша прийняв усі умови і фортецю здав без єдиного пострілу. Буджацькі татари, розуміючи свою силу, від переговорів відмовились. Це ясно. Мабуть, не судилось налагодити з ними відносини миром та ладом, як казав перший його

ад'ютант.

— Ваше превосходительство, я негайно виїжджаю до штабу армії, — сказав Осмолов.

— Ви, капітане? — ніби опам'ятавшись, спитав генерал. — Так, вам час їхати. Поспішіть доповісти, як провалився старий Мейєндорф. Ваше право. Не можу затримувати.

— Ви мене не зрозуміли, ваше превосходительство. Звичайно, я повинен доповісти. Але ж ви не знаєте, що саме я збираюсь повідомити командуючому. На мій погляд, це просто невдача. На війні і не таке буває. Хоч і гірко...

— Жалієте? Чого вже там! Не додивився старий — і край...

— Може, вам потрібна допомога? Дюк Рішельє — ви чули? — здобув Акерман, і його військо нині зможе перейти у ваше розпорядження під Ізмаїл.

— Я цього не просив і, сподіваюсь, не попрошу... Та ви ще й не командуючий. Генерал Міхельсон може інакше розпорядитись. Ось поки що все. Вас зараз проведуть. Гей, хто там є? Поручика прошу.

Нікітенко ввійшов зразу, вже заспокоївшись, готовий виконувати перший-ліпший наказ.

— Проведіть, голубчику, капітана, виділіть йому охорону. Краще — ваших драгунів.

— Не клопочіться, ваше превосходительство, зі мною є люди.

Мейєндорф сказав Нікітенкові:

— Проведіть капітана до виїзду з міста. І — Повертайтесь. Поїдете в степ, до татар.

— Я готовий! — стрепенувся Нікітенко. — Скільки людей дозволите взяти з собою, ваше превосходительство? Думаю, півсотні вистачить.

— З вами поїдуть ваш ординарець і товмач. Повезете листа, а на словах скажете, щоб негайно звільнили наших людей. Інакше... Умовте їх. Коней візьміть з собою кращих — на всякий випадок. Ідіть. Я листа підготую...

— Ваше превосходительство, дозвольте сказати. Я не здатний до такої місії... Краще б мені півсотні драгунів — і я знайшов би з татарами спільну мову. Мені б цього Махмуда схопити. Адже я його відпустив одного разу.

— Що ви сказали? — Мейєндорф глянув на спотворене лице поручика. — Що з вами?

— Приїжджав сюди. В Бендери. Казав, що на базар.

— Ви не помиляєтесь?

— Ні. Я сам його допитував і... відпустив.

— Відпустили? Ну, що ж... Та про це потім. А зараз ідіть. Ви не поїдете. Пошлемо когось іншого... Прощайте, капітане! — кивнув Осмолову.

Капітан, а слідом за ним і поручик, вийшли у двір, де їх чекали вже засідлані коні.

Виїхали на тиху вулицю, злегка припорошену першим м'яким сніжком.

— Як же це сталося, поручику? — спитав капітан, граючись маленьким з гарним руків'ям,нагаєм.

— Що маєте на увазі?

— Як це вам спало на думку пустити вивідувана? Капітан сидів у сідлі легко, вільно, ніби в гойдалці, усміхався своїм думкам, граціозний, свіжий, добродушний.

— Хто вам сказав, що це був вивідувач?

— Ви самі тільки що...

— Я казав це, розуміючи, що роблю припущення, а не стверджую. Зі мною був і штабс-капітан Котляревський, ад'ютант командуючого, він краще за мене розібрався...

— І сам попав до нього? Предивна історія, — відверто глузував Осмолов.

Глуха образа туманила розум. З молодих років він, Нікітенко, в армії, випив повну чашу принижень, перше ніж заслужив офіцерські погони. А цей молодик, тільки народившись, одержав чин офіцера, і капітанські погони здаються йому вже старими. А йому поручикові, синові бідних батьків, очевидно, ніколи не бачити погонів капітана. Зрештою, біс із ними, з погонами. Не в цьому щастя. Головне — бути людиною! Добре б утерти носа цьому вискочці. Та як слід. І поручик спокійно, майже байдуже, спитав:

— Давно в армії служите? Мабуть, без року тиждень? Осмолов з цікавістю подивився на вилицювате обвітрене обличчя Нікітенка:

— Ви вгадали. І все ж, якби довелось, я б подумав, перш ніж пускати сина Агасихана. А ось ви, хоч і довго в армії, а проґавили... і

— Коли б я зустрівся з вами деінде... Коли б не доручення провести вас... — Обличчя Нікітенка пересмикнула нервова гримаса, голос задзвенів: — Я б знав, як відповісти вам.

— До ваших послуг, поручику, — озвався Осмолов, однак звична усмішка зникла, він якось зразу випростався. — На години дві-три я можу затриматись. Отже, коли й де?

Але Нікітенко мовчав, з ним діялося щось дивне, здається, він і не чув відповіді Осмолова; побачивши групу вершників, які допіру проїхали вхідні ворота, різко натягнув поводи. Татари?! Звідки? І хто там попереду? Знайоме обличчя. І малахай. Так, соболиний малахай!

— Чорти б вас забрали, пане капітане, і ваші жарти! Це ж знаєте хто? — І канчуком оперіщив дончака. Кінь став дибки, дико блиснув чорним смарагдовим оком, скочив убік, поручик круто повернув його і навпростець через майдан помчав до воріт. Осмолов здивовано дивився вслід: що з ним? Дивна, однак, людина! А поручик уже спинився біля воріт, став перед татарами:

— Ласкаво просимо! Салам алейкум!

— Алейкум салам! — чемно відповів Махмуд-бей. — Я пізнав тебе, пане офіцер.

— Ще б пак не впізнати! Знову на базар приїхав? Що маєш продати?

— Ні, базар мене сьогодні не цікавить.

— То, може, ти скажеш, що тебе зацікавило в Бендерах?

Махмуд мовчав. Тоді Нікітенко, мружачись, як від сліпучого сонця, заговорив хрипко, зриваючись на крик:

— Тепер ти даси мені відповідь за все! Насамперед скажеш, де подівся штабс-капітан! Пам'ятаєш штабс-капітана? Він повірив тобі і відпустив. А ти його... Ти і твій

брат… Схопили?

— Що сталось, пане офіцер?

— Він ще питає! — все ще мружачись, вигукнув Нікітенко. — Але годі!.. Досить! Ятаган — сюди! Та швидше, Махмуд-бей! Розмови скінчились.

У цей час під'їхав у супроводі чотирьох драгунів Осмолов, підійшли солдати, які охороняли міський в'їзд, і офіцер — молоденький підпоручик з ледь помітними вусиками.

Слухаючи розмову Нікітенка й Махмуд-бея, підпоручик здивувався:

— Чому ви їх затримуєте, пане поручику? Адже я…

— Ах, це ви? Дуже приємно. Проте я хотів би спитати саме вас, підпоручику, хто дозволив вам, не роззброївши, впускати в місто підозрілих? Як черговий по гарнізону, я хотів би одержати на це відповідь негайно!

— Але ж у них лист…

— Який лист? Ви що, підпоручику, забули, що ми нині робимо й де ми перебуваємо?

— Але ж це лист від ад'ютанта командуючого. Ви розумієте, пане поручику?

— Тобто від штабс-капітана Котляревського? — спитав Осмолов, усе більше дивуючись. Нікітенко ж, почувши відповідь, на якусь мить остовпів, потім попросив негайно показати йому листа.

— Де він? У кого?

— Ось він, — сказав Махмуд-бей, дістаючи із похідної сумки шкіряний кисет. — Він тут. — І подав кисет поручикові.

Поручик вихопив його з рук Махмуд-бея і витяг цупкий аркушик паперу. На ньому було всього кілька слів.

Спочатку він нічого не зрозумів і перечитав ще раз. Не вірячи своїм очам, перечитав утретє. Так, ніякого сумніву; листа написано рукою штабс-капітана, почерк свого друга Нікітенко знав: рівний, каліграфічний почерк людини, яка довгий час працювала перебілювачем казенних паперів. І якщо все, що написано, правда… Чи не занадто все так добре, щоб здавалось правдою? Люди, які приїхали разом з сином Агаси-хана, стають аманатами? Тобто заложниками? Вони будуть у таборі росіян, аж поки не закінчиться кампанія за Ізмаїл? Що ж виходить? Виходить, сто болячок йому в печінку, що він, поручик Нікітенко, знову мало не пошився в дурні! Ось що виходить… Але ж украдено коня. Як же це погодити з листом?

Поглядаючи на збентеженого поручика, Махмуд-бей стурбовано спитав:

— Пане поручику, а що відомо про штабс-капітана і його людей? Невже біда яка?

— Про це ти… ти скажи, Махмуд-бей. Де вони? В штабі нічого не відомо, окрім того, що вони попали до рук Селім-бея і… твоїх.

— Моїх? — здивовано перепитав Махмуд-бей. Якусь мить він мовчав, потім гаряче й швидко заговорив: — Це наклеп! Я їх звільнив… їх справді захопив був Селім-бей, але нині вони мають бути в повіті Оран-оглу, каймакам якого мій другий брат — Іслам-бей.

— Ти кажеш… ти звільнив їх?

— Так. Ось і записку написав штабс-капітан… перед своїм від'їздом.

— Я вірю тобі, кунак мій дорогий… — Голос Нікітенка перехопила гаряча хвиля. — Прошу вибачити за образу, що завдав тобі. І того разу я помилився…

— Я все забув, пане офіцер… Однак скажи, чому ти кажеш, що штабс-капітан і його люди в небезпеці?

— Кінь… Ми взяли коня. Пастуха Селім-бея затримано.

— Коня знайшли?! Слава аллаху! — Махмуд зрадів, юне обличчя його засяяло щасливою усмішкою. — А я думав — Селім забрав коня, і його вже ніколи не знайти.

— Однак ми гаємо час, — похопився поручик. — їдьмо в штаб до командуючого… поки він не послав людей до Селіма. — І, звертаючись до Осмолова, Нікітенко ґречно вклонився: — Капітане, прошу вибачити, якщо я завдав вам прикрощів своєю відповіддю. Повірте, не хотів, дуже я був заклопотаний долею друга… А тепер усе гаразд! Щасливої вам дороги!

— Я переконаний, що ви прекрасна людина, поручику, — сказав Осмолов. — А мене… інколи заносить.

— Значить — по руках? І — з богом!

— Ні, я вернусь. Як же мені поїхати тепер? Тим часом офіцери помітили: Махмуд-бей виявляє ознаки нетерпіння. Коли Нікітенко спитав, що це означає, ординець сказав, що треба поспішати, бо його брат Селім на волі, а це може загрожувати небезпекою штабс-капітанові і його людям. Тому він, Махмуд-бей, повинен зразу ж повернутись. Він уже щось придумає там, у степу.

— Добре, їдьмо, — сказав Нікітенко, — ми й справді заговорилися.

Перехожі з цікавістю озиралися на незвичайну кінну групу: попереду офіцери, між ними, в дорогій одежі, — ординець, замикають групу драгуни й татари — вони їдуть теж поряд, в одному строю.

Сіявся дрібний сніжок, сріблив малахаї татар, ківери росіян, хрумтів під копитами, рівно лягав на низенькі покрівлі, вистилав довгу, вузьку вулицю сивою пухнастою доріжкою. їхали мовчки. З вулички вибралися на майдан, тут уже палицею кинути до штабу. Поручик, який коли-не-коли з повагою і неприхованою цікавістю поглядав на молодого ординця, не витримав і обережно торкнувся руки Махмуда:

— Отак зразу й назад?

— Неодмінно, пане офіцер… Підпасок конче добіжить до Селіма й розкаже, що пропав кінь, а пастуха ви захопили. Селім піде на все. Ви не знаєте його, сина Зульфії! Він зроду такий — одчайдушний.

— Послухай, Махмуд-бей: хто навчив тебе нашої мови? — спитав, витримавши невеличку паузу, Нікітенко. Помітивши, як тінь смутку набігла на обличчя татарина, поручик поспішив відмовитись від запитання. Ординець непевно здвигнув плечем: чого ж, він скаже. І сказав:

— Мати… Моя мати. її, зовсім ще молодою, привезли колись у Каушани. Вона тут виросла, а мову свою не забула. І пісні. Та які ж пісні! Я звик до них з колиски…

— Вибач, я не знав, — збентежено мовив Нікітенко.

— Нема вже її, — зітхнув Махмуд. — Отруїли… Може, і Зульфія, Селімова мати.

Учитель розповідав. Коли вона вмирала, я на полюванні був.

13

Селище називали містечком, хоч у ньому не знайти було ні одного, окрім ханського, кам'яного будинку, все дерев'яні та саманні, вкриті здебільшого соломою хатини. Вони розсипалися по узгір'ях та улоговинах, криві вулички виходили до Ботні — неглибокої річки, заболоченої, яка завжди в літню пору пересихала.

Жили в містечку ремісники, винороби, а володар буджацьких татар Агаси-хан мав тут і літню резиденцію, проте в теплі зими він залишався в містечку і на весь рік. Ось, мабуть, і все, що було відомо про Каушани. Ще менше росіяни знали про володаря краю — Агаси-хана, до якого тепер їхали. Чутки були різні. Одні твердили, що каушанський воєвода — хитрий і підступний лис, пальця в рот такому не клади — миттю відкусить, а якщо трапиться нагода, то відшматує і всю руку. Казали, що хан намагається вести свою, незалежну від султана, політику, але робить це обережно, побоюючись гніву падишаха, рука якого, як відомо, сягає при потребі дуже далеко. Інші запевняли, що хан — вірний слуга Порти, отже, розмову про перехід на бік росіян чи будь-яку їм допомогу вести з ним даремно...

Пізно вночі загін наближався до Каушан. Чорні стрімкі силуети вершників різко виділялись на залитій щедрим місячним сяйвом, дзвінкій, як бубон, дорозі. Шелестів у придорожніх деревах вітерець, підхоплював і заносив у глухі степові яруги сухий сніжок, порипувала збруя на конях.

Їхали не переобтяжені зайвим вантажем — усе, що везли з собою, віддали старшинам у селах, якщо не враховувати ще дечого, прихованого па всякий випадок.

Ще в повіті Еть-Іссін змінили коней на татарські і не жалкували: татарчуки виявились досить витривалі, вони легко долали чималі степові переходи, причому не вимагали особливого догляду. Кинь жмут сіна, жменю вівса — і гони хоч цілу добу без перепочинку. Правда, незвично було сидіти на низькорослих кониках, найгірше доводилось довготелесому Денисові Орестову. Ноги його майже волочились по землі. Над ним кепкували, радили зробити сідло вищим або краще — це придумав Стефан — вмоститись по-турецькому, як на кошмі. Та він не ображався, навпаки, погладжуючи тонкі сивуваті вуса, разом з усіма підсміювався, радий вільному вітру, розлогому степу і, звісно, тому, що ось уже кілька діб його командир, бригадир Катаржі, виявляв до нього певну турботу, кілька разів запитував, чи відпочив, і взагалі жодного разу не образив.

Їхали нічним степом. Під великими мерехтливими зорями.

— Який-то він, хан? — кинувши повід на луку, ледь похитуючись у сідлі, стиха заговорив Катаржі. — Чи прийме в такий пізній час? Що заспіває? Мабуть, і гадки не має, які-то гості ось-ось постукають до нього у ворота.

— А я думаю, знає, — відповів Котляревський теж стиха. — Хіба що пізнувато йому про це донесли. За це ми повинні дякувати його молодшому синові. Допоміг він нам, а головне — з біди визволив.

— Правда. Віриш, у мене таке почуття, ніби юнак цей усі останні дні й ночі з нами

незримо. І слідкує, і оберігає, стрілу ворожу відводить.

— Напевно… А щодо Селім-бея, то була б у нього найменша змога — не став би з нами маніжитись.

Деякий час офіцери їхали мовчки, пильно прислухаючись до нічного степу, до крику птаха, що пролітав над головою, до шуму вітру в придорожніх очеретах, до хрускоту сухого сніжку під копитами.

Пильно придивлялись до всього навколо і ординарці. Вони знали: ось-ось з'являться Каушани, отож треба бути насторожі.

— Що задумався? — притримавши коня, спитав Катаржі.

— Та так, нічого, — відповів штабс-капітан, і після короткого мовчання в свою чергу спитав: — Чи все врахував ли ми з тобою?

— На місці буде видніше.

— Чим ближче епілог нашої місії, тим більше хвилювання. Це зрозуміло. А ти хіба цього не відчуваєш?

— Не про мене мова. Треба, щоб кожний узяв себе в руки, та поміцніше.

— Куди вже міцніше, — усміхнувся Котляревський. — Сам бачиш: не люди в нас, а кремінь. Стефан чого вартий. А ординарці! Чого вони тільки не пережили за п'ять діб, і хоч би що.

— А інших ми б і не взяли на таке діло. Подивись но: здається мені чи, може, справді чорніє — он там, лівіше?

— Дерева. А за ними — покрівля… Не інакше — мечеть. Видно Каушани вже. Не було б так місячно — і не побачили б…

Мовчки вдивлялися в купу дерев, які швидко наближались.

З пагорба Каушани відкрились як на долоні. Криві завулки, наповнені до краю сивим загуслим туманом, неначе в їхніх надрах щось постійно куріло, а звідти повільно піднімалась пара, яка розтікалася місячними доріжками над степом. Зліва, на пагорку, туман був рідший, там поблискував верх мечеті, горбатились темні руїни. А праворуч, круто вниз, до річки, спускалася стіна фортеці. Десь там, за стіною, ханська резиденція.

З'їхали з пагорба. Коні, почувши житло, легко йшли по твердій дорозі.

— Дивись! — вигукнув Котляревський, побачивши кінну групу, яка несподівано з'явилась у воротах фортеці. — Не інакше як зустрічають.

Катаржі озирнувся, підкликав Стефана:

— Передай старшому охорони: всім вибиратися в голову загону. Негайно!

Стефан мовчки повернув коня і кинувся виконувати наказ; не пройшло й хвилини, як усі тридцять вершників обігнали офіцерів, затулили їх собою.

Тим часом кінна група виїхала з тіні на місячне світло.

Зближалися повільно. Уже чулось сердите форкання коней, безладний тупіт копит, а за 'хвилину на офіцерів і їхніх ординарців глянули з-під лисячих малахаїв схожі одне на одне плескаті похмурі обличчя.

— Зустрічають, — трохи підвівшись на стременах, сказав Катаржі.

— Схоже. А може, й не нас?

— Пани офіцери! — озвався Стефан. — Це ж...

— Хто?

— Селім-бей! — І звернув коня вбік, щоб офіцери могли краще роздивитись усю кінну групу. Передній був одягнутий багатше за інших і тримався в сідлі гордовито; блищало золочене руків'я ятагана.

— Він, — підтвердив Котляревський. — Воістину, чого не ждеш...

— Чого ж — ждали, — Катаржі поклав руку на мушкет.

— Не спіши.

— Твоє довір'я може дорого нам обійтись. Селім-бей наближався. Не зменшуючи рисі, не звертаючи уваги на своїх земляків, які їхали назустріч, він рухався серединою дороги прямо до них, і ті, ще здалеку пізнавши ханського сина, мимоволі розступилися, створивши коридор. Селім-бей проїхав по ньому тільки один, бо загін, що його супроводив, затримала охорона і, таким чином, замкнула коридор. Не доїхавши п'яти кроків до офіцерів, Селім-бей невловним рухом торкнув повід і спинився. Спинилися всі.

— Салам алейкум!

— Салам!

— Агаси-хан жде вас, — сказав Селім-бей так спокійно, ніби ніколи раніше не зустрічався з російськими послами й не загрожував їм усіма карами, не обіцяв одвезти в "подарунок" ізмаїльському Гасан-паші.

Не чекаючи відповіді, він круто повернув коня, коридор перед ним розімкнувся, всі його вершники приєдналися до решти загону.

Офіцери, перезирнувшись, рушили за Селімом. На пів-дорозі до фортеці Селім-бей притримав коня.

— Як здоров'я твоє, шановний Селім-бей? І твоєї сім'ї? — спитав Котляревський.

— Слава аллаху. А твоє?

— Дякую.

— А твоє, ефенді? — звернувся Селім-бей до Катаржі.

— Не скаржусь.

Стефан перекладав слово в слово і, коли б міг, передав би й прихований зміст у словах ханського сина — ледве прикритий лютий тріумф. Селім-бей примусив себе навіть усміхнутися, коли Котляревський сказав, що він, Селім-бей, надзвичайно уважний, правда, усмішка його скоріше нагадувала вовчий вишкір.

До самого в'їзду в двір ханської резиденції всі мовчали.

14

Офіцери помітили, що ворота за ними відразу зачинилися і в той же час біля брами стала сторожа, але удали, ніби нічого особливого не сталося. А втім, у ханському палаці, очевидно, інакше й не діяли, ворота тут звичайно тримали зачиненими. Одначе те, що відбулося потім, неабияк стурбувало.

У татар, які їхали з загоном, люди Селіма відібрали зброю, коли ж хтось спробував

учинити опір, його схопили й, заломивши руки, силоміць вирвали з піхов ятаган. Роззброєних погнали у віддалений куток двору.

Посланий до ханських служителів Стефан нічого не міг вияснити. Ті, здавалось, перестали раптом розуміти свою мову. Стефан повернувся ні з чим.

— Щось затівається, — сказав Катаржі. — На випадок чого...

— Не поспішай... Мене цікавить хан. Невже він це бачить і мовчить? .

— А як ти думав? Певна річ, бачить. Нам звідси не вибратися так просто.

— Нічого ще не відомо, — заспокійливо мовив Котляревський. — Одне .тільки ясно: ми не повинні залишати один одного. Ординарці повинні бути з нами, і ти, Стефане, теж. Нікуди ані на крок. Думаю, нас швидко покличуть.

Катаржі; скептично посміхнувся, їх ніхто не кликав, їх не помічали. А час ішов.

На ґанку нарешті з'явились двоє служителів; наблизившись, вони одночасно вклонилися:

— Хан чекає на вас.

— Ходім.

— Слуг просять затриматись. І... здайте зброю. Котляревський сказав:

— Передайте, що слуги підуть з нами. І зброя залишиться при нас. Якщо хан бажає розмовляти, з нами — ми готові, якщо ні — ми поїдемо.

Катаржі схвально кивнув.

Служителі побігли доповідати.

Їх довго не було. Катаржі вже жалкував, що дозволив штабс-капітанові так різко відповісти, а той намагався переконати товариша в протилежному: тільки так треба розмовляти в їхньому становищі — хан повинен відчути їхню силу, бо на похиле дерево всі кози скачуть.

Котляревський не помилився. Ті ж самі служителі вибігли на ґанок і, спустившись униз, вклонилися:

— Його милість хан просить.

Офіцери, в супроводі ординарців і свого товмача, подалися за служителями в ханські покої.

Поминувши кілька кімнат, ледве освітлених прихованими свічками, вузькі й низькі переходи, вони ввійшли до круглого залу — порівняно невеликого, затишного, засланого від стіни до стіни барвистим килимом.

За кілька хвилин двері в протилежній стіні нечутно відчинилися, і в залу зайшов хан. Служителі, впавши ниць, відповзли назад. Офіцери шанобливо, але гідно, як і личить послам, уклонилися.

Хан, дійшовши до середини залу, зупинився і склав на круглому животі руки. За два кроки від нього йшли ще двоє — літні, в простій, припорошеній пилом одежі ординці. Четвертий був Селім-бей. Офіцери звернули увагу на його обличчя — бліде, худе; блідість різко контрастувала з чорними вусиками і палаючими очима. Офіцери перезирнулись: дай такому волю — шпортоне ножем, не задумуючись.

Хан відповів на привітання короткою пишною фразою і мовчки дивився на незваних

нічних гостей.

Штабс-капітан, чемно вклонившись і дивлячись ханові у вічі, почав:

— Високошановний Агаси-хан, ми просимо вибачити нас за такий пізній приїзд. Невідкладні справи змусили нас постукати у твої ворота, не діждавшись світанку, коли благовірні розпочинають свій день традиційною бісмалях [10] . — Котляревський зробив паузу, як і годилося для такого вступу. Потім вів далі: — Високоповажний Агаси-хан, ми багато чули про твої військові доблесті і добре знаємо, який ти сміливий у бою, далекозорий у державних справах. Ми шануємо людей сміливих і розумних, схиляємо голови перед їхнім Талантом. Ми знаємо, який ти багатий, табуни твої незліченні, скрині твої зберігають багато добра. Твоя сім'я — дружна й міцна, а сини твої — світло очей твоїх — хоробрі воїни, надія твоя і опора, вони гідні продовжити твоє діло, предків твоїх... Слава тобі, Агаси-хан! Прийми уклін від нашого командуючого, він шле тобі побажання доброго здоров'я і всілякого добра, тобі й твоїй славній сім'ї.

Вислухавши товмача, який дослівно передав мову штабс-капітана, хан хвилину мовчав, роздумуючи, потім на похмурому обличчі його промайнула задоволена усмішка:

— Золоті уста в тебе, пане російський посол! Ми вдячні тобі. Ми теж багато чули про хоробрість російських генералів, офіцерів і солдатів.

— Спасибі, високоповажний хане! Ти не помилився, наші солдати справді хоробрі, кмітливі й витривалі... Ніщо їх не зупинить, якщо перед ними стоїть справедлива мета. .Але солдати наші славні не тільки тим, що вони хоробрі, — вони люблять мир, в ім'я якого й прийшли сюди і стоять тепер біля воріт Буджацьких степів.

— Ми розуміємо, панове посли... І готові вислухати вас тут, у нашій резиденції... Ми слухаємо.

— Ти пробач нам, ясновельмржний, але розмова у нас цілком службова, яка може цікавити тільки тебе одного.

Хан зрозумів натяк і, подумавши, сказав, що в залі присутні тільки його найближчі радники й старший син Селім-бей.

— І все ж, ясновельможний, нехай дарують нам твої радники і син твій Селім-бей, нам велено вести розмову особисто з тобою, бо вона стосується тільки тебе.

Катаржі, не все ще розуміючи, але підтримуючи штабс-капітана (вони ж мусять триматись однієї лінії), сказав, що він теж просить вибачити, проте це наказ їхнього командуючого, а наказ для військової людини, як всім відомо, — закон, який, що б там не було, виконують, причому без обговорення.

— Ви наполягаєте?

— Ми просимо, — м'яко сказав штабс-капітан з чарівною усмішкою на устах.

— Хай буде так... Нехай усі вийдуть. Сановники, хмуро поглядаючи на офіцерів, вийшли, але Селім-бей не поспішав. Офіцери чекали.

— І син нехай вийде?

— Ми просимо...

— А зброя?!. — закричав розлючений Селім-бей. — У них зброя!

— Зброю ми віддаємо своїм ординарцям, нехай вони вийдуть в сусідню кімнату, — сказав Котляревський і з цими словами відчепив шаблю й віддав Пантелієві, те саме зробив і Катаржі. Ординарці забрали зброю і вийшли. Селім, на якого виразно глянув хан, вибіг у двері навпроти.

Тепер хан і офіцери лишилися самі. Хан запропонував сісти на низенькі стільці біля невисокого круглого столу. Світло від п'яти свічок падало тільки на стіл, решта залу лишалась напівосвітлена.

— Кажіть! — коротко наказав хан.

— Прийми, ясновельможний, наші скромні дари. — З цими словами Катаржі попросив Стефана розв'язати невеликий згорток, розкрив його й дістав кілька шкурок песця.

— А це для твоїх жінок. — Котляревський поклав на стіл невеличку скриньку. Хан побачив дорогі сережки, персні, браслети. Він кілька хвилин боровся з спокусою подивитись на все це ближче, помилуватись подарунками і, поборовши себе, приклав руку до грудей:

— Дякую, панове посли!

— Ми приїхали до тебе після багатьох днів дороги твоїми степами і, не приховуємо, дещо втратили, — говорив таким же рівним, м'яким голосом Котляревський. — Ми вели тобі коня — подарунок нашого паші. Кінь сильний, гарний, золотої масті. Але — пробач, хане, — син твій Селім-бей відняв його. І ми тепер не знаємо, де він.

— Селім? — Хан примружено дивився поперед себе, очі поволі склепилися.

— Селім-бей.

— Це правда? — Хан ще не йняв віри й сподівався, що посли зводять наклеп на його старшого сина.

— Правда, — твердо відповів Котляревський. — Нас, послів, врятував Махмуд — син твій наймолодший і, певен, найдобріший… Він, якщо бажаєш, може підтвердити мої слова. — Котляревський знав, що Махмуд до того ж і улюблений син хана.

— Добре. — Хан важко дихав. — Я слухаю тебе, пане посол.

— А тепер дозволь, ясновельможний хане, перейти до діла, заради якого ми приїхали… Ми воюємо тепер з армією султана. Це тобі, сподіваюсь, відомо. Бачить бог, війни цієї ми не хотіли, але султан, користуючись нашою довірливістю, порушив усі й усякі угоди і знову захопив Ізмаїл і посадив там Гасан-пашу. Ми прийшли, щоб здобути Ізмаїл утретє й остаточно. І ми здобудемо його… Так ось, ми б хотіли… — Штабс-капітан нахилився ближче до хана, заговорив ледве чутно. Стефан перекладав, теж не підвищуючи голосу. — Так ось, ми б хотіли, щоб ніхто з ваших людей в розмову між нами й султаном не втручався. Навіщо це вам? Хіба у вас мало своїх турбот? Залишайтеся в своїх селах, а ми гарантуємо вам безпеку. Руки султана, я знаю, довгі, але вони вас не дістануть, не дотягнуться.

Котляревський закінчив і трохи нахилив голову на знак готовності вислухати й хана. Але той з відповіддю не поспішав.

Пропонувати ханові зрадити великого падишаха — в суті, перейти на бік

противника в момент, коли вирішувалась доля однієї з наймогутніших турецьких фортець, а отже, і престиж Порти на берегах Дунаю? Таке пропонувати могла тільки дуже смілива людина. Хан, якщо він образиться, може легко й швидко розправитися з російськими послами, кинути їх диким псам або одвезти в Ізмаїл на подарунок Гасан-паші.

Котляревський сидів нерухомо, зовні спокійний, тільки обличчя його було блідіше, ніж завжди. Катаржі, як і штабс-капітан, намагався бути спокійним.

Хан прикрив очі повіками, ніби дрімав, але руки зраджували його: пальці ворушилися на круглому животі, щоміті стискаючись, а персні на них то спалахували, то гасли.

Офіцери не зводили очей з цих рук — нервових, чіпких. Ось і зараз вони стиснуться в кулак — хан ніколи не погодиться порушити слово, дане султанові. Хан добре знає, як Порта вершить свій суд над непокірними, над кожним, хто зраджує її. Ніхто не може знати, звідки це приходить.

Хан ледве чутно плеснув у долоні.

На порозі виріс слуга, хан щось сказав, і той миттю зник, а за секунду ввійшов з тацею — глечик, горіхи, фрукти. На знак хана налив чотири келихи.

— Пийте, — сказав хан, потроху заспокоюючись. — Це бекмес.

— За що вип'ємо? — спитав Катаржі. Почекавши трохи, сказав: — За те, щоб, збулися всі твої й наші надії!

— За ваше здоров я1 — сказав штабс-капітан. — За ваших близьких! . — Дякую!

Випили. Бекмес виявився досить міцним. — Може, спробуємо нашої? — спитав Котляревський і двічі вдарив у долоні. Ввійшов Пантюха й, ніби знаючи, чого від нього ждуть, поставив на стіл пляшку вина. Вміло розкоркував, розлив у келихи.

— Випиймо, твоя милість, щоб ніколи у ваших степах не було війки! — сказав Котляревський.

— Щоб життя ваше було довге й щасливе, — додав Катаржі.

Хан кивнув: "Добре!" — і випив. Обтер білою хусткою підборіддя.

— Що ж нам, ясновельможний хане, передати командуючому? — витримавши невелику паузу, спитав Котляревський. — Ми повинні знати, що думає твоя милість. Які міркування?

— Без цього ми не можемо повертатись, — додав Катаржі. Смагляве лице його трохи розм'якло після випитого, але очі лишалися зіркі. Штабс-капітан з білосніжною хусткою на шиї, яку він поміняв за кілька верст перед Каушанами, виглядав напрочуд свіжо, ніби й не було важкої подорожі по Буджацьких степах.

— Я воїн, я присягав на корані султанові. А знаєте, що це значить? — Агаси-хан тяжко звів дух. — Правда, я господар у своєму степу, мені підвладні мої воїни.

— І будеш таким, ясновельможний.

— Я, панове посли, одержав напередодні вашого візиту фірман. Ви, напевне, здогадуєтесь, що в ньому? У султана наміри тверді. Для того, щоб прийняти якесь рішення, я викликав Селіма. Сюди ж скоро повинні приїхати інші мої сини й старшини.

— Ми розуміємо, високоповажний, у яких складних умовах ми тепер живемо, але безвихідного становища не існує. Треба більше рішучості. До цього тебе закликає і фірман нашого паші, який ми привезли. — Котляревський поклав перед ханом великий аркуш паперу й казав далі: — Російське військо зробить усе для того, щоб оборонити буджак-татар від підступів султана. Це одно. По-друге, жоден віхоть сіна, жоден фунт зерна не буде взято без оплати. Коли захочеш — продаси, не захочеш — воля твоя. За все буде заплачено готівкою при взаємній домовленості.

— Тут так написано? — спитав хан.

— Клянусь честю офіцера, — урочисто сказав Котляревський. — Нехай твої радники, які розуміють російську грамоту, прочитають — і ти переконаєшся в правдивості моїх слів.

Хан довго дивився на велику круглу печатку в лівому кутку документа й роздумував: кликати йому радників чи не варто.

— А що скажуть мої старшини? Мої сини? Вони можуть і не погодитися… Ось Селім.

— Селім-бей проти. Ми це знаємо. — Котляревський не поспішав сказати ханові все. А Катаржі не терпілося відразу ж викласти усі козирі. Штабс-капітан був іншої думки: так можна й образити. Краще, коли б хан про все дізнався сам. Але хан мовчить, виходить, він нічого не знає, а те, що старший син проти, викликало у нього сумніви. Очевидно, ніхто з його оточення не зважився розповісти всю правду. І цю правду, хоч би яка гірка вона була, повинен тепер же розповісти він, посол російської армії.

— Ясновельможний хане, я мушу сказати тобі все до кінця, і це тебе, напевне, порадує. Усі твої сини, за винятком Селім-бея, і всі старшини, всі до єдиного, послали своїх аманатів у Бендери. Вони дали слово, що не піднімуться на клич султана. Ніхто з них не піде проти росіян. І в цьому їхнє спасіння, спасіння цілого народу. З ким ти залишишся? Війна жорстока, ти знаєш. Тепер, Агаси-хан, думай… Я сказав усе.

Хан довго дивився на витончене, трохи повісплене обличчя російського офіцера. Виявляється, цей офіцер не тільки златоуст, але здатний говорити й по-іншому — твердо, як належить мужу й воїнові. За життя своє не боїться. А чи довго схопити його й заразом товариша і кинути в підвал, де сидять голодні вовки? Або відвезти в Ізмаїл Гасан-паші? Селім так хотів цього, так благав. Але тепер навряд чи можна торкнутися цих невірних не тільки мечем, а навіть пальцем. У їхніх руках — аманати. Рідня! Напевне, і його, ханської крові, онуки. Хіба всіх перерахуєш? Кожне село когось послало. Спробуй торкнись тепер росіян — уся орда прокляне до десятого коліна і хана, і його сім'ю. Його перехитрили, обскакали.

— Якші вино… міцне, — сказав по паузі хан.

— Дозвольте ще келих? — спитав Котляревський. — Стефане, чого ж ти?

Стефан розлив вино. Хан мовчки дивився, як ллється яскраво-червоний напій. Не відриваючись, дивився в одну точку перед собою, ні на кого не звертаючи уваги. Повне лице його укрив піт, він кілька разів діставав хустку й прикладав до шиї, чола, в'ялих щік.

Нарешті, озирнувшись на двері, сказав:

— Я, Агаси-хан, повелитель буджак-татар, посилаю російському паші в Бендери аманата. Поїде мій молодший брат — Рахім-бей… Я прошу вас про моє рішення нікому ні слова, щоб про нього дочасно не пронюхали люди Гасан-паші… Може пролитись багато крові…

Офіцери, уважно вислухавши переклад, який швидко й точно зробив Стефан, поважно закивали: мовляв, усе зрозуміло, ясновельможний хане, дякуємо тобі.

Штабс-капітан, співчутливо дивлячись на зовсім замученого хана, додав, що вони, тобто посли російські, передадуть кожне слово володаря Буджацької орди російському командуванню, і нехай Агаси-хан жодної хвилі не сумнівається у дружньому ставленні до нього росіян, хай знає, що люди російські вміють цінувати дружні відносини, а зберігати таємницю — і поготів.

— Це я знаю і не сумніваюсь, — кивнув хан, не маючи, однак, змоги стримати нервового посмикування лівої щоки.

— У нас, твоя милість, ще одне прохання, — сказав Котляревський. — Накажи звільнити людей, які супроводили нас у Каушани з повіту Еть-Іссін. Їх послав один із твоїх старшин з наказу твого славного сина Махмуд-бея, і вони є прості виконавці чужої волі.

— Де ці люди?

— Мабуть, у твоєму казематі…

— Як вони попали туди? — здивувався хан.

— Здається нам, з наказу твого сина, Селім-бея. Він нас зустрічав, він був у дворі, коли все це сталося.

— Шайтан! Але я не знав цього…

— Ми так і думали, — мовив Катаржі, чемно схиливши голову. — У нас, твоя милість, більше ніяких прохань нема. Ми готові з тобою попрощатись.

— Якші! — Хан ляснув у долоні. Вбіг служка. Вислухавши повелителя, низько, мало не до підлоги, вклонився і, вадкуючи, вислизнув за двері, й майже зразу ж увійшов Селім-бей. Він ступив кілька кроків ближче до батька, але, зустрінутий колючим поглядом, спинився.

Хан мовчки кілька хвилин дивився на сина. Важко, ніби вергаючи язиком каміння, він заговорив. Селім-бей, вислухавши батька, спалахнув, але нічого не відповів. Ханові уривався терпець, а син стояв наче вкопаний, весь його вигляд, палаючий погляд з-під тісно зімкнутих на переніссі брів, упертий нахил голови говорили лише про одне: вів проти! Він не згоден!..

Стефан не перекладав, але офіцери і без перекладу добре розуміли, про що говорить, чого вимагає хан від сина.

І тут на очах гостей, втративши самовладання, хан наказав схопити Селіма. На його знак до залу вбігло двое дужих нукерів. Хан процідив кілька слів і одвернувся: не міг, не хотів бачити, як слуги одберуть у сина зброю і виведуть, ніби злочинця. Але слуги не квапились виконувати наказа, вони не зважувались підійти до Селім-бея, майже такого

ж повелителя, як і сам хан. Селім — старший серед синів їх нинішнього господаря, і якщо хана закличе аллах до себе, на його місце стане Селім. От коли б хан наказав кинутись на російських послів, нукери б не замислювались. А тут… Як можна відібрати зброю, позбавити честі ханського спадкоємця? Тим часом ханові здалося, що слуги вагаються, не квапляться виконувати його наказ. Ковзнув поглядом, скочив з-за столика, люто тупнув ногою, і тоді нукери підійшли. Селім-бей спідлоба, зацькованим вовком дивився на них, а вони відчепили в нього ятаган, вийняли з піхов ніж. Осатаніло блиснувши очима, Селім-бей мовчки крутнувся і, нахиливши голову, ледь присідаючи, наче готуючись до стрибка, вийшов; за ним вислизнули й слуги.

Хан почекав, поки зачинять двері, й важко опустився на стілець. Заплющивши очі, погойдувався з боку на бік, думаючи свої нелегкі думи, можливо, вважаючи, що поспішати тепер нікуди і нема за чим. У німій тиші палацу не було жодного звуку, наче все в одну мить вимерло до останньої людини, зовсім спорожніло. І це відчуття забивало дихання, сковувало.

І раптом — саме раптом, бо ніхто не сподівався цього — тишу пронизав крик. Тонкий, дикий, що переходив у хрипіння. І зразу ж усе завмерло. Але ненадовго. Уже хтось біг, чулися полохливі кроки, тупіт, голоси.

Хан підскочив, хотів бігти сам, але зупинився: ось-ось повинні відчинитись двері, і сюди, до залу, увійдуть слуги.

Офіцери тривожно перезирнулись: що б це могло значити? Невже знову — Селім? А може, щось інше? І мимоволі пожалкували, що зняли з себе зброю. У цьому палаці, зануреному в сонливу півтемряву, із кожної щілини визирає небезпека, кожна наступна мить може бути останньою.

Одне тільки заспокоювало: в сусідній кімнаті стояли, прислухаючись, готові до всього, ординарці, вони чекають на сигнал, і даремно ніхто свого життя не віддасть.

Тим часом до залу без дозволу ввірвався засапаний ханський служитель з широко розплющеними, білими від жаху очима.

Переступивши поріг, повалився на підлогу і завив, тихо, протяжно, наче побитий пес. Пальці його ворушились на килимі, згинаючи, і розгинаючи його край. Одне око — Котляревський помітив — було в служителя насторожене, за напівопущеною повікою воно здавалось чорною лискучою вуглиною.

Хан підбіг, перевалюючись, пнув його ногою, і служитель, не підіймаючи голови, не захищаючись, промимрив щось, процідив крізь зуби. Стефан, вловивши слова служки, потемнів обличчям, поривався щось сказати й слухав далі, боячись не все зрозуміти.

Коли служитель замовк, Стефан пошепки передав офіцерам зміст розмови, яку тільки-но почув.

Селім-бей, опинившись у тісному коридорчику, вихопив у вартового ніж і кинувся на нукерів: одного забив на смерть, другого — тяжко поранив. І кинувся бігти. Ханського сина ніхто не посмів затримати, він сів на коня, забрав своїх людей і виїхав з двору.

Лютуючи, хан наказав повернути Селіма будь-якою ціною. Але ж де вночі піймаєш

одчайдушного шибайголову, розбійника, яким був і лишився Селім-бей? Звісно, марна річ шукати вітра в полі.

Слухаючи, офіцери мимохіть дивувались з цього, віддаючи належне сміливості ханського сина, його волі.

А хан, коли служитель вибіг із залу, повернувся до російських посланців, одним духом випив келих вина, відсапнув:

— Біда, панове посли. Більше вас не затримую. З вами, я сказав уже, поїде мій брат і пробуде у вас до призначеного вашим командуванням часу.

— Ми дякуємо, високошановний хане, за гостинність і за те, що так щиро й швидко відгукнувся на слово нашого командуючого.

Котляревський вклонився, приклавши руку до серця. Катаржі й Стефан зробили те ж саме.

— З вами поїдуть і мої люди. Вони проведуть вас до Бендерів. Дорога тепер неспокійна... Самі розумієте.

— Ми не із лякливого десятка, але коли твоя милість пропонує, ми не відмовимось. І ще раз дякуємо. Просимо, не забудь — відпусти людей, які супроводили нас до Каушан, — сказав Катаржі.

— Вони чекають на вас.

Хан підвів офіцерів до високого вузького вікна і відкинув штору. Внизу, у дворі, схожім на глибокий колодязь, стояли вершники, готові в дорогу.

Агаси-хан провів офіцерів у сусідню кімнату і попрощався з ними. Далі їх вів старий мовчазний дворецький.

У вузькому коридорі, ледве освітленому свічками, штабс-капітан пошепки сказав Стефанові:

— Спитай у нього, чи давно покинули палац турецькі гості.

Почувши запитання, дворецький злякано відскочив і похитав головою.

— Повтори запитання і віддай йому золотий. Одержавши монету, старий виявив ознаки зацікавленості:

— Що ти питаєш? Невже ти сам їх не бачив?

— Де б я їх побачив, ефенді? — Стефан передав старому ще одну золоту монету.

— Вони увійшли разом з ханом до залу прийомів. Але потім ваш посол попросив їх вийти. Вони плювалися й проклинали його і самого хана, безчесні.

— Звідки вони приїхали? Про що умовлялися з ханом? Знаєш про це?

— Я старий і немічний. Чи знати мені, про що вони умовлялись? Я в цьому палаці тільки дворецький.

Ще одна золота монета лягла в кощаву чіпку руку.

— Ти розумний, урус. Далеко бачиш. Звідки ти знаєш, що то були турки?.. Ти, однак, маєш рацію — приїхали люди Гасан-паші. Вони привезли моєму повелителеві фірман падишаха, але ви попередили їхню бесіду своїм раптовим приїздом... Вони поки що не домовилися.

— Дякую, ефенді! — гаряче прошепотів Стефан. — Затримай їх, як завгодно, але

затримай. Зможеш?

— Спробую… У них, здається, коні розкувалися. А хто ж їздить цієї пори на розкованих конях? — Старий хитро примружився. Стефан, кивнувши старому, слово в слово передав відповідь дворецького офіцерам.

— Бережіться, — сказав старий. — Селім-бей вирвався, він як голодний вовк нині, а з ним його люди.

— Щиро дякуємо, ефенді! — Котляревський міцно потис легеньку руку старого. — Російський паша не забуде твоєї послуги.

Старий вивів їх на подвір'я, покликав сторожів і наказав відчинити браму.

Пантелій і Денис підвели офіцерам коней.

— Салам алейкум! — вклонився старий.

— Алейкум салам! — відповіли офіцери. Котляревський легко сів на коня і, ледь пригинаючись, проскочив у ворота.

Стрімголов промчали темною вулицею й усі інші. Навальний кінський тупіт розбудив сонні Каушани. Груддя мерзлої землі колотилися в глиняні стіни низьких будиночків. Розсувалися вулички й завулки, десь зліва на пагорку лишилася кузня, заблищали звалені під нею стерті підкови; маленька мечеть погналася за вершниками, але, зразу ж і спинилась та й лишилась за високим муром гіркою вдовицею, закутаною в чорну шаль.

Уже на околиці Котляревський озирнувся, побачив хаотичні купки хаток і на горі — застиглим громаддям ханський палац; відблиск місяця вихопив із мороку одне вікно, потім друге, і знову все погасло. Лише тепер Котляревський відчув п'янку свіжість повітря, простір, висоту неба й м'яке світло далеких зірок, і навіть хмари, що несли сніг і вітер, здавались добріші й жаданіші. Мабуть, такі ж почуття охоплювали нині і його товаришів.

У середині загону на вороному огирі мчав рідний брат хана. Пліч-о-пліч з ним трималися четверо слуг з нав'юченими кіньми. Похилого віку, мовчазний, відлюдкуватий, в башлику, насунутому на самі очі, в хутряній короткій шубі, брат хана тримався в сідлі, незважаючи на роки, досить легко; це привертало увагу Котляревського, і він деякий час стежив за ним.

Уже понад годину їхали не зупиняючи темпу, а татарські коні — з довгими гривами, присадкуваті — здавались свіжими, ніби щойно почали дорогу. Не було потреби їх підганяти, вони йшли розміреною, швидкою риссю, лишаючи за собою версту за верстою.

Поволі розвиднялося. Сіра смуга перетнула дальні могили від сходу на захід, і поступово весь степ, скільки око сягало, забарвився слабким сірувато-блакитним кольором. Сніжок майже перестав, але вітер не стихав, з силою підганяв загін, і здавалось — у вершників, які стали на диво легкими, раптом виросли пружні невидимі крила.

— Не зможу збагнути, як ти їх розпізнав? — спитав Катаржі, коли нарешті коням дали перепочити й перейшли на ступу.

— Кого?

— Турків, звісно, кого б іще?

Котляревський змахнув рукавицею сніжок, що обліпив кінську гриву, тією ж рукавицею потер обличчя: здалося, світанковий морозець приморозив щоку.

— То як же?

До розмови прислухалися й Стефан, і ординарці, що, як звичайно, їхали зразу ж за офіцерами. Шлях, устелений неглибоким снігом, дзвенів від доброї сотні підків.

Виїхали на пригірок, звідси степ видавався ширшим, рівнішим і зовсім безлюдним — ніде ні деревця, ні живої душі. Тільки натреноване око могло б відрізнити на видноколі легкі димки, що прошивали смугасті напливи туману.

— Так і не скажеш? Можна подумати, що ти одержав якісь відомості.

— Відомості? — Котляревський весело, від усієї душі засміявся. — А так, відомості в нас були як на долоні. Міркуй сам, які ж підлеглі хана будуть поводитись так пихато й так непривітно, немов вони ось-ось всадять нам ніж? Але головне не в цьому. Селім-бей дозволив їм увійти першими до зали. Так ставляться до високих гостей, у всякому разі, не до підлеглих, за яких нам їх видавали. Ось тобі й відомості.

— Правда! Як я цього не помітив! — Катаржі мимохіть зітхнув. — Ти уявляєш, що б заспівав хан, коли б ті яничари лишилися при нашій бесіді?

— Тому-то й довелось, хоч і незручно це було, попросити їх вийти.

— Ввічливо попросив, — зареготав Катаржі. Вершники розсипалися по дорозі, витягуючись в одну рівну лінію, мчались наввипередки з вітром, назустріч сонцю, що вже піднімалось, вставало з-за гір, ось-ось готове покотитись степом, велике, яскраво-жовте — провісник доброї погоди.

15

Хвилини не було вільної, щоб внести черговий запис до журналу воєнних дій. Про завітні зошити годі було й думати: вони покоїлися під надійною охороною Пантелія в похідних мішках.

Тільки шістнадцятого грудня, коли військо, вробивши перехід із Карагурти до села Челебе, зупинилося на відпочинок, Котляревський знайшов півгодини й для журналу.

Взагалі, він би не брався за ці записи (що в них особливого?), але наказ командуючого все ще залишався в силі.

Скинувши шинелю, він сидів у зацілілій хатині-мазанці з двома вікнами й дивився, як входили в розбите село перша й друга колони, щоб тут з'єднатися: наказ командуючого виконувався точно, його особисто передав Котляревський, і міг тепер переконатись, що командири зрозуміли його добре. Ось з'явився на своєму вороному іноходці генерал-майор Воинов, покликав свого ад'ютанта й щось наказав йому, мабуть, запросити на раду підлеглих командирів.

Та ось і вони — командири Житомирського драгунського і 3-го Бузького козачого — поспішають до генерала. Негайно — Котляревський знав, бо щойно передав цей наказ Войнову — вони повинні виступити на Ізмаїл, до якого нині від Челебе лишилося п'ятнадцять верст.

На столі лежала карта, тут же ось — і казанок з кашею, свіжою, ще гарячою, що смачно пахтіла підсмаженим салом. Пантелій допіру приніс її й просив поїсти, поки не вистигла, але штабс-капітан відставив казанок і взявся за журнал, до якого не зазирав протягом майже двох тижнів.

З чого ж почати? Що відбулося важливого за цей час? Звичайно, слід вибрати найсуттєвіше, а що й саме, коли все здається вартим уваги?

І все ж таки...

Посередині аркуша вивів: "Грудень" — не окрему дату, а місяць, і вирішив зробити огляд за минулі кілька тижнів; це буде легше й скоріше. Ну що ж, приступимо, пане штабс-капітане, ад'ютант і головний писар командуючого.

"2-го грудня, — записав для початку, — одержано донесення від генерал-лейтенанта дюка де Рішельє, що. відповідно повелінню командуючого 2-м корпусом, укріплення Паланка й фортеця Акерман шістьма батальйонами піхоти зайнято... листопада".

Дійшовши до дати, Котляревський знову глянув у вікно, а тим часом чорнило підсохло, він цього не помітив і писав далі, аж поки не побачив, що чорнила немає, на папері лишилось ледь помітне зображення числа, яке трохи згодом вицвіло, а пізніше й зовсім зникло; проте Котляревський, кваплячись, не виправив числа. Так і лишилося невідомо, якого ж то числа в листопаді 1806 року дюк де Рішельє зайняв Паланку й Акерман.

По вулиці мимо вікон ішли полки Войнова. Котляревський спостерігав за їхнім строєм і раптом у розриві між колонами на тому боці вулиці побачив татар. Вони розташувались невеликим табором поблизу від драгунів, їм щойно принесли сніданок, і, всівшись на кошмах, ординці заходились їсти.

Це ж аманати. Серед них трохи оддалік з своїми нукерами — брат Агаси-хана.

Старий сидів один, нукери стояли півколом і чекали, поки він попоїсть...

Мабуть, слід написати про поїздку до Агаси-хана. Адже Мейєндорф надав їй певного значення й послав донесення Міхельсонові і в Санкт-Петербург. Чому б не написати хоч би кілька слів про цю поїздку? Вона була не з простих.

І, певний, що писати треба, Котляревський схилився над розгорнутим журналом.

"Протягом останніх днів після того, як зайнято фортецю Бендери, командуючий корпусом, крім встановлення внутрішнього у фортеці порядку та доставки війську потрібного продовольства, маючи свої види на Ізмаїл, велику мав турботу до схилення буджацьких татар на бік Росії".

Справді, Мейєндорф ні собі, ні іншим спокою не давав. Квапили, щоправда, і його теж. Не раз приїздив ад'ютант Міхельсона — капітан Осмолов. Перша розвідка закінчилась, однак невдало. Ординці вагались: трактувати з росіянами чи ні? Чи варто про це писати? Може, не слід завантажувати опис несуттєвими деталями? А втім, нехай, не завадить.

"Татарські начальники й найповажніші у поколіннях вагались: чи прийняти дружньо російське військо, чи ні", — з'явилась у журналі фраза.

А що ж далі? І пірце побігли, потекли й слова, фрази, короткі, вкрай стислі.

Закінчується привал. Уже чути команду, гомін голосів, кінське іржання, важкий тупіт похідних колон. Першим виступає Стародубський драгунський полк. За ним — Новгородський мушкетерський і 11-й єгерський полки, а вже потім рушить артилерія: батарейна рота, напіврота Донської артилерії, піонери й замикаючим — Донський козачий полк Платова. А десь іншою дорогою — в обхід Челебе — пройде й полк задунайських козаків, яких веде Білокінь. Побачити б їх, посидіти при нічному багатті, послухати пісень рідних, а може, й слово до них сказати — останнє перед боєм.

Та не вдасться в ці дні до них заїхати, але вже там, перед самим Ізмаїлом, неодмінно знайде нагоду й побуває у них, треба ж бо знати, чи все є в них чи не відчувають в чому нестачі…

Та про це пізніше, а зараз дописати б слід про перший день походу на Ізмаїл, про другий день, про зграю якогось Пеглевана, який напав на Челебе і розграбував його вщент, частину мешканців з собою погнав. Войнов, якого командуючий опівночі командирував зі Стародубським драгунським і Донським Платова полками, а також напівротою кінної артилерії для розгрому розбійницької зграї Пеглевана, нічого поки що не встиг. Пеглеван утік під Ізмаїл. Ні, про це вже не встигне записати, нехай пізніше.

Котляревський зачерпнув ложкою трохи холодної каші, як раптом його увагу привернув гомін під самими вікнами. Кілька драгунів оточили татарина, вже літнього, у драному кожушку, він щось швидко розповідав і виразно жестикулював. Хто він? Місцевий мешканець? Чи хто інший?

Вбіг Пантелій. За ним — Нікітенко. Поручик знову ніс службу по охороні корпусного штабу, й Котляревському доводилося з ним зустрічатись мало не щодня. Поручик був схвильований, обличчя в-червоних плямах:

— Іване Петровичу, можна?

— Заходь. А що скоїлось?

— Розумієш, татарин тут один з місцевих.

— А що саме? .

— Каже, що годину тому із Челебе пішов Пеглеван зі своїми людьми.

— Воинов уже виступив; мабуть, наздожене.

— Не в тому річ.

— А в чому, поручику? Прошу коротше. Привал закінчився.

— Виявляється, Пеглеван — зовсім не Пеглеван. Це — Селім-бей. Татарин клянеться, що впізнав його.

— Цього можна було сподіватись.

— Але чому ж він прізвище змінив?

— Що ж тут незрозумілого? — Котляревський підвівся, застебнув шинелю. — Селім-бей, безумовно, знає про аманатів і боїться за них: ану ж розкриється, хто такий Пеглеван, тоді ми маємо право чинити з ними за законами воєнного часу.А це його родичі, одного племені люди. Якщо з його вини їх спіткає нещастя, його прокленуть. А

це цілком можливо. Але цього не буде... Стежте, поручику, щоб з заручниками поводились чемно, годували добре. Такий наказ командуючого. Особисто простежте.

— Це цеє, як наказано, робиться.

— А вже генерал Войнов догонить супостата, — сказав Пантелій Ганжа. І, не звертаючи уваги на поручика, що, здається, не збирався покидати приміщення, попросив: — Ваше благородіє, Іване Петровичу, так що скоро в похід знімаємось, а ви ще й не їли. Вся каша ціла. Та вона ж і холодна вже, дозвольте — підігрію.

— Спасибі, Пантелію. Я ситий. Ось візьми теку і в похідний мішок поклади та бережи, на дальшому привалі допишу... А поки що — з богом! У похід! Незабаром — Ізмаїл.

Привал закінчився. І підрозділи другого армійського корпусу Задунайської армії покинули Челебе. У складі гауптквартири їхав і штабс-капітан Котляревський — ад'ютант командуючого, автор української "Енеїди".

Книга третя

ПАНСІОН

1

Їхати! І чим скоріше, тим краще. Він задихався в цих так званих мебльованих кімнатах, пропахлих дешевими лойовими свічками, поганеньким тютюном і бог зна якою задавненою квашениною. У величезному кам'яному місті кожний заклопотаний собою, живий ти чи гибієш — кого це обходить? Може, саме тому звідси, здалеку гледячи, істинним раєм здавався маленький, що приліпився на самому схилі Подільської гори, батьківський будиночок, а потопаючі літньої пори у вишневих садах непоказні, більш ніж скромні, будови впродовж Пробойної [11] красивіші великокняжих палаців на Невській набережній. Однак він би погрішив проти істини, якби сказав, що не полюбилися йому Літній сад з його дивними алеями і затишними куточками, острівці на Неві і білі ночі. І все-таки... І все ж таки в останні дні все частіше снилися, невтримно манили до себе заворсклянські несходимі луки і молоді зеленошумні гаї поблизу рідного міста.

До думки про від'їзд він приходив вже не раз, поступово утверджувався у ній, але доконечно рішився після візиту до грізного царського фаворита.

Перед тим Котляревський встиг побувати у приймальнях багатьох високопоставлених.чиновників, тих самих, хто мав пряме відношення до справ державних, від чиєї волі, а часом і настрою, залежала доля сотень тисяч їм подібних, а можливо, і всієї неосяжної імперії.

Візити закінчувались по суті нічим. Нікого не турбувала доля збіднілого дворянина, що не мав ні землі, ні людських душ під своєю рукою і який приїхав із далекої провінції шукати служби у Північній Пальмірі. Мало хто і знав його. Проте деякі знали, буцімто чули чи щось і читали, і все ж таки, ледве заходила мова про службу, чемно, але незмінно відповідали: "На превеликий жаль, мось-пане, поки що нічого нема..." В іншому не менш високому місці говорили приблизно так: "Дуже прикро, милостивий пане, але змушені засмутити вас. Так-с... Однак заходьте, либонь, щось і знайдеться..."

Коли ж прийти, про це згадати забували.

Траплялось, що особа з численними орденами та медалями на мундирі, в чині дійсного статського радника, почувши ім'я візитера, розпливалась в перебільшених і відтак явно фальшивих люб'язностях: "Радий, дуже радий... Аякже! Давно мріяв, так би мовити, особисто лицезріти творця "Енеїди". Боюсь вірити, що переді мною сам автор. Так, мосьпане, смішно, навіть дуже. Таке, як у вас, зустрінеш нині не часто... А стосовно служби, милостивий пане, то, мушу визнати, до крайності здивований: для чого вам, голубчику, служити, витрачати дорогоцінні хвилини на писання — кгм — вихідних паперів? Се дуже спустошливо для вітчизняної і, скажемо відверто, ще бідної словесності. Інша річ, ми, грішні, служим заради злиденного існування. Ви ж — милістю божою пііт, творець, так би мовити, світу прекрасного, і, отже, маєте законне право — встигати лишень збирати вам належну данину, ми ж — ваші піддані і, отже, у вічному у вас боргу.

Задоволена своєю промовою, особа посміювалась, нюхала заморський тютюн і, ґрасуючи а ля франсе, розсипалася в люб язностях: "Зрозуміло, мосьпане, якщо хоч найменший трапиться випадок, то заходьте, так-так, можливо, що-небудь вас достойне, і відкриється... Але... не раніше майбутнього року".

І — вся розмова. Просити, переконувати не мало сенсу: однаково, що звертатись до глухої стіни. Даремно і скаржитись: адже йому не відмовляли, щоправда, нічого суттєвого і не пропонували. "Чекайте. Заходьте" — і тільки. А скільки чекати? Рік? Два? Десять? Не такий був, однак, візитер — колишній канцелярист, домашній вчитель, а пізніше і військовий, який встиг за свого життя чимало набідуватись і набачитись, щоб не розуміти значення подібних обіцянок. Саме так декотрі із високопоставлених позбавлялись небажаних візитерів.

В той вечір вирішив остаточно: їхати! І як можна скоріше.

2

Вісімнадцять років тому, у минулому, вважай, столітті, полишив рідний дім, і всі оці дуже нелегкі роки, ніде надовго не знаходячи пристановища, не маючи над головою надійної покрівлі, нічим особливо не зв яза-ний, відчував себе отією людиною, що постійно перебуває в дорозі. Спинившись на ніч чи день, а десь на місяць чи навіть і на рік, а то й довше, все одно лишався подорожнім: надходив час, коли виразно долинав манливий голос піддужних дзвіночків, дріб невгамовного дощу у шкіряний дашок поштової карети. В передчутті обов'язкового від'їзду з'являвся напрочуд п'янкий, ні з чим не зрівнянний настрій звільнення, бажання простору, а біль пережитого поступово стихав. В дорозі мав надію забутися, побачити таке, що досі не бачив, таємно-чарівне, нові місця і обов'язково нових людей.

І цього разу, ледве поштова карета поминула міську заставу і шлагбаум, чіткою рисою відділивши минуле від нинішнього, лишився позаду, як раптом знайомий настрій неспокійного захоплення охопив його, і він готовий був забути все, що так боляче зранило серце. Головне — він їде, причому не куди-небудь, а додому, все останнє не мало значення. Як музика, дзвенить, заливаючись під різьбленою дугою, дзвінок,

високо на козлах бовваніють широченні плечі ямщика, а у віконце карети світить весняне небо, сонце посилає перше ранкове вітання; під колеса стелеться безкінечна смуга битого тракту, по обидва боки збігають назад одинокі берізки, обтерхані колесами кущі терну, а на відльоті від дороги, неначе кружляючи, пливуть і пливуть у зворотний бік дерев'яні, чорні від часу, ледве помітні в землі, селянські хатки.

Незвичайне почуття звільнення, свободи не полишало, а разом з тим і перший, і другий день дороги не виходив з пам'яті, був з ним Миколенька Гнєдич...

Щоб попрощатись, він рано, ледь зазоріло, прибіг на ноштову станцію і несподівано в останню хвилину спитав: "Невже ж оце їдете?.." Ніби не знав раніше, що це повинно трапитись. Гнєдич не вірив, не міг повірити в розлуку. За минулі два роки вони здружились, як брати, полюбили один одного і не уявляли тепер життя, щоб не зустрічатись, якщо не щодня, то хоча б один раз чи двічі на тиждень, щоб вести оті тихі вечірні розмови, які радують серце, підносять дух і вселяють віру в добро і людську щирість. А що ж тепер буде?

— Сиротою лишаюсь. — Миколенька раптом якось незграбно, боком прихилився до Котляревського і затих.

— Чого ж ти, друже мій?! Дасть бог, побачимось. — Іван Петрович міцно обійняв друга за плечі, взяв під руку. — Наступного літа приїзди в Полтаву. Побродимо околицями, за Ворсклу махнемо. Як хороше там в літні вечори! Цвітом всі луки вкриваються. Диво земне!

Гнєдич зажурено хитнув головою:

— Добре було б... але як же ж "вона"? Не відпустить...

"Вона" — це "Іліада". Миколенька дні і ночі, як каторжний, що добровільно поклав на себе незміряний труд, сидів за письмовим столом. Великий Гомер, святиня ста родавнього світу, під його чарівним пером оживав у російському перекладі. За кілька днів до Нового року Гнєдич ощасливив друзів ще одним десятком строф. Божественно звучав чіткий, як вилитий, гекзаметр, почув би його сам Гомер — здивувався б геніальності російського поета. Але то лише початок, а скільки ще літ подвижницької праці випаде молодому другові пережити — нікому поки що не відомо... Не скоро, не скоро він побачить Полтаву — "Іліада" забере кращі роки, він віддасть їй кожну вільну хвилину, все свідоме життя, хоч, щоправда, іншої долі йому не треба. Дай же, боже, йому сил та снаги більше, щоб вивершив задумане...

На роздоріжжі визирнув у віконце. Далеко в небі пропливли золочені маківки Смольного монастиря, шпиль Петропавловського собору лишився праворуч, танули обриси палаців і казарм. Ще верства, сотня саженів — і ось уже зовсім щезла Північна Пальміра, поглинув невситимий туман, поховав навіки.

Але знову випливло, ожило бліде, змарніле обличчя. Гнєдича, і почувся голос:

— Тут, на берегах Неви, у вас, дорогий мій Іване Петровичу, лишаються справжні друзі. Крилов, Батюшков і багато інших, яким все краще, славне, далебі, не чуже. Ще хочу сказати: заради всього святого, не полишайте роботи над "Енеїдою". її треба довершити, чого б то не коштувало, і, якщо у вас щось напишеться, буде, отже, готове,

шліть неодмінно. Обіцяю вам твердо: все буде негайно прочитано і запропоновано до опублікування. Нехай знають усі, хто не глухий, про наше рідне слово...

Голос став слабнути, стихати, і ось він уже зовсім розтанув у свіжому весняному повітрі.

Ах, друже мій, у думці відповідав Гнєдичу, не так все просто, як здається, а втім, ти це й сам добре розумієш. З кожним роком часу лишається все менше і менше, а робота посувається повільніше, хоч, зрозуміло, продовжувати її обов'язково буду — інакше не мислю й життя свого. Проте для початку було б добре дістатися домівки, ввійти під рідну стріху, знайти спокій — хоч би відносний, — досить набідувався по білому світу. А там — з'явиться можливість — необхідно знайти собі службу, щоб бодай скромно, але жити, не залежати від випадку і, зрозуміло, працювати, працювати над "Енеїдою"... Все це, однак, скоріше одні фантазії, мрії. Де нині у Полтаві приготували тобі місце, якщо і. в столиці, з її можливостями, нічого не знайшлось? До канцелярії ти не ходок — не ті літа, у домашні вчителі проситися до якого-небудь перезрілого недоростка — теж пізнувато, хоч, правду кажучи, корисним бути саме на ниві освітній кортіло. А поки що — дзвенять, перемовляються піддужні дзвіночки та чути хрипкий голос ямщика.

Що ближче до Москви, то кращою ставала дорога, як камінна, гриміла під колесами. Все частіше траплялись гуртівники, гнали в столицю величезні табуни худоби, мчали кур'єрські прольотки, погойдувались на вибоїнах запряжені четвериками розкішні карети. Одного разу обігнали партію кайданників. Вже проїхали мимо, вони лишились за переліском, а сумний кайданний дзвін ще довго не стихав, каламутив душу, ввижались сірі обличчя нещасних, високі шапки варти.

Понад два тижні добивались до Москви — за тих часів не так вже й задовго. Доводилось — іноді день, а іншого разу і два — чекати змінної пари коней. І це затримувало.

Ще гірше стало з кіньми після Москви. Їх забирали люди служиві, станційні доглядачі без слова, покірно відправляли їх в першу чергу, і розмови, претензії на них не впливали. Розгадавши у капітані людину совісну, незлостиву, деякі доглядачі зразу ж ставали їжакуватими, з ними не можна було й говорити. Інша справа — фельд'єгер. Той з ходу, ще не ввійшовши до станції, кричав, тупав ногами на ошалілого доглядача, вимагав негайно коней, та найкращих, тикав в обличчя шапкою з чорним султаном: "Щоб миттю!.. Не потерплю!.. Та самовар — на стіл! Зараз же!.." І справді, не встигав проїжджаючий красунь фельд'єгер допити свій чай, як біля ґанку стояли добрячі коні, а хвилиною пізніше — десь за сільцем, за околицею стихав кінський тупіт, і карета зникала, танула в жовтавому світлі призахідного сонця. А, ідучи по "своїх власних потребах", капітан, хоч і з подорожньою, виданою у самій столиці, лишався ще на півдня в чеканні зустрічної пошти.

Це стомлювало і, коли б не книги, які на всякий випадок лежали зверху у баулі, не знав би, де себе подіти. Прокурені хати поштових станцій набридли до смерті. Та коли, попивши чаю з дорожнього самовара, сідав ближче до свічки, запаленої добросердечною дружиною доглядача, забував на деякий час і нахабнуватого

господаря станції, і докучливого попутника — відставного ротмістра, поміщика Курської губернії, що, як відомо, межувала з його, капітана, Україною. Ротмістр надокучив своїми оповідями про поїздку в гості до сусіда — якогось Баклицького — теж військового, учасника російсько-турецької війни та відставленого по причині поранення. "Може, і ви, пане капітан, бували там, під Ізмаїлом, коли штурмували його? Бачу, орденом Анни відзначені". — "Помиляєтесь, мосьпане, відзначений, та не за це", — відповідав, аби відчепитись.

Зате одного разу розговорився зі станційним доглядачем — людиною, як видно, досвідченою, що немало на своєму віку набачилась. Доглядач, як виявилось, служив з самим Суворовим, ходив з ним через Альпи. Сиділи майже до світанку, курили люльки, потім пили схололий вже чай, а жона доглядача, миловидна жінка, на багато літ молодша від чоловіка, не раз зазирала до них і не наважувалась сказати, що пора б уже перестати палити казенні свічки і відпочити час, бо ж попереду день.

Котляревський співчував колишньому солдатові: начальство ставилось до нього несправедливо, постійно чіплялось, лаяло, якщо він діяв "по закону", коні давав по черзі, а не тим, хто "виривав з горлянки".

Ранком другого дня Котляревський закінчував свій сніданок, коні були подані і, як сказав доглядач, все готово і можна рушати. Та в цей саме час на станцію вихором підкотила поштова карета, і ледве вона спинилась, як з неї вискочив у формі драгунського офіцера молоденький поручик.

Доглядач, полишивши Котляревського у хаті, вибіг з дому гостю назустріч. У вікно було видно, як поручик показував на запряжену карету, щось говорив, потім став кричати, коли доглядач щось відповів, штовхнув його в обличчя кулаком. Старий закрився рукою, зігнувся, готовий знести і нові стусани.

Котляревський не пам'ятав, як опинився надворі, поруч з поручиком:

— Як смієте?

— Я князь Олонецький, — ковзнув той поглядом. — Поспішаю і тому — смію.

Котляревський відчував, як кров сильними поштовхами б'є у скроні і темніє в очах.

— Соромтесь, мосьпане! Ви ж в сини йому годитесь!

— Я з дорученням. Мені потрібно...

— Всім треба... Кому цікаво без потреби труситися не такій дорозі?

— Але ж кажу: треба.

— Не знаю... Поки що бачу: ви нахаба... І якщо ви, княже... — крижаним тоном продовжував Котляревський, — якщо ви ось тут, зараз же не попросите вибачення у цього нещасного... — І поклав руку на лікоть поручика. Той зблід, потяг руку до себе, але вирвати не зміг.

— Ні!

— В такому випадку, мосьпане...

Доглядач, почувши у тоні капітана недвозначну погрозу і розуміючи, чим подібна розмова може скінчитись, кинувся перед офіцерами на коліна, тягнув руки, молив:

— Панове, прошу, молю вас, пожалійте мою сивину, адже мене проженуть зі

служби, якщо з вами щось трапиться, та ще з моєї вини… А куди ж я дінусь із дружиною? Не потрібно мені їхнє вибачення, ваше благородіє, — звернувся до капітана. — Я всіх відправлю. — Старий низько кланявся, а сльози, справжні сльози текли по його зморшкуватих щоках, сиве волосся розсипалось по обличчю, весь його вигляд викликав співчуття, щиру жалість. Котляревський, забувши на часину поручика, кинувся піднімати старого:

— Не годиться, голубчику, так, не годиться… Ви ж людина! Ви!.. Одначе… — Поглянув на зніяковілого молодика. — Ось — не рівня вам, пане, а людина проста, бідна… Солдат. Брав участь у Альпійському поході. З Суворовим ходив… А ви його — кулаком?!

Поручик мовчав, втупивши перед собою погляд. Не відповідав ні слова.

Сидячи вже в кареті, поряд з ротмістром — той устиг до сніданку розкупорити пляшку рейнвейну і тепер дрімав, — Котляревський докоряв собі, що так поспішливо від'їхав. Хто знає, що там нині на станції. Проїжджий князьок, може статись, поб'є старого доглядача, образить його жону, і ніхто за них слова не замовить. Всю дорогу не міг заспокоїтись. Лише на новій станції, де знов довелося ночувати, їх наздогнала ще одна карета, і він, розпитавши проїжджого чиновника про поручика, трохи заспокоївся. Виявляється, князьок нікуди особливо не поспішав; любитель пиятики, зажадав у доглядача горілки і разом з таким же проїжджим, як і сам, офіцером весь день грав у карти, дудлив горілку, а тепер, мабуть, сни бачить рожеві.

— Чого дивуєтесь, милостивий пане, така нині молодь пішла, — просторікував літній вже суддівський чиновник, п'ючи з блюдечка чай-кип'яток у прикуску. — Для батьків то як? Між тим, як видно, із достойної сім'ї отой поручик і, мабуть, маєтної. Ми, нахвалявся, володієм землями під Харковом! Ми — потомствені! Ми те, ми се…

Повечерявши, Котляревський не міг, проте, заснути і, спитавши дозволу у попутників, запалив свічку, яку возив з собою.

В баулі разом з новими книжками Карамзіна і Державі-на була минулого року видана збірка байок Крилова і його ж, переписані від руки, кілька картин із "Підщипи", чому особливо радів. Траплявся перший-ліпший випадок, і він перечитував їх, ці картини, тепер знав майже всі до останнього рядка напам'ять, міг би прочитати будь-яку сценку, був переконаний: "Підщипа" прикрасила б афішу якого завгодно театру, навіть імператорського. Між тим, цензура публікацію комедії заборонила, театри ж її не брали жоден, не кажучи вже про столичні.

Інший автор, ображений, полишений без уваги, не переставав би говорити на кожному перехресті про дику несправедливість, а Крилов, якщо хто із друзів починав розпитувати про п'єсу до того ж і співчуття висловлювати, посміювався, ставився до історії з "Підщипою" майже спокійно, навіть якось байдуже, і не відмовляв, однак — зрозуміло, лише друзям — "на один вечір" почитати досить вже розтерзаний рукопис.

Крилов довірив свою "Підщипу" і Котляревському, і не лише прочитати, але й дещо перебілити для себе. Всю ніч, читаючи і перечитуючи комедію, Іван Петрович дивувався дотепності автора, стильовій неповторності, встиг виписати три картини і

ранком відніс рукопис господареві.

Якби довелось взяти у Полтаву лише ось ці дванадцять аркушів з випискаМи і нічого більше не встигнути, і тоді вважав би, що недаремно прожив у столиці всі .ці майже два роки. Звичайно, жаль, не перебілив всієї п'єси, не встиг... Помилку свою він виправить три роки згодом, знаходячись з дорученням у Санкт-Петербурзі. В два вечори перепише її від першої до останньої сторінки, а потім, повернувшись до Полтави, ще й поставить її... Та це буде пізніше. А поки що, прихилившись до віконця у поштовій кареті, пригадував останню зустріч з дивним, незрівнянним Крилевим.

3

Кожного разу, переступаючи поріг цього дому, відчував себе так, нібито з'являвся в часи оні перед очі командуючого з доповіддю, оглядав себе, осмикував мундир, ще раз думав над тим, що і як скаже...

Господар, обкладений за звичкою подушками і книгами, иапівлежав на низькому широкому дивані. Усмішкою зустрів гостя, простяг руки:

— Йди-но ближче, батечку, а то світло в очі — і не бачу лиця твого. Але ж блідий чому? Чи не занедужав?

Крилов потискував великими м'якуватими долонями тонку руку гостеві і повторював:

— Нездужаєш? Признавайся.

— Помилуйте, Іване Андрійовичу, я здоровий... А ось ви як?..

— Пісенька моя, голубе, скінчена. Задишка клята мучить, а так би ще й нічого... Мине, думаю, якщо... гірше не стане.

— Не стане, не повинно ж... Вам би поблизу моря пожити, в краї теплі десь під осінь перебратись... І, повірте, знаю, все б у вас минулось.

Крилов у відповідь лише усміхнувся дружньо і печально водночас, в його усмішці були і знання життя, і сердечність, і особлива, криловська, лукавинка.

Вони були майже однолітки — кожному перейшло за сорок, і тому, забуваючись іноді, звертались один до одного по-простому — на "ти", та, похопившись, замовкали; Іван Петрович навіть просив вибачення, що викликало саркастичну усмішку Крилова:

— У кого ти, батечку, подібних церемоній набачився? Чи не у китайців? То начебто у них не бував. А може, у турків запозичив?

Поглянувши один на одного, вони раптом починали весело, від душі сміятись, причому Котляревський сміявся так заразливе, що, дивлячись на нього, не міг утриматись і Крилов і, сміючись, поохкував, стогнав, витираючи високе чоло великою кремовою хусткою:

— Заморив...

З кожною новою зустріччю вони ставали дружніші, один в одному бачив саме ту людину, котрій можна довірити найпотаємніше, розповісти, над чим працюєш, що хвилює, викликає сумнів, такий не зрадить, зрозуміє з напівслова, дасть пораду від душі, щиросердно, а на випадок потреби підтримає, подасть руку товариської допомоги; а коли-не-коли вечірком, після дня нелегкої праці, з таким приємно і

посидіти, про те, про се погомоніти, почаювати.

З сивими скронями і глибокими темними западинами під очима Іван Андрійович виглядав старше своїх літ, до того ж і важко дихав: давалась взнаки тучність, а можливо, і вогкувата погода. Зрадівши, проте, гостю, на часину забув про нездоров'я, всадовив його побіля себе в крісла, заметушився, подзвонив слузі і наказав негайно приготувати свіжої кави: "Вгощу тебе, батечку, питвом заморським, сиріч, кофеєм..." І, поки слуга вештався, розпитував, як живеться Івану Петровичу в столиці, чи добре беруть "Енеїду" у книгарнях, він особисто прочитав її двічі і збирається читати ще раз. Чому? "Шукаю, мосьпане, огріхи, а замість оних, з кожним разом відкриваю в ній незмінне щось нове. А що сіє значить?"

Задоволене мружачись, Крилов довго дивився на гостя, чекав відповіді, а той не квапився, ніяково мовчав.

— Не відаєш? — Шумно видихнув Крилов, сів ближче. — Якщо я бажаю перечитати книжку і кожного разу знаходжу в ній дещо нове, то, без сумніву, оная книга в деякому розумінні явище, сиріч, хай буде вам, мосьпане, відомо, предмет справжнього мистецтва, а не якесь там цвенькання. Так-с... І не кивайте, голубе, ніби нічого не розумієте... Краще ось пийте, поки гаряче.

Крилов підхопив обома руками чашку, подану слугою, і швидко став пити, злегка посапуючи. Котляревський пив маленькими ковтками, смакуючи духовитий напій.

— Помилуй боже, сперечатися не маю наміру, і все-таки перебільшуєте.

— Ніскільки, — пихтів Крилов. — Де в чому я все ж таки трохи кумекаю.

— Я не проти... Але ж... От напій — чудо. Дякую! Однак повернемось до справи... Мені ще багато працювати, а ваше слово не кличе до цього, буцім я все зробив.

— О, я цього не говорив, голубе, ні-ні. Наш брат поет мусить до останку працювати, така наша планида. І вважаю, що так і повинен робити кожний, хто поважає читача і, звичайно, працю свою.

— Ось саме про це я й хотів сказати, коли дивлюсь ваші байки... Це ж перлини!

— Негарно. Мова ж не про мене. І хто б міг подумати; Котляревський — і такий хитрун!..

Велика скромність, якою відзначався Іван Андрійович, не заважала, однак, йому прислухатис до похвали, причому дуже приємної його серцю, бо виказувалась дорогою людиною, якою вважав гостя.

Випивши ще по чашці кави, і гість, і господар помітно підбадьорились, хоч і без того були вахопдені ресідою, переказували один одному останні новини, які в ті дні займали завсідників столичних салонів І, насамперед, служителів муз.

Цими днями Котляревському вдалося побувати в Маріїнському театрі на балеті з великим Дідло. Залишаючись під яскравим враженням від побаченого, розповідав, як публіка захоплено зустрічала знаменитого артиста.

— Але, скажу вам, і є-за що: танок Дідло — справжнє мистецтво! Легкість, малюнок дивовижні.

Потім розмова перейшла на суто літературні новини. Не вірші Батюшкова, не п'єси

Шаховського займали в ті дні літературні кола — багатьох вражала розпочата кілька років тому робота Гнєдича.

Микола Іванович Гнєдич — ще молодий (у дев'ятому році йому виповнилось лише двадцять п'ять), — приїхавши з Москви, де навчався в пансіоні при університеті, уже шість років жив у Санкт-Петербурзі і тут скоро став відомим як автор повісті "Моріц, або Жертва помсти" і роману "Дон Коррадо де Герера"; про ці речі говорили переважно знавці літератури, нічого особливого в їх появі не знаходячи. Та незабаром колишній вихованець Полтавської духовної семінарії, а потім Московського пансіону приступив і ось уже третій рік успішно просувається в роботі над російським перекладом знаменитої гомерової "Іліади". Такий труд міг бути під силу теж поету, причому високообдарованому і до того ж такому, який би знав мову старогрецьку, як і свою, рідну. Гнєдич знав і грецьку, і російську, і виявився до того ж чудовим поетом.

— Земляк мій, — не без таємної гордості за свого молодого друга Миколеньку Гнєдича мовив Котляревський. — Більше того, в одній семінарії навчались, правда, в різні часи.

— Ах так, він теж полтавець?! Подумати тільки, невже у вас саме повітря народжує таланти?!

— Земля, Іване Андрійовичу, багата, і, звичайно, люди не без іскри божої...

— Земля російська одвіку була багата талантами, тільки ж їм крила підрізували, простору не давали, причому, хто? Свої, вітчизняні, піклувальники. — Крилов зітхнув і надовго замовк.

Торкнулись і журнальних новин. Згадали нову книжку "Вестника Европы", в якій його редактор, він же відомий поет, Василь Андрійович Жуковський опублікував баладу "Кассандра". Заговоривши про Жуковського, Крилов відзначив, що ось, мовляв, один з кращих поетів наших днів — такого, мабуть, ні з ким нині і порівняти — тонкий лірик, трепетно любить все рідне і особливо природу і талановито вміє ону малювати.

— Це так. Жуковський дав російській поезії душу і серце, — сказав по хвилі Котляревський. — Згадайте його "Сільське кладовище" і його ж баладу "Людмила".

— Так, душу і серце...

— Але... — Почекавши, поки слуга прибере посуд і вийде, Котляревський продовжував: — Згодьтеся, Іване Андрійовичу, що цього поезії дуже замало, їй, поезії тобто, потрібно, щоб вона ще й кликала до щастя і добра, була сумлінням співвітчизників.

Крилов довго мовчав, потім відкинув нависле волосся з чола.

— Що ж, і це, мабуть, вірно. Думки твої, мосьпане, мені врозумілі і симпатичні. — Торкнувся руки гостя своєю, тим простим жестом начебто уклавши з ним союз на сердечну дружбу і братерство...

Вечір спливав поволі. Відшумів за вікнами холодний дощ. Час було прощатись. Котляревський волів би вже і відкланятись, але не міг підвестись, все ще сидів, хоч і розумів нетактовність своєї поведінки.

Перед тим як піти до Крилова, дав собі слово: щоб там не було, попросити у Івана

Андрійовича "Підщипу" [12]. Про існування якої йому розповів все той же Миколенька Гнєдич. Але як звернутися з таким незвичайним проханням до Крилова? Спиняла думка: а раптом відмовить? Скаже: на жаль, не можу, пробач, добродію, навіть обіцяти не буду… Відомо, що Крилов довіряв цей рукопис тільки друзям, певною мірою однодумцям і строго вимагав повернення його в точно визначений строк.

Бажаючи дати зрозуміти Крилову, що він знає про існування "Підщипи", Котляревський заговорив… про останні театральні новини і сказав, що ось нині в моді князь Шаховський, ставиться він "на театрі" майже щовечора, і написав, правду кажучи, чоловік чималенько — в один мішок не вбереш всього, а ось він, Котляревський, не в силі себе примусити додивитись хоч би один спектакль цього пана до кінця. П'єси його, далебі, бліді відбитки життя, а частіше — надумані, від таких, з дозволу сказати, п'єс на сон хилить. І тому він не може зрозуміти, чому в такому разі достойні уваги широкої публіки твори лишаються поза театром, театри їх не беруть, під різними приводами відсувають? Навіть такі ось, як "Школа лихослів'я", "Ябеда", "Недоросток" йдуть вкрай рідко, їх намагаються не помічати, а, крім того, є — він це точно знає — ще .й інші, не менш достойні речі, які не тільки не ставляться на театрі, але — подумати тільки — не публікуються, тому і прочитати їх не можна, бо ніде взяти.

Крилов слухав, але розмови не підтримував, і Котляревський, так і не зважившись заїкнутися про свою просьбу, уже став прощатись, обіцяв зайти на "вогник" як-небудь ще іншим разом, коли це раптом Іван Андрійович, нахилившись, дістав із бюро, що стояло біля узголів'я, невеликий у синій обкладинці рукопис і простяг гостеві.

— Ось ти, голубе, з басурманами зустрічався, і ніби ж не без успіху? А тут слова вимовити не осмілишся… Візьми-но.

Котляревський взяв рукопис, побачив передній напис, спалахнув від радості:

— Не наважувався… Рукопис цей, наскільки знаю, токмо друзям довіряєте, а я хто?..

Крилов глянув спідлоба непривітно, насурмив густі брови:

— Дивина… Одне слово, повернеш, коли прочитаєш, бажано, однак, щоб не тягнув.

— Та я зразу… Завтра ж…

— Добре… Тільки от переписувати не раджу…

— Та ні… А якщо одну-дві сцени?.

— Дивись сам…

Вітер, вогкий і холодний, особливо сильно задув на самому березі; з шумом розбиваючись об кам'яні парапети, важкі хвилі сповзали, відходили на деяку відстань, щоб через хвилину кинутися знов. Рідкі зорі яскраво світили з високого неба, а тонкий шпиль самотнього Петропавловського собору — по той бік Неви — розрізав легкі хмари надвоє, і деякий час вони йшли двома потоками, потім знову з'єднувались і рухались суцільною чорною лавою далі, за місто, аж у крижане море, небо там, вугільно-чорне, було без єдиної світлої цяточки.

Ні, холодно в той вечір не було і почував себе, як уже давно досі, добре. І все тому, що ніс з собою дорогоцінний рукопис; ось він, загорнутий у цупкий папір, шарудить

при кожному кроці під шинелею. Та найголовніше, що хвилювало, підносило у власних очах: великий Крилов, незрівнянний поет Росії лічив і його, автора ще не завершеної поеми, своїм другом і тому-то довірив, можливо, найдорожче із того, що мав нині, обдарував своєю дружбою...

Полтаву він розгледів вже під вечір. Між дерев замиготіли бані церков, гострий шпиль католицького костьолу, вздовж пригірка побігли хати, крамниці; і нарешті розгледів веранду, що, ніби ластів'яне гніздо, приліпилась до будинку на самій горі. Здалося, що на веранді він розгледів і високу, у чорному, постать. Мати! Боже мій, матінко!.. І знову — вкотре вже! — постукав ямщикові: гони ж, гони, хлопче!..

Повільно, ох, як повільно рухався пором! Здається, і Ворскла під ним — рідна, прекрасна, у зелених берегах — застигла, а берег — той, другий — не наближувавсь, а віддалявсь. І все ж таки ось вони, сходини! І перший знайомий — старий посивілий, як голуб, будочник. Ніби в тумані, проплив ліхтар; будочник, катеринівських часів солдат, не впізнав капітана, освітив ліхтарем приїжджого, щоб переконатись, а хто ж пожалував у губернський град. І як тоді — вісімнадцять років тому, біля Київського в'їзду — глухо мовив:

— З богом!..

Нарешті, нарешті, він дома, біля рідного порога! Скінчилась довга, як безвість, дорога в тряских поштових каретах, стомлююче висиджування на станціях, кружіння перед очима сумних краєвидів, від чого можна втратити здоровий глузд...

Побачивши його, мати не скрикнула, якусь мить не могла ворухнутись, складені на корсетці руки її тремтіли. А він, лишивши двері відкритими, ступив крок, ще один, кинувся ближче, підхопив її під руки: вона раптом захиталась і впала б, якби не підтримав, підломились ноги.

Припала до пропахлої весняною свіжістю шинелі і завмерла. Не відпускала, ніби боялась, що він ось зразу, ще й не роздягнувшись, поїде, знову відлетить у далекий незнаний край.

Він гладив сиве волосся, пониклі худенькі плечі:

— От і добре!.. Добре, — повторював і повторював, відчуваючи, як щось душить його, не дає дихати.

А вона не могла відірватись від нього, не могла стишити дрожі, яка раз по раз струшувала нею, ніби їй було то холодно, то невимовне парко.

— Це мине... мине, — говорила стиха, дивлячись на сина крізь щасливі сльози.

Він був такий, як і колись, тієї далекої весни дев'яносто третього року, коли вперше проводжала в Коврай, до пана Томари, таким пам'ятала його і пізніше, в день повернення додому, таким пішов на військову службу, і ось тепер він такий же — стрункий, і високий, і худий, щоки рівні, аж плоскі, і хоч обвітрені, але ж надто засмаглі, аж ніби чорні, і шия, як у юнака — тонка і довга.

У неї зразу ж з'явились турботи, які вважала найголовнішими: треба так зробити, щоб він поправився, не був таким худим, інших турбот у неї вже не було і ближчим часом не передбачалось.

Допомогла роздягтись, віднесла шинель в передпокій і повісила, щоб потім почистити, затим тут .же повернулась, всадовила в любиме ним крісло, сказала, щоб там і сидів, поки вона приготує помитись, покличе служницю, що, мабуть, пішла спати, разом вони внесуть корито, він же нехай поки що посидить, відпочине, потім вони разом повечеряють, а щоб йому було чим зайнятись, принесла скриньку з люльками і тютюном, що зберігся.

Вона світилась, ніби її раптом осяяло сонце та ось так і застигло на обличчі. У дверях обернулась:

— Не віриться, що… повернувся. А він, огорнутий раптовою тишею, зігрітий домашнім затишком, спитав:

— Як ви тут, мамо?

Усміхнулась лагідно, похитала головою:

— А ти не знаєш?

— Ні…

— Змучилась… чекаючи, — зітхнула і більше ні слова, та й навіщо вони? Він усе зрозумів, уявив її одну в кімнаті у довгі зимові вечори зі своїм незмінним в'язанням біля згасаючого каміна, коли за стінами скаженіє хурделиця, скиглить у піддашку, торохтить у шибку, шпурляє грудками снігу, а коли вщухне, стане глухо нараз, неначе навкруг все вимерзло, вилюдніло. Гостро відчув, як завинив перед нею, як дорога вона йому, в цілім світі єдина. Поривчасто підхопився з крісел, взяв маленькі сухі руки у свої і, похапцем обціловуючи їх, зігріваючи теплим диханням, говорив і говорив:

— Не поїду вже! Ніколи… З вами буду. З вами!..

5

В губернському місті Полтаві того дня нічого особливого не трапилось. Місто творило своє узвичаєне життя.

В гостинному ряду, як і належить, о сьомій ранку загуркотіли засови і пудові замки — то прикажчики відчиняли лавки, рундуки і крамниці, солодко позіхали, аж ніби розривало їм роти від позіхання, хрестились на бані церков, в яких дзвонили до заутрені. На Кузнецькій греблися по калюжах дві гарби з сіном, і здавалось, вони не їдуть, а пливуть, а на самому вершечку, на сіні, чорніли смушкові шапки вожчиків, в повітрі свистіли батоги:

— А цоб — цабе!..

Воли ж нехотя помахували хвостами і йшли собі, як і раніше, спокійно, розмірене. Раптом вереснуло порося, випорснувши з двору навпроти, воно мало не потрапило під гарбу, та, обляпане багнюкою, вискочило і прожогом кинулось у розкриті ворота. І сміх, і гріх.

Високо піднімаючи ноги, щоб небавом не вскочити у калюжу, бігли чиновники у присутствен! місця, кутались у шинельки, метляючи полами по мостовій. Прошествувало троє ченців із Хрестовоздвиженського монастиря; здоровий, пикатий ішов попереду, а двоє тяглися позаду, несли щось важке, самі ж худі, аж сині, у благеньких рясах, як видно, послушники, ще молоді, лякливі, час від часу позирали на

свого старшого, а той на них, здавалось, не глядів, та вони знали: він все бачить і чує, а тому йшли, ні на що не звертаючи уваги. Місячи на мостовій грязюку, прошвендяла, ламаючи ряди, інвалідна команда.

Губернське місто, як і кожне місто, жило своїм приватним життям, його ніскільки не обходило, що десь безкінечними шляхами найбільшої у світі імперії летять, поспішають кур'єри у особливо важливих справах, не жаліючи ні коней, заганяючи їх на смерть, ні самих себе. У вищих сферах вирішувались долі держав, а в північній столиці вже збирався в далеку дорогу, у саме серце Порти, полководець і дипломат Михайло Кутузов, лише через нього мали надію умовити султана на мирні контракти, і те потрібно було робити якнайскорше, бо на заході збиралося знову на негоду: гроза Європи — імператор французів — готував армії, квапився до нової сутички з білим царем.

А тим часом в маєтках генерал-губернаторства, як і по всій Російській імперії, жиріли з чужого поту панове поміщики та підпанки, бісилися з безділля, а їхні підлеглі, як під'яремні воли, падали з ніг від непосильної праці, вмирали під канчуками на конюшнях, гибіли в закіптюжених хатах-могилах...

Про ці та інші події у губернському місті знали далеко не всі. Купці й прикажчики, чиновники, духовні особи, військові, вчителі гімназії і повітового училища, робочий люд цехів навряд щоб навіть здогадувались. Всяк жив своєю хатою, своїм двором. У всякому разі, так могло здатись. Тому-то, можливо, мало кого обходило, що врешті після багатьох літ розлуки повернувся під батьківську стріху єдиний син колишнього канцеляриста магістрату — здається, навіть із дворян, що мав за собою — горе та й годі! — лише свбю хату та п'ять душ дворових, — відставний капітан, та ще, як кажуть, пііт, автор виданої десь книжки Іван Котляревський. Приїхав то й приїхав, нехай собі. Де не їздив, а все ж повернувся, а краще, мабуть, сидів би дома та не рипався. Хіба що старі друзі та приятелі зраділи, прочувши про його повернення.

Ранком Парасковія Леонтіївна внесла синові сніданок, сама сіла насупроти за столом. Було їй приємно дивитись, як він прилаштовує серветку, тонко ріже хліб і їсть, присуч вала глечик топленого, з золотистою шкуринкою, молока, солоницю, миску з товченіками, які син полюбляв ще змалку, чай, заварений на глоді, приємний на смак, а головне — такий чай заспокоює, знімає, якщо, не дай господь, з'явились, болі у грудях, як-не-як, це корисно, особливо зараз — після такої тривалої поїздки, нехай п'є і їсть на здоров'я.

Проте, вона не тільки дивилась і спостерігала, як снідає син, але й говорила.

Голос у матері тихий, рівний, жебонить і жебонить, ніби той струмок лісовий, а Іванові видиться в ньому тепла усмішка, сердечність, а часом чується і тонка, ледь вловима іронія.

Вчорашнім вечором розповідала про старих знайомих: хто і де служить, а хто оженився вже, інший з Полтави виїхав, подався кудись світ за очі. Сьогодні згадала раптом Федора Міклашевського. Це той, що вчився "разом з тобою у дяка Никодима, а потім і в семінарію в один рік пішли, його отець Іоанн Станіславський — пригадуєш? —

відрізняв, говорив: "Здібний отрок, якщо вчитися буде..." Федір, однак, теж не закінчив семінарії, пішов з останнього курсу, служив у Новоросійській канцелярії. І що ж? "Починав підпихачем, підканцеляристом тобто, та ти знаєш, а нині — що б ти думав, сину? — перший помічник столоначальника, його благородіє, пан, так просто і не під'їдеш, хіба що на козі".

Іван усміхнувся: він вже чув про стрімке підвищення по службовій драбині Федора, вчора сама ж розповідала, тільки без подробиць. Вона кивнула: так, розповідала, та, мабуть, забула, стара стала. Проте, що ж в тому поганого, коли і вдруге про цікаве згадати? Може, що й забулось за першим разом, тепер от доскаже. З Федором, чи то пак, паном Міклашевським, повторюю, так просто нині не поговориш, ніби підмінили чоловіка, а стару матір свою, що билась як риба об лід, поки сина вчила, в люди виводила, одержуючи по смерті мужа — секунд-майора — мізерний пенсіон, так він ту матір у глушину, в далеке сільце до якихось родичів, а може, знайомих, відправив доживать, найняв візника, той і одвіз, а синок, бач, і не поїхав з нею, бо зайнятий — і службою, і тим, що дім свій кінчає на Ярмарочній, там такий домище, що й у купців не в кожного побачиш. Он який Федір Міклашевський. А ти кажеш... А от Михайло Васильович Амбросимов, архітектор губернський, мешкає зі своїм чималеньким сімейством у старій халупці, купленій до того ж у розстрочку, і — люди переказують — господар тієї халупи збирається викинути пана зодчого, бо, бач, не доплатив якихось рублів...

Мати помовчала, підсунула ближче до сина кухлик з молоком, — хай наливає собі, поки тепле, — і продовжувала:

— А Руденка пам'ятаєш? Той багатіє. Ще одну кам'яницю звів на Дворянській, огорожею обвів — і собака не перескочить, у гостиннім ряду лавку нову відкрив, у великі негоціанти пнеться, авжеж, мало не самого Зеленського обскакав, а братів Алексєєвих то вже давно позаду лишив. І синок його — той, що з семінарії вискочив до сроку, — тепер у батька перший помічник, в кареті розкочує, ходить йому, бач, становище не дозволяє. Що йому ваша латина та піітика? Перед ним ті самі вчителі шапки ламають, коли загледять карету та сірі коні, що не ходять, а летять, землі, здається, не торкаючись. Ось як люди живуть, що їм війна з якоюсь Туреччиною, книги, які інші пишуть, їм добре у своїй господі, затишно, люди заради них піт проливають, з ніг збиваються, а вони живуть собі у тому добрі... "А ти, сину, кажеш. Отак треба жити. Ти, мабуть, і не знав?"

Запитала, а він не відповів, саме допивав глечик, витирався вишитим рушником.

"Еге ж, — додала мати, — м'ясо нині на цілу копійку підскочило. Кажуть люди, не к добру, коли б війни нової не було. Не чув про те, сину, у Петербурзі? Що там нині говорять? Нічого не говорять? Так... Еге ж, про м'ясо. Ще з місяць тому воно було по п'ять копійок з грошем за фунт, а оце три дні тому, чула, просять по семи і навіть по восьми копійок гнуть. Буцім пан губернатор заборонив продавати дорожче, так хіба ж цехові послухають? У них свій закон; "не хочеш — не бери". І князь їм не указ, з живого і мертвого здеруть. Не добрались до них, а коли й доберуться, то у обивателя, мабуть,

душі вже не буде". Мати ледь приплющила очі, ще не згаслі, чорні, і брови, густі, рівні, розійшлися, а по обличчю, тонкому, схожому на синове, побігла та й розтанула усмішка.

І син оцінив це: вірно сказано. Проте знову промовчав. А мати згадала і князя, нового генерал-губернатора, Лобанова-Ростовського Якова Івановича. Люди кажуть, строгі їх сіятельство, навіть дуже строгі, а взагалі ж, доступні: хто з суплікою до них — приймуть, вислухають, потім, можливо, всього і не зроблять — скоріше так і трапляється, — але спасибі і за те, що слухають, не відмовляються. А іще кажуть: князь служивих людей шукає, навіть у Санкт-Петербург їздив, чиновників навіз нових. Губернія ж у нас, люди, бач, потрібні...

Іван слухав, мотав на вуса. Мати, як видно, і вела до того, щоб знав, як і де ступити, з ким зустрітись, якщо забажає знову у службу.

Після сніданку пішов до себе, розбирав папери, книги, розіклав все те у шафи, окремо — не на виду — кілька пач кунків з "Енеїдою". Коли ввійшла мати — принесла квасу свіжого куманець, — ставив останній пакунок. Мати ще не бачила нового видання поеми і зразу помітила її.

— Намучився з нею?

— Всякого було... позаду вже.

— Тепер відпочинь. Забудь погане. Не думай.

— Як же не думати? Ажити як?

— Думки різні приходять, як я мислю, від невлаштованості, незатишку, а чи тобі дома погано?

— Що ви, матінко? Вашими турботами зігрітий, почуваю себе, як в юності. Тільки ж не всидіти мені вдома, послужить би ще, та не знаю, може, старий став, непотрібний?

— Звідки в тебе таке?.. В твої роки інші життя починають.

— Ви про своє, мамо, а я ж про службу.

— І я про те... До князя йди. Він прийме і, надіюсь, прийнявши, не відмовить, уважить твоє бажання, а коли ні — дасть бог і так проживем. Чи багато нам з тобою потрібно? Вистачить і пенсіона.

Розтривожений турботою матері, низько схилившись, поцілував їй руку — маленьку, ще більше, здавалось, схудлу з часу останньої розлуки, одне було незмінним — вона пахла, як і в дитинстві, м'ятою. Вдихнувши того запаху, відчув, як дивною силою повниться серце, і ніщо, здавалося, в світі не в змозі спинити чи застрахати, і він сказав матері, що обов'язково скористається порадою і піде до князя, хоч і противног принижуватись, просити, ще живуть у пам'яті ходіння по петербурзьких вітальнях. Але сьогодні він працюватиме, треба ж паперам лад дати, він чимало записував в Петербурзі, а ще більше в дорозі, і, правду кажучи, дещо засіло в голові, спокою не дає, і з цим теж волів би, поки задумане не зів'яло, не згасло, розібратись.

— Аякже, сину, працюй, я тобі не заважатиму.

І пішла до себе, а він, одягши, за звичаєм, свіжу білу сорочку, присів до столу, а небавом присунув стілець ближче. Буде служба чи не буде, а він працюватиме.

Безсонні ночі, болючі сумніви, переписка — вкотре! — заново — все це було, є і неодмінно буде, але так, мабуть, і треба, бо нема ж легких шляхів у житті, а в мистецтві — і поготів.

Не помітив, як і завечоріло. Ввійшла мати, запалила всі чотири свічки у старому мідному шандалі і поставила серед столу, а він, у білій, як сніг, сорочці, розстебнутій на два верхніх ґудзики, сяк-так зачесаний, писав і писав, ледь нахиливши голову. Строфа лягала за строфою на чистий, як ранкове світання, аркуш паперу, щоб завтра чи післязавтра бути переписаною заново, і після того ще багато разів.

Не чув, як двічі відхилялись двері: то мати, не входячи до кімнати, стоячи на порозі, з ніжністю і тривогою дивилась на нього, але не кликала, не просила лягти, бо вже пізно, проспівали на Мазурівці другі півні, не сміла заважати, добре знала, що нині з ним не поговориш, думки його шугають далеко десь від рідної хати, може, в незнаних землях серед невідомого люду.

Тихо причиняла двері і йшла до себе, потім поверталась і знов таки йшла і довго, поки він працював, товклася з кутка в куток; прокидалась служниця тітка Орися, питалася спросоння: "Га? Що? То я зараз..." — і лягала знову. Мати чула все: і як він запалював люльку, ходив по кімнаті, сідав до столу; вона не могла заснути, ніби і сама сиділа поруч з ним, ділила сумніви і тривоги, успіхи і невдачі, все-все — навпіл.

У нічній тиші, як звичайно, добре думалось. Пригадувались щасливі роки разом з Петром, коли вони, ще тоді зовсім молоді, схилялись над Івасевою колискою і мріяли про синове майбутнє, всією душею прагнули, щоб було воно щасливим, а якщо Івась буде щасливим, тоді і ім обом нічого іншого не треба. Давно вже нема Петра, одна лишилась з сином, не хотіла вітчима для Івася, хоч і знаходились люди — не стара ж ще була і, мабуть, непогана, а от не хотіла нікого — і край. Аби Івась був здоровий і щасливий, тільки він, її син, щастя і надія її... І зараз, в нічній тиші, молила бога не лишити єдиного її сина своїми милостями, влаштувати долю його, знайти йому ласкаву і вірну дружину, щоб любила, оберігала від зла і неправди, прощала і характер — іноді ж Івась і слово скаже не так і спалахне, то мати розуміє, а чи зрозуміє дружина? Їй, матері, більшого щастя, ніж бачити сина поруч у доброму здоров'ї і добрі, не треба. А ще б їй онучку, хоч би одну — тоді б і зовсім було добре. З цією думкою, замріяною усмішкою на вустах і задрімала.

А син все ще сидів за столом, не вкладався до сну, хоч і проспівали на тій же Мазурівці вже й треті півні, і лише тоді, коли на дзвіниці Успенського собору задзвонили до заутрені, відклав стосик паперів і підвівся з-за столу, розправив плечі.

День і ніч під рідною стріхою йому працювалось навдивовижу гарно, не пам'ятав, коли востаннє так почував себе, був захопленим, не помічав, як плине час, а втома і не торкалась.

Чи це не щастя?..

6

Другого дня пішов до міста. Навіть і не поснідав як слід, нашвидку одягся — із хати. Мати не затримувала: розуміла його нетерпіння.

Все хотілося побачити, почути, отож і поспішав, як на побачення з дорогою серцю людиною, і мимохідь з болем помічав, де з'явились перші зморшки, з радістю відзначав зміни на краще. Щоправда, мало було тих змін. Як п'ять і десять років тому, лишались величезні вибоїни на мостових, невсихаючі калюжі, на підгір'ї ліпились врослі в землю мазані халупи, ті самі були і Полтавка, і Рогізна, що пересікали місто, поспішали до багатоводної Ворскли вниз луками. І, здається, та ж сама карета — він бачив її літ п'ятнадцять тому і на тому самому місці — на розі Пробойної і Протопопівської, вона застряла, причому глибоко, по самі колодки. Мовчки, з одеревілим від старання обличчям, кучер невзамашку шмагав по черзі то корінника, то бив ліворуч по харапудистій в сірій піні кобилці, то праворуч — по чорній, лискучій від поту, хребтині коня, і все даремно: карета ані руш.

Якийсь молодий чиновник — у вузьких смугастих шта нях і сюртучині в обтяжку — раптом спинився, поглянув на кучера, на карету, здвигнув плечем і побіг дрібушасто далі. Духовна особа, виповнена внутрішнього спокою і благочестя, пройшла мимо, навіть не глянувши в той бік. Звична картина, як і колись, ні в кому не викликала і натяку на протест, навіть не дивувала.

Котляревський наддав кроку, готовий вже втрутитись, примусити фурмана, якщо вже не силою, то словом, зійти з козел і підштовхнути карету, це ж він міг, плечі мав круті і розлогі. Але тут корінник — вороний широкогрудий красень, — присівши на задні, рвонувся — вся збруя на ньому затріщала, — і важка карета зрушила з місця, ще трохи посунулась і викотилась на рівне. У віконці пропливло круглясте біле личко під шапкою-бояркою, кокетливо зиркнуло з-під тонких бровенят і щезло, карета гойднулась і м'яко покотила далі на Протопопівську...

Помітив, однак, дещо і нове. Ось ще один герберг [13], поруч з ним — кофейний будинок, помітно розрісся гостиний ряд, а на Круглій площі з риштовань вже визирав пам'ятник Слави. Фарбували дах на будинку присутствених місць. Зведено вже губернаторський палац, а у дворі оного і дім для віце-губернатора. Одержало нове приміщення і поліцейське управління, і під тим же дахом — нижній суд, казначейство, квартири городничого і поліцмейстера. Не забули воздвигнути і тюремний замок — як же без нього? Полтава — не гірша інших губернських міст імперії.

Йшов далі. Впізнаючи щось давнє, яке знав колись, ще в юності, переживав не зрівняне ні з чим душевне піднесення. Ось будинок духовної семінарії, він повністю зберігся, ніщо в ньому не змінилось, хіба що де-не-де облетіла фарба на вікнах та ґанки стали нижчими, неначе вросли в землю, а може, то так здається — адже він сам, мабуть, підріс, став вищим. Петрівська площа лишилась такою ж, як і в далекі ті роки, коли ходив до дяка, а онде і входи в підземелля — "міни", в них колись мало не заблукав, та щасливий випадок допоміг знайти хід на поверхню, а тоді настрахався, і зараз, хоч скільки минуло, в душі крижаніє від однієї згадки. Ті самі пустирі, зарослі споришем, дерев'яні, почорнілі від дощу і снігу, тротуари під парканами на Пробойній, калинові зарості по підгір'ю на Мазурівці, а за Ворсклою — зелені гаї послались до синього, щезакн чого в тумані обрію. Той же монастир на горі, як відлюдько, сумний і

одинокий. І насипи навколо міста, що лишились від часу Полтавської битви. Подекуди вони обсипались, заросли бур'янами, та не важко уявити — високої уяви не потрібно, — що тут діялось сто літ тому: свистіли кулі над полем, лютував під стінами фортеці молодий король шведів...

Над містом пливли, хвиля за хвилею, уповільнені звуки церковних дзвонів, звали молільників у свої приходи; і вони йшли: одні — пов'язані чорними шалями, прикажчики — у каптанах і високих чоботях, ремісничий люд — в потертих піддьовках, чиновна братія — в легких шинельках.

А він — додому: мати, мабуть, прогледіла очі, видивляючись, дожидаючи з обідом, за давньою звичкою, сама до столу не піде, чекатиме годину, дві, хоч до самого вечора.

Ходив до міста і на третій день. День той вийшов більш тривалий, і не без причини: зустрів старого знайомого.

На Сампсоніївській площі ще здалеку помітив невисоку окоренкувату постать Амбросимова і поспішив назустріч. Зовні Михайло Васильович скидався на звичайного собі прикажчика з гостиного ряду — у такому ж каптані, в чоботях з високими халявами, та варто було йому вимовити слово — і враження розсіювалось, перед співрозмовником ставала людина у всіх відношеннях цікава.

Побачивши офіцера, що йшов, поспішав назустріч, Амбросимов спочатку не звернув уваги — в Полтаві нині воєнні чини — не рідкість, але, поглянувши пильніше, — щось у цьому на диво струнку офіцерові звертало увагу, — спинився, хвилю якусь стояв мовчки і раптом широко розвів руки, худе смагляве обличчя освітила по-дитячому радісна усмішка:

— Ба-ба!.. Іване Петровичу! Рідний мій! Обійняв, розцілував, змахнув непрохану сльозу:

— Безмірно радий!..

— І я... Скільки років І..

Вони — зодчий і пііт — зустрічались порівняно не часто — у кожного були свої турботи, — та коли траплялась така зустріч, вона лишала у них відчуття свята, яке довго не минало.

Амбросимов належав до тих людей, які могли б зробити честь кожному місту, однаково — великому чи малому, губернському чи повітовому. Від того, що такі люди мешкають далеко від столиць, вони не стають гірші, душа їх не тьмяніє, не слабне зір і смак, розум лишається гострим; вони у постійних трудах і турботах, інтереси їх широкі, значно ширші і змістовніші, ніж у інших столичних "світил", а цікавить їх буквально все: життя простолюдина і його повсякденний побут, як будує він своє житло і як живе в ньому, їм вкрай необхідно знати, що з'явилось нового у світовій архітектурі, де і ким побудовані нові палаци і храми. Ці люди уважно стежать за всіма новинами, життя їх до краю наповнене, нудитися чи вдаватися в сум їм ніколи, вони ж бо у безперервному русі; їх кревно турбує доля міста, в якому вони живуть, вони вміють зазирнути і далеко наперед, роздивитися за нечіткими обрисами справжню перспективу, і тому-то декому із сучасників вони, як кістка у горлі; зрозуміло, завжди знаходяться такі, яким не

подобається незалежність суджень губернського зодчого, при нагоді дехто із можновладців дозволить собі і висловитися приблизно так: "Нехай пан головний архітектор не вважає, що він у нас головний..." Ці погрози ніколи не лякали Амбросимова, під гарячу руку він говорив, не примушуючи себе надто обирати вирази, що в першу-ліпшу хвилину готовий розпрощатися з кріслом, вони аж ніскільки не спокушає його, службу він знайде, аби шия — ярмо одягнуть. Одначе їхати не поспішав, лишалась сила-силенна нерозв'язаних справ саме тут, у Полтаві, обивательській, сонній, байдужій до його переживань, з неї іншим разом хотілося тікати світ за очі, лише б подалі, і разом з тим безкінечно дорогій його серцю. Треба б оце побудувати приміщення для гімназії, відкрити пам'ятник Слави, ради цього і багатьох інших справ він жив і трудився, твердо знаючи: інший не зробить того, що може тільки він, Михайло Амбросимов, тому-то думати про майбутнє Полтави, бачити її обличчя вже зараз слід тільки йому, а не комусь іншому.

Не вперше, виведений із рівноваги, кидав в обличчя якомусь градоначальнику, а траплялось, і самому генерал-губернаторові, що й ноги його більше не буде в губернській креслярській майстерні, нехай хто завгодно займається всіма тими проектами і підрядами, а з нього досить. І все-таки втручався, говорив, де і що потрібно будувати, і все це безкорисливо, навіть не помишляючи про законне винагородження за свою працю. Єдина свята мета, заради якої він нехтував відпочинком і самим здоров'ям — було місто, куди він одного разу приїхав на день чи два в гості до приятеля та й лишився на все життя.

Він прагнув єдиного: нехай вона, Полтава, стане кращою, вулиці просторіші, рівніші, а люди в ній живуть зручно, чисто, і нехай всі, у кого є очі, не перестаючи, милуються кожним будинком, храмом, пам'ятником, навіть лавкою у гостиному ряду, гербергом, кофейнею.

Губернатори, починаючи з Солнцева, і генерал-губернатори з ним рахувались, а він з ними — ніколи, сперечався, забуваючи, що розмовляє з "його сіятельством", а не купцем чи розбагатілим козаком, що вирішили побудуватися в місті і відкупили для цього сотню-другу саженів землі у губернського правління. Його любили і водночас сердилися на нього, не відпускали, коли, кинувши папери на стіл, кричав: "Ось вам мої прожекти!.. Фарби і картони! Досить з мене Полтави! Я ситий нею. Всю душу вимотала. їду! Мене кличуть у Воронеж, і там я відпочину."

Справді, Амбросимова кликали у Воронеж, запрошували і в теплу Одесу, а він... любив Полтаву, навіки полонений її ратною славою. І нікуди не їхав.

Він любив помріяти і, мріючи, малював в уяві місто майбутнього, бачив його через п'ятдесят, а то й сто років. Котляревський міг слухати зодчого годинами, іноді пробував і сперечатися з ним, і той ніколи не ображався, навпаки, радів, що є з ким схрестити списи, збуджено кричав:

— Ах як добре! Я ж і забув про це! І де ви тільки взялися на мою голову!

Котляревський ніяковів, чуючи подібне, але ж було і приємно: Михайло Васильович Амбросимов, кращий із зодчих, визнавав його, рахувався з ним, а траплялось, і

згоджувався.

Ще до закладки пам'ятника Слави спалахнула і з часом все більше розпалювалась гаряча суперечка: де йому стояти? Чи не краще прикрасити величним монументом Червону площу? Так думали в губернському правлінні, схилявся до цього і губернатор. Подейкували, що сам князь такої ж думки. Амбросимов зразу ж став дибки: ні і ні, категорично відкинув проект і запропонував місцем закладки пам'ятника обрати середину Пробойної вулиці — напроти Сампсоніївської площі. Це місце мало свої переваги: по-перше, там був центр головної вулиці, а окрім того, насупроти — велика і завжди багатолюдна площа. І все ж з'явились противники і цього, здавалось, переконливого проекту. І першим серед них, як не дивно, — Котляревський. Думку свою він висловлював відкрито, хоч і м'яко, чутка про це дійшла і до зодчого.

Одного разу, ще на військовій службі будучи і приїхавши додому у коротку відпустку, Іван Петрович зустрівся з Амбросимовим і в бесіді з ним делікатно, щоб не образити, висловив думку, власне, натякнув, що, як він гадає, кращого місця, ніж Кругла площа, де, як він чув, мають намір торгувати дьогтем і горілкою, не може бути для пам'ятника. Він якось говорив з одним знайомим — той родом із Петербурга — і ось там, у столиці тобто, чимало знаходиться прихильників цієї ж думки. За переказами, саме тут мешканці Полтави, її захисники, зустрічали переможця шведів. Опріч того, і місце найбільш підхоже — по суті це майбутній центр міста. Амбросимов, гарячкуючи, пробував суперечити, але Котляревський повів його на Круглу площу. Вони довго ходили, здіймали пилюку на пустирі, спотикалися на ямах і мало не падали, сперечалися уже відкрито, суперечку їх чули перехожі і здивовано спостерігали, як офіцер і якийсь чиновник, розмовляючи, беруться мало не за петельки. Котляревський уперто доводив правомірність своєї думки, і Амбросимов врешті здався.

— Ви мені, пане пііт, гм... гм... подобаєтесь, — широко усміхався зодчий, витираючи хусткою спітніле обличчя, — у вас відмінне відчуття перспективи. — Подумав, ще раз обвів поглядом площу, прозирнув всю ПробоЙну аж до Успенського собору, оглядівся навсібіч. — Гм... Саме тут, навколо площі, стояти найважливішим спорудам. Зровуміло, центру міста бути саме тут. А монументу Слави — тим паче... Як же так? Я — зодчий — і не врахував цієї істини?..

Він тут же відмовився від свого власного проекту і десь через тиждень після розмови з Котляревським висловив генерал-губернаторові Куракіну нові міркування, розповів про щасливу ідею спорудити пам'ятник Слави на Круглій площі, причому, не забув додати, що ідея ця належить не йому, надоумив його місцевий пііт Іван Котляревський, і додав, що саме такої думки і дехто в Петербурзі, додав не без таємного наміру вплинути цим на правителя краю...

Вони поминули гостиний ряд і вийшли до Успенського собору. В ті дні на соборі провадились чергові роботи: збиралися золотити маківки, а за одним разом білили і стіни. Роботи були, як на той час, досить складні, і Михайло Васильович майже кожного дня приходив сюди, щоб переконатися, чи все йде як слід, чи не потрібне його втручання.

Ремонтували дзвіницю. Вся у риштуванні, вона майже ховалася в них, і робітники на четвертому і п'ятому ярусах здавались крихітними. Кілька чоловік тягли цебро з розчином, воно хилиталось на всі боки, ніби вибираючи місце, куди б перекинутись. Побачивши це, Амбросимов замахав руками.

— Бога ради, тихіше!

Маляри почули, повільніше і обережно потягли цебро, і воно майже зовсім перестало хилитатись, а перегодя прудко пішло вище і вище.

Амбросимов полегшено зітхнув, змахнув піт з лоба:

— Ну і ну, прости господи! Не слухають, а я ж казав. Місяць тому один сміливець злетів з риштування, ходив не прив'язавшись, ледве до тями прийшов, але ж — каліка, а у нього діти... От і дивись та дивись, а майстер, мабуть, у кофейні сидить та потягує, як ви розумієте, не лише кофей. Прогнав би, а ким заміниш?.. Але вибачте, відхилився. Отже, дорогий мій Іване Петровичу, ви вдома. Ну і як — надовго?

— Як би вам сказати... Думаю, назовсім.

— Правда? Як це добре! Краще, ніж вдома, нігде не буде. Я ось не полтавський, а прижився і, як видно, тут і вікувати, — зодчий зітхнув і вже дивився, як на п'ятому ярусі робітники відв'язували цебро, перекидали вірьовку на інше, уже вільне від розчину. Чоло у зодчого, зібране зморшками, раптом розгладилось, усмішка освітила обличчя — Але разом з вами, та ще й інші знайдуться — то і Полтава за столицю зійде. Чи не так?..

— А чому б справді нашому теляті та вовка не з їсти? — кивнув Котляревський і теж усміхнувся: йому подобався Амбросимов і його вигляд — людини робочої, що завжди при ділі, завжди заклопотаної, вищою мірою освіченої, доброї, уважної, товариської, з таким справді приємно зустрітись, поговорити, та, власне, від однієї думки, що така людина живе в одному з тобою місті і ти, якщо забажаєш, коли завгодно можеш з нею зустрітися, — легше дихати, і світ здається не таким вже сірим і безрадісним.

Вони стежили, як важке, хоч і порожнє, цебро спускається все нижче і нижче, ось воно минуло четвертий ярус, потім третій, другий і, нарешті, перший, його підхопили, поставили на землю.

— А служить не збираєтесь? Чи пенсіоном проживете? — спитав, ніби між іншим, Амбросимов.

— Був намір проситися в службу, та не так се просто.

— Це так. — І раптом: — А знаєте, друже мій, що ми маємо намір побудувати в Полтаві? Не знаєте? Театр! Так, так! І прожект готовий.

— Невже? От радість! А в якому ж місці?

— За Німецькою слободою. А навпроти театру — головпоштамт буде.

— Багато встигли. Присутствен! місця спорудили. Монумент закінчуєте. А тепер ще й театр. Все це не забудеться. Полтава благословить вас, Михаиле Васильовичу.

— Не об тім річ. Ось з монументом не впораємось... Але на той рік все-таки закінчим. І відкриєм. Місце ж для нього пречудове. А ідея — то ваша, мосьпане. Пам'ятаєте?.. Так ось що, — без паузи продовжував Амбросимов, — раджу до Огнєва

піти. Чули про нього?

— Директор училищ?

— Він самий. До речі, коли ми йшли сюди, він їхав якраз, мабуть, до себе, в гімназію, він же оної і директор. Підіть. Не відкладайте.

— А прийме?

Амбрисимов стенув плечима, дивуючись:

— Кого ж кращого знайде?.. Обов'язково підіть. Зараз же... І до мене заходьте. Не забули, де живу?

— Знаю... А ви не обминайте моєї хати. Матінка зрадіє...

— Прийду.

Вони попрощались.

Того ж дня, за порадою Михайла Васильовича, Котляревський відправився до Огнєва...

Директор гімназії прийняв відвідувача більш ніж сухо.

До свого призначення в Полтаву Огнєв служив у Петербурзі у новоствореному міністерстві "освіти в його шкільному управлінні і своє призначення у заштатне губернське місто вважав тимчасовим, тому-то і турбувався про гімназію і місцеві повітові училища, які мав опікати, постільки поскільки. І все ж не лишався байдужим до того, що про нього подумає "їх сіятельство" пан генерал-губернатор, і, зрозуміло, як людина у справі своїй обізнана, учителів для гімназії добирав уважно, віддаючи перевагу тим, хто мав університетську освіту, вірно вважаючи, що тільки високоосвічені люди повинні сіяти вічне і розумне. Тому-то, почувши, що несподіваний відвідувач університету не кінчав, навіть не бачив, який він, не закінчив і повного курсу духовної семінарії, ні про що більше говорити не схотів, не звернув ніякої уваги і на воїнське звання, яке носив візитер, так чи інакше, а на ті часи досить немале для Полтави. Не підводячи голови, презирливо копилячи нижню губу, популярно пояснив капітанові, що "згідно циркуляру" — не забув назвати і номер його — він, директор училищ, не може брати в службу осіб, знання яких високим вимогам не відповідають. Тільки у виключному випадку міг би взяти пана капітана на службу, але такого випадку в ближчому майбутньому він, на жаль, не бачить. І все ж, він доповість правителеві краю про візит капітана, і відповідь буде відома через два, можливо, три дні. А поки що — він "дуже радий знайомству".

Майже так, у такому ж тоні відповідали і в Санкт-Петербурзі. Нічого сказати, виучка у панів із міністерства відмінна, певного не обіцяють, але витончено привітні — не прискіпаєшся, щоб вам і на тому світі ікалося і не переставало.

Довелося вибачитись і відкланятись. Огнєв недбало кивнув:

— Бувайте...

Минали дні. Іван Петрович майже не виходив з дому, ні з ким не зустрічався, хоч мати і натякала: треба б провідати давнього приятеля Павлушу Стебліна-Камінського, він, як і Міклашевський, давно одружився, привів у хату молоду і гарну жону. Можна б завітати і до Михайла Васильовича. Пам'ятаєш пана Амбросимова? Такий же, як і був

— хвилиночки не всидить, все б йому будувати та перебудовувати, гасає по місту з кінця в кінець від саменької зорі до зорі, миттю закипає, хоч ніхто його, здається, і не гріє, скоріше — навпаки.

Після розмови з Огнєвим він цілими днями сидів у себе в кімнаті. Перечитав куплені в дорозі книги, проглянув граматику Протасова і ще раз переконався, що підручник зовсім не поганий, користуватись ним, як на його погляд, можна і зараз. Не трапляється лише нагода, щоб довести це на ділі. Огнєв, бач, не схотів і розмовляти, хоч і не відмовив, обіцяв доповісти правителю. Думка про те, що Огнєв не забуде, доповість, і тоді, можливо, одного дня він дістане службу, якщо не в гімназії, то хоч у повітовому училищі, додавала бадьорості.

Перечитав привезені з собою журнали, переглянув і дорожні записи. Дещо і сам писав — кілька строф для нової, п'ятої, частини "Енеїди". На ранок, щоправда, все те переписував заново, як це було не раз і не двічі, та все ж таки, це була та робота, якої прагнув, вона полонила його, і тепер щодня засиджувався допізна, поки і на світ не бла гословлялось...

Десь на п'ятий день зрозумів: Огнєв не покличе, коли б хотів — вже знайшов би спосіб повідомити про наслідки розмови з князем. Певно, вельмишановний директор училищ забув про обіцянку доповісти правителеві краю, та, власне, заради чого б мав турбуватись? Адже слово, дане відставленому від служби капітанові, ні до чого його не зобов'язує.

Мати не знала про візит до Огнєва, а син, як завжди, був спокійний, навіть веселий, і це цілком влаштовувало стару. В ці кілька днів він помітно посвіжішав, неначе скинув добрий десяток років, і вигляд мав, незважаючи на свої сорок, як і не кожний юнак — стрункий, підтягнутий, нічого зайвого, у ході легкий і швидкий. Мати мимоволі милувалась ним, коли одягав шинель, капелюх, і виходив з подвір'я, не могла відірвати погляду, коли повертався додому з прогулянки — такий же легкий, як і годину тому, кожній жінці впадав, мабуть, в око, тільки ж чому не знайдеться жодної, щоб приворожила, причарувала, і тоді б у хаті повеселіло, і вона б не сумувала, знаючи, що у сина поруч вірна жона і друг на все життя, а там пішли б діти, то і зовсім було б добре. Дав би господь, не раз молила Всевишнього. А він, Всевишній, як і раніше — як п'ять і десять років тому — лишався глухим до її гарячих таємних молитов.

А поки що — хай би Івась влаштувався на службу, все ж таки до живого діла ближче і почував би себе потрібним людям.

7

Потрапити до князя на прийом слідуючого дня не вдалося: правитель краю ще тиждень тому відправився у поїздку по губернії і хто зна, коли мав повернутись. Ось воно як, а він грішив на Огнєва: "не ходив, не доповідав...".

Хотів було вже відкланятись і піти, не сказавши, з якого приводу просився на візит до генерал-губернатора, але ад'ютант — порівняно молодий офіцер у званні майора — попросив розповісти, в якій справі капітан звертається до князя; питав він про це таким тоном, що відмовити у відповіді не можна було. Довелось коротко, у двох словах,

викласти суть справи. Записавши до книги ім'я відвідувача, ад'ютант пообіцяв, як тільки князь повернеться, одразу повідомити.

Подякувавши, Котляревський зібрався йти, коли це ад'ютант, червоніючи, вибачився за настирливість і спитав, чи не родич часом пана капітана автор "Енеїди", чи однофамілець? Дізнавшись, що автор поеми перед ним, ад'ютант страшенно зрадів, зніяковів ще більше і не знав, як загладити свою нетактовність, та капітан був настільки уважний та простий у поводженні, що ад'ютант скоро відчув себе зовсім вільно і розповів, що колись у Санкт-Петербурзі у товариша по полку, в якому служив, бачив ону книгу і тоді ж прочитав її з великим задоволенням, досі нічого подібного не зустрічав; він сам народився і виріс на Україні і тому добре знає місцеву мову і розуміє, як важливо те, що робить автор "Енеїди". Від'їжджаючи в Полтаву, він і не мріяв познайомитися з поетом. І раптом... такий щасливий збіг обставин.

Молодий чоловік розповів, що він, майор Смирницький, добре знайомий з Миколою Івановичем Гнєдичем, теж полтавцем, не раз з ним зустрічався, бачив також і чув незрівнянного Крилова, великого Державіна, Фонвізіна, Жуковського теж, і взагалі він, Смирницький, не байдужий до сучасної словесності, має і свою невелику поки що бібліотеку, і радий, що в Полтаві, маленькому губернському місті, живуть такі люди, як автор "Енеїди". До речі, їх сіятельство цікавився поемою нового видання, але знайти її в Полтаві не вдалося. Якщо у пана капітана є хоч один зайвий екземпляр — їх сіятельству було б приємно мати книгу у особистому користуванні, а як не можна, то хоч почитати.

Котляревський слухав, не заважав і, коли Смирницький закінчив, усміхнувся:

— Судячи з усього, мосьпане, у вас теж цієї книги нема?

— Вгадали. У свій час не купив, всього на один день запізнився, і лишився без оної. Тепер би знать, у кого можна умкнуть — пішов би на такий гріх.

— Умкнути книжку, кажуть, гріх невеликий, так що дійте. Проте я, здається, маю можливість вам допомогти...

Котляревський пообіцяв принести книжку князеві, і йому, Смирницькому, теж, і взагалі він радий випадку знайти у майорові приємного співбесідника і певним чином однодумця у поглядах на сучасну словесність.

Попрощалися майже друзями.

Смирницький свою обіцянку виконав. Днів через три ранком до Котляревських постукався кур'єр губернської канцелярії: пана капітана просили пожалувати до правителя краю... Збирався не довго, і за якихось півгодини був у приймальній. І тут не довелось довго чекати...

Князь — худорлявий, у мундирі, без лєнт та орденів — сидів за масивним з різьбленими ніжками столом і дивився теку, коли ад'ютант ввів Котляревського до кабінету і представив. Сивуваті баки підкреслювали здоровий колір обличчя князя, а мішки під очима свідчили про інше, можливо, притаєну хворобу, про яку не знав і сам князь. Доброзичливий і разом з тим уважний погляд спинився на капітанові.

Лобанов-Ростовський вказав Котляревському на крісла, запрошуючи сісти, потім

встав із-за столу і теж сів у таке ж крісло, щоб бути ближче до відвідувача: подейкували, князь не зовсім добре чує, особливо в останній час.

Народившись у старовинній дворянській сім'ї, він був досить відомий у "вищому світі". Ще в дитинстві, як це було прийнято у сім'ях високорідної знаті, князя зарахували сержантом у гвардійський полк, але служив він недовго, військову службу залишив у чині капітана; за Павла пішов зі служби зовсім, а коли на троні опинився син Павла — Олександр, став сенатором і мав доручення доглядати за будівництвом лікарні у Москві; на початку 1808 року несподівано одержав призначення на високий пост "малоросійського генерал-губернатора". За словами сучасника, князь був "молодим у колі молодих", а серед старших віком лишався "поважним, твердим, але ніколи не був недорікуватим, часто гарячим там, де бачив неправду, за те його не особливо жалували, та завжди був шанованим, як муж прямодушний. Хвалив за очі, лаяв відкрито".

Так говорили про нього люди його кола. Насправді ж був він людиною свого класу і насамперед вірним виконавцем царської волі. В багатьох поміщицьких маєтках довіреного йому краю творилось, як і по всій неосяжній імперії, дике свавілля, поміщики нещадно збиткувались над бідним людом, але "сіятельний" князь цього не чув, лишався глухим до стогону і сліз пригнічених, він і сам був одним з найбагатших землевласників.

І все ж пнувся показати себе, далебі перед місцевим обивателем, людиною ліберальних поглядів, милостиво дозволяв розвиток промислів у генерал-губернаторстві, а також і освіти, звичайно, у певних рамках. З цією метою він благословив думку зодчого Амбросимова і йому подібних про заснування театру у Полтаві — буде де розважатись торговим людям на ярмарках — і з часом здійснив будівництво першого такого приміщення в місті і, власне, на Україні, разом з тим, продовжуючи почате своїм попередником, Куракіним, завершив незабаром після приїзду до місця служби будівництво губернаторського і віце-губерна-торського палаців, а заодно і приміщень для поліцейського управління і дворянського дому.

Ось хто сидів у високих зручних кріслах просторого кабінету сам на сам з українським поетом. Погладжував долонею пещені вуса, косив поглядом на візитера, а той не поспішав починати розмову, і Лобанов-Ростовський розпочав її першим:

— Мав намір познайомитись з вами, мосьпане, давно, але, чув, ви були у від'їзді.

Котляревський відповідав лаконічно і стримано. Справді, упродовж майже двох років після виходу у відставку жив у Санкт-Петербурзі і тільки оце недавно повернувся, дуже, признатись, скучив за рідним домом, в якому не був понад сімнадцять літ, тепер, мабуть, нікуди вже не поїде — пізнувато шалатися по поштових станціях, та й синівський обов'язок не дозволяє надовго лишати батьківський дім.

— А я, правду кажучи, вважав: ви не з тих, хто подовгу засиджується під своїм дахом, — усміхнувся князь. — У столиці, мабуть, час протікав жвавіше, ніж вдома? І справи, думаю, займали вас немало? Адже саме справи привели вас у столицю, а не проста цікавість?

Не важко було здогадатись: співбесідник знає набагато більше, ніж говорить, і Котляревський після недовгого роздуму чистосердечно розповів про свої даремні намагання знайти місце у Санкт-Петербурзі, однак, не бажаючи здатися бідним прохачем, якому рішуче всі відмовили, додав, що службу по міністерству внутрішніх справ йому пропонували, обіцяли дещо і в інших установах, але з тим, щоб він трохи зачекав (це була істинна правда), та він не схотів чекати, бо, як уже говорив, скучив за рідним домом, та і немолодий вже.

— Скільки ж вам?

— Розміняв п'ятий десяток.

— Невже? На вигляд вам не більше тридцяти.

— Я свої роки добре відчуваю, а їх, як не крути, всі сорок.

— Та ви юнак, мосьпане! Мені п'ятдесят, а я — між нами кажучи — ловлю себе інколи на мислі: а не помилка це, чи не молодший я справді?

— Ви молодо виглядаєте, ваше сіятельство.

— Дякую… Але справа не в цьому. Ось ви молодший від мене на десяток років, а скільки встигли. Брали участь в Південній кампанії, доводилось і під Ізмаїлом бувати. Адже були там?

— Доводилось. Та, смію сказати, ваше сіятельство, заздрити нема чому: було там досить парко.

— Зрозуміло, штурм фортеці — не прогулянка після обіду. Але як і не позаздрити? Немало набачились, певно, і пережили не менше… — Князь розгладив короткі вуса, подумав. — Війна, однак, ще триває. Спір ведемо з падишахом, а справа поки що на місці. — Князь потягнувся за люлькою. — Ніяк не можемо мирно потрактувати, а Росії нині мир як ніколи потрібен… Буонапарте знову, чути, щось замишляє, надто гордо голову несе, як би не довелося з ним знову зіткнутись. Нам дуже мир потрібен на півдні, руки б розв'язали… Проте ми відхилились злегка. Так де б ви хотіли служити, мосьпане? Мені доповідали, ви саме з цією метою і шукали зустрічі.

— Цілком вірно, ваше сіятельство, мав намір просить вас про службу.

— Що ж вас цікавить?

— Все, що вважаєте можливим запропонувати.

— Одначе…

Князь підвівся, як на свої роки, ще досить стрункий, широкий у плечах, у добре пригнаному мундирі, лише волосся сріблилось на скронях, а під очима помітно залягли густі тіні. Він обійшов стіл, розгорнув теку, погортав папери. Котляревський підвівся теж.

— Сидіть, розмовляти стоячи якось не звик. — Князь знову всівся у кріслах, запрошуючи жестом сісти і Котляревського.

Іван Петрович відчував: чимось він сподобався князеві, але повірити в це не смів, тому і не дозволив собі жодного зайвого жесту, тримався строго, можливо, найіть більш строго, ніж на початку бесіди. Від "сильних світу цього" — знав з власного досвіду — можна чекати чого завгодно, вони, як осіння погода: ранком сонячно і тепло, під обід

— дощ, вітер, а перед вечором може трапитись і сніг.

— А як ваші видавничі справи, якщо не секрет? Вдалося видати поему? Мені говорили, ви заради цього і проживали в столиці? — спитав князь після невеликої паузи.

— Поему видано, хоч… коштувало це деякого труда: довелось самому тримати коректуру, бо людей, які б добре знали нашу мову, майже нема в столиці.

— Так, так, розумію… І кажете, деякого труда це вам коштувало?.. Але тим більш приємно, що успішно справились зі своєю місією. Ну а привезли з собою хоч би зайвий екземпляр?

— Віддруковано невелику кількість, бракувало паперу… Але те, що поступило в продаж, розійшлося. З собою, зрозуміло, деяку кількість привіз і, якщо дозволите, ваше сіятельство, вважатиму за честь піднести вам одну з них. — З цими словами Котляревський стрімко підвівся і, підійшовши до столика біля дверей, взяв залишений там пакунок.

Лобанов-Ростовський прийняв книгу, прочитав напис на титулі, задоволене кивнув:

— Дякую! Порадували. Я ж перші три частини читав, а тут, бачу, вміщена і четверта. Прочитаю. І дома у мене читачі знайдуться, чого доброго, до дірок зачитають. — Князь багатозначно усміхнувся. — Однак у книзі вашій декому досить-таки дісталось — нащадки запам'ятають. До речі, хотілось, мосьпане, спитати вас. В книзі повсюдно виступають боги Олімпу, а от виглядають вони настільки життєво і так ведуться, що примушують думати: а чи боги вони справді? Може, автор мав на оці кого-небудь із нині живущих не на Олімпі, а на землі нашій многогрішній?

Котляревський піймав на собі лукавий погляд співбесідника. Правитель краю, без сумніву, давно вже зрозумів поему. Кривити душею перед ним, викручуватись смислу, мабуть, не мало, але і повністю відкритися — теж не зовсім безпечно: князь всесильний, і не лише на Україні, і здатний на все, коли захоче. Не вір, Іване, що про нього говорять: ліберал, доступний. А чи не ховається за личиною доброзичливості зовсім інша людина? Чи не в його маєтках, розкиданих по всій імперії, мруть голодною смертю люди? Це теж розповідають, але пошепки, щоб, чого доброго, не докотилось до княжого вуха: тоді не оберешся лиха. Ні, треба бути обережним — так, ніби йдеш по тонкому льоду, а він готовий завалитися в першу-ліпшу хвилину.

В одну мить оцінивши підступну суть питання, Іван Петрович відповідав спокійно, можливо, навіть сухувато, всіма силами ховаючи невтримний світ очей:

— Книга моя, ваше сіятельство, як ви розумієте, літературнии твір, а рід поетичної літератури дає авторові право на фантазію, навіть деяке, як бачите, перебільшення… Я мав на увазі старі легенди, перефразовані на наш народний стрій, і героїв своїх я одяг, як, мабуть, помітили, в народну одежу, вони не проти того, щоб і хильнути при нагоді і добре закусити, причому, перевагу віддають українським стравам… Розумний читач зрозуміє, що до чого, а я ж тільки на такого читача уповаю…

Лобанов-Ростовський ще раз відкрив і закрив книгу, нічого не відповів. Дивно було бачити в його руках, на яких сяяли оздоблені дорогими діамантами кільця, книгу, в

якій сміливо, повним голосом заявила про себе в суті мужича правда, та ще українською мовою, вимагаючи всесвітньої уваги. Руки ці могли все, що завгодно, досить було одного розчерку пера — і книга могла щезнути, не поздоровилось би і авторові, минулі заслуги при цьому були б геть забуто; ці руки лежали поки що на книзі спокійно, без руху, ніби притаємнились на часину, щоб в наступну мить прийти в рух, стиснутись в кулаки...

В кабінеті було тихо. Десь внизу, під самими вікнами, прошуміла карета, цьвохнув батіг. На портреті царя, в великій кришталевій люстрі, у високих келихах на таці грало ранкове сонце, відбивалось у золотистому паркеті і дзеркалі, що стояло в дальнім куті, поруч з великим годинником.

— Ви мені подобаєтесь, мосьпане, — повагом, розтягуючи слова, мовив князь. — І я буду радий вас бачити серед гостей на наших раутах... Щодо служби... — Князь якусь хвилю щулився на сонячного зайця на обличчі царя. — Чи не пішли б до мене? В канцелярії дуже потрібні люди, які знають справу, одне слово, тямущі люди потрібні.

В канцелярію? Словам про "тямущих" не надав значення, бо йшлося про роботу в канцелярії, остогидлу ще в молоді роки. Нехай рангом повище, але все одно — канцелярія. Знову потечуть папери — вихідні, входячі і прочі, яким нема ні ліку, ні упину. Щоправда, він сам, можливо, не виконуватиме їх, корпітимуть інші, канцеляристи рангом поменше, але чи це набагато змінить становище? Аж ніскільки. Все одно без його перегляду жодний папірець не вийде за поріг канцелярії. Отже, читай і перечитуй. Так буде. Недовго, ой, недовго і зовсім закосніти, не побачити життя живого. До цього часу пам'ятав людину з водянистими очима, вислими баками, скрипучим голосом. Новожилов з Новоросійської канцелярії залишиться в пам'яті назавжди, як і відраза, поселена ним до канцелярської служби. Куди завгодно, тільки не в канцелярію! Добре було б в повітове училище. Про гімназію можна хіба що і мріяти...

— Вашим приємним запрошенням скористатись, ваше сіятельство, на превеликий жаль, не зможу, для канцелярії я вже, відчуваю, не годжусь. З вашого дозволу, мав намір піти на службу по відомству освіти. — Згадавши про візит до Огнєва, додав: — Щоправда, пан Огнєв, з яким кілька днів тому мав честь зустрітись, не лишив надії і на це, бо він особисто не розраховує на відставлених капітанів.

— Так він сказав? — спитав князь і розсміявся. — Не розраховує... А кого ж він чекає?.. Впізнаю, однак, Огнєва. Я, певно, у нього теж не дістав би місця, адже і я відставлений від військової служби, причому, теж у чині капітана. — Князь замовк, замислився, потім потягнувся за текою на столі і взяв її, погортав. — А що, коли в пансіон? Вкрай потрібний доглядач. Там уже був хтось, але мені розповідали щось дивне. Капрал у минулому, він уявив, ніби перед ним казарма, а її мешканці — арештанти, аж ніяк не діти, причому, з бідних, але благородних фамілій. Довелось звільнити. Нині в м'ясницькому цеху влаштувався, — усміхнувся. — Отож, якщо не суперечите, в пансіон. Хоч тимчасово. Подумайте — і дасте за кілька днів відповідь.

"Будинок виховання дітей бідних дворян"? У Полтаві явище до цього часу невідоме

або, вірніше сказати, зовсім нове.

— Мені розповідали, — продовжував князь, — будинок цей відкрити запропонував, коли губернія утверджувалась, відомий автор комедії "Ябеда" пан Капніст, він проживає у своєму родовому, в Миргородському повіті. Ваш, так би мовити, колега. Попередник мій, князь Куракін, схвалив його проект, і ми теж суперечити не станемо: нехай буде при відкритій гімназії і пансіон.

Розмірковувати — згоджуватись чи ні — не мало смислу, адже сам просився на службу по цьому відомству. Для чого ж відкладати? Не гаючись, і вирішувати слід. Про це і сказав, зразу і з готовністю:

— Я, ваше сіятельство, цієї хвилини до обов'язків доглядача приступити готовий. Мені нема про що розмишляти. Дякую!

— Ось як! Ну що ж, так тому й бути. — Князь дістав на столі невеликий срібний дзвінок і двічі подзвонив. Ввійшов ад'ютант.

Звольте, мосьпане, — звернувся до нього князь, — негайно вчинити лист на ім'я директора училищ. З цього дня ми призначаємо капітана у відставці Котляревського доглядачем пансіону з відповідним службовим забезпеченням. Лист вручите капітанові зразу після написання.

Вклонившись, ад'ютант вийшов. Правитель краю, взявши капітана під лікоть, підвів до вікна. Справу було зроблено і, отже, можна було трохи і помовчати або, якщо і поговорити, то про щось інше.

Навскоси через величезну площу котила важка карета, запряжена четвериком; два драгунських, офіцери прогулювались поблизу пам'ятника, біля якого на риштуваннях вештались майстри. З під'їзду будинку присутствених місць вибіг чиновник, побачивши карету і знаки на ній, зірвав капелюх і, поблискуючи лисиною, низько, мало не до землі, вклонився. Все йшло як і належить.

— Далеко живете, мосьпане? — після хвилини мовчання спитав князь.

— Біля самого спуску з Подольськоі гори, зразу за Успенським собором, ваше сіятельство.

— Гарне місце, вид з гори чудовий, особливо ранком. Там повинно і писатися добре та швидко.

— Швидко читається, а пишеться надто повільно, особливо з роками, та й перерва у мене була чимала, в армії часу не вистачало, а нині почуваю себе так, ніби вперше перо взяв до рук.

— Так здається, повірте, а почнете — і все піде у вас... Князь був чимось заклопотаний: говорив з ним, а думав про своє. Час було вже йти, та відкланятись без дозволу здавалося незручно.

Услід за каретою на Круглу площу вкотилась велика чумацька валка з сіллю. Довгі мажі поскрипували під самими вікнами палацу, непоспішливо, розмірене йшли чумаки, і це останнє вражало особливо. Не один день і ніч провели вони в дорозі, під степовим сонцем і дощем, на вітрах шкіра на обличчях задубла, темна засмага пашіла на них, а на свитках лежав товстий шар пилюки. Стомлені, а йшли так — твердо і розмашисте —

ніби й не було у них позаду сотень верст важкого шляху, що слався з далекого Криму.

— Сіль привезли, — кивнув князь. — Нарешті… Чимало її нині потрібно і для солонини, і для риби в'яленої.."

Котляревський запитально поглянув на правителя:

— Ви мовили, солонини, ваше сіятельство? Чи не означає це?..

— Так, мосьпане, означає… Можливо, і ранувато про те думати, але, так чи інакше, згадаєте моє слово: не уникнути нам афронту з боговідступником Буонапарте. Він не спиниться, піде далі, переступить і рубежі. — Світлі прищулені очі Лобанова-Ростовського дивилися далеко, значно далі і площі, і Пробойної вулиці, що лягла до собору і сягала далі — в саме небо. — Однак я затримав вас, мосьпане?

— Ніскільки, ваше сіятельство, це я у вас забираю час.

— Пусте, був радий познайомитись.

— Дякую… Я негайно, коли дозволите, відправлюсь до пана директора училищ. Честь маю… — Котляревський непоспішливим кроком пересік кабінет, біля дверей ще раз повернувся, вклонився.

Майор Смирницький чекав Котляревського у приймальній.

— На випадок потреби, пане капітан, — сказав майор, вручаючи Івану Петровичу невеликий акуратно засургучований пакет, — звертайтесь коли завгодно — завжди до ваших послуг…

Ад'ютант був люб'язний, неможливо було не бачити його щирості, і Котляревський від душі подякував йому за участь у своїй справі і в свою чергу запросив до себе: він гостям радий, а особливо таким, як пан майор, — не часто зустрінеш у глухій провінції, подібній благословенній Полтаві, істинного знавця і шанувальника вітчизняної словесності.

Котляревський поспішав: хотілось ще сьогодні побувати у гімназії, і коли вдасться, то й приступити до своїх обов'язків…

Між тим Лобанов-Ростовський, лишившись в кабінеті один, стояв біля вікна, спостерігаючи, як навпростець через Круглу площу крокує інвалідна команда, а майстрові, зайняті ла пам'ятнику Слави, обертаються, щось говорять услід, і, мабуть, не дуже доброзичливе, їдкувате, бо старший команди раптом обернувся і показав їм кулака. Ось ще турбота — інваліди. А ким заміниш?

Князь вернувся до столу, ще раз прочитав напис на титулі книги: "Глибокошановному їх сіятельству… князю… щиро…" Перегорнув сторінку, ще одну, ще кілька, прочитав рядок, всю строфу, і так, стоячи, сторінку, потім ще одну… Боги. Боги? Але які? В кожному барському домі знайдеш подібних "небожителів". Треба віддати належне пану пііту, людина він далеко не проста. Ловко зумів обійти цензуру, обвести навколо пальця. Видумка, легенда? "Розумний читач все зрозуміє", бо мудрішого читача, ніж весь народ, що населяє край, нема. Це пан пііт знає. Одне заспокоює: народець оцей, слава Всевишньому, поки що темний, як осіння ніч, школи для нього будуть дуже не скоро, мине час, немало води втече у Ворсклі, поки будуть школи. А поки що — князь підвів голову від книги, тонкі губи його зламались в усмішці

— потрібно наблизити пана піїта, нехай йде хоч би в доглядачі. Буде перед очима. Зело досвідчений, знаючий, рідко, за нинішнім часом, зустрінеш таку освіченість. Дурні, мабуть, там в Петербурзі, що не взяли на службу, не вміють людину бачити. А він його тут наблизить, довір'я викаже. Правду кажучи, обмаль, дуже обмаль знаючих людей у губернії, а який розумний господар впустить можливість і відмовиться від такої людини? Ні, він, князь, не марнотратець. Не можна нічим гребувати, навіть потенціальним супротивником.

Проте піїт буде завжди у його владі, очей з нього не спустять, і коли що — рука не здригне… Князь відсунув книгу на край столу, дістав коробку з тютюном і запалив; випускаючи дим, загадково усміхався тією саме усмішкою, яка співрозмовникові нічого поганого, здавалось би, і не говорила, та хто знав князя ближче, мусив бути насторожі.

8

Як не поспішав, а довелось затриматить. Зустріч цю не шукав, бо добре знав, якщо трапиться, нічого приємного не принесе вона. І все ж таки не міг не зустрітись, а відтак, і затриматись. Навіть несподівано для себе відчув, як затепліло, відтало на душі: згадалось давно минуле, але завжди дороге.

Біля самого виходу з під'їзду спинилась карета і з неї вийшов якийсь досить-таки натоптаний чиновник в шинелі з подвійним коміром і в зсунутому майже на очі трикутному капелюсі. Ступивши на поріг, чиновник підвів голову — хто посмів йому заступити дорогу? — і отетерів:

— Чи це ти?

— Федір?

Міклашевський похилився наперед, мало не впав, схлипнув, як дитина:

— Іване!

Кілька хвилин так і стояли мовчки, не звертаючи уваги на швейцара, на чиновників, які обминали їх. Потім відсторонились, озирнули один одного. Котляревський іронічно окинув оком опецькувату, майже квадратну фігуру колишнього однокашника:

— А ти вгору йдеш?

— Е, що там… Скажи краще, чи надовго приїхав? Знову втечеш? Дай хоч надивлюся.

— На цей раз лишаюсь і, здається… надовго. Ось тільки-но був нагорі.

— У їх сіятельства? — Федір стишив голос, затримав дихання. — Місце одержав? Чи не до нас, у канцелярію?

— Що мені в канцелярії робити, коли там нині такі служаки, як ти? Ні, мої наміри скромніші.

— Прибіднюєшся… В чині капітана і… Та ні, кепкуєш. Колись же був протоколістом. Міг би і далі піти… вище. Та все ж, куди нині? — Федір аж почервонів від нетерплячки, широкий ніс роздувся, не відпускав руки товариша, зазирав в очі, ніби прагнув зарані заручитись прихильністю: не часто князь приймає, а коли вже прийняв, то і службу дав, потім — чого доброго — доведеться шапку ламати перед колишнім

однокашником. — Потайний, однак.

— Чого таїтись... Доглядачем у будинок виховання призначений. Чув про такий?

— В пансіон? — недовірливо перепитав Федір. Випробовує, жартує, мабуть. Хто ж не знає Івана Котляревського? Більшого вигадника в Полтаві ще не було. Федір недовірливо посміхався: мовляв, знайди дурня в іншому місці. Котляревський ствердно кивнув:

— Призначення в кишені... До Огнєва поспішаю. Міклашевський якось дивно — чи то печально, чи полегшено — зітхнув, відпустив руку і зразу втратив інтерес до розмови, нічого більше не спитав, неначе зів'яв, очі зблякли, затяглись тьмяною плівкою.

— Зрозуміло, і то служба. — І кинувся у вестибюль. — З доповіддю біжу. Сам розумієш — жде, незручно... А ти, значить, того... Ну прощай! Зайнятий я... Як білка у колесі... — Не договорив, ступив на шитий килим.

— Поспішай, Федоре!.. Та гляди: тут східці круті, як би не спіткнувся.

Міклашевський не відповів, не озирнувся. Піднімаючись по східцях, притримуючи поли шинелі, щоб не мести ними доріжки, ринув вище і вище, в думках був уже там, у приймальній, стояв перед дверима кабінету, про себе повторюючи слова, які приготував ще напередодні, їх потріб но було сказати так, щоб сподобались правителю, звернули його увагу, і тоді хто зна, як складеться доля, може ж, таки вона змилується — і Федір стане нарешті столоначальником. Про несподівану зустріч у під'їзді він майже не думав: задля чого зайві клопоти? Можливо, пізніше, як небудь на дозвіллі, ненароком він і згадає, і, можливо, навіть пожаліє друга юності; так низько, майже на першій ступені службової драбини опинився один з кращих колись семінаристів, а потім службовців Новоросійської канцелярії, а ось він, Федір Міклашевський, теж семінарист, який не довчився, син давно покійного секунд-майора, нині — помічник столоначальника, і часто до того ж його заступник. З ним, Міклашевським, кожний чиновник губернської канцелярії за честь вважає розкланятись, впіймати погляд, а як шукають його, Міклашевського, прихильності численні відвідувачі із негоціантів, колишніх військових, багатеньких обивателів і навіть — колись би не повірив — відомих у губернії землевласників. Зрозуміло, колишній однокашник теж почне шукати його допомоги, але він, Міклашевський, не в силі і не в праві витрачати час свій на всіх рідних і знайомих. Так що, милі мої, вибачайте.

Котляревський глядів услід важкуватій, але ще досить проворній фігурі в шинелі з подвійним коміром і гірко сміявся над своєю наївністю: невже і справді був колись у нього друг на ймення Федір Міклашевський, бурсак відчайдушний? Невже він, Іван Котляревський, в дні літніх вакацій, розпрощавшись з семінарією, кидав отчий дім і мандрував з цією людиною на дорогах рідного краю, коротав з ним серпневі ночі у відкритому степу, брав участь у шкільних лицедійствах, а пізніше, коли вуса посіялись, бігав на вечорниці до мазурівських дівчат, мріяв про майбутнє, захоплено вибравши десь тихий куток, читав великого Сковороду із таємно роздобутої рукописної книги? Невже все це було? Він, Котляревський, дозволяв собі мріяти разом з оцією брезклою і,

незважаючи на видиму проворність, неоковирною у своїй добротній теплій шинелі з подвійним коміром людиною? Це було давно, так давно, що, здається, ніколи й не було зовсім, а тепер ось привиділось. Все кануло в Лету — навіки, назавжди. Колишнього товариша нема, щез, розтанув, як розтанули, розвіялись і ті далекі дні і ночі у рідних степах. Гірко це. Але що зміниш?

А можливо, Федір і не винний? Своєю метаморфозою він, як і багато інших, зобов'язаний нищівному часові, свинцевим обставинам, що сильніші людини? Можливо, і так. І все-таки — винен. Якщо ти людина — будь нею за яких завгодно обставин...

Переступаючи поріг гімназії, вслухаючись у глухий гомін, що наповнював коридор, відчув раптом, як танув біль у серці і з'явилось дивне бажання посміятись над собою: чого розхвилювався, немов той юнак, що й життя не бачив? Він знайшов місце, службу, яку хотів. Чого ж впадати в розпач?

У напівтемному коридорі перевів подих, озирнувся: дивно, однак, ніхто не спинив, .не спитав, для чого він тут, до кого йде і з якої причини, адже він поки що сторонній, хоч незабаром — може, ще сьогодні — буде тут своєю людиною.

Хотів було постукати в одні з дверей, але з кімнати навпроти вийшов зсутулений пан у. чорному сюртуці; вклонившись, Котляревський запитав, де б можна бачити директора училищ пана Огнєва. Чоловік у сюртуці вказав кімнату, із якої тільки-но сам вийшов:

— Пан статський радник ось тут.

— Мені потрібен пан Огнєв, а не... статський радник.

— Це звання носить пан Огнєв.

— Дякую... Не знав.

Учитель — а це, мабуть, був один з учителів гімназії — байдуже поглянув на капітана і, почовгуючи чобітьми, пішов коридором в кінець його, де з напіввідчинених дверей визирала стрижена голова, а побачивши учителя, тої ж миті сховалась.

Яка неприємна похибка: виявляється, директор училищ і статський радник — одна і та сама особа, а ти, пане доглядач, і не знав, а треба ж знати своє майбутнє начальство.

Постукав і, почувши запрошення ввійти, відхилив двері.

Огнєв був у кімнаті один, в накинутій на плечі шинелі, збирався, мабуть, іти. Не важко було здогадатись: він не чекав візитера, бо якось надто високо підвів сивуваті брови:

— Ви, мосьпане? — Зняв з вішалки капелюх. — Ваша справа ще не розглянута. — І зовсім сухо закінчив: — Та, гадаю, запропонувати вам нічого не зможу і в майбутньому. І, вибачте, мосьпане, зараз їду... У справах.

Котляревський внутрішньо усміхнувся: до чого цікаві іноді люди, і ніскільки не образився на директора училищ, що дозволив собі не запропонувати сісти, не вислухав, байдуже кинув: "Нічого не зможу і в майбутньому..." Можливо, Огнєва варто пожаліти. Приїхав із сяючої Північної Пальміри, де обіймав досить високе місце у Головному

управлінні училищ, мріяв, зрозуміло, про більш значний чин і більш широку діяльність на ниві освіти, можливо, навіть про крісло, якщо не міністра, то хоч його товариша, а натомість — посланий у новостворену губернію на посаду директора училищ, в місто, де, крім кількох трактирів, кофейних домів, гербергів і безконечно довгих вечорів, супроводжуваних грою у карти і випивкою, нічого нема і в найближчі роки навряд щоб передбачалось. Він міг відмовитись і не поїхати, але тоді, напевне, мусив подати у відставку взагалі, а в Полтаві все-таки була надія перебути трохи на новій посаді і виїхати в столицю. Не відав пан радник, що на новому місці йому доведеться прожити не один десяток років, стати врешті полтавським старожилом.

Огнєв одяг шинель, наглухо застебнув її і ще раз поглянув на відвідувача, який і після сказаного чомусь не йшов і, здавалось, ніскільки не був засмучений відмовою.

— Ви щось хотіли ще?

— Так. Власне, одну хвилину вашої уваги. Справа в тому, Іване Дмитровичу, що у мене лист на ваше ім'я. Прошу! — З цими словами Котляревський дістав із-за вилога шинелі і подав спантеличеному Огнєву пакет, відповідним чином опечатаний великою сургучевою печаткою. Оглянувши печатку скоріше за звичкою, ніж з метою перевірити цілість, зламав її і розірвав конверт.

Лист він прочитав стоячи, затим ще раз. В ньому було всього кілька фраз і, щоб прочитати їх, не потрібно було багато часу, але Огнєв читав їх повільно, ніби бажаючи пересвідчитись, що перед ним не підроблений лист, а справжній, та ще й за підписом самого князя, і, пересвідчившись в цьому, — просто чудо! — на очах став іншим, зник сухуватий тон, байдужий погляд, сірі холодні очі потемніли, на вилицях спалахнув рум'янець; опам'ятавшись, запросив капітана сісти, сам посунув крісла, хотів було зняти шинель і капелюха, але капітан вибачився і спокійно, ніби нічого і не сталося, сказав:

— Я прийду до вас ще не раз, але зараз я б бажав...

— Розумію. Ви бажаєте негайно?..

— Саме так, Іване Дмитровичу, з вашого дозволу, я бажав би відвідати будинок, тобто місце моєї майбутньої служби, якщо... дозволите?

— Ви ще питаєте!.. Та ви вже призначені... Наказ буде потім.

— То як же?..

— Якраз я їду туди... Поїдемо, отже, разом.

9

Невисокі ворітця. Квадратний, витовчений точок двору, і будинок на вісім вікон. Довгий, приземкуватий, вкритий очеретом.

За будинком — сад, уже облетілий, чорні дерева тягнуть у небо тонке беззахисне віття. В глибині двору, під високим тином, — колодязь; журавель, розхилитавшись, перекреслює низьке сіре небо надвоє. А колодязь чомусь відкрито, сюди б потрібна ляда. Недогляд. Адже тут діти, ніхто і не помітить, як біда трапиться. Про що, однак, ти думаєш, пане доглядач, не встиг поріг переступити, а туди ж — втручаєшся, осмикнув себе, озирнувся на Огнєва: чи не помітив чого...

Огнєв, поки їхали, повторював одно і те саме, неначе дятел довбав: нелегко, ой, нелегко, може, навіть важко буде, але ви, мосьпане, погодились, не жалійтеся тепер. Діти — вони, звичайно, діти і є, різні, особливо важкі ті, які не розуміють, як важливо старанно вчитись, бути уважними і слухняними, а тому-то доводиться вести з ними безконечні словесні дуелі, тобто переконувати, просити, доводити, але часто, як це і трапляється, у таких дітей відсутній слух, тоді — і проти волі — доводиться вдаватись, як би це точніше сказати, до... примусу.

— Маєте на увазі... тілесну кару?

— Іноді і... це. А що ж зробиш?

— Але ж це непорядно, більше того: заборонено.

— Можливо... Можливо. — Ліва брова на сухому обличчі директора полізла догори. "Який ви, мосьпане, наївний ще!" — говорило обличчя. А сказав директор інше: — Так, заборона існує... Але поживете — і переконаєтесь, що в нашій справі важливіше і яка з метод ліпша... — Помовчав, додав багатозначно — так, ніби перед ним був учень, а він повчав його: — Педагогіка, мосьпане, наука старовинна, в ній чимало існувало теорій, кожна по-своєму вірна, і, незважаючи на це, педагогіка, як наука, досить ще не вивчена. Кожен в ній свої стежки відкривав...

Коляска спинилась, можна було виходити, але Огнєв продовжував розвивати свої думки відносно того, як відрізняється виховання в одній країні від іншої, згадав для чогось стародавню Спарту, де слабих дітей кидали зі скель у відкрите море, юнаків виховували сміливими і здоровими; говорив про Китай і народи Індії, перелічив імена Коменського і Песталоцці, осудив методу виховання Жан-Жака Руссо.

— Останню методу я взагалі не приємлю, хоч, правду кажучи, її мало хто і знає у нас. Ближче до природи, — кличе Руссо, а між тим, так досить легко виховати і вільнодумство. Котляревський, щоб Огнєв не витлумачив його незгоду, як зайву самовпевненість, вважав за краще мовчки слухати. А десь в душі не вірив, не уявляв собі, що дітей, відданих батьками на виховання, хтось сміє карати за те лише, що не змогли швидко, як, можливо, хотілось панові наставникові, зрозуміти викладений урок. І це в наш вік! Невже неможливо дитину, що м'яка, як віск, в користі вчення переконати? Невже немає способу викликати у отрока цікавість до дивно захоплюючих таємниць науки і тим подвигнути її до добровільного прагнення вчитися?

— Не заперечую, мосьпане, — продовжував Огнєв, піднімаючись на ґанок по скрипучих сходинках, — не всі однакові, є і старанні, успіхів відмінних, працювати з такими — одна приємність. — Високо піднімаючи ноги, обуті у глибокі калоші, Огнєв вступив в темні сіни. — Є в нас і випадкові на стезі науки, і це наша біда. Турбота про них, щоправда, насамперед панів учителів, проте і доглядач не повинен лишатись осторонь, навіть більше того... — Не договорив, оступився і мало не впав.

Напівтемні сіни привели у довгий коридор, куди виходило кілька дверей — троє ліворуч, одні — в самому кінці. В кутках — ікони і лампади на тонкій мідній проволоці. Пахло воском і сирими дровами, які купками лежали там і тут біля печей.

— В домі п'ять спальних кімнат, по вісім-десять отроків у кожній, — говорив

директор, — в кінці коридора — кухня і зала, а ось тут кімната доглядача. Нині його обов'язки, звичайно, тимчасово, виконує черговий унтер-офіцер Феодосій Капітонич.

Огнєв штовхнув низькі оббиті повстю двері, але вони не піддались, і він постукав ще раз.

— Відчини, Феодосію.

— А хто там?

— Відчини.

— Ось зараз.

По той бік дверей почулось рипіння мостин, кряхтіння, кроки, нарешті двері відчинились, і на порозі з'явився унтер-офіцер, якого Огнєв назвав Феодосієм Капітоничем. Був він заспаний, скуйовджений, у мундирі і високих чоботях; мундир, як видно, давно не прасований, чоботи не чищені, а голки вусів — особлива гордість подібних служивих — в гусячім пушку. Побачивши директора гімназії, та ще в товаристві .з незнайомим військовим у чині капітана, унтер зразу підібрався, віддав честь і, клацнувши закаблуками, щосили заволав:

— Струнко-о-оІ Слуха-а-й!.. — Викочуючи очі, завмер.

— Здурів, братець, — стенув плечима Огнєв. — Де знаходишся? Чи тобі тут казарма?

— Винуватий, вашбродь, привиділось, — закліпав вологими повіками Феодосій.

— Поменше вживай, тоді і не привидиться.

— Точно так, вашбродь!

— Та вже ж... Але скажи, що в тебе тут? Всі живі? Що роблять?

— В мої години, вашество, нічого не трапилось. Вихованці отобідали і займаються.

— Чим?

— Одні читають, інші пишуть, декотрі задачки вираховують, а ще деякі, мабуть, дурника валяють. Це точно. І ще... Один сьогодні оплошав трохи. Аполлон Кульчицький з другого класу. Кісткою свинячою за обідом мало не вдавився. Я за лікарем послав, а їх благородіє, будучи у веселому стані, ні їхати, ні ходити не спроможен, тоді я... помолившись перед образом спасителя... — Унтер торкнувся ненароком вусів, зняв з них гусяче пірце. — Тоді я власноручно торохнув оного бовдура, тобто отрока, разів два по шиї і по спині теж, і вона, вашбродь...

— Вискочила?

— Так точно, і нині лежить на предмет огляду. — Феодосій вказав на стіл, де поряд з солонкою і дерев'яною табакеркою лежала невелика жовта кісточка.

Огнєв бридливо одвернувся;

— Викинь!.. І взагалі, братець, щось у тебе тут дух важкуватий. Чому вікон не відчиниш?

— Вікно забите, але дозвольте, я миттю віддеру.

— Потім... А поки що збери в столовому залі всіх вихованців, маю честь представити нового доглядача. Випнувши груди, унтер повернувся до капітана:

— Дуже раді, ваше благородіє, тому що зачекались, спасу нема. Їм, отрокам,

особливо гімназьорам, око потрібно, та і... рука тверда, а я, самі бачите, уже не теє... Вони ж, що телята годовалі, жирують... інколи, буває...

— Добре, Феодосій, добре, але... — нетерпляче покашляв Огнєв, — потім про це, а зараз іди, скликай.

— Слухаю.

Поки Огнєв і Котляревський залишались в кімнаті, унтер обійшов всі спальні і зібрав вихованців в їдальні, що правила і актовим залом. Чути було, як хряскають двері, а Феодосій погукує: "Ворушись! Пан директор пожалували. І доглядач з ним".

— Однак, — мовив Огнєв, прислухаючись до невгаваючого тупоту ніг, — сходяться, а траплялось, чекаєш годину, поки зберуться. А тепер, бач.

— Феодосій цей звідки? — спитав Котляревський.

— Місцевий. Він одинокий, яко перст. Учасник турецької війни, був поранений і в отставку вийшов. В пансіоні буде ще один помічник у вас — колишній семінарист, вигнаний з оної за надмірну пристрасть до оковитої.

— А тепер як?

— Не без гріха. Але хто без оного?.. Попереджував, веде себе поки що скромно. А по правді, я би вигнав обох, коли б було ким замінити. Але хто з хорошої служби піде? Плата низька, а колготні з дітьми — самі переконаєтесь... — Не договорив, ніби попереджував, а може, і залякати хотів, щоб, убоявшись, відмовився від призначення сам. В попередженні уловлювався і невисловлений докір: чого до князя звернувся, обійшов його, директора?

Котляревський зрозумів Огнєва, і це було неприємно: чим заслужив таке ставлення? В пансіоні він людина нова і, як новій людині, директор мусив би допомогти, а замість цього — докір... За віщо? Без його, Огнєва, допомоги одержав призначення? Але ж хто винен в цьому?

Ввійшов Феодосій, важко дихаючи, доповів: всі зібрані, відсутній лише Замчевський, відпросився вчора додому і не повернувся, і ще одного нема — Мокрицького Федора, пішов кудись без дозволу, може, навіть втік.

— Он як!.. Розберись, і коли що...

— Слухаюсь!

— Підемо, однак.

Те, що побачив Котляревський, обрадувало і стривожило водночас.

Услід за Огнєвим переступив поріг низької і довгої кімнати, названої тут залою, і разом побачив десятки очей, Сірі, чорні, голубі, зеленкуваті, карі — вони дивились допитливо, з підозрою, надією, слідкували, стежили, не упускали жодного, здавалось, руху.

Він знав напевне: тепер ніщо не сховається від цих очей, навіть ті, хто удавав байдужість, виказував нарочиту сонливість, і ті стежили впівока за ним, бачили ніяковість, вже, мабуть, помітили, як він зблід, на обличчі мигнув і погас острах, досі майже йому не знайомий.

Колись він був учителем і не зміг дати лад одному учневі, адже так і не діждався,

не побачив у молодого Томари стремління знати трошки більше, ніж він знав до їх знайомства. Щоправда, інше було в маєтку Голубовича. Там хлопчаки подружилися з ним з першого дня і вчились добре. Там все було іншим.

Маєток Голубовича. Вечори над Супоєм. Про що згадалось? Як давно все те було, і все ж… ніби вчора тільки розмовляв з Марією, провів її додому востаннє, .а вона, прощаючись, сказала, що любить і чекатиме — його, єдиного… Більше вони не зустрічались. Шістнадцять років минуло, а він все, все пам'ятає…

— Отже, діти, — скрипів тягучий безбарвний голос Огнєва, — з цього дня вашим доглядачем буде пан капітан Котляревський Іван Петрович…

За столиками сиділи його — тепер вже його — вихованці, з цієї хвилини він за них відповідає, он за того — рудуватого, на вигляд трохи байдужого, лемішкуватого, і за чорненького, що сидів надто прямо, напружено вдивляючись у Огнєва, і того, що погано, абияк пострижений, в незастебнутій сорочці, і того, з усмішкою на пухлуватих, як у дівчини, губах, а он ще і того, що сидів у найдальшому кутку і ховався за спинами товаришів, нашорошено поглядаючи навсібіч. Боже, які вони різні! Як же з ними повестися, щоб зрозуміли, повірили: він друг їм і всім серцем бажає взаємного довір'я.

— Пан доглядач, — продовжував Огнєв, — єдиний має право відпускати вас додому на канікули. Йому дано право спитати з кожного, коли буде за що… Але, я надіюсь, ви будете старанні і в пана доглядача ніколи не виникне причини на вас гніватись, і ми всі будемо вами задоволені.

Огнєв зробив паузу, поправив стоячий жорсткий комірець і ковзнув поглядом по залу.

— Доглядач уроки ваші теж перевірятиме перед тим, як іти вам в класи. І буде з вами в години вашого дозвілля, звичайно, не завжди. Пан капітан, як людина військова, любить порядок і слухняність, отож добре подумайте, як зробити, щоб сподобатись пану доглядачеві, від вас залежатиме його до вас відношення…

Огнєв говорив би ще, мабуть, довго, але наближався полудник, а він звик у своїй трапезі до певного, порядку і тому, діставши годинник з футляра, потримав його на долоні, клацнув кришкою і, відвівши руку подалі від очей, придивився до нього і знову закрив.

— Залишаю вас, пане капітан… До побачення! Весь зал підвівся і, поки Огнєв прощався з доглядачем, не сідав.

Подякувавши директорові за увагу, Котляревський сказав, що, певно, за два-три дні він ознайомиться — звичайно, побіжно — з пансіоном і прийде до нього з доповіддю, попросив унтера провести Івана Дмитровича до виходу; і взагалі, нехай Капітонич займеться чимось своїм, а він, доглядач, побуде з вихованцями у залі.

10

Отож новий доглядач і вихованці пансіону лишились самі. Огнєв від'їхав, і вже ні сьогодні, ні, мабуть, завтра його не буде, та, власне, чим він зможе допомогти, коли доглядач не зуміє знайти спільну мову з дітьми? Ніхто тут не допоможе. До всього треба доходити самому. Треба знати і господарські справи: які запаси овочів і картоплі

лишились, чи вистачить їх на зиму, як закуповуються інші продукти, хто ще не платив за утримання в будинку, чи є паливо, як одягнуті і взуті вихованці, чи є підручники і зошити? Все це і багато іншого повинен доглядач знати, і, звичайно, чим скоріше, тим краще. А поки що він мусить говорити.

З чого ж почати? Про що спитати, щоб не нашорошити, не відштовхнути? Чи не трапиться, що якийсь вихованець і відмовчиться? І все ж слід починати, не стояти бовдуром.

— Отже, ми познайомились, — сказав Котляревський просто, по-домашньому буденно, ніби вів розмову давно і ось урвав її на півслові, щоб тут же і продовжити. — Хоч познайомились ми наполовину. Ви мене знаєте, а ось я вас не зовсім. Як живете, чи тепло у спальнях, чи хто після обіду голодним не лишається, які у вас сьогодні уроки — нічого я не знаю, одне слово, в повній невідомості, і тут розраховую на вашу допомогу.

Один із вихованців, усміхнувшись, щось шепнув сусідові, той кивнув у відповідь, та, помітивши погляд доглядача, почервонів, зніяковів і опустив голову. Доглядач так само спокійно продовжував:

— Здогадуюсь, що думаєте. Іч який, сам про себе ні слова, а йому все виклади. Ну що ж, ви не помиляєтесь. Тоді слухайте. Як бачите, я капітан, але у відставці, служив в армії, причому, не рік, не два, а цілих дванадцять;

Долі моїй було угодно, щоб я взяв участь у російсько-турецькій кампанії. Під Ізмаїлом був, турецькою фортецею на Дунаї...

— І наш Феодосій там був! — вирвалось у смішливого, він озирнувся, ніби запрошуючи товаришів розділити його відкриття, але його не підтримали.

— Там було багато наших людей, — продовжував Іван Петрович. — Але з Феодосієм Капітоничем ми не зустрічались, мабуть, в різних частинах служили. Хочу зробити вам зауваження: стару людину називати тільки по імені не тактовно, образливо сіє, запам'ятайте, помічника мого звуть Феодосієм Капітоничем.

— Копит, — почулось; слово було сказано напівпошепки, але почули його всі, почув і доглядач, якусь хвилю помовчав і, ніби нічого не трапилось, продовжував:

— Старих людей треба шанувати, кожний таким стане, коли прийде час, і буде зело образливо, якщо юний жартівник переіначить ваше хрещене ім'я на свій лад, заради жарту... Так ось, відслужив я в армії, нині буду у вас...

Вихованці мовчали, і раптом піднялась рука, — самого, хто піднімав її, Котляревський ледве бачив із-за широких плечей сусіда.

— Хто руку підняв? Прошу встань. Підвівся хлопчик — невисокий, світлоголовий.

— Як звуть?

— Михайло Лісницький.

— Що ж ти хотів, Лісницький?

— Розкажіть нам, будь ласка, як там було... під Ізмаїлом? І ким ви, пане капітан, служили?

— Ким я служив? — Доглядач задумливо поглянув на хлопця. — В останні роки був

ад'ютантом командуючого корпусом… Щодо штурму Ізмаїла, то… не сьогодні. Іншим разом зберемось і поговоримо. Домовились?

— Ага, — кивнув Лісницький, — домовились.

— От і добре. Сідай. А тепер скажіть, хто не виконав домашніх завдань на завтра?

Руки піднімались несміливо, спочатку одна, потім ще, і ось уже десять рук стриміло над головами.

— А чому? Які причини?

— У мене підручника нема з латинської граматики.

— І в мене нема!

— А в мене природничої історії…

Вислухавши всіх, Котляревський помітив: якийсь неспокій турбує вихованців. Ось цей, що сидить за третім столом ліворуч, веснянкуватий, русявий, все чогось озирається, а в очах передчуття біди; інший, сусід його, — худенький, смаглявий — зітхає глибоко і часто, вузькі плечі опущені не по-дитячому безнадійно. І останні почувають себе неспокійно, перешіптуються, ховають очі. З чого б це? Не розуміючи, що відбувається, зачекавши трохи, Іван Петрович сказав:

— Не знав, що у вас таке з підручниками… Давайте зробимо так: складіть список всіх книжок, яких не вистачає, і дайте мені, а я той список пану директору віддам. Згода? Хто ж нам складе список?

— Можна мені?

— Ти, Лісницький? Добре… І ще хочу сказати. Давайте бібліотеку організуємо, свою, пансіонну… Як це зробити? Ось так. Нехай кожний принесе з дому по одній-дві книжки, одне слово, скільки зможе, я, наприклад, теж принесу з десяток, а може, і більше, попросимо і панів учителів, так у нас збереться невелика бібліотека і буде що читати.

— От добре!

— От якби!

Почулись вигуки, обличчя оживились, зникла скованість.

— Що ж стосується латинської граматики, то у мене знайдеться два підручники, завтра я їх принесу і користуйтесь по черзі.

Можна б уже і закінчувати першу бесіду, але був перед конаний, що найважливішого не сказав, що й самі вихованці мають йому щось повідомити важливе.

— Ще одне слово, — після паузи сказав доглядач. — До кінця дня я буду з вами, подивлюсь, як живете, ну, і коли кому важко, щось не виходить, може, задача трапилась важкувата чи щось інше, приходьте, разом попробуємо зробити. Гаразд?

— Гаразд! — почулося з останнього ряду, обличчя хлопчаків засвітилися, навіть той, хто глибоко і часто зітхав, усміхнувся.

— Ну що ж, поки що все…

Виявилось, не все. Знову побачив підняту руку. Тонка і худа, вона майже по лікоть висунулась із сорочки і одиноко тягнулась над головами товаришів.

— Що у тебе?

Вихованець — той, що не піднімав голови і весь час зітхав — сапнув гострим носом:

— Я ось...

— Назови себе.

— Андреа Папаноліс.

— Слухаю тебе, Андреа.

Хлопчик мовчав, тихо посапував, чекав чогось, всі в залі теж мовчали, сусід Андреа непомітно штовхнув його під-бока, і той врешті підвів погляд на доглядача:

— А... бити, ну, лозою сікти не будете, коли... коли помилюсь з уроками?

В запитанні — трепетна надія і біль. Так могла запитувати людина, яка надто багато пережила в свої роки, яку не раз ображали, і, мабуть, незаслужено. Але ж хто його образив? За віщо? Згадав, що, проглядаючи списки вихованців, звернув увагу на неросійське прізвище. Огнєв пояснив: Андреа Папаноліс — один із синів грека-негоціанта, який живе у Кременчуці, скуповує хліб і потім перевозить по Дніпру на південь і далі, за рубіж. Хлопчик, мабуть, із сім'ї цього грека, на вигляд він досить жвавий, хоча і явно заляканий. Але ж що далі?

— Тобі хтось погрожує?

Андреа заговорив схвильовано і поспішаючи, ніби боявся, що його спинять, перервуть:

— Не тільки погрожують, пане доглядач, не тільки, вони і... б'ються. Це пан капрал, що був до вас, а помічники йому пособляли, особливо, коли п'яні бували. Це у них звалось уроком виховання наперед. "Щоб пам'ятав і шанувався", — говорив капрал. Я тільки один раз спитав: за що? А мене зразу поклали на лавку, ось цю, що під вікном, а потім і... штани стягли. Тепер сидіти не можу, пробачте, у них і лоза є в коморі — у тій, що як ввійти в підвал, так зразу ліворуч, її пан унтер заготовляє... А ще коли...

Андреа не договорив. Несподівано розчинились двері, обидві їх половини, і до залу з лайкою і криком ввалився Феодосій, причому не сам, — тяг за собою хлопця, який з усієї сили опирався, ковзав по підлозі чобітьми, і вони залишали темні вогкі сліди.

— Ось він, голубчик! — гукав унтер з таким виглядом, ніби тільки-но одержав перемогу у важкому бою над ворогом. — Знайшовся!

— Мокрицький? — прошелестіло з кінця в кінець зали і завмерло.

Між тим унтер, трясучи "голубчика" за плечі, ніби той заснув, а він хотів розбудити, збуджено говорив, стрілки його вусів рухались якось дивно — то вгору, то вниз, а очі сльозились, рідкі сльозини текли по щоках, повисали на вусах.

— Я на Рогізну ходив, щоб трохи лози врізати свіжої, бо у нас та, що в коморі, вся пересохла, — пояснював унтер доглядачеві. — Іду та ріжу помаленьку і складаю у снопки, коли — зирк — берегом, по воді, тьопає. Там я його, голуба, і стрів. — Унтер задоволене хекнув. — Тепер-то, братчику, я. тобі вріжу, щоб і десятому наказав, як бігати без спросу.

Втікач не реагував на погрозу, він бачив, що все одно не втече, з рук Копита не вирвешся, вчепився, як кліщ. Та й військовий стоїть якраз на дорозі. Безнадійно опустивши голову, Мокрицький важко зітхнув.

— Так що дозвольте, ваше благородіє, приступити? — Унтер, як належить, клацнув закаблуками. — Зразу і почнемо… Я лози принесу, а ти, братчику, стягай штани та вкладайся. Ось сюди, на лаву.

— Зачекай, Капітоничу, — стиха заговорив доглядач, натискуючи кулаками на стіл, щоб не тремтіли. — Дай людині віддихатись… Як твоє прізвище? Мокрицький, здається? А з якого класу?

Втікач мовчав: чого треба ще й військовому? Унтер штовхнув у плече:

— Відповідай, коли тебе питають пан доглядач… Прокинься, а то розбуджу…

Мокрицький підвів голову: доглядач? Новий? А він і не знав. Ну і що? Нехай собі, всі вони, доглядачі, скільки пам'ятав, однакові, їм би тільки шкуру спускати у нещасних. Як капрал колись. І цей, мабуть, такий. Хрін редьки не солодший.

— Відповідай же! — замахнувся Феодосій. Втративши всяку надію виправдатись, у повному відчаї, Мокрицький крізь сльози кинув в обличчя унтерові:

— Бийте! А я… а я все одно не буду… Не буду вчитися !

Зал онімів. Не дихав — здавалось.

— Замовчи! — замахнувся унтер. Мокрицький не ухилився — і ляпас прийшовся по щоці: вона зайнялась, мов жар, запашіла. І тут, як на. думку вихованців, сталось-несподіване. Новий доглядач, замість того щоб піддати Мокрицькому з другого боку і тут таки покласти на лаву, схопив Копита, тобто унтера, за руку:

— Стій!

— Що? — не зрозумів той.

— Стій, кажу, і запам'ятайте! Добре запам'ятайте: якщо коли-небудь ще ви хоч раз піднімете руку на вихованця, вважайте себе тої ж миті відставленим від служби. — Мова і погляд доглядача не давали приводу для двох думок. Унтер спантеличено дивився на Івана Петровича, не розуміючи, що він повинен запам'ятати, і головне, чим так невдоволений доглядач; здогад, що він, унтер Феодосій, чимось не вгодив капітанові, налякав старого, і він, поморгуючи сльозливими очима, за звичкою приклав руку до скроні:

— Винуватий, вашбродь! Мабуть, старію… Але я його, сукиного сина, коли накажете, відшмагаю по перве число. Він у мене побігає… Он і пан директор казали…

Унтер не договорив, його слова заглушив незвичний шум у залі, вихованці одверто сміялись над Копитом, Іван Петрович теж мимохіть усміхнувся і подумав, що не варто сердитись на людину, яка впевнена в своїй правоті і поки що нічого не зрозуміла. Майже спокійно Котляревський сказав:

— Я помітив, що на колодязі немає ляди. Прошу негайно найти її або зробити нову, збийте з дощок. Колодязь повинен бути закритий, а краще — замкнений.

— Слухаюсь. — Унтер відступив до дверей і на порозі козирнув ще раз.

В залі полегшено зітхнули. Лише Мокрицький лишався байдужим до всього, не вірив, що йому вдалось уникнути кари.

— Підійди!

Втікач зробив кілька кроків і спинився перед доглядачем.

— Чи вірно я зрозумів, що ти, Федоре, не бажаєш вчитися! Чому саме?

Мокрицький стенув плечима, але промовчав.

— Се таємниця?

Він не відповідав: чи то справді не дочував, чи злякався. І тут не витримав Папаноліс:

— Він латини не вчить, тому, що... не любить. А все останнє він вчить.

— Он воно що. — Доглядач повернувся до Андреа: — А ти любиш латинську?

— Я?.. Не дуже.

В залі засміялись: щирість товариша імпонувала, до того ж, мабуть, мало хто полюбляв латину, тому-то більшість співчутливо поставилась до слів Андреа.

— Але вчиш, хоч і не дуже?..

Папаноліс розвів руками: мовляв, нічого не зробиш, треба.

— Добре! Сідай! І ти, Мокрицький, йди на місце. Котляревський добре розумів вихованців. Згадав, як колись, ще в семінарії, він сам на першому уроці зненавидів латинь, не міг перебороти антипатії до того часу, поки учителем латинської поезії не став Іоанн Станіславський, саме він навчив розуміти прочитане, бачити і цінувати красу поезії, силу мислі. Згадавши про це, Котляревський, сам не знаючи, як сталось, став читати вголос, по пам'яті, із Вергілієвої "Енеїди".

Немало дивуючись, учні слухали. Навіть буйна хлопчача фантазія не могла припустити, що доглядач — адже це тільки доглядач! — знає латинську, причому, так добре, що читає по пам'яті і без запинки, красиво, чітко вимовляє когкне слово, і хоч вони розуміли далеко не все, слухали з величезною увагою і задоволенням.

Кінчивши читати, Котляревський відійшов до вікна і деякий час спостерігав, як Феодосій лаштує ляду до колодязя, прив'язує вірьовку до кільця, пригинає ломиком крюк, щоб до нього в'язати кільце, почекав трохи і вернувся до столу.

— Мабуть, ніхто з вас не знає всієї поеми. Поки й ранувато, все в свій час... А щодо прочитаного уривку, то в ньому поет розповідає про катастрофу, яка спіткала легендарного Енея — героя поеми. Хочете знати, що трапилось?

Кілька секунд дивився на хлопчаків, більшість з яких разом, в один голос, попросили розповісти про все. Котляревський кивнув; добре, мовляв, і розповів, як одного разу піднялася на морі буря і розметала кораблі Енея, потопила одно із суден його сподвижника — Оронта разом з лікійцями, услід за цим пішли на дно морське і судна Аванта, Алета і Ахата, і тільки втручання самого Нептуна врятувало від повної загибелі військо Енея.

Оповідь вразила. Кілька хвилин учні сиділи мовчки, чекаючи продовження, і раптом всі разом загомоніли:

— А далі що?

— Розкажіть, пане доглядач!

— Просимо!

Виявив певну зацікавленість до почутого і Мокрицький, забувши про те, що його чекає. Проте доглядач в той день нічого більше не розповів, нагадав, що час

закінчувати домашні завдання, а про дальшу долю Енея і його війська вони обов'язково дізнаються, старанно вивчаючи латинь, а він, якщо хто забажає, в цьому допоможе. Латинь — це не лише граматика, це, передусім, великі римляни: Апулей, Вергілій, Ціцерон, Плавт і інші, читати їх — справжня насолода, бо кожний — зразок високої поезії, глибокої мислі, невичерпне джерело людської мудрості…

Тихо, намагаючись не стукати стільцями, вихованці виходили із залу.

Сподіваючись, що гірка чаша його сьогодні обминула, Мокрицький виходив останнім, але доглядач раптом попросив його затриматись, і він неохоче спинився, стояв похнюпившись. Капітан не квапився, думав про щось своє, потім несподівано для Федора сказав:

— Тут нікого нема, лише ми з тобою, і можемо поговорити, як мужчина з мужчиною. Скажи, Федоре, що трапилось? Чому з пансіону хотів втекти? Тобі тут погано? Чи, може, справді через латинь оту?

Ще вагаючись, Мокрицький хитнув головою:

— Так. — І замовк, хоч, правду кажучи, йому дуже кортіло розповісти доглядачеві все, тому що саме він, несподіваний доглядач, захистив від розгніваного унтера, не допитувався при товаришах, чому втікав, не погрожував, а тепер розмовляє, ніби нічого й не трапилось виключного, спокійно і навіть співчутливо. І все-таки відповів роздратовано — бо ж накипіло — і не те, що хотілось. Доглядач і на цей раз змовчав, нічого більше не питав, навіть згодився:

— Добре, йди.

Котляревський спостерігав, як той іде, опустивши голову, човгає по долівці і мимрхідь звернув увагу на його чоботи і штани — вони були мокрі, як хлющ, з них текли брудні патьоки.

— Стривай!.. Ти ж весь мокрий… І мовчиш?.. Я й не помітив… Обидва з тобою роззяви — ось ми хто… Підеш зі мною. Підеш, підеш!.. Ноги попариш, чаю гарячого нап'єшся — і зразу ж в постіль.

Мокрицький несподівано для самого себе схлипнув, плечі затремтіли, ледве чутно прошепотів:

— Я… я топитись ходив, та… вода холодна. Вражений, Котляревський мовчав, не зразу знайшов слово: хотілось обійняти, нещасного, приголубити, але стримався і заговорив пошепки, щоб ніхто, чого доброго, не почув:

— Нікому про це, добре? І я не скажу. І ти більше не думай… Ти ж не дурник який-небудь, ти все розумієш. Ну втопився б, а далі що? Як потім без тебе твоїм рідним, а товаришам, а панам вчителям? Не думав про це? А треба. Отже, мовчи.

— Мовчатиму, — довірливо і теж пошепки відповів Федір і вперше відкрито і зовсім новим, прояснілим поглядом подивився на доглядача. — Тільки вчитель латини не пожалів би. Не довчив чого — зразу битися лізе, он які гулі понабивав. — Закотивши рукав, Мокрицький показав на лівій руці великі круглі синці. — А тут Копит ще… Я все одно не вчитиму латини.

— І не треба, — притягнув Федора до себе, провів рукою по мокрому волоссю. — І

не треба… Але ж як без неї? Гімназії не закінчиш. Може, ти ще подумаєш?.. Я тобі допоможу. І вір мені — більше тебе ніхто і пальцем не зачепить. Віриш?

Мокрицький мовчав, а доглядач, теж ні слова більше не вимовивши, повів невдаху-втікача на кухню, що межувала із залою, і припоручив його Насті-куховарці.

В коридорі, тьмяно освітленому лойовими свічками в простінках, побачив Капітонича: унтер перевіряв, як топляться печі, відкривав і закривав дверцята, підкидав полінця і, дочекавшись, поки розгориться, йшов до другої печі. Хтось, відхиливши двері із спальні, зразу ж і причинив їх.

За вікном гусли сутінки. В церквах задзвонили до вечерні; ніби змовившись, звонарі вели нешвидку, поки що неголосну бесіду на своїй, лише їм зрозумілій, мові: зачинали тонкі підголоски, їх поступово змінювали голоси більш густі, нарешті вступали дзвони-баси, вони і заповнювали все навкруг своїм могутнім бовканням. Десь зовсім близько, за вікном, проторохкотіла безресорна бричка, крикнули "бережись!"; у сусіднім дворі кололи дрова. Все йшло, як, мабуть, і повинно йти…

Ось і все, пане доглядач, ти, можна сказати, при місці, на службі. Мабуть, усіх друзів, ось як колишнього однокашника Міклашевського, нове призначення скоріше здивує, ніж порадує, але йому, здається, подобається, в усякому разі, поки що підходить…

У перший день, проведений у пансіоні, ти, пане доглядач, добре зрозумів: чекає тебе нелегка служба. Добродій Огнєв навіть і не спробував оговорити, де починаються і де кінчаються твої прерогативи, хоч і дав зрозуміти, що, крім всього іншого, успішність вихованців — не останній предмет твоїх турбот. Однак успішність, наскільки він розуміє елементарну педагогіку, багато в чому залежить від методи викладання, а в який же спосіб він, доглядач, має поліпшити її, методу тобто? Та про віщо він думає? Головне нині — викликати інтерес у Мокрицького до латини, віднайти шлях до його серця, і щоб він, боронь боже, не захворів, не простудився. А які цікаві хлопчаки Папаноліс і Михайло Лісницький! З ними — це вже зрозуміло — він знайде спільну мову, подружиться. А як з останніми? їх же сорок п'ять. Сорок п'ять сердець, характерів, у кожного свій світ, свої уподобання…

Шлях до серця. До серця кожного. Дуже непростий шлях, і хто знає, чи не заблудиться на ньому, зуміє зорієнтуватись. За кбжного відповідає нині не токмо перед батьками — це зрозуміло, але й перед цілим краєм, де вперше за роки існування Полтави відкрито будинок для дітей збіднілих. Діти — це ж майбутнє краю, день його завтрашній, і який він буде, цей день, залежатиме дещо і від нього — доглядача будинку виховання. І тут ні Огнєв, ні автор проекту пансіону Капніст не допоможуть, якщо він сам не знайде вірного тону з дітьми, вірного шляху до їх сердець. Як все це непросто і, звичайно, нелегко… Тільки тепер, лишившись на самоті в кімнаті доглядача, все оце усвідомив Іван Петрович.

11

В кінці тижня Огнєв зібрав малу вчительську раду і представив на ній нового доглядача будинку виховання. Так повелось: в учительську сім'ю приходила нова

людина — і пани вчителі мусили знати її, хто вона і звідки прибула.

— Котляревський Іван Петрович, капітан у відставці і кавалер, — говорив Іван Дмитрович на раді. — До служби в армії кілька років учителював у приватних домах, отже, з нашою справою знайомий не лише по слухах. І тому надіюсь, що шановний наш колега допомагатиме нам, зрозуміло, не в прямому розумінні, але дещо і в прямому, бо більшу частину часу вихованці знаходяться під його доглядом…

Директор училищ додав, що на випадок відсутності вихованця в класі, або якщо той прийде в клас, не підготувавшії домашніх завдань, або запізниться, віднині буде у кого запитати — пробачте, довідатись — і про причини цього.

Огнєв навряд щоб вірив в те, що говорив, бо справді, чим міг допомогти доглядач панам учителям? Для цього потрібен досвід, знання, а звідки у відставленого капітана те і друге? Ще невідомо, де він вчився до армії. Дехто а учителів, відчувши в словах директора досить прозору іронію, дозволили собі відверто глузливо поглянути на новачка, що скромно сидів собі в кінці великого довгого столу, за яким вмостились пани педагоги — майже всі у чорних сюртуках і білих накрохмалених манишках. Отець Георгій, законоучитель, гладкий і неповороткий, оглушливо, незважаючи на присутність нової людини, висякався у великий платок; маленький вертлявий вчитель німецької і французької мов Вельцин насмішкувато кольнув доглядача швидким поглядом, а латиніст Квятковський, навпаки, зовсім не підвів голови від якоїсь книги, даючи тим зрозуміти, що розмова про доглядача його не торкається, лише словесник Бутков і викладач статистики, він же історик і географ, Рождественський прихильно поставились до слів Огнєва. Вираз сухого смаглявого обличчя математика Єфремова нічого певного не говорив, хіба що деяку зацікавленість можна було прочитати, і тільки. Бутков кинув репліку, що він особисто радий поповненню, він навіть дещо чув про нового доглядача, але що саме — не уточнив. Старий приятель Котляревського — вчитель малювання і креслення, сивуватий вже, у досить потертому сюртуці, Йосип Сплітстессер захвилювався раптом, рихлуватий — картоплиною — ніс почервонів:

— Панове! Що ж це таке? Іван Петрович — земляк наш, прийшов сюди… А ми?.. Це ж сором, панове!

На Йосипа Гнатовича здивовано видивилися латиніст і отець Георгій: чого вискочив, чоловіче? Хвилюєшся? А для чого? З якого приводу? Вчитель малювання засмучено зітхнув і одвернувся, щоб ненароком не зустрітися поглядом з Котляревським.

Вони давно знали один одного, ще в роки спільної служби в Новоросійській канцелярії. Йосип Гнатович добре пам'ятав, як поважали товариші по службі нового протоколіста — вчорашнього учня семінарії, віддавали належне його освіченості, вмінню швидко і гарно скласти вихідний папір в любе присутствіє, любили за веселу вдачу і дотепність. Але чи розкажеш про це непристойно роздутим від почуття власної значимості панам учителям? Ось хоч би Квятковському чи отцю Георгію? Проте… проте, грець з ними, подумав Йосип Гнатович, вони ще пожалкують, не такий Іван Петрович, щоб дати комусь наступити собі на мозоль.

— Оце, панове, і все, заради чого я запросив вас сьогодні, — сказав Огнєв, даючи цим зрозуміти, що все скінчилось і можна бути вільними, на слова ж учителя малювання він не звернув уваги, як і останні.

В кабінеті зразу стало шумно, задвигтіли крісла, хтось крякнув, встаючи, але в цей саме час Іван Петрович, що все ще мовчки сидів за столом, звернувся до директора;

— А мені, Іване Дмитровичу, можна сказати?

— Ви-с? — Огнєв оторопів, услід за ним і інші здивовано озирнулись на новачка: що капітанові потрібно ще. Однак, людина просить уваги.

— Звичайно... Хвилину, панове.

— Я довго не затримаю, — мовив Котляревський і почекав, поки вчителі знову всядуться. — Спасибі вам всім, панове, за увагу! — Жодна риска на його обличчі не здригнулась, тільки в очах майнула грайлива усмішка. По хвилині продовжував: — Як ви, надіюсь, розумієте, за кілька днів, що були в моєму розпорядженні, я мало встиг, але з дечим все ж ознайомився у довіреному мені пансіоні, про що й хочу сказати, користуючись нагодою. Насамперед, панове, про підготовку домашніх завдань. — Зробив паузу, ковзнув поглядом по скам'янілих обличчях учителів. — Так от, про підготовку домашніх завдань. Повинен сказати, готувати їх більш-менш якісно немає ніякої можливості, бо, як ви, мабуть, знаєте, дуже мало у нас навчальних посібників, а з деяких предметів їх і зовсім нема, це стосується, передусім, природничої історії і латині. Були у мене дві граматики Протасова, я їх віддав, але це справу не рятує. Мало що є з арифметики.

— Про це відомо училищному комітету, я доповідав, — сухо сказав Огнєв. — Ми чекаємо відповіді.

— Гімназія існує майже два роки, а нічого не змінилось, і хто зна, скільки доведеться чекати на допомогу комітету.

Огнєв не відповів, зате Вельцин мало не вискочив з крісел:

— А що ви пропонуєте?

— Так зразу і пропонувати? — усміхнувся Котляревський, і несподівано всі звернули увагу, яка у нього відкрита, доброзичлива усмішка. — Проте, коли дозволите?..

— Авжеж! — гукнув все той же Вельцин.

— Вважаю, поки в комітеті, у Харкові, знайдуть час та напишуть відповідь, ми можемо і самі дещо зробити на місці.

— Тобто?

— Цікаво!

— Говоріть!

— Вважаю, панове, у вас достатньо знань і досвіду, щоб самим скласти таблиці на взірець поширених конспектів. По них можна б було готувати домашні завдання і не без успіху... поки прибудуть навчальні посібники. Якщо врахувати, що в кожному класі у нас по десять-дванадцять учнів, то було б поки що достатньо по три-чотири таблиці на клас.

— А що? Це думка! — сказав без тіні усмішки на обличчі Єфремов, математик. — Доведеться, панове колеги, покорпіти заради освіти.

— Корпіть собі на здоров'я, а я почекаю, — прогув Квятковський.

— Так не вийде. Коли вже складати таблиці, то всім, — озвався Рождественський, його більше всіх це торкалось, з його предметів — історії і статистики — не було взагалі ніяких посібників.

— Я, панове, хотів як краще, — сказав доглядач. — Для діла.

— Почекаємо, — стояв на своєму Квятковський. Погляди звернулись до Огнєва: що скаже директор? Він мусить поставити крапку над "і". Огнєв, розуміючи немале практичне значення висловленої доглядачем думки, сказав по хвилі:

— Вважаю, панове, сказане тут паном доглядачем треба вивчити... і підтримати. Маю надію, що училищний комітет не буде суперечити. Дякую вам, пане капітан. — Огнєв сказав це без особливого бажання похвалити доглядача і тому-то слово його прозвучало досить безбарвне. Він осмикнув на собі мундир. — Більше пропозицій нема?

— Уявіть собі, є ще одна, — усміхнувся Іван Петрович.

— Що саме?

Учителі, всі, як один, навіть Квятковський, на цей раз зацікавлено, а Йосип Гнатович з захопленням поглядали на нового доглядача.

— Є прохання, панове... Справа в тому, що, як вам знову ж таки відомо, у пансіоні, та й і в гімназії, немає книг для вільного читання, а без читання не уявляю виховання високої моралі і інших корисних якостей особи. Що ми з вихованцями надумали уже зараз, не відкладаючи? Кожний зобов'язався принести по одній-дві книжки — у кого скільки знайдеться — для загального користування. Я сам дещо приніс, причому не лише книги, але й журнали останніх років. І я подумав, панове, що й ви могли б допомогти нам у цій справі. Тому і звертаюсь до вас від імені вихованців: вносьте, поєлику можливо, і свою лепту, нехай наша бібліотека все новими і новими книгами повниться.

Не встиг Іван Петрович закінчити, як вчителі заговорили всі разом, один одного перебиваючи, із загального хору чувся бас Буткова:

— Затія, скажу, милостиве панство, цікава: бібліотека для дітей! А тому завтра ж, мосьпане, доставляю вам і свою лепту, не менше книг десять, а то, можливо, і більше...

— Дякую!

— І мене запишіть, — підніс, як школяр, руку Вельцин. — Але книжки у мене здебільшого французькі і німецькі. — Мольєр, Расін, Корнель, Гете... Годиться?

— Годиться.

— Я принесу вам "Телемахіду" і вірші Ломоносова, — гукав Рождественський, притримуючи окуляри, що весь час зсувались. — А кому їх віддати?

— Приносьте в гімназію. Я візьму. Коли пожвавлення дещо вляглося, почувся голос отця Георгія:

— Даремно радієте, панове... Отрокам нашим корисніше святе письмо читати і перечитувати... Від книги світської не так вже багато користі.

— У нас, нехай буде вам відомо, не духовна семінарія, — обернувся Бутков, блиснувши на законоучителя спідлоба чорними, як вуглини, очима.

— В семінарії, дозвольте нагадати, — сказав, теж звертаючись до отця Георгія, з доброю усмішкою на вустах Котляревський, — наскільки я пам'ятаю, ще в минулому столітті постійно рекомендували читати і світські книги. У вашій семінарії, отець Георгій, чи не так було?

— Що було, те минуло, а я думаю: від Мольєра до Дідро — один крок… Бійтесь посіяти насіння плевел.

— Не турбуйтесь, — сказав той же Бутков. — До того ж, отче, Мольєра рекомендує сам училищний комітет для читання. Чи не так, Іване Дмитровичу?

— Так, він є у списку, — підтвердив директор.

— Замовкаю, але… подивимось, чиє слово останнім буде.

Домовились і тут: нехай буде бібліотека в будинку виховання. Огнєв, між тим, попередив; доглядач повинен сумлінно стежити за читанням в пансіоні, це дуже важливо.

Подякувавши панам викладачам за бажання допомогти у зборі книжок, Котляревський зразу ж за цим, не давши нікому опам'ятатись, звернувся ще з одним проханням. Воно, це прохання, було незвичне, деяким здалося навіть незручним. Дійсно, що це спало на думку цьому дивакуватому новоспеченому доглядачеві? Відвідувати уроки? А навіщо?

— Нам інспектори вже доволі-таки обридли. — Латиніст ввисока зміряв поглядом доглядача.

Огнєв мовчав. Мовчали й інші. Анітрохи не образившись і не звертаючи уваги на латиніста, Котляревський вів своє стримано і доброзичливо, чим обеззброював опонента:

— Бачите, панове, та й ви, Павле Федоровичу, — навмисне відокремив між усіма Квятковського, — сподіваюсь, чули сьогодні, що доглядачеві належить дивитися не тільки за взуттям і одягом кожного вихованця, але ж і за тим, як виконуються домашні завдання? Добре, згоден. Та поміркуйте: чи в змозі буду це робити, якщо не знатиму, як поводиться на уроці той чи інший вихованець, знає він предмет і як глибоко знає? Якщо бракує йому знань, то яких саме? А як буду обізнаний з цим, якщо не побуваю на уроках сам? І ще. Не маючи достатнього досвіду, я бажав би повчитися у вас, панове, щоб ліпше потім готувати домашні завдання з вихованцями.

Головатий він був, цей доглядач, і тактовний: нікого не образив, навпаки, розумно полестив. До того ж, виглядав він і зовні бездоганно, стрункий, підтягнутий, з пов'язав ною на шиї сніжно-білою хусткою, лице — відкрите, ясне, очі випромінювали стільки м'якосердності і доброзичливості, що не відповісти на це тим самим — було просто неможливо…

І все ж таки декотрим прохання здалося протиприродним. Доглядач відвідуватиме уроки, утискуватиме їх дії, може, навіть встряватиме в навчальний процес? Цього ще бракувало!

Пристрасті пломеніли, мов спалахнуло на шаленому вітрі багаття. Деякі висловлювались "за", інші — "проти".

— Це неможливо! — мало не кричав Квятковський; такий поважний, спокійний, він виглядав непристойно розгніваним, ладним піти у бійку. Вважав себе неперевершеним авторитетом, викладачем одного з найважливіших предметів — латині, без знання якої ще ніхто не вийшов з гімназії і не був прийнятий в жодний, університет, Ні з чим рахуватися він не бажав і твердив своє: "Все це тхне інспектурою".

— Можливо, — миттю озвався Єфремов. — Хай так! А вас це лякає?

— Я не полохливий, але все одно.

— Ні, не все одно, особисто я в відвідинах уроків доглядачем бачу великий сенс.

— Ви завжди бачите його там, де ним і не пахне.

— Чому ж?.. Невже побувати на уроках латині, де більше галасу, ніж тиші, немає ніякого сенсу?

— Не ваша справа, мосьпане, краще за собою слідкуйте, — пирхнув Квятковський, але сперечатись більше не зважився. Єфремов поцілив у точку: на уроках латині — про це багато хто знав — діялося щось дивне: більшу частину уроку Квятковський відводив не викладанню, а справжнім боям з вихованцями, лаявся з ними, карав кого заманеться.

— Єфремов має рацію, — сказав, сміючись, Бутков. — І ви, Павле Федоровичу, не ображайтесь... А ви, милостивий пане, — звернувся до Котляревського, — прошу до мене на урок, в третьому класі, у другій половині дня завтра.

— І до мене! На історію. До обіду. У другий клас.

— До мене на математику.

— Щиро дякую, панове, запрошенням скористаюсь.

Огнєву не зоставалося нічого іншого, як погодитись: ні, він теж не проти відвідин уроків доглядачем, тим більше, що деякі викладачі запропонували його самі. Хоч-не-хоч, а довелось і Квятковському дати згоду, щоправда, він не назвав ні дня, ні класу, в який можна прийти.

Мала вчительська рада, на якій відбулося перше знайомство викладачів з новим доглядачем, на цьому, власне, і скінчилася — більше того дня у доглядача ні прохань, ні пропозицій не знайшлось.

Перше знайомство в одних викликало тривогу і сумніви, але інші, і їх було більшість, не крили своєї прихильності до нового колеги. Він виявився тактовним, що імпонувало, поводився вільно і незалежно, чим найбільше пишався Сплітстессер, не упадав біля кого-небудь, твердо стояв на своєму, а усі пропозиції його виявились дуже доречними, з цими таблицями та бібліотекою він безсумнівно правий. Що ж до ходіння на уроки, то й це піде на загальну користь, у всякому разі, біди не буде, а вигода явна: присутність сторонньої людини примусить краще готуватися до уроків і, крім того, руки вкоротить декому, а то занадто вже порозпускали.

12

Новий доглядач входив в найдрібніші подробиці пансіонного побуту, та з таким

знанням справи, неначе все життя тільки тим і займався, що підраховував, скільки, до прикладу, треба борошна на галушки, якщо готувати на всіх братчиків-пансіонерів, і що краще на сніданок після гречаної каші з салом — чай чи збитень, і радив, навіть наполягав: поки холодно та дощить, збитень корисніше, як-не-як в ньому — і мед, і молоко, і зілля різне, що, як звісно, здоров'ю не завадить, особливо дитячому, від всякої нежиті оборонить.

Небагато знадобилося доглядачеві часу, щоб перевірити, в якому стані прибуткова і видаткова частини, звірити їх, чи збігається кредит з доходом, з тими грошовими дотаціями, на які й жив до цього дня пансіон: частину цих грошей вносив Приказ громадського догляду, а ще частину одержували від деяких батьків.

До перевірки залучив і своїх помічників — унтера Капітонича, прозваного у пансіоні Копитом, та Діонісія Кащука, в минулому семінариста, якого в просторіччі прозивали Денисом Капшуком, хай і вони знають, що до чого. Семінарист при підрахунках по домовій книзі виявив нежданно-негадано неабиякі кмітливість та вправність, вміння робити підрахунки швидко, точно, без олівця, в голові. Котляревський помітив це і, похваливши помічника, сказав, що віднині всі розрахунки по дому доведеться вести йому, Діонісію, як відмінному математику. Звичайно, і він, доглядач, не залишиться осторонь, допомагатиме, часом продивлятиметься ті книги, а точніше — кожну п'ятницю і вівторок. Діонісій не дуже зрадів пропозиції, але з болем у серці погодився: що поробиш — довіру доглядача треба виправдовувати, тому намагався зобразити на довгому кощавому обличчі деяку подобу згоди, хоч повністю притаїти доволі кислий вираз йому не вдалося.

Побував доглядач також і в льосі, зазирнув у комору. Виявилось, що його попередник не переобтяжував себе турботами і, мабуть, не сподівався, що й пансіону доведеться зимувати: удвох льохах знайшлося не більше як три міри картоплі, десяток качанів капусти й стільки ж буряків, і жодної діжки квашенини — ні огірків, ні помідорів, навіть цибулі і тієї одна-єдина жалюгідна в'язка, а пшона та гречки не більше, як на п'ять-шість днів. Ось так, пане доглядач, ламайте голову, як бути. Якщо не вдатись до екстраординарних дій негайно, поки не задощило і не розвезло вкрай дороги, дуже просто залишитися на бобах, і ніхто тобі не допоможе, до Огнєва можна не ходити, він зайнятий своїми власними "найважливішими справами", в гімназії з'являється раз на тиждень, та й то у випадках надзвичайних.

Людина діла, Іван Петрович у першу ж неділю зібрав усі гроші, які знайшлися в касі пансіону, доклав своїх стільки ж, та й вирядив на ярмарок, що збирався на Сампсніївській площі, служника і куховарку. Крім всілякого дріб'язку, як часник, редька, кріп, цибуля, сушені гриби, наказав в першу чергу купити картоплі.

— Хоча б возів п'ять поки що. Та капусти качанів сотні з півтори, лантух пшона, стільки ж гречки, олії конопляної сулію, борошна лантухів хоча б два... Гроші візьми ти, Гаврило.

Служник гроші взяв, але йти не квапився, розгублено перезирнувся з куховаркою. Іван Петрович запитав, що трапилось, може, грошей малувате, так вигріб з каси усе

геть до останнього мідяка.

Дядько Гаврило почухав потилицю і пояснив: "Воно-то так, пане Іван, та якщо подивитися, то як тут бути, і не скажу".

— На що дивитись?

Служник — у домотканій чорній свитці, в чоботях з короткими халявами, від яких йшов задушливий запах дьогтю, в доволі витертій смушковій шапці — ще досить міцний, як на свої шістдесят років, і куховарка Настя — середніх літ молодиця, з руками, більшими, ніж у доброго молотника, — готові .були виконати наказ доглядача, та щось їх стримувало.

— Може, ви зайняті чимось іншим Служник кахикнув, ступив уперед, але його випередила більш моторна куховарка.

— Нічим таким, ваша милість, ми не зайняті. Однак, ні дядько Гаврило, ні я не вміємо відрізнити п'ятак од гроша, то ж пробачте, бога ради, але, чого доброго, ще й проторгуємось. На тому ярмарку підбори на ходу відривають, не зогледиш, як босий зостанешся.

— Он воно що.

— Еге ж...

Такого чути не доводилось, але ж робити нема чого, треба відряджати ще когось.

— Гаразд, піде і Діонісій з вами.

— Оце дякуємо, — вклонилася Настя, а за нею і служник. — Того не обдуриш — письменний.

— Еге, ще й сам відірве що-небудь, — бовкнув Гаврило. Викликаному для цього випадку Діонісію Іван Петрович вручив усі гроші і розповів, Що потрібно купити, та наказав: нехай гав не ловить, дарма грошима не кидає, а більш торгується, тому що гроші це останні, і хтозна, коли надійдуть чергові внески. По цю пору — хоча з першого серпня, тобто з початку занять, вже три місяці минуло. — ще нічого не надходило, навіть від дійсного таємного радника пана Трощинського, що утримував на свій кошт гімназистів Василя Шліхтіна та Михайла Коновницина, не поступало, та і Приказ громадського догляду тягне з внесками на утримання синів вдови пані Корнетської та двох синів недавно померлого дворянина Денюковського.

З торгами не забарились, за час і повернулись. У двір, порипуючи немазаними колесами, в'їжджали одна за одною фури з картоплею, капустою, борошном, .пшоном та всякою всячиною. Служник притримував ворота, попереду валки ішов довгополий Діонісій, Настя дивилась, чи усе ціле, не скотилося б що на путівець.

Коли усі вози, супроводжувані візниками, в'їхали у двір, Діонісій метко, навіть гордовито, відрапортував, чого і скільки купив і додав:

— Гроші витратив до останнього шеляга, зате купив усе, що наказувалось, до того ж, виторгував дещо, збавив ціну. Он капусту, наприклад, по грошу за качан платив, а просили по копійці, а кожний качан такий, що одному і не підняти.

Котляревський подякував помічникові і в супроводі зграйки старших вихованців, що об цій порі висипали на подвір'я, обійшов усі вози, обдивився покупки. Між тим,

причинивши ворота, служник зняв шапку:

— Два гроша, ваша милість, залишилось.

— Два гроша? Які? — не зрозумів Котляревський.

— У пана Дениса вони. — Гаврило іменував помічника по-своєму — Денисом.

— У мене? — здивувався Діонісій. — Та ти що, Гаврило, не виспався чи, може, дурману наївся спросоння?

— Я ще, пане Денисе, і не снідав... А два гроша у вас, добродію, таки лишилось.

Розгніваний Діонісій поліз у кишеню.

— Повивертаю усе до нитки. Гляди! — Та раптом довге вузьке обличчя його почало повільно вкриватися нерівними червоно-бурими плямами, а вуса — тонкі, злегка обкух рені — в єдину мить як зів'яли, спустилися донизу.

— Диво! Їй-богу, диво! — Діонісій витягнув з кишені два мідяки. Ледве видні на кістлявій долоні, воли лежали причаївшись, — винуватці незносимого сорому колишнього семінариста. Заїкаючись, ледь не плачучи, прогундосив:

— Повірте, забув... Біс попутав, не інакше.

— І я кажу — біс, — кивнув спокійно Гаврило. — А от ми з Настею, хоч і не відрізняємо п'ятака від гроша, а рахувати вміємо. І вам, пане Денисе, тому вчитися не завадить. Ви письменні, у Полтаві таких небагато.

— Він помилився і визнав це, що ж іще треба? — спитав Іван Петрович, засмучений не менше самого Кащука. — Ну, забув чоловік... Та й годі про це...

Куховарка Настя обділяла молодших вихованців свіжою морквою і голосно, на все подвір'я, реготала! дуже кумедним здався їй пан Капшук, як вона прозивала Діонісіяі притихлий, з пониклими плечима, куди подівались бундючність та пишномовство!

Щоб закінчити неприємну розмову, Іван Петрович наказав негайно розвантажувати вози:

— Хто там вільний? Ану до роботи! Покликали вихованців, що купчились біля ґанку, позирали, чи йти, чи потрібна їх поміч.

— Допомагайте! А ти, Діонісій, — сказав тихіше, — будеш сьогодні покараний за те, що забув кавунів купити з десяток, тому мусиш сісти з Мокрицьким після вечері і перевірити латинь його.

Вправи домашні завжди перевіряв сам доглядач, але сьогодні він довіряв це помічникові, Діонісій оцінив довіру, але заскімлив:

— Увільніть, терпіти не можу латині.

— Потерпиш... А поки що йди, допоможи розвантажувати... І щоб носа не вішати.

— Та й то... — Діонісій поквапився на поміч Лісницькому та Папанолісу, що тримали лантух, у який лопатою сипав картоплю дядько Гаврило. Нові дні приносили й нові турботи. Обклейка вікон, ремонт даху — в кількох місцях він протікав, потім ремонт меблів, утеплення вхідних дверей, полагодження димарів і печей — все це й багато іншого потрібно було зробити негайно, до наближення холодів.

Не знаючи спокою сам, Котляревський не давав його й іншим. Нарешті він так увійшов у пансіонні справи, що мати, добра, терпляча матінка, яка ніколи ні в чому не

докоряла синові, вже кілька разів натякала, а то й прямо казала: коли так служити, то вже краще зовсім перейти на постійне мешкання в пансіон, вона не суперечить, а похідна постіль готова. А з другого боку, може, час і про себе подбати? Ясна річ, мати мала на увазі не тільки службу (хоч і мріяла бачити сина на більш високій посаді), насаш перед, непокоїло синове особисте життя, допіру ще не полагоджене. Усі його однолітки давно поженились, мають жінок, повну хату дітей, у її ж улюбленця, душу за якого б віддала, ні того, ні другого. "Зістарюсь, помру, а ти один зостанешся. Негарно так, Івасику". Вона називала його так, як і в дитинстві, — Івасиком. А він, як завжди, уникав розмови, або відбувався жартом: "Встигну ще хомута на шию почепити, встигну. А ти ж у мене, матінко, безсмертна і, доки ти є, мені ніхто не потрібен..." Мати сердито відмахувалась: "Кажеш таке... Я серйозно, а ти жартуєш". І знову — в який раз — розповідала, яка у Стебліна-Камінського жона гарна, і діти вже є — радість їхніх бабусь.

По-своєму мати була права. Але вона не могла знати, що було на серці у її сина. Він не уявляв собі, як приведе у дім жінку, зовсім не схожу на ту, єдину, яка, може, давно його й забула. Напевне, забула, і все одно викинути її з пам'яті не міг. Це було його особисте, святе, і ніхто до цього не повинен торкатись, навіть і мати... То, може, тому бував радий, що пансіон віднімає увесь вільний час, примушує не думати про себе. Але той же пансіон майже не залишав часу для праці над "Енеїдою". Ті три десятки строф, початі ще в Санкт-Петербурзі та дописані потім, після приїзду, дома, перед тим, як він одержав місце, залишалися поки що єдиними у новій, п'ятій, частині поеми.

Вечорами наставала нарешті тиша. Вихованці лягали спати, в кімнаті своїй він залишався один, і раптом накочувалась нездоланна, незбагненна печаль. Тоді пристрасно мріяв цілком, до кінця, віддати себе широкій течії "Енеїди", нехай дія поеми підхопить і понесе його куди завгодно — на край світу, в безкрайній океан почуттів, думок, фантазії, боріння пристрастей... Досить, однак, було взятися за наготовлений папір, як думками повертався до справ пансіону.

Так минали дні, тижні. Минув місяць. За ним пішов і другий, а він не міг урвати хоча б годину для роботи над поемою.

І тоді минало сп'яніння. Ні, він жорстоко помилився, доки не пізно, треба шукати інше місце, де б залишалось більше часу для себе. Може, попроситися до Міклашевського? Тим більше, що той якось при зустрічі сам запропонував зайти. Щоправда, сказано це було між іншим, на ходу, і все-таки Міклашевський, якби схотів, зміг би допомогти. Чути, йде вгору, начальство у губернському правлінні ним вельми вдоволене, він ретельно виконує доручене, вміє подати, доповісти, далеко піде, таких "можновладці" люблять. Подумавши, одначе, про нову службу, про нескінченний потік паперів, які з першого дня підуть до нього, про те, як треба слідкувати,.щоб літера і слово були опуклі та схожі одне на одне, ставало гидко і страшно. Ні! Нізащо він не переступить порога ненависної присутності, краще залишиться без місця, на своєму пенсіоні, але вклонятися Міклашевському не піде, нехай любий друг його встигає, бог з ним, а він, Іван Котляревський, нікому не заздрить, давно ж сказано: кожному. —

своє...

Після маячної ночі ранком приходив до дітей, чи, як він говорив, у пансіон, і — диво дивне — тієї ж хвилини забував про все стороннє. Як тільки ставав на високий поріжок, чув знайомий гамір, добре, незле бурчання старого служника Гаврила — і розумів: саме тут його місце, його другий дім. А помітивши, як дивляться, чекають на його слово усі ці кілька десятків хлопчаків — білоголових, стрижених, смаглявих — відчував: нікуди звідси не піде, бо на всьому білому світі немає місця кращого, тут його сім'я і життя. Тільки він, єдиний, зуміє розібратися в складностях пансіонного побуту: скривдженого пожаліє, кривдника погудить, перевірить — причому, кожного дня, — як підготовлені уроки, хто і як відповів вчителю у класі, за що був поставлений у куток — на гречку, а тепер от знову збирається йти, не підготувавши домашнього завдання. Він не міг залишатися байдужим і перевіряв, як Андреа Папаноліс знає статистику, а Мокрицький — вчить нелюбу латинську. Без цих та багатьох інших турбот він не міг прожити і дня, вважаючи їх найголовнішими, знав, що й вихованці звикають до нього, бо частіше, ніж раніше, звертаються з запитаннями, які і навмисне не вигадаєш, і він повинен відповідати, а якщо, траплялось, не знав чого чи не був певен у точній відповіді, то чесно признавався в цьому і другого дня не забував принести повну відповідь. тому йому вірили, бо знали: доглядач не обдурить, скаже правду, але і йому теж треба говорити, нехай часом і гірку, але тільки правду. А якщо інакше поведешся — вихованець ризикує втратити повагу в очах доглядача, а це — покарання, зрівнятися з яким не може навіть і лоза.

Ось так поступово — день у день, тиждень за тижнем — між новим доглядачем і вихованцями народжувалось найголовніше — взаємодовір'я, без чого служба у дитячому пансіоні неможлива, а відтак, міцніли і зв'язки доглядача з пансіоном, порвати які він вже не мав сили.

13

Був перший день листопада. Звичайний, нічим не примітний. З самого ранку задощило, і за якийсь час бруківка так вимокла, що ходити по ній стало небезпечно, скользота, та й годі, того й гляди, простягнешся, що й не встанеш. І все ж таки, завдяки тільки цій старій, вже досить побитій бруківці можна було і в негоду пройти Дворянською, Пробойною і Монастирською та ще двома-трьома вулицями; на решті вулиць бруківок поки що не було і, як говорили чиновники губернського правління, в ближчі роки і не передбачалось.

До речі, який у бруківці сенс!? Місцевий "вищий світ" роз'їжджав у власних каретах, а міщани, чиновна дрібнота, навіть і купці деякі, яким суворо заборонялось їздити в них, продиралися вулицями, що перетворювалися іншим разом в моря розливанні, на волах — круторогі вивозили з будь-якої котлубані; чорному ж люду й зовсім не звикати грязюку місити, в жирних чорноземних ямах губити останнє взуття.

Чиновники, квапячись на службу, намагались хутчіш прослизнути у свої присутності, майже з головою закутувались в тонкі, на риб'ячому пухові, шинелі. Уся Полтава з приходом осені, особливо у пору дощів, якось одразу мінялась, ставала

бляклою, білі мазанки темніли, і навіть золочені бані церков втрачали свій блиск і ставали вилиняло-синюватими.

Листопадовий вітер наскрізь пронизував місто, вимітав з провулків та пустирів останнє листя, заносив його в непривітні розкислі поля, до далеких козацьких могил, розкидаючи на всі чотири шляхи, що вели з Полтави в неозорий загадковий світ. Він, цей світ, починався десь зразу за висипними валами, які оточували місто ще з часів Шведської війни. У незбагненній далечині, в невідомих краях жили дивовижні люди, які, не лякаючись бога, штурмом забирали королівські тюрми і палаци, а згодом на плахах особливого устрою злітали вінценосні голови під схвальні вигуки натовпу. Проте це вже було давненько, хоч не сходило з вуст і досі. А ось тепер, наприкінці десятого року, все більш вперто твердили, на всі лади повторювали про пришестя на землю антихриста, злого та нещадного; він то поїдом їсть християнський люд, одначе більш полюбляє молодих, до того ж, чомусь дуже охочий до жіночого полу. Антихрист той буцімто таємно змовився з турецькими бусурманами. Тепер ясно, чому турок до цього часу не погоджується на мир, усе тягне, не інакше, чекає на допомогу того самого антихриста, який і прозивається не по-людськи, а якось зовсім чудернацької не то — Бона рогатий, не то — З поля вон. Жах божий, Та й годі. Треба, казали розумні голови, побільше на чорний день відкладати хлібця, сушити його, та і сіль теж не завадить, хай буде, вона не зіпсується. Одноока юродива Оннська кричала якось цими днями на паперті Успенського собору, і всі парафіяни чули той несамовитий крик: "Мор повзе по землі, гляньте, який чорний та сліпий... А за ним — єдинорог! Бачу його, дихання злобне чую... Обережно, люди!.." Люди лякливо хрестились і намагалися піти скоріше, щоб не чути утробного, майже звіриного крику, а він переслідував, наступав на п'яти, стукався у вікна. По-всякому тлумачили віщування Ониськи жителі губернського міста і, щоб якось вмилостивити чорні сили, більше жертвували на церковні потреби, а також на користь бідних та юродивих...

Котляревський квапився теж, бо дощ посилювався, пробивав і товсту фризову шинелю, а в такому вигляді незручно з'являтись перед ясні очі начальства.

Ще вчора попередив Капітонича, що залишався у пансіоні на ніч, нехай зранку не чекає на нього, сам подивиться за дітьми, щоб одяглись, взулися як слід, поснідали, а потім щоб і супроводив на уроки, ну, звісно, не гімназистів, хоча їм і далі, а повітовців — дітлашню, бо ці, якщо понадіятись, можуть, забарившись, і запізнитись, а то гайнуть на Рогізну човники пускати, а то ще, не дай боже, зацікавляться "мінами", в яких і дорослому не важко заблукати.

— А ви, ваше благородіє, в Приказ? — спитав унтер, проводжаючи доглядача до воріт.

— В Приказ, Капітоничу.

— Ну і з богом!.. А то хто зна, з чим завтра до різника йти... Борги. І не сумнівайтесь, я пригляну.

Капітонич казав правду: пансіон сидів без копійки, довелось третього дня позичати у місцевого купця Зеленського, а в цей саме час домові гроші лежали в Приказі

громадського догляду. Належало їх одержати ще на тому тижні, і Стеблін-Камінський нагадував, та от не встиг, забарився, тепер йди, кланяйся, а Павло Степанович, любий друже, поїхав по губернії, і не буде, вважай, місяць, а може, і довше, а без нього отримати навіть належні суми буде нелегко. Приказні чиновники — відомі крючки, А цей Гуськов, колезький регістратор, що приїхав недавно з Воронежа і заміняв, траплялося, Стебліна-Камінського, невідомо що за людина, чи зрозуміє слово доглядача, а що як відмовить: спізнились, мосьпане, тепер чекайте.

Дощ посилювався, густішав. В таку негоду приємніше сидіти біля добре натопленого коминка, і дітей би краще не пускати з дому, зокрема тих, у кого взуття каші просить. Капітонич, старий служака, повинен би здогадатися. А якщо пустить? Не попередив його — жаль.

З надією на краще увійшов до губернського правління. Тут, поряд з креслярнею головного архітектора Михайла Амбросимова, у лівому крилі будинку були і кімнати Приказу громадського догляду…

Гуськов щойно приїхав і, як стало відомо, обіцяв особисто приймати відвідувачів, ось лише зустрінеться з підлеглими, вкаже, кому що треба протягом дня виконати.

Довелося чекати. Але ж чого не зробиш заради дітей, сорока шести шибайголів, довірених тобі. Якщо треба, кому завгодно вклонишся, навіть перед таким зальотним птахом, як колезький регістратор, шапку вломиш.

Нарешті усі чиновники залишили кабінет, і Котляревського, якого в Приказі багато хто знав як доброго приятеля Стебліна-Камінського, першим допустили на прийом до Гуськова.

Порівняно молодий, років під сорок — з великими плішинами та пухнастими бакенбардами, підкреслено ввічли. вий, він запросив сідати, приготувався слухати. Відзначивши про себе неприємну медово-солодку усмішку, Котляревський коротко виклав своє прохання, вибачився, що не зміг прийти раніше, — був зайнятий, а тепер ось до зарізу потрібні гроші, тому й прийшов.

Колезький регістратор розуміюче покивав і заговорив. Голос у нього був тихий і лагідний. Він, Гуськов, радий допомогти, він усе розуміє, сам був дитинчам, але, на жаль, не може, не має змоги виконати прохання, по-скільки у пана доглядача немає письмового відношення директора училищ пана Огнєва, в якому повинно бути зазначено, що цим довіряється порядкувати сумами, виділеними на утримання вихованців пансіону, доглядачу отого.

Затягнуте та дещо закручене просторікування скоріш розсмішило, ніж розсердило, але Котляревський, нічим не виказавши свого ставлення до почутого, сказав:

— Я, пане Гуськов, уповноважений вести всі справи пансіону.

— Можливо… Але ж я, милостивий пане, нічого цього не знаю, — так само, як і раніше, ласкаво і тихо відповідав той.

— Ваша правда, людина ви в Полтаві нова, пробачте.

Довелось відкланятись, не будеш сперечатись з такого жалюгідного приводу, та ще з людиною, яка за літерою не бачить справи, врешті, з таким більше загубиш, ніж

знайдеш, і він, щоб не втрачати даремно часу, зразу ж і пішов.

Лив дощ, настільки густий, що здавалось: у повітрі застигла непроникна скляна стіна. Простував по калюжах, ризикуючи набрати повні чоботи. Такого дощу давно не було, складалось враження: Полтава, якщо злива триватиме, потоне, зникне назавжди.

Поминувши Круглу площу, дістався врешті гімназії, вона. війнула затишком і теплом. Обтрусивши шинель, віддав її сторожу, щоб той просушив у себе в комірці перед грубою, і готовий був іти, коли раптом старий служник вибачився, що затримує пана доглядача, але повинен попередити: його, доглядача тобто, шукав пан директор, хотів посилати за ним, та щось завадило.

— А навіщо йому знадобився, не знаєш?

— Буцімто з вашої вини, ваше благородіє, у класах сьогодні майже нікого нема, порожньо. Ніби ви дітей не пустили на уроки.

Подякував за попередження і подумав: молодець Капітонич, нікого не пустив, і добре зробив старий: в таку негоду інший господар і собаку не вижене.

Огнєв зустрів доглядача сухувато, не підвів голови від паперів, коли той увійшов, але листа до Приказу громадського догляду начеркати не відмовив. А поки писав, кілька разів нагадав, що не завадило б постійно хвалити "отців" міста за такі щедрі пожертвування, треба, щоб і діти про те знали і відчували.

— Не сумнівайтесь, Іване Дмитровичу, пам'ятають і відчувають.

— Ви їм розповідаєте?

— В цьому немає необхідності, вони все розуміють самі: живуть у ледь дихаючому будинку, в ньому в хурделицю вітри буйні гуляють, гроші на харчування доводиться клянчити, у деяких взуття нема порядного. Ось і відчувають.

— Ускладнюєте, — зітхнув Огнєв і тут же завів мову про інше. Йому стало відомо, що доглядач встиг закупити для дому необхідні на зиму продукти, це він, директор, схвалює і не заперечує таких кроків ("Ну, ще б ти заперечував!"). Порядок в будинку необхідний теж, треба, щоб дітям жилося затишно, в умовах, наближених до домашніх ("Неначе цього я й сам не знаю, добродію!"). Але це все ніяким чином не пояснює і не виправдовує іншого вельми дивовижного факту: помічено, що в окремі дні, особливо в негоду, вихованці пансіону класів не відвідують. Огнєв перепочив і продовжував сухо, розмірене, ніби читав з наказу:

— Сьогодні, мосьпане, у класах сидить не більше, як по.два-три учні. Із-за цього випадку мене викликали з дому, і я повинен був залишити найважливіші заняття і в такий жахливий дощ приїхати до гімназії, а все тому, що у вас, мосьпане, непорядок. Хотів було посилати по вас, та ви завітали самі. Ну що ж, добре. Чекаю на ваші пояснення. — Огнєв відклав папери і дивився на бліде — з чого б це? — одначе зовсім спокійне, навіть ледь насмішкувате обличчя доглядача. — Що ж мовчите? — повів нетерпляче бровою директор. — Відповідайте.

— Іване Дмитровичу, я можу запізнитися до Приказу, і завтра вранці ні з чим буде посилати до м'ясної лавки. Вихованці залишаться без обіду.

— Папір готовий. Будь ласка! — простягнув Огнєв напівсписаний аркуш. — Але я

не чую пояснень… Це повторюється. Тут, здається, є з ким обговорити подібні кроки. Вчителі скаржаться…

— На мене? Помилуйте, за що? Це що ж виходить; я дітям ворог, а вони — друзі?

— Не за те мова… Чому в класах пусто?

Котляревський глянув у вікно. Дощ періщив, як і раніше, хмари стояли над містом фіолетово-чорні, густі, не скоро іще із-за них вигляне сонце.

— І завтра, коли буде така негода, я нікого не пошлю. — Огнєв мовчав, і доглядач вів далі спокійно і рівно: — Ви ж самі тільки-но казали, що вам дуже не хотілося їхати в таку зливу. А як же дітям під дощем та по нашій грязюці? У кого є чоботи — загубить. А далі що? Чоботи знайдемо, але як бути із здоров'ям? Його так просто не знайдеш, якщо загубити. В мене і так двоє хворіють — застудились. Відпоюю молоком та малиною із зіллям… Діти ж. Доповідали вам про це панове скаржники?

Огнєв кілька хвилин мовчки роздивлявся папери, що лежали на столі. Доглядача він ніби й не бачив, уникав погляду.

— Але ж скаржаться, — процідив Огнєв, — а це означає, що можуть і до його сіятельства дійти.

— О, це було б чудово! Нехай! Може, тоді нам його сіятельство допоможе, якщо ми самі не можемо відремонтувати дітям взуття та одяг. — Доглядач помовчав. — Між іншим, панове вчителі можуть і до будинку прийти, ми в спальнях займатися будемо, залу столову обладнаємо. Важко? А що робити? І ще. Як все ж таки бути з навчальними посібниками? Панове викладачі не квапляться писати таблиці. А ми ж, здається, домовлялись. Чи в округ писати?

— Таблиці будуть. Але ж не одразу, потерпіть.

— Скільки терпіти? Час іде.

— А що накажете робити?

— Вимагати од панів вчителів виконувати свої обов'язки.

— Це вірно, але… поміркуємо.

— Пробачте, але, мабуть, пора і робити щось, а не тільки… міркувати та думати. І ще. Чи відомо вам, милостивий пане, що деякі вихованці збираються залишити гімназію? Ось, наприклад, Мокрицький.

— Ну що ж, тримати не будемо.

— У нього гарні здібності. Міг піти й далі.

— Вам, мосьпане, відомо, що він не відвідував латині?

— Відомо, Іване Дмитровичу. Хоча, правду кажучи, був би я на його місці, теж не став би відвідувати. Чому? А ви посидьте на уроці — і вам усе відкриється. Діти не розуміють тексту, вчать наосліп. Зацікавленості до предмета ніякої. А без зацікавленості — як примусити дитину полюбити предмет?

Огнєв несподівано для себе здивовано хмикнув і зніяковів: що ж це він? Виявляється, цей відставний капітан, який, казали, до того ж автор художніх творів, зовсім не такий простий, тлумачить педагогіку та методику, як людина, обізнана зі справою, має свої погляди, і вельми раціональні.

Але Огнєв не міг змиритися з тим, щоб доглядач, який би він не був, втручався у справи чисто навчальні. І по паузі відповів, щоправда, не образливо, скоріше з докором:

— Милостивий пане, у вас, як я здогадуюсь, є чим займатися, то ж не обтяжуйте себе турботами, які не у ваших прерогативах.

Котляревський охоче кивнув, сховав аркуш до кишені:

— Щоб виховувати, треба, мабуть, думати не лише про шлунок, інакше мені нічого робите... Але зрозумійте мене правильно. У справи панів вчителів я не вторгаюсь, вони не в моїх прерогативах, це так.—Сказав і посміхнувся: хочеш — вір, хочеш — ні.— Та коли бачиш, як діти мучаться, хіба ж пройду мимо? Ні, не можу.

Може статися, думав Огнєв, що ось така людина, якщо відвідуватиме уроки, не втримається і втрутиться — і тоді скандал неминучий. Але що можна змінити? Він, Огнєв, сам ще тоді, на малій раді, дозволив доглядачеві відвідувати уроки.

— Іване Дмитровичу, боюсь, як би за Мокрицьким ще хто-небудь не подав прохання про вихід з гімназії. Маю честь!..

Котляревський хутко вийшов в кабінету.

Раптом розпогодилось. Хмари павутинням розповзлися за монастирським лісом. Небо освітилось, стало вищим, просторішим; хати, освіжені, повеселішали, ніби граючи у схованки, визирали то з одного, то з іншого вишняка повмиваними віконцями. Свіжий вітер пробіг вулицями, злегка підсушив вибоїни на шляху, випив калюжі.

Повеселіло й на серці. Не біда, що грошей приказні крючки не дали. і завтра день буде, куди вони дінуться, тут вже милий колезький регістратор — не завада, на крайній випадок — до управителя краю шлях відомий.

У дверях губернського правління майже лоб у лоб зіткнувся з Михайлом Амбросимовим та Федором Міклашевським, удвох вони займали майже увесь вузький, немов щілина, напівтемний коридор. Губернський зодчий обняв одною рукою, ткнувся неголеною щокою в плече, потягнув до себе за руку. Міклашевський кивнув стримано, уткнув кудись у стелю невиразний погляд.

— Іване, серце моє, глянь-но на оцей предмет,— відразу схвильовано, немов тільки що сперечався, та не довів до кінця суперечку, промовив Амбросимов, тикаючи паперовим згортком ледве не в обличчя своєму супутнику. — Гроші потрібні, щоб розрахуватися з копіювальниками проекту, а він не дає. Тягну до губернатора, нехай накаже — раз і назавжди. Немає сил... Кину! Ій-бо, поїду! Мене давно у Воронеж кличуть, — кип'ятився Амбросимов.

Міклашевський позіхнув, невиразно зронив:

— Поїдете — інші знайдуться. Егеж.

— Який! — В циганкуватих очах зодчого блиснув недобрий вогонь. — А ось, шиш вам, мосьпане! Я з Полтави — нікуди. Тут і помру.

— Не хвилюйся, Михаиле Васильовичу, бережи себе. — Котляревський поклав руку на плече зодчому. — Краще скажи, що будувати збираємось?

Амбросимов віддихався, витер хустиною шию і посміхнувся, по-дитячому ясна усмішка освітила втомлене обличчя.

— А ось! — Підняв над головою тугий згорток. — Палац прекрасної Мельпомени. Перший театр у Полтаві! На Україні — перший! Не казав хіба?

— Як же, пам'ятаю. І що ж — коли закладка?

— Отут і заковика. Прожект готовий, а мені твердять:

"Не квапся, встигнеш..." — передражнив когось. — І грошей не дають, прохаю, як милостині, хоча б копіювальників розрахувати.

— І все-таки квапитесь, мосьпане, — озвався Міклашевський. — Хмари насуваються над державою, не до театрів зараз. Заклало вам, мабуть, не чули, що Буонапарте війною загрожує?

— Залиште, благаю вас... Ніякої війни не буде, а якщо й так — що ж, усі лягай та умирай? Мені, може, на роду написано рік-два прожити — чи встигну виконати омріяне? Ви, мосьпане, киньте, я ваші підступи бачу, зупинити справу — ось ваша ціль.

— Одначе, милостивий пане,— ображено задер голову Міклашевський, — якщо ви збираєтесь і далі висловлюватися таким чином, то я можу і не піти з вами зовсім.

— Заспокойся, Федоре, дрібниці засліпили тебе. Невже забув все? — посміхнувся Котляревський.—І врешті-решт, що з тобою робиться? Не впізнаю тебе. Ти ж — пам'ятаю — жив високими ідеями, віршами чарувався, і сам грішив тим же дивним мистецтвом, а тепер для цього мистецтва якихось грошей жалієш? Все одно ж виділити гроші доведеться — навіщо тягнеш?

— Не всім і блищати, хай вже інші, — буркнув Федір.

Котляревський тільки руками розвів. Амбросимов хотів щось додати, але раптом випустив згорток долі і, схопившись обома руками за черево, зареготав, та так голосно і широко, що служник, який стояв біля дверей, злякано повернувся, хотів було попрохати поважних панів вести себе трохи тихіше — в казенному ж домі знаходяться, — але, впізнавши самого губернського зодчого, і сам посміхнувся: надто вже смачно сміявся пан архітектор.

— Віршами? Цей? Не повірю! — Амбросимов обірвав сміх, ляпнув Міклашевського по плечу п'ятірнею. — Невже тому, мосьпане, ви так не любите мистецтва, і театр в тому числі, що у самого не того-с?.. Не вийшло? А втім, не відповідайте, не треба... Час нам йти. Чекають.

Зробивши кілька кроків, повернувся, ласкаво спитав Котляревського:

— Чому очей не кажеш?

— Зайнятий. На мені увесь пансіон.

— Аякже, нагодуй, напій усіх, а там і носи повтирай, — під'южив Міклашевський, відплачуючи за натяк з приводу ідей та віршів.

Котляревський здивовано поглянув на колишнього однокашника: з чого б це? Але змовчав. Зате Амбросимов кровно образився, простягнув руку, мов бажав прихилити до себе капітана:

— Був би у мене син, Іване, негайно віддав би в будинок твій. Щастя велике, що у нашого юнацтва такі вихователі... А вам, добродію, повинно бути соромно, — кинув в обличчя сторопілому Міклашевському і, сутулячись, метляючи полами сюртука,

розгонисте покрокував по коридору.

Вони пішли. Натоптаний, окоренкуватий Михайло-зодчий, як прозивали Амбросимова в тісному колі друзів, та опасистий, коротконогий, в мішкуватому сюртуку — Міклашевський.

Як це він сказав? "Нагодуй та носи витри". Ну то й що? Діло десяте, що ти думаєш, і кажеш, золотої юності друг безцінний, головне — вони, діти, сини мої названі, їм серце готовий віддати без залишку, але, вірно, мало ще старання кладу для їх блага. Щоправда, дещо все ж таки встиг, але це тільки перші кроки, і мало, зовсім майже не займаюсь їх душами, помислами, а це ж — передусім.

Поки що — щоб жилося їм не надголодь взимку — потурбувався, щоб в льохах не було порожньо, щоб і в коморах дещо завелося — і крупа, і борошно, всього потроху, до нового, одначе, вистачить, якщо витрачати обачно, з розумом. Залишається докупляти двічі-тричі на тиждень молока та в м'ясні ряди навідуватись. Хай не переводиться в домі і збитень — для здоров'я питво вельми корисне, і кожну неділю щоб Настя готувала пундики та печиво, а не тільки куліш та куліш. Діти — їм же рости, здоровими бути!..

За дрова потурбувався теж загодя. Тут, у Полтаві, ніде не дістав добрих, березових, та щоб сухі були, і довелося, хоч і не хотілося, з'їздити до самої графині Розумовської, попрохати, щоб дозволила заготовити трохи дровець у графських лісах, під Полтавою...

Графиня не відмовила у прийомі, але довелося і вклонитися, і книжку подарувати з відповідним випадку написом, та бог з нею, з книгою: кому завгодно подарував би, якщо від цього залежало благополуччя дітей, йому довірених.

А втім, графиня, ще далеко не стара, не позбавлена цікавості до життя і його принад, виявилась цікавою співбесідницею, тому й розмова у них протікала легко, можна сказати, з приємністю.

В невеликому затишному кабінеті пахло заморськими ароматами, з вікна відкривався чудовий краєвид: величезне дзеркало ставка, оточеного вербами, а далі — за садом, за річкою — починався ліс.

В кабінеті нічого зайвого: килими, зручні меблі, м'яке канапе та вольтерівські фотелі. Графиня у довгому, майже до землі, з важкого оксамиту платті, облямованому сріблястим хутром, що підкреслювало смаглявість, м'який обрис оголеної руки, високої шиї та попелястого пишного волосся. Карі очі дочки українських степів, предок якої добув, завдяки випадку, графське титло, здавалися добрими. Але гість — стріляний горобець — добре знав, чим дихає ця в'януча красуня; давно вже забуто, звідки прийшов її дід, нині її божество — особисте благополуччя, невситима жадоба розваг, і заради цього вона не жаліє ніякого добра, мільйонів, тяжкою працею здобутих поневоленими рабами — її ж земляками.

Вона розповідає гостеві, що бачила у недавній подорожі у Баден-Баден, Рим, Венецію, об'їздила всю Італію. Чого тільки не надивилась, не спробувала її душа.

Пригостила особливим, вивезеним з Рима, чаєм, кренделиками, спеченими а ля франсе. Гість не залишився у боргу. Вільно тримаючись, одпиваючи ковток за ковтком

духовитий напій, розповів почуті в петербурзьких салонах кілька пікантних історій з життя царствуючого дому, чим доставив графині, ображеній неуважністю двору до своєї особи, справжнє задоволення.

Котляревський знав велику кількість подібних історій, графиня ладна була слухати його весь день, та він не забував, заради чого приїхав. Ніби між іншим, просив дозволу заготовити кілька возів дровець у її родинних лісах. Графиня посміхнулась: ось навіщо завітав гість, але здогадки своєї нічим не видала. Кокетливо мовила: "Це дрібниця. Вам, дорогий наш пііте, я б нічого не пожаліла". — "Мені нічого не потрібно, ваше сіятельство, красно дякую за вашу ласку... Ось тільки... — І повеселішав. — Ось тільки, якщо дозволите, свічок би трохи з вашого заводу. Ваші свічки — найкращі у всьому краї..." — полестив відкрито, але графиня, не байдужа до всіляких лестощів, не образилась, навпаки, була задоволена хвалою й сказала, що дарує будинку бідних три пуди найкращих свічок... Він же не схотів брати задарма — буде привід ще раз приїхати, — і заплатив, хоч символічно, але заплатив... Графиня просила навідуватись, і не обов'язково лише тоді, як з'явиться необхідність, по-дружньому розпрощались.

Тепер у пансіоні буде тепло, а вечорами і світло. Діти нині мають змогу довше займатися уроками, а на дозвіллі й пограти, ближче зійтись з доброю книгою. Книг вже додалося, бібліотекою поки не назвеш, а все ж понад три сотні книжок заповнюють дві шафи. Ось якби ще пани вчителі розщедрилися, а то подарували всього по дві-три книжки... Треба б цим книжкам і доброго господаря мати, і краще, зрозуміло, з середовища вихованців, нехай би самі дивились: де треба, корінці підклеїли, підшили, залучали б до цієї справи і товаришів. У цей спосіб повага до книги виховується, а що важливішим може бути? Зрозуміло, не тільки доглядом за книгою прищеплюється це — потрібно ще навчити читати, знаходити в книзі головне, розуму й серцю необхідне. А для цього добре було б правила читання написати, ознайомити кожного. Хай потім панове вчителі надимаються, як індики, твердять: шлях їм перетнув — тільки б дітям користь була.

Перший, кого побачив, переступивши поріг, був Мишко Лісницький. Запнувшись у стьогану ковдру, з якої визирав тільки синій ніс. Лісницький прихилився до теплого коминка і читав, пригинаючись до свічі, приладнаної на поставці у простінку, щось бурмотів і, забувши про все на світі, не помітив доглядача. При перших словах, які почулись, неважко було здогадатись, яку книгу читає.

— Ти чого ж не в спальні? І звідки в тебе Ломоносов? Лісницький дуже неохоче урвав читання, томик віршів простягнув доглядачеві:

— Це Шліхтіну прислали. Десять книжок.

— Он як!.. А сам він де?

— Ще не повернувся з класів.

— А ти чому не ходив сьогодні?

— Чоботи розлізлись. Копит обіцяв полагодити, та не встиг.

— Знову? Скільки разів прохав: ніяких прізвиськ.

— Вибачте, не буду більше, — почервонів Лісницький, навіть вуха зарожевіли. —

Зірвалось — сам не знаю як.

— Ну добре… Ходімо, одначе, подивимось книжки. Доглядач і вихованець увійшли до вузької, на одно вікно, і дуже просто умебльованої кімнати: дві шафи, маленька канапа, стіл під вікном і три грубих дерьв яних стільці. Для доглядача нічого більш не треба. Залишаючись іноді в пансіоні на ніч, особливо у відсутності помічників, міг тут відпочити чи привести вихованця на розмову, разом проглянути уроки. Кімнату цю діти добре знали вже і полюбили, йшли сюди охоче, вона тепер не лякала, як раніше, за попереднього доглядача.

— Ось вони! — вказав Мишко на стосик книжок, покладених прямо на долівці, до того ж таким жестом, ніби це була його власність і він віддав їх на користь громадської бібліотеки. — Хемніцер! Капніст! Фонвізін! Державін! І навіть — Радкліф. Роман, пане доглядач. Я тільки одним оком глянув — страх як цікаво! — Мишко гладив корінці, торкався пальцями заголовків, ледь чутно посопував носом, зітхав і все твердив:

— Скільки тепер їх!

— Поки що малувато, десь понад триста.

— Прочитати б усе!

— Прочитаєш, якщо читати вміючи. Завтра принесу правила, а ти перебілиш. Кожному класу, щоб по примірнику.

— Які правила?

— Як читати і розуміти книгу.

Лісницький дивився широко відкритими очима на Івана Петровича, а той розповідав, як він сам, в семінарії будучи, ковтав книжки, багато книжок, а пізніше виявилось, що нічого з прочитаного не пам'ятає, все змішалось. Тільки завдяки вчителю Іоанну Станіславському навчився читати і розуміти книгу — невичерпне джерело мудрості та знань. Навіть занотовував прочитане. Допомагало потім у навчанні.

— І на екзаменах… допомагало?

— І на екзаменах. — Іван Петрович у свою чергу спитав: — А знаєш, Мишко, що я хотів спитати, точніше, запропонувати тобі?

— Що?

— Ключі.

— Які?

— Від книжкових шаф.

Мишко на мить затримав дихання і, побоюючись, що не дочув, спитав:

— А… навіщо?

— Ти й справді нічого не розумієш? — Іван Петрович пригладив розкуйовджене на голові хлопчика волосся. — Будеш відкривати і зачиняти їх, тільки, зрозуміло, в точно визначені години, видаватимеш товаришам книжки, будеш занотовувати, хто яку книжку узяв, і слідкувати, щоб з книжками поводились обережно.. Одним словом, господарем бібліотеки станеш.

Мишко слухав і не вірив: невже він буде повноправним володарем ключів і, отже,

матиме вільний допуск до книжок, буде книгарем пансіону?! Бути цього не може!

— І усе — я!?

— Все так і буде, пане книгохранитель, — посміхнувся Іван Петрович, мимоволі милуючись блиском очей хлопчика, його схвильованістю. — Ось вони! Бери! Віднині вони твої.

Мишко ще вагався, та доглядач жартувати не збирався, і Лісницький обережно взяв ключі, покрутив у руках і, безмежно вдячний за довіру, дивлячись на доглядача відданими очима, побожно мовив:

— Я буду додивлятись! Слідкувати, щоб… жодна книжка не пропала. І збирати буду! Щоб книжок у нас все більшало і більшало.

— Збирати будемо разом… Усі. Ще ось що. Якщо бажаєш, візьми собі помічника, удвох вам легше буде. Якщо один, припустимо, зайнятий, другий відкриє та видасть книжку чи прийме.

— Я сам… Хоча… Папаноліса візьму. Можна?

— Хай він. А тепер поклич до мене Капітонича.

— Він пішов.

— Куди?

— З'явився пан Квятковський і сказав, що йому треба дрова пиляти та картоплю копати. Капітонич узяв з собою п'ять чоловік — і до нього…

Котляревський не повірив. Але Лісницький не міг помилитись.

Доглядач чув якось краєм вуха — вибовкав Діонісій, — що деякі пани учителі запрошують до себе учнів, частіше гімназистів, для роботи на дому, до того ж, не зважаючи на погоду, на те, що у вихованців уроки не готові, погане взуття чи одяг. Він тоді ще посміявся, не повірив. Діонісій теж сміявся, але більше нічого не додав. Іван Петрович з часом забув про ту розмову, не був певний, що помічник, полюбляючи жарти, інколи не зовсім вдалі, та містифікацію, і на цей раз вигадав якусь дурницю. Те, що колись він сам, ще у дяка, прибирав подвір'я, у семінарії — рубав дрова, їздив по селах і закупляв картоплю і овочі, не мало значення. То все робилось для семінарії. А тут щось зовсім не те: вихованців використовують як наймитів, думаючи, що відмовитись вони не наважаться, забояться гніву учительського… Отже, Діонісій не містифікував.

— Ось що, Мишко, — наказав Лісницькому, — надівай чоботи, чиї-небудь поки що, і біжи до Квятковського. Знаєш, де він живе?

— На Протопопівській, у власному будинку.

— Скажи Капітоничу, щоб сам ішов і всіх з собою привів, до одного. Негайно!

— Ну а як же?..

— З паном учителем я сам поговорю. Біжи, Мишко, та ніде не затримуйся ні хвилини.

15

Мокрицький урок знав, можливо, не краіц інших, але й не гірше, і все ж суджено було статися події, про яку довго потім говорили в гімназії.

Напередодні Федір не за страх, а за совість старався і вперше за два роки навчання в гімназії повністю виконав домашнє завдання по латині: переклав заданий текст із Ціцерона, із його знаменитої промови "Проти Катіліни", вивчив слова, декілька разів повторив навіть і ненависні граматичні правила і міг, нарешті, сказати, що знає їх. Задоволений тим, що цього разу зробив усе сам, без чиєїсь допомоги, поніс зошит доглядачеві не стільки, власне, для перевірки, скільки для того, щоб похвалитися своїм першим успіхом.

Іван Петрович ніби ждав Федора, він зразу ж відклав усі свої папери, рахунки, списки і взявся перевіряти завдання: читав від першого рядка до останнього весь текст, дещо виправив, знайшов дві незначні помилки в перекладі і сказав, що дуже цьому радий, віднині Мокрицький — латиніст не гірше самого Лісницького, котрий вважався в гімназії кращим з усіх .предметів, в тому числі й латині. І тому Федір, ідучи на урок, був цілком спокійний і сповнений почуття власної гідності, як людина, яка чесно виконала свій обов'язок.

Спокій все ж продовжувався не довго. Коли учитель, оскаженілий до краю, не стримуючи себе, мало не з кулаками накинувся на Шліхтіна, який "випадково забув" зошит, Федір злякався: а раптом Квятковський викличе його, Мокрицького, і він запнеться, з кожним може статися, навіть якщо знаєш урок. Тоді що?.. Ніби підслухавши ці думки, учитель викликав Мокрицького.

— Читай. — І втупився важким поглядом. Очі його невідступно стежили за кожним рухом, пропікали наскрізь. Федір відчув, як його охоплює крижаним холодом, навіть всередині холодніє.

— Ч-читай, — заїкаючись, — явна ознака наростаючого нетерпіння; — повторив учитель.

Не розуміючи, що з ним робиться, Федір заїкнувся теж, промимрив щось на своє виправдання, безуспішно намагаючись оволодіти собою. Квятковський, бачачи, як Мокрицький, розтягуючи слова, копіює його, учителя, підійшов ближче і замахнувся:

— Т-ти... бовдур!

— Т-ти б-бовдур, — машинально, сам не знаючи, що говорить, ледве чутно повторив Мокрицький.

Удар дістався по голові. Від образи і болю стемніло в очах. Федір задихнувся, хотів щось сказати, підняв руку, щоб захиститися від ударів, але оскаженілий учений муж подібно до якогось фельдфебеля на навчальнім плацу загорлав "мовчать!" і замахнувся знову:

— Л-лози захотів?.. Т-ти її од-держиш! Це було краплею, яка, звичайно, вважається останньою. Федір відскочив убік, Квятковський хотів затримати його, але Мокрицький рвонувся з усіх сил, стрибнув далі і, хряснувши дверима, був такий. В коридорі наткнувся на служителя, той не став його затримувати, навпаки, заохочуючи, кивнув: "Біжи, синку!", і Федір побіг по гримучому коридору, повз зляканого першокласника, який терся біля самої стіни, мимо розчинених дверей учительської, злетів зі сходин і, оглушений тишею, опинився на Круглій площі під високим осіннім небом.

Спустився з Подільської гори до самої Ворскли, постояв, дихнув річкової свіжості, потім забрів у тихий, обласкавлений осіннім сонцем монастирський ліс, всівся під старим дубом, довго думав, як тепер йому жити і куди податись. Нічого певного не придумавши, під вечір вернувся в місто.

Монастирська вулиця привела на Круглу площу. Він знав, що в гімназії уроки вже закінчились і тому ходити тут зовсім тепер безпечно, бо ніхто його не побачить і не почує. У вузьких вікнах згасали останні сонячні промені. Непривітною, похмурою, ніби тюремний замок, здалася о цій годині гімназія. Мало пізнав тут радості, скільки пам'ятав себе — одні образи. Не було дня, щоб хто-небудь із товаришів чи він сам не обливалися гіркою сльозою, а доводилось куштувати і "каші березової", і не раз. Саме тут, під стінами гімназії, Федір подумав, що більше сюди вже не прийде, куди завгодно — тільки не сюди.

І все ж вагався: невже більше не жити йому в пансіоні, не бачити пана доглядача і не слухати його вечірніх бесід? А як же товариші? Їх теж він більше не побачить?

Ще дві доби не насмілювавсь йти до Огнєва, але і на заняття не ходив. Зголосився простудженим. Проте він не перебільшував: після вчорашніх блукань з'явився жар і стало боляче ковтати. Вочевидь, він простудився, коли діставав із холодної води лілеї, а потім сидів на вогкій землі в монастирському лісі.

Дізнавшись про це, доглядач розпорядився Федора у класи не пускати, хай побуде кілька днів у домащньому теплі, прислав і Настю-куховарку, а та принесла глечик теплого солодкого збитню і примусила, хоч він і противився, випити, пізніше напувала гарячим молоком і чаєм з глодом, побалувала смачними кренделиками з маком і медом.

До хворого двічі заходив доглядач, питав, як він себе почуває, попередив, щоб не здумав виходити, надворі холодно та й задощило. Федорові хотілось, щоб його спитали, де він був учора, чому не прийшов з усіма разом із класів, але доглядач спішив і нічого не питав.

Залишаючись цілий день на самоті, Мокрицький раптом подумав, що нікому не потрібний: товариші в класі, а доглядач зазирнув лише двічі, і то на дві хвилинки. Правда, він добрий, колись захистив його від унтера, допомагав уроки готувати, перевіряв зошити. але і всє. що йому до якогось Мокрицького? Не син, не племінник — чужий. Ко ли б доводився яким-небудь родичем, не став би дорікати а то ж сказав:

— Що ж ти, Федоре, учителя передражнювати надумав?.. Негарно. Не чекав від тебе...

Шліхтін і Папаноліс, які були при цьому в спальні, за мість того щоб пояснити, з чого все почалося, посміялись: молодець, мовляв, Федоре, подражнив "апостола Павла", до того ще й бовдуром обізвав, так йому й треба. Доглядач нічого слухати не став, попередив тільки: хай Федір і завтра не виходить з дому.

Другого дня Івана Петровича в пансіоні взагалі не було. Діонісій, який змінив Капітонича, сказав, що доглядач поїхав до графині Розумовської просити про щось, ніби свічки в неї дешеві і горять гарно, без диму. Звичайно, подумав. Мокрицький,

доглядачеві важливіші свічки, ніж доля якогось рознещасного вихованця, повірив учителю, а його, Федора, і слухати не схотів. Нема на світі правди, ніхто тепер йому, Федорові, не повірить, та й не треба. Жаль тільки: даремно старався, сам робив переклад, а що толку?

Федір зібрався разом з усіма, як звичайно збирався в класи кожного ранку. Діонісій, правда, спитав, як він себе почуває, може, краще не ризикувати, посидіти ще деньок? Але Федір сказав, що все вже пройшло, почуває він себе добре, і Діонісій відпустив його.

Директор не вмовляв залишитись, ще раз подумати, він взагалі ні про що не говорив, не питав. Ідеш? Ну і з богом.

Знайшов Федьків атестат про закінчення повітового училища, потім скомпонував папір, в якому зазначав, що син міщанки Федір Мокрицький не закінчив третього класу Полтавської гімназії, вибув з оної за власним бажанням, бо має намір вступити на державну службу.

— Куди ж підеш? — спитав директор між іншим, посипаючи піском списані місця паперу.

— Н-не знаю.

Справді він не знав, куди піде і чим стане займатися, майбутнє здавалось темним і непривітним.

Так-с. — Іван Дмитрович похмуро глянув на підлітка. — Ти постукай в губернське правління. Знаєш, де воно? Там, чув я, потрібні підручні канцеляристів… Але якщо і там прошпетишся, то прямим курсом втрапиш на гауптвахту.

Пересторогу про гауптвахту Федір пропустив мимо вух, він знав, що туди посилають на екзекуції, а до поради прислухався, забувши подякувати директорові, лиш вклонився і з паперами в руках вийшов з кабінету.

Мати не перечила: бажаєш служити — служи. Ось і батько покійний був не вельми грамотний; а служив справно, начальство було ним дуже задоволене, умів-бо утнути таке прошеніє, що не кожний грамотій зумів би. За те його і шанували, і, зрозуміло, не залишали, кому сіє належить, без подяки, а це дозволило батькові пристойний дім возвести, прикупити трохи лісу під Полтавою, і лужків, і земельки, сам знаєш, що до чого. Федір все те знав, тому що покійний мав звичай, особливо коли перебував у веселому настрої, розповідати, як із підручного канцеляриста вибився в протоколісти і чого досяг. І все ж Федір не уявляв себе на службі, не мав про неї ні найменшого уявлення.

В губернське правління його, однак, прийняли: там ще знайшлись батькові товариші по службі, вони-то і не залишили без свого заступництва юного Мокрицького.

Робити доводилось усе без розбору, менше, однак, писати, а більше бігати по різних установах, розносити пакети і забирати звідти, якщо були готові, такі ж.

Одного разу його послали в гімназію. Папір, адресований самому директору училищ пану Огнєву, передав він через служителя — і був такий, хотілося втекти скоріше, щоб, чого доброго, не зустрітися з колишніми однокашни ками. Але де там.

Хто-зна звідки на нього налетіли з двох боків Вася Шліхтін і худенький вертлявий Мишко Лісницький. Заштовхали в куток, не дали отямитись, їм все хотілося знати: де служить, що робить, чому втік з гімназії, невже із-за латиніста? Ех, Федоре! А інші кращі? Інші б'ються на гірше, ніж пан Квятковський, одні боляче, інші, може, трохи легше, у кого яка рука. Так через це тікати? Всі терплять і ти мусиш, якщо вчитися хочеш! А крім того, варто і підождати. Не розумієш чого? А те, що скоро екзекуції в гімназії заборонять. Сам пан доглядач говорив. Чутка була: він мав серйозну розмову з латиністом, а потім і з директором. Доглядач вимагав від латиніста вести урок як належить, щоб усім було зрозуміло, про що йде мова, а то вчить всліпу, кріт старий, ніхто нічого не второпає. "Апостол Павло" вереск підняв, а пан доглядач спокійно йому так і каже: "Ви, пане учитель, покликані учити, а не затемняти". Квятковського ледве грець не вхопив — ото сміху було б! Так-то, братику... І ще сказав доглядач:

"Посмійте, пане учителю, ще раз руку підняти на кого-небудь з вихованців, училищний комітет негайно про це знатиме".

Очі Лісницького, як вуглинки, яскравились веселощами, посміювався і Шліхтін — товстий, опецькуватий, на його щокатому обличчі блукала лагідна усмішка.

І ще, додав Лісницький, Іван Петрович розпитував про тебе, Федоре, дивувався, чого не зайшов до нього, навіть не попрощався. Розповідаючи про доглядача, Мишко кілька разів повторив, що він не кричить без потреби, як Копит і Капшук, тому що добрий, а коли і покартає, так за діло, гріх скаржитись, утікати од такого доглядача — просто дурість, ти, братику, не ображайся за правду.

— Не слід було тікати, — сказав і Шліхтін. — Я гірше за тебе вчуся, а, бачиш, терплю, і нічого, не худну.

Товариші говорили щиру правду, не перебільшуючи, і Федір знав це, та легше від того не ставало, навпаки, що переконливіше вони говорили, то гірше робилося Федорові, вочевидь, він розумів свою помилку, мабуть, справді, щось важливе для себе загубив, і ніщо тепер не в змозі повернути загублене.

А товариші, не вгаваючи і на мить, навперебій розповідали, як і чим живе пансіон в ці дні.

Позавчора в гімназію повернувся Славко Ільницький — той самий, що торік утік, його шукали, а він, хитрун такий, у тітки на хуторі жив, а тепер повернувся, знову у другий клас сів, а ночує в "нашій хаті", Іван Петрович прийняв.

А нещодавно — та це, мабуть, три дні тому — Іван Петрович читав нам невідомі досі байки Крилова — живота надірвеш, так смішно. Іван Петрович обіцяв і п'єсу почитати того самого автора, а що найцікавіше — він, пан доглядач наш, з тим автором зустрічався у Петербурзі, вдома у нього бував.

— Еге, зовсім забув, — казав Мишко, — Іван Петрович, про тебе розпитуючи, просив передати, якщо побачимось, щоб заходив. Не чужий тобі ж наш дім.

— От такі справи, — посміхнувся Шліхтін і раптом ляпнув себе по лобі. — Забув! З голови вилетіло... У нас лицедійство готується.

— Бреши більше.

— От тобі хрест, коли брешу… Скажи, Мишо!

— Цього разу він не бреше.

— Що я казав?

— Мабуть, інтермедія яка-небудь?

— Скажеш… Ми "Недоростка" гратимемо, он що, зрозумів? Та чи чуєш, чи оглух?

— Та чую, — невпевнено відповів Мокрицький. — А про що там? Ну, в комедії? Про якого недоростка мова йде?

— Так ти нічогісінько не знаєш? Який же ти бідолага, — пожалів товариша Шліхтін. — Історія — умреш. Чоловік вчитись не хотів, а просив, щоб женили його. — Вираз обличчя Шліхтіна був прекумедний. — Я ось і буду представляти цього самого хлопця, а він, — ткнув пальцем в бік Лісницького, — буде моєю матінкою. Сил нема дивитись. Сам Іван Петрович сміється…

Федір слухав із скрушним серцем. Як же так? В пансіоні — театр? А може, вони насміхаються? Де ж там якогось недоростка показувати? В пансіоні тісно, не повернешся.

— А грати де? — спитав.

— Як же? В столовій залі. Зробимо сцену, з ковдри чи з двох завісу сшиємо. Не віриш? Приходь — подивишся.

Мокрицький був тяжко вражений. Він, Федір, — в кращому разі глядач, вони його запрошують, а міг і сам бути учасником лицедійства, чим він гірший? Однокашники продовжували хвалитись і, наче навмисно, розповідали таке, від чого Мокрицькому робилось зовсім гірко.

— Ти ж про бібліотеку знаєш? — спитав Шліхтін. Федір кивнув: при ньому почала діяти.

— Не все ти знаєш… Ми одержали ще п'ятдесят книжок і багацько журналів, виписуємо, склались і виписуємо з самого Санкт-Петербурга! А я роздаю, — похвалився Лісницький.

— Так тобі і довірили…

— Хома невіруючий! Прийдеш — і тобі дам що-небудь почитати — не жалко. Тільки будь обережним, не порви книжки не загуби… Дам тобі про лицарів, розбійників, а одну, коли схочеш, і про піратів.

— Цікаво?

— Страшенно. Копит свічки заносить, а то б всю ніч читали. Разом читаємо, бо всі бажають, а одному іноді і… страшно робиться.

Однокашники милостиво поглядали на товариша, який почував себе рознещасним чоловіком на всім білім світі. Але щоб товариші цього не зрозуміли, він раптом похвалився теж:

— А я служу… П'ять карбованців у місяць, копійка в копійку, одержую.

— Невже п'ять? — здивовано перепитав Шліхтін. Кишенькові гроші Василеві присилали з дому, щоправда, небагато, батько, колишній правитель у маєтку Трощинського, не мав зайвих, все забирали дочки на виданні, а їх у нього було

шестеро; дещо присилав Васі і його покровитель — граф Трощинський, який жив останні роки поблизу Миргорода у родовому маєтку в Кибинцях, та все одно не вистачало, він частенько позичав у товаришів "на бублики" і майже кожному був винен: кому копійку, кому — дві, а кому — і п'ятак.

— П'ять, — сказав Мокрицький. — Як послужу років зо три, то і більше дадуть, карбованець, а може, і два набавлять. — Щось згадавши, пошукав у кишенях свого старенького заношеного каптанця, видобув мідну монету.

— Підемо до грека, кофею нап'ємось з калачем.

Шліхтін палко підтримав вчасну і розумну пропозицію товариша, зразу ж забувши, що у них ще один двогодинний урок, та Лісницький завагався: чи добре це? Втекти з уроку? Це ж вони підведуть пана доглядача, вчителі не забаряться сказати: он які діти у пансіоні у "нашого праведника" — так-бо називають декотрі наставники їхнього Івана Петровича. Шліхтін невдоволено примовк, але ладен був першої-ліпшої хвилини… підвести доглядача, і Мишко це розумів, тому-то, подумавши, тут-таки запропонував:

— Ти, Федоре, до нас приходь у неділю. Настя таке спече — пальці оближеш, а після сніданку будемо читати.

— Я б прийшов, та чи пустять?

— Пустять. Ми попросимо Івана Петровича.

— А потім і в герберг, до грека сходимо, — сказав Шліхтін.

— Сходимо, — кивнув Мишко і знову до Федора: — Ти подумай і приходь до нас назавжди, ну, повертайся.

— Твоє ліжко ще не заняте, — сказав Шліхтін, з жалістю дивлячись на схудле обличчя однокашника.

В цей час коридорами гімназії розкотився мідним дробом дзвоник, скликаючи вихованців у класи. І зразу де не візьмись — сходами знадвору промчали учні молодшого класу; визирнувши із своєї схованки, товариші поспішили теж, попрощалися з Федором, тицьнули з обох боків під ребра і, крикнувши зі сходів: "приходь", побігли, один одного переганяючи та підштовхуючи.

Деякий час Мокрицький вслухався в добре знайомий згасаючий гомін в коридорах і класах і, важко зітхнувши, побрів до виходу.

Навряд щоб він повернувся. Відрізаний кусень не приставиш. Незручно з'являтись і в пансіон. Перед паном доглядачем соромно: пішов, втік, не попрощавшись навіть, правду сказали хлопці. Погано, дуже погано вийшло.

Боявся Федір випадкових зустрічей з Іваном Петровичем і вже двічі тікав від нього з-під самого носа. Одного разу прослизнув у сусідній провулок, а ще якось дременув в темну підворітню і просидів там, скорчившись, укривши голову полою каптана, поки пан доглядач не пройшов мимо.

Перш ніж вийти з губернського правління, озирався на всі боки. Але ж сьогодні після зустрічі з товаришами почував себе відчуженим од всього навколишнього. Не звернув уваги на важку поштову карету, що пхалась по ковбанях, не почув верескливої команди офіцера, який вів інвалідну команду через площу, повз споруджуваний

монумент Слави. Опустивши голову, йшов і йшов; машинально завернув на знайому вулицю і раптом почув позад себе розгонисті тверді кроки. Ніби хто штовхнув його, поривом обернувся і — о боже! — до нього наближався Іван Петрович. Не втечеш, не сховаєшся.

Наче нічого не сталось, доглядач привітався, спитав, як Федір живе, де служить, чому не показується в пансіоні? Образився? А за віщо? І на кого? Може, він, Іван Петрович, чимось зобидив його?

Федір поспішно замотав головою: ні-ні, він, Федір, ні на кого не образився, тим більше на пана доглядача, і, ховаючи очі, відповів стиха, що живе, як всі, служить, а не заходить в пансіон, бо ніколи, цілий день гасає по місту, ледве з ніг не валиться перед вечором, а взагалі-то… заїкаючись, промимрив щось зовсім незрозуміле, засоромився від того свого заїкання і замовк зовсім.

Іван Петрович йшов кілька хвилин мовчки, потім заговорив з лагідною усмішкою:

— Ти пробач мені, я ж не знав, що це у тебе від природи, а точніше, від хвилювання, ти не хотів нікого передражнювати… Адже так?

Федір знизав плечима: може, й так, авжеж так, не хотів, якщо пан доглядач має на увазі випадок на уроці з латинської мови. Але Федір того не сказав, він так розхвилювався, що не тільки говорити, але й дихати не міг вільно. Іван Петрович все зрозумів і без слів і теж не згадував про той нещасний випадок, а натомість заговорив про інше: спитав, чи Федір сьогодні вільний, він, доглядач, міг би з ним, Федором, трохи прогулятись, погода нині гарна, тепло і вітру нема, а повітря просто смачне.

Хлопець мовчки кивнув: так, його відпустили з Канцелярії сьогодні раніше, і він щасливий, що йде разом з паном доглядачем, і він зовсім не проти прогулятися, гулятиме хоч весь вечір, і ніч навіть.

Опівдні Полтава, тиха, безшумна, ставала ще тихішою. Проскакали останні кур'єри генерал-губернаторської канцелярії, оддзвонили дзвони у церквах і соборі, і все затихло на післяобідній сон. Над містом розлився вселенський спокій, порушуваний лише зрідка то раптовим шумом проїжджаючої прольотки, то гейканням погонича волів, що тягнули віз з сіном, то важким тупотом чобіт по дощатому тротуару околодочного.

Майже до вечора вони гуляли. Кілька разів доглядач питав, чи не поспішає Федір, чи нема у нього якихось спішних справ. Хлопчик дивувався забудькуватості Івана Петровича, адже тільки-но казав, що всі справи закінчились ще годину тому, коли відніс у гімназію пану Огнєву пакета, і від тої хвилини вільний до понеділка. Доглядач сказав, що він теж так гадає і, отже, вони можуть іти куди завгодно. Трохи заспокоївшись, Федір схвально кивнув: так, вони можуть іти куди завгодно, і він — цього Федір не сказав — радий, що зустрів Івана Петровича, хоч цієї зустрічі і лякався, дуже соромно було.

Проминули Капністів сад, піднялись де садиби губернського предводителя дворянства Семена Михайловича Кочубея, обігнули її зліва і спинились над урвищем. Звідси відкривалась неозора далина на заріччя. В прозорому передвечірньому тумані підковою, закинутою на луки, мигтіла Ворскла. Близько, до самого урвища, підступали

розкидані там і тут стіжки сіна, що нагадували високі юрти кочівників, які невідомо звідки з'явились на скошених луках. Повільно піднімалася вгору, здалеку схожа на лялькову, череда, чулись віддалені свист батога, гомін, поклики пастухів. Пилюка, піднята чередою, рожевою памороззю спадала на зелені трави.

Іван Петрович розповідав про себе. Колись, ще в семінарії, у такому віці, як оце Федір, він страшенно розобидився на вчителя пііітики, той надто гостро, як здалось, пожурив його за недбало виконане домашнє завдання. До цього учитель не раз, бувало, похвалював Івася Котляревського, іншим навіть у приклад ставив і раптом — така обида. Вона здалась настільки нестерпною, що Івась твердо вирішив з семінарії піти, куди саме — поки що не знав, але вірив, що намір його твердий і остаточний. Забрав все, що було з ним, і, не попрощавшись, нікому нічого не сказавши, пішов. Щоправда, спочатку не додому, а забрів у монастирський ліс — місце усамітнення ображених — і прошвендяв там до самого вечора. Ось там, у самотині будучи, подумав, що вчинив негарно, як дитина маленька, потім важко виправляти сотворене, проте, про майбутнє тоді не думалось, просто з'явилось почуття провини перед учителем, і він повернувся. Попросив прощення у отця Станіславського. Учитель — людина добра і розумна — простив йому і посміявся потім разом з Івасем, одначе, не забув зауважити, що тішити свої власні образи — справа остання, винен — покайся, щиросердно визнай свою провину, від того менший не станеш, а в очах товаришів багато виграєш, і навіть — Іван Петрович підморгнув Федорові — сам себе зачнеш шанувати.

Отже, пробачитись перед учителем — гріх невеликий.

— А я ж не винний... Я все знав, весь урок знав, а він...

— І все-таки, навіть, якщо ти і правий, пробачся, це благе діло, — Іван Петрович помовчав. — Якби я міг покаятись перед моїм дорогим учителем за ті незчисленні неприємності, які він терпів від мене... Але, на жаль, минулого не повернеш, помилок своїх не виправиш, а ось ти... тобі ще не пізно. І тому поспішай перед своїм вчителем вибачитись, хай старий порадіє.

Федір уперто мовчав. Якби знав пан доглядач, якби тільки знав, який латиніст несправедливий, він би не говорив так; одному богу відомо, скільки натерпівся Федір із-за того вчителя! Ні, він не піде вибачатись, хіба що лише... заради пана доглядача. Федір зітхнув:

— Добре... тому що ви так... — І не договорив. Котляревський побачив в очах вихованця таку невимовну печаль, що жахнувся, пройнявся гострим жалем до вихованця і зрозумів: ні, не можна так, він, доглядач, винен перед хлопцем, щось прогледів, не зрозумів душі, думок його, не зрозумів великого і складного світу переживань і почуттів. Намагаючись заспокоїти хлопця, сказав:

— Добре. Роби як знаєш, тобі видніше... А поки що приходь до мене, поговоримо. А може, ти, — обережно натякнув, — взагалі повернешся? Місце твоє не зайнято... — Доглядач помовчав, обігнув калюжу, почекав, поки і Федір її обійде. — Закінчиш гімназію — в університет поступиш чи в службу підеш — твоя справа... Так я чекатиму. Прийдеш?

Мокрицький, перестрибуючи калюжу, полегшено зітхнув: так, він прийде, обов'язково.

— От і добре... А поки що — додому. Вечоріє. Вітром потягло свіжим, а ти одягнутий легко... Ну, біжи!

Три дні згодом Федір Мокрицький, за рекомендацією Котляревського, був знову прийнятий у гімназію і поселений в будинку виховання, оскільки місце його все ще лишалось вільним.

16

Кінчався десятий рік, і вже десь поблизу, біля самого порога, стукався одинадцятий — переддень нового, більш грізного, дванадцятого. Чутки, невідомо ким і як народжувані у столицях, докочувались і в такі міста, як заштатна Полтава — їх привозили негоціанти, військові, мандрівники, і, багато разів переказані, вони обростали новими подробицями, і важко було відрізнити тоді, де правда, а де вигадка.

Минулого літа у Полтаві бачили вогненну комету і тепер, при всякій нагоді і без неї, згадували про чудо; полтавський обиватель переказував слова вченого аптекаря Тисаревського, що, як відомо, вчився колись у німецькому місті Лейпцігу і знав п'ять чи то сім іноземних мов. Аптекар сказав комусь, що коли комета з хвостом, а хвіст той вогненний, та ще торкнувся землі, то неодмінно бути якійсь новій біді, можливо, навіть, не приведи господь, війні.

"Правдиві слова", — твердили на гостиному дворі, у м ясних лавках, в ковальському ряду і навіть в домах віце-губернатора і поштмейстера. Чутки розповзались по місту, як пошесть. Вірно поки що було одне: тільки-но уклали мир з якимось антихристом по імені Буонапарте, як почалась Південна кампанія і вже кілька літ не припиняється. Задунайська армія взяла нарешті клятий Ізмаїл, а миру все одно нема, не бажає турецький султан укладати його, тягне, басурман, надіється, подейкують, захопити Молдавію, Крим, а до того ще й Грузію приєднати. Ось чого захотіла Порта! Не бачити, проте, їй цього, як своїх вчасних ушей. Туди, до самого султана, начебто повинен їхати сам Михайло Кутузов, той самий, що не раз з турками воював, і не без успіху, бив їх, аж пір'я летіло. Вже він з ними потрактує, хитрий до біса старий лис. А якщо не зуміє? Знову згадувалась комета з вогненним хвостом і слова вченого аптекаря.

Від розмов про війну переходили до своїх місцевих справ і турбот.

В гімназії недавно таке сталось, що й не кажіть. Могло закінчитися скандалом на всю губернію, та втрутився сам директор училищ пан Огнєв, і все загасив, не дав виплеснутись скандалові за поріг. І все ж чутки розповзались по місту, баламутили уяву обивателя.

Виявляється, новий доглядач пансіону, тобто капітан Котляревський, той самий, що поблизу собору Успенського з матір'ю проживає, заборонив посилати вихованців на домашні роботи до панів вчителів. Там таке було...

Цими днями сам пан Квятковський залишився, можна сказати, з великим носом. Вихованці, на його вимогу, прийшли до нього додому і взялися до роботи: одні рубали дрова, інші місили глину, щоб підмазати сараєць для свині, ще кілька хлопчаків на

городі копали картоплю; але тут дізнався про це доглядач і наказав негайно повернути дітей в пансіон. Зрозуміло, вихованці роботу покинули, а пан учитель у страшному гніві прибіг до капітана з погрозами: він, латиніст тобто, пожаліється директору гімназії. — хіба ж дозволено так ставитись до учителя? Гімназисти до цього ж часу працювали у викладачів, допомагали їм по дому і нічого з ними не траплялось. А тут такий афронт. Ні, він цього не залишить!

Доглядач спокійно вислухав розгніваного наставника і, коли той вгомонився трохи, чемно відповів: подібне знущання над дітьми більше ніколи не повториться, у всякому випадку, поки він у пансіоні. Та невже не совісно учителеві відривати учнів від занять для особистих потреб? Потрібно сарай мазати? Дрова колоти? Запросіть когось із тих, хто в гостиному ряду, або на Сампсоніївській площі дожидається роботи. Інша справа, коли б ви хворіли або зістарілись, добродію, — тоді я перший вважав би обов'язком допомогти вам і дітей повів би з собою, але ж ви, милостивий пане, ще при добрячому здоров'ї і, звичайно, старим себе не вважаєте. Отже, прошу вибачення, але більше на вихованців, так би мовити, дарову робочу силу, не розраховуйте. Ні сьогодні, ні завтра, ні післязавтра...

Пан наставник пішов, вхопивши, як кажуть, добрячого облизня. Візит його до Огнєва — а він таки звертався до нього — закінчився теж нічим. Що міг змінити директор? Наказати доглядачеві, щоб посилав учнів до учителів на домашні роботи? Ні, цього Огнєв не міг зробити, і, врешті, вийшло, що доглядач поступив правильно, хоч, можливо, різкувато і несподівано...

А чи чули, що ще вчинив наш капітан? Не чули? Так ви, мосьпане, нічогенько не знаєте, а в Полтаві живете. Чудасія! Розповідають: як тільки псується погода — сніг випаде глибокий чи задощить осінню, — вихованців у класи не пускають, особливо тих, у кого взуття слабувате. Пропустять уроки, зате здорові. Щоправда, зі всіма залишеними в пансіоні доглядач працює сам, уроки готує, і, кажуть, діти з великою охотою виконують усе, що належить, не гірше, ніж у класах, навіть більш старанно. Якесь слово знає доглядач, діти його розуміють, можна сказати, з півслова. Он воно як. Так що вчення не страждає. Правда, класи в дні негоди порожні. Огнєву довелось згодитися і з цим, а потім найняти шевців та кравців, щоб привели в належний вигляд одяг та взуття вихованців, і роботу цю, звичайно, відшкодувати належним чином.

Тепер зрозуміло, чому в гімназію повертаються всі ті, хто торік і позаторік втекли. Причому всі до єдиного уклінно просяться поселити їх у пансіоні. Ось що значить добра слава! Вона швидко між люди розходиться, як той вітер, летить шляхами полтавськими, далеких куточків сягає.

Нині перестали годувати вихованців "березовою. кашею", хоч не можна сказати, що зовсім відмовились від екзекуцій, проте, різка вже не в моді.

Щодо різок думки полтавчан розділились. Одні твердили, що не можна бути завжди добренькими, інколи і різкою полякати не гріх, тоді юне створіння і м'якшим, і покірнішим стає, частіше поклони б'є перед образом божим. Але проти цього рішуче і одностайно повстала друга половина полтавців, хоч і не така численна, як перша. Лоза

озлоблює, робить людину безвольною, лякливою, тому вірно робить доглядач — спасибі йому! — що повстав проти неї. Як тільки на це подивляться пани наставники, особливо ретиві захисники тілесних кар? Одначе, чути, доглядач людина тверда, не відступиться, коли не так — до правителя дійде, до попечителя звернеться, а свого доб'ється. Надто вже глибоко вкорінилися у нас дикі розправи над беззахисними дітьми, і якщо мовчати, то хто зна, до чого дійдем...

Сколихнула місто і зовсім свіжа новина. Напередодні приїхав із Санкт-Петербурга правитель краю; не встигли ще відмити карети від дорожньої пилюки і багна, як того ж дня стало відомо, з чим він приїхав. Михайло Амбросимов у тісному колі друзів, серед яких був і Котляревський, розповів, що нарешті дочекались: князь привіз "височайше" затверджений указ про будівництво в Полтаві гімназії і театру.

Цього чекали, про це говорили давно і надіялись, що рано чи пізно, а в Полтаві справжнє приміщення гімназії буде, нарешті переведуть її з будинку, який готувався для міського трактиру. Про театр теж подейкували, правда, непевно, обережно, більше в колі товаришів губернського зодчого, який, як було відомо, уже кілька літ носився з прожектами, як він висловлювався, палацу прекрасної Мельпомени. Не вірилось, що це коли-небудь станеться. І раптом сталось: правитель краю привіз дозвіл на будівництво того і другого. Але знов-таки заковика: грошей на здійснення Амбросимових прожектів не відпущено, знаходьте, мовляв, на місці. Добре, однак, і те, що дозвіл вже є, отже, не сьогодні, то завтра, не в цьому році, то в наступному неодмінно, а гімназія буде. Амбросимов, зазирнувши якось "на вогник" до Котляревського, хвалився, що тепер-то він "не злізе з князя", а гроші добуде, і має тверду надію, що й театр у Полтаві теж буде, можливо, навіть раніше, ніж гімназія, яка має поки що своє, хоч і пристосоване, приміщення.

Полтава жила життям глухого провінційного міста. Обиватель вів розмови про ще не згаслу військову кампанію на півдні, про хвостату комету, яка — кажуть старі люди — передрікає нову війну, про гімназію і будинок виховання, сиріч, пансіон, про розкішне весілля молодшого сина графа Ламберта і про вихованку купецької вдови, пані Дерябиної... Докійка — так звали годованку купчихи — пішла з двору і дві доби її не могли знайти. Випадком молоді рибалки на Ворсклі помітили у березі білу сукню, а відтак і дівчину. Переказували, як Дерябиха, причепившись до дівчини за якусь мізерію, власноручно мордувала її, причому привселюдно, при всіх челядниках у людській, шмагала навідмаш батогом, а коли та, знесилена, впала на долівку, то й топтала своїми червоними чобітьми, тикала ними в обличчя. Дівча не знесло наруги і наклало на себе руки... Поговорила, погудила міщанська Полтава Дерябиху і за якийсь тиждень стихла, обивателя хвилювали вже інші справи і найбільше — ціни на базарі, насамперед, на м'ясо.

М'ясницький цех кілька разів домагався підняти ціни, навіть посилав депутацію до князя, правитель вислухав і відповів: "Коли вам, добродії, не вигідно торгувати в Полтаві, то шукайте собі інше місце". І м'ясо лишилось у тій же ціні — по восьми копійок за фунт. Зате ціна на сіль підскочила, і ніхто тут нічим не міг допомогти: солі в

місті не вистачало, підвіз її гальмувався, чекали тепер чумаків, що пішли за сіллю у далекий Крим; проїжджі з Єлисаветграда нібито бачили велику соляну валку десь по той бік Кременчука. Назустріч їй відправились швидкі підводи. А солі поки що не було, і ціни на неї росли.

В багатьох домах, купецьких і міщанських, збирались вечорами, щоб скласти партію у карти; дівиці ворожили на суджених, кидаючи в воду кільця та сережки; по місту на різдво водили ряжених, співали пісні, щедрівки, засівали на Новий рік.

В інші дні Полтава жила тихо і розмірене. Ранками і в передвечірні години дзвонили в приходських церквах. Старанно молились полтавські обиватели, просили у все-вишнього вигідної торгівлі, в домашніх справах — спокою та добра, щоб дім обійшла чорна хвороба, не впало на кого-небудь з дітей лихе око.

17

Минув ще один навчальний рік. Пробіг, як один день. Доглядачеві пансіону ніколи було, як іншим обивателям, нудьгувати, рахуючи години і хвилини від заутрені до обідні; суцільним потоком летіли дні і тижні, безперервним ланцюгом хвилювань і маленьких, але все ж таки приємних перемог, нежданих радостей і гіркот, щовечірніх чергувань у пансіоні і таємної, але невпинної боротьби за душі вихованців.

А рік був нелегким. Важко довелось усім, а йому, що не мав спеціальної освіти і необхідних навичок, доставалося вдвічі більше; при деяких обставинах покладався на власний розсуд, надіявся на рятівне почуття такту і доцільності.

На словах все здавалось простим і легким, а насправді — так стомлювався, вимучений до кінця, що ладен був все кинути, залишити все, як є, і піти, втекти куди очі дивляться.

Траплялось, не міг дочекатись часу, коли вихованці відійдуть до сну. Як про порятунок мріяв про екзамени, літні канікули, відпочинок. Але розпочинався новий день — і він, прокидаючись зі сну разом з зорею, поспіхом, як-небудь снідав і, нашвидку попрощавшись з матір'ю, біг у пансіон, щоб встигнути на підйом, простежити, як снідають і йдуть у класи "його діти", вчорашнє все забувалось, а якщо ненароком і згадував — здавалось неймовірним, що міг думати про відставку.

Спілкуючись з дітьми, вникаючи в їх повсякденні потреби — найголовніші з головних справ на землі, — забував про постійні нелади, про суперечки з учителями і самим Огнєвим. Діти тяглись до нього, довіряли найзаповітніші таємниці, і він відповідав їм тим же — щирістю і добром. І тому зовсім не було для нього обтяжливим, як, можливо, дехто в Полтаві вважав, його більш ніж скромне місце доглядача цього дивовижного дитячого будинку.

Ніколи не заздрив своїм .колишнім однокашникам по семінарії, їх більш високому положенню по службі, ніж його власне; деякі з них — він знав — вже не один рік займали досить помітні посади в губернському правлінні, в інших присутствених місцях, а такий, як Федір Міклашевський, дослужився до першого помічника столоначальника і, кажуть, незабаром заступить своє начальство. Все може бути. Але бог з ними, з Міклашевським також, нехай вислужуються, йому ж, Івану

Котляревському, нічого не потрібно — ні чинів, ні нагород, йому б тільки частіше і ближче спілкуватись з дітьми, бути для них справжнім другом і знаходити разом з тим часину для роботи за письмовим столом.

Торік писалось мало і надто повільно, не так, як хотілось, чого, напевне, чекали від нього і далекі друзі в Санкт-Петербурзі. За рік — тридцять строф, це ж так мало, що й писати про це Миколі Гнєдичу незручно. Ой, як би треба частіше і більше сидіти за столом, бо, якщо так писати, як писалось минулої зими, не вистачить і життя, щоб закінчити почате.

Полегшено зітхнув, коли нарешті прийшла пора екзаменів. Після них — і канікули ж прийдуть...

Огнєв увів доглядача в екзаменаційну комісію і, як пізніше сам не раз говорив, ніскільки не шкодувавоб тім, .навпаки, був упевнений, що саме провидіння осінило його вчинити саме так, а не інакше.

На екзаменах Іван Петрович спокійно, але настійно домагався свого. Не міг допустити, щоб хтось вийшов із зали незаслужено ображений, було нестерпно жаль всіх оцих білоголових, чорнобрових, синьооких хлопчаків, що за минулий рік повитягувались, як лоза в березі, допікали, траплялось, своїми вигадками, а деякі допитливістю, і від того не менше дорогих йому. Не раз і не двічі твердив, що екзамени треба вести зацікавлено, не можна лишатись байдужим, коли дитина відповідає на ваше запитання, а слід намагатись уяснити детально і грунтовно, як засвоїв учень предмет, тоді можна і шар кинути.

— Не вчіть, мосьпане! Не вчіть! — кричав той же Квятковський; не міг простити доглядачеві заборони ходити вихованцям на домашні роботи, ні в чому з ним не згоджувався. — Якщо ти гімназист, то мусиш знати предмет, а якщо бовдур, то й шар такий матимеш. Ось так, мосьпане!

— І все ж таки, питати потрібно спокійно, з бажанням допомогти, — говорив Іван Петрович в учительській в перерві між екзаменами. — І нікого не страхайте, не кричіть, гімназист теж людина.

— Хто людина? — вигукував латиніст, картинно розкинувши короткопалі руки. — Та це ж глина, милостивий пане!.. Глина... І ви мені не указ!

— Вірно, не указ, — усміхався гарячковості учителя Іван Петрович. — Але я член комісії і маю право на свою думку. Чи не так? — вже твердіше говорив доглядач, а голос і манери лишались м'якими — не доскіпаєшся.

Котляревський навмисне заводив розмову в учительській, де знаходилися й інші викладачі: йому хотілось, щоб і вони чули, може, почали б заперечувати, а він би мав можливість посперечатися і радів, відзначаючи: ні, час витрачав недаремно — деякі прислухались, схвально кивали, кидали репліки, мовляв, не слід думати, що ти один все розумієш, і недвозначно поглядали на латиніста...

В ті дні на пам'яті у всіх були свята у зв'язку зі сторіччям славної вікторії над військом шведського короля Карла XII, і тому губернатор Тутолмін, щоб нагадати про достославну подію, побажав спитати вихованця, що екзаменувався, про незабутню

оборону Полтави.

Учитель російської історії Рождественський, зрозуміло, не заперечував, більш того, був радий, .що почесний гість, яким був губернатор, не просто присутній на екзамені, але й бере в ньому участь.

— Скажи нам, — звернувся до Мокрицького, що якраз відповідав по білету, Тутолмін, — що тобі відомо про захист нашої славної фортеці, токмо Полтави, в одна тисяча сімсот дев'ятому році? — Губернатор розпушив вуса, поглянув на князя, що сидів у самому центрі за столом. Правитель, як було помічено, схвально схилив голову, а це означало: їх сіятельству подобається запитання, і воно хотіло б послухати відповідь.

Мокрицький тільки-но розповів про Володимира Мономаха і його час; почувши запитання, яке поставив гість при великій зірці і стрічках, заїкнувся було і... затих. Схудлий за час екзаменів, з погаслим рум'янцем на блідих щоках, він стояв серед залу, опустивши голову, не знаючи, куди подіти довгі руки, що уперто вилізали із куцого гімназичного мундира.

Більше інших хвилювався Рождественський — він то червонів, то бліднув, як мрець. Вчитель не міг уявити, щоб Мокрицький, один з кращих його учнів, не гірший від Лісницького у знанні руської історії, не знає запитання, повинен знати; на уроках неодноразово згадувалось про жертви, які понесли захисники фортеці, більше, правда, про те нічого не говорилось, але ж більшого і не вимагалось, головна увага приділялась основному бойовиську на бранному полі під Полтавою.

Мокрицький не підозрював, як хвилюється учитель, уперся поглядом у долівку, опустив руки і мовчав, безнадійно намагаючись стишити дріж у ногах. Він ледве стояв, лише силою волі примушував себе триматися. Назрівала явна неприємність. Дехто із присутніх учителів, зокрема отець Георгій і латиніст, стиха потирали руки: ось де виявиться, які має знання протеже-доглядача, нехай про це знають і "отці" міста.

Ближче від усіх до учня виявився Іван Петрович. Як і всі, він бачив: Мокрицький хвилюється, але ніхто не знав істинної причини. На хлопця напала гикавка, і він не міг через те вимовити й слова, а може, дещо і позабув від хвилювання. Доглядач співчутливо дивився на бліде, вкрите дрібними краплями поту юне обличчя і кілька разів кахикнув, намагаючись тим самим привернути увагу Мокрицького. Але той ніяк не реагував на покашлювання. Мовчання затягувалось, ще мить, ще хвилина — і екзамен, так гарно розпочатий, закінчиться конфузом. Відчуваючи, що критична риса ось-ось перейде грань, Іван Петрович, ні до кого конкретно не звертаючись, сказав:

— Їх превосходительство пан губернатор питає, як захищали від ворога своє місто полтавці. Скільки днів тривала осада її військами Карла, хто керував гарнізоном Полтави в ті дні, що, між іншим, сказав поет про наше місто? — додав доглядач, ледь помітно моргнувши Мокрицькому, закликаючи тим самим заспокоїтись, взяти себе в руки і ніби кажучи: ти ж все знаєш, не раз ми бували на валах і місці бою, пам'ятаєш наші бесіди? Чого ж ти хвилюєшся?

Нема нічого дорожчого вчасно поданої допомоги, дружнього слова. Мокрицький

зразу ж відчув, як влягається хвилювання, як зникає прокляте дрижання в ногах. Ну, звичайно, він пам'ятає вірші про Полтаву і все-все пам'ятає: хіба ж можна забути вечірні бесіди пана доглядача? Вибачившись, що трохи затягнув з відповіддю, дозволив, мовляв, собі дещо пригадати, почав говорити — чітко, без натяку на заїкання. Він згадав все, про що розповідав доглядач, що чув і від учителя на уроці. Підносячи руку, то опускаючи її, Мокрицький передавав жестом, голосом, як говорили і діяли героїчні захисники фортеці. Згадав і слова поета про Полтаву. І заговорив ще голосніше, сам дивуючись своїй упевненості.

Зал слухав. Слухали почесні гості. Рождественський бачив, що вихованець розповідає більше того, що в свій час викладалось, і сам себе запитував: звідки такі знання? І все ж було приємно: його учень, з його предмета екзамен. Огнєв зрідка поглядав на князя, ніби бажав сказати: ось які у мене вихованці! Ось що вони знають! Це ж більше, ніж вимагає гімназична програма. Городничий Осьмухін сидів весь час тихо, думаючи про щось своє, та раптом ніби ожив, заворушився, і коли Мокрицький дійшов до розповіді про бойові дії полтавців, зокрема про те, як одного разу захисники фортеці, зробивши назустріч шведам підкоп, зірвали міну, яка готувалась противником, не витримав і, ляснувши долонею по столу, перекриваючи голос гімназиста, збуджено заговорив;

— Ось як ми їх! Добряче все-таки! Щоб пам'ятали, як до нас ходити! Молодець, братику! Дякую!

Городничий поспішив дістати із задньої кишені сюртука хустку, винувато вклонився і взявся старанно обмахуватися, ніби йому стало парко, заклопотано витирав зволожені очі.

Князь вибачливо кивнув, Тутолмін осудливо похитав головою. Учителі і учні сиділи мовчки, опустивши очі. Між тим, Мокрицький, почекавши кілька секунд і бачачи, що ніхто його не спиняє, продовжував:

— А що колись говорив поет про нашу Полтаву, гідну похвали? Ось що він сказав:

Но и радость смотрит горем:
И в Аркадии моей
Город смотрит грязным морем,
Как придет пора дождей...
Русской удали дорогу
Петр очистил здесь штыком,
И с тех пор мы, слава богу,
Кое-как себе живем.
Между тем, как будто шведы,
Чтоб воздать Полтаве злом,
Мы ее, ковчег победы,
Потопленью предаем...
Братья!.. не грешно ли вчуже
Видеть, господи спаси,

Как барахтается в луже
Город славный на Руси?..
Что же? Нет беды в попытке...
Стих мой брошу на авось:
С мира просим — не по нитке,
А по камешку нам брось!..
Пусть откроется подписка, —
И Полтава спасена:
Ей не нужно обелиска,
Мостовая ей нужна.

Закінчивши декламувати, Мокрицький, як велося в таких випадках, низько вклонився — уклін чомусь був адресований служителю, що стояв у кутку, — і зробив крок назад, чекаючи нових запитань або запрошення зайняти місце на лавах гімназистів. Проте ніхто не поспішав не з новими запитаннями, і на місце, до товаришів, його теж не відсилали.

Екзаменатори і почесні гості не знали, що робити: чи висловити задоволення відповіддю, чи зробити догану гімназистові, що посмів прочитати вірші, в яких по суті осуджувалась міська влада за бездіяльність. Рождественський і Огнєв бачили, бачив це і доглядач Котляревський: городничий Осьмухін позеленів, потім став червоним, ніби його облили кип'яченою водою. Багатозначно поглянули один ни одного Тутолмін і генерал-губернатор. Раптом князь — дещо, правда, роблено — засміявся:

— А вірно сказав поет, краще всіляких критик. Нашій міській думі прийшла пора зайнятися мостовими, особливо напередодні відкриття пам'ятника... Як ви вважаєте, пане Осьмухін? Надіюсь, ви не проти обелісків, але й не проти мостових?

— Так точно, ваше сіятельство, — підскочив городничий, від різкого руху захитався стіл і тонко задзеленчали кришталеві келехи з солодкою водою. — Не проти.

— Гм... Я так і думав, та я не об тім... Чи не пора справді зайнятись мостовими?

— Займемось, ваше сіятельство!

— Займіться... А тобі, дружок, — дякую за відповідь звернувся князь до Мокрицького, за прочитані вірші.

18

Ось і закінчились всі хвилювання, здано екзамени, в тому числі і риторика. Кінчилась і остогидла всім зубрячка, без якої, однак, ніякі екзамени поки що не обходились. Прийшов блаженний час, і можна закинути куди подалі римлян з їх граматикою, французів і німців заодно, бо зникла потреба у заучуванні напам'ять високого штилю од і елегій. Одгомоніли суперечки, вляглися і сварки, що спалахували між членами екзаменаційної комісії.

Більшість гімназистів, за наказом Огнєва, було переведено до старших класів: з першого у другий — п'ятнадцять, з другого у третій — тринадцять, і, нарешті, з третього у четвертий, випускний тобто, — одинадцять молодців. На повторний курс залишено небагато — всього п'ять.

В числі переведених у випускний клас першим було названо Лісницького Мишка, потім йшли прізвища Мокрицького, Папаноліса, Ільницького і Шліхтіна. Почувши свої прізвища, вони так зраділи, що забули, де знаходяться, і загорлали на весь зал "ура", щоправда, не всі одночасно. Васько Шліхтін закричав першим, хоч у списку був останнім, товариші підхопили його одчайдушний крик, причому Папаноліс аж верещав, неначе його лоскочуть.

Служитель, що відповідав за порядок у залі, кинувся, було, до хлопців, щоб вивести їх геть звідси, але не зробив цього: при почесних гостях було б незручно, до того ж директор грізно повів бровою — і служитель покірно повернувся на своє місце у куток, кілька разів поглянувши на присоромлений порушників порядку. Проте гості не зосталися байдужими, дехто помітно повеселішав, а князь, що сидів за столом у самому його центрі, крутнув сивого вуса, усміхнене прищулився, тоді й інші — губернатор, градоначальник, поліцмейстер, відчувши себе вільніше, дозволили собі репліки, стриманий сміх, а на другім кінці столу хтось досить голосно зауважив: "І навіть добре зрозуміло", другий голос додав: "Але кричати треба всім одночасно і сильніше, адже "ура" — бойовий клич російського воїнства".

Репліки викликали сміх загальний і шум. Навіть потемнілі від часу портрети царської сім'ї, якими були обвішані стіни в залі, ніби освітились в усмішці. Та князь прихмурив густі брови, погляд похолов, і зал, відчувши зміну у настрої правителя, швидко вгамувався.

Перечекавши якусь часину, Огнєв, зморщившись, — давив і тер шию грубий комір мундира — вирішив доречним попросити гімназистів — про гостей, зрозуміло, ні слова — вгамувати свої захоплення… хоч би до закінчення акту і зразу ж, не зробивши пристойної моменту паузи, оголосив, скільки і хто одержав на екзаменах шарів, і тут же, оскільки шарова система оцінок не всім ще була зрозуміла, пояснив, що до чого:

— Учні третього класу, — говорив Іван Дмитрович, ледь схиливши голову набік, до правої руки, — праворуч від нього сидів князь, —складали екзамени із десяти предметів, а саме: закону божого, тригонометрії, конусних перерізів, природничої історії, російської історії, російської географії, риторики, а також латинської, французької і німецької мов. Так от, якщо за кожним із вищезгаданих предметів лічиться чотири шари, то на всі разом приходиться сорок, кожний учень має можливість одержати дане число шарів, але, на жаль, таких у нас поки що не чути. Лише один Михайло Лісницький, котрий, на жаль, не завжди вміє тримати себе як належить гімназисту, до того ж старшого класу, одержав 37 шарів, інші із цього класу менше: один — 32, ще один — 30, а останні — не менше 28 і тому переведені у вищий клас, з чим маю честь поздоровити і вихованців, і вчителів…

Після читання наказу гості вручили гімназистам подарунки. Лісницький і Папаноліс одержали по карбованцю сріблом від самого князя, на більше їх сіятельство не спромоглося. Мокрицькому подарували три книги, причому одну з них латинською мовою — збірку промов Ціцерона; дісталась книга і Шліхтіну — роман Анни Радкліф англійською мовою. Ображений подарунком, він навіть не розгорнув книги, відкрито

заздрячи Лісницькому і Папанолісу, яким дістались новенькі карбованці, на них — Шліхтін твердо це знав — можна купити у лавці купця Алексеева на сусідній вулиці декілька десятків бубликів і кошик маківників, а на додаток взяти і в'яленої тараньки, що якраз годиться до ячмінного пива. А яка користь з книги, тим більше неросійської?

Минув і цей урочистий акт.

Всі полегшено зітхнули і подобрішали, навіть завжди чимось незадоволені законоучитель і латиніст Квятковський розтали і тепер не помічали, що навколо діється. Між тим, гімназисти, випущені нарешті із залу, з реготом і вигуками, подібними до бойових вигуків древніх папуасів, бігли, штовхаючись, коридорами, ризикуючи все на своєму шляху перевернути, скинути і розбити, бігли — на повітря, на сонце, на подвір'я, де на них вже чекали прислані з дому прикажчики чи просто їздові карет, бричок, возів — справжня циганська валка, готова вирушити в дорогу за першим сигналом.

В той же день опустіли і класи. Тихо стало і в пансіоні, немов і не шуміла тут ще сьогодні ранком зелена юність, не кипіли невтримні пристрасті, не горіли у спальнях допізна пансіонні свічки і віск не залишав крапель на листках чудової книги, а розгніваний Капітонич — Копит все-таки не стукав то в одні, то в інші двері.

Наглядач будинку востаннє разом зі своїми помічниками обійшов спальні, комори і закамарки, підвали і сараї, ще раз оглянув, чи не залишено випадково незакритим вікно чи двері і чи скрізь чисто підметено, в усі куточки зазирнув, все до дрібниць перевірив і тільки після цього, відчувши себе спокійніше, запросив усіх, в тому числі і куховарку Настю та дядька Гаврила, зайти до нього в кімнату, запропонував сісти і оголосив, що від сьогоднішнього дня всі можуть бути вільними.

— Відпочивайте! Але прошу: не забувайте, що рівно через місяць починається новий навчальний рік, і ми зобов'язані підготуватись, зробити все, аби дітям в новому році жилося в нашому домі не гірше, ніж у минулому. Чекаю на вас через три тижні. А тепер — бувайте здорові! Дякую за службу!

Колишній семінарист Діонісій Кащук, задоволений перспективою відпочити у рідних на хуторі, скочив з місця, обсмикнув куций сюртук і, побажавши всім, і пану доглядачеві зокрема, доброго літа, прожогом вислизнув у двері.

У кімнаті лишились Капітонич і куховарка, дядько Гаврило вийшов, щоб причинити двері за Кащуком — той, поспіхом ідучи, забув закрити за собою. Прощатись ці двоє не квапились і вели себе так, ніби хотіли щось сказати і не зважувались.

— Так що, ваше благородіє, Іване Петровичу, і не знаю, як ото тепер, — почухав в потилиці колишній унтер.

— І я… — підтакнула Настя. Великі руки її спокійно лежали на білому фартусі нічим не зайняті, і дивитися на них було дивно, бо в пансіоні їх звикли бачити лише в русі, в роботі.

— Чого не знаєте? — нічого не розуміючи, запитав доглядач.

— Та як вам сказати… Не знаю, як Настя, а мені здається, що нема чого мені йти. Що мені вдома робити? А тут діло. Он рами слід полагодити, двері також, і печі

димлять, то треба, може, яку і перекласти, а я ж таки колись і пічником був, і сокиру вмію тримати, навчився в солдатах...

— А я б заразом побілила, — сказала Настя. — Де-не-де і пооблуплювалось, то і помазати слід.

Він — Капітонич, старий, сивий, вилицюватий, вуса — стрілами, і вона — значно молодша старого, сіроока, охайна, з рум'янцем на округлих щоках, в грубій запасці і ладних чоботях — обоє здалися такими рідними і дорогими, що ладен був вийти із-за столу і потиснути їм руки і, може, ще щось зробити гарне, щоб запам'яталось, щоб розуміли, як він шанує їх обох. Та стримався. Не знав, проте, як дякувати, розхвилювався, перебирав на столі папери, сунув їх до теки і зав'язав, потім розв язав і повторив цю операцію ще двічі. Бачачи, як доглядач хвилюється, Настя доброзичливо усміхнулась, мало не приснула:

— Та годі вам оту вірьовку тягнути, бо урветься!

— І справді... Спасибі, Насте!.. Але чи впораєтесь самі?

— Все зробимо, — підхопив Капітонич. — Та ми ще ого-го... Он і Гаврило ж буде сторожувати, то не сидітиме склавши руки...

— А все-таки, вам би відпочити слід.

— Тут і відпочинемо... А плати нам не треба ніякої, сказав Капітонич. — Як ти, Насте?

— Та ти, старий, здурів, мабуть? Яка ж плата? Це ж для дітей. — Настя ображено повела густою бровою.

Іван Петрович щиро подякував їм за добре серце і готовність зробити ремонт дому своїми руками і признався, що він і сам думав про це після екзаменів, та не зважувався говорити, а вони, виходить, самі потурбувались. Він цього не забуде, а коли стане потреба, то нехай додому приходять, та він і сам буде навідуватись.

— Нічогенько нам не треба, — в один голос відповіли, Капітонич і куховарка. — Ми знаємо, що до чого... Не сумнівайтесь. На тому і розпрощались. Йдучи додому, Іван Петрович докоряв собі за неуважність до своїх помічників, якими вважав і дядька Гаврила, і Настю, і, зрозуміло, унтера, і Діонісія, останній теж гарна людина, але молода, йому, звісно, відпочити треба, на вільному повітрі побути. А діло своє він знає, і діти його не цураються. А то ж — головне. За час спільної роботи всі як зріднились, стали ближче один до одного, і те дуже важливо. Куховарка доглядала за дітьми, як не кожна мати за своїми. У самої дітей немає, живе одна, вдовиця, чоловіка десь загнали до Сибіру за якусь провину, і вона нині на оброці, половину плати відносить поміщиці, а останнє лишає собі... Тут її дім і сім'я. А який став Діонісій! Не впізнати. Жартівник, яких пошукати, в шкільному театрі розуміється. Цього року не встигли з п'єсою, зате в новому році обов'язково буде спектакль, і не простий, а комедійний, та і п'єса не проста — самого батюшки Фонвізіна "Недоросток". А там — з чим біс не жартує — може, і "Підщипу" вдасться на сцену виволокти, текст би тільки повний роздобути. Радий був би, напевне, Іван Андрійович, коли б довідався, що п'єсу його в будинку виховання поставили. Мрії, звичайно, але з ними легше, надійніше.

Дома Івана Петровича чекала святкова вечеря. Біла скатертина на столі, яскраві свічки у канделябрі, запах тільки-но спеченого пирога з яблуками, клопоти матері на кухні — все було, як за життя батька. І небавом згадалось давнє, минуле, до кінця вечері не міг позбавитись легкого смутку, хоч причин до суму, здається, не було: навчальний рік закінчився без особливих пригод, будинок виховання відзначив не лише директор гімназії, але і князь привселюдно подякував доглядача за все, що зроблено, вихованці пансіону всі до одного переведені у старші класи, ніхто гімназії не залишив, навпаки, декілька чоловік повернулись, в тому числі і Мокрицький. Як би там не було, а спасибі долі і на тому...

Уже в кінці вечері, помітивши, що син чимось засмучений, і бажаючи розважити його, мати запропонувала з'їздити в Решетилівку, провідати дідівські місця, їй до того ж хотілося побачитися з колишніми сусідами.

Іван Петрович посміхнувся: хитруєш, мамо, не для себе вигадала поїздку — все для мене, сина твого. Може б, справді і поїхали, коли б не робота. Скільки вже днів лежать нерозрізані журнали, руки не доходили, а тепер час прийшов, а онде, окремо — тека зі списаними листками — строфи нової, п'ятої, частини його поеми. Він попрацює трохи, тоді, може, і з'їздимо. Домовились?

Мати зрозуміла з півслова:

— Сядеш за стіл — тебе і не піднімеш.

— Сьогодні ж і сяду. І ти, мабуть, не будеш заперечувати. І за це дякую!

Вона лише хитнула головою. Зрозуміло, не стане заперечувати, коли треба — працюй, а вона — що ж вона? — допомагатиме, як і завжди, як і до цього часу.

В чому допомога? Не стане відвертати уваги домашніми клопотами, старатиметься обходитись без нього там, де можливо, не докучатиме просьбами. Якби могла, позбавила б його усіх щонайменших домашніх турбот, тільки б він не мучив себе, був спокійним, адже на пам'яті випадки: від втоми з ніг звалювався і не міг, не мав сили дійти до ліжка. Хіба не розуміла важливості того, чим заклопотаний, що хвилює, не дає спокою ні вдень, ні вночі, ні на службі, ні вдома? Не раз, неначе між іншим, говорив, що заздрить кожному, хто має можливість, не турбуючись про хліб насущний, займатися улюбленою справою, він же, як віл в упряжці, мусить тягнути своє ярмо, хоча, коли говорити правду, воно і не важке, навпаки, свою нову службу він не проміняв би на іншу, нехай і більш легку.

Приходив Стеблін-Камінський з жоною; сам Білуха-Кохановський пожалував; заїхав і просидів цілий вечір ад'ютант генерал-губернатора Смирницький; слідом за ним Амбросимов нагодився— хвалиться: ось-ось почнуть роботи на театрі, тобто земляні роботи під фундамент. І всі в один голос: чого не показується між люди, з якого часу записався в анахорети?

В ці дні одержав листа від Гнєдича. Микола запитував, як просувається робота? Чи не пора від обіцянок перейти до діла? В Петербурзі чекають продовження поеми. Іван Петрович відповів коротеньким листом: всю зиму руки не доходили, а тепер ось береться за справу серйозно, дивись, до осені що-небудь і витанцюється. Одночасно

запропонував Гнєдичу приїхати в гості, в Полтаву, разом пожити хоча б з тиждень, запитував, як з перекладом гомерівської "Іліади", чи скоро Миколенька порадує російським текстом всієї поеми?

Були дні, коли працювати не давали. Одного разу постукав незнайомий молодий чоловік — одяг закурений, з дорожнім мішком за плечима. Котляревський не пам'ятав, щоб зустрічав його в Полтаві. Той і не був полтавцем, приїхав з далекого Чернігова. Приїжджий давно мріяв познайомитись з автором української "Енеїди", признався, що й сам "грішний", пише, правда, дуже мало, праця в канцелярії виснажує, ніяких сил не залишає для творчості.

Проговорив з ним півдня. З розповідей приїжджого, який назвався Носенком, виявилось, що не тільки в Чернігові, але і в Прилуках, Ніжині серед місцевих чиновників, учителів повітових училищ є люди, яким не байдужа доля рідного слова, вони самі пишуть, а школою для них служить його, Котляревського, "Енеїда". Чути таке було і несподівано, і приємно. Носенко прожив у Полтаві три дні і дав клятвену обіцянку знову приїхати, якщо "їх милість Іван Петрович дасть на це згоду".

Якось одержав звісточку з Болгарії, з самої Софії. Потім з Чехії. Там теж читали його "Енеїду" і дуже б хотіли знати, коли буде продовження; весь слов'янський світ цікавився українською поемою і бажав автору успішного завершення роботи.

Невелика, загублена серед лісів і полів на лівому боці Дніпра, Полтава ставала притягальною силою, центром думок і надій багатьох друзів і шанувальників українського слова, української свободолюбної поезії.

Котляревський бачив, розумів: його слово не пропало марно, як підземне джерело, воно живить нові струмки, а вони повнять річечки і річки. Зернина, кинута в рідний грунт, виростає могутнім колосом, і ніякому граду його не побити. Це радувало, надавало нових сил і впевненості у правильно обраному шляху і разом з тим змушувало ставитись до себе суворіше і невпинно кликало: іди, Іване, іди сміливіше! Не шкодуй сил і часу! Для великого святого діла не шкода і самого життя...

А друзі не давали спокою, не розуміли, чому рідко ходить в гості, не показується зовсім останнім часом, сидить вдома, як рак-самітник. Він же не міг пояснити всього і не міг відірватись від роботи, бо чим би не займався, де б не був — вдома чи в дорозі — саме ця робота стала змістом існування.

Він поспішав писати, наче передчував: у наступному році і цього зробити не зможе, і хтозна, що з ним трапиться завтра, позавтра, через рік, отож — "поспішай, Іване", — говорив самому собі в нічні години, коли все затихало і лишався наодинці з чистим аркушем паперу.

Це були неповторні години, болісні і солодкі. Особливо ж добре працювалось пізніми вечорами, коли місто стихало, навіть віддалений гомін згасав, змовкали дзвони у церквах: густий, переливчастий — великого, "кизикермена", в Успенському соборі, і тонкі, голосисті — у Миколаївській і Спаській церквах, стихали дівочі пісні на Панянці і Мазурівці, вщухала підгірна дорога, лише коли-не-коли гуркіт дорожнього екіпажу долинав сюди, на гору, стукав у чільне віконце, і знову вся Подільська гора поринала у

споконвічну тишу. У вікна дивився повний місяць, спалахуючи і зриваючись, падали у нічну безвість зірки. В сусідній кімнаті стихали кроки: мати вже прилягла, і кухарка задрімала в комірчині, тільки він так і не спатиме до світанку.

Напівзаплющивши очі, відчував на обличчі тепле дихання свічок, полум'я їх коливав ледве чутний вітерець, що лився у напіввідкрите вікно. Так він сидів іноді декілька хвилин, іноді півгодини, доки не знаходив відповідного слова, відразу ж записував і повторював вголос, щоб перевірити, як звучить, чи відповідає будові речення, замислу, чи не вилізає з рядка зайвим складом...

Кінчався липень — весь у напруженій праці. Бували дні, коли йшов у пансіон. Одного разу затримався там майже до вечора, став разом з Капітоничем лагодити вікна; той вставляв шибки, а він обмазував, кухарка йшла услід і мила кожну раму. І небавом увесь дім засвітився, ніби облитий освіжаючою зливою, святковий, принаряджений — любо-дорого подивитись. Другого разу взявся за дрова. Завезені ще у червні, вони лежали купою, не пиляні і не рубані. Договорив дроворубів — і за три дні всі до цурки вони були і попиляні, і порубані, і навіть складені під дашком. Тепер зима, хоч би і холодна, не страшна буде тепло в пансіоні, діти не тулитимуться по закутках, кутаючись у ковдри.

І все ж, що б там не було, як би не відривався для пансіонних справ, за місяць напруженої, від зорі до зорі роботи в тиші робочої кімнати встиг зробити більше, ніж за весь минулий рік. Написав майже сорок строф для п'ятої пісні, правда, все написане мав ще не раз переглянути, найстараннішим способом переписати, дещо заново перебілить, та це робота добра, потрібна, інакше ніхто, хто любить справу свою, не пише.

Нові рядки, акуратно переписані, поклав окремо у зеле ний картон, в ньому інших паперів не було. Через тиждені він зазирне сюди, витягне на світ божий все написане прочитає, і, зрозуміло, дещо виправить, і знову покладе в той же картон — вже на більш тривалий час. Хай відлежиться, а він відсторониться від написаного і ще раз, по вернувшись до рукопису, подивиться на нього свіжим оком, мовби абсолютно стороннім, причепливо прочитає кожний рядок.

Саме так він розумів роботу поета: написане за одним разом потрібно читати і перечитувати декілька разів, причому обов'язково свіжим оком, перевіряти кожне слово па звук, колір, запах, лише тоді можна уникнути зайвого, фальшивого, непотрібного, що псує і добрий задум... В один з останніх днів липня написав Гнєдичу, що робота, як би там не було, рухається поволеньки далі, правда, коли буде завершена, сказати поки що не зважується, оскільки все сховане в темряві майбутнього...

Поговір — наче вітер: сьогодні тут, а завтра — за тридев'ять земель, летить все далі й далі, і немає йому кордонів і меж.

Ще недавно, місяць тому, хтось говорив про дім для бідних у гостиному ряду, а на минулому тижні про той же дім згадали на балу у генерал-губернатора, четвертого дня — на дворянських зібраннях, потім губернській канцелярії, а позавчора прикажчик графині Розумовської, який супроводив до Кременчука хлібну валку, мовив і там слово,

можливо, того ж дня інший проїжджий зустрівся з приятелем у Миргороді і в перерві між варенухою і книшами переказав почуте від графського прикажчика про дуже цікаву установу в Полтаві. Звістка покотилась далі — трактами і дорогами полтавськими, дісталась Пирятина, Яготина, Прилук, вже і в Золотоноші чути стало про ту дивну установу, і пішли гуляти по волостях і повітах, по селах і містечках великої на той час, більше іншої європейської держави, Полтавської губернії розповіді про полтавський пансіон. Діти в ньому постійно доглянуті, пригріті. Повірите, неслухняні м'якше воску стають, хоч і робиться сіє без найменшого примусу, по доброму слову, а про горезвісну "березову кашу" забули і згадувати. А всьому тому лад дає тамтешній доглядач, сам з військових, тепер відставлений від воєнної служби капітан. Дітям він — батько рідний, всі перед ним рівні, немає нижчих, нема і вищих, про всіх піклується, про кожного вболіває, як за рідного.

— Можливо, чули, голубонько? — говорила якось у своїй господі на Павленках сусідці, вдовиці нещодавно померлого секунд-майора. Головиній теж вдова — володарка невеликого маєтку і свічкового заводу Боровська, мати двох дітей, вже рік як влаштованих у будинку виховання. — Доглядач, можна сказати, чоловік у соку, до цього часу, кажуть, самотній. Зрештою, можливо, і не зовсім самотній — хто їх, чоловіків, зрозуміє, — зітхнула, грайливо повела підсурмленою бровою Боровська. — Але я не про це, прости господи. Життя наше вдовине відоме, живеш, як горох при дорозі, хто йде, той і скубне, а приголубить нікому...

— А ти ж, сусідонько, почала про нього... доглядача.

— Еге ж, почала... Чула я, як він, доглядач тобто, розпорядився: ні на які роботи до вчителів дітей не пускати. Ті — до директора зі скаргою, так, мовляв, і так. І що ви думаєте — допомогло? Сам Огнєв спасував. А що сказати, коли правда? Зате діти не зазнали шкоди. І я, мати, спокійна.

— Ніколи такого не було.

— Так і я ж про те... Ну, а діти до нього липнуть, не скажу вже і як. Мої інколи приходять на неділю додому, так тільки й чую: Іван Петрович та Іван Петрович. Він те сказав, він так радив, він не велів, він те, він се...

— Зачекай-но, Фекло Хомівно, який це Іван Петрович? Капітан, кажеш? Чи не Котляревський, бува? Ну, так і знала! Симпатичний чоловік. Чула і я про нього дещо. Це ж він, щоб ти знала, книжку дуже смішну видрукував. І називається вона "Енеїда". Сама бачила у Буткових.

— Цього не докажу, але думаю: він може і книжку утнути, нітрохи не здивуюсь, чоловік, видно, вмілий і вхожий, говорять, до самого, на чай ранком ходить, без нього їх сіятельство за стіл не сідають.

— Сього не чула, — усміхнулась секунд-майорша, жінка не стара, з дещо прив'ялими рисами обличчя; помітивши, однак, як запаленіли маленькі вуха Боровської, поспішно закивала:

— Все може бути. І на чай, і на кофей, певно, запрошують. Та я б сама... — Осіклася, зніяковіла. Тепер Боровська з розумінням посміхнулась: мовляв, знаю тебе,

святошу, більше прикидайся.

Такі або подібні розмови точились у дворянських вітальнях, у домах купців та чиновників, і не дивно, чому перед новим навчальним роком, десь у середині липня, не ставало відбою від бажаючих помістить своє чадо у будинку виховання, причому просилися не лише малоімущі, але і досить заможні — і військові, і землевласники. Сам граф Трощинський з Кибинець прислав у пансіон, крім Василя Шліхтіна, ще трьох своїх далеких родичів і просив доглядача відписувати йому особисто і по можливості частіше про їх успішність та поведінку.

Середньої руки землевласник Остроградський із Пашенної, що в Кобеляцькому повіті, двічі приїжджав до Івана Петровича і просив дозволу перевести його сина Михайла з приватної квартири в будинок виховання, тобто під його, Івана Петровича, руку.

— Але ж у нас тіснувато, а на квартирі привільніше.

— Нехай у вас і тісніше, — говорив Остроградський, — проте знатиму, що син мій чому-небудь корисному навчається.

— Де ж ви таке чули? Різні діти у нас бувають.

— Е, не кажіть, милостивий пане, я чув про ваш дім від таких людей, яким вірю, як собі… Прийміть, прошу вас, мого сина до гурту… Будьте з ним суворі. Чув я: були у вас такі, що книгу не бажали взяти в руки, а тепер — перші учні… Вік буду дякувати, тільки візьміть, не відмовляйте… Здається мені, Михайло мій і не без талану, ось до цифир всяких потяг має.

Довелося уступити наполегливому батькові, і в домі оселився Михайло Остроградський — лобатий, рослий не по літах хлопчина, дещо, як на перший погляд, замкнений; пізніше він завдав доглядачеві чимало клопоту, але ще більше і радості. Проте спочатку спливло чимало води у Ворсклі, минуло немало літ, немало сивини з'явилось на скронях доглядача.

Були й інші, які наполегливо домагалися влаштуватися у будинку виховання. Довелось відмовляти: дім мав свої межі, в його стіни, при всьому бажанні, більш шістдесяти вихованців втиснути не вдавалось, а розрахований він був і взагалі щонайбільше на п'ятдесят. Чадолюбні батьки не заспокоювались, стукалися до губернатора, скаржилися, а якщо той не допомагав — Тутолмін справді нічим не міг допомогти, — добивалися прийому у правителя краю, але і всемогутній Лобанов-Ростовський безсилий був у чому-небудь допомогти, і багатьох направляли у сусідні міста: Чернігів, Харків, Єлисаветград…

І все ж одному із претендентів, який приїхав до того занадто пізно — в кінці листопада, Котляревський не міг відмовити, більше того, сам клопотався за нього у директора гімназії.

Той день, як навмисне, був особливо клопітний.

Все розпочалося ранком. Ледве переступив поріг, як Настя поскаржилась: піч, мабуть, "сказилася зовсім", дим клятий очі їсть, нічогеньки не видно, вона вже не відрізняє через це горшка від баняка, тому-то перцю всипала у куліш, а молоко вкотила

у борщ. Що ж тепер буде? Довелося посилати за пічником, щоб негайно переклав димохід, зусилля Капітонича, що теж знався на печах, тут виявились недостатніми. Потім ще одно: не вистачає на обід яловичини, напередодні Настя не попередила, забула, а ось тепер маєш негайно послати Діонісія у м'ясний ряд... Поскаржився на горло учень повітового училища Сашко Кир'яков, — звичайно, в класи його не пустив. А пізніше відправив всі чоботи, все дрантя до шевців, нехай лагодять. Вдруге зайшов у кімнату до Сашка разом з куховаркою, вона встигла зварити хлопцеві солодкого збитню, і треба було допомогти їй умовити хворого випити. І тут з'ясувалось, що Кир'яков вчора годину цілу хльоскав по калюжах у подертих чоботях. Ось і маєш. Варто самому єдиний раз не зазирнути у будинок — потім наплачешся. З приводу цього мав розмову з помічниками, ті не виправдовувались, бо і справді були винними, не завжди пильно додивлялись, що робиться у будинку.

Час після сніданку ще лишався, і він, як і годиться, перевірив уроки у двох вихованців — вибір припав на Папаноліса і Шліхтіна. Андреа жваво і впевнено відповів на всі запитання, показав зошит з латинської мови, а от Шліхтін завдання не зробив, на жодне з трьох запитань не відповів. Довелося, поки ще лишався час, всадовити хлопця за стіл і змусити взятися за книжку і все повторити. Той огинався, не хотілося йому сидіти, коли всі вже були готові йти в гімназію. Тоді попередив:

— Ще раз таке повториться, — надішлю листа його сіятельству у Кибинці. Ти мене знаєш: зроблю, як сказав.

Молитовне склавши на грудях руки, мало не плачучи, Василь побожився, що більше ніколи такого не буде: він побоювався гніву свого високого покровителя, далекого родича по матері графа Трощинського, і ладен був на все — навіть вчити по кілька разів одно і те ж, тільки б не писали йому, бо знав, як потім доведеться червоніти батькові, колишньому правителеві графському, перед його сіятельством, а крім того, його могли позбавити і грошей "на бублики".

— Добре, поживемо — побачимо. А поки що берись за роботу, бо час не жде...

Після уроків зібралась велика учительська рада за участю не лише учителів, але і доглядача, і його помічників.

Всі почували себе так, ніби прийшли на урочистий прийом — трохи зв'язано і разом з тим збуджено: як-не-як, а. прожито першу чверть року, і, отже, мова мусила йти про перші підсумки, а це вже багато, отже, було чого хвилюватись.

Огнєв почав з того, що попередив: училищний комітет поки що не посилав "до нас" своїх інспекторів, бо надіється на високі знання і досвід учителів Полтавської гімназії, тож самим треба більше працювати... Зайшла мова про невстигаючих і як з ними бути. Несподівано назвали Остроградського. Він не встигав з мов, не завжди задовольняв і викладача природничої історії.

Як завжди, почав Квятковський. Протер окуляри, прокашлявся і вклонився в бік директора. Говорив більш-менш спокійно, поки розповідав, як і хто встигає з його предмета, називав прізвища, імена. Але ось він дійшов до Остроградського, і його ніби підмінили. Він захлинувся від слів, закричав, заволав, неначе його збирались різати,

назвав Остроградського "ганьбою гімназії"., бо той не хоче вчити латині, зневажає її і, отже, і його самого, учителя. Який-то буде результат з такого вчення? І .взагалі він, Квятковський, натерпівся, з нього досить. Та і як можна слухати, коли вам кажуть: "Мені латинь не подобається". Ви розумієте? Не подобається!

— Не можу більше, — важко віддихуючи, латиніст плюхнувся в крісла.

— Що ж ви пропонуєте? — спокійно, ніби нічого й не трапилося, спитав Огнєв.

— Я? Що я? Я сказав, — відповів чомусь ображено Квятковський. — Ми — ліберали, от ми хто, тому і пожинаєм плоди.

— Збираєм, — поправив колегу Єфремов, математик.

— Ах, облиште!

— І все-таки, що ви. пропонуєте? — знову спитав Огнєв.

— Ах ти господи! Та хіба незрозуміле? Позбавлятися треба від таких.

На раді були присутні вчитель німецької і французької мов Вельцин, математики — Єфремов, статистики, природничої і російської історії — Рождественський, російської мови і риторики — Бутков, малювання і креслення — Сплітстессер, по ліву руку від директора у великому кріслі. покритому зеленим сукном, вмостився законоучитель отець Георгій. Всі вони, як здалось Івану Петровичу, були згодні з пропозицією Квятковського, ніхто не заперечив; не виказав свого ставлення до слів латиніста і сам Огнєв, він спокійно і, здавалось, навіть байдуже слухав Квятковського. Це збивало з пантелику і було загадкою.

Котляревський, однак, терпляче чекав: може ж, таки знайдеться добра душа і захистить хоч єдиним словом учня, доля якого майже вирішена? Але всі мовчали, спокійно роздивлялись навкруг; один вивчав картину, що висіла ліворуч від стола директора, інший пильно обдивлявся свої нігті — вдома, бач, не встиг цього зробити, третій позіхав — не виспався, бідолашний. Отже, знову доведеться першому говорити йому, доглядачеві, бо інакше — нікому... А винуваті всі — і вчителі, і він, доглядач, в тому числі. За клопотами по пансіону не мав і хвилини вільної, щоб побалакати з Михайлом. І от — маєш. Вигнати легко, а зрозуміти — важче. А Михайло — це всі знають — ні одної задачі з підручника Фуса не проминув, всі до одної розв'язав, тобто встиг за повний курс гімназії, вони для нього — що ті горіхи, і це нікого не цікавить, навіть Єфремова...

Іван Петрович говорив, як завжди, коротко, нічого зайвого. І сьогодні теж — тільки суть справи. Насамперед ввернувся до математика, що сидів поруч з ним: що можна сказати про успіхи Остроградського з його предмета? Той знизав плечима:

— Наївне запитання.

— Прошу, будь ласка, відповісти.

— Що ж відповідати? Знає Остроградський математику. хоча я йому і знизив на одиницю оцінку. Чому? Впертий, як осел, задачі розв'язує не так, як рекомендує Фус, а по-своєму. А Фус — все-таки автор, за його підручником вчимося.

— Але ж вірно?

— Вірно, куди дінешся.

Іван Петрович цілком задоволене кивнув: зрозуміло, мовляв. І тоді звернувся до всіх: він заперечує, він категорично проти виключення з гімназії Михайла Остроградського, бо ми всі, в тому числі і шановний Павло Федорович — легкий уклін в бік латиніста, — винні, що Остроградський погано вчиться. Допомогти йому треба, а хто це зробив? Ніхто.

— Даруйте, але в чому я винен? — здивовано ворухнув зрощеними на переніссі бровами Квятковський.

— Дозвольте, закінчу, — спокійно продовжував Іван Петрович. — Ви не заохочуєте вчити ваш предмет, а скоріше — відштовхуєте. Одні вас терплять, а інші — такі, як Остроградський, — не хочуть терпіти, їх цікавить зміст, а не тупе зубріння. Вибачте, Павле Федоровичу, але я був одного разу на ваших уроках і сам у цьому переконався. Ми з вами говорили про це, і, здається, вже не раз, а ви уперлись — ні і ні. Ось вам і плоди, про які говорили тут так гаряче і, слід сказати, вельми красномовно.

— Не вчіть мене! — зірвався Квятковський на крик. — Як смієте? Я університет кінчав!

— От знову. Я й не думав вас повчати, я тільки раджу, як зробити, щоб і ваш предмет став цікавий для всіх... От і все.

Котляревський чемно вклонився в бік директора і сів на своє місце. Він вважав за краще не вступати в полеміку з латиністом, хай тепер вирішує Огнєв, а він, доглядач, своє сказав, і коли буде потрібно, все повторить з самого початку, але від свого не відступить і, коли треба, стоятиме на своєму, бо виключити Остроградського — зробити непоправну помилку. Хто тоді лишиться в класах? Та він переконаний: хлопець вчитиметься добре, варто тільки допомогти йому.

Огнєв рубати з плеча не посмів, розумів, що правда за доглядачем, і те, що більшість вчителів мовчки, але підтримала капітана, переконала його в цьому ще раз. Так розмірковуючи, Огнєв згодився з доглядачем, думки його здалися слушними, він і сам був за нові методи навчання, щоб вихованці знали, що вчать, і тоді з'явиться необхідний в таких випадках інтерес до науки, як про це вірно зволив говорити доглядач.

Більше про Остроградського цього дня не говорили...

Зморений, сидів тепер Іван Петрович в жарко натопленій кімнаті, прислухався до звичного гомону в коридорах, а в думкапродовжував суперечку, яка почалася на вчительській раді. Обмірковував, з чого почати розмову з Остроградським, як краще підійти до хлопця, і вже збирався покликати його, як зненацька шум біля воріт привернув увагу. Те, що він побачив, анітрохи не здивувало, що ж, приїхав ще один абітурієнт, та ще, мабуть, як видно, і здалеку. Вкрита густим шаром пилу, якого вона назбирала на губернських шляхах, карета вкотилась у двір і зупинилась біля ґанку.

Кучер, не молодий уже двірський челядник, в густій чорній бороді, з якої баклажанами визирали рожево-руді, обвіяні вітром щоки, придержуючи довгі поли свитки, зіскочив з козел і відкрив заляпані грязюкою дверцята. З карети зійшло двоє: старий у.довгому кожусі, і хлопчик — років дванадцяти-тринадцяти, теж у теплому,

критому цупким сірим сукном кожушку та м'яких козлових чоботях.

Хлопці, що грались надворі, миттю обступили приїжджих, перебиваючи один одного, показували, як краще пройти до пана доглядача, на ґанку відступали до билець. даючи старому в широкому, як дзвін, кожусі вільніше пройти у вузькі двері. Діонісій, що чергував у той день, зустрів прибулих в напівтемному коридорі, запитав, до кого вони і навіщо, і запропонував роздягнутися, скинути у вітальні верхній одяг, а тим часом він, помічник доглядача, доповість "їх благородію". Та Котляревський сам вийшов у коридор, прийняв гостей без доповіді і провів їх до себе. Поки вони роздягалися, подумав, що, як не важко, доведеться і цього разу — та, мабуть, і не востаннє — відмовити прибулим. З чим вони приїхали, він вже знав, це ж кожному зрозуміло, навіщо стукають у будинок, та ще і з отроком гімназичного віку. І все ж таки був уважним, привітним, просив розміщатися вільно, старому запропонував крісло біля каміна, щоб трохи зігрітися з дороги, хлопчика влаштував на вузеньке шкіряне канапе — теж ближче до каміна, в якому горіли, спокійно і рівно потріскуючи, березові полінця. Сам же відійшов до столу, відклав на вугол стос книг, теку з паперами, присунув до себе попільничку-коритце, люльку та коробку з тютюном з вирізьбленими на ній картинами на тему "Штурм і взяття фортеці Ізмаїл". Проте запалювати не поспішав, чекав, коли старий віддихається і заговорить.

Той не змусив довго чекати, ковзнув поглядом з-під широких, несподівано чорних брів по шафах з книжками, провів долонею по вусах і мовив:

— Прибилися ми здалеку, з самої Золотоноші. Крав світу, можна сказати.

Старий почекав: що скаже доглядач? Але той мовчав, і кашлянувши, старий продовжував. Він з хлопцем майже тиждень на колесах, щоправда, коні у них добрі, але все одно, дорога восени — не розженешся, розбита вщент, кисіль киселем, ночували, де наздоганяла ніч — переважно в корчмах, піднімалися з півнями, тільки в Майорщині по-людськи переночували, бо до знайомих потрапили. І ось вони нарешті тут, у славній Полтаві, а він не певний: можливо, усі оці неприємності, що спіткали на шляху, — марні. Та й то так: пізно надумали, мабуть, чада панські вже давно штудіюють у класах. Він-то казав паніматці, відмовляв, почекаємо до весни, а вона своє: "Їдь, може, і візьмуть нашого Тараса... Що ще сказати вам, милостивий пане? Пані у нас добра, а все ж не чоловік — жінка, куди їй до свого покійного, той був голова. Так що тепер у вашій волі — залишатися нам тут чи повертати голоблі. А якщо все ж можна, то, заради господа, запишіть до свого куреня і нашого козака".

Так, Котляревський не помилився: ще один невдаха — абітурієнт. З відповіддю не квапився: не хотілося так одразу відмовляти нежданим гостям, до того ж, із Золотоноші вони, одна лише згадка про яку змусила серце частіше битися, мов і насправді і зараз ніщо не забуто і не поховано. Мовив по хвилинній мовчанці:

— Бував я колись у-ваших краях.

— І давно, дозвольте поцікавитись? — підбадьорився старий.

— Та давненько...

Котляревський чітко пригадав свій останній день у домі пана Голубовича, останнє

"прости" і ті слова: "Ніколи не забуду вас, дорогий вчителю..." Написані на клаптику із зошита напівдитячим почерком, слова ці лишились у самому серці. Скільки пролетіло часу, чого тільки не пережив, а викреслити їх із пам'яті несила. Ніколи після цього вони з Марією не зустрічались і, як не дивно, не намагалися зустрітись, в усякому разі він; в одну мить загубивши грунт під ногами, пішов з дому свого першого і єдиного кохання, не маючи ніякої надії на щасливу зустріч. А вона? І вона, мабуть, не шукала його, бо ніде, де б він не бував, чутки про неї до нього не доходили. Та й те сказати, де б їй знайти його стежку, адже був він військовий, і куди тільки не кидала його примхлива доля за ці роки... Армія. Війна. Штурм Ізмаїла. Раптова відставка. Бідування у столиці. І ось вже більше року він тут, у Полтаві. Немало пережито. Час би вже і про себе потурбуватись. А думати ніколи. Кожний день, кожний час — у постійних турботах.

Чорне з рідкою сивиною волосся впало на чоло, закрило очі. А старий, не наважуючись перервати роздумів пана доглядача, стиха, в рукав, покахикував. Хлопчик теж сидів тихо; відчуваючи, що сповзає на підлогу, посунувся вище, всівся зручніше.

— Давненько... — Котляревський зробив над собою зусилля, відігнав видіння давно минулого, лагідно посміхнувся: — Згадав дещо, пробачте...

— Та то не біда, з ким не буває. Це ми ось вибачення просимо, прийшли і не назвались.

— Так, пробачте. Мене Іваном Петровичем кличуть. Котляревський.

— А я управитель маєтку. Опанас Карпович Попенко, а хлопця Тарасом звуть, син покійної економки нашої Ганни Прокопович, царство їй небесне.

Котляревський не міг приховати здивування: невже управитель маєтку сам віз у Полтаву сина економки? Попенко помітив його погляд.

— Оскільки вона преставилась, то пані, жаліючи сироту, взяла його до себе, а пізніше, як підріс, всиновила, Тарасом назвала, учителя в дім запросила. А тепер, почувши, що в Полтаві будинок виховання відкрито, послала оце нас: а може, візьмуть Тараса, хай вчиться різним наукам за системою, їй, далебі, якийсь проїжджий говорив, що в цьому домі доглядачем служить відставлений капітан, всьому дому душа і голова. Котляревський не перебивав старого: таке чути було приємно, хоча і незручно. І щоб перевести розмову на інше, спитав:

— А батько отрока? Хто — він?

Опанас Карпович покашляв, мигнув Тарасу:

— Ану, вийди до Семена та скажи, хай коням вівса дасть, а потім і попоїть... Біжи.

Тарас цієї ж миті підвівся, вклонившись доглядачеві, вийшов. Старий пригладив бороду, підкрутив кінчики вусів:

— Не годиться при хлопцеві про те... Так хто, питаєте, батько його? Був, скажу я вам, добрий козак, кращий кучер у небіжчика пана. Економка полюбила його і ладна була для нього на все. А треба сказати, що була вона собою теж гарна, інакше пан не примітив би її і економкою не зробив, всі ключі від скринь і комор довіряв. Та тут

раптом відомо панові стало, що економка родити збирається, а хто батько — не признається, мовчить, та й годі, і тільки в ніч, коли повитуха приймала немовля, не витерпіла і покликала Єгора до себе, щоб на сина подивився. Як почув про те пан, звелів кучера схопити, сам стежив, щоб шмагали його у дві руки, а потім закували хлопця в залізо й віддали в солдати. Ганна молила і просила пана повернути Єгора. Не повернув. Вона страшно прокляла і пана, і жону його, але й сама довго не протягла, на очах зів'яли, в три дні згоріла. А сирота залишився. Тоді-то пані і взяла його до себе, у самої дітей не було, як і досі.

Котляревський увесь подався вперед:

— І Тарасом назвали?

— Тарасом.

— А... звуть пані?..

— Марія Василівна Семикоп, а як проставився наш пан, то звеліла звати себе прізвищем Голубович. Писала Санкт-Петербург і прийшов їй дозвіл так прозиватись.

Ось і все. Доля знову звела його з Марією, вдовою пана Семикопа, названою матір'ю Тараса Прокоповича. Доля... Де вона була раніше?.. Але що робити йому тепер? Відмовити, не прийняти сироту, сина небіжчиці економки і закатованого кучера? Чи вистачить сил сказати "ні"?..

Тим часом в кімнату ввійшов і Тарас, сказав, що кучер уже все зробив: коні і нагодовані, і напоєні. Доглядач довго дивився на нього, не міг подолати хвилювання, не знав, що має відповісти управителеві, а той питав, що ж їм тепер робити, невже так і повертатися ні з чим, і що він скаже паніматці.

Старий потирав долоні перед каміном, чекав відповіді. Зблиски полум'я падали на його пониклі плечі, на сиву голову, на шафи з книжками, чийсь портрет у простінку. Здалося, все це ось-ось займеться вогнем, та ні — з кожною хвилею блякло, поринало в сутінки.

— Мабуть, їхати нам, хлопче, додому разом... Ну, коли так, бувайте здорові, переночуємо, мать, у герберзі у грека, а вранці — і в дорогу.

Старий застебнув каптан, кинув Тарасові:

— Вклонися панові.

Хлопчик скочив із канапи і вклонився. Котляревський, увесь у полоні спогадів, нерозуміюче дивився на старого і хлопця. Врешті до нього дійшов сенс їх готувань, і він підняв руку:

— Стійте! Куди ж ви?.. . Вийшов з-за столу, знову посадив Тараса, вказав і старому на крісла і, коли вони сіли, мовив:

— Сам я не приймаю в гімназію. Це треба вам до пана Огнєва піти. А от у цьому домі місце одне знайдеться, і знову ж — треба і про це говорити з Іваном Дмитровичем... Він же директор всіх училищ і гімназії теж. Так... А ночувати можете й тут, ось у цій кімнаті. Я накажу...

Старий управитель низько вклонився, наказав Тарасові:

— Кланяйся!.. Дякуй!.. — І продовжував: — Дуже вдячні, милостивий пане! А про

ночівлю не турбуйтесь. Ми в герберзі переб'ємося.

— Ні, ночувати тут будете... Завтра ж після заутрені підемо до пана Огнєва. А поки що повечеряєте. Зараз покличу куховарку, вона принесе. Та й камін підтопити час, погрітися... Так хто ж тебе вчив, Тарасе? Чому навчили? Проте що це я, справді. Про все це завтра і побалакаємо. А сьогодні — відпочивайте. Дорога далека була у вас, важка...

Котляревський сам себе зупинив на півслові: іч розговорився. Зовсім розучився тримати себе, від хвилювання непристойно балакучим став. Звільнив місце на столі, теку сховав у ящик, у книжкову шафу поставив книжкд, присунув крісла і вийшов у коридор покликати куховарку.

19

Літо 1812 року почалося в Полтаві зливами та громовицями.

Перші хлібні валки пішли на Кременчук ще за погожої днини і, треба сказати, встигли проскочити, хоча люди, що супроводжували пошту, запевняли: валки десь за Козельщиною потрапили у смугу дощів, і хтозна, чи встигнуть тепер до хлібних барж на Херсон та Миколаїв. Було чого хвилюватись полтавським зерноторговцям братам Алексєєвим та їх новому компаньйону купцю Зелінському, що в останні роки теж закупав зерно, іноді і на корню.

В ті дні, у зв'язку з поганим підвозом через негоду, ціни в Полтаві підскочили, тільки на яловичину на цілих дві копійки. Причиною того були вперті чутки про війну. Невідомо, де і коли вони з'явились, хто їх привіз у Полтаву, але, одного разу народившись, вони обростали новими деталями і вже сприймалися як дійсні факти, Казали, що не сьогодні-завтра почнеться нова баталія з Буонапарте, який нібито дуже прогнівався, що царському послу генералу Михайлу Кутузову пощастило добре потрактувати з турком і підписати мирну угоду. І ось буцімто, за це і збирається цей нехрист на Русь, зігнавши під свої штандарти двунадесять язиків.

Тому і не диво, що простий люд, заляканий чутками про наближення воєнної грози, намагався, доки не пізно, дечого припасти, приховати на чорний день. Сіль у ті дні закупали мішками, в багатьох дома сушили чорні сухарі, заливали діжки топленим маслом, солили сало, запасалися в'яленою та солоною рибою, засипали комори зерном та крупою, купували побільше свічок і дьогтю. Хто зна, що буде, а коли раптом ця воєнна злива не обмине і Полтаву? Більше ста років тому, у війну з Карлом, коли б городяни не запасли хліба достатньо ще до того, як підійшли шведи, то навряд чи допомогли Полтаві одні списи та порох. Так що й тепер— запас не завадить...

Неспокійно було і в будинку виховання. Випадали часті дощі — і діти через те не відвідували класи, хоча екзамени були вже не за горами. У такі дні, щоб дарма не гаяти часу, Котляревський збирав вихованців у столовому залі і займався з ними сам.

Одного разу за цими заняттями його застав Василь Васильович Капніст. Старий поет, приїхавши із своєї Обухівки в Полтаву, затримався із-за негоди і тепер робив візити своїм давнім знайомим, не обминув і пансіон, проект якого у свій час сам рекомендував ще першому "малоросійському генерал-губернатору" князю Куракіну. В

тому проекті, здавалось, передбачено було все, лише одного не врахував автор "Ябеди", він же предводитель дворянства Миргородського повіту: не вважав можливим допускати у згаданий пансіон дітей міщан, ремісників, і лишалось невідомим, де ж їм можна було навчатися грамоті. Він вельми здивувався, дізнавшись, що серед вихованців пансіону є нині діти відставлених військових, сини удовиць з міщан, а один, якийсь Тарас Прокопович із Золотоноші, — син економки і кріпака, хоча вчиться чомусь на кошти дивачки-поміщиці.

Заняття, зрозуміла річ, були перервані, і Капніст у супроводі доглядача оглянув спальні і кімнату для читання, побував на кухні і в столовому залі, тоді знову повернувся в кімнату Івана Петровича. Був задоволений, побачивши книжки, якими користувались вихованці, а дізнавшись, яким чином вони зібрані, похвалив доглядача за добре діло і пообіцяв надіслати від своїх щедрот десяток книжок для пансіонної бібліотеки.

Котляревський всадовив почесного гостя у крісла, куховарка внесла на таці чай з вершками, і старий поет, посьорбуючи з порцелянового кухлика, закидав Івана Петровича запитаннями, слухав з охотою, перепитував кілька разів одне й те ж, сміявся, коли довідався, як були відучені деякі пани вчителі користуватися працею вихованців у себе вдома, та все приказував: "Добре! їй-богу, добре, мосьпане!" а чи: "Сміливо! Сміливо!"

Доглядач розповідав про вихованців, їх здібності і таланти, про які, слід думати, ні самі діти, ні навіть батьки не підозрювали. Згадав Тараса із Золотоноші; помітивши, як спохмурнів гість при цьому імені, .додав, що Тарас не просто здібний, а талановитий, і він дуже багато чекав у майбутньому від цього хлопця; Капніст силувано усміхнувся і сказав, що він зовсім не проти і "кучерських" дітей, він радий успіху кожного, хай усім квітам буде хороше і вільно під сонцем.

— І Лісницький справжній талант. Якщо навчати, став би відмінним лицедієм, — згадав Іван Петрович і пансіонного бібліотекаря. — Він у мене книгохранитель. Усі книжки привів у порядок, одні підшив, інші підклеїв. Любить книгу, кохається в ній. Але, насамперед, він — лицедій, а цілить в університет. А ліпше, коли б у театр пішов. Проте де нині театр у нас? Збираються будувати. Та коли це буде?

— Буде! Сам бачив, почали закладку.

— Дуже тягнуть. А був би театр, можна було б і трупу скласти, свою, полтавську.

— Е-е, батечку, чого закортіло!? Високо літаєте, мосьпане.

— Гадаєте, недосяжно сіє? Мої вихованці, коли хочете, зіграли б і "Недоросток", і "Ябеду". І художника знайдемо. Наш Мокрицький відмінно малює. Та й Тарас Прокопович має хист...

— У вас тут справжня академія.

— Будуть вихованці мої і в академії, — сказав Котляревський так просто і впевнено, що, слухаючи його, у кожного не викликало і тіні сумніву у здійсненні його задумів, намірів і мрій. Треба сказати, що Котляревський не помилився: чимало з його вихованців стали окрасою, славою вітчизняної науки і культури. Та це прийшло

пізніше, а в розмові з Капністом він здався старому поетові мрійником, лише мрійником, і гість не забарився сказати про це:

— Не забагато, друже мій, надій? Є ж такі, як і Шліхтін?

— Я вірю у краще. І з цією вірою живу і служу, — сухо сказав Котляревський..

Капніст, побачивши, що Іван Петрович ладен образитись, перевів розмову на інше. Що нині написалося у Котляревського нового, він, Капніст, хоча, не часто виїжджає зі своєї Обухівки, але зв'язків із Санкт-Петербургом не втратив і має змогу поклопотатися, щоб тамтешні видавці не дуже марудили писання земляка.

Котляревський відповів, що нині поки що нічого закінченого нема: щоправда, він працює, але мало, зайнятий більше справами пансіону; хвилюють ось чутки про погрози Буонапарте, і тому склавши руки він не сидить: як і повсюдно по губернії, він теж, причому особисто, займається з вихованцями військовою справою у години, вільні від уроків. Цього, звичайно, дуже мало, але що можна більше?

Незабаром Капніст, запросивши Котляревського у гості в його пенати, поїхав, пообіцявши другого разу пожалувати з синами.

Провівши гостя, Котляревський повернувся до своїх повсякденних справ. Подивився класні роботи вихованців, а потім — ще вчора збирався — написав листа племіннику графа Трощинського, що цікавився успіхами усіх одинадцяти учнів, які вчилися коштом кибинецького владики. Вельми неприємний лист мав бути (більшість графських стипендіатів вчилися геть погано, тільки Піроцький. показував відмінні знання), і все ж довелося написати тільки те, що було в дійсності, іншого не мислив, особливо тепер — напередодні екзаменів.

Того дня, одначе, листа не відіслав: прискакав посланець з канцелярії генерал-губернатора і передав доглядачеві запрошення: негайно, не відкладаючи, прибути до управителя краю. Вислухавши посланця, покликав Діонісія і наказав нікуди — до його повернення — з дому не відлучатись.

20

Бали і маскаради, намічені у зв'язку з традиційними літніми ярмарками, були відмінені, та й чи можливо про них думати, коли страшна небезпека нової війни повисла над Вітчизною? Ще місяць тому про сутичку з Буонапарте говорили, як про щось віддалене, суть нежиттєве, нині ж війна стояла біля порога, ворог знаходився у межах країни, більше того, тісняв наші доблесні війська, і армії Барклая де Толлі і князя Багратіона відходили, не маючи змоги з'єднатися.

У Полтаві не тільки скінчились бали, але й різні будівельні роботи, в тому числі і на новому театрі, всіх майстрів відіслали в артілі для термінового виготовлення візків і гарб, потрібних армії. У ковальському ряду від темна до темна працювали кузні; тут перековувались коні, сталилися сокири, кувались списи.

В салонах тільки й мови було, що про майбутню відправку людей у діючу армію, зрозуміло, не синів "благородних" сімей, а дітей козаків та посполитих, ті візьмуть добрі дрючки та й доженуть нехристів з меж рідних країв, а "благородним" нема чого кров свою лити, для того і хлопців у кожного поважаючого себе землевласника повні двори.

В гімназії та повітовому училищі, не зважаючи ні на що, до екзаменів все ж таки готувалися, і їх, врешті, провели, щоправда, не так широко і бучно, як у минулому році, цього разу все вийшло скромніше, князь і губернатор були відсутні, обійшлося без участі й інших дрібніших чинів.

Випускники перед самим роз'їздом по домівках прийшли прощатися з доглядачем.

Іван Петрович і в цей день був зайнятий, разом з помічниками підраховував, що лишилося у коморах з продуктів і як зробити, щоб своєчасно закупити борошна, круп і солі до нового учбового року, котрий повинен був розпочатися, як завжди, першого серпня.

— А чи почнеться?.. — спитав Діонісій. За минулий рік він помітно погладшав, лице стало майже круглим, зникла вуглуватість.

— Вже почалося… Але театр війни звідси далеко, і життя не може зупинитись.

— Так-то воно так. А якщо?.. — запитав Капітонич, як завжди, покручуючи жовтуваті, прокурені вуса.

— Щоб там не трапилося, а ми повинні готуватись до нового року. — Іван Петрович дав зрозуміти, що розмову в такому дусі він вважає непотрібною. Йому хотілося додати, що його помічникам не личить повторювати безглузді чутки, та в цю хвилину в кімнату, постукавши, увійшли один за одним Мокрицький, Шліхтін, Папаноліс і Лісницький.

— Їдемо! — видихнув Лісницький.

— Не забувайте нас! — сказав Мокрицький.

— Дякуємо!.. — прогув Шліхтін.

— Дозвольте писати вам, — вискочив наперед Папаноліс, блиснувши чорними, як агат, очима. Говорили усі разом, в один голос, такі близькі і дорогі, вирослі, тонкі шиї випирали із сорочок, тільки у Шліхтіна не вміщувалась у комірі, а все обличчя, кругле, як кавун, аж лисніло. Мокрицький стояв тихо. Мишко теж.

Іван Петрович обняв кожного. Що говорити? Все головне давно сказано, не раз вони збирались для довгих вечірніх бесід, а тепер краще помовчати, не треба їм знати, як важко доглядачеві в цю хвилину — мов частку серцй забирають з собою.

Вони низько вклонились, опустивши за старим звичаєм руки долу:

— Прощавайте!..

І ще раз вклонились — тепер помічникам;

— Вибачайте!

— Не згадуйте лихом…

Капітонич хапонув ротом повітря, квапливо махнув рукою:

— Бог з вами!

Діонісій одвернувся до вікна, притис червоного носа до холодного скла; сльоза лишила на ньому сіру стежину.

Один за одним вийшли з кімнати, і кімната враз спустіла, стало незвично тихо, тільки — чути — хряснули надвірні двері.

А за воротьми вже гукали їздові, гуркотіли ковані колеса карет, візків і возів. Тонко і довго, поволі стихаючи, дзвеніли, кликали за собою піддужні дзвоники.

Поїхали. Протягом відчинило двері, фіранку у вікні, розворушило папери.

Невимовне важка хвилина прощання. Але ж, боже мій, невже не знав, що така вже доля судилася кожному вихователю чи то вчителю: щоліта проводжати дітей своїх названих, відривати від серця, довго, можливо, все життя, пам'ятати кожного поіменно, турбуватися за них, радіти успіхам, боліти їх бідою. Безперечно, знав, і все ж таки — важко.

Не почув, як на порозі встав ще один — Тарас Прокопович із Золотоноші.

Зібравшись в дорогу — його теж чекала дорожна карета, — він зайшов сюди, щоб, попрощавшись, спитати, коли приїздити, а можливо, в зв'язку а війною, будуть якісь зміни? Зупинився в порозі, не розуміючи, що трапилось: чому Іван Петрович дивиться на нього і ніби не бачить.

Капітонич великою сірою хустиною витирає очі, а Діонісій — веселий, завжди бадьорий Діонісій — шмигає червонуватим носом.

Тарас переступив з ноги на ногу — рипнула половиця, та й тоді його не помітили. Він зробив ще крок і кахикнув.

Іван Петрович немов прокинувся:

— Ти?..

Тарас вклонився:

— Їду… От і зайшов… І коли тепер повертатись? Іван Петрович здивувався запитанню, але відповів спокійно:

— Як і завжди — першого серпня. Звичайно, війна триває, дорогами, полями котиться чорний смерч, але, що б не трапилось, початок занять першого серпня, як завжди. — Так і сказав: "як завжди". І ще раз спитав: — Не забудеш?

Ні, він не забуде і хотів сказати ще щось, та вагався, і не йшов, стояв, опустивши голову.

— Що з тобою, Тарасе? .

— Матінка писала… Та я й сам хотів… книгу попросити… "Енеїду". Я привезу, якщо… — Розгубився, обличчя пішло червоними плямами.

"Матінка писала…" У вустах отрока вона — матінка, його світ, дім рідний. Ласкою своєю виховала хлопця. Тарас має бути щасливим, називаючи Марію матір'ю, він дихає з нею одним повітрям, чує голос, довіряє їй свої хлопчачі таємниці, відчуває ласкавий дотик її руки. А чому б і тобі, пане Іване, не поїхати разом з Тарасом? Сам би і одвіз книгу, яку вона просить, бо, певно ж, нового видання, в котрому вміщена і четверта частина, у неї ще нема… Боже мій, як це просто: сісти у поштовий диліжанс, пять-шість днів путі — і він на місці. Не раз, скільки пам'ятав себе, ловив себе на думці: а що, коли зважитись? А кінчалось тим, що… проводжав тоскним поглядом поштові карети.

Уява — його друг і злий ворог — вже малювала картину зустрічі. Усе, мабуть, було б простіше, ніж він думає, без особливого хвилювання. "Стільки років кануло в Лету — і раптом ви?.."

Можливо, цього вона й не скаже, але він прочитав би в очах невимовлене, обманути його не просто. Спиняв, отже, острах зустріти холодний, байдужий погляд,

почути зневажливе слово.

Час іде — люди змінюються. Раніше вони були приблизно рівні: він — домашній учитель, вона — вихованка в домі свого дядечка. Тепер все змінилося. Він, в недалекому минулому — офіцер, один з тих, хто животів на нужденне казенне жалування, нині теж служить, тільки в іншому, партикулярному, відомстві. Вона ж — багата, незалежна, знатна, все для неї дозволено, ні в чому-бо не знає відмови. Спробуй приїхати і постукатись в її дім. Хтось з лакеїв доповість про його приїзд, не кваплячись, вона вийде і хто зна, що подумає, як витлумачить нежданий візит.

Зараз ось — "матінка писала..." Нежданe прохання. Що хочеш, те й думай. Та чи мало нині любителів рідного слова! Їх, дякувати Всевишньому, все більше і більше, і, зрозуміло, нікому, хто просить (аби тільки у нього були книги), він не відмовить й автографі, віддасть все, що може, що ще збереглось, нехай би лише читали.

Пошукав у столі, куди — добре пам'ятав — одного разу сховав її, принесену з собою, врешті знайшов у паперах, витяг, стер білу порошину і простяг Тарасові:

— Почитаєш на дозвіллі.

Довго не закривалась шухляда в столі, як навмисне — ні туди, ні сюди, і добре: занадто обожнюючими здалися очі отрока. А той, отетерівши від радості, занімів. Притис до грудей книгу, мов боявся: вислизне — не впіймає. Низько, трохи не до самої долівки, вклонився:

— Прощавайте!

Потім — кожному окремо — вклонився і помічникам:

— Бувайте здорові!

— Ходи здоров! — мовив Діонісій.

— З богом! — кивнув і Капітонич, ніяк не здатний второпати, про яку книжку прохає пані Семикоп. Колишній семінарист схопив все одразу і хитрувато моргнув Тарасові: виклянчив книгу, то не гай часу, хлопче, біжи звідси.

Тарас, однак, не зрозумів натяку, ще раз вклонився, постояв і позадкував до дверей, біля порога, згадавши раптом, що забув подякувати, видихнув:

— Дякую!

Тільки тут шухляда врешті подалася, посунулася і зачинилась, аж хряснуло. Доглядач зітхнув з полегкістю. Побачив, що Тарас ще не пішов.

— Матінці уклін!

— Вклонюсь! — Штовхнув двері, вислизнув у коридор. Деякий час доглядач стояв біля вікна. Притискуючи книгу до себе, Тарас, біг до воріт, на вулицю, де чекала, готова до від'їзду, карета; він підскочив — дверцята відчинились, злетіли і натяглися віжки, кучер гикнув, заллявся-задзвенів дзвоник — і карета щезла, лише глибока колія лишилась на дорозі від високих, окованих залізом коліс.

— Поїхав... — Опам'ятався, побачивши здивовані погляди помічників, і вже буденним тоном спитав: — Отже, на чому ми зупинились?

— На гречці, — з готовністю відповів Діонісій, зразу ж набравши поважного вигляду, тільки в жовтуватих очах ще жевріли, не гасли вогкі іскринки та тремтіли вуса

під тонким, з роздутими ніздрями носом.

— Гречки у нас, отже, лишилося?..

— Чотири пуди і десять фунтів, — підказав Капітонич.

— Так і занотуємо.

Говорив про гречку, пшоно, сіль та в'ялену рибу, а думки були далеко… Золотоноша. Як давно і, здається, недавно він їхав у ті краї! Душу переповняли надії. Тепер навряд чи коли поїде. Та не знав доглядач будинку, не підозрював, що мине небагато часу — і він теж рушить в дорогу, щоправда, не до Золотоноші, але шлях на початку подорожі поведе його в ті ж села, які він пам ятав і зараз, хоча минуло з того часу десь близько двадцяти років.

21

Легка дорожня карета погойдувалася, як човен на хвилях. І справді, розкислий опісля нічного дощу і схожий на кисіль шлях, глибокі вибоїни, блякле небо над степом, безмежні, повиті мороком поля — все це нагадувало бачене колись у дитячому сні. та придумане тепер безкрає море…

На місце приїхав, коли минала вже п'ята доба. Старшина — козак Сидір Коноваленко — запропонував залишитися у нього — далебі, будинок просторий, а для пана капітана знайдеться і окрема хатина. Шукати чогось іншого було ніколи, і Котляревський згодився.

Привівши себе у порядок та поснідавши, зразу ж попрохав старшину — "поки не вечір" — відправити посильних у сусідні села та повідомити усіх, а в першу чергу панів поміщиків про термінову відправку до Горошина людей з повним військовим спорядженням і кіньми, які б годились для несення служби в армії. Щодо цього у нього, капітана, є наказ управителя краю, тобто всі необхідні повноваження. У найбільш великі маєтки капітан вважав за краще поїхати у найближчі два-три дні сам. Старшина, вислухавши уповноваженого, намагався умовити його не квапитися, а перш за все відпочити: як-не-як пан капітан з дороги, а вже позавтра взятися до справи, один день нічого не змінить. Та капітан виявився дивакуватим, не схотів чекати і зайвої хвилини.

— Не лише посильні, а й сам, добродію, поїдеш, — наказав уповноважений здивованому старшині, той уперше за своє життя стрічався з подібним, інший після такої дороги відпочивав би кілька днів, а вже потім приступав до діла. — Та передай кому належить знати, добродію, що найменше зволікання замість точного і негайного виконання наказу потягне за собою і суворе покарання… Як не розуміти!? Ворог топче нашу землю, а ми будемо чекати?! Кожний нині день вартий цілого року. Запам'ятай це, добродію!

— Та я що… Я з усією душею. Як же не розуміти, велика біда загрожує… Але хотів про вас потурбуватись… Коли ж так, справу закрутимо — будьте спокійні, ваше благородіє.

— Так-то воно краще.

Ледве старшина відбув, як і сам капітан почав збиратись. Разом із волосним писарем оглянув визначене для майбутнього збору місце, наказав поставити кілька

столів. Місце виявилось досить пристойним: у центрі містечка, під двома дубами, тут працювати можна у будь-яку погоду — і від сонця захист, і од дощу — теж. Тут же, на майдані, людей можна і вишикувати, і навіть займатися, поки є час, військовим артикулом.

Справа, як висловився старшина, закрутилася. Вставати доводилося раненько, а втім, до ранніх підйомів особоуповноважений мав давню звичку, ще у війську бувши, й цим нині аніскільки не тяжився, навпаки, встаючи з півнями, на світанку, почував себе бадьорішим, ніж коли б заспався, та головне: день довшав на дві-три години, а це ж мало не останнє значення.

Незабаром з'явились і перші новобранці. На вказаному місці, у центрі Горошина, біля двох помітних на все містечко дубів зібралося спочатку до сотні чоловіків, до того ж з кіньми, піками, деякі з сокирами, шаблями, перероблеными з кіс, довжелезними списами, у домотканих свитках, смушкових шапках. Необхідно було кожного занести у спеціальну книгу, вказати, звідки родом, як прозивається, хто залишився вдома.

Все це були молоді і середніх років люди, витривалі, дужі, до злигоднів похідного життя їм не звикати. Незважаючи на це, Котляревський використовував все можливе, щоб краще влаштувати новобранців, розмістив у сусідніх селах по хатах, призначив старших, найбільш моторним доручив відповідати за фураж і харчування. Новобранці самі варили собі кашу у заздалегідь придбаних добре-таки закіптюжених казанках, а щоб часу не гайнувати даремно, повний день, від зорі до зорі, вчилися ходити строєм, бігати в атаку, колоти пікою й кидатись у рукопашну. Були знайдені кілька унтер-офіцерів з тих, хто відслужив свій строк, але яким ще добре був втямки військовий артикул, ці люди, тряхонувши немолодими вже літами, вчили новобранців премудростям військового мистецтва. Не раз і не двічі старі унтер-офіцери вганяли у піт молодиків, але ніхто не скаржився на свою долю, бо — розповідали старі служаки — ще батько Суворов казав: "Важко у науці, легко в бою".

Вже на третій день після приїзду у Горошин, 12 серпня Котляревський спеціальним посильним доповідав генерал-губернаторові про перші свої кроки, успіхи і недоліки, помічені при формуванні полку. В цьому листі він писав:

"Ясновельможний князю, милостивий пане! 10 числа цього місяця почав я прийом козаків до 5-го козачого полку; але через повільне на початку постачання козаків не так успішно це робиться, як хотілося б. А втім, люди, прийняті мною, добрі, старих немає й дуже молодих мало, здебільшого йдуть у козаки із задоволенням, охоче й без найменшої зажури. Є з ружжами і пістолетами, та ця зброя у задовільному стані, усі з піками, багато шабель з кіс перероблено; коні невеликі, та до служби справні; одяг увесь новий, але потрібна буде одноманітність у ньому; у одних шапках не дотримано міри, бо одні досить високі, а в інших низенькі, але всі однакові. Усі сили докладу, щоб виправдати довір'я Вашого сіятельства й заслужити продовження Ваших до мене милостей..."

Котляревський не знав ні дня відпочинку. Він працює невтомно, і вже 20 серпня у другому листі на ім'я Лобанова-Ростовського пише, що "по сіє число", тобто по

двадцяте серпня, ним прийнято 760 чоловік з кіньми. Прибувають люди з Миргородського й Кременчуцького повітів окрім, зрозуміло, усіх сіл Хорольського. Він помічає безліч недоліків, у деяких немає необхідного обмундирування, іншим не вистачає пітників для сідел, третім — зброї, і все це треба переглянути, зобов язати земських начальників постачити все необхідне. Котляревський відправляє у найближчі села групи вершників, де ті одержують фураж для коней і харчі для себе. Не маючи ні офіцерів, ні в достатній кількості унтерів, він вирішує через засідателя Хорольського земського суду якогось Щочку мобілізувати усіх відставників. І, одержавши попервах сім чоловік у поміч, доручив їм команди та відправив у чотири волості. Знову капітан нагадує князю про необхідність надіслати кадрових офіцерів для того, щоб він міг розпочати формування ескадронів. Лист свій Котляревський підписує цього разу так: "5-го козачого полку начальник". Зрозуміло, він має право на такий підпис, бо полк, яким він поки що командує, сформований та готується до військових дій ним особисто.

Часу, одначе, обмаль. Кожний день на рахунку. І кожний де;нь не втрачається марно. Котляревський продовжує виснажливу працю по дальшому навчанню й повному сформуванню полку. У ці дні його можна бачити то в Горошині, то в сусідніх волостях, де розквартировані окремі команди, і всюди він не забуває подивитися, як люди годуються, чи добре вдягнені, чого не вистачає.

Князь не помилився, пославши Котляревського своїм особоуповноваженим до Горошина. Котляревський виконав доручення, до того ж не за місяць, як передбачалось, а за сімнадцять днів, тобто майже у два рази швидше.

Другого листа князю Іван Петрович писав 20 серпня і тут говорив про недоліки, які він виявив, які доводиться йому виправляти, а минуло всього сім днів — і 27 серпня особоуповноважений пише, що "нарешті 5-кінний козачий полк сформований, от тільки офіцерів і унтер-офіцерів не вистачає. Люди у полку дуже добрі, коні більше ніж задовільні, про амуніцію клопочусь з підрядчиками, щоб була гожа, тож рівняю шапки, каптани і піки, яких одне держално без заліза буде на 4 аршини, недоїмки у людях і конях згодом не буде ніякої...". Тут же він додає: потрібно, мабуть, завести у полку артільні гроші на придбання казанів, необхідних кожному ескадрону...

Незабаром, повністю сформувавши й обрядивши полк, Котляревський їде з Горошина, подбавши, одначе, виправити у місцевої влади свідоцтво, в якому вказується, що за час перебування у Горошині він нічим не зловживав, за все, що бралося до полку, було сплачено, і за ним, капітаном Котляревським, "нема ніякої недоїмки".

22

Вже три дні пошта з Москви не надходила. Ні листів, ні газет. А напередодні, приїхавши з сусіднього Харкова, негоціанти у гостиному ряду розповідали, що самі бачили поранених офіцерів, а також і солдатів, і тепер точно відомо: всі вони поранені на Бородінському полі, поблизу Москви. Услід за цим стали поширюватись чутки про неминуче падіння первопрестольної, не стримати вражу силу. Стільки ж її — краю не видно.

Цьому і вірили, і не вірили. Невже ж таки Михайло Кутузов, уславлений ще в битвах з турками генерал, якого відзначав сам небіжчик Суворов, віддасть білокам'яну?

Дуже неспокійним життям в ті дні жила Полтава. Тривога поселилась у кожному домі. Але, якщо пани негоціанти непокоїлися більше про свої відкупи та прибутки, а пани поміщики — нестачею робочих рук, то простих людей тривожила доля своїх близьких — синів, чоловіків, братів: чи вони живі, чи склали голови свої на тому полі?

А життя, і так не солодке, ставало нестерпним. Отой же простий люд, неначе віл, тягнув на собі увесь тягар воєнного часу. Не відаючи роздиху, гнули спини у маєтках двірські, а в цехах міста — майстри: шили одяг, взуття, ткали полотно, солили м'ясо, кували списи та піки… І все — на потребу армії, на загибель ворогу. У всіх церквах благовістили тепер рано, молящі годинами простоювали на кам'яній долівці перед образом божим, просили у Всевишнього, щоб дарував вікторію руському воїнству, вберіг животи рідним і близьким.

І зненацька — як грім серед ясного неба, як сніг влітку — звістка: неприятель у Москві, первопрестольна без бою залишена руським військом.

На якийсь час місто заціпеніло, наче вимерло усе живе. Та й це тривало не довго. Як не дивно, помітне пожвавлення у життя міста приніс перший обоз з пораненими, який прибув одного разу пополудні. Біля перевозу через Ворсклу зібралася майже уся жіноча половина міста; полтавки, молоді й літні, з нетерпінням чекали, коли підійде пором, і дивились, виглядали: може, серед змучених, згорьованих людей чийсь син, брат, чоловік, наречений? Готові були прийняти кожного: хто — в будинок, інші — до хати, землянки, допомогти, хто чим може; ахкали, дивлячись, як санітари допомагають зійти з порома офіцеру з перевитою головою, солдатові у бинтах, що перехрещували йому груди, кидалися на поміч.

Лобанов-Ростовський не виїздив за межі губернії, був стурбований великою кількістю невідкладних справ: викликав потрібних, йому людей, приймав купців, чиновників, військових, поміщиків, повітових предводителів, церковнослужителів, міщан, цехових голів. Вважаючи, що сформуванням п'яти козачих полків справа не обмежиться, військове відомство вимагатиме додатково і коней, і провіанту, різного спорядження і одягу, а тому, не чекаючи особливих рескриптів, на свій ризик і страх приймав необхідні заходи.

На прийомі, у князя побував Іван Васильович Тутолмін, губернатор, що змінив на цій посаді відставленого більше двох років тому дійсного статського радника Михайла Бровіна. Завдяки старанням нового губернатора вдалося розмістити замовлення на купівлю провіанту і коней, а також розподілити усіх прибулих поранених офіцерів по квартирах, солдатів здебільшого поклали в лікарню, ставили додаткові ліжка, заповнили всі коридори і підсобні приміщення.

Князь мовчки, не перериваючи, вислухав доповідь Тутолміна і висловив своє невдоволення: чому склади, в яких зберігався закуплений хліб, занадто ветхі? Дахи в них протікають, у випадку негоди, зерно підмокне і пропаде, згорить.

— Винуватий, не догледів, ваше сіятельство, — виправдувався Тутолмін. — Зараз же

віддам розпорядження відремонтувати їх... Заразом хочу доповісти вашому сіятельству про корисливість купців Вижигіна та Руденка; купуючи хліб, вони всіляко занижують ціни, а казні продають у два рази дорожче.

— І ви не здогадуєтесь, як діяти повинні? Стягніть різницю — та й бути по цьому.

— Не погодяться, можуть вчинити афронт.

— Не лякайтесь. Пригрозіть їм, що знайдемо інших негоціантів, обійдемося, мовляв, і без їхніх послуг, вони й принишкнуть. Мені це плем'я знайоме...

Князь здавався спокійним, але було помітно, як він стомився, темні мішки залягли під очима, обличчя набрало землистого відтінку.

— А що з піками? Чи скоро буде готове замовлення?

— У міських цехах, а особливо у німецькій слободі, цими днями закінчать, сказати подібне про Розумовську не можу, зволікає графиня, усе доскіпується, хто та як відшкодує збитки?

— Поїдьте до неї з візитом ще раз, вона це обожнює, і скажіть: якщо замовлення не буде виконане у строк, то може статися, завтра ми від нього і зовсім відмовимось, дорога ложка до сбіду. Що ж до відшкодування, то все буде зроблено, не збідніє, однак, коли і затримається оплата. Останнього їй все-таки не кажіть.

— Сьогодні ж і від'їду.

Услід за Тутолміним увійшов старий предводитель полтавського дворянства граф Дмитро Прокопович Трощинський. Він нарочито приїхав на прийом до князя із своїх "Швейцарій", як він сам називав родове село Кибинці.

— Що чути, батечку Якове Івановичу? — Трощинський звертався до князя по-простому, знавав його зовсім молодим, ще коли жив у Санкт-Петербурзі, де не один раз зустрічалися, траплялося, і при дворі. Князь почав було розповідати про становище, що склалось після здачі Москви, але гість закивав сухорлявою ручкою, що виткнулась з мундирного рукава, облямованого золоченим позументом:

— Відаю, відаю, не утруднюйся... — І спитав: — А що, коли Буонапартій рушить тепер на північ, дек столиці тобто? Може трапиться це? — Граф, примруживши, дивився на схудле обличчя правителя, чекав.

Генерал-губернатор не забарився з відповіддю. Всі ми, мовляв, ходимо під богом, може трапитись і таке, хоча він особисто цьому й не вірить.

— Люблю, що правду кажеш, — зрадів граф. — Але що ж нам, землеробам, робити накажеш?

Князь вказав на головне: готувати людей, військове спорядження, і знову повторював: ворог, на його думку, вже видихається, та ще не ослаб, отже, чекати не треба, нехай граф знесеться з сусідами-землевласниками і примусить їх вжити на всяк випадок необхідних заходів.

— Хоча певен, до ваших "Швейцарій" Буонапартій не дотягнеться, руки короткі, — посміхнувся князь, — у всякому разі, не так швидко.

— А нехай, ми б його зустріли — по-нашому, як уміємо.

— Не сумніваюсь. — Князь було замовчав і раптом згадав щось: — Сьогодні, якщо

не від'їжджаєте, милості прошу до мене. Буде вузьке коло… Княгиня вам завжди рада.

— Дякую! Залишився б, та поспішаю. Перед від'їздом розпорядився про давно заведене щорічне лицедійство на моєму театрі, зело добре грають доморощені актори, бажаю подивитися, що вони встигли, бо, як говорив блаженної пам'яті Теренцій, усе людське мені не чуже.

— Справедливо, граф… Але нас не гудьте: театр будувати поки що припинили — не той час.

— І дарма. — Трощинський витяг золочену табакерку, відкрив і, взявши двома зморшкуватими пучками понюшку тютюну, спритно заклав у ніс, подихав, як на гаряче, і, голосно чхнувши, пустив сльозу:

— Що я вам скажу, голубчику, зрозуміло, поміж нас. Коли вся справа передана до рук такого лиса, як Михайло Кутузов, то Буонапартію з усім його військом вікторії не бачити, як вух своїх. Я ж знаю Кутузку, не випустить він француза живим, у всякому разі, обскубе добряче. Запам'ятай моє слово… А що Москву віддали — не біда, це, певен, тактична ретирада…

Граф незабаром попрощався, а услід за ним переступив поріг княжого кабінету єпископ Полтавський Феофан, доволі натоптаний бородань з важким хрестом на розкішній рясі. Благословивши князя, всівся у запропоновані крісла і, оглянувши просторий кабінет, приступив до справи.

Пастиря більш за все непокоїла безпека церковного господарства, дорогоцінних іконостасів, а найбільше, як здалося, хоча цього єпископ і не казав, турбувався він за своє власне майно, і, коли вірити чуткам, вельми значне. Що, як ворог увійде у межі губернії? Куди дінешся? Чи не краще заздалегідь ретируватися у більш надійні місця ?

Князь уважно дивився в опасисте обличчя пастиря. Зрозуміло, що хвилює його. Ну що ж, можна б зважити на прохання та нехай би їхав, але ж дозволь від'їзд — піде поголос, здійметься казна-що, неминуча паніка. Чи можливо таке нині? Неквапливо, обдумуючи кожне слово, безбарвним, спокійним тоном князь відповів владиці;

— Ви, отче, повинні нині говорити з паствою кожен день, тобто заспокоювати її, а ви…

Не доказав, але Феофан зрозумів, що мав на увазі правитель.

— Не за себе дбаю — за церкву турбуюсь.

— Відаю… за чим побиваєтесь. І все ж — залишайтесь.

— А що з Москвою нині?

— Віддана і… палає. Та ви знаєте про це.

— Палає… первопрестольна? — Єпископ зітхнув і осінив себе широким хрестом. — У тій геєні вогненій антихрист знайде і свою погибель. Хай буде так! Амінь! — Ще раз перехрестився, благословив на прощання князя і, скрушно похитавши головою, пішов, важко ступаючи по м'якому килиму. В душі був задоволений: як там не є, а він, владика, встиг потай, довірившись відданим людям, відправити з монастиря значну частину свого майна в лише йому одному відоме місце. Тепер можна й залишитись, щоб закликати з церковних амвонів парафіян до мужності і відданості престолу і

Вітчизні.

Пізніше, після того як з доповідями побували бургомістр і поліцмейстер, на прийом запросився директор училищ Іван Дмитрович Огнєв.

Директор був схвильований, хоча й намагався приховати це. Не часто був запрошуваний до генерал-губернатора, хіба що на бали та маскаради, а тут насмілився прийти сам у приймальні години для ділової бесіди. У парадному сюртуці, чорному і строгому, він швидше нагадував протестантського проповідника, ніж вчителя. Вклонився церемонно, але говорити не квапився, князь, зайнятий розглядом паперів, принесених Смирницьким, не звертав на нього уваги. Тягнулося це, одначе, недовго. Відклавши картонну теку, Лобанов-Ростовський нетерпляче здвигнув густою бровою:

— Слухаю вас, мосьпане.

Огнєв витер хусткою, змокрілого лоба і зігнувся у поклоні.

— Доводиться турбувати, ваше сіятельство, у таку хвилину, коли вирішується... Але вважав за неможливе не прийти...

— Ближче до справи, мосьпане.

— Я зараз же. — Огнєв віддихався, спокійніше продовжував: — Ваше сіятельство, учбовий рік, як вам відомо, почався першого серпня, надворі вже вересень, а приїхала лише половина вихованців, та й ці, мабуть, хотіли б роз'їхатись по домах... Панове вчителі теж настроєні не в кращий спосіб.

Лобанов-Ростовський з неприхованим подивом, навіть якоюсь цікавістю, дивився на директора училищ, навмисне не пропонуючи йому сідати, щоб не затримувався, але тепер, забувши за це, кивнув на крісла. Огнєв сів, склав руки на колінах і підняв очі на князя. А той зволікав, не відповідав, хоча Огнєв бачив, розумів, що князь все чув; він говорив досить голосно, розраховуючи на глухоту його сіятельства.

— Милостивий пане, чи розумієте ви значення своїх слів? Вважаю, ні, не розумієте. Як же можна розцінити таке? Це смішно.

— Але ж війна... І Москва... — заїкнувся Огнєв.

— Так, війна. — Князь повільно червонів, що з ним траплялося рідко. — Але де вона — війна? Де Москва? Зрозуміло, час важкий, але що б там не було — треба виконувати свій обов'язок. Якщо слухати вас, то я повинен повідпускати усіх чиновників, припинити роботу служб, і ще бог зна що вчинити?

— Я не так хотів сказати... Але ж не приїхали... Ось що засмучує.

— Відправте за ними людей. Рік почався — рік повинен продовжуватись.

Огнєв кивав великою головою, не знімаючи рук з колін, і це здавалося комічним, князь пом'якшав:

— Все у вас? Прошу, продовжуйте! Під пильним поглядом правителя Огнєв повільно бліднув, і це не сховалося від князя;

— Кажіть же!

Три дні тому він, Огнєв, одержав листа від вихованців старших класів, що мешкали у будинку виховання. Лист виявився суцільним молінням: повернути доглядача, відставного капітана Котляревського. Гімназисти писали, що коли доглядач не

повернеться, то їм нема чого залишатися в будинку, ніхто інший їм не потрібен. Під листом стояло сорок чотири підписи, то підписи усіх вихованців, що мешкали нині в будинку.

— Ну й яка ж ваша відповідь, мосьпане? — запитав князь.

— Поки що не відповідав.

— А якщо вони і справді залишать пансіон?

— Тоді… у класах залишиться по два-три чоловіки, інакше кажучи, це — катастрофа.

— Навіть так? І це кажете ви — досвідчений вихователь юнацтва? Не впізнаю вас, мосьпане. Чи постаріли?

Огнєв мовчав. Та й що відповідати? Князь мав рацію. Десь він прогледів, і ось виявляється — дітям ніхто не потрібен, крім доглядача. Гірко поскаржився:

— Ні на кого спертися. А діти — що з них питати?

— Вустами дітей глаголить істина… Ось доглядач чимось їм догодив, до серця прийшовся. Чим же?

— Не відаю… Щоправда, він завжди з ними справедливий і м'який, але ж і інші у гімназії не звірі…

— Так… Цей капітан у відставці, виявляється, не підвів нас. А ось ви, мосьпане, — пам'ятається — спочатку відмовили йому у посаді. — Князь не то спитав, не то вколов Огнєва. Той мовчав. Мовчав і Лобанов-Ростовський, попихкуючи люлькою,.

Мовчання затягувалось, ставало незручним мовчати й далі, і Огнєв зважився, спитав:

— Чи можу надіятись, ваше сіятельство?

— На що?

— На повернення пана Котляревського до пансіону? Діти скучили за ним і… взагалі.

Князь палив, дим з люльки витягувався у відчинену кватирку тонким сірим струменем.

— Щастя, коли ось так чекають на тебе. — Він знову поглянув на Огнєва. — Доглядач, виконавши моє доручення, вважаю, незабаром мусить повернутись… Не можу не сказати вам, мосьпане, виявляється, він ще й відмінний офіцер. Менше ніж у три тижні сформував полк. Та ще й кінний! Цей полк вже вирушив проти Буонапартія. — Князь говорив про це з явним задоволенням, мимохідь хвалячись людиною, в якій, виходить, не помилився.

— Дозвольте відкланятись, — встав з крісел Огнєв. Одержавши вичерпні відповіді, а до того ж відчувши і гіркоту докору за неувагу до підлеглого, він міг вже йти.

— Надіюсь, мосьпане, учбовий рік продовжиться?

— Як і належить, ваше сіятельство, — не приймаючи жарту, серйозно і церемонно вклоняючись, відповів директор і ще раз вклонився, відчиняючи двері до приймальні…

Того ж дня у будинку виховання діялося щось дивне. Було тихо не тільки у коридорах, але і в спальнях. Усі вихованці розійшлися зразу ж після вечері. І, слід

думати, готувались до завтрашніх занять. Так, у всякому випадку, вважав Діонісій. Але, заглянувши до однієї спальні, а потім до другої, нікого в них не знайшов. От тобі й раз! Де ж вони? Незабаром, однак, виявилось: нічого страшного не трапилось — усі вихованці зібралися у залі, розсілися за столами, про щось говорили, а коли ввійшов помічник, зразу ж замовкли.

— Ось вони де! Анумо, марш по спальнях!

— Ми сьогодні тут хочемо, — почулися вигуки.

— Це чому ж?

— Тут тепліше.

І справді: у спальнях було значно холодніше, ніж у столовій залі, з якою межувала кухня і де майже цілісінький день топилася велика піч. Тепло з кухні обігрівало й залу.

Діонісій згодився:

— Добре, тільки тихо мені...

Вони зуміли перехитрити його. Помічник доглядача пішов із зали до своєї кімнати, де він повинен був зробити реєстр усім витраченим за останні два тижні харчам

Тарас Прокопович, як тільки Діонісій вийшов, попросив, щоб товариші сіли до нього ближче, і, коли всі оточили його з усіх боків, вказав: на відправлений три дні тому лист директор гімназії не відповів, і тому він, добре подумавши, вирішив писати тепер на ім'я самого генерал-губернатора, тобто їх сіятельства князя Лобанова-Ростовського.

— Прошения наше Іван Дмитрович і не читав, мабуть, — сказав Миколка Ге, недавно переведений з Харківської гімназії, він швидко увійшов у пансіонне товариство і вважався зовсім непоганим хлопцем. — Одержав і, не розкривши, викинув.

— Не міг викинути, — не погодився Мишко Остроградський. — Як це — викинути? Ми ж йому писали.

— А я кажу, кинув у корзину — і справі кінець.

— Може, так, а може, й ні, — .сказав Тарас. — Але час минає, а ми нічого не знаємо, тому давайте краще напишемо нового листа. Але хто віднесе його князю? — Оглядів товаришів. — Ніхто? А може, ти, Мишко?

— Добре, я віднесу. — Остроградський, хоч і був у Другому класі, але з ним рахувалися і старшокласники: він міг легко рішити будь-яку задачу і допомогти кому завгодно, та й взагалі, був серйозним, вдумливим, до того ж не боягуз — не боявся нікого, а це дуже важливо для майбутньої місії: не злякатися, віддати лист у руки ад'ютанту, якщо не вдасться проникнути до самого князя.

— Тоді пишемо!

Хтось запалив свічку, і Тарас всівся біля неї, решта — де хто: за столом, кому не вистачило місця — на підвіконні, але так, щоб бачити, як пишеться лист, і, може, й самому щось до нього додати.

— Закладіть двері, — порадив один з новачків і сам схопив дровиняку й потягнув до дверей. — Пиши тепер!

— Пиши, що ми вже надіслали одне прохання, — сказав Остроградський, — а його,

мабуть, і не читали. Тепер змушені писати знову.

— А що далі?

— І що ми підемо звідси, якщо доглядач не повернеться, — додав Ге.

— Цього писати не треба, — заперечив Остроградський. — Цим все одно не залякаєш. Краще щось інше. Ну, скажімо: з Іваном Петровичем нам легше вчитися, ми звикли до нього, він нам — як батько.

— Істинно, Мишко! — Тарас швидко заскрипів пером. — І ще напишем: з Іваном Петровичем ми виставу готували, книжки читали, бібліотеку зібрали, він багато розповідав нам, завдяки йому, знаємо і латинь, і поезію…

— Історію Полтави теж, — додав Тарасів сусіда зліва — все той же Микола Ге.

— А якщо його не буде, то нам ніхто не потрібен, — підказав Саша Кир'яков, веснянкуватий, гостроносий, дуже схожий на колишнього старшокласника Папаноліса.

Тарас писав і писав, а всі дивились, як він це швидко робить. Коли фраза була закінчена, хтось, зітхнувши, мовив:

— Якби не війна, пан доглядач був би із нами.

— Ну, звісно!

— А що як податися до Москви? Вислідити Бонапартія і… пострілом — наповал, — запропонував все той же Кир'яков.

— Хто поїде? Ти? Сміливий, як я подивлюсь. Та тебе солдати зразу ж схоплять. Ти ж з французькою не в злагоді. От якби Тарас… Він знає. Переодягнувся б — і от маєш, француз.

— А що? І поїду… Ось тільки… — Тарас хотів сказати, що йому не можна до Москви, він не може без згоди матінки, вона й так хворіє, а якщо взнає про поїздку, то й зовсім розхворіється. Але нічого про це не сказав.

Всі мовчали, кожен думав про своє. Опливала лойова свічка. В залу вповзали сутінки. Враз в коридорі почулися кроки. Чіткі, тверді. Хто б це міг прийти вечором до пансіону? Чи не Огнєв? Навряд. Хто-небудь з учителів? Теж ні. Ніхто з них до пансіону не ходить, вечорами особливо. Тоді — хто ж ?

— Мишко, подивись, — сказав Тарас. Остроградський витягнув поліно, трохи відхилив двері і в ту ж мить причинив їх знов:

— Він!

— Хто?

— Пан доглядач!

Якусь мить стояла тиша, потім усі скочили з місць, перекидаючи стільці, лавки, вибігли до коридора, горлали щось недоладне; увесь провулок, та, здається, вся Полтава в цей час чула незвичайний у будинку гомін.

У столовій залі залишався лише один Тарас, але не довго; кинувши недописаний лист — він забув про нього, — вибіг услід за товаришами у шум і гамір коридора і зразу ж побачив пана доглядача — все в тій же горохового кольору шинелі і треуголці з чорним султаном.

Оточений суцільним колом вихованців, він не міг рушити з місця, і Тарас теж не

мав можливості підійти до нього, не міг проштовхатися у вузькому коридорі і стояв, притиснутий до стіни, як і Діонісій, що вибіг із кімнати доглядача зі збитим над чолом волоссям і щасливо-дурнуватим виразом на обличчі.

Доглядач комусь потиснув руку, другою погладив по голові, ще когось прихилив до себе і не помічав тому ні Тараса, що стояв осторонь, ані Діонісія; коли ж побачив, кивнув привітно, махнув рукою: підійдіть.

— Не пробитись! — кричав Діонісій, все ж потроху посуваючись уперед. А Тарас і не намагався проштовхатись, так само, як і раніше, притиснутий у своєму кутку, майже торкаючись головою настінного підсвічника, він стояв, опустивши руки, і не відчував, як по щоках збігають теплі сльози, зовсім забув у цю хвилину, що недописаний лист залишив у столовій залі, а ще один лист — від матінки — лежить у сундучку, і він повинен вручити його пану доглядачеві у власні руки, як тільки той з'явиться у пансіоні.

23

— Ви не повірите, панове, мені ось, що прослужив понад двадцять років на ниві освіти, днями рознос вчинили. І хто? Наш вельмишановний доглядач. Так, так, уявіть собі! Причому, пан директор це допустив. Так що — стережіться! Увійшовши в силу, він і вам задасть. — Так одного разу вранці перед початком занять, говорив Павло Федорович Квятковський своїм колегам: Пилипу Івановичу Єфремову, Олексію Семеновичу Рождественському і викладачу мов Вельцину. Слухаючи латиніста, кожний, хто не знав його, міг подумати: Павло Федорович здивований непорозумінням, що трапилося, — і тільки, але це було не здивування, він скоріше виказував таким чином свою непомірну зарозумілість, і ось тепер, не стримавшись, надумав посміятись над людиною, що мала, одначе, до гімназії певне відношення, не менше, в усякому разі, ніж він сам.

Так чи інакше, а він казав правду: три дні тому Павло Федорович мав з доглядачем сутичку, привід до якої був вельми поважний, до того ж так трапилося, що сталося це по суті в присутності самого Огнєва...

Котляревський з'явився до директора, як завжди, вранці, в інший час він би його не застав на місці, бо після початку занять пан Огнєв мав звичку щезати невідомо куди, і спіймати його протягом дня було неможливо.

Справа, з якою доглядач прийшов, була не складна і торкалась повсякденного життя пансіону. Іван Петрович, як звичайно, доповідав директорові училищ, скільки і в яких випадках витрачаються грошові суми, котрі доручають йому, доглядачеві, на утримання дітей батьки і частково Приказ громадського догляду. В зв'язку з непередбаченим збільшенням контингенту вихованців (їх у новому році добавилося ще вісім чоловік), з'явилася необхідність придбати додатково продуктів, передбачалося заготовити побільше і дровець, бо зима по деяких ознаках мала бути затяжною і холодною.

Коли зі справами господарства скінчили, Іван Петрович попросив Огнєва звернути найсерйознішу увагу — в котрий раз! — на недостатню кількість підручників з

природничої історії і географії, досі не було ніяких учбових посібників і по статистиці. Треба дійти, говорив він, до самого попечителя, написати листа або навіть когось послати у Харків, в комітет училищний, бо справді, доки ж діти Готуватимуть домашні завдання по так званих таблицях; знання вони дають мізерні, до того ж — хай це буде відомо пану директору — декотрі учителі, забуваючи елементарні вимоги педагогіки, вимагають від вихованців дослівного засвоєння оних таблиць, замість свідомого їх вивчення. Такий спосіб навчання, окрім шкоди, нічого не дає, знань ніяких, а огиду до предмета викликає безперечно.

— І останнє, — впевнившись, що Огнєв слухає, хоча і мовчить, Котляревський продовжував: — В суботу ми збираємося розіграти з вихованцями комедію. Ви, певно, пам'ятаєте, що вчити її ми почали в кінці минулого року, та за браком часу не закінчили, а тепер ось більше місяця збираємось майже кожний вечір і, здається мені, дечого досягли. П'єсу ви знаєте, це "Недоросток" Фонвізіна.

— Знаю. Мав честь бути на одному рауті з автором, — пожвавішав Огнєв. Кожного разу, коли йому нагадували про старих знайомих по Санкт-Петербургу, він одразу забував про все інше і, як помітили, ні в чому тоді не відмовляв.

— От бачите, навіть зустрічались.

— Так, так. У пані Брюс. І п'єсу слухав. Ваш намір, скажу вам, .похвальний. В пансіоні — і лицедійство. Але… — Директор шукав потрібне слово. — Але, як ви гадаєте, чи підходящий нині час? Ворог у первопрестольній, а ми, як би вам сказати, розігруємо… п'єси.

— Згоден з вами, час нині важкий. Але дозвольте спитати, чи маємо право життя гасити? Навпаки. До того ж, як ви пам'ятаєте, в цій п'єсі піддаються осуду невігласи, для яких вчення — ніж гострий. Схожість героїв цієї комедії з деякими полтавськими обивателями неймовірна. "Недоросток" — в цьому плані — поштовх до широкого розвитку освіти в нашому краї. А це ж і наша турбота, чи не так?

— В п'єсі є щось подібне, — тонкі губи директора розтяглися в усмішку.

— Ще два слова. Про Москву. Не такі вже там погані справи, як подивитись пильніше… Що саме? Вчора в Полтаву приїхав після поранення полковник Білуха-Кохановськин, дім його, як ви знаєте, на Дворянській. Зустрівся з ним — ми з ним давні приятелі — вчора ж увечері, він і розповів: Буонапарте про мирні переговори просить, а йому відмовляють, вимагають повної ретиради. У штабі Кутузова це досконало відомо. Все це не чутки, Білусі-Кохановському вірити можна.

— Слава богу! — перехрестився Огнєв на ікону в кутку. Однак про лицедійство не згадував, довелося нагадати. Огнєв постукав олівцем по теці, вимушено усміхнувся:

— Настирний ви, однак, мосьпане… Бачу, від свого не відступите… Ну що ж, коли готувались, то, мабуть, треба грати. Та подивимось. Цими днями буду у їх сіятельства, спитаю.

Котляревський в душі посміявся, і кортіло навіть сказати: він уже був у генерал-губернаторського ад'ютанта, майора Смирницького і передав для князя запрошення. Лобанов-Ростовський пообіцяв бути особисто з княгинею і домочадцями, повинні бути

також чиновники Приказу громадського догляду, губернський зодчий, поштмейстер, губернатор і віце-губернатор… Нічого цього, він сказати не встиг. У сусідній кімнаті почувся розгніваний бас, а по хвилі — задавлений хлоп'ячий крик. Огнєв, наче нічого не сталось, нахилився до розкритої шухляди, підніс до очей якийсь папірець. Крик у сусідній кімнаті повторився, тоді Котляревський, не вагаючись, не питаючи дозволу у директора, вибіг з кабінету і рішуче попрямував коридором. Переступивши поріг класу, остовпів.

На широкій лаві під вікном, охопивши руками голову, оголений до пояса, лежав Миколка Ге — кращий гімназист і актор пансіонного театру. Він, як видно, щось не довчив, або перевчив, або просто не так чітко відповів учителеві і тепер змушений був за це розплачуватись дорогою ціною.

Біля Миколки з довгою гнучкою лозиною в руках стояв Квятковський, у розстебнутому сюртуці, простоволосий, топтався біля лави і хрипів:

— Вдругорядь вчитимеш до кінця, пан лицедій… Одержуй.

З кожним ударом Ге здригався всім тілом, спробував ухилитись, сповзав на підлогу, але чіпка рука наставника знову кидала його на лаву.

— Стійте! — Не пам'ятаючи себе, ледве чутно проказав Іван Петрович, кричати не міг, відчував: коли закричить, буде далеко чути, і хто зна, як би тоді повівся з латиністом.

— Стійте! — повторив голосніше і так твердо і жорстко, що Квятковський, хоча і був до краю розлючений, вкляк на місці і цим скористався доглядач, висмикнув з руки екзекутора лозину і відкинув у куток.

Погляди їх зустрілись. Вони стояли один перед одним — огрядний з короткою шиєю учитель і високий, стрункий — доглядач. Обличчя учителя червоне, палаюче, а доглядача, навпаки, — бліде, заніміле. Хотілось тут же, при учнях, кинути в обличчя екзекутора слово відрази і гніву, воно так і рвалось, але він стримався, підвів з лави Миколку і підштовхнув:

— Йди…

Той, підтримуючи однією рукою сповзаючі штанці, другою розмазував по обличчю сльози і ледве плентався поміж столів до свого місця. Весь клас при появі доглядача схопився на ноги і продовжував стояти, не сідав, хоча доглядач кілька разів кивнув: "сідайте!". Учні були схвильовані: і Остроградський, і Тарас (у нього в очах бриніли сльози), і Кир'яков, і всі останні… Вони стежили за кожним рухом доглядача і, здавалося, були готові кинутись йому на поміч, варто було подати знак. Все це відчувалось у гарячих поглядах, у поривчастому диханні. Доглядач розумів це і, взявши себе в руки, спокійно, наскільки можна було бути спокійним, звелів:

— Сідайте… Потім, звертаючись до учителя, сказав:

— Ходімте до пана директора. Кликав. А ви, — повернувся до класу, — працюйте… І щоб тихо було.

Якби Іван Петрович бачив, з якою любов'ю дивилися на нього вихованці, якими вдячними поглядами проводжали, він би, можливо, і запишався. Та цього він не бачив,

був заклопотаний іншим: не відкладаючи, хотів говорити з латиністом, і, звичайно, не в класі, при учнях, а в кабінеті директора, там, в кабінеті, кинути йому в обличчя все, що він про нього думає.

Разом зайшли до Огнєва. Розуміючи, що розмова має відбутися мало приємна, директор хотів було покластися на невідкладні справи і піти, та, не давши йому кроку ступнути, Іван Петрович заговорив гаряче і схвильовано:

— Пане директор, як доглядач довіреного мені пансіону, скажу, зобов'язаний сказати: в гімназії відбуваються ганебні екзекуції над дітьми. Ми про це вже говорили і не раз. Але розмови лишились поки що розмовами. Доки ж це відбуватиметься? — Огнєв і Квятковський мовчали, останній важко відсапуючись. Котляревський, сповнений гніву і обурення, продовжував: — Якщо хоч раз ще подібне повториться — я був свідком такого у класі Павла Федоровича, — то змушений буду повідомити батьків: нехай забирають дітей додому або переводять в інше місце. Ца насамперед. А потім — писатиму в училищний комітет, хоч, правду кажучи, робити це не хотілось.

У кожному слові доглядача — невимовний біль, тому слухати його і залишатись байдужим не міг навіть завжди сухуватий, дещо офіційний, сповнений власної гідності, статський радник Огнєв.

— Ви чули, добродію? — промовив нарешті Огнєв, звертаючись до латиніста. Той наче подавився, гикнув, витер рясний піт з чола і, ступнувши до директорського столу ближче, уперся поглядом в зелене сукно:

— Ви… ви дозволяєте втручатись в мої уроки? По якому праву? — Голос його наростав, переходив на клекіт. — Двадцять років служу на освітній ниві — і нічого. А коли доводиться декого із учнів іноді і приструнити, так хіба ж я один? Та… від лози ніхто ще не вмирав!

— І це говорите ви — вчитель, вихователь юнацтва? — Спалахнув був Котляревський і заговорив тихіше: — Як на мене, добродію, вам би зручніше служити на зборні, там кожного дня, скільки завгодно душі вашій, дерли б з людей шкіру.

— Це занадто! — верескнув латиніст. — Як смієте?

— Смію. А щодо "занадто", то коли б вашого сина отак, як ви сьогодні, цього бідолагу Миколу Ге різками?.. І чого ж ви цим досягли? Тепер він, завдяки вашим старанням, і зовсім перестане вчити латинь.

— Злякали… Я вчу тих, хто вчиться.

— Та хіба ж це навчання? Адже латинь — не мертвий катехізис, у що ви перетворюєте свій предмет.

— Пане директор, звільніть, прошу, від цих сентенцій! Огнєв, який весь час слухав і не втручався в розмову доглядача з учителем, вставив і своє слово:

— Не звільняю. Пан капітан має рацію, і вам, Павле Федоровичу, слід прислухатись.

Квятковський спідлоба глянув на директора:

— Своєю методою користуюся все життя, і ніхто, ніде — хай буде вам відомо — жодного разу не докоряв мені таким чином.

— Я не декоряю, хочу допомогти. От послухайте, — звернувся Іван Петрович до

латиніста, хоча той сидів одвернувшись, виказуючи цим цілковиту зневагу до співбеї сідника. Котляревський, нічого цього не помічаючи, продовжував: — От, наприклад, вимагаєте ви знання промови Ціцерона, що, як відомо, була спрямована проти Катіліни у римському сенаті. Ну що ж, прекрасно. Такий твір ораторського мистецтва належить знати кожному. А хто у вашому класі знає його? Ледве третина, останнім, вибачте, не цікаво. Розумієте — не цікаво!? Це ж дикунство — такий твір, а їм не цікаво! В чому справа? Чому нецікаво? А тому, що вони вчать мертві речі, вони не знають, хто такий промовець і хто Катіліна, які були між ними стосунки, які обставини в сенаті викликали до життя таке слово. От чому не цікаво. Ви ж ні єдиним словом не обмовились про все це. А варто. Тоді б не третина, а, певен, більшість потяглися б і до мови… Ви ж тепер лозою хочете досягти успіху. Ніколи лоза не була помічником учителеві, навпаки. — ворог.

— Але ж, мосьпане, не моя турбота навчати їх історії

— Ви вчитель! Чуєте? У-чи-тель! Це дуже багато. На мій погляд, нехай буде яка завгодно метода, але якщо з її поміччю легше засвоїти предмет, вона придатна. Це — істина.

— Моя істина — моя метода.

— Хай по-вашому. Але без лози; заявляю в останній раз. Бачить бог, не хотів цього і ось змушений. — Котляревський не став більше говорити з Квятковським, звернувся до директора: — Хочу сказати, пане директор, гімназисти старших класів, а вслід за ними і молодші, як стало мені відомо, мають намір відмовитися від слухання уроків Павла Федоровича, і не тільки його, але і декого ще з тих учителів, які користуються методою "а-ля Квятковський". І я, навіть при бажанні, не зумію їм перешкодити в цьому. Зрозуміло, якщо таке трапиться, розголосу не минути, дійде і до училищного комітету, до генерал-губернатора, вся губернія знатиме, причому постраждає, як ви розумієте, добра репутація гімназії.

Котляревський підвівся з крісел і, легкий, зграбний, більше того, елегантний у своєму вже не новому, але добре випрасуваному чорному сюртуці з білою хусткою на шиї, віаійшов до вікна, склав перед собою руки. Він сказав все, тепер слово за вами, пане директор, і не думайте, не надійтесь, що я відступлю, здамся, зречуся своїх переконань.

Саме про це говорив весь вигляд доглядача — поштивий, але незалежний і непохитний.

Квятковський, що залишався в кріслах, теж волів здаватись незалежним: одвернувшись, сидів насурмившись, щохвилинно знімаючи і знову ставлячи в глибоко вдавлену борозенку на переніссі окуляри.

Огнєв не поспішав з висновками. Він знав свою справу, мав немалий досвід служби і глибоко усвідомлював: правда на боці доглядача, в душі жалкував, що не може запропонувати йому місце учителя: доглядач не мав університетської освіти, а, крім того, — і це головне, — ніхто б не міг замінити його в пансіоні, в усякому разі, ні сьогодні, ні завтра. А що сказав би князь, який послав його в пансіон?.. Так, доглядач

правий, але сказати про це прямо — принизити вчителя, вказати йому на незнання елементарної педагогіки. Ні, про це говорити потрібно, але не тепер, іншим разом, інакше він, учитель латині, "апостол Павло", дійде до самого міністра, клопоту не обберешся. Щодо "виховання лозою", тут він, Огнєв, своє право використав повністю, він це мусить зробити, бо, зовнішньо м'який і поступливий, доглядач теж мав характер, не менш твердий, ніж у латиніста, він теж ні перед чим не спиниться, якщо не присікти "вправ" Квятковського, хоча іноді і не завадить до слова і лози додати, тоді б і слово надовше запам'яталось. Але про це ніхто не повинен знати, бо, не дай господи, гімназисти одного дня і справді перестануть відвідувати класи. І думати про це неможливо. Чи не зрозуміло, що витівкам шановного "апостола Павла" він, Огнєв, мусить покласти край.

Підвівшись з крісел, осмикнувши на собі прим'ятий на бортах мундир, кілька секунд вдивлявся в вилиняло обличчя "апостола". Почекав, поки той, старанно протерши окуляри великою картатою хусткою, встановить їх на місце, Огнєв заговорив, причому дещо піднесено, майже офіційно:

— Милостивий пане Павле Федоровичу, мушу висловити вам величезне моє незадоволення. Як ви дійшли де цього в нашій гімназії? Адже у нас подібного досі не було, а ви... Віднині і назавжди забороняю вам оні вправи! Заготовлену ж лозу залиште у себе вдома для домашнього вжитку, — дозволив собі злегка вколоти надутого, як індика, "апостола". — Запам'ятайте, прошу: якщо мені стане ві домо про нові ваші "вправи", змушений буду просити вас про відставку. Я прийму її, не сумнівайтесь, хоч, треба визнати, нелегко нам буде без учителя латинської мови... Але — обійдемося. Правом, даним мені його сіятельством попечителем, а також і правителем краю, вимагаю неухиль ного виконання мого розпорядження. — Огнєв поглянув на Котляревського, той мовчки стояв біля вікна, нічим не виявляючи свого ставлення до слів директора. — Щодо ваших поглядів, пане доглядач, на методу викладання, то змушений сказати: вони, без сумніву, заслуговують уважного розгляду, і ми це зробимо на найближчій учительській раді. — Огнєв поправив твердий комірець, що підпирав чисто виголене тверде підборіддя, і звичайним безбарвним тоном закінчив: — А поки що, панове, ви вільні... Урок, вважаю, треба продовжити. І ви, пане капітан, вільні... Дякую!

Квятковський, ні слова не зронивши, вийшов, щільно прикривши за собою двері. Огнєв теж кудись поспішав і вже одягав шинель, він же, доглядач, теж мусив іти, клопоту у нього вистачало, причому зразу і не згадаєш, за що братися негайно, а що почекає...

Про сутичку латиніста з доглядачем гімназія знала другого дня, а на третій день про неї розповідали у багатьох домах Полтави.

Причиною такого швидкого поширення чутки став сам... Квятковський. Ображений на всіх і все, він пожалівся дружині, розповів, як Огнєв розпікав його, заслуженого наставника молоді, до того ж у присутності доглядача, оцього самого відставного капітана, що лізе в кожну щілину і до всього, бач, йому діло. Цього було досить, щоб

скандал, який почався у класі і, здавалось, скінчився у кабінеті Огнєва, став того-таки дня відомим всьому місту. Друзі Івана Петровича, насамперед, Білуха-Кохановський (він не встиг ще відбути у полк) і Амбросимов так розходились, що збиралися з візитом до Огнєва, а коли не так — то й до самого губернатора дійти; Котляревський ледве умовив їх цього не робити. Багатьох обурювала поведінка латиніста, а він, ніби нічого не сталося, дозволяв собі кпини над доглядачем.

Ось і сьогодні, прийшовши в гімназію, пожалівся: його, мовляв, збираються вчити на старості літ азбуці. І хто б ви гадали? Ніколи не здогадаєтесь.

Хитрий Єфремов, скрививши тонкі губи в усмішці, спитав:

— Хто ж, однак?

— Та сам доглядач пансіону.

— Подумати тільки... Дожили. І чому ж, якщо дозволите, він навчає?

— Ви уявити собі не можете. — Квятковський, заохочуваний увагою колег (в кімнаті були присутні, крім Єфремова, Рождественський і Вельцин), продовжував: — Звелите бачити, я зобов'язаний не токмо латинь читати, але до того ж маю викладати недоросткам історію Риму, тек-с... Зобов'язаний розповідати, якщо мова йде про Ціцерона Марка Тулія і його промову проти Катіліни в сенаті, і хто вони, і чиї інтереси представляли, яким Рим був на ті часи. Ну, подумайте, як це вам подобається?

— А що? Досить цікаво... І що ж ви йому на те?

— Можете бути певні, — самовдоволено усміхнувся латиніст, переможно спідлоба оглянув товариство, круглі окуляри зловісно, блиснули. — Я сказав. Він надовго запам'ятає, тек-с... Викладати історію не зобов'язаний, і свого досить, нехай інші про те думають, коли є час і охота.

— Сильно сказано... А чим же він вимогу свою пояснює?

— Щоб, бачите, тим самим викликати інтерес до предмета.

— Ну й чудасія, — співчутливо озвався Рождественський, ховаючи усмішку.

— Саме так, дивацтво!.. Але, нехай вам буде відомо, він зумів де в чому переконати Івана Дмитровича, і наш слабодухий директор повірив. Так, повірив. Нам, панове, на найближчій раді доведеться роз'яснювати директору всю нікчемність і, я б сказав, шкідливість подібної методи. Надіюсь, ви мене підтримаєте?

— Та це вже як водиться, — кивнув Єфремов і, раптом сховавши усмішку, чимось стурбований, звернувся до латиніста: — Але, добріший Павле Федоровичу, чи правда, що на останньому уроці ви добряче відвели душу, так би мовити, викликали інтерес до свого предмета... лозою, до того ж і не пареною, а сухою?.. А доглядач присік?..

— Просто кажучи, екзекуцію вчинили, — сказав Рождественський.

Квятковський не відповів, уважно поглянув на колег, вони були серйозні, але очі грали, ледве ховали іронічні усмішки.

— Смієтеся, панове? Дуже добре... Однак пождіть, він і вас дечому навчить. Дочекаєтесь, тек-с... — Не на жарт ображений, латиніст не удостоїв колег відповіддю, відійшов до столу, на якому купкою лежали книги і зошити, а Єфремов багатозначно підморгнув Рождественському, Вельцин лише хитав головою: як так можна сміятись

над колегою? Проте і він не став на захист латиніста.

24

Ранкові заняття в гімназії, як звичайно, починались о восьмій, але вчителі приходили трохи пізніше і, поки аудитори, тобто кращі з гімназистів, перевіряли домашні завдання у своїх товаришів, пани педагоги могли зустрітись в учительській і старанно, можна навіть сказати, в деталях обговорити найостанніші новини.

Вже майже місяць в Полтаві тільки й мови було, що про московський пожар, який — так твердили — знищив більшу частину первопрестольної, і кожного разу до почутого додавалось щось і нове. Не було будинку, де б не говорили про двірську дівчину, яка не злякалась і підпалила панський будинок, в якому надумали влаштувати веселу ніч французькі офіцери. В іншій історії головною особою був незвичайний сміливець — не то майстровий, не то дворянський син, — що вирішив пожертвувати собою, аби покарати самого Буонапарте — єдиного винуватця всіх бід, що прийшли на Русь. Він пробрався лише йому відомими ходами в Кремль, обійшов варту і дістався імператора і врешті, стріляв у нього але невдало, бідолага промахнувся, не вцілив, був схоплений і там же, у дворі Кремля, скараний.

Численні подвиги москвичів переказували, доповнювали новими подробицями, подвигами пишались, ніби кожний із оповідачів і сам був до них причетний. Багато цікавого говорили також про загін Давидова і сільську жінку, які успішно діяли проти ворога.

Зрозуміло, не забувались при цьому події місцеві. Рождественський, ніби між іншим, повідомив про виграш Буткова. Вчитель російської словесності, майже не вміючи грати, напередодні обчистив запеклого картяра отця Георгія. "Не завжди йому вигравати, бог правду любить і шельму мітить..." — зауважив з цього приводу Єфремов, сам не проти на дозвіллі один-другий банчик скласти.

Хитрувато і не знать кому підморгуючи, все той же Єфремов розповів пікантну історійку, почуту ним від самого героя історії — Сплітстессера. Будинок учителя малювання і креслення вже вп'яте відвідує домовий, щоправда, у відсутності господаря, але останній раз Сплітстессер сам бачив, як, наляканий кимось, домовий виплигнув у вікно і був такий; трапилось це в момент, коли господар дому раптово ввійшов до жінки у спальню.

Явдоха — молода жона учителя, із миргородських міщанок, молодша від чоловіка років на двадцять — язиката, якій, здавалось, і сам чорт не брат, цього разу ніби оніміла, сиділа пригнічена на канапі у нічній сорочці — учитель сказав, "пеньюарі" — страшенно бліда, тремтяча, і ледве чутно повторювала: "Мабуть, домовий, святий боже, святий, кріпкий!" Чоловік, наляканий не менше, ніж жона, дуже боявся, як би чого з нею не трапилось, і як тільки міг заспокоював і, здається, досяг свого, вона трохи відійшла, вгамувалась і раптом, опам'ятавшись, розсердилась на чоловіка і навіть кричала, що той їй не дає життя, приперся невчасно, сидів би у "своїй гімназії з своїми недоумками", а вона б сама зловила домового. "Вже і приладналась, було, він сам йшов у розставлені сіті, а тебе нечиста принесла". Вона так образилась на чоловіка, що

вирішила негайно поїхати до матері в Миргород і погостити місяць-другий.

Єфремов і слухачі посміювались, а Бутков, що прийшов якраз до початку оповіді, зовсім серйозно, сховавши усмішку на рожевому обличчі, спитав:

— А в чому був домовий зодягнутий? Чи не в гусарському ментику? Вони, домові, в якому завгодно обличчі ходять, але перевагу здебільшого віддають гусарським ментикам та угоркам.

— Темнувато було в спальні, і наш герой не роздивився, — відповів Єфремов.

— Нічної години вони всі на одно лице, — додав Рождественський. — Коти миршаві… чують, де кішкою пахне.

— Що ви, панове? Ніяк щось подумали… отаке-о? Я в них іноді гостюю, і скажу, що… — підвів лохматі брови Квятковський, — пані Явдоха — жінка високих принципів.

— Вище не буває. У всякому разі, так мислить муж, і благо йому, — відповів Бутков, знімаючи капелюха і вішаючи його на окремий гвіздок на вішалці. — З вами, Павле Федоровичу, ніхто не сперечається, тим більше, що ви там іноді буваєте, і, мабуть, теж… у відсутності чоловіка?

— Не ваша справа, мосьпане.

— Звичайно, не наша. Пан Квятковський завжди правий, як ось, наприклад, у спорі з доглядачем пансіону про методу виховання, — зауважив Єфремов.

— Оний доглядач, як відомо, до всього прискіпується, — додав Рождественський. — Вчора у отця Георгія на уроці сидів, позавчора у мене на статистиці. І що йому потрібно?

— Вибачте, панове, але я вам нічого подібного не говорив, — відрізав Квятковський.

— А ми нічого й не чули, — відповів математик. Тонкий довгий ніс з маленькою в макову зернину бородавкою на лівій ніздрі націлився своїм вістрям у злі, аж блискучі, очі Квятковського. — Але, між іншим, панове, наш доглядач — ви, може, чули? — оцей тихий відставний капітан — менше ніж у три тижні сформував цілий козачий полк, який, говорять, вже відбув у діючу армію і десь діє проти неприятеля.

— Що ж тут особливого? — не втерпів латиніст. Все, що говорилось гарного про доглядача, він з деякого часу сприймав як особисту образу. Можливо, тому Єфремов і Рождественський не оминали нагоди, щоб не похвалити Котляревського і тим подражнити колегу.

— Нічого особливого? Ви так вважаєте? — миттю обернувся Рождественський. — А щоб вам оце самим спробувати, га? Уявляю фінал. — Латиніст не відповів, а Рождественський додав жару: — А крім того, мосьпане, наш доглядач — автор великої поеми, між іншим, написаної рідною мовою. Надіюсь, читали?

— Читати на цьому наріччі не доводилось і, думаю, не доведеться.

— Соромтесь, добродію, мову народу цілого краю називати наріччям, — обурився Рождественський. Високий, худий, з довгим волоссям семінариста, він схожий був на півня, що готовий кинутись у бійку, природна, однак, делікатність була сильніша його самого. — Ви, мосьпане, латинській мові юнацтво вчите, а поема пана Котляревського має відношення, щоправда, не пряме, до латинської поезії. Вам би належало про це

знати.

— Ось як!?. Можливо, ви, колего, вважаєте, що про це мусять знати, і вступаючі до університетів? Але там поки що читають латинь, і я не чув про необхідність знати і українську.

— Жарти жартами, а оцього від вас не чекав, колего, — озвався Бутков. Він не любив та і не вмів сперечатись, а тут не втерпів. — Ви уроженець цих місць, і таке говорите! Дивуюсь вам... Між іншим, що не вивчають в університетах, ми знаємо. І Крилова там не вивчають, але прийде час для його байок, переконаний в цьому. Думаю, в свій час вивчатимуть і українську. Я природжений руський, я почуваю: так буде. Та й чому не бути? Чимало свідчень цього вже є і зараз... Он хоч би й те, про що говорив пан Рождественський... Поема народилась і живе...

Хто знає, як би продовжувалась так мирно почата бесіда панів педагогів, коли б в учительську раптом не ввірвався учитель французької і німецької мов Фрідріх Вельцин. Розстебнутий сюртук, обличчя мокре від поту чи сліз, без капелюха, він не міг віддихатися і, вставши на порозі, ледве чутно видихнув:

— Майне герен!.. [14]

Різкуватий дзвінок заглушив його, колеги могли лише бачити, як відкривається і закривається рот Вельцина, як рухається вниз і догори його рудувата борідка. Нарешті дзвонити перестали і всі почули:

— Із Москау... пошел век.

— Хто?

— Ретировався нах хаузе... [15] Тепер, ах, майн гот, і майн лібер фатерлянд [16] буде вільний. — Вельцин заплакав. Плечі його під чорним сукном сюртука часто і дрібно здригались. Потім, не стираючи сліз, він заговорив. Він тільки-но з гостиного ряду, у негоціанта Зелінського штуку сукна хотів взяти на пальто, а той годиною раніше приїхав з Харкова, в місті він бачив тульських купців, і вони-то твердять: біжить француз, "його женуть і б'ють по загривку, попадає трохи і по хвосту...".

— Ай да Вельцин! — обняв колегу Бутков. — Оце новина! Спасибі!

— Дякую! — потис руку Вельцина і Єфремов і, схопивши на столі купку зошитів і книг, вибіг з учительської. Услід за ним поплив з величезним фоліантом під рукою і Квятковський. Рождественський кілька секунд дивився на німця, потім дістав з кишені його ж сюртука хустку:

— Обітріться! У вас все обличчя в сльозах. — І, коли той слухняно витер лице, спитав: — Тепер поїдете? Нах хаузе?

— Я? Що ви! Мій фатерлянд тут, і всі ви такі хороші, і навіть гер Квятковський... Але, можливо, нам пора в класи, хлопчики наші, мабуть, встигли поперекидати столи і самі теж стоять догори нога? Проте, я теж... — Він ніяково усміхнувся, — хотів встати на один нога, на вулиці, але борода мій не дозволив. — Коли Вельцин хвилювався, він говорив з помітним німецьким акцентом або просто невірно вимовляв цілі фрази і не помічав цього; колеги, знаючи за ним цю ваду і її причину, прощали, не звертали уваги.

Нараз вікна затремтіли від оглушливого церковного дзвону. Дзвонили, мов на

пожар, проте звуки були не тривожні, скоріше — радісні, урочисті.

— О! — сказав Вельцин. — Місто уже знає, буде молебень.

Ніби на підтвердження його слів, широко розчинились двері, і отець Георгій, стоячи на порозі, возвістив:

— Молебень, панове!.. Прошу.

Педагоги, гімназисти, служителі, швейцари — всі до єдиного зібралися у великому коридорі, який правив і актовим залом, і місцем загальних ранкових молитов перед уроками.

Прийшли служителі з будинку виховання разом з доглядачем, вони зайняли куток праворуч, а директор, вчителі гуртувались в лівому кутку. Попереду всіх, мало не торкаючись образу в дорогому окладі, стояв законоучитель, одягнутий заради випадку у святкову рясу.

— Братіє, — загув трубно отець Георгій, — воздамо хвалу господу нашому за даровану славному руському воїнству вікторію над супостатом, погубителем синів наших, ворогом землі Руської! По-мо-лимось! — Піднісши руку з застинутим в ній великим хрестом, він тричі осінив хресним знаменням коридор і всіх, хто в ньому зібрався. В повітря піднеслись десятки рук — аж вітерець пройшов з кінця в кінець, і кожний поклав на себе, за прикладом законоучителя, хресне знамення.

— За врятування землі наших дідів і матерів. Амінь! — повторяв отець Георгій.

Ця молитва його була найкращою і душевнішоо із всіх молитов, які проголошував законоучитель, і всі, мабуть, це відчули і були вдячні йому за прості слова, сказані зрозуміло і від душі.

Деякі схлипували і витирали обличчя рукавами. Майже невидимий серед учителів, маленький, круглий, як колобок, Вельцин не міг стримати сліз. Бутков часто прикладав до почервонілих очей хустку, хоч, здавалось, він тут був наисильніший. Котляревський, як і інші, не ховав радості, глибоке почуття світилось у кожній рисці його обличчя.

Після закінчення молебня директор гімназії поздоровив і від себе всіх присутніх з великим святом — звільненням Москви і оголосив, що в зв'язку з цим урочистим випадком у найближчу суботу буде влаштовано велике театральне лицедійство, причому, не заїжджою трупою, а силами вихованців пансіону, і він, Огнєв, має честь запросити на оне лицедійство всіх панів учителів з дружинами і служителів, а також гімназистів старших класів.

Слухаючи Огнєва, Котляревський дивувався: виявляється, у Івана Дмитровича чудова пам'ять, він не забув розмову з ним, доглядачем, і — що особливо цікаво — взяв на себе труд оголосити про наступний спектакль.

25

Кожний запрошений — чиновник губернської канцелярії, військовослужбовець — вважав за честь, відклавши на якийсь час всі справи, бути присутнім на лицедійстві. Та і як ухилитись від запрошення, коли — чутка була — сам Лобанов-Ростовський, князь і правитель краю, своєю персоною вшанує у суботній вечір пансіон.

Подібні вистави в ті роки бували рідко. Звичайно, літом, в дні ярмарок, при

великому напливі людей в Полтаву якась бродяча театральна трупа і наїжджала, привозила кілька старих п'єс, багато разів показаних на провінційній сцені, і все ж, за браком інших, їх дивились. Чиновники, купчики, приїжджі гості приходили на вистави так само, як приходили після вдалої купівлі чи продажу у знятий на ніч номер герберга, приносили з собою чого-небудь підкріпитись і без особливих церемоній тут же, під туго натягнутим полотняним наметом, розкубрячували одну-другу пляшку угорського чи рейнвейну і потім брались закусувати, зовсім не звертаючи уваги на акторів, які щось говорили зі сцени.

І все ж приїзд мандрівних акторів був подією. Та закінчувались ярмарки, закінчувались і каруселі, водіння циганами вчених ведмедів. Закінчувались і лицедійства. Одного чудового ранку полтавський обиватель знаходив на місці, де напередодні височів театральний намет, захаращену пустку, а в степу, за легким туманом, зникали фургони мандрівної трупи. І знову, мертвою хвилею схоплене, пливло в невідоме завтра губернське місто на Ворсклі, і кожний день, схожий на наступний, здавався цілим роком, а безкінечні осінні вечори — як чорні ріки, що невідомо де беруть початок і куди зникають. Карти, медовуха, пересуди — о і все коло інтересів купецької Полтави.

А тут раптом — лицедійство, і не яке-небудь всім відоме і обридле, а щось нове, до того ж, грали його юні, недосвідчені у справах театральних лицедії.

Цікавість до суботнього вечора підігрівалась суперечливими чутками. Одні говорили, що п'єсу написав доглядач, він же і "Енеїду" у світ пустив, сам у тій п'єсі гратиме, інші — більш досвідчені — твердили, що нічого подібного, все це вигадки, капітан п'єс не пише і не збирається, а сотворив її якийсь Фонвізін — приятель пана Огнєва, знайомий ще по Санкт-Петербургу. Невже? Так це ж, здається, той самий, що скомпонував колись "Бригадира"? Еге, він самий. Як же просидіти вдома і не подивитись вистави?

В призначений час — рівно о шостій вечора — один за одним до пансіону, розплескуючи калюжі по вулицях, підкотили своїми виїздами бургомістр, поліцмейстер, губернатор Тутолмін, також і поштмейстер, а трохи згодом пожалував і сам князь з княгинею і дочкою, був з ними і ад'ютант-майор Смирницький, і гість з Санкт-Петербурга — ще молодий полковник із штабних. Почесних гостей зустрічали доглядач і директор гімназії, відверто задоволені таким візитом; гостей провели вузьким коридором у переповнений зал в заздалегідь поставлені крісла. Спитавши у князя — для годиться — дозволу починати, доглядач пішов за куліси.

За кілька хвилин вистава почалась.

Повагом попливла завіса. Погляди глядачів схрестились на сцені. Стихли розмови.

Дехто з учителів, зокрема пан Квятковський і законоучитель, які випадком всілися в одному ряду, скептично поставились до затії з лицедійством: що можуть показати діти? Прийшли, щоб посмакувати скандалом, який, на їх думку, неминуче розіграється з першої ж сцени. І добре, так і треба оцьому нестерпному доглядачеві, який надто високої думки про себе, і — до чого дійшов — запросив на вечір самого правителя з

петербурзьким гостем!..

Але диво дивне: ледве почалась дія і пані Простакова вимовила перші слова "Каптан весь зіпсовано... Єремеївно, приведи сюди пройду Гришку. Він, злодіяка, всюди його звузив", як у залі почувся незвичний рух. А коли та сама Простакова, зодягнена у рожевий капор і нічну спідницю, вустами Тараса Прокоповича із Золотоноші сварила Тришку: "А ти, скотино, підійди ближче. Чи не я говорила тобі, злодійське рило, щоб ти каптан пустив ширше? Дитя, по-перше, росте, по-друге, дитя і без вузького каптана делікатної статі", як спочатку в одному кінці, потім в іншому почувся приглушений регіт, і ось вже всі до одного глядачі в залі — і сповнені власної гідності "отці" міста, і чиновники губернської канцелярії, протоколісти і столоначальники, і, зрозуміло, гімназисти, і навіть пани педагоги, в тому числі латиніст і законоучитель, трималися за животи. Не можна було без сміху дивитись на Митрофана, недоростка, особливо коли він ставав поруч з маленьким в'юнким Тришкою (його грав гімназист другого класу Миколка Ге), і панею Простаковою, своєю матір'ю. Кремезний, на голову вищий від них, Митрофан позіхав, глипав очима і намагався поцупити ще один пиріг.

Від невпинного реготу здригались стеля і самі стіни, злякано поморгували свічки в настінних шандалях. Лише юні лицедії лишались незворушні: вони грали і... боялися проґавити хоч би слово, жест, підказані Іваном Петровичем на репетиціях, від кожного лицедія вимагалось єдине: забути, що ти на сцені. Цю заповідь пам'ятав кожний і в міру сил намагався бути тим, кого зображав.

Особливо добре грав Тарас Прокопович. Простакову торік готував Михайло Лісницький, але після закінчення гімназії він поїхав у Харків і, як говорили, вже ходив у студентах, тому-то роль лишалась вільною. Доглядач ризикнув і доручив її Тарасу, і не помилився: Тарас впорався з роллю краще, ніж могли від нього чекати. У його виконанні Простакова мала вигляд жорстокої, впевненої у своїй безкарності і вкрай темної людини. Юний актор так діловито і серйозно вимовляв кожне речення і так поводив себе, що дивитися і слухати його без сміху було неможливо. Кумедно грав і помічник доглядача Діонісій, його Вральман дуже нагадував глядачам когось їм добре знайомого, дехто вже поглядав на латиніста, перешіптувався, тільки Квятковський цього не помічав, і це теж здавалось смішним. Зал гинув від сміху, коли Митрофан вираховував задачу: "один раз по три — три, один раз нуль — нуль". Не втримавшись, хтось закричав: "Ой, рятуйте! Не можу більше!"; інший, постогнуючи, жалівся на живіт: ще трохи — і його, мовляв, розірве від сміху. Роль Стародума взяв на себе сам доглядач. Спочатку ніхто не впізнав .його — так змінилась зовнішність, до того ж поводив себе Іван Петрович надто буденно, глядачам здалося; артист — в даному випадку пан Котляревський — забув, де знаходиться, на сцені так не поводяться, вони не звикли до такої гри, але згодом весь зал забув про це і вірив у щирість кожного слова і жесту.

Вже після вистави, на одному з перших осінніх раутів, Лобанов-Ростовський, тонкий цінитель театрального мистецтва, скаже Котляревському: "У вас, добродію, талант, і, якщо б ви не були тим, чим ви є, то слід було б віддати свої здібності на вівтар

високого мистецтва Мельпомени..." Подякувавши за добре слово, Іван Петрович відповів: таланту за собою не помічав, він лише любитель, та й годі. "Такому любителеві ходити, мислю, у великих лицедіях, — сказав князь. — От побудуємо театр, бути вам в ньому найголовнішим", — "Театр Полтаві не завадить, а хто в ньому буде головним — мабуть, не так і важливо..."

Між тим, дія вистави продовжувалась.

Розкоханий на казенних харчах, бургомістр так реготав, що бідолазі стало погано і довелось мало не виносити його на свіже повітря, щоб віддихався. Дочка князя сміялася до сліз. Сам же правитель, дивлячись на свою одиначку, ледве стримувався, щоб не наслідувати їй. Був задоволений, що приїхав і привіз родину: як-не-як, а розвага, а коли бути чесним до кінця, то гімназичний спектакль зовсім непоганий, не соромно показати його і на професійній сцені. Князь час від часу підносив до очей надмуханий носовик, пригладжував вуса. Княгиня ж щоразу, коли Скотинін, викотивши очі, доводив своє право на Софію, у безгучному реготі прихилялась до чоловікового плеча.

— Ох, уморив, окаянний, — говорила, трохи відсапавшись, — так і захворати недовго.

Один лише Тутолмін, що далі розвивалася дія, то більше хмарилось його обличчя: над ким сміємось? Над поміщицею, спадковою дворянкою? Чи не гріх? Але дивлячись на генерал-губернатора, і сам діставав хустину, щоб витерти набіглу сльозу. Поглядаючи на Тутолміна, посміхався і поліцмейстер — молодий ще офіцер із зіркою на новому мундирі, щоправда, сміх його був стриманим, а очі... зоставались холодними.

На перерві між першою і другою дією Тутолмін запросив до себе Огнєва. Директор церемонно вклонився і сів у вільне крісло, поліцмейстер теж підійшов.

— Вас, мій дорогий раднику, можна поздоровити, — губернатор примружив почервонілі очі. — Лицедії чудові, добре, якщо і вчаться не гірше. Як ви гадаєте, пане Савельєв? — звернувся до поліцмейстера. Той поштиво схилив розчесану на проділ голову:

— Так, ваше превосходительство... У мене, з вашого дозволу, одне запитання до пана Огнєва. Скажіть, Іване Дмитровичу, де она п'єса друкувалась? В часописах чи, може, окремим виданням? Словесність мене цікавить, слідкую в міру сил за новинами, але п'єсу, що сьогодні грають, раніше не читав.

Огнєв читав "Недоростка" ще в рукопису, проте, де вона друкувалась, не знав, і тому відповісти не міг, але ж щось відповідати треба, і він сказав, що автор п'єси, як йому відомо, живе в Санкт-Петербурзі, книжки його видаються і, крім того, він його, Огнєва, давній знайомий.

— Не раз зустрічалися у салоні відомої пані Брюс.

— Це одразу міняє справу, і все ж таки, чи не згадаєте, пане директор, в якому часописі друкувалась п'єса?

— Із столиці я виїхав давненько і, за браком часу, майже перестав слідкувати за часописами... Та, смію думати, світ вона бачила. Адже непогана річ, скажу вам, і

кожний її з охотою дивиться... — Огнєв запнувся, подумав, що він, мабуть, перехвалив п'єсу, а щодо друкування, то й справді нічого певного сказати не міг.

— Дуже вона, як би вам сказати, пане Огнєв, — продовжував між тим Савельєв, — приперчена, і, коли дивитися на зображених в ній панів Скотиніних і Простакових, чи не здається вам, що всі оні персонажі розумом і благочестям не відзначаються? Навіть навпаки. А тому сміх викликають... для людей благородного стану образливий. Чи це допустимо?

— Але в столиці п'єсу, наскільки мені відомо, показували.

— Що дозволено в столиці, у нас, в провінції, і думати не можна.

Огнєв відчув, як піт рясно покриває обличчя. Справедливо зауважив Савельєв, він і сам думав про це, та мав надію: пройде, не помітять, повернуть на жарт, а там він все зробить, щоб вистава більше не показувалась. Він — директор гімназії і всіх училищ губернії — відповідає за все, що трапляється в підлеглих йому установах. Щоправда, він може послатися на Котляревського — відшукав, мовляв, п'єсу, затіяв лицедійство, а ось він, старии осел, довірився вельми розумному доглядачеві. Однак, Огнєв був надто порядним, щоб перекладати провину на плечі інших, до того ж підлеглих. Стерши рясний піт з чола, підкреслено холодно відповів:

— Комедію пана Фонвізіна до вистави дозволив його сіятельство. Ви, панове, можете в цьому пересвідчитись...

Рятівна думка прийшла в останню мить. Справді, дозволу на спектакль він питався у князя, правда, не особисто, а через ад'ютанта, але чи не все одно? Ад'ютант — людина, здається, порядна і не відмовиться, слід думати, від своїх слів.

— Ах, ось як! — Губернатор, однак, не зважився звертатись до князя, а той, нічого не підозрюючи, сидів неподалік, в десяти кроках, і жваво перемовлявся з петербурзьким гостем і, здавалося, був цілком задоволений і вечором, і виставою, і всім оточенням. — Дякую, мосьпане, передайте вдячність мою і пану доглядачеві. Грає він пречудово, нічого не скажеш...

Огнєв шанобливо схилив голову і полегшено зітхнув, кленучи, проте, в душі надмірну свою довірливість.

Хто зна, яке продовження мала б розмова Огнєва з "отцями" міста, коли б не одна несподівана обставина.

Після закінчення спектаклю дочка правителя побажала говорити з доглядачем і, коли він підійшов, подякувала його за істинне задоволення, яке вона і столичний гість одержали, спектакль вийшов гарний, часом забуваєш, що грають учні; услід за цим і князь висловив свою вдячність і обіцяв кожному юному лицедію в подарунок по карбованцю сріблом.

Однією вдячністю справа не кінчилась. Княже чадо запропонувало Івану Петровичу, що не встиг ще зняти парика і віддихатись, в ближчу неділю показати спектакль ще раз, причому в генерал-губернаторському палаці, там є, мовляв, гарна зала, можна спорудити і сцену. Князь підтримав прохання доньки, і Котляревському нічого не залишалось, як подякувати за увагу до його скромної роботи і обіцяти у

найближчу неділю спектакль повторити.

Розмову цю чув і губернатор, і поліцмейстер Савельєв.

Успіх вистави перевершив всі надії. Повторити його просили не лише донька Лобанова-Ростовського, просили, насамперед, чиновники Приказу громадського догляду, яким не пощастило потрапити на спектакль; з таким же проханням прийшли в пансіон і старшини ковальського і шевського цехів, вони обіцяли за "право дивитись лицедійство" подарувати кожному лицедію по парі чобіт і по штуці сукна на мундир. Відмовитись від такого подарунка, що не поступався княжому, було б нерозумно, до того ж, чоботи і одяг лицедіям зовсім не були зайвими.

П'єсу ставили ще не один раз. Прочули про спектакль і в самій столиці. Цьому сприяв, мабуть, петербурзький гість, опублікувавши в одному із столичних часописів відгук на гімназійну виставу, причому у відгуку було немало приємних слів про роботу і юних лицедіїв, і доглядача пансіону Івана Котляревського, що не тільки був режисером, але й сам грав у спектаклі, і небезуспішно.

Дізнались про цей відгук у Полтаві не зразу. Випадково петербурзький журнал потрапив на очі комусь із інспекторів училищного комітету, і той в один із чергових наїздів у Полтавську гімназію розповів директорові про приємну новину, а Огнєв — всім панам учителям, в останню чергу, як це часто трапляється, про це дізнався Іван Петрович.

Розповідаючи про цей відгук на одній з учительських рад, Огнєв додав, що старання пана доглядача заслуговує похвали, але в майбутньому йому все-таки варто... більш уважно добирати п'єси, бо не кожна заслуговує сценічного життя. Присутні не зрозуміли, про що йде мова, тільки Котляревський достойно оцінив репліку Огнєва: він знав про розмову директора з "отцями" міста. Іван Петрович пообіцяв бути більш уважним і додав, що збирається в майбутньому розіграти... Івана Крилова "Підщипу", він має надію, що всі будуть задоволені. Ніхто не заперечив, бо ніхто п'єси не читав і, зрозуміло, не бачив на сцені та і не чув про неї.

Свою обіцянку Іван Петрович виконав: в ніч з 1815-го на 1816 рік "Підщипа" була показана в будинку виховання і мала не менший успіх, ніж "Недоросток". Але це сталося пізніше, а поки що фонвізінська п'єса завойовувала собі все більше і більше прихильників. За успіхом і голосними речами похвали, як іноді буває, прийшли і неприємності.

В кінці місяця від поліцмейстера надійшло несподіване розпорядження: спектаклі припинити, дозволити їх тільки у палаці генерал-губернатора, якщо на те буде воля його сіятельства. Одержавши папір, Іван Петрович нікому його не показував, уважно прочитав і відправився до губернатора.

Тутолмін прийняв доглядача, вислухав і співчутливо розвів руками: не винний, розпорядження надійшло від пана Савельева, відмінити його не може, не уповноважений відміняти накази 'поліції. Губернатор говорив неправду: він мав право відміняти розпорядження свого підлеглого але робити цього не бажав, навпаки, вважав, що давно пора припинити шкільні вольності, нехай би краще отроки частіше

відвідували церковні богослужіння — більше було б користі.

Спокійно вислухавши губернатора, Котляревський поспівчував панові Савельєву: "який же він близькозорий", і додав, що змушений, слідуючи розпорядженню, припинити спектаклі і в домі генерал-губернатора, бо, справді, чому в одному місці можна, а в іншому не дозволено, він дотримуватиметься інструкції до кінця. Тутолмін зрозумів, що переборщив, не на жарт перелякався і своєю волею дозволив дати ще чотири спектаклі робочим людям із бондарного і шаповальського цехів, але не більше.

Довелось згодитись, і не тому, що Котляревський не надіявся добитися відміни рескрипту поліції, але була інша, по-своєму важлива причина: наближались зимові екзамени, і юним лицедіям належало зайнятись — і більш ретельно — латиною, російською словесністю, математикою, статистикою і багатьма іншими предметами, бо, як би там не було, хоч ти актор-лицедій, і навіть талановитий, але екзамени складати мусиш.

26

В турботах минали дні, місяці, роки. Тільки зрідка в хвилини відносного спокою він сідав до письмового столу. В одну ніч міг написати добрий десяток строф, а іноді й більше. А ранком, прокинувшись ні світ ні зоря, знову сідав до столу, переписував, як звичайно, все заново і складав у завітний картон. Хай полежить, говорив собі, прочахне. Так набралося більше півсотні строф для п'ятої пісні; до картону він звертався раз у два-три тижні, щоб, перечитавши, виправити строфу, рядок, слово.

В той рік такі години були рідкістю, Іван Петрович більше свого часу віддавав пансіонові. Готувався новий випуск, і, звичайно, хотілось, щоб на екзаменах його вихованці були не останніми, у всякому разі, не гірші від інших.

Минула зима. Весняні барви освіжили місто, зробили його молодшим. Незвичайно широко того року розлилась Ворскла, її притоки — Полтавка і Рогізна — весело і шумно несли свої води, падаючи з крутих схилів, скочувались в байраки, омиваючи могутнє коріння старих дубів і кленів.

Хороші вісті прийшли з весною. Неприятель розбитий до решти і викинутий за межі рідної землі. Гауптквартира російської армії перенесена нині в німецьке місто Дрезден.

Кінець учбового року, зрозуміло, додав клопоту. Як не старався Іван Петрович і підпряжений до цього Діонісій допомогти відстаючим, а всім у пригоді стати не зміг, іноді опускалися руки, не вистачало сил. Особливо важко допомагати тим, хто уникав такої допомоги. Подібне трапилось з Остроградським. Відставши з латини, він схопив три одиниці в кілька днів. Назрівав скандал.

Одного разу, зіткнувшись з Котляревським в учительській, латиніст не без злої радості повідомив:

— Вашому лицедію, мосьпане, ще один кілок виставив. Так, так, Остроградському. Пахне, одначе, неприємностями. Подумайте на дозвіллі...

Попередження латиніста прозвучало загрозою відомстити за власні прорахунки не тільки гімназисту (йому-то в першу чергу), але й доглядачеві. Як же? Обіцяв

привселюдно підтягнути вихованця, йому повірили, а він що? Надій не виправдав, нічого путнього не вийшло, юний лицедій не встигає, як і не встигав.

І все-таки не вірилрсь, що Квятковський здібний на підлість, адже Михайло з інших предметів не останній. Найближчі дні підтвердили: латиніст слів на вітер не кидає.

Учительська рада, проваджувана з року в рік за місяць до екзаменів, протікала порівняно спокійно, поки доповідали математик Єфремов, історик, географ і статистик Рождественський, учитель російської словесності Бутков, німецької і французької мов Вельцин, Сплітстессер... Але ось дійшла черга Квятковського, йому чомусь далислово останньому, після законоучителя.

Павло Федорович спочатку мимрив собі під ніс, переконував — вкотре! — що латинь — предмет майже головний що без нього на поріг університету і не потикайся, говорив неголосно, довго і нудно, вичитував прізвища вихованців, розповідав, як хто з них займався у минулому півріччі і що можна чекати на річному екзамені від кожного. Та ось він назвав прізвище Остроградського — і обличчя латиніста мимохіть спотворилось, пішло бурими плямами:

— Цей, з дозволу сказати, гімназист, можливо, і буде знаменитим лицедієм, але латинь — мову древніх римлян — він не знає і, думаю, ніколи не знатиме, поелику уроків не вчить, класи відвідує рідко, одержав три одиниці в останній тиждень. Я, панове, більше терпіти не можу. Я попереджував, але мене не слухали. Тепер — результат. — Квятковський вже не кричав, говорив тихим, стомленим голосом. — В університет його і на поріг не пустять. Та що — університет! Я його з гімназії не випущу...

Латиніст був правий; Училищний комітет у Харкові виробив і розіслав всім гімназіям циркуляр "для неухильного керівництва", в ньому вказувалось, що без глибокого знання латинської мови нічого й думати про закінчення гімназії і вступ у Харківський, нещодавно заснований Каразіним, університет, в якому, на зразок деяких європейських університетів, більшість предметів читалась латинською мовою. Ось чому такого виняткового значення надавалось викладанню мови древніх римлян в гімназіях.

— Я нарешті вимагаю виключення цього... лицедія! — закінчив Квятковський. Червоний, з розсипаним на лобі волоссям, він був невпізнанний. — Бо все одно я його не випущу з гімназії!..

Він сказав "лицедія" — і на лицях всіх присутніх з'явились усмішки: згадалась гра Михайла в ролі Митрофана, разюче вміння підлітка входити в роль, передавати тупість, лінощі і невігластво панича, але усмішки зразу ж і зів'яли — латиніст був правий: без знання латини його неможливо випустити з гімназії, а це неприємність не тільки гімназисту, але й директору (пиши пояснення в училищний комітет), зрозуміло, учителю радості теж ніякої. Отож, чи не простіше, щоб менше було клопоту потім, виключити вихованця зараз, до початку екзаменів?

Мовчання затягувалось. Огнєв не поспішав, нехай рада подумає, часу на роздуми досить, не завтра ще екзамени.

— Прошу, панове, висловитись, — запросив до розмови учителів Огнєв.

— А що говорити? — Законоучитель поглянув на директора, торкнувся хреста, що з'їхав набік, і додав: — Оний вихованець і закон божий знає слабо.

— Але ж знає? — Гострий ніс Єфремова клюнув у бік попа.

— Знає, та не відмінно.

Єфремов чмихнув мало не в обличчя отцю Георгію:

— А хто, скажіть, знає на відмінно? Може ви... самі?

— Одначе, мосьпане...

— Саме так, ваше преподобіє, — відрізав Єфремов. Насмішкуватий, він не терпів у мові законоучителя гладеньких слів, які потім обертались проти того чи того вихованця. — Ось так, — продовжував математик ще різкіше, відчуваючи на собі співчутливі погляди колег. — Вам не сором говорить таке? "Не відмінно"! Та хто знає свій предмет так, щоб смів сказати — відмінно?.. А Остроградський — хай буде вам відомо — математик. Справжній. Чи ви це внаєте?

— Не знаю і знати не хочу, бо головне — латина і закон божий. Го-лов-не! — Відрізав піп і надувся, як індик.

— Що ви пропонуєте? — спитав Огнєв математика. Єфремов швидко загорявся, але швидко і згасав. Він недоумкувате погля.нув на директора, ніби раптом став перед стіною.

— Коли б знати... Але, повторюю, математик...

— Він не знає латини, мосьпане, а це важливіше, ніж ваша математика, — заговорив Квятковський, — а тому я пропоную...

— Почекайте, — перебив латиніста Бутков, — не так швидко... І не так різко. — Він почервонів, розуміючи слабість своєї сентенції, яка, по суті, нічого не значила.

— Виключить, поки... не пізно, — твердив Квятковський.

— Одсікти, — прогув, віддихавшись від недавнього нападу Єфремова, піп, — яко сказано: те, що заважає, повинно бути одсічено. Іншим — в науку.

В кабінеті запала напружена тиша. Чути було, як б'ється об скло у вікні зальотний джміль; розпустивши зелене листя, крізь яке проглядало травневе сонце, тяглась до вікна яблунева гілка; простукала вулицею окованим ходом швидка прольотка. Але ніщо не могло відволікти уваги присутніх у кабінеті від питання: як бути? Виключить Остроградського, послухати латиніста, чи залишити, прислухавшись до слів математика, який твердить, що Михайло — математик, справжній, а не який-небудь? Як же бути? І латину треба знати, не можна без цього. Хто ж візьме на себе сміливість сказати останнє слово? Ось-ось це слово скаже Огнєв — і Михайло опиниться поза стінами гімназії, в цьому вже нема сумніву, бо статський радник — людина м'яка, хоч видає з себе іншого, крім того, його, мабуть, ніскільки не хвилює доля якогось Остроградського, він послухає латиніста і отця Георгія, і тоді все:

Михайло — не гімназист... Отже, знову слово за ним, доглядачем, бо ніхто нічого не скаже, ніхто не хоче брати на себе відповідальність...

Майже всі, за виключенням отця Георгія і того ж латиніста, з цікавістю чекали, що скаже доглядач; минулого разу він одстоював Михайла, не може, отже, промовчати і

зараз. Котляревський стояв перед радою врівноважений, тільки очі — чорні, уважні — говорили, як він хвилюється.

— Змушений знову не погодитись з шановним Павлом Федоровичем, — сказав і ледь схилив голову в бік Квятковського. — Михайла Остроградського ми всі добре знаємо, він працьовитий, шанобливий до старших, встигає, крім математики, і в фізиці, природничій історії, статистиці, в законі божім теж не відстає, не пасе задніх і з інших предметів. Ось з латиною у нього нелади, причому давні, застарілі, я б сказав. Де ж причина? Хто винен? Насамперед, він сам, але, пробачте мені, Павле Федоровичу, і ви теж не без провини в цьому, і ви приклали свою руку, щоб Михайло не знав латини. Я говорив і повторюю: ви, пане учитель, навіть не пробуєте найти доріжку до серця вихованця, викладаєте по старій методі, тому-то у вас виникають історії, подібні до історії з Остроградським, а ще раніше — з Мокрицьким...

— Увільніть, наслухався, — скинувся Квятковський.

— Я вам не заважав, дозвольте і мені сказати... Я не збираюсь вчити вас. Я маю на оці методу викладання. Про це говорив і говоритиму... Але повернемось до суті справи. Винні не лише ви, винен і я. За клопотами прогледів гарного учня. А обіцяв підтягнути його. І все ж ще не пізно виправити справу... А коли одсічем його, як пропонує отець Георгій, — уклін в бік законоучителя, — то ще раз розпишемось, як це було вже не раз, у своїй слабості. Крім того — обставина не остання — не дамо можливості розвинути і далі математичних здібностей отрока.

— Аякже, нового Галілея втратимо, — кольнув Квятковський.

— Не стверджую, але й не відкидаю саме таку думку, — відповів доглядач, залишивши без уваги навмисну брутальність латиніста. — Щодо латини, то знати її Остроградський буде не гірше інших. За час, що лишився до екзаменів, коли дозволите, Іване Дмитровичу, я з ним попрацюю і маю надію підготувати його до перехідних екзаменів. А виключати... встигнемо.

— Пізно, — буркнув отець Георгій.

Квятковський мовчав: слова доглядача влучили не в брову, а, як кажуть, в око. Образливо й те, що відставний капітан, доглядач, людина без офіційної освіти, береться виправляти його, Квятковського, що закінчив Петербурзький університет, прорахунки.

— Чому ж це пізно, панотче? — спитав Рождественський. — Я цього не думаю.

Рождественськбго підтримали Єфремов і Бутков. Схвально кивали Сплітстессер і Вельцин. Вчитель малювання більше інших симпатизував доглядачеві, тому й дозволив собі зауважити, що коли Іван Петрович дає слово, то так і буде, він в цьому переконаний, бо — він так думає — в Полтаві ніхто краще Івана Петровича не знає латинської мови. Квятковський раптом заговорив, його ніби прорвало, накинувся з лайкою на Сплітстессера: чому той втручається не в свою справу, знав би своє креслення, а то що виходить? Куди кінь копитом, туди і рак з клішнею. Ця обставина здалась смішною, майже всі відчули її комізм: латиніст, який похвалявся близькістю до сім'ї учителя малювання, раптом накинувся не на Котляревського, а на безвинного Сплітстессера, що дозволив собі кинути єдину за час ради репліку.

Втрутився Огнєв. Попросив Квятковського заспокоїтись і додав, що, користуючись правом директора, пропозицію пана доглядача він вважає слушною і цілком прийнятною і, як директор гімназії, долю Остроградського віддає в руки останнього. Як відомо, латину пан доглядач справді знає добре, може, не гірше рідної мови, і допомогти вихованцю, як це робив вже не один раз, зуміє. Правда, лишилось мало часу, але спробувати треба. А щодо виключення, то ми з цим справді встигнемо.

— І взагалі, коли будемо виключати кожного, як рекомендував Павло Федорович, — кивок в бік латиніста, — то з ким залишимось? Ось так. А поки що — продовжим...

Для Івана Петровича настали нелегкі дні. Він розумів, що взяв на себе зовсім не прості зобов'язання, але не в його характері було відступати і при більш серйозних обставинах.

Ніхто не знав, про що говорив доглядач в той день, після учительської ради, з Остроградським, але одно стало достеменно відомо: Михайло, який плювався при одній згадці про латинь і Квятковського, віднині просиджує в кімнаті доглядача над підручником латинської мови щодня не менше чотирьох годин, а іноді і більше. Час від часу до нього зазирає сам Іван Петрович, постоїть біля Михайла, спитає, як ідуть справи, почитає разом з ним якийсь уривок, потім подивиться на його письмо, вкаже на якусь помилку, похвалить:

— А в тебе. Мишо, успіхи... Дивись, ще й Тараса обскачеш... І мене, мою сивину, не осоромиш...

Останні слова почув всюдисущий Діонісій, який теж часто заглядав в цю кімнату, а того разу; коли почув ці слова, зазирнув, думаючи, що доглядач вже пішов додому... "Похвались, ану — погляну", — іншим разом питав Діонісій. І Миша показував, що написав. Діонісій тільки усміхався, ховав усмішку. Коли чергував Капітонич, він теж заходив, щоб, чого доброго, Михайло не засів з арифметикою, а побільше читав латинь.

Так віднині і повелось: після уроків, повечерявши, Михайло відправлявся у кімнату доглядача, сідав у куточку за старим столом, принесеним для цього Капітоничем з підвалу, і приступав до уроків. Тут ніхто не заважав, він же любив працювати, щоб було тихо і ніхто не вертівся перед очима.

Не минуло відтак і тижня, як Остроградський почав вчити напам'ять вірші римських поетів, завчав нудні граматичні правила, а поскільки на пам'ять свою він не жалівся, то незабаром вивчив стільки сторінок підручника, скільки іншому і за півроку не встигнути.

Якось одного разу у своє чергування Діонісій за звичаєм зазирнув у спальню перевірити, чи всі вже в постелях. Прочинивши двері, побачив, на його погляд, непорядок: у дальньому кутку, біля свічки, закрившись розгорнутою великою книгою, сидів Остроградський. Чулось бурмотіння, яке, правда, нікому не заважало, у спальні всі спали. Все було як слід і все-таки Діонісій вважав, що Михайло порушує порядок, він підійшов і на мигах попросив загасити свічу і лягати... Остроградський похитав головою, тінь сторожко горбатилась на протилежній стіні:

— Не можу.

— Чому?

— Не прочитав ще.

— А що читаєш?

— Публія Вергілія Марона.

— Он як… А хто обіцяв уроків Квятковського Не вчити? — дозволив собі пожартувати Діонісій.

Глянувши спідлоба на чергового, Остроградський без тіні образи пояснив:

— Як ви не розумієте? То ж були уроки "апостола Павла", а нині мене вчить сам Іван Петрович. — Мишко відкусив кінчик нігтя на великому пальці і тихіше, щоб не розбудити когось із товаришів, додав: — Коли б ви хоч єдиний раз послухали, як Іван Петрович .розповідає, то й самі б сіли за підручник. — Поправив фітіль усвічці. А крім того, він за мене поручився…

Діоніс.ій, нічого більше не сказавши, тихенько, навшпиньках, вийшов із спальні. У дверях обернувся:

— Але ж не довго, спати треба.

— Добре, я не довго.

Десь у душі колишній семінарист, який знайшов своє покликання саме тут, у пансіоні, по-доброму позаздрив своєму начальству: чим Іван Петрович зумів полонити їх, їжакуватих, упертих, невгамовних отроків — не дітей вже і не юнаків ще?

Ніколи, скільки пам'ятав себе Діонісій, доглядач не підвищував голосу на вихованця, хоч іноді той і заслуговував, не сердився, у всякому разі, виду не показував, а вони слухають його, люблять, ніби рідного батька, з усякою справою біжать тільки до нього, з нетерпінням чекають із кожної поїздки, виглядають, коли запізнюється на службу. Його слово для них — святиня, все, що він просить чи наказує, вони зроблять, причому з радістю, ніби він обдарував їх чимось, попросивши виконати його прохання.

Ось Остроградського умовив: сидить нині і завчає напам'ять правила граматичні, носиться з тією латиною, як дурень з торбою, а тиждень тому не токмо дивитись, плюнуть на латинь не схотів би. Доглядач знайшов доріжку до його серця, і тепер — гляди ж ти! — без нагадування, навіть з охотою цей нелегкий горішок вчить римлян і сидить над ними, поки силою спати не вкладеш.

Мабуть, недаремно Іван Петрович поручився перед вчительською радою, перед директором — Остроградського переведуть-таки в старший клас, а Квятковського, як дізнається, родимець ухопить, і заслужено. В успіхах Остроградського знову ж таки винен доглядач, а сам про це він слова ніде не скаже, ніби так і мусить бути…

Хвала долі, що служити доводиться під началом пана капітана, три роки минули, як три дні. І все тому, що й він, раб-божий Діонісій, має серце, яке повниться теплом при одному імені доглядача, іноді здається: пішов би за нього у вогонь і воду — нехай би сказав… Спасибі дядькові, що влаштував його сюди, для цього ходив до самого Огнєва, просив, і той не відмовив.

27

Що б не трапилось, навіть при повній зайнятості, все одно після уроків Тарас

вмощувався десь у куточку, подалі від хлопців, зайнятих грою у "хлюста", і писав матінці.

Листів його у Золотоноші чекали. Та бувало — особливо взимку, коли завірюха завіє, або навесні, під час розливу річок та ручаїв, коли ні проїхати, ні пройти — пошта затримувалась. Хвилюючись від невідомості, Марія Василівна мало не щодня посилала до поштмейстера довідатись, чи доставили пошту, чи не потрібна поміч: може, коней підмінити чи фурмана прислати?

Коли ж хуртовина вщухала чи спадали паводкові води, пошта, нарешті, доставлялась, і з нею два, а то й три листи зразу. І всі від Тараса, з Полтави. В зв'язку з такою подією Золотоноша вступала в полосу свят, ніяким календарем не передбачених.

Увесь дім пані Семикоп ставав світлішим і просторішим. Вся челядь одержувала, ніби на Великдень, по добрій чарці горілки, а роботи, які б нагальні не були, у всьому маєтку відмінялися, всі прохання і скарги того ж дня задовольнялись. Перехожих, які випадково стукалися до двору пані Семикоп, запрошували на трапезу, ще й на дорогу давали: нехай і подорожні розділять з господинею дому душевну радість.

Тарас жалів матінку. В останні три роки вона часто хворіла і, захворівши, нікого, крім Софійки, своєї годованки, до себе не допускала, навіть управителя. Залишаючись з Софійкою наодинці, цілими днями читала своїх улюблених авторів і лікувалася цілющими травами, про які вичитала одного разу у старовинній фармакопеї, випадково знайденій у книгах, звалених у темній кімнаті поряд з бібліотекою покійного чоловіка.

Трави, однак, мало допомагали, і в один який-небудь весняний тихий ранок подавалась дорожня карета, і пані, у супроводі тієї ж Софійки, їхала на води, частіше в знаменитий Карлсбад.

Місяців два, а то й три її не було вдома. Все життя в маєтку завмирало, дім поринав у сонну тишу. А потім несподівано, без всякого попередження Марія Василівна поверталась надзвичайно жвава, весела і помолоділа. В перші кілька тижнів після повернення невтомно займалась господарством, під її доглядом весь будинок мили й чистили, сама, своєю рукою писала ділові папери, перевіряла рахунки, писала також і листи: сусідам, Тарасові в Полтаву, а також і випадковим знайомим.

Але все минає. Минає і гарний настрій. Якийсь час згодом діловий запал спадав, папери вже не цікавили. Закрившись, пані Семикоп знову багато читала, шукаючи забуття в чужих історіях. Та ніщо не задовольняло, в тому числі і книги, яких в бібліотеці золотоніської поміщиці, успадкованій, як і весь маєток, після смерті чоловіка, налічувалось кілька тисяч, і серед них велике зібрання кращих авторів того часу, причому не лише вітчизняних, але й французьких, англійських, німецьких, стародавніх греків і римлян.

В такі дні з особливим нетерпінням чекала листів з Полтави. Одержавши їх, нарешті багато разів перечитувала, за кожним словом шукала інший зміст, хоча розуміла: Тарас не буде хитрувати, і все ж непокоїла думка: а раптом захворів, простудився, лежить у гарячці, а писав для того, щоб її не тривожити, і, можливо, навіть під чиюсь підказку.

Про себе Тарас писав дуже мало: "живий-здоровий" — і все. А про товаришів та учителів — в кожному листі. Особливо часто згадував доглядача і його помічників. Спершу він, Тарас, побоювався Івана Петровича, а виявилось: він добрий, простий, без причини не зобидить. Коли потрібно, допоможе, порадить, як краще підготуватись до уроків, перевірить, чи вчасно і ситно поїв, в якому стані одежа і взуття. Коли хто захворів, лікаря покличе, сам ходить за хворим... "Ти б, матінко, сама його полюбила", — писав Тарас майже в кожному листі і пояснював чому: "В Полтаві нема людини, яка б не знала Івана Петровича. Він готовий всім допомогти, особливо бідному сироті чи скривдженому. До цього часу він одержує листи від вихованців, які тепер вже вчаться у військових школах, університетах, а один, Мокрицький, — його мали вигнати за погані успіхи з латині, а пан доглядач не дав — тепер в академії, в самому Санкт-Петербурзі, на живописця вчиться..."

В одному із листів Тарас писав щось зовсім незрозуміле: "Я, матінко, тепер лицедій, сиріч, на театрі граю, буду зображати стару поміщицю. Пан доглядач кожен вечір показує, як ходити по сцені та як сідати і грати. А п'єса дуже смішна. Коли в перший раз читали, мало не померли зо сміху, Миколка Ге так реготав, що в нього живіт два дні болів. Писати про все довго, а коли приїду, то розповім. Мені тут дуже добре, а за вами все одно нудьгую. Були бви тут поблизу, то приїхав би..."

Марія Василівна розхвилювалась: Тарас — лицедій? Цього не вистачало! А коли ж він вчиться? Проте сам Іван Дмитрович Огнєв в одному з листів на її запитання подякував за Тараса: "...відмінних знань отрок... і вихований. Дякую, матінко! З такими вихованцями працювати — горя не знати..."

Огнєв дякував, а вона думала: не за тією адресою подяка. Тільки колишній її учитель, а нині доглядач пансіону, заслужив її. Він приохотив Тараса до навчання, а от зараз ще й театром зацікавив, хлопець ніби вдруге народився, а то ж було нудився, місця собі не знаходив. Коли ж і чим зуміє вона довести учителеві свою вдячність?.. Вчини всевишній чудо і постав її на місце Тараса — не було б, здається, щасливішої в цілім світі людини. Але що зробиш — на цьому світі чудес не буває...

Не раз бралася писати йому самому і кожного разу відкладала. І все ж не втрималась, написала коротеньку листівку, всього кілька рядочків і послала з Тарасом. Подякувала за книгу — "ніде не могла дістати нове видання "Енеїди", жартома додала: "Чим це він, пан доглядач, хлопця її причарував? Майже все літо той говорив і розповідав тільки про пансіон та про нього, доглядача, вона, їй-богу, ревнувати почала".

Коли лист вже відправився, пожалкувала: для чого дозволила собі такий жарт? Щоправда, Іван Петрович все зрозуміє, і жарт теж, і, може, навіть прочитає дещо між рядками. А для чого це? Написаного, однак, як, між іншим, і пережитого, содіяного у свій час по молодості літ, не виправиш. Чи до жартів їй нині, господи?!

Але ж чому… не виправити? Сотні разів питалася у самої себе, а відповіді не знаходила. Тільки він, її учитель, міг допомогти, тобто відповісти, та де він нині? Далеко і навряд чи хоче її бачити.

Недавно одержала нове посланіє з Полтави. Тарас писав, що згадувана п'єса вже розіграна. Лицедійство, мабуть, всім сподобалось. Присутній був сам князь, він подарував кожному лицедію по срібному карбованцю, а в цехах полтавських майстрів — там теж ставили комедію — видали на брата по парі чобіт і сукна на мундир. "Тарас вже срібний карбованець, чоботи і мундир заробив, — сміялась Марія Василівна, читаючи листа Софійці. — Тепер-то нам легше жити буде".

Сміялась, а в душі була рада: серед інших і її вихованець, названий син, відзначений, навіть нагороджений. І все це — завдяки йому ж, Івану Петровичу.

Думати про нього не переставала всі ці роки, потай пишаючись знайомством з ним, і в той же час кожного разу докоряючи собі за нерішучість, дивне боягузтво, душевну млявість в ту давню пору. Інших не звинувачувала — ні дядечка, ні чоловіка, їх все одно вже нема, а вона зосталась, живе, і нема їй спокою.

Останній лист прийшов в середині травня. Тарас писав, що наближаються випускні екзамени, і тому він листів поки що не писатиме. Нового нічого нема: вдень — уроки, увечері — "зубрячка". "В пансіоні у нас зараз сумно, тому що Іван Петрович поїхав ще на початку травня. Казав його помічник Діонісій, що пана доглядача викликав сам князь і попросив негайно відправитись у німецьке місто Дрезден з пакетом у гауптквартиру російської армії. Нікого іншого для цієї поїздки чомусь не знайшли. Тепер ми всі його чекаємо — не дочекаємось..." І в кінці дописав:

"Іван Петрович наказав мені щодня пити теплий збитень, щоб кашель минув. Набридло, а п'ю, тому що Іван Петрович буде сердитись..."

Марія Василівна перечитала листа і мимохіть позаздрила доглядачеві: десь їде по незвіданих дорогах, ночує на незнайомих станціях між чужих людей, а його ждуть — не діждуться, нудьгують, виглядають, лічать дні і години, коли повернеться. Еге ж, коли ж він мусить повернутись? Виїхав з Полтави на початку місяця, тепер середина, отже, через тижнів два, не раніше, мабуть, буде в Полтаві.

Ніхто, та й вона сама не могла зрозуміти, що з нею діється. Закрившись, весь ранок просиділа в спальні, навіть управителя, який стукався до неї кілька разів, не впустила, веліла прогнати, передавши йому, що всілякі звіти, папери, рахунки дивитися не буде, і нехай забирається, якщо не бажає лишитися служби.

Після ранкового чаю, поданого їй у спальню, вийшла в сад. Довго стояла біля ставка, годувала лебедів з годівниці, навмисне влаштованої на березі, але не бачила їх самих, а лебеді торкались її ніг дзьобиками, щось ласкаво жебоніли. Софійка, лякаючись відчуженості паніматки, пробувала заговорити з нею, а Марія Василівна, мов не чула, настійно думала щось своє, нікого і нічого не помічаючи навкруг.

Прикажчик, молодий двірський мужик з "грамотіїв", чекав паніматку тут же, біля ставу, у нього було до неї діло, але підійти не зважувався і терпляче товкся з ноги на ногу. Але і його вона не помітила. Нагодувавши лебедів, пройшла в двох кроках від нього, дивилась так, ніби перед нею була не жива людина, а кущ або дерево.

Прогулюючись по саду і згадуючи лист Тараса, Марія Василівна біля альтанки спинилась, вражена здогадкою: що ж це таке? Як же вона не подумала? Не випадково

доглядач наказав Тарасові пити теплий збитень: хлопчик покашлює, виходить, простуджений, можливо, навіть і дуже, а нині лежить в лихоманці, біля нього нікого нема, а вона ось тут, жива і здорова. Чому ж вона стоїть? Чому нічого не робить?

Тут же пошукала — де люди? Покликала прикажчика, якого цього разу помітила. Той поспішно зігнувся в поклоні:

— Слухаю, ваша милість.

— Звели, щоб завтра ранком була готова карета.

— Їдете, ваша милість? — обережно кашлянув прикажчик, одвернувши вбік бородате з рожевими щоками обличчя.

— Тобі яке діло? Для чого екіпаж, коли не їхати? Не слухаючи, що він відповість, пройшла далі, прямо до відкритої веранди. Софія і прикажчик йшли услід.

Поминувши доріжку, простувала по траві, роса густо летіла з-під ніг, осипалась на широкий поділ її довгого оксамитового плаття; ковзнувши з плеча, майже по землі волочилась біла шовкова шаль. Марія Василівна поспішала, ніби вдома чекали її невідкладні справи. Вже на веранді гукнула прикажчикові, хоч він стояв тут-таки, на нижній приступці:

— Я передумала... Готуй карету негайно, виїжджаємо після сніданку.

Молодий прикажчик ще нижче схилив голову:

— Слухаю, пані.

Дорожню карету, запряжену четвериком, подали до головного під'їзду зразу ж, як було наказано, після сніданку. Софійка разом з покоївкою поспіхом зібрала баули і кошики.

Марія Василівна, стоячи в кареті, віддавала останні розпорядження прикажчикові, попередила, що вдома буде не раніше, як через тижнів два, а може, і три. Він уважно слухав, щоб все запам'ятати, і не осмілювався запитати, куди так спішно від'їздить паніматка, вона ж вважала, що нікому про те знати не слід. Тільки в кареті, ніби відповідаючи на німі запитання Софійки, сказала:

— До Тараса, в Полтаву, їдемо... Чує серце, захворів, лист тривожний.

— І справді, — підтакнула вихованка; на її блідому обличчі, у великих темних очах ні подиву, ні замішання: якщо пані наказала — то так і треба.

Марія Василівна, прихилившись до віконця, стежила за перелісками, що відпливали кудись убік від дороги, за хуторами, які приліпились під узгір'ям, придорожніми кущами і деревами, вже убраними ніжним, тремтливим на теплому вітрі, листям. Кілька разів, коли фурман — двірський дядько Грицько — намагався дати коням перепочинок і переводив їх на розмірений крок, вона стукала, щоб поспішав, не думав абияк тягтися. Не звертала уваги, кола важка карета хилилась на укосах, готова перекинутись. Вихованка мимохіть скрикувала, в очах крижанів острах, а паніматці хоч би що: потираючи забите місце, різким стуком у віконце нагадувала фурманові, щоб не оглядався на всі боки, а гнав швидше.

В Майорщині, першому селі після Золотоноші, належало години дві-три спочити, але Марія Василівна із карети не вийшла, дозволила лише погодувати коней і зажадала

негайно їхати далі. Незадоволений фурман бурчав у пишні вуса, обронив щось про ті кози, з якими люди, що при своєму розумі, на торг не поспішають, але заперечувати не посмів, нашвидку погодував коней, перевірив упряж і був готовий рушати.

Пізнім вечором карета вдови Семикоп зупинилась у Драбові біля приземкуватого, критого очеретом, будинку, що належав вдові поручика Більського — Серафимі Петрівні. На її чималому подвір'ї завжди знаходилось місце проїжджаючому. Для того, хто схотів би заночувати, була готова і окрема кімната, і склянка гарячого чаю, а для охочого — і лазня з парнею. Іншим разом Марія Василівна ні від чого не відмовилась би, тим більше, що поручиця доводилась їй старовинною приятелькою. Ще юною, живучи у покійного дядечка Голубовича, Маша не раз гостювала у молодої тітки Серафими, привозила їй якось список "Енеїди" і, живучи тут, траплялось, тижнями разом з нею переписувала той список, читала його довгими зимовими вечорами. Що стосується Софійки, то остання доводилась рідною племінницею пані Більській, зрозуміло, теж була б не проти побути хоч би один вечір зі своєю тіточкою, двоюрідними сестрами-близнятами. Але Марія Василівна, ледве карета вийшла з-під критих воріт і спинилась посеред двору, попередила фурмана, щоб не розраховував на нічліг, а про баню і говорити нічого, а тому, щоб не розпрягав, а дав би коням вівса, самі ж вони повечеряють чим бог послав, і — в дорогу, більш тривалий відпочинок — вона надіється — буде пізніше, на місці, коли приїдуть.

— Та я ще нічого, ваша милість, а от коні... — заїкнувся Грицько, але, зустрівши холодний погляд паніматки, безнадійно махнув рукою: мовляв, ваша воля, а моя хата скраю, і пішов відв'язувати мішок з вівсом, зняв і дерев'яне відерце, що бовталося в задку карети.

Серафима Петрівна — моложава і повна жінка — зраділа несподіваним гостям. Вона ще не вкладалась, але була вже в нічному очіпку і довгій сорочці. Побачивши, хто приїхав, вона тут же наказала куховарці, щоб разом з покоївкою підготували стіл, принесли сякі-такі закуски, трохи і вишневої наливки, і тернівки, і слив'янки, просила дорогих гостей хоч заночувати, коли не можна лишитись на тиждень-другий, давно ж не бачились, вона до смерті скучила за милою Марійкою — "ти ніскілечки не змінилась, тільки ледь схудла"; і племінницю хотілось пригостити, он її "кози-дівки" ледве не танцюють, нетерпеливиться їм обцілувати дорогеньку сестрицю. Марія Василівна була невмолимою, пояснила, що цього разу не можна лишитись навіть на одну ніч, бо вкрай необхідно — сказала, не моргнувши оком, — якомога швидше бути в Полтаві. Для чого? Та ось наснилось минулої ночі, що чекають її там, погано начебто з Тарасом. Можливо, це комусь здасться дивним, але що зміниш, мила тітонько? Всі ми раби своїх звичок і примх.

Закусивши, трохи індичатиною з досить приперченою підливою і пирогом з яблуками та пухкими пампушками, Марія Василівна попрощалась з гостинною поручицею, тричі повторивши обіцянку на зворотному шляху погостювати побільше і відбула — від'їхала, незважаючи на глупу ніч, на Пирятин.

У тих краях травневі ночі, напоєні свіжістю, весняними пахощами, напрочуд гарні.

О такій порі у природі все дихає: тиха береза край дороги, кущ калини за високим тином, огорнутий нічним туманом бузок, і сама земля, неохватна і тепла.

Одноманітне погойдування карети навіває солодкий сон, і хоч щоразу прокидаєшся, проте, небагато минає часу — і знову злипаються повіки, і голова хилиться до грудей, Марію Василівну ж сон обходив. Прокидаючись після кожного поштовху на вибоїнах, Софійка бачила: пані, як і раніше, і годину, і дві тому, сидить біля віконця, притулившись щокою до холодного скла, довго, ніби прощається, проводжає — поки і видно — вітряки-лелеки поблизу кожного хутора, прислухається до тихого порипування їх крил, що тут же і пропадав, як наполоханий крик птаха вночі. Софійка чула, як пані зітхає, шепоче щось, але спитати, що і до чого, побоювалась.

Тривожно вихованці, неспокійно: про віщо думає, для чого так поспішає паніматка? Невже через Тараса? Рік майже мовчала і раптом — поїхала. Серце говорить: ні, щось інше тягне її в дорогу, в ніч, і вона їде, поспішає, без сну і відпочинку.

Місячне сяйво на мить освітлює обличчя Марії Василівни — таке ж, як і рік тому, і п'ять — строгої, ніби застиглої краси, кожна риса виточена, і ніс, і підборіддя, невелике, як у дитини, і невисоке, в дрібних, майже непомітних зморшках чоло, пишне волосся над ним, сірі, а іноді неначе голубі очі — все в ній гарне, і все, ніби застигле, без світла, що зігріває душу. І ще Софійці видно, яке воно стомлене, це обличчя, і як глибоко врізалися тіні під очима.

В Пирятин дістались на світанку. Тут відпочивали до полудня і, попрощавшись із знайомим доглядачем станції і його доброю, старенькою вже дружиною, виїхали на широкий, добре накатаний тракт на Полтаву.

Марія Василівна ніби трохи заспокоїлась, та все одно час від часу стукала у віконце: "Гони, Грицько, гони, чого задрімав?" Фурман наполохано стріпував головою, підбирав віжки і замахувався батогом: "Ану ви, господи!.." Коні бігли і бігли, пофоркуючи і покручуючи головами, а в стороні від тракту пропливали сірі розірвані хмари, услід за ними — одинокі верби, сумні поля, а на самому небокраї — зграйки хаток — то хутірець, то сільце, серпанком вставали ліси на тім краю, щезали за степовими могилами. Назустріч котилось червоне, здається, розрізане навпіл, сонце. Грицько поглядав вже: чи не видно, на щастя, придорожньої корчми, чи не час спинитись на відпочинок, щоб і коней попоїти, і собі промочити горлянку, а то пилюка забиває подих, ніби сто чортів разом всілися всередині грудей і деруть, деруть. Але паніматка ні пари з вуст, мовчить і мовчить, і фурман не сміє питати, коли ж накаже спинитись.

28

Кожна зайва година, прожита на поштовій станції, — пропаща, користі від безцільного сидіння ніякої, а дома, певно, його чекають; матінка всі очі прогледіла, кожну годину відлічує, вихованцям він зараз теж потрібен — екзамени ж почались, а у декого закінчуються, в пансіоні, мабуть, вже і не топлять, хоча ще й холоднувато, весняні простудні хвороби найпідступніші. А годують чим? Певно, куліш та каша, а саме зараз, коли екзамени, треба б дітей підгодовувати як слід.

Діти... їх думки, настрої, уподобання не вгадаєш, вони абсолютно різні. Є між вихованців вигадники, витівники, від їх вигадок у доглядача часто голова болить і сон не приходить зимовими ночами, але одно він твердо знав: не міг без тих вигадників уявити життя, їх турботами, радощами жив, їх болі були і його болями. Тому і поспішав, зайвої хвилини на станціях не сидів.

Та що робити, коли нема свіжих коней? Хочеш не хочеш, а сиди, брате Іване, сиди і чекай, коли будуть. Згинаючись у поклоні, доглядач станції Пирятин божився і клявся, що коні до ранку обов'язково будуть, до того ж найкращі, не коні — вогонь, а поки що — нехай пан капітан відпочине з дороги. Нічого не лишалось, як нудитись нескінченно довгу, нехай і травневу, ніч. Чекав світанку, як спасіння, і знову — вкотре! — повертався в думках до своєї подорожі.

Ось приїде і буде що розповісти друзям, немало ж надивився у чужих землях на башти без ліку, з флюгерами і без оних, кам'яні мости, ратуші у стилі наймоднішого нині барокко. На вулицях німецьких городків щоразу в око впадала сіра і майже одного крою одежа, важкі, як єгипетські піраміди, трикутні капелюхи, пишні парики, бачив, як добре вгодовані конячки котили у м'яких зручних фаетонах вгодованих бюргерів і таких же дебелих, як і чоловіки, жінок. Мимохіть порівнював розорені села і міста на батьківщині, і зовсім незачеплені — в Німеччині, иеначе і не різав їх чорний плуг війни, не торкався стрижених під лінійку газонів і затишних, відгороджених від всього світу кам'яних двориків.

У Дрезден, подолавши сотні верст вдвічі швидше можливого, прибув якраз у неділю. Біля кірх товпились свят ково одягнені дрезденці, чинно прогулювались цілими сім'ями. В гауптквартирі російської армії черговий офіцер У чині штабс-капітана, дізнавшись, з чим прибув посланець, сказав, що військового міністра сьогодні не буде, оскільки "їх сіятельство" зайняті на рауті, влаштованому в зв'язку з прибуттям іменитого гостя із дружньої держави. Штабс-капітан не сказав, звідки прибув гість, та це мало цікавило посланця, зобов'язаний був вручити іменний пакет міністру негайно, решта його не торкалась. Офіцер виявився досить розсудливим: нічого, на його думку, особливого не трапиться, якщо і завтра вручити той самий пакет, а поки що капітан може відпочити на його, чергового, квартирі, бо після такої дороги відпочинок не завадить.

Спав як убитий, а ранком, нашвидку прибравшись, випивши чашку блідого, як безхмарне небо над Дрезденом, кофею, поданого молодою німкенею-господинею, був у гауптквартирі.

Годиною пізніше Аракчеев прийняв доглядача Полтавського пансіону, особистого посланця Лобанова-Ростовського.

Не встаючи із-за величезного столу, якийсь несвіжий, м'ятий, із плоским, грубо обтесаним обличчям, граф розірвав пакет. Котляревський терпляче чекав розпоряджень їх сіятельство, однак, не поспішали. Чітко постукував годинник у приймальній. В сусідніх кімнатах хтось ходив, але так тихо, ніби не торкався підлоги, не чути було вулиці.

Нарешті послання прочитано. Кілька хвилин помовчавши, не змінюючи тону, не повертаючи голови із зализаним волоссям, граф надтріснутим голосом попросив передати "його другові", тобто князю Лобанову-Ростовському, високу вдячність, він же, Аракчеев, сьогодні ж передасть вміст пакета "своєму повелителеві", що, мабуть, означало — самому цареві. Затим граф, ніби вперше побачив перед собою офіцера — немолодого, з сивуватими скронями, але з бездоганною виправкою і зовсім позбавленого улесливості, що зустрічалось серед відвідувачів графських не так часто, і тому, як видно, це вразило. Зазирнувши у папір, що лежав перед ним, спитав:

— Довго їхали?

— Майже два тижні, ваше сіятельство.

— Похвально... А де служите?

— В пансіоні при Полтавській гімназії. Доглядач при оному.

— А мундир?..

— Ваше сіятельство зволили спитати, чому ношу його?.. Відставлений з правом носіння мундира.

— Орден за що?

— Брав участь у Південній кампанії вісімсот шостого року.

Граф знову задумався, певно, не зразу і не все доходило до його свідомості. В подібнім випадку, мабуть, не зайвим було сказати щось таке, аби відзначити старання офіцера, який, без сумніву, заслужив добре слово, але капітан поводив себе надто вільно, незалежно, а це вже починало дратувати. І тому граф не знайшов можливим висловити якось своє благовоління.

Даючи зрозуміти, що аудієнція закінчена, пан міністр ще раз сказав, що відповіді ніякої не буде, на словах просив передати вдячність князеві за всі турботи, а він, капітан, якщо бажає лишитись, щоб подивитись місто, може затриматись кілька днів, до речі, тут нині ярмарок відкрився, таких на Русі, далебі, не побачиш...

Котляревський вийшов від графа зі змішаним почуттям здивування і гіркоти: невже він говорив з військовим міністром? Де, в якій країні зустрінеш у такому високому ранзі настільки обмежену людину? Мучило ще й інше: чи варто було посилати його, давно вже не військового, з такою незначною справою? Відвезти пакета міг кожний військовий і молодший віком. Проте князь, мабуть, вважає, що, зробивши його своїм посланцем, удостоїв високої честі. Це не стільки гірко, як смішно, і, отже, треба від душі посміятись і не впадати у відчай.

Від нічого робити — день лишався вільним, бо екіпаж з Дрездена відправлявся лише завтра ранком — пішов на ярмарок, і не пожалів: ярмарок вразив його незвичайністю, щоправда, про деякі речі він чув і раніше, тепер міг все побачити на власні очі.

Збоку від центру головної площі розташувався театр мандрівних акторів — такі були й на Русі, заїжджали і до Полтави, і теж в ярмаркові дні; такий же, як всюди, намет, оточений критими фургонами, в якому і давались вистави. Трохи оддалік, праворуч, на зеленій галявці, розмістився ляльковий театр, у такому ж наметі, з

такими ж фургонами поблизу. До цього театру йшло чимало вгодованих мутерхен [17] з дітьми.

Вперше в житті дивився китайські тіндалі, на високому помості, що нагадувало лобне місце поблизу московського Кремля, публіку розважали фехтувальники, які чомусь у дні окупації їх земель військами Буонапарте мистецтво своє призабули. На подібному помості напроти змагались акробати і чоловіки-богатирі, останніх час від часу змінювали жінки, вони користувались особливою увагою захопленої публіки. На ярмарку можна було бачити ненажер, які змагались, хто більше з'їсть; людей незвичайно високого зросту і карликів, поглинателів шпаг, вчених ведмедів, папуг, які вміли говорити: повторювати кілька завчених слів.

Несподівано опинився перед фокусниками, біля входу — як говорив напис — у кабінет жахів. Зазивали настирливо запрошували подивитись їхнє мистецтво, обіцяючи досі ніким не звідані гострі відчуття. Вони не відпускали, кроку не давали ступити, мало поли не відривали, і довелося ризикнути талером. Перед маленьким екраном в темному приміщенні якась молода жінка повільно роздягалась; залишившись в одному пеньюарі, кокетливо вигнула дебелі стегна і сказала: "Алес... Нох айн талер" [18] — і вийшла геть. Таких шарлатанів на Русі відшмагали б батогами і вигнали а ярмарку, а тут відвідувачі — товсті, в капелюхах і циліндрах бюргери — весело реготали і кидали до скриньки нові талери.

Сподобались воскові фігури, вони були настільки майстерно подані, що здавалися живими. Мав нагоду і повеселитись, слухаючи, як ревно вихваляли самих, себе зубодери, вони ж і окулісти.

Привернули увагу книжкові лавки, вони займали цілий ряд, зразу ж за мануфактурою і східними прянощами. Яких тільки книг тут не було! Одну книгу можна було легко сховати в кулаці, а іншу і не підняти. Він бачив книги, присвячені різним наукам, причому на багатьох мовах. Були б зайві гроші, взяв би побільше, але змушений був обмежитися лише новим виданням Шіллера і книгою, яка належала перу Гете.

Надивившись всякої всячини, вже зібрався йти, коли раптом під стіною старої крамниці загледів інваліда — без обох ніг; сидів він біля килимка, на якому розклав різні сувенірні дрібнички, мабуть, виготовлені ним самим: коники, дівча під казкову Лореляй з синіми очима і золотими кісками, ведмедики, кізки, птахи, і все це було зроблено з дерева, корінців, пучечків соломи, якихось клаптиків матерії, просто, але так гарно, що мимохіть привертало увагу. Біля килимка зібрався чималий гурт цікавих.

Котляревському кинувся у вічі розірваний на лікті мундир, худа шия, що випирала із несвіжого комірця, глибоко врізані зморшки на землистих щоках і подумав: мабуть, всі на світі інваліди схожі між собою; німець чимось нагадував старого знайомого полтавчанина — відставного солдата, інваліда турецької війни, що прослужив в армії понад двадцять років, і ще служив би, коли б не був поранений. Тепер сторожує біля лавок купців Алексєєвих у гостиному ряду в дощ і спеку, в сніг і град. І хто зна, чи є притулок у старого.

Відчувши погляд, німець підвів голову:

— Вас волен зі, гер гауптман? [19]

Він не міг стояти тут більше. Поспішаючи, видобув з кишені кілька монет і поклав на килимок.

Як в тумані, чулись голоси: інвалід просив пана офіцера взяти що-небудь на згадку, покупці — в париках і капелюхах — щось говорили і теж здивовано, нічого не розуміючи, дивилися услід диваку — російському офіцерові…

Ранком другого дня покинув Дрезден, по-дружньому попрощався з черговим офіцером штабу, який дав притулок на своїй квартирі.

За містом, на широкому тракті, довго дивився, як тануть у ранковому мареві кірхи, стіни фортеці, все місто, а потім відійшли назад і пригірки, і вітряки на них, вочевидь схожі на полтавські, що біля Київського в'їзду.

Згадавши Полтаву, гостро відчув, як знудьгувався за нею, тихою і затишною, за своїми пенатами, і здається, роки не бачив рідного обличчя матері…

Стоячи тепер біля настіж розкритого вікна, згадуючи день за днем свою подорож у німецьку землю, подумав, який, справді, широкий світ і як мало знають про нього люди; живучи за високими парканами, не підозрюють, їцо діється за ними, і світ від того здається їм тісним, вузьким, як небо в цьому віконці. Знаючи якусь дещицю про інші краї, люди без сумніву більше любили б і рідну землю, дорожчої від якої немає в світі…

У двері обережно постукали. Ввійшов доглядач станції:

— Екіпаж готовий, ваше благородіє.

— Дякую! Я теж готовий.

Дорогу, цього разу по давно і добре знайомих місцях, оживляв зустрічний поштовий диліжанс, одинокий ходок, якого, здається, бачив раніше десь під Полтавою, — така ж сіра свитина, важкий мішок за плечима, ціпок, постоли, — або і чумацька валка. Щоправда, зустрічі такі були рідкими, і все-таки, кожна нова хвилина наближала його до Полтави.

29

Минуло ще чотири дні швидкої їзди — і княжий посланець загледів нарешті околиці міста, примітив здалеку Київський в'їзд, і радісно закалатало серце: вдома! вдома! вдома!..

Як виявилось, його чекали біля самого в'їзду. Поруч зі знайомим будочником стояв чиновник губернської канцелярії. Він підійшов, ледь карета проїхала під високо піднятим шлагбаумом.

— Зі щасливим поверненням, ваше благородіє, — торкнувся капелюха. — Чекаємо вас уже три дні.

— Трапилось що?

— Нічого особливого… Наказано лише вас зустріти і тієї ж миті доповісти їх сіятельству. Справляться зволили кожного дня про вас. Чекають.

Все зрозуміло: князь хоче знати, що передало йому високе начальство, як оцінили

його, генерал-губернатора, старання. Ну що ж, він готовий доповісти про поїздку.

Доповідь була короткою. Передав князеві вдячність військового міністра за доставлене послання, крім того, Аракчеєв обіцяв доповісти про все самому цареві, а що той скаже, як оцінить службу генерал-губернатора, покаже час. Коротко розповів, що бачив і як був прийнятий у Дрездені.

Князь лишився задоволений доповіддю і, подякувавши доглядачеві за вдало виконану місію, зразу і відпустив. Прощаючись, сказав:

— Мав задоволення переконатись: чекають на вас у пансіоні. Не побачившись з вами, вихованці не виїжджають на літні вакації. Так що поспішіть... — Князь йшов поруч з Котляревським по широкому м'якому килиму, майже такий же високий, як і капітан. Серед кабінету спинився: — Потім, можливо, ще раз попрошу вас виконати одне доручення.

— Знову в дорогу, ваше сіятельство?

— Так. Але... не в Дрезден, ближче — в столицю. Та це ще не завтра. Пізніше...

Князь дотримав свого слова. В листопаді того ж 1813 року Котляревський відправився з новим дорученням князя в Північну Пальміру. Виконавши його, мав щасливу можливість зустрітися зі своїми петербурзькими друзями. Насамперед побував у Миколи Гнєдича і витирав радісні сльози, слухаючи нові глави з його перекладу Гомерової поеми, і той радів, почувши, що Іван Петрович працює над п'ятою піснею "Енеїди". Не могли наговоритись, надивитись один на одного. Потім відправились до Крилова.

Це був вечір, який ніколи потім не забувався. Майже всю ніч провели у великого байкаря. А світанком Котляревський ніс з собою "Підщипу"; Крилов не відмовив, коли попросив, дозволив навіть повністю переписати, і Котляревський справді переписав її і повіз з собою, щоб пізніше поставити у шкільному театрі. Але це — пізніше...

А поки що він поспішав. Біг через все місто, щоб побачитися з матір'ю, припасти до її руки, відпочити після дороги. Та не відпочивалось, не сиділось вдома. Тягло до дітей, в пансіон.

І як здивувався, коли зустрів їх майже всіх на Пробойній. Почувши, що доглядач вже приїхав, вони самі пішли йому назустріч:

Тут, біля собору, вони й зустріли його. Оточили щільним кільцем, тяглися до нього, щоб бути ближче, стати поруч.

— Пустіть мене, — просив наймолодший — Петрусь Марченко, учень повітового училища, а старші затримували, не давали пройти ближче.

Іван Петрович сам підійшов до нього, взяв за руку:

— Підем...

Хлопчик радісно засвітився, озирнувся на товаришів, які не могли не позаздрити щасливцеві.

Протиснутись до Івана Петровича міг далеко не кожний, але Михайла Остроградського ніхто затримати не зумів, злегка відсунувши декого плечем, опинився в одному кроці від доглядача. Червоніючи, що було зовсім не в його характері —

розсудливому, спокійному і навіть трохи флегматичному, — він, замість привітання, сказав:

— Так що, латинь одолів і похвальне слово пана директора заслужив… одним словом, умучив. Доглядач щиро зрадів:

— Молодець! Я так і думав, був певен, що ти її… умучиш, окаянну, чого б це тобі не коштувало…

Весело, від душі сміялись вихованці з жарту пана доглядача, їхнього Івана Петровича, і він разом з ними, підштовхували один одного, хтось недвозначно піддав під бік зніяковілого Острогradського.

— А що таке?

— А щоб не хвалився!

Йшли всі разом, то забігаючи наперед, то відстаючи. Вулиці їм здавалися тіснуваті, тому дехто перейшов на мостову, інші тислися до парканів, зустрічні — чиновники, військові, міщанки — спинялись, щоб подивитись незвичну процесію. Хтось із старших вихованців спитав, як їздилось, що він бачив у далекому місті Дрездені.

— Ось зберемось і побесідуєм, а поки що часу у нас малувато. Адже не всі ще здали екзамени?

— Здамо!

— Умучимо! — кричали, перебиваючи один одного; вся вулиця, пропахла бузком, дзвеніла окриками і сміхом.

Ніхто із зустрічних не дивувався толокнечі на тротуарах і мостовій: і раніше, бувало, відставний капітан водив вихованців пансіону на прогулянки по місту, на фортечні вали, що оточували Полтаву, до Хрестовоздвиженського монастиря, на міські виїзди, на Ворсклу, на місце боїв зі шведами…

Вже підходячи до пансіону, Іван Петрович звернув увагу, що серед вихованців немає Тараса, і подумав: певно до цього часу не вихворівся, нездужає. Перед від'їздом, помітивши, що Тарас покашлює, попросив його кілька днів із дому не виходити, положив окремо від інших у своїй кімнаті, просив пити тільки теплий збитень, поки не щезне кахикавка. Мабуть, не все минуло, бо, без сумніву, був би тут, з усіма.

— А що з Тарасом? — спитав Острогradського, що йшов поруч. — Чому не бачу його?

— До нього хтось приїхав.

— А здоров'я ж як?

— Лежав трохи, а пан Сплітстессер забрав його до себе додому і лікаря покликав… Та йому вже краще, я бачив його, вчора бачив… Вас питав, чи не приїхали… Може, завтра у класи прийде.

Іван Петрович не довго затримувався в пансіоні, переговорив з помічниками, обійшов спальні, якусь часину побув . на кухні у Насті, і зразу ж пішов. Треба було побачити Тараса, а потім і до лікаря піти: може, потрібні якісь додаткові засоби, ліки.

В останній час Тарас став ріднішим, ніж в перші місяці, хоч до всіх він ставився однаково, всі йому були близькі і дорогі. І все ж до Прокоповича ставлення було іншим.

Тарас нагадував давно минуле, навіки поховане. Тарасом звався і томарівський козачок, улюблений учень, замордований паничем. Не признавався собі, але Тарас був дорогий ще й тим, що став приймаком Марії Голубович, тепер вдови Семикоп; хлопець ніс з собою відбите нею світло, її очі спинялись на ньому, руки торкались його обличчя.

Господи, яка дивна і чудна істота — людина: час, давно час забути все. Але нічого не забувалось. Минуло стільки , літ, життя зводило його з різними людьми (і цікавими теж), але тільки Марія лишалась перед його духовним зором, тільки її образ жив у серці…

Будинок Сплітстессера стояв на Мясницькій і вирізнявся серед інших високим дахом, великими світлими вікнами, новим ґанком.

Тарас побачив доглядача перший і кинувся з дому назустріч в легких, на босу ногу, чоботях, в одній, розхристаній на грудях, сорочці; схудле обличчя світилось радістю:

— Як довго вас не було! — І знову: — Дуже довго, учителю!

Тарас називав Котляревського учителем, бо для нього Іван Петрович був, насамперед, вчителем, батьком названим, називати ж доглядачем не міг, бо доглядачі, як розповідали товариші, були зовсім інші, у тих не було серця, розуму, душі.

— Що з тобою?

Котляревський взяв за плечі, пригорнув.

Тарас довірливо прихилився до шинелі:

— Нічого.

— Ще холодно, а ти ось так… Не бережешся.

— Мені вже добре. Кашель минув, і я б повернувся в пансіон, та не пускають. Але тепер, коли ви приїхали, я піду звідси.

— А хто ж не пускає?

— Хіба я не сказав?.. Мати. Три дні вже тут. Підемо, я ознайомлю, вона сама питала про вас. — Тарас хотів ще щось додати і запнувся, ніби злякавшись: надто дивним стало обличчя учителя — зблідло чи освітилось, та то була лиш мить одна, він рішуче ступив на першу сходину і через сіни — до кімнати.

30

Чекати довелось не довго. Іван Петрович не встиг озирнутися, як двері відхилились і ввійшла невисока середніх літ жінка у довгій темнш сукні і в накинутій на плечі мережаній світлій шалі.

Не міг повірити своїм очам. Невже вона? Боже мій! Так, це була Марія Голубович, тепер — Марія Василівна Семикоп. Нерівне стукало серце, а навколо кружляли стіл, самовар на ньому, високе свічадо в кутку, якась картина поповзла на стіні вниз, букет бузку в глечику гойднувся кілька разів на підвіконні.

— Драстуйте!

Вона простягла руки, він розкинув свої, і руки їх зустрілись. Знайшли один одного. І завмерли.

Перший порив, як крик новонародженого, потім і він, і вона, відчувши недоречність у присутності Тараса подібного кроку, справились з собою, у всякому разі, дивлячись

на них тепер, не можна було думати, що зустрілися після довгої розлуки колись дорогі один одному люди.

Марія запропонувала сісти, бо, далебі, і стіл чекає їх пильної уваги; він підсунув їй крісло, сам сів навпроти. Спокійно вуркотів самовар на полу, у його дзеркальних боках відбивались квадрати вікон, бронзове люстро, підвішене до стелі, високі жовті свічки в ньому.

На столі — чотири прибори; спостерігши це, Котляревський озирнувся: хто ж четвертий? Пані Сплітстессер поїхала з місяць тому гостювати у Миргород до своєї матері і ще, мабуть, не повернулася, а господар дому, певно, в гімназії. Тоді ж хто сяде до столу? Марія Василівна, помітивши запитливий погляд учителя, пояснила:

— Господар був таким добрим, що віддав нам на деякий час дві кімнати і цю залу, от ми — тобто я, моя вихованка Софія і Тарас — в них і живемо. Софійка після довгої дороги трохи нездужає, вона не вийде до столу. — Поглянула на Тараса, — може, б ти, любий, пішов до неї, бо одній їй журно, почитай, вона, либонь, любить слухати, коли ти читаєш...

Тарас слухняно підвівся з-за столу і, вклонившись, вийшов у сусідню кімнату.

Котляревський і Марія лишились самі.

Їй хотілось говорити і говорити, згадувати минуле, їхні заняття, свою переписку "Енеїди", прогулянки над Супоєм-рікою, вечори на сільському вигоні, безконечні бесіди в маєтку покійного дядечка. А ще хотілось розповісти, як жила ці роки, мріяла про зустріч з ним, своїм першим учителем. Не раз він приходив до неї у снах, осяяний сонцем, потім насувалась грозова хмара — і він щезав, а вона не знаходила собі місця: боялась, може, то не хмара, а якась небезпека нависала над ним. Щоб порятуватись від непогамовного-суму, хоч на часину втекти від нього, багато мандрувала, надіялася: в дорозі, в далині від місць, де пройшла юність, знайде спокій. Та це лише здавалось, бо ніщо не зникало, кожен прожитий день був з нею, ні на хвилину не полишав одну.

Нічого подібного, проте, не говорила, лише дивилась на нього і не могла надивитись. Бачила — не могла не бачити, — як він постарів, першим снігом вкрилися скроні, у чорне, колись густе волосся вплелися білі ниті... А обличчя майже не змінилось: той же тонкий ніс і тверде підборіддя, високе чоло, де-не-де помережане зморшками, смаглявість — все лишилось, і очі ті самі — уважні, добрі, з лукавинкою у глибині, правда, ледве помітною, але лукавинка була, вона знала її і раніше, і, ледве поглянувши на нього, зразу —побачила її, відшукала, як щось потаємне, тільки їй знайоме. Боже, вона віддала б усе, тільки б прихилити до себе, до грудей, своїх цю сивувату голову, а він... він нехай би поклав свої руки їй на плечі, як колись в останню їх зустріч, і здригнулась — адже він і цілував її у солоні, розпухлі від сліз, губи. На мить прикрила очі — так гостро відчула пружне тепле торкання. Та це лиш привиділось, вже нічого нема, вони тут самі, він ось — за столом, не зводить з неї очей, помітив її погляд і, ніби схаменувшись, посунув їй чашку:

— Скільки минуло літ? — спитав і сам відповів: — Більше сімнадцяти.

— Невже? А ви... ви ось не змінились. Такий, як був.

— Що ви!.. Час, Машенько, владний. Він назвав її по імені, як тоді, в пору юності, і вона почервоніла і, ледь кокетуючи, по-жіночому хитрувато спитала:

— А я змінилась?

Не поспішав відповісти, неквапно помішував у чашці запахущий, на липовім цвіті настояний чай.

— Ви мовчите?

Він ледь помітно усміхнувся, задумливо поглянув на її схудле, але ще свіже обличчя, на пишне волосся, заплетене, як колись, косою.

— Для мене — ні!.. Не змінилась. Проте хтозна.

Марія пораділа відповіді, і щось їй водночас не сподобалось, мимохіть підібрала губи, все такі ж пухлі, ледь випнуті, поправила шаль на плечах. Жоден рух її не сховався від уважного ока учителя. Він розумів: перед ним сиділа жінка, яка знала собі ціну, і до того ж неймовірно багата, що ні в чому собі нині не відмовляє.

Він не глухий, і живе не за тридев'ять земель від Золотоноші. Не раз доходили чутки і в Полтаву про вдову Семикопа, і Тарас іноді розповідав, як живеться йому у названої матері… Люди в маєтку пані Семикоп, як і в сусідніх селах, стогнуть від непосильної роботи на панщині, на свою "добру паніматку". Ким би він, колишній учитель, став, коли б доля привела його під один дах з нею? В кращому разі… нахлібником, яким можна поштуркувати, як кому заманеться. І, подумавши так, похолов.

Марія думала про інше. Вона прагнула зустрічі і нічого більше. Написала перша, а тепер і приїхала. Щоправда, був привід: тривога, посіяна листом сина. І, щоб розвіяти підозру вчителя, сказала про цей лист. І тут же додала, що вдячна йому за сина, її приймака. Незабаром він закінчить гімназію, поїде, щоб продовжити навчання, але ні Тарас, ні вона не забудуть, що він зробив для них.

Вона говорила про Тараса, а погляд говорив інше: їхала, тряслась по розбитих шляхах губернії насамперед заради нього, Івана Петровича. Всі ці роки пам'ятала лише його, учителя. І вона ніскільки не змінилась. Була заміжня, та хіба ж пан Семикоп став її чоловіком? Ніколи не був і не був би… Роки, правда, віддалили їх — учителя і його ученицю, — та хіба ж вони не зрозуміють один одного? Можливо, варто йому приїхати в Золотоношу, до неї? А як це зробити? Та й чи поїде він? Зважилась і спитала. А він, подумавши, відповів, з радістю приїхав би, та зараз не зможе: тривають екзамени, а після них мусить готувати пансіон до нового навчального року, треба побути і з матір'ю, вона все одна і одна, і… працювати час. Він не все зробив, що колись думав, конче нині потрібно закінчити. Пізніше — може, по осені — він і приїде…

Ні, думала, у нього хтось є, якась жінка, так одного разу їй говорили "добрі люди". А коли навіть так, то що ж тут дивного? Він — мужчина і нікому нічим не зобов'язаний, він, врешті, одинокий. Ах, про що вона думає? А ревність, як хробак, точила серце, не давала спокою. Хто ж вона, та щаслива?..

Їй стало раптом невимовне журно:

— Скільки років не бачились, а зустрілись — і нема про що говорити. Чи не дивно?

— Справедливо… Хоча, якщо подумати, жили ми в один і разом з тим не в один час. Хіба ж про все розкажеш, та зразу отак?

— Я знаю, як ви жили, — вирвалось у неї, в тоні прозвучав докір, і Котляревський це відчув. А вона продовжувала вже іншим тоном, м'яким, співчутливо:

— Набідувались, знаю. І все-таки жили ви гарно, а я, певно, погано. Безцільно роз'їжджала по світу, кидала на вітер чоловікові статки.

— Це теж… заняття. Світ бачити — що може бути цікавішим?

— Жартуєте?

— Що ви! І не думайте про це. Мені теж невесело, як і вам, повірте…. Але що зробиш? Є речі, які сильніші від нас.

— Не вірю! Не може бути! — Майже крикнула, і тихіше, близько нахилившись до нього: — А ви спробуйте. Спробуйте! — Стискуючи перед собою руки, стишуючи тим самим шумне дихання, що розпирало груди, заговорила ще тихіше: — Іване Петровичу, дорогий мій! Повірте, я всі ці роки не жила… Я знаю, що зробила щось непоправне, та я злякалась тоді і не послухала вас… Але ж… але ж я була зовсім молода, дівчисько, нічого не розуміла… А тепер, тепер я інша. І ви — теж.

Він обережно торкнувся її руки, рука була гарячою і стислась, ніби намагаючись стати меншою, щоб вмістилась, могла вміститись в його тонкій довгій долоні. Так вони сиділи — рука в руці — мовчки, ніби дослухаючись думок своїх і сердець.

Першим заговорив Іван Петрович. Блідий, з блискучими очима, говорив він теж тихо, щоб ніхто, крім Марії, не міг їх почути.

— Коли б ви знали, що я пережив у той день. І пізніше… Ні, про це краще не говорити… Я кликав вас, просив, а ви не зважились. Всього ви боялись, і лише одного не зрозуміли: заради великого почуття можна іноді жертвувати і життям…

Він не міг далі говорити. А в думках продовжував розмову з тією, що сиділа поруч, плече до плеча… Ви чуєте, Маріє, то був наш неповторний час. Можливо, нам було б важко, але не біда. Ми були молоді, а це — головне! Все складалось не так. Напевне, страх ваш був сильніше любові, про яку ви говорили. Та годі вже. Не варто ворушити старого. Ви нині багаті, я, як і раніше, — бідак, і все ж дозволити собі, щоб бути від вас, навіть від вас, залежним, не можу. Чи маю право тим самим зрадити святі почуття? А це ж, не дай господи, може трапитись. Іноді я думаю, який би вигляд прибрали б наші відношення — і червонію від однієї думки про це, червонію за вас і за себе…

— Напевне, дорога моя, важко повернути старе, — сказав стиха. — Важко.

Гірка зморшка залягла біля тонких його вуст, врізалась живосилом і лишилась там. Дивлячись на нього, його сиві скроні, на схилену голову, вона схопила його руку, стисла у своїй.

— Повірте, ні!.. Ми ж не такі! Ні, не ви, а я… я не така вже…

Вона не договорила. У двері постукали і, не чекаючи дозволу, ввійшов фурман Грицько. Скинув шапку і вклонився:

— Ваша милість, дозвольте слово мовити.

— Що тобі?

— Карета готова і коні перековані, можна б і рушати. Грицько вважав, що приніс паніматці радісну вість, і не підозрював, що завадив розмові, прийшов невчасно. В очах Марії потемніло, намагаючись стримати себе, відповіла:

— Я не кликала тебе.

— Та я ж хотів спитати. Бо... сидим без толку.

— Йди... Ти більше не будеш фурманом, псарем підеш. Геть з очей! — видихнула і сама злякалась своїх слів, закрила очі руками. А старий незграбно вклонився, позадкував, відчинив двері і ніби провалився в коридор, тільки гупання чобіт почулось.

Марія не піднімала голови, довго сиділа, як мертва.

— Сама не знаю, що зі мною... Не стрималась, даруйте... Але що ж маю робити, коли... така доля?

Іван Петрович мовчав. Чекав, поки Марія заспокоїться, і лише тоді сказав:

— Даремно докоряєте собі, нічого не трапилось... Спасибі вам, Маріє, за пам'ять!.. Я все життя пам'ятатиму... Нічого не забуду...

Марія дивилась на учителя крізь сльози. А він продовжував:

— І даремно ви так на фурмана. Не відсилайте його, він же з доброї душі до вас... Розумію, нелегко вам, і мені, повірте, не легше... Коли запрошуєте, приїду, от візьму і під осінь прискочу... Поїдемо разом на Супій. Пам'ятаєте, який він красивий по весні?..

Нічого більше не додав, та й навіщо? Вона все зрозуміє і так.

Вони проговорили ще кілька хвилин про зовсім незначні речі, які не мали ніякого відношення до події, що тільки-но сталась. Вона розповідала, що читала останнім часом; ось побувала на водах у Карлсбаді, побачила там нові поеми Вальтера Скотта і привезла їх, і тепер перечитує, особливо сподобались їй "Марміон" і "Діва озера", із вітчизняних авторів до душі припав Микола Карамзін, напередодні дві ночі проплакала над "Бідною Лізою" і зараз без хвилювання не може згадати історії бідної дівчини... Вже прощаючись, Марія затримала руку учителя у своїй і, мило усміхаючись, попросила:

— Прошу вас, благаю, візьміть що-небудь на згадку і... в подяку за Тараса... За все! За все!

Нічого ще не розуміючи, він мовчав, тоді вона поспіхом стягла з пальця золоту каблучку з діамантом.

— Візьміть.

Дорогий діамант блищав, переливався в променях призахідного сонця, Котляревський розумів: це подарунок від щирого серця, але, прийнявши його, він ніколи б цього не простив собі.

— Я люблю вашого Тараса, ставлюсь до нього так само, як і до інших вихованців, і роблю це з обов'язку служби. Але взяти нічого не можу. Дякую!.. І прощайте! Щасливої вам дороги!

У неї сльози були на очах. Вона їх ніскільки не соромилась. Потім поривчасто прихилилась, поцілувала.

— Прощайте і... будьте щасливі!..

Попрощались, як старі друзі. Зовні — спокійно, тихо. Тільки ніхто не знав, як важко було їм зберігати спокій, бути стриманими, достойними свого першого кохання, яке, не зважаючи ні на що, лишалося з ними,

31

Через два тижні після приїзду з Дрездена, коли в гімназії закінчились екзамени, до Івана Петровича прийшов попрощатися Тарас Прокопович. За ним із Золотоноші вже прислали критий візок, прикажчик чекав на нього.

Перед доглядачем стояв високий, тонкий, як очеретина, з добре помітними вусами на верхній губі світлоокий юнак.

— Писатиму, — одвертаючись, щоб Іван Петрович не помітив вологи в очах, говорив. Тарас. — І де б я не був... — Не договорив, затяло раптом мову.

— Чого ж ти? Прийшов час — то треба, їхати треба. У кожного такий час настає.

— А, може, дозволите, то зостанусь? Що мені Петербург? Тут служитиму.

Іван Петрович взяв хлопця за руку, підвів до вікна. — Бачиш площу? А чи вона кінчається в Полтаві?

Простора Кругла площа не мала, здається, кінця. Торкнувшись золоченого орла на вершині пам'ятника, темного даху присутствених місць, погляд звертався далі, в поля, що починались зразу за міською околицею і простягалися за виднокіл, в незбагненну далину. Там, далеко, мабуть, теж було життя, і хто зна яке. То чи можна лишатись, нехай навіть у благословенній Полтаві, з учителем, свідомо обмежити себе своєю вулицею, хатою, стінами? Це кінець мислі і ділам людським, без яких нема і самої людини.

Він чув, як здригались плечі у хлопця, як довірливо тулився до нього. Ось так колись обняв його, Івана Котляревського, протоколіста Новоросійської канцелярії, Іоанн Станіславський і сказав: "Треба, синку! І думай, постійна думай над тим, що я заповідав тобі..." І попрощався. Біль ше вони не зустрічались, але заповіт той Іван пам'ятав і досі...

Таке життя. Діти виростають, і приходить час прощання. Це важко, нестерпно важко, але інакше не можна.

— Ти поїдеш, обов'язково поїдені і вступиш до університету, — тихо говорив учитель. — Ти багато, пізнаєш нового, ти захопишся, можливо, станеш ученим, а я, твій учитель, твій вихователь, пишатимусь тобою... Іншої нагороди мені не треба...

Юнак мовчки слухав: не згоджувався і не заперечував. І раптом, болісно зітхнувши, спитав:

— Але ж як залишу місто, гімназію, вас, учителю?

— Ось так і залишиш. Тобі тут нічого ніхто вже дати не зможе. Отже, поїдеш...

Тарас мовчки кивнув: добре, нехай так, коли потрібно. Очі учителя були сухі, голос рівний.

— Пам'ятай наші бесіди. Вчитимешся, поїдеш куди-небудь, не забувай Золотоношу, Полтаву згадуй.

— Не забуду.

— І пам'ятай ще: син ти простих людей, ти зобов'язаний їм своїм життям. Будь же добрим, людяним. Коли зустрінеш на своєму шляху стомленого, задавленого життям, допоможи йому… І останнє. Повернешся в Золотоношу — вклонись матінці…

Згадавши Марію, вкотре подумав: чи не помилився тоді? Можливо, був жорстоким? Може, слід було подумати ще раз і зважитись нарешті? Ой, ні, ні! Пізнувато повертатись до цього, все, що минуло, тепер, крім образи і невигойних мук, нічого не дасть. Марія, напевне, всього не розуміє, не підозрює, що чекало б їх завтра, позавтра… А він, як і раніше, любитиме ту далеку, освітлену місячним сяйвом, юну, з солоними від сліз губами. І — досить про це!.. Досить.

Він задумався, забувши, що поруч стоїть і чекає Тарас, чекає на його останнє слово.

Опам'ятавшись, вибачливо усміхнувся. Ще раз попросив:

— Вклонись матері!.. А коли повернешся із Петербурга, то, може, і сюди, в Полтаву, приїдеш… Буду радий. У тебе є тут друзі, сину, — зовсім тихо, майже нечутно закінчив Іван Петрович і підштовхнув Тараса до виходу;

— Чекають там… йди.

І — більше ні слова. Все лишилось в серці. Йому бути там до кінця днів…

Колись доглядач прийшов у будинок виховання, щоб лишитись тут назавжди і повністю, до кінця віддати себе юній порослі рідного краю. І якщо хоч би один з тих, що пройшов перед ним за ці роки, забере з собою в далеку дорогу, в життя, у великий світ тепло його душі, він ввач жав би себе стократ винагородженим за всі труди, всю гіркоту, яку пережив тут і які ще доведеться пережити, за все, що вистраждав для їх добра, для добра України, її майбутнього. Майбутнє краю йому виділось у корисних діяннях таких отроків, як Федір Мокрицький, Тарас Прокопович, Михайло Лісницький, Миколка Ге, Михайло Остроградський… Ось для цього віддав себе безроздільно — так само, як першій-ліпшій праці, до якої коли-небудь торкався.

За вікном шумів день. Світило сонце, раділи життю люди і птиці. Від пансіону від'їздив ще один візок. Ніби шмат серця відривався. Він бачив деякий час і пасажира того візка — високого, тонкого, як жердина, світлоокого, з відкинутим назад волоссям… Тарас стояв на приступці і пильно вдивлявся у вікна будинку, в якому провів кілька років, можливо, кращих років свого життя. Він не прощався, він надіявся, що незабаром повернеться сюди, низько вклониться своїй альма-матер, може, тут і працюватиме… Хто знає, можливо, це і здійсниться, а можливо, і ніколи. Несповідимі шляхи людські.

Іван Петрович все ще стояв біля вікна, пильно вдивлявся, як зникає за поворотом візок, слухав поволі стихаючий міський гомін. Задумався і не почув, як ввійшов Діонісій — його помічник, колишній семінарист, смішний Денис Кащук, і кличе його. Іван Петрович врешті почув і сказав, чи той не міг би прийти пізніше, коли, звичайно, справа терпить.

— Та як сказати, — Діонісій знизав плечима, потяг, за звичкою, вуса. — Там, бачите, приїхали, не то з Ромен, не то з Лубен. Просяться до вас… Хлопець з ними. До

гімназії вступатиме. То чи не можна в новому році у нас поселитись? В пансіоні тобто.

— Так би й сказав... Нехай заходить... Я чекаю.

Книга четверта

ТЕАТР

1

У перший день ярмарку приїжджі лицедії показали Писаревського "Лукавіна", а наступного дня афішка, писана від руки, запрошувала подивитися комічну оперу, яка мала довгу, не зовсім звичайну назву — "Мірошник, чарівник, дурисвіт і сват". Автор оної — Олександр Онисимович Аблесимов — поставив ії в Москві у 1779 році, і тоді ж вона була надрукована. З того часу, розійшовшись по світу, вона з Москви потрапила на провінціальні сцени, і там її ставили, і досить успішно, ось уже майже сорок років. Зігравши "Мірошника", давали два дні підряд водевілі князя Олександра Шаховського — автора в свій час відомого і досі ще не забутого театрами "Козака-віршотворця".

П'єси як п'єси. В них було всього потроху: підглядування у замкові щілини, вимушені сидіння у камінах, підслухування, палкі освідчення в коханні й невинні обмани, і ще немало іншої, досить затріпаної від частого вжитку, театральної одежинки.

На такій виставі, проте, глядачі на якусь часину відволікались від цілоденних ярмаркових турбот, до того ж тут, під полотняним наметом театру, заборон особливих не існувало, дозволялося навіть під час дії зазирнути на дно пляшки, закусити, чим бог послав, поділитися з сусідом по кріслу подробицями історії про молодого негоціанта, що буцімто непогано торгував, вдало збув партію мануфактури, але того ж таки дня до шеляга програвся за картярським столом і там-таки, у герберзі грека Панайоті, — не знайшов, бідолага, іншого місця — і застрелився. У театрі не заборонялося і розмовляти, причому вголос, не побоюючись, що комусь заважаєш.

Так, власне, і поводились глядачі, що з'їхалися в Полтаву на літній ярмарок майже зі всієї України. Крім негоціантів, чимало наїхало і гостей зі своїми чадами і численною челяддю з Єлисаветграда, Кременчука, Пирятина, Миргорода, Золотоноші й інших великих і малих повітів величезної, як на ті часи. Полтавської губернії. Багаті ридвани, карети, легкі прольотки і брички, просто гарби утворили ціле місто з вулицями і завулками на ще недавно зеленій луці поблизу Ворскли, а тепер витолоченій до копитного сліду.

П'єси ці в більшості своїй глядачів хвилювали мало, простіше сказати, не лишали в пам'яті й найменшого сліду. Ледве падала завіса на грубо збиту сцену, як їх зразу ж і забували. Потім, після спектаклю, інший глядач не міг згадати, що ж він, власне, дивився, через віщо ламалися списи, про що говорили, над чим клопотались, від чого сміялися і над чим проливали невтішні сльози пани лицедії.

Помічено було ще й інше. Коли частина глядачів — добре вгодовані й надміру декольтовані дами у кринолінах, військові у венгерках і гусарських ментиках, чиновники губернського правління, купці у каптанах, прикажчики у піддьовках — заливалися від сміху, показуючи пальцями на невдаху-коханця, що, вимазавшись

сажею до невпізнання, вилазив з каміна, деякі глядачі почували себе явно незручно: соромно ж було спостерігати, як солідні на вигляд мужі й жони бавилися протягом кількох годин дитячою грою. Серед цих диваків помічений був і доглядач місцевого будинку виховання дворян, відставлений від військової служби майор і пііт Іван Петрович Котляревський.

Він дивився поспіль усе, що показували бродячі лицедії, бо не так вже й часто навіть вони — бродячі — спинялися в Полтаві — невеликому губернському місті, хіба що в ярмаркові дні, при великих наїздах людей. І тому-то, незважаючи на постійну зайнятість у пансіоні, театр Котляревський відвідував щоденно. Як би там не було, а комедіанти мали відношення до сучасного театру, а це вже мало і певне значення; можна було щось корисне видивитись та й запозичити для свого — пансіонного — дітища.

Вдень то було чи ввечері, а він сидів до кінця спектаклю, не тікав, як це робили інші десь після першої дії; потім довго не полишало почуття невдоволення, а то й вини перед комедіантами, зайнятими у п'єсі, неначеб і він, скромний служитель на ниві народної освіти і, до того ж не байдужий музам, причетний до її появи.

Траплялось, щоправда, бачити п'єси за змістом і зовсім непогані, але акторська гра не задовольняла, ця ж таки гра задум п'єси зводила до нуля.

Почуття міри і досвід — нехай невеликий, але вистражданий в безкінечних репетиціях і роздумах над власними спектаклями — говорили йому: слово, мовлене зі сцени абияк — згубне для театру, адже слово може посіяти зневіру, і те ж слово здатне подвигнути і на щось корисне, на угодну богу і людям справу. І тому користуватись словом потрібно надто обережно. Вже не вперше утверджувався на мислі: тільки природність, тільки в ній єдиній — найкорот-ший шлях до розуму і серця глядача, надзвичайно чутливого до кожного слова, вимовленого зі сцени.

Харківські комедіанти не були винятком серед численних труп, що роз'їжджали в ті часи по губернських і повітових містечках неосяжної імперії. Замість того щоб вести діалог просто, природно, вони декламували, а по сцені не ходили, як прийнято між нормальними людьми,а крокували. Тому-то глядач — зовсім не дурень — в дію, яка відбувалась на сцені, не вірив, спектакль сприймав як суцільну вигадку, що надто далека від справжнього життя і здатна лише посмішити, та й годі. Справді, задля чого знадобилося вилізати до самої рампи, під свічні шандали і, не помічаючи партнера, буцімто його й зовсім нема, звертатись виключно до публіки, говорити з нею, однак, не просто, а завиваючи, ніби — нехай простять за порівняння пани лицедії — якісь здичавілі дворняги у смертельній тузі на нічне світило.

На сцені часто творилося щось зовсім дивне. За змістом п'єси актору належало посидіти, подумати, побесідувати з партнером, а він раптом — ні сіло ні впало — брався вибивати комаринського або гопака, що викликало скоріше осуд, ніж очікувані веселощі. Не веселитися, а вити хотілося від цих танців. Але як про це скажеш? Актор — людина і так зобиджена — пошле добровільного радника під три чорти і буде правий, адже він підневільний: що накажуть — мусить виконати: танцювати, співати, лити

сльози — все, що зажадає режисер, а опиратимешся — прощай, театр, забудь, добродію, і стежку до нього. В середовищі лицедіїв, у бродячих трупах, як, між іншим, і в усіх інших театрах, існував щодо цього суворий законі не бажаєш виконувати волі господаря — забирайся на всі чотири сторони та й не озирайся.

І все-таки дуже хотілось поговорити, і, насамперед, з самим паном Штейном — антрепренером, що привіз свою трупу на літній ярмарок у Полтаву. Зрозуміло, говорити належало обережно, не ущемлюючи самолюбства, і, поєли-ку можливо, поділитися думками, якби він, скромний служитель муз і сам трохи режисер, поставив би, скажімо, аблесимовського "Мірошника" чи того ж "Лукавіна". З цією метою він вже двічі зазирав за куліси — і даремно: пан Штейн щезав з театру задовго до закінчення спектаклю, йти ж до нього в герберг, в номери, здавалось незручним.

Сьогодні, дочекавшись кінця вистави, знову попростував туди ж, за куліси. У вузькому коридорчику, що відділяв артистичні вбиральні від сцени, раптово — ніс до носа — зіткнувся з молодим актором, якого — знав про це з афіш — прізвище було Щепкін. Розминутися було ніяк. Щепкін, незважаючи на свій порівняно молодий вік, був досить натоптуваний, в усякому разі, його не можна було віднести до тонких і прозорих. Вони мимохідь спинились один проти одного. Котляревський вибачився і спитав, .де б він міг побачити пана Штейна. Молодий актор охоче відповів, що Штейн — тобто їх господар і режисер — мабуть, вже зволять почивати.

— Проморгали, милостивий пане.

— І це, вважайте, втретє, — погодився Котляревський.

— Господар наш, хай це вам буде відомо, не затримується після вистави ані хвилини… Тут є кому дивитись за порядком, а для нього головне, щоб каса була повною, а там хоч не розвидняйся… А ви, милостивий пане, чи не до нас в лицедії збираєтесь? — спитав Щепкін і затнувся: у коридорчику світла було мало, і тому в напівтемряві він спочатку не розгледів гостя, а судячи з виправки та голосу — молодого і чистого, — подумав, що перед ним людина не стара, може, одного віку з ним самим. Тепер, придивившись ближче, зрозумів, що пошився у дурні: невідомому гостеві було вже добре під п'ятдесят, скроні його густо вкрито памороззю, а по щоках і під очима — уважними і гострими — зміїлись неглибокі, та досить помітні зморшки.

— Подумалось мені, пане, що ви… що я… Простіть… — Не договорив, зніяковів.

Котляревський зрозумів актора, його щирість подобалась, і він заспокійливо мовив:

— За що прощати, добродію? Навпаки, я вдячний вам: адже прийняли мене, напевне, за такого, що за віком годен в лицедії? Чи не так?

— Вгадали, — полегшено зітхнув Щепкін і весело розсміявся: йому симпатичним здався нежданий гість.

— Мишо, над чим смієтесь так весело? — почувся зненацька голос. До коридора із сусідньої артистичної вийшла молода пані. Котляревський одразу впізнав і її — по грі в спектаклях, по афішах — Тетяну Пряженківську, ім'я її, як звичайно, стояло поряд з іменами Барсова, Павлова, Угарова і того ж таки Михайла Щепкіна. Пряженківська вважалась однією з кращих актрис трупи.

— Ось знайомся, — похопився Щепкін і тут таки зрозумів свою нетактовність, спалахнув: він і сам не був ще знайомий з гостем. Та Котляревський, не надавши цій притичині значення, зробив крок назустріч Пряженківській, схилив голову і назвав себе. Тоді Щепкін, не знаючи, що з ним сталося, схопив Івана Петровича за руку, міцно потис її і, мало не захлинаючись від хвилювання, вигукнув:

— Так це ви?!

— Не розумію, добродію.

— Я ж прочитав! Що? Господи! "Енеїду"!

— Он воно що... давно, однак, то було.

— І зовсім недавно! Якраз сьогодні вранці це було, Господар, у якого я мешкаю, дав почитати, і, знаєте, поки я читав, стояв біля мене, не відходив, а потім книжку ту забрав і — на замок у скриню. — Щепкін звертався до Івана Петровича, потім до Пряженківської, яка слухала, дивувалась.

— У скриню ховати, мабуть, не варто, — обронив, між тим, Котляревський, — ніхто не збирається її красти.

Щепкін, не почув ніби зауваження гостя, провадив своєї:

— Я мало не захворів; поки читав, доти і сміявся, за малим богом на спектакль не спізнився. Дякую вам красно!

— От тобі і маєш! "Мало не захворів" — і спасибі. Нема за що, добродію... І пробачайте зайву цікавість: а як з мовою? Ви розумієте?

— Все до слова. Моє рідне село межує з українським, тому з дитячих літ знаю мову сусідів і люблю.

— А яких пісень знає наш Щепкін! — сказала Пряженківська. — Заспіває коли — заслухаєшся.

— Що ти, Таню?.. Куди мені!

— Виходить, мосьпане, ми майже земляки? Душевно радий... Та простіть мені, затримав вас, після такого дня відпочити варто... Хотілося лише два слова сказати на прощання. Кожний ваш спектакль я мав задоволення бачити і мушу признатись: цікаво, гарно, але гра ваша, мосьпане, і ваша, пані Пряженківська, значно талановитіша від п'єс, які граєте.

— Приємно чути. Спасибі! — Пряженківська церемонно вклонилась. — Дозвольте і мені поцікавитись: чи не означає це ваше зауваження, що граємо ми нижче своїх можливостей? Я саме так зрозуміла ваші слова, пані Котляревський.

— Я цього не говорив, та чи маю право на таке? Щепкін мовчки слухав, на обличчі його блукала загадкова усмішка, а Пряженківська, пильніше придивившись до гостя, спитала раптом:

— Здається мені, ви особисто, пане майор, гри нашої не приємлете?

— Помилуй боже, і в думках подібного не мав.

— Мали, не опирайтесь. Пригадуєте перший спектакль? Це був "Лукавій". Я вас помітила. Ви майже один в залі не піднімали голови. А глядачі реготались, аж за боки хапались. Коли признатись, ми все розуміємо, — з гіркотою додала; — але що поробиш?

— Скачи, враже, як пан скаже, — продовжив Щепкін думку актриси відомою українською приказкою.

— Не можу погодитись! Не можу! Ви — актори божою милістю, і не повинні мовчати. Чому не висловите пану Штейну свою незгоду з такою методою? — Захвилювався Котляревський, що траплялось з ним рідко, лише в особливих випадках, коли не міг з собою нічого подіяти і мусив говорити все, що хвилює, хоч іншим разом цього й це зробив би, спершу б подумав. — Саме про це мав намір говорити з вашим господарем.

— Даремно, він більше прислухається до самого себе, — сказала Пряженківська.

— Та ще до касирки, яка до того ж і його дружина, — додав Щепкін. — Каса — головне мірило у справах мистецтва для нашого пана Штейна. А театр — справа третя.

— Тоді влаштуйте афронт або… або лишіть його… До іншого підіть.

Кілька секунд і Щепкін, і Пряженківська стояли перед гостем мовчки. У Щепкіна на обличчі поволі танув загадковий осміх, а Пряженківська, навпаки, не могла стримати лукавої усмішечки, вона перша і порушила мовчанку.

— Легко сказати — афронт. Лишіть його… — Враз обличчя ніби постаріло, темні тіні чіткіше проступили під очима. — А куди, дозвольте спитати, піти нам? Хто візьме нас? Може, ви? До вас пішли б, правда, Мишо? — Звернулась до Щепкіна, той мовчки кивнув. — Але… куди ви нас візьмете? Де ваш театр? Його нема. А що ми без театру?

Котляревський не відповідав. Щепкін теж не реагував на запитання Пряженківської. Тож вона, постоявши ще якусь хвильку, поправила зачіску, ледь торкнувшись двома пучками золотистого кучерика на скроні, кивнула на прощання.

— Дозвольте?

Пряженківська йшла коридором далі, ближче до виходу. Довга темна сукня шурхотіла від кожного її кроку, вузькі напіввідкриті плечі під рідкою мережаною накидкою похитувались. Хотілось, щоб вона спинилась, поглянула ще раз, лукаво, насмішкувато, як завгодно, хоча б мигцем. Але Пряженківська не спинилась.

Внутрішньо посміявшись над собою, Іван Петрович поглянув на Щепкіна, той все ще стояв перед ним, натоптуваний як на свої роки, з досить кругленьким підборіддям, широкуватим чолом, над яким кучерявилось густе волосся, помітив, з якою гострою цікавістю молодий актор дивиться, нібито має намір слово мовити і не наважується. Вія допоміг йому:

— Ви хотіли, добродію?..

— Так, хотів… Тетяна правду сказала. Куди ми підемо? Акторів багато — театрів нема. А крім того, милостивий пане, вона, Тетяна, птиця вільна, нерівня мені. Куди я дінусь? Адже я… — Він не договорив, безнадійно махнув рукою. Не все було зрозуміло в його словах, але Іван Петрович відчув в них невимовлену гіркоту, затаєну печаль і, ні про що більше не питаючи — не кожному приємно розповідати про себе першому стрічному, — але співчуваючи актору, довірчо торкнувся його плеча:

— А коли припустити, що театр знайдеться? Тоді що?

— Де ж йому знайтись на Україні? Не світить нам нині нічого.

— Не можна так, голубе. Людина, тим більше така молода, як ви, повинна вірити в свою зірку, вона зійде, обов'язково зійде. Інакше — як жити?

— Ви обіцяєте?..

— Поки що обіцяти .нічого не можу, але сподіваюсь, що й у Полтаві буде свій театр, і якщо надії наші збудуться, то скажіть, чи зможу розраховувати на вашу підтримку?

Щепкін запитально поглянув на поета — чи не жартує? І похитав головою:

— Боюсь, слово ваше до Всевишнього довго йтиме, але, якщо доля раптом посміхнеться і нам, нещасливим, — я буду з вами... Товариші не залишать мене. Хоча б Барсови. Ось і Тетяна, є ще Павлов, Угаров, Городенський, Алексеева... Ще дехто, а це — півтрупи.

Щепкін говорив швидко, квапився, немов боявся, що їм перешкодять чи гість несподівано піде, не дослухавши його. Але гість був надзвичайно уважний. Він вислухав стрімку, дещо гарячкувату мову актора і простягнув руку:

— Чекайте на звістку.

Вони попрощались: актор — ще молодий, який тільки-но починав своє життя у вітчизняному театрі, сповнений надій і незмарнованої сили, — і уславлений український пііт у вузькому — не розминешся — коридорі пересувного театру на ярмарковій площі у Полтаві.

2

Сонце сіло на широкий золотий обруч, на якусь мить застигло і раптом хитнулося, посунуло, почало наближатись, простягни руку — торкнешся окалини. Отак, погойдуючись, воно й котилося далі — по самому краєчку землі у пошуках свого місця, де б можна було прихилити голову на ніч — на зеленому моховинні по той бік Ворскли, на білому піску у березі чи на самих луках, що простяглися ген до самого виднокраю. Та, певно, відшукало собі місце, бо раптом зникло, лишивши у небі широкий жовтогарячий слід.

На Івановій горі дихалось легко, повітря тут чисте і м'яке, його можна пити скільки душі завгодно, не напиваючись.

Унизу, під горою, все ще вирував ярмарок, хоча й відчувалось: ось-ось він вщухне, упокоїться. І справді, небавом, як тільки засутеніло і туманом вкрило долину, зразу ж то тут, то там запалахкотіли багаття, в їх відблисках намети, рундуки то наближались, то віддалялися знову, губилися у вечірніх тінях.

Посеред ярмарку височів театр, його баня краяла навпіл синьо-чорну хмару, що пливла із-за білих стін монастиря на горі, згасали останні відблиски сонця, та ось вони й зовсім розтали, і весь ярмарок — з театром, численними наметами, возами, каретами — зник, огорнутий густим мороком. Але деякий час ще чулося тут, на горі, як немов з-під самої землі линув поволі стихаючий гомін; перший літній ярмарок у Полтаві засинав, щоб разом із світанком, з першою зорею знову зашумувати, завирувати, може, ще дужче, ніж напередодні...

Додому не поспішав, хоча й чекали невідкладні справи пансіону, та й свої, особисті, вимагали уваги. Вже десятий денй сушив голову над сценою сварки Венери і Юнони на

прийомі у самого пана Зевса; як знайти вірний тон, а те, що знайшов, здавалось неточним, блідим. Вчора відклав все написане — нехай полежить, він тим часом візьметься до інших, не менш, як йому здавалось, важливих справ. На робочому столі на нього чекали разом із столичними ще не розрізаними часописами нові п'єси, привезені Михайлом Новиковим з Петербурга, звідки той недавно повернувся разом із правителем краю. Це були "Селяни" Шаховського, дещо і Хмельницького. П'єси ці він читав, перечитував, робив попередні намітки до режисерського плану — була надія колись поставити хоч одну з них на пансіонній сцені. Читаючи, вивіряючи кожне слово на звук, він незабаром знав, як ці п'єси скомпоновані, що в них, на його погляд, головне, а що другорядне, як зробити, щоб це другорядне, незначне не глушило основної думки. Праця захоплювала, він поволі входив у світ драматурга, осягаючи не тільки його задум, але бачив і його руку, відчував, де автор виписав справжній діалог, цікаву сцену, а де залишив білі нитки, які він — режисер — мав сховати від всевидячого ока глядача. Іноді міг просидіти над п'єсою цілу ніч. Всіляке обсідало голову. А одного разу, коли лишився наодинці з світанковою тишею, до нього несподівано навідались і зовсім чудні розумування: а що, коли він сам спробує написати щось подібне? І тут же осмикнув себе: до чого дійшов, який біс спокусив його такою самовпевненістю? У нього і таланту немає, і часу ні хвилини зайвої, увесь нині у клопотах по пансіону. Недавно пансіонна сім'я поповнилась двома новенькими — з самого Яготина приїхали. І що ж? Все їм вдивовижу, крок зайвий бояться зробити, кожного страхаються, здачі навіть не дають якомусь забіяці, і через те, мабуть, невпевнено, сяк-так до уроків готуються, а відповідають ще гірше. Поговорити з ними, довести, дурненьким, що вони здібні, знають немало, і хай отже вірять у свої сили — його прямий обов'язок. Еге ж — сміявся над собою — інших навчай, виховуй, а який сам? У власні можливості не віриш, торопієш, ніби школяр, перед таїною драматичного мистецтва. Не про те, однак, добродію, думи твої, тепер ось щоднини колотися тільки про одне — театр. Мине місяць — найбільше півтора — і він буде готовий до відкриття. А хто ж гратиме? Буде порожнім приміщення — можуть і відібрати, та й віддадуть якомусь відомству, спробуй тоді відвоювати. А це для високого начальства неважко зробити, та й справді: святе місце не буває порожнім. Ось про віщо голові боліти належить. Коли б вдалося умовити лицедіїв, подібних Щепкіну, Пряженківській, Барсову, переїхати до Полтави — кращого б не бажав. Але як до цього поставиться пан Рєпнін? Якщо дибки стане їх сіятельство — не бувати своїй трупі в Полтаві, а з'явиться добрий настрій, скаже слово на захист — і все обійдеться... Всесильні можновладці, від єдиного поруху їхнього пальця іноді все життя, майбутнє артиста залежить. А як це неправедно! Та куди підеш, кому поскаржишся, хто порадить, як повестися, щоб не помилитись, не схибити?

Не раз і не двічі збиралися за склянкою міцного чаю друзі. Приходили Стебліни-Камінські — Павло з дружиною, Новиков, Амбросимов, Лук'янович з молодшою сестрою. Засиджувались до пізньої ночі. Говорили, сперечались, випивали два самовари підряд, доходили згоди, і знову сперечались, і... мріяли про той щасливий вечір, коли врешті розгорнеться завіса і перед зачарованим глядачем відкриється

сцена — і станеться чудо, народиться перше дитя незрівнянної Мельпомени і не де-небудь, а в їхній Полтаві.

До відкриття лишались лічені тижні, а здавалось — роки, їх не пережити — так повільно тягнувся час. І не раз, траплялось, докоряв Амбросимову: чого тягнеш? Скільки чекати? Готовий був посперечатись із зодчим, що постійно наглядав за будівництвом, а той, все розуміючи, відповідав: "Якби я був єдиним винуватцем затримки, тоді, друже мій, ти б міг бути певним: театр у найближчі дні прийме своїх глядачів, але." — Гірко усміхався, різкі зморшки глибше врізались в щоки, старили і без того постарілого в останні роки полтавського зодчого. — Але гроші не в моїй кишені. А що я без них можу? Навіть поганеньких дощок для підлоги у вестибюлі не дістанеш. От і топчемось, і який вже місяць..."

Розмова про дошки — справа минулої весни. Тільки-но починався травень, цвів бузок по підгір'ю, зеленіли луки в низині, а Ворскла ще не ввійшла в береги і здавалась синім морем без меж і краю. Пригадалось: зразу ж після розмови із зодчим пішов до міського голови. Бесіда, однак, виявилась даремною, голова ніяк не міг второпати, чому він, міський голова, повинен турбуватись про якісь нікчемні дошки для вертепу — так він називав майбутній театр. Довелося від нього йти до самого губернатора. Тутолмін примусив трошки зачекати у приймальній, але прийняв. Уважно вислухав, обіцяв розібратись. І... не розібрався.

Десь через тиждень ще раз пішов. Говорив не довго, але твердо і переконливо. Тутолмін нічого не міг заперечити, а коли Котляревський в кінці бесіди натякнув, що має намір, коли справа не вирішиться, піти до самого князя, Тутолмін раптом пом'якшав і, користуючись випадком, уколов: "Ви, пане майор, так тривожитесь про ці дошки, нібито оної установи директором призначені". — "Ваше превосходительство, коли б я був директором, як ви зволили пожартувати, — тої ж миті відповів, — то сьогодні від вас з порожніми руками не пішов би, в цьому будьте певні". — Тутолмін, погладжуючи пухнасті, добре затягнуті густою памороззю бакенбарди, вимушено усміхнувся:

"Можливо, все можливо..." — "Всі помисли мої про користь міста, а не крісло в ньому... Справ у мене, повірте, більш ніж досить, один пансіон чого вартий..."

Надихавшись досхочу вечірнім повітрям, відчувши, як посвіжішало в голові, а плечі ніби поширшали, рушив у місто.

Пройшов Пробойну від самого Успенського собору до Круглої площі і не зустрів, крім запізнілої офіцерської прольотки, нікого із знайомих. Біля пам'ятника Слави затримався, вкотре замилувався колоною, красою і могутністю орлиних крил. І не помітив, як на площі з'явилась карета, почувся м'який шерхіт коліс по накоченій дорозі — через пустир, повз пам'ятник. Четвірка сірих рисаків несла карету легко, без видимого зусилля; майже поруч промайнуло крихітне віконце, напівзакрите рожевою занавіскою, роззолочені дверцята, високий навкіс зрізаний, шкіряний дашок. Це була карета Рєпніної, — княгиня часто любила роз'їжджати по місту і околицях разом з дочкою, городяни здалеку впізнавали четвірку сірих, молодика-кучера у високій

хутряній шапці і козачка на тих же козлах. Знав про це і Котляревський.

Карета майже нечутно підкотила до парадного входу і ледве спинилась, як тої ж миті рослий козачок, скотившись з козел, розчинив дверцята і допоміг княгині вийти, услід за нею, відсторонивши руку козачка, легко зійшла і дочка — маленька Варенька, старшу Варвару у Полтаві називали "великою". Підмітаючи довгим шлейфом сукні мостову, княгиня ввійшла в розчинений під'їзд. Туди ж вбігла і Варенька.

Боже, як це він забув! Ще вчора повинен був віднести великій Варварі кілька аркушів перекладу з французького автора Дюкеня. Проте з паперами можна й почекати, не горить, встигнуть познайомитись майбутні інститутки з порадами, як читати і розуміти євангеліє від Луки, але піти він мусить, до того ж не відкладаючи, завтра ж, зразу після ранкового кофею, коли їх сіятельство приймає відвідувачів.

Як же це не осінило його раніше? Закрутився зі своїми клопотами — і все призабув, а належало пам'ятати: Варвара Олексіївна — його вельможна слухачка (вже кілька разів на її прохання читав "Енеїду"), і вона ж була глядачем (всі пансіонні вистави відвідувала), а коли треба — і заступницею перед князем, особливо в справах пансіону. Не байдужа, слід вважати, і до влаштування майбутнього театру. Можливо, заради простої цікавості (хто б міг знати про це достеменно), але одного разу запитала, як посувається будівництво оного, неначе він, доглядач пансіону, — головний виконавець робіт на театрі. Завтра — тепер уже завтра — про все, що хвилює, про що голова і серце болять не перший рік, говоритиме з великою Варварою, не відступиться, поки не заручиться її словом, стоятиме на своєму, нехай навіть відмовить йому у прийомі, на поріг не пустить. Не може бути, щоб Варвара так повелась, вона зрозуміє, мусить зрозуміти, все своє красномовство закличе на поміч... А годиною пізніше — вже будучи вдома — його знову мучили сумніви: чи не ранувато зрадів, по-дурному, без потреби гримнув у святкові дзвони?.. І все ж він неодмінно піде, говоритиме, і ніщо його не спинить — потім нехай буде соромно не йому, а їх сіятельству, коли відмовить.

3

Варвара Олексіївна, уроджена графиня Розумовська, для свого часу була жінкою незвичайною. Високоосвічена, водила знайомство з видатними сучасниками; листувалася з ними. За переказами, саме з її ініціативи в Полтаві засновано інститут шляхетних дівчат. При нагоді княгиня була не проти, щоб поговорити про користь освіти і для простого люду, зрозуміло, в певних рамках — щоб поселяни могли читати та рахувати, а більші знання їм не потрібні, бо для копирсання в землі вистачить і малого. Вона любила, щоб в її домі бували люди цікаві, які б могли прикрасити її вітальню, з цією метою запрошувались до княжого палацу деякі з місцевих чиновників, навіть вчителі, а в їх числі — і доглядач будинку для дітей бідних дворян...

Напередодні вона засиділась за вечірнім чаєм з гостями — родичами чоловіка, що приїхали із Кам'янки на кілька тижнів погостювати, серед них особливо відрізняла високоосвіченого чоловікового брата Сергія Волконського, і прочаювала з ними до півночі, а тому і встала пізно, не зовсім, як здавалося, свіжою. Напившися, однак, духовитого кофею з пряженими вершками, одразу ж почула себе значно краще. Тут,

біля ліжка, перед великим венеціанським свічадом у різьбленій рамі домашній куафер-француз уклав княгині зачіску — волосок до волоска, створив справді мистецьки витончену споруду з її ще досить пишного, попелясто-каштанового волосся. Він вже закінчував трудитись над останнім і якраз нелегким кучериком, коли двері раптом розчинились і в будуар влетіла, ледве переводячи подих, Варенька. Великі сині очі її сяяли, на щоках, як звичайно блідих, розіграліс рум'янці після ночі, свіжі й чисті, а така, як у матері, пишна коса розсипалась по плечах.

— Мамочко! Пан майор!..

— Ах ти, господи, налякала. Бігаєш, як хлопчисько!

— А мені бігається.

— Ти чуєш, Жан? їй бігається. — Матово-біле обличчя княгині ледь помітне здригнулось в усмішці: вона любила дочку.

— Це ж чудово, мадам, коли дитина бавиться.

— Я не дитина! — прихмарила брівки Варенька.

— А хто ж ти?.. Одначе, що скоїлось?

— Ах, як не соромно! Цілу годину повторююі майор, майор, а ви, мамочко, питаєте, що скоїлось!

— У місті кілька майорів, спробуй дізнайся, який з них.

— Господи, та це ж Іван Петрович... Чекає.

— Але ж я не зовсім готова.

— Мадам, я закінчив. — Куафер торкнувся чорних маленьких вусів, прискалив ліве око, мельком оглянув високу зачіску княгині і вклонився. — Елегант!

— Спасибі, мон шер! І поки що — прощай. А ти, сороко, поклич його... І скажи там — нехай кофею внесуть свіжого.

— Я сама.

— Навіщо?.. Дівок у домі нема?

— Сама. — Варенька вибігла за поріг, стрункa, ніби аж повітряна у своїй білій легкій сукенці і такій же легкій, майже прозорій, косинці, ніби знічев'я кинутій на відкриті худенькі плечі..

Кожного разу, приходячи сюди, Іван Петрович мимохідь дивувався: будуар княгині скоріше нагадував кабінет ученого книголюба, ніж кімнату великосвітської дами. Менш за все тут було всіляких канапе і рожевих наміток, пуфів, розмережаних подушок і розшитих занавісок. Проте все це було теж, але в міру, зате кожен, хто приходив сюди, бачив багато книг. Вони зберігались у трьох засклених шафах з червоного дерева, лежали на столах, стояли на відкритих полицях. Сотні, багато сотень книг, і місце їм, мабуть, у княжій бібліотеці, для якої у лівому крилі палацу, у нижньому поверсі, відводилось кілька окремих досить просторих кімнат і один зал. Княгиня, однак, побажала мати улюблені книги під рукою, і головний бібліотекар мусив перенести їх з книгосховища в будуар і розташував Так, щоб було зручно ними користуватись.

Які ж то були книги? Крім історії Російської імперії Карамзіна, французьких та

англійських історичних романів, серед яких почесне місце віддавалось Вальтеру Скотту, крім книг з історії образотворчого мистецтва, тут були книги і релігійного змісту.

На столі біля крайнього вікна, що виходило на Круглу площу, в очі кидався старовинний псалтир, писаний напівуставом — досить швидким і легким почерком; кожна прописна літера у псалтирі виводилась з великим старанням червоною кіновар'ю з розводами. На тому ж столі лежали і знамениті "Четьї-Мінеї": обкладинка з дерева, застьожки золоті. Книга в пів-аршина довжиною і в два вершки товщиною здавалась окована навіки. Гість княгині впізнав також і "Апостола", "Тріодь", "Олександрію", "Хронографа". Кожний, хто не був байдужим до книги, міг прочитати в них легенду старовинної Греції, біблійську пісню, канон, що прийшов до нас із Візантії і немовби одержав нове життя в пружних рядках слов'янського письма.

Рєпніна зберігала у себе навіть на той час рідкісну, видану в Києві, в 1633 році, книжку, звалась вона "Євхаристіоном". її основу складали в більшості вітальні — з приводу великодня — вірші, присвячені засновнику Києво-Могилянської духовної академії Петру Могилі, і мала вона дві частини: "Парнас" і "Гелікон".

Дивлячись на важку обгортку "Євхаристіона", Котляревський не раз думав: що лишилось від кумирів класичної поезії? Давно ж бо прийшла пора звалити їх з п'єдесталів. І він, Іван Котляревський, перший в українській — можливо, і не лише в українській — літературі зробив таку дерзновенну спробу в своїй "Енеїді", використавши чотирискладовий ямб, дотримався цього розміру протягом перших чотирьох частин поеми і, мабуть, дотримається його й далі, якщо судилось до кінця довести справу. Дехто дивувався: як зумів звершити подібне? Він же спокійно відповідав: "Зумів... Пробуйте і ви". Знав же: ніщо цьому не завадить нині — ні пісенна народна стихія, ні сміх. Так, і сміх, вони-бо суть української поезії — ліризм і сміх...

Дивлячись на ці рідкісні видання, мимохіть проймався повагою і до їх володарки. Говорити з нею було завжди цікаво; немалі знання її поширювались на загальну історію, мистецтво і літературу. Одного разу пожартував:

"Вам би, ваше сіятельство, у духовній семінарії, а то й академії отроків навчати". Вона відповіла теж жартома:

"Отроками займайтесь вже ви, мосьпане, а мені досить моїх отроковиць". Мала на увазі майбутніх вихованок інституту шляхетних дівчат...

— Сідайте, і прошу вибачити: чекати вас змусила.

Поцілувавши білу пухку руку, Котляревський поклав на стіл перед княгинею стопу великих дрібно списаних аркушів.

Варвара Олексіївна вже не перший рік займалась влаштуванням у Полтаві навчального закладу для шляхетних дівчат, з цією метою вже зараз, заздалегідь, збирала і навчальну літературу. Іван Петрович, на її прохання, вже робив переклади з деяких церковних книг на російську, щоб "отроковицям" було легше їх засвоювати. В найближчі роки новий учбовий заклад, розташований на колишній садибі графа Семена Михайловича Кочубея, повинен був прийняти перших вихованок. Велика

Варвара пишалась цим, возила гостей дивитися місце, де мав бути "її інститут". Гості лишались задоволені прогулянками! подовгу милувались краєвидами, що відкривалися з гори: зелені мережки луків, Ворскла, її дивно вигнуті колінця і кола.

Іван Петрович присів у запропоноване крісло, спитав, як і належало, про здоров'я господині і її дочки, не забув і спитав, як зволить себе почувати їх сіятельство князь після поїздки до Петербурга. Княгиня подякувала і відповіла, що в її домі всі нині здорові. Далі ж ні він, ні вона розмови не підтримали. Він зробив це навмисно, вона — мимохідь, помітила стурбованість гостя, і взагалі сьогодні він не схожий на себе; в погляді відсутня добра і ледь лукава посмішка, хоча тримався, як і завжди, рівно, був вишукано акуратним, під фраком у білій краватці на білій жилетці тьмяно поблискувала діамантова голівка голки.

— Ви стурбовані, добродію? Трапилося щось? Чи не в пансіоні? Що ж ви мовчите? Розповідайте.

Так, він мусить розповісти Варварі Олексіївні дечого багато, але не про пансіон мова, там все йде як слід. Підготувався ще з осені до зими: закупив у свій час овочі і картоплю, круп мішків зо два, свічок кільїа пудіву купця Зелінського дістав, і купець не тягнувся, по-божеськи взяв в пансіону. Отож, у пансіоні все поки що добре. У нього ж інші турботи — не нові, давнішні, якщо правду мовити, ще з тієї пори вони не полишають його, коли вперше зодчий Амбросимов висловив думку про возведения в Полтаві власного театру. Зрозуміло, про театр, як і про інше, в місті є кому думати, та його, як і кожного полтавця, все, що стосується рідного міста, теж турбує. А до кого ж, як не до благодійниці, якою вважає їх сіятельство Варвару Олексіївну, він може звернутись у першу чергу? Зрозуміло, тільки до неї. Що ж його турбує? А ось що. Театр незабаром має відкритися, але хто гратиме? Невже заіжджі лицедії? їх гастролі, звісно, триватимуть місяць-два, а потім знову театр пустуватиме. Для чого ж будували, надіялись? Невже Полтава не достойна свого театру зі своєю трупою? Невже ж забута її історія? Великих мужів подвиги в ім'я ратної слави Росії теж, мабуть, забуті?

Іван Петрович говорив неголосно, на перший погляд навіть спокійно, та слухати його і не хвилюватись було неможливо, в кожному слові проривалась гіркота і біль, словом своїм і поглядом він звертався до серця і розуму, і тому, слухаючи його, не можна було лишатись байдужим. Він не помітив, як на порозі будуара з'явилась Варенька з маленькою тацею в руках. Застигла, слухаючи гостя, і від бажання все почути майже не дихала, тільки великі сірі очі сяяли незвичайно на її рухливому тонкому личку.

Помітивши молодшу Варвару, Іван Петрович урвав мову — для чого дівчинці знати клопоти дорослих?

— Ах! — вигукнула Варенька і впустила тацю, дві склянки і маленький кофейник покотилися, подзвонюючи, по килиму. Кофей пролився.

— Що ж це? Говорила тобі — нехай дівки… Від безділля вони, либонь, вже пухнути стали.

— Я ненароком… Заслухалась — і ось… Але я теж…

— За театр? Ну, звичайно ж… Одначе, скажи тамі нехай приберуть та принесуть нам свіжого.

— Я сама. — Варенька швидко прибрала з килима.

— Знову?

Дівчина не відповіла і випурхнула з будуара, а Іван Петрович з княгинею лишились самі. Він чекав її слова, нетерпляче посмикував лівий манжет сорочки, ризикуючи відірвати його зовсім. Княгиня скоса поглянула на себе в свічадо: зачіска їй сьогодні самій подобалась, локон укладено до локона, і обличчя після випитого кофею стало білішим, лише під очима лежала глибока синява, та вона не псувала обличчя, навпаки — підкреслювала його свіжість.

На пухнастому перському килимі лежала велика сонячна пляма, за вікном розщебеталися ранні птахи. Гарний ранок сьогодні, і перший відвідувач — як провісник добра і радості на цілий день. З майором взагалі цікаво зустрічатись, людина він порівняно немолода, а говорити з ним приємно, про що б не почала — розмову підтримає. І якщо клопочеться, то не про себе, завжди про інших. Як відмовиш? Ось і зараз його турбує театр. Ну і що? Звичайна річ. Чого б, справді, не запросити комедіантів? Нехай грають. А людині буде приємність, та й не тільки їй самій. Тоді, без сумніву, життя в тихому, неначе закинутому на край світу місті стане жвавішим. Ні, щось, мабуть, треба зробити для майора, і вона прихильно посміхнулась:

— Що ж пропонуєте? Мабуть, вже щось надумали? Адже ви, добродію, вигадник, знаю. Поставив мені задачку, а відповідь готову має, вихід десь і відшукав. Чи не так? Не мовчіть же, говоріть.

— Вихід, ваше сіятельство, — по хвилі мовив Котляревський, — лише один: мати в Полтаві свою власну трупу.

Княгиня похитала головою, її зачіска важко колихнулась, ладна зламатись.

— Одначе, де ви її візьмете в Полтаві? Подумайте самі. Надіюсь, ви не запропонуєте своїх вихованців у лицедії?

Іван Петрович, відчувши в словах, у самому тоні княгині розуміння його турбот, підбадьорився і підіграв їй;

— А що? Мої вихованці могли б, з часом, зрозуміло, і сцену прикрасити, і не лише нашу, полтавську. Та коли серйозно, ваше сіятельство, то… я мав попередню розмову з деякими артистами харківської трупи.

— І що ж? Вони згодні лишити свій Харків і переїхати до нашого села?

— Полтава, ваше сіятельство, ви знаєте самі — не гірша Харкова, до того ж місто наше — центр величезного краю… А щодо розмови, то мушу сказати: не маючи повноважень, я нічого певного не запропонував, одначе настрій їх знаю, вони хоч сьогодні готові розпрощатися з паном Штейном.

— А ви швидкий, як я подивлюся… Проте не осуджую, помилуй боже, навпаки, схвалюю ваші кроки. Інакше, мабуть, нічого не мати… Мене ж поки що одно спиняє: не знаю, що скаже Микола Григорович… Він зараз стомився, дорога була виснажлива.

— І все ж поговоріть з їх сіятельством. Уклінно прошу про це. Всі шанувальники

театру благословлятимуть вас вічно і лишаться вашими боржниками Театр Полтаві вкрай потрібен. А щодо лицедіїв, то ми знайдемо їх, якщо не в Харкові, то в іншому місті, але, запевняю вас, знайдемо.

— Припускаю таку можливість… Та виникають інші обставини. Хто ж стане директором оного театру? На цій посаді, мабуть, не кожен зуміє. Людині треба дещо знати.

— Саме так, ваше сіятельство, — підхопив Іван Петрович. — Ця людина мусить, насамперед, розуміти і цінувати труд лицедіїв, пектися про театр, як про власний дім. Повинен і сцену знати не гірше актора.

— Згодна, — загадково усміхнулась княгиня. — Між іншим, таку людину ми, здається, вже маємо на прикметі.

— Хто ж це? Чи знаю?

— Знаєте.

В цю хвилину в будуар вбігла Варенька, цього разу вона відразу поставила тацю з кофеєм на стіл і, почувши останні слова матері і запитання майора, розсміялась:

— І я знаю.

— І ви? Хто ж, дозвольте, спитати?

— Так вам і сказати, еге ж, помучтеся трошки!

— Пожалійте.

— Який недогадливий… Та це ж ви!

Варенька величезними сяючими очима дивилась на майора, а княгиня любовно позирала на дочку і розливала в склянки гарячий золотистий напій. Гість ніяково озирнувся на велику Варвару:

— Але ж… це неможливо.

— Чому? — Княгиня посунула ближче до гостя склянку. — Хто справді краще вас зуміє навести лад у театрі? Про це ми вже говорили якось. До того ж вам дадуть помічника. Здається, Микола Григорович пана Імберха мав на увазі. Це чиновник з його канцелярії, і я чула, людина він спритна, ну, як би вам сказати, розторопна.

Не знав, що відповісти: так нагло звалилась на нього несподівана новина. Його розгубленість і ніяковість — нібито сам напросився в директори — веселили і велику Варвару, і молодшу, особливо весело було молодшій: сміючись, вона ляскала в долоні, до того ж так шумно все це робила, що хтось із челяді, почувши незвичайний гамір у будуарі, зазирнув у напіввідчинені двері. Мати попросила дочку заспокоїтись:

— Тихіше. Не на ярмарці ж.

— Не буду. — Перевела подих Варенька і тут же звернулась до Івана Петровича: — Дозвольте, пане директор, дізнатися, коли ви нас з матінкою в театр зволите запросити ?

Іван Петрович невпевнено знизав плечима і нічого не відповів.

— Не жміться, а відповідайте. Мамочко, ти подивися на нього — він не знає, а ще директор!.. А мені хочеться в театр.

— Ви чуєте, мосьпане? — Княгиня відсунула порожню склянку подалі від себе і

насмішкувато-лукаво глянула на вкрай зніяковілого гостя, що не знав, як йому повестися: чи радіти, чи, поки не пізно, відхреститися від призначення на посаду настільки обтяжливу, що і уявити собі не можна. — Поспішайте з театром, тому що тепер моя Варвара спокою вам не дасть, у цьому будьте впевнені. Проте не тільки їй одній цікаво скоріше лицезріти що-небудь незвичайне на нашій сцені, але знайдуться й інші охочі. Отож, добродію, начувайтесь, життя вам тепер спокійного не буде.

— Про спокій, ваше сіятельство, скільки себе пам'ятаю, я лише міг мріяти, а тепер — і поготів...

— В цьому, мосьпане, ви недалекі від істини, театр — не пансіон, але ви впораєтесь, досвід у вас є, адже керуєте пансіонним театром, хоч, звичайно, і не таким... Та коли не зумієте, Микола Григорович вам допоможе. Він вас напевне запросить до себе і — ви вже пробачте — розпече як слід. І я теж — мушу сказати — хвалити не буду... Так що не сумнівайтесь — допомагати вам будемо.

— Тоді я зовсім спокійний, якщо буде кому... розпікати. А то я сумнівався з цього приводу.

Напівзакривши обличчя мережаною хусткою, княгиня нечутно сміялась, сміялась і Варенька.

— Вже що інше, а доброхоти полаяти знайдуться... Та не лякайтесь — ви ж майор, хоч і відставлений, і, як я чула, не пасували навіть перед басурманами. Отож і з театром впораєтесь.

Котляревський нічого не відповів, лише мовчки похитав головою: княгиня не мала і найменшої уяви, що таке театр, та ще новий, в якому не було лицедіїв, репертуару, художника, служителів, без яких теж не можна обійтись. Одному Всевишньому відомо, що ще потрібно новому дітищу.

Незабаром майор відкланявся і, коли виходив з будуара, відчув на собі уважний, довгий погляд великої Варвари.

4

Обер-аудитор Олексій Йосипович Імберх про своє доручення ніде нікому не говорив: ні дома, в колі сім'ї, ні в губернській канцелярії, де служив. Можливо, випадково, сам того не відаючи, обмовився жоні, а можливо, кучеру обронив слівце, наказуючи готуватись до від'їзду на Харків. Так чи інакше, але не встигла дорожня карета Імберха лишити шлагбаум на харківській дорозі, як в місті заговорили про приїзд комедіантів, чи, як дехто називав, кумедіантів.

Повзли чутки, одна від іншої фантастичніш!, з'явилися пересуди і здогадки, як це звичайно буває у маленькому місті, де все на виду і кожний знає про свого сусіду не тільки те, чим той сьогодні зайнятий, але навіть про його можливі заняття і позавтра. В такому місті стають також відомі задовго до їх здійснення і прожекти міської влади.

У гостиному ряду, що поруч з Сампсоніївською площею, біля шопи, тобто критого амбару, в якому тримав торгівлю печеним хлібом купець першої гільдії і з недавнього часу міський голова Зелінський, вкотре говорилось про одне і те саме. Дехто помітив: з'являються у місті комедіанти — нема спокійного життя, їх присутність згубно діє на

всіх, особливо ж на молодь. "Чи ви не знаєте, які нині діти? А коли їм ще зі сцени покажуть, як нехтувати батьками, то вони і зовсім розпережуться". Інша річ, коли мандрівна трупа лицедіїв проколотиться у місті якихось п'ять-шість днів, тоді можна якось і вберегтися, скажімо, вивезти з міста на якийсь час чадо своє. А коли лицедії тут житимуть — тодіщо? Ніяких інших наслідків, крім згубного крутіння голів, від театрів не жди. Невідомо звідки з'являється обурлива вільність у відносинах до старших по чину і званню, щезає повага і доброзвичайність, а на такому грунті, як відомо, проростає зухвалість до можновладців і навіть — спаси господи — неповага до самих устоїв, і — страшно подумати — до августійшої фамілії. Куди накажете далі? То для чого ж добровільно, без, так би мовити, побажань зверху, за власним доброхотством, тягти на собі важкого хреста, накликати на місто, відоме ратною славою і благочинням, неминучі біди?

Але тут дехто із полтавських обивателів нагадав про не останню обставину в цій історії, що обростала, як сніжна грудка, все новими подробицями. Комедіанти прибувають до міста з відома і навіть дозволу самого князя. Саме він, князь Рєпнін, не суперечив, щоб їх запросили, зрозуміло, сам до них не їздив — велика честь, має досить чиновників для цього; послали, чути, Імберха — оборотистого, крутію-ватого чиновника із обрусілих німців, якого для подібних справ і тримають. А початок всьому поклала розмова, що відбулась у покоях князя, і починав її не хто інший, як доглядач будинку для дітей бідних, пііт і відставлений майор, той самий, що живе на Червоній площі, біля самого собору. Проте хто не знає, де він живе: майор — людина в місті помітна.

Достеменно — додавали ті, у кого фантазії більше ніж треба — справа тут не зовсім чиста,, не інакше, як князя ошукано або щось на нього навіяно, в противному разі він би не дозволив кликати на жительство лицедіїв в матінку Полтаву. Умовили князя, зіграли на його честолюбстві: мовляв, чому б у губернському граді не мати своїх "театрів" і власних комедіантів.

Чутки і кривосуди розповсюджувались зі швидкістю пожежі в засушливе літо і готові були викликати в деякому розумінні бродіння думок, а головне — могли докотитися і до їх сіятельства. І це б розгнівило його, а під гарячу руку князь міг би все повернути в інший бік. Можливо, цього дехто і прагнув. Друзі театру не на жарт захвилювались: що робити? Призначений директором оного Котляревський і його товариші із недавно відкритої в Полтаві масонської ложі "Любов до істини" губились в здогадах: хто розсіває зле насіння, підбурює обивателя проти ще не народженого дітища беззахисної Мельпомени?

В ту осінь головною темою вечірніх бесід в деяких полтавських вітальнях були театральні справи. Непогасні вогники тепліли до пізньої ночі у домах Білухи-Кохановського, графа Ламберта, мадам Осипенкової, Стебліних-Камінських, Новикових, що недавно побудувались на Дворянській. В кожному з цих домів бував і Котляревський, тут він завжди був бажаною людиною, і саме тут його попереджували проти надто поспішливих кроків: а раптом чутки виходять від впливової особи і, отже, справу слід вести особливо тонко.

І тут несподівано стало відомо, що не далі як вчора, у неділю, з амвона Срєтенської церкви замість читання євангелія протопоп Амвросій звернувся до прихожан з проповіддю, в якій закликав театрів не відвідувати, бо це зело гріховно, особливо ж для молоді; відвідувати бісівські ігрища, які в старі часи іменувалися вертепами, — що отруту вкушати. Театр ще не був відкритий, а йому готували повну обструкцію. Те саме в ті дні проповідував на уроках закону божого в гімназії та повітовому училищі і законоучитель. Отець Георгій перестав вимагати від вихованців твердих знань Ветхого завіту, а майже всі уроки присвячував єдиній темі: театру, який, мовляв, несе зло всім, особливо ж молодим людям, незрілим розумом і серцем, кличе до ліні й марнотратства, отже, кожний, хто чесний і слухняний, повинен зневажати закликами відвідувати всілякі вертепи, в тому числі й театри. Більше того, законоучитель взяв на себе право заборонити вихованцям дивитись лицедіїв і запевняв, що, коли він, театр тобто, згорить, це буде угодно богові й людям.

Під час чергової вечірньої бесіди вихованці другого класу гімназії розповіли доглядачеві про останні проповіді отця Георгія. Левко Боровиковський слово в слово переказав все, що чув від законоучителя, і спитав, чи справді не можна дивитися лицедіїв, це, мабуть, грішно, і чи правду кажуть, що театр буде спалено, це ж бо твердив отець Георгій і, ніби між іншим, додавав, що спалити "оний вертеп" — діяння угодне самому богові. Хитрун Боровиковський удавано зітхнув: жаль, не доведеться піти глянути на лицедіїв, а він готувався, навіть півкопи грошей відклав — потрошку від усіх гостинців, які одержував з дому.

Котляревський вирішив діяти негайно, не відкладаючи.

Другого дня, прийшовши до гімназії, попросив затриматися після уроків отця Георгія для пильної справи.

Отця Георгія він знав вже не перший рік, служили ж разом, і хоча в гімназичній ієрархії вони займали різні ступені, але попові доволі часто доводилося поступатись своїми переконаннями перед доглядачем. Були розмови з приводу застосування на уроках покарань різками, історія з Остроградським, роботою учнів на дому у вчителів. В усіх цих випадках доглядач вийшов переможцем, і ніщо попові і його однодумцям не допомогло. Були й інші причини побоюватись доглядача. Законоучитель, обтяжений великою сім'єю, не хотів, щоб про його появу на уроках у п'яному вигляді, його втручання не в свої справи знав настоятель Хрестовоздвиженського монастиря, що був на той час і главою полтавської єпархії, отже, володів правом карати і милувати таких, насамперед, як отець Георгій. Отож, коли доглядач сказав про бажання зустрітися "у пильній справі", піп мусив згодитись на зустріч, хоч і підозрював: вона нічого приємного йому не обіцяє.

Ледве законоучитель, відсапуючись, усівся у великому кріслі, як доглядач зразу і почав:

— Отче, хочу говорити щиро і відверто. Маю до вас претензії.

— Які, дозвольте поцікавитись?

— Всі ми ходимо під Всевишнім, і ніщо від його ока не сховається.

— Амінь.

— Так от, чизнаєте, отче, що вихованці, напучувані кимось, збираються вчинити непоправне зло нашому місту?

— Це належить знати вам, поєлику ви, пане майор, доглядач, тобто людина, якій покладено в обов'язок знати кожен крок оболтусів наших, понеже, вихованців.

— Понеже, гм… Добре. Але ближче до діла. Звичайно, я мушу знати все, що коїться чи може скоїтись. Отож, маю попередити вас, що ви можете потрапити в дуже неприємну історію.

— Яким це чином? — Вирячився піп, ніс його, і так червоний в одну мить посизів.

— А ось таким. Ніхто інший, як ви, отче, підбурюєте дітей пустити півня театрові.

— Та ви що? — удав з себе обуреного піп, — і слухати не хочу!

— Ні, послухаєте… Якщо це трапиться, то вихованці покажуть на вас, а це може коштувати вам місця в гімназії. Про це вже я потурбуюсь… Бо що ж маю діяти, яко директор оного вертепу? Змушений буду шукати винуватців і, знайшовши, доповісти про все правителеві, а вже він знайде і настоятеля монастиря, і вас, отче, теж…

Законоучитель сидів з відкритим ротом, важко дихав і не знав, що відповідати.

— То як, отче? Будемо палити вертеп чи, може, зачекаємо трохи?

— По-почекаємо, — прогугнявив той і раптом підскочив. — Та я їм ось! Я їм покажу!.. Хіба ж я вчив їх такому?.. Слухайте, пане майор, змилуйтесь, у мене ж діти!

— Саме ваших дітей мені і жаль, тому і говорю з вами.

— Спасибі!.. Вік не забуду… Я сам піду до театру з матушкою і чадами. І вихованців поведу.

— І поговоріть з ними про театр, яке він має значення в наші часи. Адже ви це знаєте.

— Атож… Театр — це ж в деякому розумінні промінь світла у наші дні.

— Світла від сонця, але… не від пожежі. Чи не так?

— Та, боже мій, хіба ж я не розумію?.. — Хихикнув піп і кинувся на шию доглядачеві, але той не був готовий прийняти в обійми отця Георгія, спинив його рухом руки і додав, що отець Георгій міг би попередити і протопопа Амвросія: нехай і той подумає, перед тим як читати чергову проповідь. Законоучитель обіцяв сьогодні ж все переказати настоятелеві Срєтенської церкви.

— Отак буде краще! — Чемно вклонився полові доглядач і покинув учительську.

Приходячи щодня до театру, лишався в ньому до того часу, поки вештались там і робітники. Він швидко знайшов з ними спільну мову, і, можливо, завдяки цьому йому вдалося умовити малярів перебілити весь зал. Зникли темні плями на стінах, а стеля із жовтої з сірими розводами стала ніжно-блакитною, аж ніби бірюзовою, колір стелі тепер радував око, заспокоював.

Історія з побілкою була тільки початком. Уважно оглядаючи приміщення, що дісталось йому як директорові не зовсім закінчене, знайшов раптом, що треба негайно міняти підлогу на сцені, дошки виявились надто тонкими, вони гнулись, підозріло потріскували. Уявивши, як тріщать і ламаються мостини під час спектаклю, а пани

лицедії на очах ошелешеної публіки провалюються під піл, жахнувся. Такий епізод довго пам'ятали б у місті, дорого б він коштував театрові. Звичайно ж, довелося тут же зірвати всю підлогу і терміново шукати нові, більш надійні дошки. Він їх знайшов, а потім пожалівся в пансіоні Капітоничу: нема людей, нема кому наслати підлоги. Капітонич сприйняв слова доглядача близько до серця, того ж дня запросив з собою служителя пансіону Гаврила, і незабаром вони вдвох прийшли до театру. Прийшов би і Діонісій, але комусь треба ж лишатися з дітьми.

Коли один з найнятих теслярів висловився в тому розумінні, що, мовляв, "зійшло б і так", і "чи варто гнути хребти даремно", був не радий, що дозволив собі подібну вольність у судженнях. На базіку разом накинулись і дядько Гаврило, і Капітонич. Наостанку Капітонич сказав:

— Чи розумієш ти, сучий син, що меле твій дурний язик? Для кого, по-твоєму, ми оце стараємось? Може, на бариню твою? Не розумієш, дурню, що театр тут буде, інакше кажучи, вертеп, тут лицедії гратимуть всілякі комедії. А знаєш ти, хто тут головний? Не знаєш. Наш пан доглядач головний тут — ось хто! А ми для нього сил не пожалієм, бо на дурне діло він не покличе. Проте він нас і не кликав, самі прийшли, а ти найнятий — а таке базікаєш.

Прийшлий з Кременчука тесля проймався повагою до "головного", старався не осоромитись перед полтавцями і, здається, незабаром своєю роботою заслужив їх мовчазне схвалення.

Підлогу на сцені переслали за двоє діб, хоча для цього довелося працювати і при свічках; не помічені сучки та закрайки почистили вже при денному світлі. Третього дня, коли на сцену піднявся директор, підлога блискотіла — чиста, біла, гладка, як дзеркало.

Потім обклеїли вікна. Найняті жінки, впоралися з цим в один день. Тепер вже, либонь, можна було і зимувати: з вікон і дверей не тягло, теплий дух збирався в залі і пахло в ньому смолистим деревом та свіжою побілкою.

Значно довше довелось повозитися з завісою, справа-бо виявилась дещо складнішою, ніж обклейка вікон. Закуплений Імберхом у гостиному ряду матеріал для завіси не годився; для мандрівної трупи ще і зійшов би, але неможливо було допустити, щоб на сцені свого театру — першого в Полтаві, далебі і на всій Україні — висіла вилиняла ганчірка.

Згадавши, як одного разу графиня Розумовська допомогла заготовити дровець на зиму, в свічках не відмовила, Котляревський звернувся до неї. Хотілось йому, щоб двірські дівчата — уславлені майстрині-вишивальниці — виготовили завісу для театру. Та цього разу графиня чемно відмовила: дівчата її зайняті пильною роботою, готують вишивки для продажу заїжджим французьким негоціантам.

Отож хочеш не хочеш, а довелося передати замовлення старшині кравецького цеху старому майстру Антону Цимі. Котляревський знав його як людину слова і чесну, не раз шив у нього, і завжди лишався задоволений роботою. Тепер потрібно було просити його про завісу, роботу складну і незвичну. Розповівши майстрові про свій задум,

намалював і схему завіси, висловив побажання, якою б він хотів її бачити. Цима довго роздивлявся малюнок, м'яв і тер у руці матерію, потім міряв її своїм аршином, перепитував, який розмір сцени, знову міряв і, нарешті, сказав:

— Чув я, що завіса вам швидко потрібна.

— Правильно чули.

— Так, — підкрутив сивого вуса старий. — Коли так, то за чотири дні впораємось.

— А за три дні не можна?

— Малювате. Чотири дні — і буде готово

Майстер Цима дотримав слова. В кінці четвертого дня разом зі старшим сином — таким же крутоплечим, як і сам, — він приніс готову завісу. Розгорнули її в залі. Сонце ще не зайшло зовсім, і останні промені його лягли на розшите полотно, воно засяяло, заіскрилося всіма квітами, які тільки могли рости на приворсклянських луках. Котляревський і робітники-маляри, що затримались у театрі, якийсь час оніміло дивились на це чудо. По центру золотистого полотна красувався герб Полтави, а все його поле всіяли квіти, краї ж прикрашав місцевий, полтавський тобто, орнамент.

— Пане Цима, чи знаєте, що ви створили? Такій роботі ціни нема... І коли встигли! — Котляревський схвильовано потискував руки майстру і його синові. Вони ж поводились стримано, нічого не відповідали, лише старий ледь помітно посміхався в довгі обкурені вуса. Потім сказав:

— Та старалися. Дочки мої і невістки зі старою не спали три ночі, та і я з синами. От і впорались. Сказати вам, пане Котляревський, правду? Вдячний вам, що замовили мені таку роботу. Завіса для театру — то ж обличчя міста. Чи не так?..

— Так, пане Цима! І спасибі вам сердечне за це! Всій вашій сім'ї!.. Скажіть же, скільки вам винні? Все заплатимо до копійки.

— Ні, пане Котляревський, нічого не візьму. От хіба що за нитки та шовк заплатіть дещицю. Ото і все. І прощавайте! Еге, мало не забув. Коли почнуться лицедійства, то не відмовте прийти, подивитись.

— Обов'язково! Приходьте всією сім'єю.

Довго дивився Іван Петрович, як старий майстер крокував по Театральній вулиці — повільно, поважно, а син ступав слідом, в одному кроці від батька. Зустрічні вклонялись їм, а майстер статечно, непоспіхом відповідав на поклони, не схиляючи сивої голови. Котляревський розумів старого: майстер пройнятий значимістю зробленого і гордий з того. Що ж, — заслужено.

Між тим, доля готувала директорові інші, мало приємні випробування, ніби їй мало було всього ним пережитого.

Почувши, що комедіанти приїжджають до Полтави на всю зиму, а можливо, і назавжди, деякі домовласники, з якими раніше домовлялись про аренду у них квартир для акторів, прийшли до театру, щоб заявити: вони відмовляються від контрактів. Першою прийшла вдова негоціанта, що мала поблизу гостиного ряду зовсім непоганий будинок. Причину своєї відмови пояснила так:

— Сина збираюсь женити.

— Але ж ви про це знали і раніше. Чи не так?

— Знала, та не відала, що ваші лицедії зимуватимуть. Прощавайте! — Вона не хотіла більше нічого слухати, ніякі умовляння не діяли, сказала, як відрізала; підхопила свої численні спідниці і випливла з директорської кімнати.

Услід за нею пожалувала моложава ще попадя, теж вдова, ця свою відмову пояснила простіше:

— Сім'ю впускати нема резону, а нежонатого, та щоб і не старого взяла б...

Неначе домовились: "не можу", "нема резону". І таке інше. У кожної своя причина. Що маєш робити? Куди піти?

Лише друзі, як завжди, були з директором. Вони заспокоювали: поживуть твої лицедії як-небудь місяць-другий, їм не звикати, все життя у роз'їздах, подорожах, ночують, де ніч застане, а пізніше побачимо, Полтава — все-таки губернське місто, не село. Вони помилялись: Полтава лишалась поки що звичайним, хоч і величеньким, селом. Тут кожна чутка ставала відомою майже всьому населенню в годину її появи. Ось із квартирами так сталось: хтось пустив чутку, що комедіанти не лише зимуватимуть в Полтаві, а, мабуть, взагалі лишаться тут, отож краще їх зовсім не пускати, он і отець Амвросій радив: подалі від них триматись. І чутка зробила свою справу: більшість домовласників відмовила у притулку лицедіям.

Ціп ж було робити? Йти на поклін до тих же вдів і бублейниць? А який же вихід? Позич у сірка очей, добродію, і йди, проси. Правда, дехто із друзів запропонував — тимчасово, звичайно, — свої послуги: Білуха-Кохановський обіцяв взяти двох лицедіїв до себе, Стебліни-Камінські — теж двох, зрозуміло, одиноких. Ще кількох вдалося б влаштувати у Лук'яновича і мадам Осипенкової. А останніх де діти?

Повний відчаю, відправився за порадою до Новикова. Він при владі, господар князівської канцелярії, повинен же чимось допомогти.

Новиков ніби чекав гостя. Уважний і гостинний, запросив Котляревського до чайного столу, розпитував, як справи у пансіоні та як йому пишеться нині, а про театр — ні слова. І при цьому ще й посміхався. Це й здивувало, і розсердило гостя.

— Ви смієтесь, Михаиле Миколайовичу, чи що? Та які нині писання, коли голова обертом від одного театру? У пансіоні ж у мене все гаразд. Задоволені?

— Цілком... Але ж чого ви сердитесь?

— Чого? Та того, що ось-ось мають приїхати лицедії — За ними ж Імберх відправився ще на тому тижні, — а де я їх діну? Де вони житимуть? А ви смієтесь...

— Ах он воно що, — протягнув Новиков. — Зрозуміло. Але ж чого не п'єте? Такий добрий чай, свіжий.

— Знаєте що, добродію? Я краще піду, не потрібен мені ваш чай... Я до вас за порадою, а ви мені: "чайок пий". Красно дякую, але мені, мабуть, краще піти.

— Отак зразу? Не впізнаю вас, друже мій. Такі нетерпеливі. — Новиков, здається, був навіть радий чомусь, спостережливий гість помітив це й одразу насторожився, присунув до себе склянку.

— Ви щось знаєте?.. То майте ж совість, я змучився, а ви випробовуєте моє

терпіння. Новиков не витримав і розсміявся:

— Таким я вас ще не бачив… Ну, добре. Слухайте. Сьогодні одержано рескрипт графа Кочубея, та ні, з Петербурга, від самого міністра. В ньому знаєте що? Зроду-віку не здогадаєтесь.

Новиков кілька хвилин насолоджувався, дивлячись на зблідле, розгублене обличчя гостя. Той ледве продихнув:

— Театр не дозволяють? Кажіть же.

— Мова йде про поштамт.

— Ет, до чого він нам?

— Не поспішайте. Поштамт нам якраз і допоможе. Справа в тому, що його переносять у Чернігів.

— Що? Не може бути. Побудували — і переносять?

— Сам читав. І про це поки що ми з вами єдині знаємо. Князеві я ще не доповідав. Завтра по обіді доповім. А ввечері — запам'ятайте — буде у князя бал з приводу дня народження Вареньки. Ви запрошені?

— Так.

— Поговоріть з великою Варварою, щоб оний поштамт, тобто приміщення, передали лицедіям під житло, еге.

Котляревський стрімко підвівся, обійшов навколо столу, схопив в обійми сухорлявого Новикова. Той хотів звільнитись, але не зміг. Здивований старий слуга, що вніс на Таці якусь печеню, застиг на порозі: поважні пани, а поводились, як звичайні хлопчаки: борюкались, реготалися і ладні були один одному поламати ребра.

6

На балу з приводу дня народження молодшої Варвари Іван Петрович здався княгині-матері чимось стурбованим, навіть більше — засмученим, погляд неуважний, дивився — і нікого не помічав. Вона ж звикла бачити пана майора (це звання він одержав торік тут же, у Полтаві, уже будучи давно відставленим від військової служби) веселим, дотепним. Там, де він з'являвся, завжди чулись сміх і жарти, так було завжди чи серед дам, чи в колі мужчин біля ломберних столиків, чи в диванній за чашкою кофею.

Проходячи по залі і бачачи трохи зблідле, але на диво рухливе натхненне обличчя з лукаво примруженими очима, княгиня знала: тут все гаразд, і поспішала до іншої групи, помітивши, що саме там ослаб вогник бесіди, ледве жевріє і, отже, потрібна її присутність; коли ж її втручання не допомагало, кликала на поміч майора. Він приходив. Сідав десь скраєчку, кидав одну-дві репліки, і — дивись — вогнище бесіди, що ладне було завмерти, оживало, а за якусь хвилину палало так яскраво і бурхливо, що зманювало й інших гостей до цієї групи.

Сьогодні ж майор був невпізнанним, і це зразу ж спостерегла велика Варвара. Перемовився кількома фразами з Новиковим, щось спитав у Муравйова-Апостола, нового чоловікового ад'ютанта, та й усе, і знову замовк, задумливо оглядався по залу, нікого, здавалось, не помічаючи.

Вона мусила негайно все прояснити і тут же наказала Вареньці прислати до неї на кілька хвилин майора. Варенька, розчервоніла, збуджена і радісна, у своєму білому кисейному платті, з охотою виконала доручення. Миттю перелетіла залу, переказала майорові прохання матері. Той начебто чекав цього, злегка кивнув товаришам, що стояли тут же, і пішов на запрошення княгині.

Велика Варвара, всадовивши його побіля себе на оббитій золотистим оксамитом софі, спитала, що трапилось, чого гість поводить себе невідповідним випадкові чином, сьогодні в її домі свято, а він сумний — чи, не дай господь, не захворів, а може, щось трапилось у пансіоні чи вдома?

— Нічого не трапилось, ваше сіятельство. В пансіоні всі здорові. Театр на місті.

— Тоді що ж? Еге ж, чи скоро засвітяться вікна у нашому театрі? Ми вже зачекались.

— Гадаю, вже не довго лишилось, тільки ось...

— Чого ж замовкли?.. Продовжуйте.

— Поки загоряться вогні рампи, я, здається, згорю раніше сам, як колись швед під стінами Полтави.

Вважаючи, що майор жартує, вона теж відповіла жартом:

— Надіюсь, покличете, коли почнеться фейерверк?

— Мені, ваше сіятельство, не до жартів. Ваш куафер Жан якось сказав: не шукайте собі печалі, вона вас сама знайде. Ось і зі мною таке нині.

— Загадками заговорили, добродію. А коли серйозно?

— Нічого особливого, тільки одна дрібниця: не знаю, куди мені подіти двадцять примадонн і прем'єрів.

— Чи не означає це, що театр не готовий і досі?

— Готовий, але... жити комедіантам ніде.

— Тому такі печальні? Ні, ви непоправний, жартуєте, мабуть? Та хіба мало в Полтаві будинків? Нехай влаштовуються у першому-ліпшому і живуть.

— Будинків, справді, у нас чимало, а жити — ніде... На місяць, навіть на два, інший обиватель і візьме, а до весни щоб віддати кімнату, — ні, таких нема...

Рєпніна розмовляла з Котляревським і ні на хвилю не випускала з поля зору Вареньку, з чиєї вини були влаштовані сьогоднішні урочистості, їй було приємно бачити, як та легко і граціозно танцює екосез зі своїм партнером — гімназистом, старшим сином губернатора Олександром. Батько і мати його — пани Тутолміни — теж були на балу і, сидячи в протилежному кінці залу, з явним задоволенням спостерігали за юною парою. Погляди багатьох поспішали за ними, танцюристи справді були чарівні: він — стрункий, сухорлявий, у новенькій, аж лискучій гімназичній формі, вона — нижча від нього на півголови — справжнє диво: легка, схожа на колосок, у білих панчохах і прозорій, зітканій з самого повітря, сукні. Вони так захопились танцем, що нікого не бачили довкола, не помічали і поглядів, мчались, летіли, не торкаючись підлоги.

У кріслах, під великою картиною, на якій зображувалася знаменита Полтавська

битва з царем Петром на білому коні, поруч з подружжям Тутолміних, зручно вмостившись, сидів сам Рєпнін. Світлий мундир підкреслював смаглявість, сивуваті бакенбарди. Князь міг здатися, хто не знав його, простим і доступним, весь його вигляд, поведінка ніби говорили: нехай всі, хто прийшов на бал, на сімейне свято Рєпніних, почувають себе невимушене, вільно, по-домашньому просто. І все ж, ніхто з гостей, навіть губернатор з дружиною, не знаджувались на цей рахунок і не дозволяли собі нічого такого, що могло б здатися господареві дому неприємним чи нетактовним. Зараз вій добрий, доступний, але варто його сіятельству впасти у гнів — і край веселощам, а кара настигне винуватця негайно. Ні, краще подалі триматися від цього доброго на вигляд пана, тільки недолугі розумом можуть довірятись його принадній усмішці.

Рєпнін щось мовив, прослідкувавши за юними танцюристами — молодшою Варварою і її кавалером, — і худий кістлявий Тутолмін, погоджуючись, кілька разів хитнув круглою коротко стриженою головою, ледь повертаючи шию, затиснуту у шорсткий стоячий комір мундира, а мадам губернаторша, в противагу чоловікові, повна і крихкотіла з круглим подвійним підборіддям і несподівано ясними небесно-голубими очима, прикриваючись великим пухнастим віялом, облесливо засміялась.

Гриміла в залі полкова музика, запрошена спеціально на бал, особливо старався ударник — молодий безвусий драгун, дріб барабана підкреслював, підсилював кожний звук оркестру.

Великі бездимні свічки у люстрах, настінних шандалах відбивались у паркеті, і здавалось: танцюючі пари пливуть по огненній лаві.

М'яко шерехтіли бальні сукні, оголені плечі і руки купались у біло-рожевій піні брюссельських мережив. На хвилях цієї свіжості і білого сяйва до непристойності різко жовтими плямами вирізнялись офіцерські еполети.

Бал продовжувався. Княгиня в таїні пишалася ним: адже це — її дітище, старанно підготовлене, розписане і пущене, як заведена машина. Все йшло як і належало. Вона — мати — була рада, що її Варенька щаслива, і тому дивними, мало не безглуздими здавались їй клопоти майора про якісь квартири для комедіантів. Боже мій, про що він клопочеться, коли театр готовий, і незабаром, буквально цими днями, засяють театральні вогні, і життя в глухій, закинутій від столиць і самого бога Полтаві виповниться чимось новим і значним.

Так і буде. Недаремно вона цього хотіла. Правда, в необхідності запросити лицедіїв її переконав все той же майор, проте, вона і сама знала, що це значить, і кілька разів говорила про це мужу. Справді, чим гірша Полтава від якогось там закуреного Харкова чи Курська, де, за чутками, були чи є якісь театральні трупи? Тепер ось і в Полтаві буде справжній театр: і приміщення, і актори, і нема жодної причини сумніватись, що все влаштується. Ну що тут такого, коли лицедіям нема де жити: не великі пани — поживуть і в казармі, варто їй повеліти, слово сказати. Сьогодні взагалі потрібно думати тільки про веселе, всі, отже, мусять бути безтурботними, бо це їх, Рєпніних, свято. І все ж княгиня, не дивлячись на майора, все ще милуючись дочкою, спитала:

— Чого раніше не сказали?

— До останнього часу нічого не знав. І раптом… все пішло шкереберть.

— Раптом?.. Однак дивіться: екосез закінчується, і зараз, думаю, оголосять вальс.

— Оркестр вгадує ваші бажання.

— Спробував би не вгадати… Не можу, однак, повірити, що ви досі нічого розумного не придумали.

— Майже нічого, хіба що…

— Продовжуйте.

— Зараз оголосять вальс, а ви його так любите.

— Продовжуйте… А танцювати ви підете зі мною. Надіюсь, не відмовите мені?

— З радістю… Але що продовжувати? Боюсь розгнівити вас.

— З якого часу ви стали такі боязкі?

— Як став директором театру. Всього боюсь. Одного разу мені стало відомо, що його збираються спалити, але бог милував.

— Спалити? Це що — жарт? Самі вигадали?

— Правду кажу… Та про це потім. А зараз… я думаю про поштамт. Приміщення поки порожнє, і коли б князь дозволив на місяць-два поселити там акторів — це був би вихід. А за цей час ми б щось придумали.

— Поштамт? — перепитала княгиня неуважно і раптом; — Повторіть, що ви сказали?

— Я розумію, це неможливо.

— А ви звідки знаєте про поштамт? — Княгиня лукаво поглянула на майора, махнула великим, як орлине крило, віялом, повне лице її — біле, без єдиної зморшки — осяяла раптова думка. — Кажіть же!

— Нічого не знаю… Просто пофантазував трошки. — І, ще не зовсім впевнний в успіху своєї місії, але відчувши в запитанні княгині, в самому тоні натяк на якусь надію, ледве чутно спитав: — Я помиляюсь?

Рєпніна загадково усміхнулась — як це вона могла робити, на щось натякаючи і нічого певного не обіцяючи, була рада, що й майор, здається, трохи повеселішав. Оркестр між тим заграв вальс, і княгиня спитала:

— Ви мене запросите чи, може, якусь іншу? Котляревський підвівся і низько вклонився, запрошуючи тим самим велику Варвару на тур вальсу.

— Дякую, — княгиня поклала руку на плече майорові. — Ведіть же, коли взялись. Я не з фарфору, не бійтесь.

Вони першими почали коло. Вслід за ними один за одним пішли інші — маленька губернаторша з командиром драгунського полку, поштмейстерша з директором гімназії Огнєвим, Варенька Рєпніна зі своїм кавалером, Амбросимов з дружиною Огнєва…

—Завтра ранком — чуєте, ранком — ви повинні бути у мужа на прийомі, — говорила княгиня, і усмішка не сходила з її обличчя. — Пізніше підете, — можуть обскакати. Ви бачили, як Тутолмін поводиться. Лис — мабуть, щось пронюхав… Отже, завтра

ранком...

— А... для чого? — так само спокійно, дивлячись кудись поверх голів танцюючих пар, спитав Котляревський. — Що скажу?

— Не знаєте? Тоді для чого і мова?

— Але ж справді?..

— Господи, що діється... Чи ви глухий, чи, може, вам не все сказали ті, які вам уже дещо розповіли?.. Поштамт наш переводять у Чернігів, а тому приміщення комусь дістанеться. Отож дійте, поки не пізно!

— І я... я смію надіятись?

— Надійтесь... Забули, що сказав поет? Про надію і юнаків?

— То про юнаків... Нам же лише одна відрада лишається.

— Досить з вас і цього, а я особисто в старухи не просилась.

— Помилуйте, ваше сіятельство, це я про себе. А ви у нас молодіші від усіх молодих... Я щасливий, найщасли-віщий сьогодні.

Бажаючи виказати якось свою вдячність княгині, він повів її трохи швидше, ніж це дозволялось, енергійніше притис її лікоть до себа.

— Ви зламаєте мені руку.

— Що ви, я готовий їх перецілувати... — Однак повів княгиню більш обережно. — Приношу вам величезну вдячність і від лицедіїв, і в тому числі від вашого покірного слуги.

— Ви теж лицедій?

— В цьому світі, — зітхнув Котляревський, — не бути лицедієм — загинеш ні за понюшку тютюну. — Ледь прискалив ліве око, а на тонких устах майнула усмішка і тої ж миті розтанула, але Рєпніна її помітила, проте нічого не сказала. Вона була задоволена, що змогла хоч чимось допомогти симпатичній для неї людині, яка теж, коли її просять, ні в чому не відмовить. Він взагалі цікава людина. І, як каже брат чоловіка князь Волконський, корисна в усякому відношенні. Хтозна, що він мав на увазі, але як би там не було, а треба згодитися. Звичайно, корисна, його любить і донька, жде — не дочекається відкриття театру.

Притримуючи лівою рукою довгий шлейф бальної сукні, вона легко кружляла у вальсі зі своїм кавалером, віддаючись на його волю, а він, вправний, елегантний, справу свою знав добре і, обережно підтримуючи княгиню, вів її по дзеркальному паркету так легко і невимушене, ніби й не було йому п'ятидесяти, а їй сорока.

Ніхто не міг здогадатись, з якої раптом причини настрій у майора змінився, на обличчі блукала замріяна усмішка, то щезала, то знову з'являлась. Ніхто, крім друзів — Новикова і Муравйова-Апостола, — що уважно спостерігали за ним, не міг би здогадатись, що сталось.

— Ви гадаєте, він сказав їм, Михаиле Миколайовичу?

— Певен, і вона щось пообіцяла. Якщо так, то завтра ж влаштуйте йому прийом у князя, причому він повинен йти першим... Ви ж знаєте, князь не любить міняти своїх наказів. Отже, першим...

Так стиха перемовились між собою кількома фразами двоє з княжих гостей у цьому залі, причому один з них в чорному сюртуці чиновника — начальник генерал-губернаторської канцелярії, а другий — недавно призначений ад'ютантом самого князя, блискучий молодий підполковник. Поглянувши на свого молодого друга, Новиков не міг не зауважити:

— Чого не танцюєте? Дивіться, як он кружляють молоді пари. І скільки ще дівчат не зайнято! Кожна — певен — буде щаслива, коли ви її запросите.

— Не думаю. — Молодий ад'ютант мимохіть почервонів, і, спостерігши це, Новиков доброзичливо усміхнувся:

— Ідіть… Нехай на нас менше звертають уваги. Он уже в наш бік поглядають і Тутолмін, і навіть поліцмейстер…

В колі біля князя теж говорили, але про інше. Князь не міг не помітити, як стрімко йде у парі з майором його дружина, а трохи далі і донька не відстає від матері.

— Розходилися мої Варвари… Що стара, що мала.

— І хто зна, котра більше, — зауважив Тутолмін. Князь був у доброму настрої. Як і дружина, він вважав, що день народження дочки — найбільше сімейне свято, то чому ж не повеселитися з цього приводу? Володар незліченних багатств, він славився своєю щедрістю, і дехто подейкував: коли він і далі так житиме, то, чого доброго, на старості літ лишиться без гроша. Вони були не так вже й далекі від істини. Наступник князя граф Строганов, перевіряючи, на які кошти будувався інститут шляхетних дівчат, довів, що князь перевитратив значні суми, і йому довелось виплачувати їх із своїх коштів. Це і підірвало його статки і здоров'я… Але це трапилось значно пізніше. А поки що Рєпнін був щасливий щастям доньки, про яку пізніше скажуть: вона була достойною свого батька, більше того, відзначалась добрим серцем, чимало кому допомогла в житті. Великий Тарас Шевченко мав підставу присвятити їй одну із своїх поем, Варвара багато в чому допомагала поетові, особливо в тяжкі роки його життя…

— Іч що виробляє пан майор, зовсім закрутив Варвару Олексіївну, — зауважив Тутолмін. — І хто дасть йому п'ятдесят? Сорок, а то і тридцять ще можна дати.

— І то… Але ж нежонатий, сім'єю не обтяжений, — відповів князь. — І веселий. А гарний настрій, друже мій, відмолоджує, старять тільки сум та клопоти. Я знав одного, у двадцять п'ять — старший, ніж ми з вами. А від чого? Кисіль, саме через те і зістарівся так рано.

Бал тривав до пізньої ночі. Давним-давно у всіх церквах відзвонили, в гостиному ряду при свічах прикажчики підрахували виручку, закрили лавки та рундуки. А тут, у княжому палаці, гриміла полкова музика, а легкі пари невтомно кружляли на дзеркальній підлозі. Вкотре грали екосез, то знову улюблений танець великої Варвари — вальс.

7

Ранком наступного дня у приймальній Рєпніна сиділи столоначальник генерал-губернаторської канцелярії Нікітенко і поштмейстер Григоо'.єв. Обидва хвилювались, особливо Григор'єв, йому кортіло потрапити на прийом першим, оскільки у нього

"вкрай важлива і термінова справа". Однак ад'ютант князя Матвій Іванович Муравйов-Апостол, що займався, крім усього іншого, ще й прийомом відвідувачів, вислухавши плутані пояснення Григор'єва — чоловічка миршавого і нервового, — спокійно оголосив, що князь прийме усіх, але, зрозуміло, доведеться зачекати трохи, бо зараз прибуде викликана князем висока службова персона — він так і сказав "висока службова персона", вона і піде першою, а затим — всі останні.

Нічого не поробиш — доводилось чекати, з ад'ютантом не сперечаються, тим більше, що ад'ютант не якии-небудь писарчук, а військовий у званні підполковника, і все одно поштмейстеру нетерпеливилось скоріше потрапити на очі Рєпніна, упасти йому до ніг і слізно молити передати у ведення пошти порожнє приміщення головпоштамту, тим більше, що оний, за чутками (хоча це вже не чутки, сам Тутолмін вчора у князя на балу сказав), перейде в Чернігів, у Полтаві йому, отже, поки що не бути. Як же упустити таку можливість і не прибрати до рук приміщення?

Григор'єв все продумав, зважив, про себе повторив кожне слово, яке мав сказати їх сіятельству, тільки б його допустили на очі, не тягнули, адже може трапитись, що його обскачуть, і тоді вже ніякі просьби, ніякі сльози не допоможуть. Григор'єв кілька разів підводився, пив воду, звертався до ад'ютанта, просив дозволу ввійти до правителя, йому всього "на кілька хвилин". Але Муравйов-Апостол щось писав і не відповідав. Григор'єв не витримав і сказав, що він теж "службова особа", а його не допускають на очі князя. Ад'ютант чемно пояснив: Григор'єв взагалі може сьогодні на прийом не потрапити, якщо і далі поведеться невідповідним чином. Поштмейстер вибачився і, тяжко зітхнувши, всівся в крісло, майже з головою занурившись у ньому.

Ад'ютант нічим не видавав свого хвилювання, але внутрішньо він все більше і більше нервував: "службова особа" запізнювалась, вже півгодини князь у кабінеті, першої-ліпшої хвилини може викликати його, ад'ютанта, і спитати, хто чекає на прийом, або — ще гірше — сам вийде в приймальню, побачить поштмейстера, той же обов'язково кинеться до нього, і князь не відмовить йому. Тоді, вважай, все загинуло, він не виконає обіцянки, даної Новикову, влаштувати так, щоб Котляревський першим потрапив до генерал-губернатра.

— Коли ж?.. Може, цієї особи взагалі не буде? — знову захвилювався Григор'єв.

Муравйов-Апостол відірвався від паперів: на порозі стояв Котляревський.

— Нарешті! Де ж ви так довго, пане майор? Його сіятельство вас вже питали. — Останнє Муравйов-Апостол сказав, зрозуміло, для поштмейстера. Нікітенко, побачивши "службову особу", яку він добре знав, здивовано хмикнув, а Григор'єв нічого не міг сказати, сидів, важко відсапуючи; оце так сюрприз!

— Прошу вибачити. — Котляревський окинув швидким поглядом приймальню і зразу всіх помітив. — Мене затримали. Але я готовий...

— Зачекайте. — Ад'ютант зайшов до кабінету і тут же повернувся. — Пане майор, їх сіятельство чекають на вас. — Коли Котляревський наблизився прошепотів: — Ще хвилина — і ви... ризикували.

— Дякую...

Рєпнін, у мундирі і без орденів, сидів за своїм невеликим робочим столом і дивився якийсь папір, тримав його у витягнутій руці — князь, за чутками, давно страждав далекозорістю. Почувши кроки, підвів голову і, впізнавши відвідувача, кивнув йому і вказав на крісла. Котляревський не поспішав сідати.

— Ваше сіятельство, я осмілився турбувати вас у важливій і невідкладній справі.

Князь знову кивнув: сідай, мовляв, і, не давши майорові рота розкрити, заговорив сам. Виявляється, князь знав, задля чого недавно призначений директор театру пожалував до нього, йому все відомо, нічого було взагалі до нього приходити, бо він не в силі всіх задовольнити: Полтава — не Санкт-Петербург, але і там, у. столиці, де розмах будівництва трохи інший, теж всіх задовольнити неможливо. "А що, власне, потрібно?" — раптом спитав він, досадливо окинувши поглядом відвідувача. Була у цієї людини здавив нажита звичка: висловити невдоволення, навіть зроби ти вигляд, що сердиться, а вже потім, як милість, піднести візитеру все, що той просить, якщо, зрозуміло, візит той до душі. Котляревський за кілька років спілкувань з Рєпніним встиг вивчити характер всесильного вельможі і тому не розгубився, не відступив, а, навпаки, вирішив за краще підтримати князя у його незадоволенні.

— Справедливо зводили сказати, ваше сіятельство. Ви справді неспроможні задовольнити усіх, я ж просив лише про одне...

— Знаю, мосьпане, що вам потрібно... Вам приміщення поштамту потрібно? Чи не так?

— Точно так, ваше сіятельство, у противному разі, пани артисти лишаться без покрівлі над головою, а попереду — зима, у них же діти, сім'ї... Але що поробиш — ви не можете...

— Чого це ви заспівали алілуя? — Князь нерозуміюче дивився на Котляревського.

— Ні, ваше сіятельство, я висловлюю вам своє щире співчуття.

— В чому ж?

— А в тому, що ви не можете віддати театрові ніким ще не зайняте приміщення, і мені лишається одно: відмовити лицедіям. Я так і скажу їм: їх сіятельство князь Рєпнін передумав, можете повертатись, поки не пізно, до себе в Харків або куди завгодно, хоч до чорта на роги. Проте, коли дозволите, я все візьму на себе, скажу, що це я передумав, бо незручно, якщо лицедії рознесуть по світу чутку про ваше сіятельство, як про людину, котра не тримає свого слова.

Князь рвучко підвівся з-за столу, спересердя штовхнув картон і здивовано видивився на директора театру. А той стояв перед ним — він так і не сів у запропоноване крісло — скромно, спокійно, лише у глибині карих очей жили, грали, посвічували дві лукаві іскрини, та князь їх не помічав, він бачив перед собою людину — незалежну і разом з тим шанобливу: не прискіпаєшся.

— Сідайте! — жестом вказав князь на крісла, сам сів перший, змусив сісти і Котляревського.

— Виходить, милостивий пане, Рєпнін — не господар свого слова?.. Від чийого імені ви вели переговори з комедіантами? Від мого, напевно? А тепер?.. — Князь грізно

присурмив брови.

— Не знаю, ваше сіятельство, як бути. Але, будьте певні, якось обійдеться. Та що з ними рахуватись справді? Комедіанти якісь! Сім'ї у них? То й що! З роботи знялись, порвали контракти? Не біда. Нові укладуть — і всього діла. Нехай собі шукають інший город, інший театр.

— Так-с... Далі що?

— Далі? А що далі? Театр, який ми готували і, не без цього, старались, знову закриєм. І ніяких тобі турбот.

Полтава жила сотні літ без оного, проживе ще тисячу років.

— І все?

— Майже... Хоча, сказати б, не все. Шанувальники Мельпомени, ваше сіятельство, будуть трохи розчаровані. Але знову ж, чи варто на них зважати? Переб'ються.

— Судячи зі сказаного, ви себе, мосьпане, вважаєте шанувальником, а мене, мабуть, ні? Чи не так? Я — у ваших очах — душитель мистецтва?

— Як вам завгодно, ваше сіятельство... Бути прихильником високого мистецтва чи не бути — справа сугубо особиста, і нікому не дозволено в ону ділянку душі людської вторгатись.

Слухаючи Котляревського, Рєпнін хотів би бачити, що той, намагаючись довести своє, хвилюється, навіть — розгублений, пригнічений, але директор театру, про якого йому не раз говорили обидві Варвари, а в свій час похвально відізвався і попередник — князь Лобанов-Ростовський, — зовсім спокійний, бровою не поведе, тримається незалежно, і як і в перші хвилини візиту, розмовляє так, ніби веде бесіду за столом, шанобливо, і навіть... з усім погоджується. А справді? Гіркота — в кожнім слові і... якась ледве вловима іренія. Але що він пропонує? Закрити театр? Той самий, про який було стільки розмов, і не одного разу, і не тільки тут, у Полтаві, але і в Санкт-Петербурзі, в домі самого Кочубея, що нині міністром? І раптом — ніякого театру? Рєпнін — не господар свого слова!?

Князь вже ледве стримував себе. Таким Котляревський правителя краю ще не бачив: очі його сіятельства метали блискавиці. Та він ще мовчав. Те, що подумають про нього комедіанти, його не турбувало, нехай думають що завгодно. Але бентежила думка про можливу реакцію у Санкт-Петербурзі, в тамтешніх салонах почнуть — а почнуть — потайки підсміюватись: у Рєпніна кишка тонка, базікав, виходить, а нічого путнього зробити не годен, навіть театру не відкрив. А що подумає той же Лобанов-Ростовський, який закладав підвалини нинішнього приміщення? Він турбувався, навіть у роки війни з Наполеоном дещо робив, а ось Рєпнін готове не зумів використати. А як він подивиться в очі Варварам? З великою Варварою він ще порозуміється, а як виправдається перед малою?

Рєпнін готовий був вибухнути гнівом, і Котляревський, бажаючи попередити вибух, наслідки якого неможливо було передбачити, підвівся і зовсім офіційно, дещо сухувато сказав:

— Маючи ваше доручення, ваше сіятельство, я днів десять тому послав свого

помічника обер-аудитора Імберха в Харків.

— Ага, послав?

— Щоб він, домовившись з комедіантами, супроводив їх обоз до Полтави. Ми чекаємо їх. Можливо, днів через п'ять-шість вони приїдуть.

— Виходить, чекаєте?

— Чекаємо... І в перші дні, якщо нічого зробити неможливо, ви, так би мовити, не в силі допомогти, ми якось самі розмістимо лицедіїв. А пізніше — подивимось...

— Хто вам-сказав, що ми не в силі нічого зробити? Я вам таке сказав? — Князь забув, що говорив кілька хвилин тому, увесь під владою гніву, що охопив його, у владі самолюбства: як це, він, князь, не зможе нічого допомогти якимсь лицедіям? — Та беріть його, поштамт! Кому він потрібен справді! І заселяйте ким завгодно, хоч арештантами...

Котляревський, йдучи на прийом, мало надіявся на щасливі наслідки свого візиту — надто багато було претендентів на це приміщення; тепер, почувши слово правителя, не повірив, що місія його завершилась справді успішно, що це не обман, а правда, і не міг від хвилювання слова мовити.

— Мовчите? Так, зрозуміло. Від вас всього можна чекати, тепер ви скажете, що я пропоную розігнати театр. Чи не так?

Котляревський схилив голову, сонячний промінь торкнувся сивуватої скроні — і вона заіскрилась темним сріблом. Тихо мовив:

— На інше я, ваше сіятельство, не надіявся. Слова ж мої про закриття театру, якого ми ще й не відкрили, вирвались не з моєї волі, у припадку відчаю, вибачте великодушно. Я радий! Щасливий! Сердечно дякую від імені усіх, кому дороге майбутнє рідного краю, його освіченість і культура... Від імені шанувальників театрального мистецтва і від себе особисто — спасибі!

Князь, важкуватий і все ж величний своєю поставою, підвівся з-за столу, готовий, здавалось, на все, та, помітивши, як здригнулось у хитруватій усмішці обличчя директора театру, розсміявся, та так оглушливо, що затремтіли вікна, він сміявся заразливе, гримів на весь кабінет, витираючи великою хусткою закипілі сльози.

— А ви дипломат, мосьпане! — все ще не міг заспокоїтись їх сіятельство. — А по совісті, був у мене намір відмовити вам, хоча весь ранок мене умовляли, справді ж, з приміщенням у нас важко, будуєм — і все мало. Однак, справа зроблена. Мрія ваша, бачу, близька до здійснення.

— З вашого дозволу, ваше сіятельство.

— І добре. Нехай. Дякую за старанність, твердість, а мене за малим богом не штовхнули на чортзна-що...

— Я, ваше сіятельство, був переконаний, що на мою пропозицію ви не підете.

— Звідки вам знати про це?

— Ви людина доброго серця.

— Невірні чутки, буваю до біса і недобрим... Та поки що — забудемо про це... А зараз покличмо ад'ютанта. — Він дістав зі столу дзвоника і разів зо два калатнув у

нього. В кабінет ввійшов Муравйов-Апостол. Князь, посунувши теку до себе ближче, сказав:

— Прошу, мосьпане, негайно заготовити наказа про приєднання до театру приміщення головпоштамту, і заодно передайте, голубе, начальнику канцелярії пану Новикову — нехай, не гаючись, зробить всі можливі розпорядження: коли в тому приміщенні щось потрібно переобладнати під житло для лицедіїв, то щоб допомогли в цьому пану директорові...

— Буде виконано, ваше сіятельство.

— І останнє. Нагадайте панові директорові театру нашого, щоб, бува, не забув запросити нас на відкриття оного... Надіюсь, ви теж підете, мосьпане?

— Обов'язково, адже я давній прихильник театру.

— Ось воно що... Виходить, мене оточують одні прихильники. — Князь був явно у доброму настрої, зіпсувати його, однак, могли одні лише відвідувачі, які чекали у приймальні, але тепер, далебі, це було вже не страшно: наказ віддано, і сам князь його не відмінить.

— Поздоровляю вас, пане майор, — проводжаючи Котляревського з кабінету, стиха мовив Муравйов-Апостол.

— Друже мій, у мене попереду найважче — зустріч панів акторів... А потім... Проте це вже моя турбота. Дякую за участь у цій справі.

— Що ви! Моя роль тут нікчемна. Я виконував те, що хотів виконати, і до того ж... — Він загнувся, не договорив, а на язиці вертілось: він виконав прохання Новикова — керівника Полтавської управи таємної "Спілки благоденствія", членом якої був і він.

Котляревський пройшов через приймальню, відчуваючи, як підозріло поглядає йому услід поштмейстер. Ну що ж, дивись, дивись пильніше, добродію!

8

Всоте Іван Федорович Штейн, у минулому вчитель танців, а нині антрепренер харківської театральної трупи, говорив зі Щепкіним, Угаровим і Барсовими — з усіма разом і з кожним окремо. Просив, вимагав, умовляв. Угаров нічого певного не відповідав, вагався, а Щепкін стояв на своєму:

— Не можемо... їдемо своїм театром.

— Але ж у мене теж театр! Такий же.

— У вас балет, а я, до речі, не танцор, у котрого ви прагнули мене перетворити.

— Прагнув, правда, і чи це було б погано?

— Комплекція не та. І кінчимо на цьому. Можливо, колись ще і зустрінемось, а поки що — їдемо. І ти, Угаров, теж.

Угаров, худий, вузьколиций, зітхнув:

— Авжеж... Однак там, — Угаров непевно змахнув рукою, — ти, Михаиле, танцюватимеш, і комплекція не завадить. Ось згадаєш потім.

— Побачимо... — Тільки і сказав Щепкін. У свої тридцять років він справді був досить натоптуваний, і, звичайно, для балету підходив мало, а Штейн наполягав саме на включенні до спектаклів побільше танців, чим, вважав, можна зацікавити глядача.

На цій основі в театрі час від часу виникали суперечки, які, врешті, ні до чого не призводили. Тільки тепер, коли майже половина трупи мала виїхати до Полтави, Штейн забігав, став обіцяти золоті гори, та було пізно — всі вони дали слово прибулому з Полтави порученцю князя — а Імберх говорив з ними від імені його сіятельства — і ніщо уже не могло їх переконати в іншому.

— Це катаклізм! — кричав осатанілий Штейн. — Ви мене убиваєте! Я вас не відпускаю. А контракти для чого?

— Ми не давали обіцянки служити вам вічно, — спокійно відповідав Барсов.

Штейн не переставав умовляти, просити, і, нарешті, зрозумів, що нічого не зміниш, і, мабуть, доведеться формувати нову трупу. Щоб якось досадити від'їжджаючим, навідріз відмовився виділити, навіть за гроші, зайві, залишені як непотрібні, декорації, не дав і жодної п'єси. Тільки хитрістю вдалося артистам дещо захопити з собою із художнього оформлення окремих спектаклів. А щодо текстів, то Барсов знайшов вихід: кожний зобов'язаний був переписати свої ролі в основних п'єсах, списки ці він зібрав і, таким чином, склалося кілька текстів.

В день від'їзду прийшов попрощатись Григорій Федорович Квітка. Він чимало зробив для театру, допомагав будуватись, добувати репертуар, співчував ображеним, підтримував їх, допомагав чим міг. Артисти його любили, бігали до нього зі всякими скаргами і просьбами.

Прийшли й інші місцеві літератори: Іван Вернет, Філомафітський, театрали. Вони жалкували, що краща частина театру виїздить з Харкова — міста, де все більше і більше збиралось творчої інтелігенції, вже працював молодий університет; переломивши упертий опір місцевої влади, літератори добилися видання журналу "Український вісник", у місцевій університетській друкарні час від часу виходили нові книги...

Квітка — порівняно немолодий вже — автор досить відомого "Листа до видавця" і, як говорили, ще дечого, підійшов до Барсових. Тут же стояли Щепкін, Городенський, Тетяна Пряженківська, ще кілька чоловік. Побачивши Квітку, лицедії вклонилися, хтось побажав йому "щасливо залишатись".

— Чого ж зажурені? Подорож попереду — і раптом такий настрій.

Потискуючи руки Щепкіну, Угарову, Квітка дружньо побажав їм щасливої дороги.

— Голову вище тримайте!.. Радий за вас; хоча, правду сказати, відсутність ваша для Харкова відчутною буде. Дещо у нас все ж лишається, а там, куди їдете, — нічого нема. Полтава — славне місто, їй слово свіже потрібне, ось театр ваш і понесе його з собою. І ще скажу. Чув я, а чутками земля багата, директором вашим буде Іван Петрович Котляревський, славна людина і добра, і справу знає, з ним, певно, вам буде непогано. Кланяйтесь, коли вже до речі прийшлося, йому доземно, і скажіть: знають його і шанують у Харкові, понеже пиїт він наш найкращий, "Енеїдою" зачитуються, вчаться на ній мові рідній... Щасливої дороги вам, брати мої любі!.. Не забувайте і нас, на гастролі приїжджайте...

Знову потискував руки, Щепкіна пригорнув, поцілував. Тільки Пряженківська не

підійшла, осторонь лишилась, лише кивнула здаля, не могла простити Квітці образи: послухав рідню — матір, брата, — які не хотіли, щоб їх Григорій долю свою поєднав з актрисою, сиріч, комедіанткою, що, як на їх погляд, було б принизливо для дворянина...

До останнього слова пам'ятав Щепкін напутнє слово Квітки, цієї розумної, високо порядної людини. Жаль, не буде більше у них такого заступника, як Квітка; він завжди готовий був постояти за інтереси театру, піти до самого губернатора чи предводителя, яким, до речі, був його рідний брат. А в Полтаві не буде такого. Правда, і там є люди, інакше б не покликали. Живе в Полтаві і автор пречудової "Енеїди". І хоч він не родич предводителеві дворянства, але ж директор, призначений самим генерал-губернатором, і, кажуть, князь зважає на його думку. Про це розповідав княжий посланець Імберх, і вірити йому можна, справді, для чого б людині говорити неправду?

Думками своїми Щепкін ділився з Барсовим. Той довго мовчав і, як завжди, коли вагався, відповідав непевно:

— Не знаю, друже, не знаю.

— Та ти що? Я переконаний: гірше не буде.

— Можливо. Тільки які там глядачі? — І озирнувся: чи не чують їх розмови сторонні. — Місто ж невелике.

— Губернське місто. А крім того, станемо їздити на гастролі.

— Це так... І все ж, як той говорив; поживемо — побачимо.

9

Обоз у чотирнадцять підвід і п'ятнадцятої Імберхової карети розмірене рухався наїжджеником трактом. Домочадці і які-не-які декорації, що вдалося прихопити в Харкові, весь нехитрий домашній скарб — все було укладено на підводи. Кожній сім'ї дали окремий возок, одинакам довелось тулитися втрьох, а то і вчотирьох на одному візку.

Вересневий день коротший якого завгодно літнього, але підводчики розраховували, якщо подовгу на зупинках не втримуватись, до вечора добратися до Валок, там влаштувати нічліг, дати перепочинок коням.

Та трапилось інакше. Десь на півдорозі до Валок сірі тучі обгорнули небо і уперіщив дощ; дрібний, він був гірше непогамовної зливи: та швидко минала, як і швидко з'являлась, а дощ пробивався, здавалось, до самих кісток крізь яку завгодно одежину, не допомагали ні мішки, ні рядна, накинуті поверх усього. Дорога розкисла, набрякла, важенні колеса ледве проверталися, коні через силу витягували з кожної колдубані важко вантажені вози. Пар над їх хребтами не розвіювався, плив слідом.

Вечір укрив неозоре поле, незабаром воно й зовсім щезло, ніби розчинилося в глухій пітьмі. Стихли сміх і розмови на возах.

А Валок все нема й нема. Дорога йшла під гору, то знову скочувалась у низину. Щоб хоч трохи допомогти коням, підводчики і всі чоловіки сходили з возів; у розмоклих чоботях, важких чекменях, понуро, як лелеки, брели услід.

Вже на околиці Валок передній віз сів у ямі майже з колодками, стомлені коні не в силі були його зрушити. Тоді всі зібралися довкола, разом вчепилися — хто за

полудрабок, інші — в колеса.

— Взяли! — гукнув Барсов. — Ще раз!

— Щоб його чорти брали, — сплюнув Угаров. — Сиділи б краще вдома біля теплих печей, так понесло до чорта на роги.

— Скоро будемо вдома, — заспокійливо відповів Щепкін, витираючи руки від багнюки. — А поки що — взяли ще раз! Не лінися, добродію!..

— Оце якраз робота по мені, — сердився Угаров, однак підсобляв, не відмовлявся. Городенський, невисокий, сухорлявий, стояв поруч і ладен був нагримати на Угарова, той, мабуть, помітив погляд і вчепився в колесо всією п'ятірнею і, здалося, сам потяг всього воза, і той зрушив з місця, посунувся далі й далі, поки не викотився з котлубані на рівне.

— От і все, а ти боявся, — штовхнув товариша Щепкін. Обличчя у Михайла втомлене, мокре, але очі сміються.

— Настрій дурний, прости, Мишо.

— Поправим настрій, ось лише стріхи дістанемось. Візок покотився вниз — до Валок, які ледь окреслювались за купками чорних, обшарпаних вітром дерев. Останні вози вже обережніше об'їжджали котлубаню, означену кимось з підводчиків двома гілками.

На поштовій станції, на щастя, знайшлась вільна кімната. Негайно розвели великий станційний самовар, швидко начистили картоплі, поставили на вогонь до печі. Потім, поки варилась картопля і грівся чай, внесли ще один стіл, жінки поставили посуд, який був у них; обліпили столи з усіх боків. Було тісно, сиділи впритул один до одного, але, відталі в теплі, подобрішали, а коли на столі з'явилась паруюча картопля, то й зовсім розвеселились.

— Наляжемо, братці, га? — гукнув Щепкін, озброївшись розмальованою дерев'яною ложкою з досить довгим руків'ям.

У відповідь — сміх, вигуки. Світло від десятка свічок і кількох каганців падало на омиті дощем обличчя, молоді ще, рожеві від вогню у печі і картопляного пару.

Доглядач станції вніс глиняний цебрик квашеної капусти та огірків, у решеті — свіжих яблук.

— Пригощайтесь!

— Слава доглядачеві й капусті! — захоплено, під загальний регіт проголосив Угаров, приймаючи з рук доглядача решето і цебрик.

Доглядач, багато років прослуживши у Валках, впізнав харківських лицедіїв, кожного літа вони відправлялись на гастролі, а нині чомусь вибралися ранньої весни в таку ось негоду. Не з добра, мабуть, нестатки, злидні гонять людей з насиджених місць у незнані краї. Співчуваючи цим у суті своїй добрим, хоч і бідним, людям, він був радий чим-небудь допомогти їм, хоча б влаштувати нічліг.

З подорожньої він знав, що їдуть лицедії в Полтаву, а це десь на краю світу, добиратись туди ще добрих троє діб.

— І вибралися, панове, в таку негоду, — не втримався доглядач. — Діждались би

літа, отоді вже і рушай.

— А в Полтаві, добродію, тепло. Не чув хіба? Морозів тобі ніяких, — сміявся Угаров. Попоївши, та ще з доброю чаркою оковитої, він призабув, як ще сьогодні жалівся Щепкіну на собачу холоднечу і висловлювався недвозначно в тому розумінні, що, мабуть, несповна розуму вчинив він сам і всі останні: поїхали не знають куди, в якусь захлюпану Полтаву.

Спали на підлозі покотом. Доглядач вніс кілька снопів сухої пшеничної соломи, зверху покидали рядна та ковдри. Після дороги, ситої вечері зразу ж і поснули. А ранком, поснідавши тією ж картоплею з цибулею і напившися чаю, рушили далі.

Лише на четвертий день надвечір обоз під'їздив до Полтави. Щепкін перший перехрестився:

— Дай же, господи!

Потай один від одного хрестилися й інші, щось шепотіли про себе, просили у Всевишнього кращої долі. Артисти, вони знали: кожна гастроль — невідомість, а тим більше — переїзд на нове місце. Тут їм жити, працювати, прагнути успіху і терпіти, може, нестатки.

Дорога берегом неширокої, але прудкої ріки вела до перевозу. Ледве добудились поромника; він підігнав пором після того, як йому пообіцяли добре заплатити. Переправлялись, однак, довго. Поромник, старий, але ще міцний дідуган, у свиті і шапці з чорного смушку, не поспішав, робив усе повагом, неквапно. Довго марудився з линвою, йому здалось, що вона має обірватись, і він крутив її, оглядав, здалось, що й понюхав, аж тільки тоді дозволив сідати на пором. Його просили не тягти, швидше переправити на той бік, а він на все те відповідав:

— Ще не вечір, панове... А Полтава — ось вона, стоїть і нікуди не дінеться.

— Де ж той вечір, коли вже глупа ніч? А нічліг? Де його о такій порі знайдеш?

— І нічліг буде. — Відповідав старий, і смалив люльку. Коли ж сам Імберх попросив його поквапитися, він і зовсім ніби заснув на якусь часину.

— Ось не плутайтесь під ногами, пане, бо я такий, що і зовсім не поїду, і не потрібні мені ваші копійки.

Імберх тільки руками розвів і відійшов, поки старий справді не передумав і не поставив пором на якоря. Здавалось, розколися зараз небо — він і тоді лишиться самим собою.

— Боже, та це ж лицедії, розумієте, чотири дні в дорозі!

— А мені хоч сам біс, все одно, — бубонів поромник. І не схотів брати, як він сказав, гріха на душу, не дозволив стати останній підводі, через це гнали порома ще один зайвий раз.

Нарешті весь обоз опинився на правому березі, і всі полегшено зітхнули. Але то було вже майже опівночі.

Дорога пішла під гору — туди, де лежала сонна Полтава. При самому в'їзді пересікав дорогу шлагбаум. Будочник, позіхаючи і бубонячи зі сну — "носить їх" — відкрив загороду, і шлагбаум уперся у чорне вимережане осінніми зорями небо, ніби

запрошуючи: милості прошу, панове, в гості...

— Справді, занесло, — уколов не знать кого Угаров. — Чув, Михаиле?

— Не глухий.

— Не те ще буде... коли ночувати доведеться на возах.

Ніхто йому, однак, не відповів, промовчав Імберх, він зійшов зі своєї дорожньої карети і йшов під гору пішки.

Обоз пересік Круглу площу, Сінну теж проїхав, нікого не зустрівши, крім кількох околодочних. У вікнах будиночків і хат ніде нічого. Незабаром опинились у Німецькій слободі, поминули і її.

— Здається, вже околиця, а де ж він? — спитав той же Угаров, він не переставав озиратись навсібіч, непокоїтись. Всі розуміли, що Угаров має на увазі, кого б хотів бачити, і нічого не відповідали, та що, власне, відповіси, коли і справді; місто кінчається, а театру, до якого їдуть, і досі не видно.

— А ось і він! — по якійсь хвилі озвався Імберх, показуючи на велике приземкувате приміщення, що ховалось за кількома рядами дерев. Він зробив ще кілька кроків і широко перехрестився:

— Приїхали! Тут, панове, маєте ночувати, а ранком розведу по квартирах.

Підійшли Барсови, Городенський, підійшов і Щепкін, і всі решта — Пряженківська з Алексєєвою, підходили до гурту один за одним.

Ось він, їхній дім — поки що темний, непривітний і, мабуть, холодний, доведеться щулитись від холоду до ранку, ніхто ж, певно, не здогадався протопити його о цій порі. Та це не біда, інше тривожило лицедіїв: ніде навкруг ніяких ознак життя. В кількох десятках кроків степ починався, видно, як під місяцем по ньому туман котиться і пливуть високі, неначе гори, козацькі могили.

— Дике поле, — мовила Пряженківська, звертаючись до Алексєєвої. — Дивись, туман який, і вітер он як виє, а може, й вовки.

— Хоча б жива душа де — пустка, — згодилась Алексеева.

— Помиляєтесь, панове, — почулося нараз. У напіввідчинених дверях театру з'явилась висока постать військового — шинель, трикутний капелюх. Наблизився, вклонився; — З приїздом, панове!

Імберх, який не загледів військового, але, почувши голос, протиснувся наперед, радісно вигукнув:

— Пане майор! Добрий вечір!

— Скажіть краще — доброї ночі.

— Панове! — Імберх звертався до акторів. — Це ж пан директор! — Втоми як не бувало, важкувата його фігура згиналась мало не вдвоє. — На Ворсклі затримались.

— Добре, що вже тут! З приїздом, панове! — ще раз привітав акторів Котляревський.

— Господи, ви? — Видихнув Щепкін. Він знав, що директором у Полтаві буде Котляревський, але от зустрілись — і він захвилювався — від несподіваної зустрічі, від радості, що знає цю людину, заприятелював ще торік, улітку, під час гастролей. — Не

подумав, що так зразу побачу вас.

— А я подумала, — озвалась Пряженківська, втомлено усміхалась, куталась у теплу в'язану шаль, накинуту поверх шушуна. — Однак, незабаром має світати, а ми...

— Світатиме обов'язково. І ми ще поговоримо. А зараз, панове, ідіть, прошу, за мною.

— В театр?

— Там, мабуть, і нетоплено.

Котляревський озирнувся, побачив похмуре, сіре в місячному освітленні обличчя Угарова.

— Зараз зігрієтесь, пане Угаров.

На подив усім він пішов не в театр, а навпростець через площу до будинку, що стояв за густим рядом тополь, закритий їх тінями. Тепер лише вони роздивились на нього, побачили навіть і вогні в кількох вікнах.

— Пане майор? — спитав Імберх, який ішов поруч з КотлїСревським. — Це ж що — на станції сьогодні ночуватимем?

— І сьогодні, .і завтра, і пізніше теж, мабуть.

— Невже?!

— Так, бо всі ваші квартирні господині відмовили нам, а жити десь треба.

Всі мовчки ввійшли до поштової станції, збились біля входу, в кінці довгого і досить широкого коридора побачили велику кімнату. Угаров, який опинився попереду всіх, раптом потяг носом повітря. Обличчя його, досі хмуре і сіре, освітила дитинна усмішка:

— Братці, та це ж — богом клянусь — борщем пахне!

— І справді!

— Боже мій! — схлипнув Угаров.

— Борщ, та ще й з грибами, — додав Котляревський. На дверях кімнати з'явилась пансіонна куховарка Настя, рукава по лікоть закочені, мережаний білий фартушок. Як привітна господиня, широко розчинила двері.

— Просимо, дорогі гості, до вечері, пригощайтесь чим бог послав.

— Пане директор, всі мої дурні слова забудьте і вірте: більше ніколи не буду до вас у претензії, — урочисто і дещо роблено виголосив Угаров і низько вклонився: — Я готовий прийняти трапезу, що приготувала ця чарівна жінка.

Актори, збившись на вході, ніяково посміхались, готові ж були на все, але, щоб отак їх зустрічали та щоб сам директор прийшов, та ще й глупої ночі — ні, цього з ними досі не було.

Пряженківська, стоячи осторонь від гурту, мовчки дивилась на директора і подумала раптом: а він не старий ще, яким здався їй колись літнього вечора в напівтемному коридорі пересувного театру, і, незважаючи на віспини, обличчя його — якщо пильніше глянути — незвичайне: тонке, натхненне і добре, доброта світиться у кожній щонайменшій зморшці його чола, смаглявих щік. І ще подумалось: тут, у Полтаві, їй житиметься, мабуть, непогано, у всякому разі, не гірше, ніж у Харкові. Мимохіть усміхнулась своїм думкам і відчула, як тепліше їй стало під в'язаною шаллю,

ступила кілька кроків далі, щоб ніхто не помітив її недоречної усмішки.

— Поживемо рік-два, пане Угаров, тоді й побачимо, як кажуть у нас в Полтаві, — відповів жартома Котляревський. — Але у нас кажуть ще й таке: "солов'я байками не годують..." Отож, підемо спочатку до кімнат, я розведу вас, а потім, прибравшись трохи, — і до вечері, яка чекає вас у спільній залі... Отож, прошу ласкаво!

— З вами хоч на край світу.

— Це далекувато, поки що — у сусідні кімнати... Сміливіше! З цієї хвилини ви у себе вдома, панове...

10

Кожен на його місці, мабуть, пішов би швидше додому, а він не міг: у такий час — нехай вже і світає — все одно не засне. Його тягло на простір, на люди, а оскільки о такій порі навряд щоб кого можна було зустріти, він ходив один, просто бродив тихими вулицями і завулками рідного міста. Хотілось осягнути все, що сталось, і, насамперед, подумати, як має повестися з лицедіями, які вже тут, у місті, і вважаються акторами Полтавського театру.

Звичайно, їх приїзд — явище незвичайне, навіть — подія, значення якої, можливо, буде оцінене пізніше. Він був певен: пройдуть десятиліття, а цей день не забудеться, у всякому разі, він, Котляревський, його друзі запам'ятають його на все життя.

Завтра, ба ні, вже сьогодні почнеться щось нове, зовсім відмінне від того, що було раніше. Головною його турботою лишався, як і раніше, дитячий пансіон, але тепер до цієї турботи прилучалась ще одна — театр.

Незрівнянно легко прийняти мандрівну трупу, після швидкоплинних гастролей вона б одразу від'їхала, і слід її щез би зразу ж за міською околицею. Віднині ж під його опікою значно більше — театр, про який раніше в Полтаві не знали, навіть уяви не мали, що це означає, і він, Іван Котляревський, за цей театр відповідає і перед земляками, і перед усім світом. Тривожний стан, сумніви не полишали вже кілька місяців — з тієї хвилини, коли Рєпнін, запросивши його до себе, сказав: "Віднині, добродію, ви директор театру, так вирішено, і обидві мої Варвари за вас..." А сьогодні — з приїздом трупи — всі ці сумніви, тривоги подвоїлись, потроїлись, їх стало більше у десять разів. Він бачив живих людей, не схожих один на одного, абсолютно різних за уподобаннями і смаками, вони чекали від нього, директора, і допомоги, і поради, і всього, що чекають люди, які довірили долю свою іншому. Вони надіялись, що мрії їхні збудуться саме тут, у Полтаві, тому-то вони так безоглядно зірвались з насидженого місця з усім своїм скромним домашнім скарбом. Що ж він скаже їм сьогодні, об одинадцятій годині ранку, коли всі зберуться для першої бесіди?..

Котляревський пройшов Сінну площу, не зустрівши жодної душі, тільки десь, проскавчавши, з'явився і щез бродячий пес. Вийшов на Круглу площу — і вона була тиха і порожня, якщо не рахувати околодочного, що тупцював на розі генерал-губернаторського палацу. Довгу тінь відкидала колона Слави, золочений орел на її вершині приготувався злетіти в нічне небо, і все ніяк не міг підвести, ширше розправити свої обважнілі крила.

Прискорив крок, повернув ліворуч — вниз на Монастирську вулицю. Вона втягла, неначе у вир, тихий і теплий. Ніде ні вогника, і коли б вітер не шарудів у темному гіллі, могло б здатися, що й дерева, і хатки, і штахетник — все вийшло із казки, все воно несправжнє, створене чиєюсь буйною фантазією.

Дерев'яний тротуар потріскався, в деяких місцях почорнілі дошки прогиналися до самої землі, треба було йти обережно, щоб не потрапити у вибоїну, а він не дивився під ноги і, ризикуючи кожної миті спіткнутись, впасти, йшов і йшов далі.

Знову повернув ліворуч — і опинився в Німецькій слобідці, де жили німці — колоністи, що давно оселились у Полтаві. Ще кількасот кроків — і він біля театру, а напроти, через площу навкіс, ніби вийшов з досвітку і спи. нився біля краю площі колишній головпоштамт, нині — квартири полтавських акторів...

І раптом згадалась Пряженківська. Він завів її до кімнати з невеличким будуаром, в якому напередодні велів поставити диван, крісло, столик, і спитав — данина ввічливості, не більше, — як вона, тобто кімната, здалась їй, чи не буде затісно? Пряженківська відповіла стримано: вона вдячна і, помовчавши, торкаючись довгими тонкими пальцями м'якого тюлю занавісок, додала: нічого подібного, коли признатись, не чекала зустріти в Полтаві, яка їй, пробачте на слові, здавалась раніше звичайним селом. І усміхнулась. Загадкова м'яка усмішка освітила обличчя актриси — втомлене, з глибокими тінями під очима. В мить якусь здалось: в тих же очах, великих, зеленкуватих, мигнула і лукавинка, і тієї ж миті щезла, і знову тіні лягли під ними. Йому хотілось заперечити — де вона бачила сільські звичаї? — і промовчав, стало жаль цю по суті одиноку і незвичайну жінку. Потім йому захотілось спитати: чому ...чому вона досі одинока, адже при бажанні могла б влаштувати життя? Була б уважнішою до людей, то не була б і одинокою. І осмикнув себе знову: не вистачало, щоб і вона в свою чергу спитала потім майже те саме: чому він сам одинокий, вона-то, може, ще й встигне, а він у таких літах, і ось маєш — немає поруч людини, з якою б міг поділити свої радощі й болі, сумніви і невдачі, все життя? Спитала б і, напевне, в душі посміялась: старий, а туди ж, заграє, шукав би рівню... Треба було, однак, поспішати в інші кімнати, влаштувати Барсових, Городенського, Щепкіна, Алексееву, ніколи було говорити... І він пішов, нічого більше не спитавши...

Однак чи не час справді додому? Мати досі, мабуть, не лягала, чекає з вечерею, кілька разів наказувала Одарці, служниці, гріти, і. взагалі всі, хто у повному розумі, давно спочивають, а ось він — Друзі посміються, коли довідаються, — весь день і майже ніч на ногах, не присів досі, не може знайти собі місця. Додому! Додому!

11

Ще напередодні Мефодій Семижон прибрався: старанно походив качалкою по старій свитці, дістав із скрині свого солдатського картуза і почистив козирок до блиску, потім двічі змастив дьогтем, купленим два дні тому у лавці Зелінського, юхтові і, хоч далеко не нові, проте ще надійні чоботи, перевірив, чи на місці підкови в них, чи не час прибити заново, щоб, чого доброго, не загубились.

Вдосвіта, як тільки проспівали треті півні і на всій Мазурівці над хатами попливли

білі волохаті димки, Мефодій прокинувся. Він не довго і возився, адже все приготував звечора. Вдягся і взувся, підкрутив вуса, поглянув на себе збоку і лишився задоволений: чом не козак, чорти його ба! Спасибі, тричі спасибі Капітоничу, приятелю давньому, що надоумив, вказав, куди піти: тепер він, Мефодій Семижон, теж буде при ділі, і не де-небудь, а в найголовнішому міському вертепі. Мефодій був чомусь певен, що його візьмуть, не відмовлять, звичайно, не лицедієм, хай йому грець, а сторожем яким-небудь, і то діло. Не вірила тільки Явдоха-жона, або, як він називав її по старій пам'яті, сожительниця, та ще от і сестра її — Ганна, що жила по сусідству, теж не вірила: не візьмуть, і все, чого дарма ходити.

Побачивши Мефодієві збори, Явдоха не втерпіла і висловилась у тому розумінні, що краще б "запліснявілому шкарбанові" вдома сидіти, ніж оце зрання собак дражнити на Мазурівці, приспічило йому, бач, у службу, мало за вік свій наслужився панам та підпанкам, сяк-так жили на його пенсіон і далі б тягнули, чи багато їм, старим, треба? Вона ж, Явдоха, ще й городик тримає, навіть дещо і продає з городини, отож всеньке літо свіжа копійка водиться, а .його потягло, прости господи, у вертеп, а там же не токмо мужеське сословіє, є, мабуть, і жіночої статі лицедійки.

— Йди-йди, — озвалась Явдоха з печі. Вона любила позорювати, чи то пак подрімати годину-другу на світанку, а-якщо вдавалося, то й сни які-небудь підгледіти. Потяглася, аж кості хруснули. Йди, але запам'ятай: вскочиш у гречку з якоюсь лицедійкою, останню щетину вискублю, і в хату не пущу, так і знай.

Він же, вислухавши свою благовірну, хмикнув, підкрутив вуса, щоб гостріші були, і нічого не відповів, знав норов сожительниці: побурчить спочатку, а потім сама ж і возрадується, не раз вже було так. Тому на всі її докори і погрози — вигнати, в хату не пустити — лише посміхався. А сьогодні чомусь не втримався і уколов:

— Давно б час збутися тебе, старої та колючої, привести молодшу. Ось, може, бог поможе... у вертепі.

— Гляди, поможе! З ними, молодими, такі, як ти, старі шкарбани ноги набік відкидають швидко.

— Так то старі, а я чим не козак, ти ось придивися краще.

— Та бачу, — зітхнула Явдоха і замовкла, її Мефодій і справді був ще доволі міцним, лишилась зі служби стара звичка триматись рівно, не сутулитись, лише з-під кашкета біліли скроні, а вуса — як навмисне — і досі не втратили чорного полиску, тільки кінці їх ледь жовтіли, щоправда, скоріше від тютюну, ніж від старості. Явдоха ще раз зітхнула:

— Пішло наше, а було ж...

— У тебе, може, і було що, а моє... в солдатській казармі лишилось. Але ми ще ого-го!

— Горе ти моє, іди вже, а то не застанеш кого слід і місце проґавиш... А потім, коли повернешся, підемо до Ганни, щось там не теє... Сватається знову писарчук до Марусі, а вона — сам знаєш — дуріє.

— Знову він?

— Та він… А вона ж того чекає, полюбовника, тільки де там дочекатись — мать, завіявся світ за очі.

— А може, й дочекається. Ти ж говорила, вони любилися.

— Мало чого було колись, та де ділось.

— А я думаю, хто чекає, той діждеться.

— Одна чекала, та вік свій і продівувала.

— Це, бабо, діло тонке, не знаю.

Він похрестився на ікону в кутку, потім крякнув, дістав з-під лати чисто обструганий ціпок і переступив поріг; Явдоха, висунувшись із-за комина, похрестила його на дорогу.

На вулиці було тихо, ніде жодної живої душі. Мазурівка спала ще. Ранній світанок розсипав над нею дивні барви: де бірюзову, а де синю, в іншому місці — світло-сіру, а в Полтавці, що пересікала Монастирську вулицю, розвела рожеву. Вузький місток через річку прогнувся під мазаними чобітьми, жалібно пискнули дошки під закаблуками, Мефодій подумав, що не завадило б підправити місток, покласти ще один ряд дощок. Добре було б, та кому про те болить? Пан Зелінський — міський нині голова — мабуть, і не знає про місток, пішки не ходить по місту, а все більше розкочує у кареті, де вже йому додивитися до якихось містків; людей, які б ткнули його носом в оце місце, теж нема, бояться чиновники говорити, якби потім служби не позбутися — все може міський голова, не раз про те говорили люди, і Мефодій — не глухий — чув розмови…

Собака в провулку гавкнув услід кілька разів, а тонкий колодязний журавель шугонув над самою головою — мало не зачепило цеберкою, вона гойднулась туди і сюди, і він мимохіть прискорив крок: пронеси, господи!.. Коли підходив до Німецької слободи, сонце вже викотилось із-за дальньої степової могили, прослало золоту дорогу до міської околиці. Тут і загледів досить велику, якщо порівняти з хатами, споруду, що виходила на величеньку площу, по той бік площі — за рядом тополь — виднілося ще одно приміщення — трохи менше, ніж перше, проте теж не маленьке — довге, приземкувате.

Причин ходити в Німецьку слободу у Мефодія ніколи не було, і по суті він прийшов сюди вперше за останні кілька літ, власне, не пам'ятав, коли був тут востаннє; тепер, спинившись перед парадним входом міського театру, перед двома лойовими ліхтарями на стовбах, дивувався високим дубовим дверям, і стрілчастим, синім і червоним склом заскленим, вікнам, і тим самим ліхтарям незвичайної якоїсь фігурної роботи. Добре надивившись на все це, дістав з кишені кисета, запустив дві пучки і, видобувши звідти добру понюшку тютюну, запхнув її в заріслий шорстким волосом ніс. З задоволенням чхнув, і зразу ж полегшало в грудях, вдихнув побільше повітря і зібрався, було, знову чхнути, та не встиг: хтось вголос побажав йому доброго здоров'я.

Озирнувся: площу пересікав незнайомий пан — у фризовій шинелі, трикутному капелюсі з чорним султаном. Офіцер!? А так — офіцер, хоча і без погон, а зразу видно військового — по рівній поставі, твердому кроці. За звичкою, підтягнувся, клацнув закаблуками і кинув руку під. козирок — єдине, що підтверджувало його солдатське

минуле.

— Дякую, вашбродь!

— Солдат?

— Солдат… у відставці.

— Не набридло ногу тягнути?

Мефодію здалось дивним: офіцер, а питає, чи не набридла служба, однак тон, погляд незнайомого приваблювали; у старого відлягло від серця, і він сказав:

— Звик, вашбродь, а коли по правді, то… — і затнувся, не договорив. Офіцер несподівано посміхнувся:

— Коли по правді — набридло? Так? Зрозуміло. Одначе, що привело солдата в таку годину до театру? Не спиться?

— Так точно… А прийшов у справі. До головного, до самого, хотів постукатись, та, мабуть, ранувато, доведеться чекати… В службу хотів проситись.

— В яку службу?

— В сторожі щоб, куди ж мені ще?… Або печі топити, та що завгодно, ми, служиві, звиклі до всього.

— Мабуть, хтось порадив прийти?

— Є у мене друзяка давній, Капітоничем дражнять. Може, чули, у пансіоні, у самого Котляревського служить? Він мені і порадив.

— Знаю. Добрий приятель у вас. Йому можна вірити. А щодо сторожа, то, справді, такий потрібен. Можна сказати, навіть дуже, в цьому Капітонич не помилився.

— Так можна, вашбродь, звернутись до головного? Ви його знаєте?

— А ви вже звернулись… Як вас величати?

— Мефодій Семижон, колишній солдат десятого драгунського полку.

— Отак. Виходить, ми — драгуни, хоч і колишні? Я теж з драгунів. Ну що ж, можна вважати: віднині ви на службі.

— Невже? — Мефодій витріщився на офіцера. — Так ви оце і є той самий — головний?

— Той самий… Та не бійтеся, все гаразд. От підемо, і я покажу вам вертеп наш… А заодно і про себе розкажете, де живете та з ким.

— Боже правий, та я з дорогою душею… — На радощах, що він уже прийнятий, Мефодій розговорився. — А моя Явдоха, сказать, сожительниця, та і сестра її, Ганна, вговоряли: не візьмуть, не ходи, старий вже. А ми ще козаки, ого-го! Тільки одна небога моя, Маруся, та вірила, що візьмуть. Сердешне дівча, скажу вам, пане, нема такої на всій Мазурівці. Роботяща, привітна, слухняна, хоч, може, і не така вже писана красуня, та що з тими красунями робити, хай їм всячина, їм на умі гулянки та всіляке інше, а от такі, як Маруся наша, — пошукати, та не знайдеш, тільки нещаслива, скажу вам. Немає судженого, сказати б, він є, а коли отак подивитись, то і немає… Вона ж чекає і всім відмовляє, а сватались і хороші люди… От і зараз. Та простіть, пане, розговорився, воно вам ні до чого про те знати.

— Що ви! Розказуйте, я вас слухаю. — Котляревський вів старого солдата від

кімнати до кімнати, показував, де дрова лежать, де печі, які потрібно топити, де каганці, свічки, підсвічники.

— А скажіть, швейцаром ви б не хотіли бути?

— Ким? — Мефодій пошкріб у потилиці. — Я б усім був, а от швейцаром… Простіть, пане, але ж я православний, а не якийсь там швед, чи то пак, швейцарець.

Котляревський весело поглянув на Мефодія і нічого не відповів, повів далі, а потім вже на виході сказав:

— У другу віру я вас не кличу, це така служба: бути головним ввечері, коли люди приходитимуть до вертепу стояти на дверях, пропускати одних, а інших, може, й ні.

— Он що… То це ми з превеликим задоволенням, пане.

— Зовіть мене просто Іваном Петровичем.

— Так ви… Котляревський?

— Він самий. Хіба ж цього не казав Капітонич?

— Цього-то він і не сказав, а ще приятель…

— Ви простіть йому, Мефодію… а по батькові ж як вас величати?

— Ми — Савичі… Та це начебто і ні до чого…

— У кожного з нас батьки були, які нас у світ пустили, як же не згадати їх?

Мефодій, дивуючись все більше і більше, раз по раз поглядав на вродливе обличчя директора театру і не міг надивитись — так було приємно бачити цю людину, такою нараз довірою і вдячністю він пройнявся до неї, що несподівано виструнчився, наскільки дозволяли роки, і сказав:

— Вірте слову, вашбродь, не підведу, поки ноги носять. — І низько, мало не до землі, вклонився.

— А це вже зовсім зайве, Савичу, для чого кланятись?.. Давайте домовимося — більше цього не робіть.

— Я ж від щирого серця.

— І все ж не слід… А тепер ближче до діла. Години через три приходьте, поговоримо і про все домовимось.

— Спасибі!

— І вам, що прийшли, спасибі!..

Котляревський довго дивився услід колишньому солдатові й мимохіть дивувався: стара людина, а, здається, плечі стали ширшими, крок твердіший. Дивився, поки й видно було. Був задоволений, що, завдяки Капітоничу, надійного служителя матиме, зразу видно людину — відверту, щиру, не про себе, бач, турбується, а про інших, от хоч би про небогу. Добра, мабуть, дівчина, а нещасна. Скільки таких дівчат на білому світі, долею обділених! А хто ж їм допоможе? Та й чим допоможеш?..

12

Бесіда почалась, як і домовлялись, десь зразу ж після сніданку, хоч, правда, довелось декого трохи зачекати. Вже прийшли Барсови, Городенський, Павлов, Щепкін, Тетяна Гнатівна Пряженківська теж прийшла, а от Івана Федоровича Угарова все ще не було. Всі зручно вмостилися в нових театральних кріслах, познімали

капелюхи, жінки опустили на плечі шалі, поговорили про те, про інше.

— Що за людина, не розумію, — сердився Щепкін, — знає, що мусить бути о цій порі в театрі, а не йде, нехай на нього чекають.

— А може, заспав, — озвався Павлов, високий лисіючий блондин. — На новому місці йому завжди спиться. Чи не знаєте?

— Скажіть краще — біля угорського засидівся, — не втерпіла Пряженківська, нагадавши тим самим вечерю, коли з приводу благополучного приїзду пан директор виставив до трапези кілька пляшок угорського і дехто як слід причастився. — Та чого його чекати, може, почнемо, пане директор?

В цьому була вся Пряженківська: її, траплялось, мусили чекати, а вона чекати не хотіла жодної зайвої хвилини.

— Почекаємо... сьогодні, — спокійно мовив Котляревський. — Може, й справді щось трапилось. Та, здається, хтось вже йде.

— Ось і я!.. І нічого не трапилось, — озвався з порога Угаров. — Вибачаюсь, затримався... Спалося добре.

— Було б краще не затримуватись і не вибачатись, — сказав Павлов нібито від імені усіх; він не розумів людей, які дозволяли собі прийти коли завгодно, не виконували обіцянок, забували прямі свої обов'язки, саме через оці звички він не терпів і Угарова. Той же, явно ігноруючи зауваження колеги, пройшов на вільне місце поруч зі Щепкіним, на ходу пригладжуючи скуйовджене волосся, другою рукою поправляючи збитий набік не зовсім свіжий нашийний платок. Врешті він всівся, заклавши руки в кишені і витягнувши худі довгі ноги так, що вони сягали крісла Павлова. Той супився і не зважав на загравання сусіди.

Зачекавши якусь мить, Котляревський звернувся до лицедіїв з такими словами:

— Тепер і почнемо. — Як годилося, зробив невеличку паузу, приласкавив поглядом притихлих акторів, трохи довше затримав погляд на акуратно зачесаній голівці Пряженківської. — Панове, я запросив вас, щоб разом поміркувати над тим, що гратимем і яким спектаклем відкриємо театр. А відкриваємо в першу неділю. Вже афішки пишуться, запрошення розіслано. Отже, все йде як належить,

Котляревський — у сюртуці, на жовтому жилеті виразно виділився білий нашийний платок, елегантно вив'язаний великим вузлом, привітний, свіжий, ніби й не було неспокійної, майже без сну, ночі, і це зразу помітили і оцінили до всього уважні лицедії. І все ж у перші хвилини цієї ранкової зустрічі вони почували себе досить скуто: до цього дня ніхто із відомих їм антрепренерів не говорив з ними ось так, як цей елегантний пан, що віднині мав у них бути за директора, тобто людини, від якої чимало залежало в їхньому житті. Він запитує, що вони думають про майбутні вистави, що хотіли б грати? Химерне запитання, але так приємно почути його, може, і справді збудуться заповітні сподівання і кожен зіграє те, що хотів, про що мріяв? Та невже ж можна отак зразу про це й сказати?..

І тому, не відповідаючи на прямо поставлене запитання, вони — важко сказати, хто перший — поцікавились насамперед умовами їхньої роботи, хоча про це вже мали

розмову з помічником директора паном Імберхом ще в Харкові, перед від'їздом до Полтави. Та одна річ — Імберх і зовсім інше — головний директор. Котляревський не загаявся з відповіддю, зразу ж і сказав, що про це вони вже знають від Імберха, він же, директор, тільки підтвердить його слова. Загадково посміхаючись, Угаров, який, на противагу всім останнім, почував себе досить незалежно, забувши, що кілька хвилин тому, спізнившись на бесіду, мусив почуватися не зовсім зручно, спитав, а чи не попросять їх, акторів тобто, з квартир. Пряженківська додала, що ось вона теж встигла почути: з Чернігова має повернутись головпоштамт, і тоді доведеться звільняти, як сказав Угаров, їхні "хороми".

— А де ви про це чули? — спитав Іван Петрович.

— Тут ось, біля театру, зустрілась мені незнайома жінка, розговорилися — вона і сказала.

Пряженківська довірливо усміхалась, усмішка надавала и обличчю ще більшої миловидності, чого не міг не помітити спостережливий Котляревський, а до того ще й довгий пильний погляд, від чого не важко, коли б не природна витримка, втратити і рівновагу, змусити хоч би замислитись. Але Котляревський, якому, напевно, адресувались і посмішка, і погляд, не зрадив собі, навіть тон його не змінився. Співчутливо усміхнувшись у відповідь, він сказав, що, крім випадкових зустрічних жінок, у театрі є ще дехто, от хоч би директор оного, отож, коли у панів лицедіїв виникнуть якісь утруднення або сумніви, вони першої-ліпшоі хвилини можуть звертатись не тільки до випадкових знайомих, але так само до директора. Що ж до будинку, в якому нині вони живуть, то йому, директору, відомо дещо інше: будинок цей справді віддано театру, і нікому, крім акторів, поки існує театр, у ньому не жити, це розпорядження їх сіятельства князя Рєпніна.

Чемно відповівши Угарову, а заодно і Пряженківській, дав зрозуміти, що не слід ні тепер, ні в майбутньому надавати якогось виняткового значення чуткам, акторам слід мати свою думку і нею дорожити.

По суті, це було тонко висловлене зауваження, і Пряженківська готова були спалахнути, образитись, але стрималась: надто вже чемно вів розмову пан директор, та і в логіці йому не можна відмовити, як не можна на нього і ображатись, розповіді про нього, почуті там, у Харкові, не йшли ні в яке порівняння з тим, що побачила сама.

І все ж таки десь у потаємному куточку серця затаїла щось подібне до жалю, легкого смутку, а може, трішечги і образи: могли б, пане директор, і пожаліти її — жінку, одиноку, не зовсім щасливу, якщо не сказати більше, і, може, ж таки не позбавлену якихось здібностей і своїх, скромних нехай …принад. Пождіть же, вона сьогодні стерпить, а колись прийде час — і згадає, подумала Пряженківська, зовнішньо нічим не виказавши свого ставлення до почутого: як-не-як вона актриса і вміла, коли хотіла, себе тримати.

— Так хто почне, панове? — питав директор. — Часу у нас зайвого нема, отож — сміливіше!

— Дозвольте мені? — підвівся Барсов.

— Прошу, але сидіть, адже так — зручніше.

— Дякую. — Барсов присів на краєчок крісла. Він був ще порівняно молодий, може, трохи старіший Щепкіна, а грав, і досить успішно, порівнюючи з іншими, і героїв, а коли потрібно, і резонерів. Колеги прислухались до його слова: в останній рік все частіше, коли, траплялось, Штейн був відсутнім, Барсов провадив репетиції. Цікавою актрисою була і його дружина — Софія. Вона, як зайшла до залу, не зронила і слова, уважно слухала і директора, і колег. У дорозі трохи застудилась і тому, кутаючись у теплу шаль, мовчала, берегла горло.

Барсов згадав минуле трупи, тоді доводилось грати хтозна-що, розбавляли п'єси танцями та піснями, вставляли інтермедії, аби тільки залучити глядача. А глядач, як навмисне, не сприймав хитромудрих прийомів Штейна і в театр ходив мало, от тільки на ярмарках та під час дворянських зібрань глядачі траплялись. Але які глядачі! Приходили здебільшого ті, які після денної біготняви прагнули трохи спочити, випити пляшку горілки з приятелем, побесідувати, не зважаючи на те, що відбувається на сцені. Актор говорив про це з болем, і тепер він радий, що можна вибрати п'єсу, яка стане окрасою театру.

Барсову зразу ж заперечив Угаров. Він твердив, що кожному спектаклю потрібен і танець, і пісня, і тому хто знає чи так уже неправий був колишній антрепренер. Як можна, скажімо, грати тих же Аблесимова, Ніколаєва чи Шаховського без цих невинних додатків? Він особисто за те, щоб і далі у виставах стогнали під черевиками танцюристів підмостки. Потрібен і сміх, обов'язково потрібен. Угаров грав здебільшого комічні ролі і, звичайно ж, вважав, що без комічних сцен театр існувати не може.

Викинув вперед довгу худу руку, вона висунулась із сюртука майже по лікоть, ось-ось зачепить когось, а довгий ніс дзьобом клюне сусіду, який сидів перед ним. Щепкін не витримав, скочив на ноги і мало не закричав; він клекотів, від обурення ковтав слова, та хвилиною пізніше під заспокійливим поглядом директора трохи вгомонився. Він докоряв Угарову за коротку пам'ять, за те, що в нього сім п'ятниць на одному тижні. Як же ж так! Всім відомо, чому вони не вжилися зі Штейном, адже той мав намір перетворити їх, драматичних акторів, у танцюристів. йому потрібен був не театр, а балет, і тільки балет. Звичайно, це не значить, що він, Щепкін, проти музики і пісні, але всюди повинні бути розумні пропорції. Отож, закінчив Щепкін, він згоден з Барсовим, тільки жаль, що колега не назвав жодної п'єси, яку б він хотів грати.

— А ти сам що пропонуєш? — Спитав Барсов.

— Я? Що ж я? — Щепкін розвів руками, мовляв, що ви хочете від нього, але тут просяяв, згадавши щось. — Ні, чого ж, я був би радий зіграти, скажім, у "Недоростку" Фонвізіна яку завгодно роль, хоч і Митрофанушку... І я зовсім не проти "Мельника", "Збитенщика".

— А що скажеш про п'єсу Загоскіна? — спитав Городенський. — Про його "Пана Богатонова, або Провінціала у столиці"?

— Вірно, і цю п'єсу я б узяв...

— А "Ябеду" забули? — озвалась Пряженківська.

— І "Ябеду" можна. Навіть треба!

— Тим більше, що автор, як я чула, тепер наш, — додала Алексеева. — Адже він жив у Полтавській губернії? Чи я помиляюсь?

— Ні, паніматко, ви не помиляєтесь, — кивнув Котляревський. — Тільки чому ж "жив"? Він живе і зараз. Василь Васильович, коли почує, то приїде на виставу. В Полтаві його сини живуть, вони і дадуть йому знати. Цікаві, до речі, молоді люди.

— Ви нас познайомите? — спитала Алексеева і зарожевіла, кругле обличчя її ніби вогнем зайнялось. Запитання вирвалось у неї мимохіть, вона вже й сама не рада була. Деякі з присутніх іронічно зауоміхались, а Пряженківська здивовано звела густі брови:

— Ти що?

— А що? Нічого.

Сонце в цю хвилину нарешті ввірвалось у залу крізь стрільчасті вікна і залило золотом всю підлогу перед столом директора, і його самого, і всіх, хто сидів неподалік — ту ж Алексееву, Пряженківсвку, Щепкіна, Городенського...

— Вони справді хороші хлопці, — сказав Котляревський цілком серйозно. — З ними цікаво познайомитись, та вони самі не забаряться прийти до театру, ось тільки відкриємось. — Він помовчав, чекаючи: може, ще хтось що-небудь додасть і, поскільки говорити охочих не було, продовжував: — П'єси, які тут названо, стануть основою нашої роботи на ближчий час. Я б додав ще, якщо ніхто не буде заперечувати, шеріданівську "Школу лихослів'я" і одну із п'єс Крилова, ми ще побачимо, яку саме... А тепер ще одно. Якою п'єсою відкриємось? Вона мусить бути із готових.

— Чого тут думати? — запропонував Городенський, — треба взяти "Козака-віршотворця". Ми ж грали його недавно.

— Вірно, — кивнув Барсов. — Прогонимо на новій сцені кілька разів — і все.

— Згоден. Тільки одно зауваження. Як вам текст п'єси здається? Він нікого не турбує?

— Жахливий текст, — сказав Щепкін.

— Тоді, може... поправимо?

— А ви зможете?

— Спробую.

— Виправляти текст? — хмикнув Угаров. — А хто казав: текст — це закон для актора? Не ти, Щепкін?

— Тут зовсім інша справа, як не розумієш?

— Звичайно, ти все розумієш, а нам, грішним, нічого невтямки.

— Ви, пане Угаров, по-своєму праві, але ж ми від тексту не відступимо, тільки в окремих місцях підправимо, — сказав Котляревський.

— Ваша справа. Тільки... побачимо.

— Ну от і добре... Тепер можна зробити перерву години на дві, до обіду, а по обіді, я думаю, почнемо репетицію, першу нашу репетицію.

— Так зразу? — спитав Павлов.

— Чого ж тягнути? За кілька днів маємо відкрити театр. Час квапить, панове... А

поки що — всі вільні.

Актори один за одним полишали зал. Останньою виходила Пряженківська. Вона вже стояка на порозі, роздумувала щось своє, повинна була ступити за поріг і… вернулась.

— Вибачте, прошу, моє дурне запитання. Я винна, це я добре розумію, такий капосний характер.

Котляревський не чекав такого і здивувався: які думки обсіли цю акуратно зачесану голівку? Що її турбує? Він мимохіть замилувався граціозною поставою актриси, легкою, невимушеною, тільки очі, сірі, бездонні, з зеленкуватим відтінком, були засмучені.

— Навпаки, Тетяно Гнатівно, я вдячний вам, бо дали можливість дізнатись, які чутки ходять про нас.

— Інакше кажучи, я збираю ці чутки? Помилуй боже, що ж це виходить?

— Нічого такого не виходить. До слова прийшлось. І — знаєте що — покінчимо з цим. Скажіть краще, чим ви так засмучені? Що з вами?

— Здалось вам.

— Здалось, то й здалось, вибачте. — Помовчав, пройшовся за столом, підійшов до Пряженківської, додав з доброю усмішкою: — Будемо з вами працювати тепер, отож, чи не краще нам дружити?

Актриса теж усміхнулась, злетіла, як луска, зажура:

— А що? Давайте.

— От і добре. Коли що не так, кажіть мені в очі, не бійтесь — ми ж віднині друзі.

— Гаразд. — Пряженківська грайливо повела очима. — Тоді, коли дозволите, скажу вам: не віриться мені, що ми все оте, що сьогодні записали, поставимо. А якби вдалося — була б щаслива.

— Певно, будете… добре завантажені, бо доведеться грати.

— В усіх п'єсах? .Було б забагато для однієї. Хоч би в деяких, і то було б добре.

— Я це і мав на увазі, гратимете в тих п'єсах, де зможете показати себе, свої здібності, свій талант якнайкраще. Вірите?

Пряженківська не могла відвести очей від обличчя директора — тонкого, блідого від хвилювання, і сама не знать чого захвилювалась:

— Вірю… І знаєте що, Іване Петровичу, ось я і Катя Алексеева — моя старша подруга, — ми зовсім не знаємо вашого міста…

Котляревський дивився і слухав. Вона ж, притискуючи до грудей маленькі руки, опанувавши собою, говорила з милою грайливою усмішкою:

— Ви нам покажете місто?.. Кажуть, ніхто краще вас його не знає.

— Хто ж це вам сказав?

— Не має значення, але сказали… Ну то ж як?

— Гаразд. Ось завтра неділя. Зранку і підемо.

— То я скажу Каті, добре?

— Скажіть.

— Спасибі! — Поспіхом, ледь вклонившись, пішла із зали. А він задумливо дивився їй услід, ловив ледь чутний шерхіт шовкової сукні, стукіт легких черевиків.

13

Звичайно ж, не хотів і гадки не мав, а вийшло так, що він не господар слова. Такого, здається, ніколи ще не було, тим більше, що слово дав жінці, та ще такій чарівній, як Пряженківська. В думках уже вів її — звичайно ж, і подругу, Катерину Алексееву — на приворсклянські луки, вже прибрані першим весняним цвітом, понад рікою, горбами, долинками вони б вийшли в Монастирський ліс, що вже одягся в зелене вбрання і, тихий та величний, дивується світом. Можливо, постукались би і в монастирську браму — там зовсім близько, — цікаво ж дивитись на ранкову Полтаву з Монастирської гори, помилуватись розписами в монастирській церкві. А звідти чернечими стежками перебрели б на поле Полтавської битви. Він би показав, де і які полки стояли, звідки з'явився Меншиков на підмогу Петру, з якого місця побігли шведи і їх король, звідки йшли козаки на чолі з Палієм. Потім можна б і додому піти — там рукою подати до квартир, а коли б схотіли, то навідались би у гостині ряди, на Сампсоніївську площу. Після такої мандрівки дівчатам закортіло б чогось попити — зайшли б і до нього додому, посиділи б за склянкою чаю, з матір'ю б їх познайомив, вони б, певне, сподобались матері.

Та все вийшло не так, як гадалось, довелось вибачитись і твердо пообіцяти іншим разом — може, таки в найближчу неділю — піти на прогулянку.

Вислухавши дещо плутане пояснення Івана Петровича, Тетяна — спасибі їй — не образилась, не стала в позу незаслужено скривдженої, а — добра душа — вибачливо посміялась:

— Не давайте дарма обіцянок, бо ще щось трапиться. А скорше... знов злякаєтесь.

— Кого це я мав лякатись?

— Нас з Алексєєвою, двох жінок тобто, — блиснула білозубою усмішкою Пряженківська.

— Он як... Проте на вашому місці і я б, може, подумав так.

— Отож, міркуйте, пане директор, а мені — вибачайте — на репетицію час.

— Біжіть...

Напередодні, в суботу, директора театру несподівано запросив до себе Рєпнін. Не встиг на поріг ступити, не скинув одягу, як постукався княжий кур'єр. Мотря внесла записку. В ній було всього кілька слів, начертаних рукою — це він зразу спостеріг — Новикова: "їх сіятельство запрошують Вас, пане майор, на аудієнцію не пізніше сьомої вечора цього дня. Коли з якоїсь причини прибути не зможете, то повідомте про це через кур'єра, що подав записку". Яка, до біса, причина, коли сам правитель краю кличе? Довелось кидати варене й печене і бігти на прийом: ось-ось мала бути сьома година, запізнюватись, коли мав стати перед очі начальства, не мав звичаю. Та головне не в цьому — хай йому грець з тією точністю, — що мав сказати князь? Для чого так нагальне викликає, та ще додому, а не в канцелярію? Так просто — ні сіло ні пало — він до себе не запрошує. Невже з приводу приміщення поштамту мова йтиме? Ще, чого

доброго, їх сіятельство передумав і накаже звільнити квартири, викинути акторів на вулицю? Та ні — Новиков мусив би попередити. Тоді — що?.. Хвилюючись, намагаючись не показувати свого стану, постукався в парадні двері княжого палацу; його зразу ж провели на другий поверх — у домашній кабінет господаря.

Ступивши на поріг, у мить одну оглянув і високі вікна, наглухо зашторені, у важких темної бронзи шандалах грубі бездимні свічки. Пахло ліками: настій валер'янового кореня вперемішку з якимись травами. Так і є: князь нездужав, ось чому запросив до себе, додому. Він здавався жовтим, а можливо, та жовтизна на високому чолі і плоских щоках — від золотистих штор і такого ж кольору килима-, що відливав у світлі свічок ромашкової густоти ворсою. Князь сидів у зручному вольтерівському кріслі, ноги кутав хутряною повстю. Праворуч від крісла на столику світився прозорою порцеляною глечик з якимось питвом і тут же, під рукою, лежала розкрита зеленим оксамитом обшита тека. Почувши кроки, князь підвів голову від теки і, побачивши гостя, кивнув:

— Проходьте і сідайте... Ось сюди, ближче, — вказав на крісло поруч з собою.

Розмова тривала порівняно недовго. Іван Петрович розумів: затримуватись, коли господар почуває' себе не зовсім добре, нетактовно, про це, до речі, говорив і служник, коли вів його коридорами, але тоді не надав значення його словам, не дослухав їх. Вирішив про себе: ніякі свої справи не згадуватиме (а яка ж нагода трапилась), вислухає князя — і попрощається.

Рєпнін закрив теку, відсунув її далі, на самий край столу, якусь хвилину дивився на гостя, ніби вперше бачив. Гість тримався підкреслено стримано, терпляче чекав на слово господаря, нічим не видаючи свого стану. Князь ледь помітно посміхнувся у густі сивуваті вуса:

— Мабуть, думаєте, для чого покликав так несподівано? Поясню: з'явилась думка, що не дочекаюсь я вашого запрошення відвідати театр у день його відкриття. Осмілився нагадати.

Князь іронізував; директор мусив би хоч раз доповісти, як ідуть справи театральні, а він, бач, чекав виклику. Іван Петрович відчув, як кров кинулась в обличчя:

— Винний, ваше сіятельство, але зрозумійте: в ці дні не мав хвилини вільної, весь час, як білка у колесі: то в театрі півдня, потім біжу в пансіон, і там мушу лад дати, хоч з годину побути. Але мав на увазі не пізніше понеділка про все вам доповісти, отож, не карайте, а помилуйте, завжди пам'ятаю ваші милості.

Князь погрався золотим ланцюжком від годинника, усміхнувся:

— Хто вам сказав, що вас збираються карати?.. Ні, думка у нас інша: подякувати вам за вірну службу... Але ж, мосьпане, нам би хотілось знати, коли маєте намір відкрити театр і якою п'єсою?

— Мені здається, ви знаєте п'єсу. Це "Козак-віршотворець", нею гадаємо і відкрити.

— Знаю і автора. Ще в молодості зустрічались, князь Шаховський людина цікава. Це добре, що взяли його. А чули, до речі, скільки цей муж сотворив п'єс?

— Щось біля сотні?

— Мабуть, більше. Місяць — і п'єса, а то і дві, та ще й у віршах... А які рєчі потім

збираєтесь ставити?

Котляревський дістав з бокової кишені аркуш цупкого паперу, розгорнув його і поклав перед князем.

— Ось тут, ваше сіятельство, список п'єс, які самі актори назвали.

— Самі актори? А ви ж як?

— Я теж не проти.

Рєпнін присунув до себе аркуш поближче, потім відсунув і придивився.

— Ну що ж, я теж не заперечую... А от що маєте взяти з Крилова? Тут ви пишете — Крилов, а назву не вказали.

— Не вирішили, ваше сіятельство, ще подумаємо. — Подумайте, та як слід, щоб ми, чого доброго, не посварились потім. — Князь говорив без тіні усмішки, і все ж почувалось: він задоволений. Помовчав, перебрав кілька кілець золотого ланцюжка.

— А що актори? Задоволені квартирами?

— О, ваше сіятельство, дуже: зручно, тепло, і поруч з театром, і тим вони мусять бути вдячні лише вам. Ось тільки... — похопився було і прикусив собі язика: адже не мав наміру сьогодні звертатись до правителя з просьбами, та слово сказано. Князь поглянув запитливо, чекав: говори ж, пане майор, коли почав. Довелось пожалітись на міського голову Зелінськрго. Імберх ходив, та даремно; сам теж третього дня був у голови. Мова йде про те, щоб якось замостити Театральну вулицю, бо коли підуть дощі — там не тільки пішки, але й волами не виберешся з багнюки, та й площа мала б бути кращою: як дощі — калюжі стоять, аж поки не висохнуть, нема стічних рівчаків. Обіцяв пан Зелінський щось зробити, та поки що і пальцем не ворухнув.

Після паузи, яка трохи, може, і затяглась, князь присунув до себе теку, щось помітив на аркушику і сказав:

— Зробимо, хоч мушу зауважити: де ж ви були раніше? Вулицю замостити — хіба ж це проста справа?

— Розумію, проґавив. За клопотами світу білого не бачив. Самі репетиції скільки часу забирають.

— Мені вже говорили, що ви по дві репетиції робите в один день. Це добре, але... коли ж від репетицій перейдемо до діла?

— Днів за три-чотири, в середу, думаю, відкриємось.

— Аж у середу? — Князь примружено дивився на опливаючу свічу, а вона ось-ось мала догоріти, лице правителя здалось ще більш жовтим, ніж видалось спочатку, та мигнула свіча вогником, потім друга — і обличчя ожило, рум'янець заграв на щоках.

— Бачите, який я зараз, ноги крутять — на негоду, мабуть. А хочу ж теж побачити театр наш.

— Вам би поїхати на теплі води.

— Поїдемо якось... А тепер, поки можу ходити, покажіть мені театр... Чи не занадто довго займаєтесь репетиціями? П'єса ж готова, її раніше грали, то чого ж баритись? Зробіть ще одну-дві репетиції — і з богом. От хоч би завтра, в неділю.

— Але ж, ваше сіятельство, хотілось ще кілька разів прогнати. Сцена у нас не схожа

з харківською, більша трохи, треба і текст завчити як слід.

— Це ж який текст, мосьпане? Хіба актори ще й досі його не знають?

— Знають, але не всі... однаково, — не зовсім впевнено відповів Котляревський. Навіщо князеві знати, що він, директор і режисер, вніс на свій розсуд деякі зміни до тексту?

Рєпнін раптом заговорив про інше:

— Якось ми зустрічались з князем Лобановим-Ростовським, моїм попередником у Полтаві, згадали і вас. І що ж він розповів? Виявляється, ви, мосьпане, колись у дванадцятому році зуміли за сімнадцять днів сформувати кінний козачий полк, а давалось цілий місяць. Вдвічі швидше виконали доручення, та ще яке! Полк сформувати — не жарт. А тут, пробачте мені, якась комедія, і ви не можете її прогнати трохи швидше... Мої Варвари незабаром проїдять мені пліш, і ви будете в цьому винні, бо йдеться про вас, мосьпане, і театр... Невже ж таки не в силі підігнати панів лицедіїв і завтра вже оголосити про відкриття?..

Похиливши голову, Котляревський слухав князя, розмірковував. Звичайно, він зміг би знайти десятки причин, які не дають права відкривати театр на кілька днів раніше. Він міг би сказати, що пан Угаров, ніби навмисне, плутається в кількох фразах, як школяр, не розмовляє на сцені. а виє, як і раніше, і Пряженківська збивається подеколи на "високий штиль", те ж саме і за Городенським водиться, та й Щепкін не зовсім позбавився методи Штейна, хотілось їм ще раз розповісти, як ось він, Котляревський, розуміє гру актора, як він, коли б грав, виходив на кін. говорив, сидів, слухав партнера. Хотілось. Та для цього потрібен не один день — хоч би тиждень якийсь. Але ж — Варвари наполягають, вони хочуть скоріше бачити театр відкритим, мабуть, і князеві нетерпеливиться. Що ж поробиш? Він складе з себе відповідальність за першу виставу, ставитиме її завтра, в неділю, о шостій годині вечора — і хай простять йому глядачі, що у виставі багато дечого залишиться харківського, породженого театром Штейна.

Котляревський підвівся, як це робив завжди, коли мав щось важливе доповісти князеві:

— Ваше сіятельство, — заговорив тихо, але твердо, — завтра о шостій вечора, як ви зволили побажати, наш театр відчиняє двері для відвідувачів. Прошу вас і сім'ю вашу вшанувати театр, всіх акторів і прийти на першу виставу. Все буде готовим.

Князь перестав бавитись ланцюжком, підозріло поглянув на строге обличчя гостя:

— Ви певні? Все буде готовим?

— Зроблю все можливе.

— Ну що ж, іншої відповіді я й не чекав. Впізнаю майора Котляревського... Спасибі! Ви мене врятовуєте від моїх Варвар. Завтра будемо в театрі... В добрий час!

— Дозвольте йти?

— Прощайте!

Котляревський вклонився і чітким кроком, який, правда, глушив килим, пішов до виходу; вже на "порозі, в напіввідчинених дверях, знову повернувся до князя обличчям

і ще раз вклонився.

14

Вже більше місяця минуло з часу відкриття театру, а в Полтаві й досі згадували, як це відбувалось, хто був на тому вечорі та що говорилось, багатьом припали до серця слова майора Котляревського — доглядача пансіону для дітей бідних дворян і директора театру. Мало говорив, але ж — як! "Шановні панове, дорогі друзі, полтавці! З святом вас, з відкриттям театру! День цей ніколи не забудеться, в нащадках житиме спогадом, як один з найсвітліших днів нашої історії. Можемо вважати себе щасливими вже по тій одній причині, що стояли біля самої колиски нашого театру..." Слова ці хвилювали, озивались до серця, підносили у власних очах, робили Причетними до справи, яка — це відчувалось у настрої присутніх — справді ставала знаменного і своїм значенням сягала далеко за межі губернського міста, робила честь усій Україні...

У гімназії, де Іван Петрович вважався простим служителем, та ще й не першого ступеня, вчителі Бутков і Рождественський після пам'ятного вечора беззастережно віднесли Котляревського до кращого вітії міста (вони не відали, що "простий служитель" вже й справді обраний вітією місцевої масонської ложі), їх підтримали Єфремов, Вельцин і, звичайно ж, давній приятель і шанувальник доглядача — вчитель малювання і креслення Сплітстессер. Навіть законоучитель підтакнув: авжеж, це так, давно відомо. Отець Георгій мимохіть згадав, як той-таки доглядач, можна тепер вважати, виручив його, старого дурня, з біди, а то ж, за малим богом, потрапив би гімназійний законоучитель на старості літ у таку халепу, що, чого доброго, лишився б і сану, і служби. Ганьба, та й годі! Згадавши розмову з доглядачем, отець Георгій відчув, як несподівано упрів: еге ж, нічого не минає марно, щось та обов'язково залишиться на згадку. Промовчав лише латиніст, з давньої своєї неприязні до пана майора, а можливо, і заздрячи йому, не міг погодитись з колегами, але й заперечувати не зважився, удав надто заклопотанного і, похнюпившись, покинув учительську. Сам директор гімназії, де годилось і, можливо, де й не слід було, говорив, що гімназії в свій час страшенно поталанило: добре, що запросили на посаду доглядача пана майора, він не тільки вихователь, але й режисер, і це доведено його роботою і в дитячому, а зараз і в міському театрі. Забув пан Огнєв, подібно отцю Георгію, випустив з пам'яті, як свого часу, ще в десятому році, категорично відмовив у посаді тому ж Котляревському, і, коли б сам правитель краю не втрутився, хтозна, чи й служив би той в нинішньому пансіоні. Дивна річ пам'ять: деякі здатні небажане, вже непотрібне їм, забувати, а згадувати (якщо згадувати) щось приємне, яке б тішило серце. Це ж саме трапилось і з паном Огнєвим.

Не могли не пишатися діти Пансіону своїм доглядачем. Старші вихованці одержали дозвіл піти на відкриття, і тепер їм до нестями заздрили молодші, яких поки що до театру не пускали, обіцяли пізніше, як підростуть трошки, однак, декому з них доглядач обіцяв термін чекання вкоротити: після екзаменів, якщо складуть їх добре.

У нещодавно відкритій у Полтаві масонській ложі "Любов до істини" її майстер — начальник генерал-губернаторської канцелярії, далекий родич відомого просвітителя,

журналіста і видавця — Михайло Новиков на одному із засідань запропонував Івану Петровичу, що перед тим був обраний вітією ложі, зробити спеціальне повідомлення про театр. Братчиків цікавило все: і які нині вистави готуються, і чи братимуть акторів з інших театрів, як навчаються акторській майстерності лицедії і хто їх вчить, і, нарешті, чи лишиться трупа в місті до кінця року, а чи виїде кудись на гастролі.

Котляревський, не поспішаючи, докладно відповів на всі запитання. Назвав нові вистави, сказав, що трупа поповнилась у перший же місяць ще трьома артистами, які приїхали з Курська, а щодо навчання, то, звичайно ж, актори вчаться і на репетиціях, і, так би мовити, у вільний, тобто особистий, час, він сам трохи в цьому допомагає їм, звичайно, чим може. А щодо можливих гастролей, то про це ще не думали, проте їхати, мабуть, доведеться, бо Полтава, як не кажи, місто невелике, весь рік на одній сцені актори і в Москві не сидять.

Присутній на засіданні син славнозвісного автора "Ябеди" Олексій Капніст і чиновник Приказу громадського догляду Стеблін-Камінський висловилися в тому розумінні, що слід би, крім п'єс, що. їх сьогодні названо, пошукати і п'єси місцеві, писані, інакше кажучи, українською мовою, це було б природньо, бо театр відкрито не де-небудь, а в самому серці України, сиріч, Полтаві.

— Чого мовчиш, пане директор? — спитав Стеблін-Камінський.

— Думаю, друже, думаю... Це не проста річ — п'єса місцева. Де ж ти її візьмеш? Нема поки що таких п'єс, наскільки мені відомо.

— А ти пошукай.

— Легко сказати.

Пан Лук'янович, теж член ложі, попросивши дозволу і собі слово мовити, сказав, що він — хай це буде відомо всім братчикам — чув, ніби полтавці — козаки, ремісники цехів шевського, бондарного і ковальського, а також прикажчики, канцеляристи, одне слово, всі городяни — ремствують, і не без підстав: сором слухати, як розмовляють герої п'єси Шаховського "Козак-віршотворець", автор оної скоріше поглумився з мови, якою розмовляє весь край наш, в тому числі і полтавці.

— Чи не тому, — запитував Лук'янович, голос його гримів, аж вікна в кімнаті дому Капніста, де відбувалось засідання, подзвонювали, — чи не тому, пане Котляревський, повторний спектакль отой йшов уже у напівпорожньому залі? Ось бачите, правда. А це тому, що полтавці дали лицедійству свою справжню оцінку: не пішли дивитись — та й годі!

Лук'янович говорив щиру правду: всі три наступні спектаклі "Козака" не дали й половини очікуваного збору, зате "Мельник" Аблесимова йшов при повному аншлазі п'ять днів підряд, непогані збори приніс театрові і "Лукавін" Писаревського, а "Ябеда" йшла десять днів підряд, йде навіть і "Корчма", простий собі водевіль. Новиков, почувши про "Корчму", сказав, що, як на його думку, водевіль цей не робить честі театрові, він би зняв його. Як завжди, Новиков був правий: водевіль сіренький, але що поробиш, коли театрові потрібні повні збори. Актори ж, виявляється, знали його раніше, дійових осіб у ньому — один-два та і все, от і взяли, скориставшись тим, що він,

директор, застудившись, просидів вдома майже тиждень. Барсов приходив, провідав і, ніби між іншим, сказав, що Щепкін і Угаров наполягають на "Корчмі" — там і готуватись, мовляв, не треба. Погодився, а тепер ось переконався: водевіль справді не робить честі театрові. І взагалі, давно б слід театрам від нього відмовитися, в ньому нічого від правди життя, а людей висміює тільки тому, що вони іншого, не християнського віросповідання.

А тим часом голова боліла іншим: де взяти п'єсу, писану місцевою мовою, це мало б значення і для завтрашнього дня театру. Поле нашої літератури широке, проте не густо поки що розоране, не засіяне, терпляче чекає воно свого ратая і хто зна, коли діждеться.

Новиков, спостерігши, як задумався вітія, закриваючи вже засідання, посміявся:

— Ви, друже мій, Іване Петровичу, не чекали б з моря погоди, ніхто вам такої п'єси не принесе... — І вже серйозно: — Може б, самі спробували?.. Адже в юності, чули ж —ми, такі гріхи за вами водились: писали і самі ставили написане... Спробуйте! Хіба ж одні боги горшки обпалюють? Чи не так, панове? — Звернувся до всіх; братчики погодилися з думкою майстра: це було б чудово, нехай шановний пан вітія на вус собі намотає все, що почув сьогодні.

Розходились опівночі. Котляревський пішов разом з Стебліним-Камінським, і той всю дорогу під різними приводами повертався до думки про п'єсу: потрібна вона, дуже потрібна, і це зробити зможе тільки він, режисер і директор театру, поет і вітія.

На прощання Павло довго тис руку:

— Пригадай, Іване, наші походи в села, чи забув, як писав і ставив там, ну, нехай не п'єси, але ж це були цілі сцени, чи не так?

— То все в юності. Тоді ми сміливі були.

— А тепер? Постарів? Не вірю! Ти ще козак, Іване!.. І сміливості тобі вистачить...

У домах місцевої знаті говорили своє. Жінки навперебій згадували і переказували одна одній, в якому вбранні приїхала на вечір велика Варвара. А в якій гарній сукні із золотистого шовку з'явилась її дочка, мала Варвара, і як їй личить у ній. Новою зіркою у петлиці сяяв на всю залу пан Тутолмін, а пані губернаторшу, Клеопатру Семенівну, сиріч, Кльопу, аж розпирало від гордощів за свого чоловіка.

А от полковник Савельєв — око государеве в Полтаві — того вечора був сам на себе не схожий. Дотепник і жартівник не гірше самого Котляревського, за весь вечір і слова не зронив, в антрактах у самотині прогулювався біля своєї ложі і лише коли запросили до залу, сказав губернаторові, Кльопа теж чула: "Не мала баба клопоту та... завела собі вертеп. Отак і з нами..." Тутолмін розуміюче кивнув, але розмови не підтримав, його вже кликала дружина: ось-ось мали розпочати заключний акт.

В тих же домах говорили і про акторів. Згадували, хто і як грав. Більшості сподобались Угаров і Щепкін, іншим — Барсов і Пряженківська — Маруся. Проте, краще інших показав себе Щепкін. Це той лицедій, який торік влітку, коли приїздила харківська трупа, потішав ярмаркову публіку своїми кониками, У Полтаві він нині більше місяця і здається: на цілих півголови виріс. А що витворяє у "Корчмі", бачили?

Обрегочешся, дивлячись, як він зображує в образі корчмаря — кого б ви думали? Так, так, міського голову — пана Зелінського. Кажуть, подивився він, як грають, і позеленів, цілком виправдав своє прізвище. А все йому за те, що досі не замостив Театральної вулиці; на тому тижні, після дощу, там був справжній потоп — ні проїхати, ні пройти. Тепер, мабуть, пан Зелінський добре подумає, як йому бути, і, можливо, перестане дерти носа. Підіть, подивіться — не пожалкуєте, радили сусіди один одному... А все отой Щепкін! І де встиг практику набути? Невже у нашому театрі? Говорили різне, та мало хто знав, кому справді Щепкін мусив завдячувати своїми творчими метаморфозами.

Директор театру більше ніж з іншими працював саме з цим молодим актором. Мало не щодня лишались вони після репетицій для додаткових занять, і хоч ледве трималися на ногах від утоми, але захоплено, не помічаючи часу, працювали. Котляревський знов і знов слухав свого несподіваного і досить уважного учня, вчив його всьому тому, що знав сам: і як виходити на кін, і як розмовляти, де підвищити тон, а де й знизити до шепоту, як звертатись до партнера, і знову ж — як слухати, вміння слухати іншого — велика наука, повторював Котляревський кожного разу. І це Щепкін добре засвоїв. Котляревський не терпів "високого штилю" в грі, фальшивого завивання, непотрібного пафосу і намагався прищепити таку ж неприязнь до всього фальшивого і молодому акторові. Це він робив і під час репетицій, спиняв всю роботу, показував, як, на його думку, треба говорити, рішуче виступав проти завченого деким із лицедіїв завивання. Не раз вже на цій основі виникали суперечки. Угаров вважав, що він все знає, і тому будь-які найдрібніші зауваження в свою адресу сприймав як особисту образу, хоч Котляревський робив ці зауваження тактовно, обережно. І все ж Угаров не погоджувався, кричав, що він і сам все знає, он "вже вуса посіялись". Котляревський усміхався: "У Митрофана фонвізінського теж вуса були, а що це дало йому?.." Щепкін, навпаки, ніколи не ображався на будь-яке зауваження, був вдячним, старанно повторював кожен жест, показаний Котляревським. Талант актора виявлявся і в тому, що він умів слухати, не ображатися на зауваження і добре розумів, що корисно, а що зайве, фальшиве, непотрібне.

Траплялось — до півночі засиджувались у спорожнілому залі. Мефодій Семижон теж лишався в театрі, душею болів за пана директора, не міг спокійно дивитись, як він сидить стомлений, здається, аж схудлий — синці під очима, обличчя поблякло — і слухає, вчить уму-розуму вкрай, на думку Мефодія, знахабнілого лицедія. Мефодій навмисне крутився у залі, заносив дрова до печей і знову виносив, рипів дверима, але даремно — на нього не звертали уваги. Тоді, зважившись, заходив до зали, тричі кахикав у кулак і, коли врешті його помічали, вибачався та уклінно просив дозволу поговорити з паном лицедієм тільки одну хвилину у "вкрай важливій справі", причому він довго не затримає, не більше хвилини. Котляревський дозволяв актору вийти.

— Та не барись, — гукав услід.

У коридорі, ледь причинивши двері, Мефодій, виструнчившись перед актором, як колись перед своїм унтером, говорив, знизивши бас до шепоту:

— Пане лицедій, Михаиле Семеновичу, майте ж бога в серці, погляньте на пана директора. Чи не бачите, як вони стомились? День цілінький у театрах, эде пили і не їли, не присіли навіть. Майте ж совість, добродію… Через вас і я додому не йду, стара мене в хату не пустить.

Щепкін, теж стомлений, кілька хвилин отетеріло дивився на Мефодія, потім хапав того обома руками за плечі:

— Але ж він так розповідає! Ніколи подібного не чув. Розумієш?

— Та це ми розуміємо, але ж… майте совість.

— Це правда, я просто дурень, зовсім втратив розум. Та вже, здається, і пізнувато?

— Хіба не чули? Півні Вакуленчихи проспівали, правда, вперше, та, мать, ось-ось і вдруге озовуться.

— Справді? Вибач, Мефодію, прости!..

Щепкін біг до залу, вибачався перед здивованим Котляревським, хапав капелюх свій і стрімголов тікав, лишаючи Котляревського одного. Тоді заходив Мефодій.

— То, може, пане майор, і ми б вже, сказати, пішли, бо… онде скоро до заутрені задзвонять на Спаській?

— Добре. Підемо. — Вдягався, разом виходили з театру, якийсь час йшли мовчки. Нараз Котляревський спинявся і, згадавши своє, питав, ніби продовжував тільки-но почату розмову: — Мефодію, чого ж мовчиш, нічого про себе не розповідаєш? Як живеш, що дома, як племінниця, чи не вийшла заміж?

— Ге, що там розповідати, пане майор. Нічого втішного. Мої баби ніби показились, — говорив Мефодій, стурбовано позираючи на стомлене, аж сіре, обличчя пана директора. — Хочуть, що б там не було, віддати небогу за писарчука, а воно там таке миршаве та нікчемне, ну, хоч плюнь та розітри. Плаче дитина, йти за такого не хоче, а що зробиш?

Йшли Театральною вулицею. До Сінної площі вже було близько, і лише поминувши її, Котляревський сказав:

— А що, коли мені поговорити з ними? Поможе?

— Хто ж його зна. Он і я, і Капітонич говорив, хвоста бабам вкрутити збирались, та нічого не вийшло, вони своєї співають… Але приходьте, стара моя вареників наліпить, це вона вміє.

— Прийду і, може, не сам. Тільки ж вареники ні до чого, зайві турботи. Побалакаємо з дівчиною, її матір'ю.

Біля пам'ятника Слави попрощались: Котляревський пішов напрямки по Пробойній, а Мефодій звернув на Монастирську — ліворуч.

І все ж таки Щепкін слова не дотримав.

Перший акт він чесно виконував поради директора театру: не перегравав, нікого не копіював, був самим собою, тобто звичайним собі власником корчми, які зустрічались у ті часи досить часто у великих селах та поблизу поштових станцій вздовж безконечних трактів імперії.

Та ось кінчилась перша дія. Почалася друга. І тут щось дивне сталось з актором,

його ніби підмінили. Хоча і молодий, але на диво серйозний, Щепкін забув усі вимоги і поради, які йому давали, і слово, дане директорові, схоже на Ганнібалову клятву, теж забув. У першій ложі він побачив пана Зелінського, полтавського негоціанта. Щепкін не знав, що той, перед тим як прийти в ложу, був за кулісами, говорив з Барсовим — режисером вистави, і просив не ганьбити його — купця першої гільдії, до того ж, і міського голову. Він просидів з Барсовим весь перший акт. Хитромудрий Барсов спочатку відмовлявся що-небудь змінити; мовляв, не в його це можливостях, він тільки режисер. Проте, коли негоціант запропонував виписати театрові чек на тисячу карбованців, він задумався, а коли Зелінський додав, що пришле і десятків зо три крісел для театру, яких не вистачало, а на додачу ще пудів зо два свічок для потреб акторів відпустить, Барсов згодився, обіцяв, насамперед, як слід намилити шию Щепкіну, щоб ніколи більше не здумав потішатись над "добропорядними людьми", а крім того, дав зрозуміти, що подумає над тим, як би спектакль зовсім зняти, у всякому разі, в Полтаві. Барсов радів, уявляючи колег, яким він розповість про чек, меблі і все інше: все це театрові, який робив перші кроки на новому місці, було дуже потрібно, він гадав, що й пан директор буде задоволений. Що ж тут такого? Театр бере неустойку, і тільки, адже інакше доведеться терпіти збитки.

Зелінський, теж задоволений переговорами, пройшов у ложу і всівся в крісла поруч зі своїми дружиною, сином та невісткою. Не звертаючи уваги на дію, що вже розгорталася, загледівши на сцені одного Щепкіна, показав йому стиснутого кулака і додав, щоб чув увесь театр:

— Ось ти в мене де! Я купив вас з потрохами... Грай тепер, хоч лусни!..

Ложа від сцени була зовсім близько, і Щепкін все те почув. Стислося в грудях, дихати стало нічим, він розгубився, не знав, що має чинити, нічого подібного в його житті не було. Стояв перед залом, перед сотнями глядачів, опустивши руки. Між тим, партнер чекав відповіді, і він мусив грати, мусив удати, що нічого особливого не сталось, він нічого не бачив і не чув. Та кожен у переповненому залі розумів: актор не глухий, і отже, все чув, і коли він людина, то спокійно ходити по сцені вже не зможе, не зможе говорити, слухати партнера, лишатись самим собою, актором Щепкіним, якого полтавський глядач встиг відрізнити від інших і полюбити. Щепкін розумів, серцем відчував: від нього чекають відповідного кроку. А він — лише актор, ні пістолета, ні шпаги в руках, його зброя — тільки слово, вміння грати.

І Щепкін заграв. Ніколи, здається, він так не грав, як того весняного вечора...

Зелінському було байдуже, що відчуває лицедій, він своє сказав — а там хоч трава не рости, обернувся до сцени потилицею — ще один ляпас, розмовляв з дружиною — розгодованою дамою у світло-бузковій сукні, схилявся до маленького, як розкритий пелюсток, вуха невістки, і теж щось говорив, і ті хихотіли, прикриваючись мережаними хусточками. Сам Зелінський, відкинувшись у кріслі, погладжував опуклий живіт і золотий на ньому ланцюг від годинника. Син негоціанта безперестану чимось закусував, жував, обличчя його лиснілось під жовтим світлом свічок. Зайняті собою, на сцену вони не дивились, були переконані: в театрі не обов'язково стежити за дією і

стомлюватись, важливіше — показати себе, свої сукні, прикраси, похизуватись ними.

Раптом — саме раптом, бо цього ніхто не чекав — зал здригнувся від оглушливого реготу. Дехто з глядачів тикав пальцем у бік ложі Зелінських. Один із купців Алексєєвих, давніх конкурентів пана Зелінського, сидів у передньому ряду і від реготу аж падав з крісла, та несподівано щось згадав, закотив полу сюртука, видобув із кишені досить тугий гаманець і швиргонув його на сцену до ніг Щепкіна — так колись глядачі, звичайно, ті, що мали змогу, висловлювали своє захоплення грою актора. Услід за Алексєєвим ще хтось кинув гаманець. Потім ще... Ось тоді сім'я Зелінських звернула увагу на те, що робиться на сцені.

За десять кроків від них ходив корчмар — ні, не корчмар — копія пана Зелінського. Актор накульгував на ліву ногу, як це робив і негоціант, скалив то одне око, то друге, ніби його сліпило сонце, підборіддя пнув далеко наперед, а руками розмахував точнісінько так, як це робив міський голова, коли лаявся зі своїми прикажчиками у лавках та магазинах.

Зал гримів, його розривало від реготу. Хтось вже кричав, щоб його випустили з ряду, у нього в животі кольки і він не може далі терпіти, інший сповз під крісло і постогнував там, не в силі сміятись.

Першими, однак, вискочили з театру Зелінські — сам голова, за ним — дружина, потім — і молоді. Услід їм котився і котився регіт, підхльостував, гнав, підштовхував.

Зелінський, не тямлячи себе від обурення і люті, відіслав сім'ю додому, а сам лишився в театрі, подався за куліси, никав із кутка в куток, питаючи акторів, де сидить Барсов, він хоче його негайно бачити. Того ніде не було, і Зелінському показали двері директора.

— Він тут, заходьте, — сказав Мефодій, який нагодився на ту хвилину за куліси.

Зелінський кинувся у вказані двері, штовхнув їх і, важко сопучи, в розхристаному сюртуці, з вислими бакенбардами і осовілим поглядом, спинився на порозі.

— Що ж це робиться, пане... е-е, майор? З-за столу назустріч Зелінському підвівся Іван Петрович, здивовано видивився на несподіваного гостя:

— Пройдіть, будь-ласка, і сідайте. Коли гість сів, Іван Петрович спитав:

— Що ж трапилось, добродію?

— Ви ще питаєте!.. Це ж чортзна-що!.. Ваш Щепкін...

— Зрозуміло. Я, пане Зелінський, заборонив йому копіювати кого б то не було, а якщо він це зробив...

— Зробив!.. — Верескнув Зелінський. — Привселюдно! І кого ж скопіював? Міського голову... Бачте, я трохи накульгую на цю ось ногу, то з того сміятись? А головне ж — мені обіцяли. Я заплатив. Я почав Театральну мостити. Я меблі обіцяв вам і свічок трохи. А вони ось так віддячили.

Котляревський, нічого не розуміючи, дивився на пониклі плечі негоціанта, на його побляклі щоки, дзьобатий ніс. Хто і що обіцяв? Які меблі? Які свічки? І до того ж — гроші?!

— Не розумієте? — Зелінський іронічно посміхнувся, прискалив ліве око. — Авжеж,

тепер — не розумієте... А он Алексеев кинув Щепкіну гаманець — вгодив, бач, йому лицедій. Мабуть, купив хлопця. — Побачивши, однак, що директор ніяк і на це не реагує, негоціант продовжував: — Я тисячу карбованців виписав вашому Барсову, ще не віддав, але віддам — не бійтесь, я слово своє поки що тримаю. Крісел десятків три завезу — тих, що вам не вистачає. Свічок пудів два додайте. І ось — на тобі! Щоб вороги мої потішались! За віщо така ганьба на мою голову?..

— А за те, мосьпане, — озвався Барсов, якого, мабуть, хтось з акторів покликав і який тепер нечутно ввійшов у кімнату і став на порозі, — що повели себе надто дивно.

Чи не ви показали кулака Щепкіну ще й додали вголос, на весь зал, що його вже куплено? Та й актори у вас у кулаці?

— Ну то й що?.. То жарт, не більше, — скинувся Зелінський. — Але ж ви обіцяли...

— Нічого я не обіцяв. Ось директор, з ним і говоріть, а я актор. — Барсов зібрався вже йти, та Іван Петрович жестом запросив його лишитись.

— Скажіть, які гроші ви взяли?

— Ще не взяв... Коли ж запропонують, візьму... Ми ж тоді не гратимем "Корчми", а це — збиток.

— Так... — Котляревський якусь хвилину мовчав, роздумуючи, потім звернувся до Зелінського: — Я вибачаюсь, коли вас образили, хоча ви теж поводились не зовсім ґречно... Але забудемо про це. Ніяких грошей, крісел і свічок театр не візьме.

Барсов аж кинувся, хотів втрутитись у розмову, однак промовчав, лише здивовано дивився на директора, а той спокійно продовжував:

— Не візьмемо.

— Та чому ж? Я з дорогою душею.

— Ні.

— Виходить, і далі йтиме цей пасквіль? А мені вже й зараз не можна з'являтись у місті, кожен служник, п'яничка тикає: ось він пішов — той, якого в театрах показують. Всі гріхи і невдачі мені приписують. Якщо ви й далі...

— Далі не буде. Більше ця п'єса не йтиме на нашій сцені.

— Іване Петровичу, це ж збиток, — зважився зауважити Барсов. — Ми маємо на цьому спектаклі повні збори.

— І все ж доведеться зняти. Сьогодні вона йде востаннє... Прощайте, пане Зелінський!.. Вас, певне, чекають удома, а у нас ще робота не кінчилась, маю зустрітись з акторами після спектаклю.

Зелінський підвівся, повільно застебнув сюртук. Він був, як і кожен негоціант, насамперед, людиною діла і життя розумів по-своєму: нічого'даремно не дається, за все мусиш платити, театр — вірно сказав Барсов — матиме збитки, якщо зніме "Корчму" з вистав, тому він готовий був відшкодувати хоч частину цих збитків, а дивак-директор не хоче брати грошей, причому не малих. Ну, що ж — тим краще.

Чемно попрощавшись, Зелінський рушив до виходу, досить помітно накульгуючи на ліву ногу. Коли двері за ним зачинились, Котляревський звернувся до Барсова. Той чекав розносу, стояв під стіною блідий, краплі поту виступили на високому чолі й

характерному, з ямкою посередині, підборідді. Навдивовижу Котляревський був спокійний, сказав, проте, твердо:

— Домовимось, пане Барсов, раз і назавжди: нічого подібного до "Корчми" без мого відома ви ніколи не поставите, бо для чого ж я тут директор? Чи не так? А крім того, ніколи не буде і розмов, які ви мали з паном Зелінським, це театрові не додає слави. Зрозумійте мене вірно: ми тільки на ноги спинаємось, і нам слід про честь думати, як то кажуть, замолоду.

— Як вам завгодно... але я хотів для театру.

— Для театру потрібно більше працювати... Про це ми ще поговоримо, а зараз мушу бачити Щепкіна. Йому лист прийшов. Не хотів передавати перед виставою. Пришліть його, будь ласка, та поки що йому ні слова...

Незабаром спектакль закінчився, і Щепкін, в парику, не стерши гриму, не ввійшов, а влетів у кабінет директора, і, ледве ступивши на поріг, опустив голову:

— Не стерпів... Винний. Але це востаннє. Повірте.

— Востаннє, бо... п'єсу знімаємо.

— І все я? Ой, я нещасний! Клянуся: більше довіку так не гратиму. Біс попутав. Не міг, однак. Простіть... — Щепкін побожно перехрестився.

— Нова Ганнібалова клятва? Легко ж ви даєте клятви, добродію... Та — досить. Вірю, що все у вас буде добре, а гра — ще кращою... А поки що — сідайте, спочиньте. І ось — лист вам... з дому. Принесли перед виставою.

Щепкін тремтячими руками розірвав конверт і зразу ж побачив, що почерк не батьківський, виходить, писали з панського дому, а що звідти писатимуть кріпакові? Крім неприємностей, нічого втішного. Передчуття не обмануло. Ледве пробіг перші три рядки, як лице його зблідло, на очах з'явилися сльози. Дочитав лист вже весь у сльозах.

— Що з вами? Заспокойтесь. — Іван Петрович сів поруч, поклав руку на плече акторові. — Щось трапилось?

— Трапилось... Трапилось, — крізь сльози повторював Щепкін. — Я загину, я знаю, мені кінець! Ось читайте, — простягнув листа директорові.

Котляревський перечитав лист і все зрозумів: брат графині Волкенштейн — володарки усієї сім'ї Щепкіних — писав, щоб "Миша збирався їхати додому", досить "йому дурницями бавитись", вдома його чекає робота, у господарстві землемір потрібен, а він, Миша Щепкін, якраз вміє це робити набагато краще від інших. Отже, нехай квапиться. Ні про що інше в листі не було.

Довго мовчки сиділи актор і директор: Щепкін — опустивши голову, час від часу витираючи почервонілі очі, а директор, зіпершись на стіл ліктем, креслив щось перед собою, на Щепкіна і не дивився. Нарешті підвівся з-за столу, склав листа і сховав до кишені.

— Довіряєте?.. Завтра ранком буду у князя. Щось та буде. А ви поки що заспокойтесь, нікуди з Полтави — хіба що на гастролі — не поїдете, в усякому разі — поки що... Ну, ідіть, відпочивайте. День у вас був сьогодні нелегкий: на сцені сміялись,

тут сльози ллєте... Все минеться — і буде добре, треба надіятись.

Провів актора до дверей, потис на прощання руку і слухав, як той ішов коридором, а Мефодій, випустивши його із залу, причинив двері. Тепер і самому час збиратись. Візит до князя він зробить зранку, повинен би допомогти і Новиков. Може, зайти до нього зараз, поки не пізно? Це ж по дорозі — на Дворянській. Мабуть, доведеться, не завадить. Поспіхом вдягся, вийшов із кабінету. По залу з щипцями ходив Мефодій, гасив свічки в шандалах.

— На добраніч, Мефодію!..

— На добраніч, пане майор!

Не важко було помітити: старий мав щось сказати, вже й ступив був назустріч, та, певно, передумав, побачивши, як поспішає директор, Іван Петрович, однак, не міг, не озирнувшись, не спитавши, що за притичина хвилює старого, причинити за собою двері й піти.

— Що у вас, Савичу?

— Нехай пізніше.

— А все-таки?

— Не знаю, як і сказать, одначе, коли так, скажу. Пана Циму бачив, вчорашнім днем зустрілися з ним біля соляної лавки. Розговорилися, він і каже: не сподобалось йому, бач, лицедійство про козака, що вірші списував.

— Що ж саме не сподобалось?

— Та все, а найпаче балачки, щось ні по-нашому, ні по-московськи. Я йому і сяк, і так, а він своє... І це не один Цима помітив, боюсь, зала наша буде порожньою, коли знову поставимо оте лицемірство.

Іван Петрович знав Савича понад три місяці, а здалось, лише сьогодні роздивився: такий собі чоловік, простим прикидається, солдат відставлений, а послухати його не завадило б тому самому Угарову, і Городенському, та й Пряженківській не було б зайвим... Досі ж поправки, що зроблено ним до "Козака", Угаров не вивчив, "кумедніше по-старому, люди сміються", — стоїть на своєму, а того не бачить, що від однієї вистави до другої в залі лишається все менше і менше глядачів.

Савич терпляче чекав на відповідь, і директор відповів. Змушений був визнати, що Цима правий, він, директор, теж такої думки, але що поробиш, коли нема свіжих п'єс, доводиться ставити старі. Ось і сьогодні піде стара річ — "Збитенщик" Якова Княжніна, а полтавці її, мабуть, знають ще по виставах у домашньому театрі Лобанова-Ростовського, в яких і він, Котляревський, разом з Катериною Нальотовою, молодою вдовою секретаря магістрату, брав участь, і, здається, не без успіху, навіть щось у Харкові писали, в "Українському віснику" добрим словом згадали.

— Коли побачите пана Циму, вітайте, розумний він чоловік, нічого не скажеш.

— І я кажу, голова у нього на плечах є, не макітра яка-небудь. І ще чув я, пане майор, що "Корчму" вже не показуватимуть. Дехто з лицедіїв буцім за те, щоб ставити, мовляв, люди ходять.

— А ви ж як? Ставити? Чи не треба?

— Як вам сказати, — Савич пошкріб у бороді, торкнувся жовтою пучкою правого, потім лівого вуса. Старий вагався, говорити чи ні, і махнув рукою, як відрубав щось: — Коли по правді, то я теж зняв би… Посміятись, бачте, зовсім не гріх, та тут заковика: з кого сміємось? Не в міському голові справа, а в тому бідакові, що по сцені ходить. Ось з того злидня і сміємось. І виходить: на кого бог, на того і люди. А це ж, сказать би вам, пане майор, не по совісті.

Іван Петрович уважно слухав, і коли Савич замовк, міцно, від душі потиснув йому руку:

— Наш дім, бачу, вам не чужий. Спасибі!

— Авжеж, а як же інакше?

Вже на порозі Котляревський спинився, згадав про племінницю Савича:

— А Маруся ж як? Заміж не вийшла?

— Поки що ні, — зітхнув старий. — Жаль бідолашну, з усіх боків тиснуть, а вона ж Василя чекає, і ніхто їй не потрібен. Нема таких ниньки дівчат, золота душа прямо.

— Прийду, Савичу, може, післязавтра… Це, ж неділя буде? От і прийду, тільки ж не сам, мабуть.

— З ким завгодно, пане майор… Я скажу Явдосі і Ганні передам.

15

Ранком наступного дня Котляревський був у приймальні правителя краю. Новиков вважав: втручання князя у справу Щепкіна необхідне, бо, крім нього, ніхто не умовить пихату графиню Ганну Волкенштейн дати вольну цілій сім'ї, навіть і за чималі гроші, їй поки що вигідно тримати Михайла на оброці, щось одержує від нього — і ніяких витрат.

З цим наміром — просити князя Рєпніна про допомогу — і прийшов Іван Петрович одним з перших у приймальню. Як на гріх, візит виявився невдалим. До Рєпніних, як розповів Муравйов-Апостол, напередодні приїхали гості, і князь ще вдосвіта з кимось із гостей відбув на полювання і досі не повернувся. Ніхто не знав, коли він повернеться, міг проїздити там і годину, і півдня, а може, й більше. Матвій Іванович, ад'ютант, поспівчував Котляревському, проте, запевнив: тільки-но з'явиться їх сіятельство у канцелярії — він неодмінно повідомить, кур'єра пошле.

Довелось повертатись у театр поки що ні з чим, і першим, як на те, йому зустрівся Щепкін. Актор нічого не питав, стомлений, якийсь постарілий, не міг зрушити з місця, підпирав плечима одвірок, чекав на слово директора.

— Що з вами? Не можна ж так, голубе, — виговорював акторові Котляревський, було йому по-людськи жаль молоду людину. — Поки що я не зустрівся з князем, на полюванні він, а повернеться, — піду знов.

— А як він поставиться?

— Маю надію на краще… Не тільки ж я один про вас говоритиму, є ще люди… А поки що ми у себе зробимо так: оголосимо про новий спектакль, і весь збір піде на ваш викуп… Зіграєте Загоскінського Богатонова?

Замість відповіді Щепкін упав навколішки, схопив руку Котляревського і потягнувся до неї. Іван Петрович злякано відсахнувся:

— Та ви що? Як не соромно! За кого ж мене маєте?..

Встаньте зараз же! І кличте всіх. Почнемо репетицію.

— Вже сьогодні? — схлипнув Щепкін, підводячись на ноги і витираючи очі.

— А чого ж відкладати?

Щепкін бігцем подався до квартир, біг через площу, на грудці якійсь спіткнувся і мало носом не дістав землі, легкий вітерець куйовдив йому волосся, метляв полами розхристаного сюртука, а він біг і біг, поки не сховався в під'їзді колишнього поштамту.

Першою з'явилась Пряженківська. Рум'яна, свіжа, вбігг ла до залу і зразу ж повідомила:

— Щепкін ожив. Це ви його збадьорили, нане майор?

— Можливо. Та чи надовго?

— Невже ж нічим не можна йому допомогти? — Очі Пряженківської, сірі з зеленим полиском, незважаючи ні на що, сяяли, коса, як сніп пшениці, випурхнула з-під легкої хустки, лягла на білу мережану блузку, повна тепла і духмяних пахощів. Відійшов, присів у крісла.

— Поки що поставимо "Богатонова", а збір — на викуп. Ви не проти?

— З радістю.

— Коли б усі так.

— Так і буде. У нас всі його люблять, навіть Угаров. — Пряженківська помовчала. — А ви... не забули, що завтра неділя?

— Не забув... Нас запрошують на вареники... А заразом з дівчиною зустрінемось. Заміж силою віддають, а вона — ні.

— А він що — негарний?

— Цього не знаю.

— Все одно, підемо.

За півгодини всі актори зібрались, посідали хто де, не було лише Нальотової. Вона жила у себе вдома, будиночок її стояв поблизу Сінної площі, а проте посилати по неї нікому не спало на думку, всі ж знали, сьогодні вона зайнята у вечірній виставі і, отже, прийде десь близько п'ятої, як приходили всі ті, хто о шостій мав бути на сцені.

— Панове, — по якійсь хвилі, коли всі вже всілися, звернувся до акторів Котляревський, — маємо готувати до вистави "Богатонова", вистава пройде по передплаті, гроші ці внесемо як викуп із кріпосної залежності пана Щепкіна. Ніхто не заперечуватиме?

— Хіба ж можна? Це ж наш святий обов'язок, — першим озвався Угаров. — Та чи вистачить того збору?

— Це поки що буде першим внеском... Ну що ж, сьогодні розподілимо ролі, зробимо і першу репетицію. Богатонова гратиме Михайло Семенович. Згода?

— Буде справжній Богатонов, — кивнув Городенський.

— Звичайно ж, він, — згодився і Барсов. — Його ж вистава.

— Тепер далі...

До залу ввійшов Мефодій. Вклонився:

— Вибачте, пане майор, там прийшли до вас. Від їх сіятельства, каже.

Котляревський підвівся, посунув аркуші п'єси до Барсова:

— Продовжуйте, а я... може, й відлучусь. У записці, що приніс кур'єр, було всього кілька слів, написаних Муравйовим-Апостолом: "Іване Петровичу, їх сіятельство вже повернувся і просив вас негайно прибути на прийом..." Дивно: не він, директор театру, просить про візит, а його запрошують, та ще й "негайно". Проте роздумувати ніколи. Доручивши продовжувати розподіл ролей і першу репетицію Барсову, який і раніше, коли виникала потреба, робив це, він одразу й пішов: коли кличуть — треба поспішати... Актори мовчки проводжали його; німим поглядом, повним надії і водночас відчаю, услід дивився і Михайло Щепкін...

Князь тільки-но повернувся з полювання і сердився, можна було думати, що поїздка була невдалою, та справа, мабуть, була не в цьому. У приймальні Муравйов-Апостол, як завжди, підтягнутий, блискучий, затримав Котляревського на кілька хвилин і попередив: будьте насторожі, князь не в собі, їхав зранку у доброму настрої, а повернувся — ніби підмінили.

— А як полювання?

— Він не полював, кінь загубив підкову — їх сіятельство і повернувся. Це вдруге таке трапляється, не інакше — в прикмети вірить.

— А з ким він їздив? Не один же?

— Втрьох. Гість був з ним — його рідний брат — Волконський, і ваш помічник — Імберх. Ви ж знаєте, Олексій Йосипович — непоганий мисливець, та головне — місця знає для полювання відмінні. От і беруть його з собою...

— Спасибі, — подякував Котляревський ад'ютантові і пішов у напіввідчинені двері кабінету.

Князь був не один. Недалеко від його столу у великому кріслі сидів молодий генерал. Подумалось, що це, мабуть, і є брат правителя. Доповівши, як належало, придивився до гостя. Той теж з явним зацікавленням поглядав на Котляревського. Погляд молодого генерала і саме обличчя — сухорляве, тонке, — лишали приємне враження, і це останнє трохи заспокоїло, проте ненадовго, бо вже наступної хвилини Котляревський зрозумів — ледве заговорив князь, — для чого його так нагальне викликали.

— Виходить, мосьпане, вас можна умовити або, подейкують, і купити?

Котляревський відчув, як кров жаркою хвилею кинулась йому в обличчя; коли б це був не Рєпнін, він знав би, як відповісти на таку образу, але це був правитель краю, і, як добре знав Котляревський, невиправдано гарячкуватий, отож, комусь одному треба триматись, стриманим бути. Спокійно, дивлячись прямо перед собою, не уникаючи пронизливого погляду Рєпніна, відповів: — Не розумію, про що мова, ваше сіятельство.

— Ах, ви не розумієте? Доведеться пояснити... Скажіть, з якої причини знята "Корчма"?

Ось воно що! Тільки вчора була про це мова, а сьогодні все відомо. Донос? А що ж інше? Але — хто? Крім Імберха, з князем ніхто з служителів театру не зустрічався,

отже — він, його помічник. Але задля чого?. Невже просто так — заради єдиного бажання вислужитись? Цього він раніше не знав за Олексієм Йосиповичем; здавався пристойним чоловічком, від доручень не відмовлявся, і хоч не завжди виконував їх, але дещо намагався зробити і для театру. А тут — на тобі! Нічого собі бог дав помічника! Не показуючи і виду, що знає про автора доносу, відповів:

— Не знаю, хто, ваше сіятельство, обманув вас, але мені прикро, просто жаль, що вірите кожній плітці.

— Так це плітка? — спалахнув правитель і повільно став бліднути.

— А що ж ви гадаєте? Звичайна базарна плітка. Мушу доповісти. Названа вами п'єса потрапила до нас випадково, взяли її актори, коли я прихворів трохи, знав я її мало, а побачивши, переконався, що така річ честі театрові не робить, тому і розпорядився, даним мені правом, зняти її. Більше вона у нас не йтиме.

— Така вона слабка? Але ж — дозволена?

— Дозволяють у нас іноді й помилково.. В п'єсі, як би вам точніше сказати, ваше сіятельствог присутній мотив зверхності однієї великої нації над іншою, малою, а це ж непристойно для порядних людей, тим більше, що нам, Російській імперії, ніхто з боку малих народів не загрожує. Глядача примушують сміятись з людини бідної, знедоленої. — Котляревський відчув, що повторює чиїсь слова, і згадав: це ж Савич, він так говорив! Додав уже навмисне: — Такої думки і глядачі, від багатьох чув.

Рєпнін довго дивився на спокійне, хоча і зблідле трохи, обличчя директора театру, і особливо зацікавлено — молодий генерал. Нарешті Рєпнін, якось надто нервово поправивши шорсткий стоячий комір, мундира і косячись на брата, спитав:

— А… а тепер скажіть, на яку суму пан міський голова передав театрові чек? Скільки обіцяв крісел і свічок завезти? Мовчите? Чи забули?.. Ось, мабуть, чому ви зняли п'єсу. — Рєпнін, не даючи Котляревському можливості відповісти, продовжував, але вже голосніше, з металевими нотами в голосі. — . Звольте, мосьпане, поновити її, нехай пан Зелінський не думає, що він все може, навіть і театр купити. Так і передайте. А гроші… гроші поверніть, — закінчив князь вже тихіше, відкашлюючись.

Котляревський терпляче чекав, коли князь замовкне, і тоді, коли він врешті замовк, не поспішав відповідати. Стояв перед довгим столом Рєпніна (їх сіятельство забули запросити візитера сісти), не подаючи виду, як був ображений. Князь ковтнув кілька разів зі склянки якогось напою, гидливо одсунув склянку і сплюнув в хусточку.

— Ви будете говорити?

— Але ж мені тут не дають рота розкрити, — раптом усміхнувся Котляревський. — І, крім того, пробачте на слові, ваше сіятельство, але ноги мої не дерев'яні, а, як мені здається, я тут не самий молодий, тому-то не мав би нічого проти, коли б мені дозволили сісти.

Генерал, який досі мовчав, докірливо кивнув братові, у того ж кілька разів нервово сіпнулись щоки, але він переміг себе і буркнув:

— Сідайте, ось сюди, — указав на крісло ліворуч від столу.

— Дякую, — Котляревський присів на крайок крісла. Ноги його були ще досить

міцні, поки що він не жалівся, але чому, подумалось, повинен стояти, хоч би і перед правителем, чи він завинив у чому? Відчуваючи внутрішнє задоволення від того, що змусив їх сіятельство визнати свою нетактовність, та ще і в присутності брата, спитав:

— Дозволите слово мовити, ваше сіятельство?

— Слухаю.

— Ніяких чеків театр не одержував, крісел і свічок теж. А пропозиція така була, але театр її не прийняв. Проте п'єсу ми зняли, точніше, це зробив я, користуючись правом директора. Останній, як я розумію, ваше сіятельство, мусить відповідати не лише за приміщення, щоб, скажімо, не текла стеля та щоб печі гріли... Ось вся правда. А тепер нехай той, хто учинив донос, прийде сюди і доведе щось інше. Між іншим, це все легко перевірити, є люди, є свідки, чек оплачується, і кожен банківський чиновник зможе підтвердити те чи інше.

Рєпнін мовчки крутив у руці давно погаслу люльку, прозоро-жовтий бурштиновий чубук її відливав тьмяним золотом, князь скоса позирав на якийсь папірець на столі, ледь нахилявся, щоб прочитати.

— Можливо. Допускаю, — сказав князь. — Але... п'єсу ви все-таки не знімайте. Нехай пан Зелінський не думає, що він все може.

— Справа не в Зелінському, ваше сіятельство, а в тому, про що я мав честь доповідати. П'єса повинна бути знята або... звільніть від обов'язків моїх... Нехай ліпше буду глядачем, ніж червонітиму перед публікою, і не тільки полтавською.

— А хто ще, крім полтавців, у нас буває?

— Театр має ось-ось виїхати на гастролі. Спочатку в Ромен, на Ільїнську ярмарку, а потім у Чернігів, там мають відбутись дворянські зібрання, і знову ж — осіння ярмарка. Надіюсь, ви дозволите гастролі?.. Це необхідно такому театру, як наш: місто ж невелике, глядачів не так і багато.

— Нехай їдуть.

— Відремонтуються тільки екіпажі — і в дорогу. Князь, зрозумівши, що його ошукано, явно був не в дусі, сердився і почував себе не зовсім впевнено, але й визнавати свою поразку не хотів.

— Покажіть все-таки п'єсу, а щодо вашого директорства, то у нас, мосьпане, і гадки не було вас звільняти.

— У вас, можливо, не було, а в мене є... коли комусь щось не подобається по службі, то винуватці подають у відставку. Всім буде легше. — Котляревський стояв на своєму. Рєпнін, який уже трохи прохолов, здивовано дивився на майора: такий, здавалось, м'який, шанобливий, а тут — твердий, незрушний. Що ж робити? Як вийти з цього досить-таки делікатного становища? Поступитись майорові? Ні, князівське достоїнство йому не дозволяло, і Рєпнін, завжди трохи гарячкуватий, готовий був сказати своє останнє слово, але тут присутній на розмові генерал Волконський, покашлюючи, торкнувшись маленьких чорних вусів вказівним пальцем, легко підвівся:

— Пробач мені великодушно, брате, але дозволь сказати і мені слово.

Котляревський зацікавлено озирнувся на генерала. Сергій Григорович

Волконський — рідний брат Рєпніна, прізвище своє одержав від батька, Рєпнін — від матері. Обидва прізвища у Російській імперії на той час були знамениті, і, можливо, сім'ї не хотілось їх втрачати, дід Рєпніна по матері — у свій час відомий воєначальник — носив високе звання фельдмаршала. Сергій нині служив десь на півдні України і, як не раз говорили Новиков і Муравйов-Апостол, користувався славою високопорядної людини; підлеглі, і не лише офіцери, але й нижні чини до солдатів включно, глибоко шанували свого молодого командира.

— Дозволиш?

Рєпнін кивнув. Генерал підійшов до столу. Чимось він був схожий на свого старшого брата, але й відрізнявся — був стрункіший, мав по-юначому розвернуті плечі, відкрите обличчя.

— Але ж, брате, зрозумій, пан Котляревський правий… Я теж бачив цю п'єсу і, скажу тобі, не в захопленні. Це скоріше пасквіль на ні в чому не повинних людей, вина яких лише в тому, що вони не нашої віри. Справді, така вистава не робить честі нікому, тим більше молодому театрові. Признатись, я здивувався, коли почув, що вона йде у Полтаві, у твоєму театрі, і тому, як би там не було, я особисто її не схвалюю… Ми ж вище дикунських почуттів зверхності. Ми — сильні, то чи маємо право сміятись над слабкими, меншими від нас? А щодо пана Зелінського, то, думаю, коли б він справді віддав нещасний свій чек, то сам би і роздзвонив по місту. Він, бач, подарував театрові такі гроші. Але щось нічого не чути, у всякому разі, таких чуток поки що нема, ти сам знаєш. У тебе, брате, нема підстав не довіряти панові майору. Всім відомо, майор — людина честі і обов'язку. Він же пііт на Україні, що дано йому від бога… Отож, пане майор, вибачте моєму братові його характер. Він не має на вас ніякого серця. Чи не так?

Рєпнін тільки махнув рукою: так, він поважав Сергія, і слово його чимало, мабуть, важило.

А Котляревський мимохіть підвівся і стояв, поки генерал говорив, захоплений його ґречністю, манерою вести бесіду спокійно, з усмішкою. Коли той закінчив, він розвів руками:

— Я й не думав, ваше сіятельство, що мене в чомусь підозрюють… А все ж, коли поступають якісь відомості, то їх треба перевірити.

— Поступають, — Рєпнін зробив паузу. — Я його, сучого сина, провчу! Хай знає.

— Це ви про кого, ваше сіятельство? Проте, про кого б мова не була, але, на мій погляд, не слід нічого такого робити. Людина старалась і… помилилась. Тепер розкаюється.

— Нехай, — розсміявся Рєпнін, погладжуючи — явний знак доброго настрою — пухнасті сивуваті вуса. — Я йому допоможу розкаятись… Але ж сідайте. Ноги у вас, мабуть, крутять, як і мої?

— Трапляється, коли постою… на репетиціях.

Волконський відійшов від столу, а Рєпнін кинув йому навздогін:

— Ось чому тебе люблять солдати, Сергію, бо ти он який… все розсудив. А у мене,

мабуть, нерви… Пробачте, мосьпане, зовсім забув. Говорили мені, ви приходили ранком. Чи не потрібна наша допомога?

— Так, ваше сіятельство, приходив. У дуже важливій справі. Ось лист. Прочитайте. Його вчора одержав Михайло Щепкін. Ви його знаєте, це один із наших здібних молодих акторів.

— Той, що копіював Зелінського?

— Той.

— Знаю. Гарний лицедій. Однак що за лист він одержав? Показуйте.

Котляревський дістав з бокової кишені зелений аркушик і поклав перед князем. Рєпнін прочитав його і мовчки передав братові. Той теж прочитав, але не поклав на стіл, тримав перед собою, обличчя поволі червоніло, кілька разів Волконський смикнув себе за тонкого вуса.

— Землемір їм потрібен… Як це вам подобається? Землемір, — ні до кого не звертаючись, а ніби розмовляючи з самим собою, повторив кілька разів.

— Ти, Сергію, мабуть погано знаєш деяких наших землевласників. Щось, мабуть, з твоїм зором трапилось. Ти придивись пильніше — це звичайне явище, — усміхнувся Рєпнін, йому подобалась братова розгубленість і поки що мало обходила доля якогось, нехай і не без таланту, актора.

— Але ж він — актор! Я бачив його одного разу і ще більше чув про нього. Як вважаєте, пане майор, є у Щепкіна іскра божа? — Хвилювався Волконський. — Здібності, інакше кажучи?

— Так, ваше сіятельство, і немалі, а коли їх огранити, пошліфувати, то вони засяють так, що навряд щоб хтось в ним зрівнявся і в столицях наших. Над цим ми працюємо нині, та дуже боюсь, коли б у Пані Водкенштейн потреба у землемірі не переважила над всім іншим. Актор їй явно поки що не потрібен.

— А що ми можемо зробити? — спитав Рєпнін. — Це її право, освячене законом. Пошле в свинопаси — і нічого не скажеш.

— А ти, брате, нащо тут сидиш? — Сухо спитав Волконський. — У тебе ж сила, влада в твоїх руках. Он у Франції хіба ж так живуть?.. А ти смієшся… — З гіркотою додав: — А ви, мосьпане, — звернувся до Котляревського, — чого мовчите? Мабуть, щось знаєте? Є вихід чи ні?

Котляревський уважно дивився на молоде енергійне обличчя генерала. Чи міг він думати, що через кілька років цьому молодикові доведеться стати перед найвищим царським судом за активну участь у декабристському русі, і цар накаже його повісити, але потім змилується і замінить смертний вирок двадцятьма роками каторги. Дивився на нього і все більше сповнювався сердечної симпатії. У свої тридцять років генерал багато дечого встиг: брав участь у війні з Наполеоном і показав себе хоробрим офіцером, був у закордонному поході російської армії, після повернення на батьківщину вступив у таємний "Союз благоденства", дослужився до генерал-майора, став керувати однією з управ Південного Союзу. За своїм службовим станом міг би, як це спостерігалось за деякими іншими військовими, очерствіти, запливти салом, а він мав

гаряче серце, сповнене турботи і любові до простого люду і його долі.

Котляревський відчув у цій людині спільника і зрозумів: генерал підтримає, допоможе, як тільки-но допоміг у справі з доносом. Відчувши це, твердіше висловив свої міркування щодо долі Щепкіна:

— Його можна викупити разом, звичайно, з сім'єю. Тоді, без сумніву, він повністю віддасть себе вітчизняному театрові...

— Он як! — вигукнув Рєпнін. — А знаєте ви, мосьпане, скільки це буде коштувати? Почувши, що ми зацікавлені в її рабові, графиня запросить, як за рідного батька!

— І все одно, брате, треба щось робити, — озвався Волконський. — В цьому я глибоко переконаний. Треба!

— А ви, ваше сіятельство, — втрутився Котляревський, — напишіть, будьте ласкаві, такого листа, щоб пані Волкенштейн не запідозрила нашої зацікавленості.

— Пронюхає. У неї ж лисячий нюх, я знаю.

— І все одно, — провадив далі Котляревський. — Напишіть. А щодо коштів, то ми в театрі вже зараз вирішили готувати спектакль — це буде загоскінський "Богатонов" зі Щепкіним у головній ролі. Вистава піде по передплаті. Всі кошти — на викуп актора. Дозвольте лише квитки на виставу оголосити дорожчими.

— Дозволяю, — кивнув Рєпнін. — Найдешевший хай буде не менше п'яти карбованців.

— Вірно, це думка, — вигукнув Волконський, радий, як дитина, цій пропозиції. — Підрахуйте, щоб виручити хоч би тисяч три, а крім того, — на всякий випадок — треба провести передплату серед купців і дворян наших. Чи відмовлять, коли я, не останній на війні дванадцятого року, звернусь до них з проханням допомогти? Не відмовлять. Ми завтра ж їдемо на Ільїнську ярмарку в Ромен, ти теж, брате, з своїми Варварами, от там і зроблю це... Зробимо! — Як про щось цілком вирішене, сказав Волконський. — Так і перекажіть Щепкіну, пане майор. Зробимо!

Котляревський за кілька хвилин прощався з обома братами, особливо сердечно з молодшим, міцно потискував йому руку, щось говорив про вдячність акторів, про те, що цього ніхто ніколи не забуде, а той відмахувався і пояснював: це звичайний крок кожної більш-менш порядної людини. Потім Котляревський вклонився Рєпніну, і той, відвівши його трохи вбік, попросив:

— Забудьте... ну, знаєте .самі... Залишимось друзями. — І раптом прояснів, запишався: — А як вам сподобався мій молодший? — І ще тихіше; — Він у мене добра душа і не без бога у голові...

З цим не можна було не погодитись, що з задоволенням і щиро зробив Іван Петрович.

16

Щепкін молився, бив поклони так старанно, що мало не розбив лоба. Він благав у Всевишнього кращої долі, умовляв не обійти його, нещасного лицедія, своїми милостями, дарувати йому волю, про яку мріяв, здається, з того часу, як зіп'явся на ноги. Він запевняв Всевишнього, що лишиться вічним боржником, тільки б він,

вседержитель, дарував йому і його рідним жадану волю, він нікого і ніколи не образить, не ошукає, навпаки, всім ображеним і скривдженим буде другом і братом, поділиться останньою крихтою хліба з голодним. А ось на сцені, продовжував свою молитву молодий лицедій, він ніколи і нікого не копіюватиме, хай простить йому пан Зелінський, біс попутав. Якби трапилось раптом, скажімо, сьогодні, говорив сам до себе, якби ось знову пішла горезвісна "Корчма", він би грав її як треба, і жодного разу не прискалив би ока, не гаркавив і не гугнявив під ніс, подібно міському голові, нічого б не чув і не бачив, що робиться у залі, хай би осліп і оглух і хай би стеля у театрі завалилась комусь на голову, тому ж таки Зелінському — він би і бровою не повів. Не був би дурним, то і гроші, обіцяні Зелінським для театру, тепер би розділені були на всіх, а вони ой як потрібні кожному. Віднині буде розумнішим і не виставлятиме на посміховисько жодного "отця" міста, нехай той буде дурнішим із дурних бовдурів, знахабнілим здирником, хоч розбійником з великої дороги — йому все одно. А до всього сказаного лицедій ще додавав і обіцянки: не пити зайвого, бути слухняним і покірним у домі, не лізти на рожен у суперечках з товаришами, дослухатись до кожного слова, натяку директора театру, тільки б кінчилося ганебне рабство для нього, його дітей і родичів, а тоді він повністю віддав би себе високому мистецтву Мельпомени, і не деінде, а саме тут, у Полтаві, невеличкому затишному місті, у театрі, в якому доля звела його з незвичайною людиною — такого вчителя, як Іван Петрович, він би побажав і найближчим друзям, і своїм дітям, коли б вони захотіли колись віддати себе театрові. Український пііт — автор дивної поеми — не тільки розуміється у слові, його місці і значенні — він знає сцену, розуміє її закони.

А який нині, завдяки йому ж, Котляревському, репертуар підібрано! В театрі йде все те, що вони, лицедії, під час першої розмови пропонували. Крім "Корчми". Це була помилка. Хто, однак, не помиляється? Погналися за касою, послухались дурисвіта Угарова, а потім пошилися в дурні. Але добре, що помилку виправлено, п'єса не йтиме. Проте не "Корчма" робить обличчя театру, а такі вистави, як "Роман на великій дорозі" Загоскіна і його ж "Богатонов", "Удавана зрада" Грибоєдова і "Дон Жуан" Мольєра, "Російський солдат" Федотова і "Дніпровська русалка" Краснопольського, і, звичайно ж, п'єси Коцебу, Крилова і Фонвізіна, а також і "Школа лихослів'я" Шерідана. Все це у репертуарі. Де і коли він, Щепкін, був би так зайнятий? Звичайно, ніде. На цих п'єсах він вчиться бути актором — простим і правдивим у кожному слові й жесті.

Невже бог, коли він є, допустить, щоб він, Щепкін, кинув театр, Полтаву і поїхав у Красне, став перед очі знавіснілої володарки і міряв їй землю?

У Спаській церкві людей о цій порі вже не було, і гарячі молитви та просьби, адресовані Щепкіним Всевишньому, ніхто, крім церковного сторожа, не чув. Слухаючи, як молиться, б'є поклони і що просить молодий панок, сторож усміхнувся:

— Ич чого захотів! Вольним бути! А свічку яку поставив?

— Що? — Щепкін аж здригнувся, несподівано почувши голос у порожній і дзвінкій церкві.

— А те, що час вже додому, паночку. Зачиняю, бо нікого ж нема, хіба що жебрак

під дверима стовбичить ще.

— Я постояв би ще трохи.

— Прийдете до вечерні… Староста і свічки має привезти великі, купите — може, й поможе… Буває і таке.

Довелося, ще раз перехрестившись на золочений іконостас, піти. Йшов напівзігнувшись, церква поглинала нетверді кроки, вони відлунювали десь під самою стелею, а під ногами, на камінній підлозі, погойдувались, яскравіли світлі озерця сонця.

Вийшов на повітря і озирнувся. Навпроти — Сампсоніївська площа, ліворуч — аж ген далі — дзвіниця Успенського собору. А ще далі? Хата, куди б він постукався, коли б був сміливим. Хата Івана Петровича. Можливо, він вже повернувся від правителя і тепер все вирішено?

Тягнуло в бік Червоної площі. Йшов, робив невеличкі кроки і боявся: а раптом зустріне його, директора, і що ж він йому скаже? Зараз поки що можна хоч надіятись, а після розмови не буде і надії… І все ж він йшов і йшов, аж поки не вийшов на площу. Перед Успенським собором спинився. Широко, побожно перехрестився.

— Поможи, господи! — повторив кілька разів і озирнувся; а раптом хтось побачить і здивується: ось маєш, лицедій стоїть і хреститься перед собором… Звідси, від собору, крізь рідкий штахетник добре бачив лискучі вікна у хаті Івана Петровича.

Там нікого не було, жодної живої душі, ні біля повітки, ні біля колодязя, вікна наглухо завішані.

Нікого. Нема, мабуть, і самого Івана Петровича. Не повернувся. Ой, і довго ж вони з князем розмовляють, подумалось, невже ж не обридає? А раптом ось вийде на доріжку сам Іван Петрович, а він, Щепкін, стовбичить тут? Що тоді? Чи не краще піти звідси?

Кілька разів спинявся, довго дивився на лискучі вікна, на хвіртку, на гострий дашок хати.

Вийшов на Пробойну. Пішов і пішов. Не знав, що чекає його вдома, у "поштамті".

17

— Де може бути Михайло Семенович? Барсов розвів руками, а Барсова, що поралась біля невеличкої грубки у сусідній кімнаті, почувши запитання, озвалась:

— Молитись пішов… Тільки в яку церкву — не сказав. Барсов — русявий, у білій сорочці, без краватки — сидів за столом, розливав чай:

— Недаремно молиться, як гадаєте?

— Думаю, ні… Князь обіцяв листа написати графині, обіцяв свою підтримку і допомогу. Треба надіятись.

— Ото радість!

— Рано ще дзвонити, але й носа вішати не слід.

— А тут "Богатонова" дамо. Теж буде копійка… — Барсов готовий уже був підраховувати, скільки дасть прем'єра нового спектаклю, і забув свої обов'язки господаря; Котляревський, посміхаючись, відставив склянку, це помітила Барсова:

— Петре, забув, що за столом сидиш? У Івана Петровича склянка порожня.

— Ні, досить. Спасибі!.. Мушу йти. Мабуть, до вечора Щепкіна вже не побачу, то коли прийде із церкви, передайте йому нашу розмову, нехай не турбується.

— Обов'язково перекажу... А може, все-таки ще склянку?

— Ні... Спасибі!

Котляревський попрощався з подружжям і вийшов до напівтемного коридора. Можна було йти додому, але ж... як пройти і не постукати до Пряженківської? Він обіцяв їй — і не раз — показати місто. Місто вони б, може, зараз і не подивились, але прогулятись — не гріх. Дав слово і Мефодієві відвідати його родичку.

Ще кілька хвилин вагався: що подумають обиватели, коли побачать його з Тетяною? Скільки було розмов, коли, траплялось, залишався після спектаклю з Катериною Нальотовою! А потрібно ж було. Хотілося, поки спектакль ще в пам'яті, показати, де вона помилялась, а де — справжня актриса. А тепер ось — Тетяна... Проте вона ж і справді гарна людина, з нею цікаво, чимало поїздила по світу, немало бачила і чула, знає і театр, хоча в чомусь більше ніж потрібно надіється на свою зовнішність, інтуіцію, а слід би — на майстерність, на вміння володіти собою... От і про це з нею має говорити — заради неї самої і театру, незручно ж при всіх повчати, актриса може і образитись... І взагалі сьогодні день гарний, повітря свіже, і він вже не пам'ятає, коли ходив просто так, ходив і дихав. Тетяна ж до того і... приємна жінка.

Вже наступної хвилини стукав — обережно, ледь торкаючись пучками дверей, щоб не потривожити когось із сусідів.

— Ви вдома, Тетяно Гнатівно?

— Вдома. Де ж мені бути, пане директор? — почулось із-за дверей. Голос дзвінкий і веселий. — Заходьте, а ні, то почекайте, я одягнуся.

— Зачекаю... там, далі, в Німецькій слободі.

— Як хочете.

Він постояв хвилину, чун, як вона вдягається, шурхотить сукнею, наспівує щось...

В Німецькій слободі вона наздогнала.

— А ось і я... — І простягла руку. Він потиснув її, а вона відповіла не по-жіночому міцним потиском, аж здивувався: здавалось досі, рука у актриси м'яка і слабка,

— Взяти вас під руку? — спитала. — Чи так підемо?

— Краще, коли візьму я вас, але не тут, он які тротуари вузькі, не станемо поряд.

Вона усміхнулась весело і безтурботно, тріпнула головою, як дівчисько:

— Куди ж підемо?

— Куди б ви хотіли?

— З вами — хоч світ за очі.

— Одначе, сміліва.

— Не з полохливих.

Йшли кілька хвилин мовчки, він — на голову вищий від неї, у сюртуці, з білою хустиною на шиї, вона — стрункa, невисока, у рожевій мережаній хустці, накинутій на плечі, на високій зачісці, золотистій короні, — легкий із соломки капелюшок, мабуть, з тих, що недавно привозили одеські негоціанти і торгували на ярмарку. Високі

черевички постукували по дерев'яному тротуару, і в такт своїм крокам вона говорила:

— Еге ж, а що зі Щепкіним тепер буде?

— Поживемо — побачимо.

— А все-таки, пане майор?

— Їх сіятельство обіцяв дечим допомогти.

— Коли б йому волю, він, знаєте, як грав би?

— І я так думаю… Але ж не все так просто, важко це, повірте.

— Не кажіть, ви все можете, от тільки варто дуже схотіти. От же захотіли — і театр у Полтаві відкрився… А куди все ж ідемо? — Озирнулась довкола, спускаючись по вузькій стежці, ступаючи обережно.

— На Мазурівку. На вареники запрошували… нас.

— Нас?— Тетяна здивовано озирнулась. — Звідки їм знати, що ми з вами сьогодні розгулюємо? Це ви щось не теє, пане майор.

— Але ж запрошували.

Пройшли Монастирську. На вузькій кладці через рівчак довелося на руках перенести Тетяну, бо вона раптом злякалась і боялася ступити на дошку, покладену через потік. Коли підняв її — ненароком пригорнулась, і він почув, як швидко калатає дівоче серце, відчув на щоці гаряче дихання, побачив близько від себе лискучі, трохи зеленкуваті очі.

— Ви не кинете мене… тут? — спитала тихо.

— З чого взяли, Таню?

— Ви сказали… Таню? Ой, спасибі! — засміялась, збуджена і гарна. Він обережно опустив її на землю вже по той бік рівчака і, ніяково мружачись проти сонця, одвернувся:

— Вибачаюсь, Тетяно Гнатівно, гм…

— Не хочу чути оцього… вибачення. Ну, чи не краще — отак просто — Тетяна?

— Хтозна… не знаю… Але ж пішли?

— Підемо.

У зустрічної жінки вже на самій Мазурівці спитав, де проживає Мефодій Семижон і його родичка Ганна з дочкою Марусею. Жінка охоче показала, як краще пройти до Семижона і до Ганни, і додала, що їх, певне, дома нема, всі гуртом на базар пішли, а от Маруся — дочка Ганни — лишилась, і пан з панею її зараз побачать, вона, либонь, по воду до криниці пішла.

Вузькою покрученою стежкою зійшли вниз і там справді побачили і криницю, і дівчину біля неї. Дівчина вже налила повні відра води з цеберка і, піднявши їх на коромисло, приготувалася йти. Була невисока, може, одного зросту з Тетяною, коса спускалась до самого пояса, кругле миловиде обличчя і очі спиняли погляд кожного, приваблювали незайманою красою. Вона зійшла зі стежки, щоб дати незнайомим пані і пану пройти і, чекаючи, поки вони поминуть її, ледь схилила голову; коса лягла на вишиту сорочку, в плече врізалось круто вигнуте коромисло, вода у відрах гойдала кружала синього неба.

Привітались, дівчина відповіла і, наскільки дозволяли їй важенні дерев'яні відра, вклонилась. Незнайомі, проте, не поспішали йти далі, пані мовчала, а пан запитав, чи не знає вона, де живе Мефодій Семижон.

— Знаю, — відказала дівчина. — Ходіть зі мною, доведу до самої його хати. Ми з ним — сусіди.

— То ви, мабуть, його небога? І звати вас Марусею?

— Ви мене знаєте? — Все ще стояла на стежці, лише переклала коромисло з одного плеча на друге.

— Чули про вас і хотіли, коли ваша ласка, побесідувати. Не проженете?

— Господь з вами… Тільки ж матері вдома нема, пішли в дядиною та дядьком на базар і не скоро повернуться.

— То не біда. Ми і без них, коли дозволите.

— Коли так, то підемо. Се недалеко, ось там, за горбком, стежка повилась — прямо до самої хати нашої приведе.

Дівчина пішла попереду, гості — услід. Босі маленькі ноги, зарошені по кісточки, хутко тупотіли по моховинні, по Траві, що проросла на стежці, обходили коріння. Мимохіть Згадались молоді роки, коли він, юний канцелярист, зустрічав ось на такій стежці таку, а може, в чомусь і не схожу, дівчину, яку потім віддали заміж у Тахтаулово. Давно то було, роки і роки минули, ціла, здається, вічність, а от раптом згадалось. Маруся Сивокінь чимось нагадала ту далеку, іншу дівчину з Панянки, день той, потьмарене небо, гіркі слова: "Віддають… за іншого". Ось доля багатьох. Жити за нелюбом, скніти, вік поневірятись. Аж здригнувся, уявивши, що ось і Маруся — гарна, ловка — теж має вийти за якогось осоружного писарчука, а свого, судженого, не бачити потім довіку…

— Оце ми й прийшли. Заходьте, прошу ласкаво. — Маруся поставила на призьбу одно відро, потім друге, ледь вловимим жестом поправила запаску. — Незамкнено.

Невелика хатина дихнула прохолодою. Бідність проглядала у всьому, у самих стінах, сірому грубому рядні на полу, в кількох полив'яних глечиках та мисках на припічку. І все ж хатина виглядала охайно, чисто: долівка рівно мазана, ніде жодної ямки чи грудки, на тих же стінах — пучки висхлих ромашок, чебрецю, горицвіту, пахощі їх нагадали сонячний степ літньої днини, спів жайвора, лугове роздолля.

— Сідайте, прошу. — Дівчина вказала на покуть — місце під божницею, що здавна вважалось почесним, на ньому сідали лише найбільш шановні гості. Проте ні Тетяна, ні Іван Петрович там не сіли, обрали собі місце на лаві, під вікном.

— Сідайте і ви, Марусю, та поговоримо. Але спочатку познайомимось. — Котляревський назвався сам спочатку, потім і Пряженківську назвав.

— Приємно чути, — вклонилась дівчина, все ще не сідаючи. — Мені про вас мій дядько розповідав, щасливий, каже, службою, а все через вас, пане Котляревський.

— У театрі вашим дядьком задоволені, — відповів Іван Петрович; слова дівчини йому явно сподобались, він вдячно схилив голову. Тоді вихопилась Пряженківська:

— А ви самі, Марусю, в театрі бували коли-небудь?

— Де ж мені, пані, по театрах ходити? Часу немає. Все робота і робота.

— А ви приходьте. Виберіть один вечір — і йдіть. А я попрошу Мефодія, щоб він вас всадовив добре. Можна, пане майор?

— Навіть потрібно. Приходьте, Марусю, не пожалкуєте.

— Дякую красно, може, і прийду.

— От і добре. А тепер, коли ви не проти, то й поговоримо.

— Ми, здається, те й робимо, що говоримо. Тільки ж, мабуть, нецікаво нас, бідних, слухати вам.

— Перед вами, Марусю, не такі вже й великі пани, ми ось з Тетяною Гнатівною прості люди, і все, що вас цікавить, чим ви живете, і нас не обходить. Про вас мені чимало розповідав дядько ваш Мефодій Савич. І я, знаєте, напросився до вас у гості. Говорив мені Мефодій, що чудові вареники ліпите.

— Дядько мій добрий чоловік… але перебільшує… Проте, коли ваша ласка, то зараз зроблю… Як вже вмію, з дорогою душею.

— Я пожартував, Марусю, нехай іншим разом, коли час буде. Ми ж не за тим прийшли до вас.

— То хоч що-небудь. Може, ви, пані, меду спробуєте? Це дядьків, він у нас пасічник. — Маруся поставила на стіл полумисок щільникового меду, а поряд з ним — глечик узвару і два кухлики.

— Пригощайтеся, я ще яблук внесу. Вони у нас у погребі зимували і добре збереглися.

— Не треба, спасибі, а от медом пригощуся, — сказала Тетяна. — А ви, Іване Петровичу?

— Та і я не відмовлюсь, бачу, мед липовий. Запахущий. Спасибі! І узвар — просто божественний.

— Прошу, будь ласка, — червоніла Маруся, їй було приємно і водночас незручно: яке ж то пригощання для таких панів?

Спробувавши меду, запивши його узваром, Іван Петрович попросив дівчину сісти теж, не стояти перед ними.

— Та я і постою. — Проте на повторне прохання і Пряженківської Маруся сіла поруч з актрисою.

— Як живеться вам, Марусю? Чи не можна б вам чимось допомогти? Кажіть, не соромтесь, — говорив Іван Петрович.

— Чого вам соромитись? — підхопила Пряженківська, помітивши, що очі у дівчини повняться слізьми. — Чого ж мовчите? Кажіть.

— Що ж маю розповідати, коли вам, певне, все розказував дядько мій; він один мене і розуміє, а от мати рідна і дядина — ні. Кожний божий день починається з одного і того ж: йди та йди за нелюба, він багатий, воли має, у нього хата велика, гроші є… А навіщо мені хата, воли і гроші? Мені б… — Не договорила, з очей покотились дві сльозини, за ними ще. Дівчина нечутно плакала, сльози самі, мимохіть лились і лились, пливли по щоках,вона ж їх ніби і не почувала.

— От цього, серденько, не треба.

— Заспокойтеся, Марусенько… Повірте, у вас все буде, бо ви така добра та гарна, — щиро, з глибоким співчуттям говорила Тетяна Гнатівна, пригортаючи дівчину до себе, погладжуючи її коси.

Дивлячись на Тетяну і Марусю — актрису і просту дівчину — Іван Петрович думав своє… Думка народилась раптово, як блискавка серед глупої ночі. Народившись, вона зразу полонила його, він відчув, як наполохано і радісно гупає серце, як йому хочеться цієї ж миті сісти за стіл, взяти до рук аркуш паперу і присунути каламар з чорнилом. Оце б зараз піти додому, не гаючись, щоб ніхто не затримував. Боже мій, це ж, мабуть, те, що йому потрібно, чого мучився, що не давало спокою ось, може, з того самого дня, коли пішла завіса і зі сцени почувся перший голос актора. Як хотілось зробити щось значне, цікаве, аби заполонило душі земляків, щоб глибше полюбили край свій, землю рідну, слово своє.

Ось тепер він знає, що має робити; працюватиме скільки потрібно, аби на сцені зазвучало те слово.

Іван Петрович раптом захвилювався, підхопився на ноги, підійшов до дівчат:

— Слухайте мене, Марусю, ви молодець, коли так робите, коли чекаєте судженого. Обіцяю вам, ми зробимо все, аби допомогти вам. Скажіть тільки, що потрібно.

Маруся підвела на Івана Петровича прекрасні, вологі ще очі:

— Хіба ж я знаю? Мати прийде, заплаче, а моє серце не камінне, і… покорюсь. Хто його зна… — І тихше додала: — Все ж таки чотири роки його нема. Де він? Може, коли б жив, то звістку подав.

— Та це так… А може, і не так. Може, він далеко і звідти не так просто писати. Та ви ж і переїхали з Павленків. Вас там шукають, а ви тут живете.

— Може бути, — сказала дівчина, — я про це і не думала… Сьогодні ж піду в Павленки, спитаю сусідів. Спасибі вам, що надоумили…

— От і добре. А ми підемо. Не клопочіться. Ще прийдемо.

— Приходьте, буду рада. І мати теж.

Пряженківська поцілувала дівчину в обидві щоки, Іван Петрович обійняв за плечі. Маруся провела їх аж на гору, до самої Червоної площі, і довго стояла, кланялась услід…

Йшли мовчки. Тетяна Гнатівна заговорювала, а він відмовчувався, і вона не втерпіла:

— Здається, вам дівчина так сподобалась, що ви мене зовсім не слухаєте. Про що думаєте?

— Га?.. А-а, про вас, Таню, про вас.

— Жартуєте? І що ж ви думаєте, коли дозволите?

Він поглянув на неї збоку. Була зараз особливо гарна: рожеві щоки пашіли вогнем, очі сяяли, сукня гарно облягала її тонкий стан, рожева шаль відтіняла смаглявість. Вона подобалась і розуміла це. А він говорив, хвилюючись, як юнак, що тільки-но побачив світ, і він його так здивував, що від захоплення не знає, що з ним. Вона ж

слухала, довірлива, добра, і все їй було зрозуміло, і теж разом в ним починала хвилюватись.

— Так це ж п'єса, Іване Петровичу!

— Не знаю ще… Не знаю. Але коли б вдалося, то перша роль була б ваша… Ви вже бачили дівчину, бачили, де живе вона і як живе.

— Спасибі, Іване Петровичу, дорогий мій, спасибі? Я щаслива буду зіграти, тільки ж дайте її.

— Хіба ж так просто це — написати?.. Мабуть, після гастролей ваших, коли повернетесь… щось і буде вже.

Дійшли непомітно до його дому. Була обідня пора. Сонце стояло якраз над Успенським собором, тепле і ніжне.

Спинились біля хвіртки. На площі — ніде нікого. Далі Пробойна лежала о цій порі теж тиха, і — ніде нікого, ні людини, ні екіпажу.

— От і прийшли. Та не знаю… чи ви… чи я. — Він вперше не знав, що сказати: чи запросити до себе, чи зайде, чи не образиться? А вона все зрозуміла, поділяючи його хвилювання, сказала:

— Зайдемо. Я ж не була у вас, а хотілось.

— Правда?..

— Познайомите з матінкою.

— Вона у мене дуже дббра, тільки слаба зараз. Але обідом нагодує.

— Посидимо у вас. Я, Іване Петровичу, давно хотіла сказати, ще з того року, коли вперше побачила вас. Я ж люблю вас… Можна?

— Що — можна?..

— Любити?

Іван Петрович поклав руку на плече Тетяні, зазирнув у очі:

— А чи відомо вам, скільки мені років?

— Ви наймолодший з усіх, кого знаю… І нічого мені більше не говоріть… І чого ви стоїте? Там, мабуть, мати вас жде — не діждеться… може, все-таки підемо?

— Підемо!

Повів її через двір — до високого ґанку, до хати. Разом ступили на чистий, вологий ще килимок перед порогом. Першою впустив її до передпокою і, прочинивши двері, побачивши у вітальні матір, неголосно мовив:

— Мамо, а це ми… з Тетяною… Знайомся. Парасковія Леонтіївна підвелася з глибокого крісла, проте з місця не рушила, стояла біля столика, дивились на дівчину очима свого сина — чорними, уважними, ба ні — скоріше серцем дивилась; а та — жінка теж, — відчувши в цьому погляді тривогу, надію і неприховану радість, підійшла і, низько схилившись, поцілувала тонку суху руку.

18

Того дня Пряженківську важко було впізнати. Коси увінчували її голівку золотою короною, усмішка на повних маленьких вустах — ніби рожа розквітла; здавалось, кожна струна в ній бриніла, радість струмувала в зеленкуватих очах, ледь прикритих

довгастими віями.

І мати теж — як помолодшала. Навіть зморшки — дорогі її зморшки — навколо скорботних очей розійшлись, розпростались. На радощах сама взялася поратися біля столу, миски розставила, ложки і виделки поклала, а він попрохав — тихо, аби Тетяна не почула, — щоб не робила цього: нехай Одарка, служниця, що недавно прийшла до них, поставить що треба і прибере потім, а вона посидить з ними за одним столом. І не договорив, подумав лише: отак би кожен день і довіку — як у порядній сім'ї — разом сидіти.

Про віщо говорили? Спочатку про все потроху. Тихо, неквапно. Уважно слухали одне одного, не заважали виговоритись раптовим запитанням чи реплікою. Мати завжди вміла слухати, і Тетяна, звичайно, теж — на те вона була актрисою, до того ж і не останньою.

Мати спитала, де вони ходили перед обідом, кого бачили. Він розповів про Марусю Сивокінь з Мазурівки. "Важка доля у сироти, а серцем не очерствіла, добра, слухняна, поштива". Мати поспівчувала дівчині і додала: "Такій дитині допомогти, бодай словом підтримати — то самому собі добро зробити".

Розговорилась і Тетяна. Згадала, що колись і в неї був дім, як оце в них, Котляревських, і жила вона під рідним дахом. Батько — чиновник — служив, мати господарювала; жили, не розкошували, але й не бідували, і ніхто не чекав лиха, а воно не знать звідки насунуло на їх сім'ю: в один рік батько і мати померли, і лишилась Тетяна круглою сиротою. Ось тоді з явилась тітка — материна сестра — вдовиця на той час, вона і взяла сироту до себе, перед цим продавши батьківську хату. Незабаром тітка вийшла заміж вдруге, і дівча стало нікому не потрібне. Жило собі, як горох при дорозі.

Хтозна, як би склалась доля сироти, коли б одного разу в містечко — від Харкова воно недалеко — не приїхали мандрівні лицедії. Випадком потрапила Тетяна на виставу — тітка роздобрилась і взяла її з собою. Одного з акторів, як виявилесь, знав новий тітчин чоловік. Знайомого запросили на вечерю. Той прийшов, посидів. Прийшов і вдруге, і небавом звернув увагу на дівча, що нишком сиділо в кутку і не зводило з нього очей. Гість заговорив з сиротою, спитав, як живе та що робить, а вона йому: "Візьміть мене, дядечку, в театри..." — "А що ти вмієш?" — "Нічого... Але я вчитимусь, вже ось читаю і пишу трошки..." — "Цього, дитя моє, для служби в театрі малувато, а проте спробуємо". — І дав їй для початку вивчити вірш з Державіна. Вірш Тетяна вивчила в один вечір, і актор другого дня, прослухавши її, сказав, що для початку це зовсім непогано, і все ж до театру не покликав. "Повчись трошки, читай більше і рости..." Від'їжджаючи, дав їй якийсь — мабуть нікому вже не потрібний — затріпаний рукопис маловідомої п'єси.

Минув рік. П'єсу вона вивчила до останньої крапки. Знала всі ролі — і жіночі, і чоловічі. З нетерпінням чекала приїзду театру до містечка, і дочекалась. Театр приїхав, тільки знайомого актора в ньому вже не було. Тоді дівчина надумала сама піти до антрепренера — їй тоді вже виповнилося сімнадцять. Тетяну послухали, дали щось почитати, потім попросили згадати всі пісні, які знала; довелось співати. Що зробиш,

коли треба, де і сором подівся. На пробу їй дали якусь маленьку роль майже без слів. І лише після того згодились взяти до трупи. Платили якусь мізерію — аби з голоду не померла. Тітка не заперечувала, навіть зраділа: вона збувалась зайвого клопоту. І дівчина була рада: кінчилось безрадісне сидіння у чотирьох стінах.

Поїхала Пряженківська з мандрівною трупою у широкий світ. Дорога та тяглася майже три роки, проте не без користі для молодої актриси. На репетиціях, на самих виставах часу не гайнувала, вчилася, придивлялась до більш досвідчених лицедіїв, переймала їх методу. Можливо, і досі продовжувала б служити в тій трупі, та трапилось лихо: десь поблизу Таганрога антрепренер трагічно загинув, і трупа, залишена без коштів, без керівника, швидко, в кілька тижнів, розпалась. Актори роз'їхались хто куди.

Не маючи кутка свого, Тетяна подалася ближче до Харкова, там поблизу жила її тітка — єдина рідня; а крім того, чула: в Харків частіше, ніж деінде, приїздять мандрівні трупи. Доля її не полишила. Переїжджаючи через Курськ, побачила афіші: в Курську якраз гастролювала театральна трупа Івана Штейна. Дівчина не довго думала, вийшла з поштової карети, знайшла театр і запропонувала свої послуги. Штейнові більше всього сподобалось, як Тетяна танцює, і Пряженківська знову стала актрисою.

Все почалося спочатку: гастролі, безконечні дороги по розбитих трактах імперії, ночівля у заїжджих дворах, вічний страх перед майбутнім: що буде завтра?..

Тепер вона в Полтаві і дякує святій діві Марії, що послухала серця і приїхала, кинула штейнівську трупу, в якій марно потрачено майже шість років життя. Тільки в Полтаві зрозуміла, що таке театр; нині тут її надії і сподівання — все те, що зветься життям актора. І ще відчула: якщо чомусь і навчилась, то саме у школі Котляревського. Сказала і загнулась. Що це вона? Підлещується? Боже, який сором! І густо почервоніла, полум'ям зайнялось обличчя. Ледве дихаючи, додала: "У нас всі так думають, не я одна, от, їй богу, правду кажу..."

Мати і син слухали молоду актрису і проймалися її хвилюванням, мріями, болями і сумнівами. Почувши, що дівчина давно сирота і нікого у неї немає, крім тітки, яка, мабуть, давно забула навіть ім'я небоги, мати і сльозу зронила, і усміхнулась, слухаючи, як Тетяна, зашарівшись, говорила про "школу Котляревського". Водночас материне око спостерегло, що Іванові і незручно, і, мабуть, приємно, бо слухає ж, не заважає, тільки ледь вловима усмішка зломила вуста, а погляд опустив, зім'яв край скатертини, ладна вже була зробити зауваження, щоб не псував столової білизни, хай би краще налив вина трошки, і їй, старій, теж. Як не кажи, а молода жінка — гарна, сердечна, і нещаслива; он скільки пережила за своє не таке вже й довге життя...

По обіді Іван Петрович, вибачившись, пішов до себе, лишив Тетяну з матір'ю. Йому не терпілось скоріше сісти за робочий стіл. Слухав Тетяну, співчував їй, щось різав ножем, діставав виделкою з полумиска, пив з кухлика узвар — аґрус вперемішз малиною, — а думав своє. Ніби жива, стояла перед очима дівчина з Мазурівки, чув уривчасту її розповідь про сватання писарчука з Тахтаулова. Вже на горі, прощаючись, сміючись і плачучи водночас, Марійка розповіла, як писарчук розмовляє, все по-вченому старається, а послухаєш: мова його — і не мова справді, покруч якась, не

второпаєш, що й до чого, а сам, коли глянеш, — на козла схожий, недолугий, тонконогий. Як любити такого, коли поруч сісти несила? Вже краще в ополонку сторч головою, ніж з таким на рушник стати. А ще додала: сусід сватанням надокучив, і не гультіпака якийсь, господар зі статком, людина як людина, а от день при дні дихати не дає, де зустріне, все про того ж тахтаулівського писаренка просить, бодай обидва показились. Спокою не дають. Коли б не мати — втекла б світ за очі, так жаль неньки — побиватиметься, заскніє з жалю. Ось так і живе, та хіба живе — дні марнує. Ото коли-не-коли на вулицю вийде та заспіває з горя з дівчатами-подругами, і вся розрада, серце трохи відтане, полегшає ніби. "Що ж ти, серденько, співаєш?" — "А всяких пісень, пане, хіба ж перелічиш?.." — "А ти згадай хоч одну..." — "Приходьте до нас на куток десь під неділю, ввечері, то й почуєте..." І, вклонившись низько, мало не до землі, пішла. Якось забрів він, прогулюючись, на Мазурівку. Прозорий туманець оповив підгір'я, плив з-над самої Ворскли, сіявся луками, і в ньому поволі зринали то тут, то в іншому місці чепурно вимазані білою крейдою хати, світилися першими вогниками. Над тинами гнулось віття чередіень і яблунь. Тихо було. Нараз — ніби з туману — пісня народилась. Він прислухався: три голоси виводили знайому з дитинства "Віють вітри". Спинився як уражений — знайома пісня, але й незнайома, не чув, щоб отак співали — повільно, неголосно. В пісні говорилося про життя, недолю людську. Стояв, слухав. Не міг наслухатись. Скоро голоси змовкли. Дівчата, чути, про щось перемовлялись стиха, потім знову заспівали, цього разу — про вечір, який "близенько", про дівчину, яка має вийти на побачення. А після "Вечора" ще одну — тужливу та довгу — "Чого вода каламутна...". Чи не з годину простояв під старою вербою, боявся наполохати співачок необережним рухом. Пісні озивались до серця — гарні, задушевні, подібних, здається, ніколи й не чув. Певен був: ніхто в цілому світі так не співав, як мазурівські дівчата, ніякі лицедії з ними не зрівняються...

Білий, як крило лебедя, аркуш лежав посеред столу, і на ньому — ні рядка. А між тим аркуш вабив незайманою чистотою, кликав: візьми ось пірце й пиши, що надумав, що маєш сказати людям, не вагайся. А він вагався, мучили сумніви: може, не слід братись, може, даремно все? І пізніше: може, не те слово, не з того виразу починати? Відкрив каламар, повний чорнила, потім взявся пера чистити, хоч вони були чистими і гострими, і поки все те робив, не виходило з думки: з чого ж починати? Може... з пісні? Он тієї — про дівчину, що лишилася судженого, полетіла б до нього, так крил немає. Справді, гарна пісня, в ній — людина видиться, життя її, невтримне прагнення щастя.

Більше й не думав. З пісні він почне, саме з цієї — про дівчину і її судженого. Це ж і доля Марійки з Мазурівки, подібна до багатьох інших. Гостро надрізане пірце кілька разів різонуло папір, а потім побігло білим аркушем — і таке ж біле, як і аркуш, — навкіс, нахилом лягали літери в рядки, тонкі, як сонячне мереживо, кинуте на луки вітром.

Нова думка квапила, наздоганяла першу, а рука — невтомна, прудка, — гналася ще швидше, вже не спиниш, не втримаєш. Подумалось: ось так добре писалось колись у Ковраї, коли одного разу прибіг з побачення до своєї комірчини в домі пана Томари,

незчувся, як літерами усіяв кілька аркушів, цілими строфами. До світанку сидів, не загледів, як благословилося на новий день, а з тим днем народилось і його слово... Було колись, та минулось. І все ж дивне відчуття — піднесення, свято душі самої — не полишало. Тільки сів, а вже й перша ява закінчилась — гірка сповідь героїні, в словах її і образ окреслювався, перші риси малювались.

Тепер — далі... Мабуть, час з'явитися і претендентові на руку і серце головної героїні. Хто ж повинен з'явитись? Писарчук? Він — теж людина, проте, в герої, можливо, варто обрати іншого, більш, так би мовити, вагомого як чиновника. От хоч би й возного. Справді, возного. Знав і цих дряпічок непогано, не гірше, ніж писарчуків. Скільки наслухався та надивився за свій вік на них! І мову їхню знав, міг повторити слово в слово велеречиве їх базікання.

Отож — возний. Пісня і йому не завадить, проте пісня особлива, яка б малювала його, як людину —з певними нахилами і поглядами. У відповідь дівчина має сказати приблизно таке: "Моє багатство, пане возний, — моє добре ім'я, а через вас люди почнуть шептати казна-що, а для дівки, коли люди об ній зашепчуть, то вже гірше і не вигадаєш..." Нічого більше вона й не скаже, і не потрібно, все зрозуміло і так. Закінчити їй, може, теж слід піснею?

Подумав, прикинув, як це виглядатиме на сцені — і взявся до пісні. Слова самі просились на папір, встигай лишень ставити їх на місце.

Проте однієї пісні, нехай і гарної, для п'єси не досить, глядач — якщо судилось показати глядачеві майбутнє дітище — поки що не знає, а пісня про це не скаже, хто батьки Марії Сивокінь, як вони потрапили в Полтаву і як склалось життя їх у місті. Про все це краще б розповісти комусь третьому. Отож має з'явитись третій. Нехай так. Але ж хто він? Може, знайомий Сивоконів або їх далекий родич? Завітав у гості і випадково зустрівся з возним? Ні, така зустріч була б невиправданою: з якої речі саме цього дня має з'явитись сюди знайомий чи згадуваний родич? Глядач не повірить у вірогідність такого збігу обставин, а коли не повірить, бодай один раз, то не повірить і далі, і — кінець. Ні, повинен з'явитись хтось інший. Хто ж? Боже мій, як він забув! Це ж роль сусіди Сивоконів — отого "статечного господаря", що "дихати не дає" ні Марії, ні старій Ганні. І не просто сусіда, а хай, скажімо, виборний, сяке-таке, а начальство, вплив, отже, більший матиме на стару Сивокониху. Зрозуміло, і поява виборного — майбутнього свата — повинна супроводитись піснею, як це вже було з появою Марії, а потім возного. Яку ж пісню взяти? Може, оцю — "Що за гаєм...", а може, — "Ішов козак з Дону"? Ні перша, ні друга не підійде, надто "серйозні" вони для виборного, який мусить з'явитися на кін у веселому настрої, чи то пак трохи напідпитку. Отже, пісня повинна бути ні про те, ні про се, легенька і обов'язково з усмішкою.

Кинув на столі все як було: папери, каламар, пера, чорнило хлюпнуло крапелину на чистий аркуш, він і не помітив. Піп ж це? Чи не урвався лет фантазії?.. Довго набивав тютюном люльку, проте палити не поспішав, думав, зважував. Не завжди фантазія — рідна посестра творчості — поміч, іноді каменем повисне на ногах, кроку не ступиш; в його ж випадку слід би краще життя знати. От хоч би своє місто, як і чим живе воно,

що обивателя турбує, його болі й радощі мусиш знати, мосьпане, коли взявся до діла.

Либонь, він і знає дещо. От хоч би історію з продажем нареченої багатому негоціантові Онищенку. їй, бідній, ледве виповнилось вісімнадцять, а йому — за шістдесят. Тільки ж вона — дочка збанкрутілого купчика, кинутого за борги до ями, а він — багатій на всю Полтаву, з самим Зелінським рівня. Як бідна побивалась, мало рук на себе не наклала, а мусила йти: сім'ю рятувати...

А ось Новиков у ложі розповідав нову, зовсім свіжу історію, але вже іншого характеру. Такого ж віку, як перша нещасна, дочка колишнього магістратського чиновника стала дибки, не послухала ні батька, ні матері, які благали стати на рушник з відставленим майором Бурлаковим — відомим багатієм; він тричі женився і всіх трьох жінок до лікарень запроторив, всі вони і лишились в тій богоугодній установі. Дівчина сказала йому у вічі, при сватах і свасі: за ката заміж не піде, хоч ріж її, і не потрібні їй ніякі маєтності, а дарунками його гидує, і піде за кого завгодно, тільки чесного, порядного, нехай і бідного. Он яка дівка! Про цю подію в місті всі знали, переказували, додавали нових подробиць. Одні хвалили дівчину, інші осуджували: батьків, бач, не послухала, щастя свого відцуралась! Один із молодих офіцерів гарнізону послав дівчині квіти, інший — присвятив панегірика, а хтось, лишивсь невідомим, прислав багатий дарунок.

А яка ж Марія Сивокінь? Чи схожа на дочку колишнього магістратського чиновника? І схожа, і ні. Більш м'яка, боязкіша, менше твердості, боїться матір образити, порушити дідівські звичаї. Мабуть, врешті послухається старої Ганни і віддасть руку і серце тахтаулівському писарчукові. Жаль її — хороша вона, була б гарною дружиною коханому...

До вітальні двері лишались напіввідчинені, і він чув неголосну розмову матері з Тетяною. Гарно вони розмовляли — ніби давні подруги зійшлися після довгої розлуки. Мати готова була приголубити сироту, рада б, здається, саме небо прихилити, а та розуміла стару і сама горнулась, цвіла вся. Вийти до них? Спитати, чи не знають потрібної пісні? Він перервав би розмову, нехай краще сам щось знайде, може, у давніх записах — тих, що робив колись у селах Золотоніського повіту, а потім і в Полтаві чимало встиг, а коли не пощастить, то й напише — хіба не доводилось?..

І тут згадався випадок, освітився до останньої риски... Того вечора він затримався в театрі допізна, актори вже розійшлися, і лише Мефодій час від часу стугонів заслінками в печах, човгав чобітьми, гасив у залі свічки, потім і він заспокоївся.

Вийшов з театру вже сам. Місто вгадувалося за високими липами, що обступили Театральну площу, ніде ні вогника, ні просвіту, лише десь на Панянці чулося глухе, як в бочку, собаче валування. Після дощу де-не-де стояли калюжі, і в них світилися весняні зорі, зривались кудись і зникали. Обережно обійшов калюжу з остраху наступити на якусь зорю, і вже біля самого панайотівського герберга почув пісню, власне, не пісню, а мугикання, точніше, розмову — ніби людина вела мову сама з собою.

Потім побачив і самого нічного співця. Мабуть, засидівся у герберзі, пропив

останній шеляг і тепер, викинутий за поріг господарем герберга, плентався не знать куди, замітав землю шапкою. Хто він — челядинець дворовий чи старий чумак — неборака? Та ось він підійшов ближче і, Котляревський почув і саму пісню, і слова її:

Дід рудий, баба руда,
Батько рудий, тітка руда,
Брат рудий, сестра руда,
І я рудий, руду взяв,
Бо рудую сподобав.

Підморгнув не знать кому, куснув сивого вуса і продовжував:

Ой по горі по Панянці,
В понеділок дуже вранці
Ішли наші новобранці,
Поклонилися шинкарці,
А шинкарка на них морг;
"Іду, братики, на торг".

Згадавши пісню, Іван Петрович пройшовся по одній мостині, ледь-ледь похитуючи плечима і дрібно-дрібно, як той нічний зустрічний, перебираючи ногами, готовий на танець перейти тут-таки, серед хати.

Тепер-то вони, тобто возний і виборний, зустрінуться. Тут їм домовлятися про подальші свої кроки, сиріч, сватання. Звідси дія покотиться... піде.

Тим часом у вітальні, де сиділи мати з Тетяною, розмова тривала. Одарка принесла печива, по склянці чаю, і жінки залюбки пили пахучий напій і бесідували. Про що? Про різне. Непомітно мати перейшла на спогади. Згадала, яким Івась був маленьким, юність його пригадала. В кого пішов? Мабуть, у батька, отець — царство йому небесне — таким був: коли по ньому, то й він добрий, хоть у вухо клади, а коли не так — то хоч сам бог Саваоф прийди і попроси — упреться, не поступиться. А взагалі, Івась — добра, лагідна дитина, тільки життя не склалось, не поталанило, а траплялись, либонь, і добрі люди. Сказала і замовкла: про останнє, може, й не слід було згадувати.

Тетяна слухала, була уважна, і хоча чимало вже знала й від інших, та слово в устах матері було дорожчим всіх розповідей, почутих випадком, від малознайомих. Знала і сама, якою увагою користується відставний майор у жіночому товаристві, має там і шанувальниць свого піїтичного таланту, от хоч би Катерина Нальотова, що нині в театрі. Раніше вона брала участь у аматорських спектаклях, які Іван Петрович ставив у домі генерал-губернатора Лобанова-Ростовського, а потім — Рєпніна, користувався прихильністю молодої одинокої жінки-актриси. Всякі ходили чутки. Та що з того? Вона й сама не раз переконувалась, що біля пана майора люди завжди збираються охоче, бо цікаво з ним, а коли в настрої — дотепник, яких світ не бачив. А який співбесідник! День і ніч слухала б — тільки б говорив. І все ж ні з ким не пов'язав своєї долі. Чому? Може, не любив? Не трапилось жінки? А тепер?.. Від однієї думки про те, що може статись, дух забило. Віддихавшись потихеньку, подумала: а чи не трапиться у неї щось подібне до харківської історії? Пан Квітка хотів одружитися з нею, та не судилось. Не

дозволили мати і рідний брат Григорія, а, здавалось, любив її, і вона не була байдужою, він заслуговував на прихильність, хоч часом і здавався надто нерішучим, слабким ніби. Ота його нерішучість і стала на заваді їх щастю...

Замріялась на мить і не помітила, як до вітальні ввійшов Іван Петрович, лише коли скрипнула мостина, озирнулась: він стояв позад неї — схвильований, якийсь незвичайний, бліде обличчя.

— Що з вами? — похопилась, аж ніби злякалась, підвелася з крісла.

— Зі мною? — Обличчя його нараз осяяла щаслива усмішка. — А нічого... "Дід рудий, баба руда, брат рудий, сестра руда..."

— Парасковіє Леонтіївно, з ним щось трапилось, — занепокоєно озирнулась на матір Тетяна. — Іване Петровичу, та скажіть же!..

— Гадаєте, з глузду з'їхав?.. "І я рудий, руду взяв, бо рудую сподобав". — Він вже не говорив, він співав, злегка пристукуючи закаблуком. — А воно, може, й так... Трохи, мабуть, є. — І підморгнув лівим ледь прискаленим оком.

— Бога ради, не хвилюйте мене. — Тетяна розчервонілась, мало не плакала, не знаючи, що робити, як зарадити несподіваній напасті, і не помічала дивної обставини: у вітальні з усіх трьох присутніх лише мати Івана Петровича була на диво спокійна, навіть більше — чимось задоволена. А Котляревський продовжував своєї:

— А що? Помітно?.. Злякалась? — Іван Петрович раптом схопив Тетяну за руки, закружляв її по вітальні. — Я з'їхав з глузду, з'їхав! Ій-бо, так! Вгадали... "А шинкарка на них морг: іду, братики, на торг..." Я, щоб ви знали, — Іван Петрович віддихався, — п'єсу утнув. Першу дію. І зватиметься вона... Як вона зватиметься — поки що почекаємо. Приїдете з Чернігова — тоді і скажу. І почитаю тоді... Хай про це знатимуть ви та я, та ви, мамо... Матусю, ваш син сьогодні щасливий. Ви чуєте? Щасливий...

— Сину, — озвалась нарешті Парасковія Леонтіївна, глянувши на великого, в червоному дереві годинника, що стояв у кутку. — Вже шоста година, тобі в театр потрібно, як би не спізнився.

— Ой, і справді! Зараз. Зараз підемо, — сказав вже спокійніше і швидко вийшов до своєї кімнати.

Тетяна, стискаючи руки перед собою, не знала, що з нею; мабуть, вона була присутньою при народженні чогось надзвичайно цікавого, хоч, правду кажучи, не знала, що то ва п'єса. Але ж... пише її не хто інший, як Іван Петрович, а він не може писати погано, отже, для їхнього театру в Полтаві готується нова річ, і в ній, якщо пощастить, Тетяні Пряженківській доведеться грати.

Вона перевела подих, ніби зійшла на величезну гору, підійшла до матері, схилилась у низькому поклоні:

— Спасибі за добре серце, матінко!..

— Приходьте, — сказала по хвилі Парасковія Леонтіївна. — Я ждатиму... І він теж...

19

І все ж Тетяна не втерпіла, в першому антракті прибігла до Барсової у вбиральню, спитала, чи не псує їй фігуру корсет, надто вона затяглась, повернутись ніяк, дихати

важко.

Тетяна приятелювала з Барсовими, ділилася з ними найдорожчим і знала: все, що скаже, за поріг їхнього дому не вийде, там і лишиться. От і зараз — певна, що її секрет знатиме лише вона та Барсова, для початку натякнула подрузі про Івана Петровича, вона, мовляв, знає про нього щось особливе. Барсова належала до рідкого типу жінок: чужі секрети, особливо жіночі, її не цікавили, проте, почувши, що мова йде про пана директора, послухати не відмовилась, ще й уколола Тетяну:

— Може, про те, як він за тобою упадає?

— Наговори, — зітхнула та, — то я за ним сохну, а він нічого не бачить, бо… зайнятий дуже.

— Звичайно, директорові театру, та ще й доглядачеві пансіону на додачу, є чим займатись.

— Не тим він зайнятий, що ти думаєш.

— Чим же?

— От про це не скажу, навіть тобі. — Тетяна поправила високу зачіску, що золотим обручем прикрашала її голівку, повернулась кілька разів перед дзеркалом, причому легко, вільно, і корсет ніскільки її не обтяжував. — Та нехай, скажу, тільки ж нікому ні словечка. Побожись!

— З чого б це? Чи ти мене не знаєш? — Барсову, однак, зацікавило: які ж секрети у подруги, і все ж додала майже байдуже: — Коли хочеш — кажи, а ні — то й не треба… Мені час, мабуть, на вихід.

— Тоді слухай, — пошепки, щоб ніхто боронь боже, не почув, хоч у вбиральні вони були самі, Тетяна сказала: — Пан директор п'єсу пише! Їй-богу, правда, сам говорив. І пісню якусь кумедну придумав до неї.

Барсова і собі зробила великі очі — сірі, з довгастими віями, вони були красиві, недарма їй заздрили всі жінки театру.

— Оце новина!

— Тільки ж — гляди.

— Та знаю. І, напевне, цікаве щось?

— І я так думаю… Обіцяв, коли повернемось з гастролей, почитати. Тепер розумієш, чим він зайнятий?

— Співчуваю, Таню, але допомогти не зможу, поєлику не в моїй це силі.

— Ох, я нещасна.

— Щаслива, коли такій людині подобаєшся… Мабуть і роль тобі обіцяв в майбутній п'єсі?

— Не знаю, нічого не знаю… Так поговоривши, подруги розійшлись: їх уже кликали на вихід, на сцену.

Того ж вечора, після спектаклю, у себе вдома, взявши з чоловіка слово мовчати, Барсова переказала йому всю розмову з Пряженківською. Він новині зрадів і другого ж дня не втримався і натякнув Угарову, щоб той не дуже прискіпувався до режисерських вимог, не погрожував кинути театр, бо скоро — може, наступного сезону — в них

з'явиться щось абсолютно нове, якого ніхто ніколи на чув і не бачив. Так, п'єса. Хто автор? Автор — свій. Його в театрі всі знають, кожен день зустрічаються з ним, ще й кланяються при зустрічі. "То це, мабуть, директор?" — "Я цього не говорив. Проте хтозна, може, й він, та хіба ж пан директор не письменник? Не розуміється на театрі? Та нині, вважай, краще від нього навряд щоб хто так знав нашу справу". Звісно, Угаров не забарився поділитися новиною зі своїм другом Городенським і якось ненароком проговорився про почуте і Щепкіну, ще декому натякнув, і вже за кілька днів про те знала майже вся Полтава, навіть у княжому домі заговорили, тільки майбутній автор нічого не підозрював.

Якось одного разу, під час чергового візиту до великої Варвари (він продовжував для неї свої переклади), Іван Петрович мав нагоду переконатись: нічого в світі не може бути таємницею, коли про неї знатиме лише одна жінка, хоча б такою жінкою була і Тетяна. Мусив признатись, що, грішним ділом, справді дещо пише, та, на жаль, поки що далі першої частини не пішов, не відає, куди дія поведе, чим закінчиться. Проте обіцяв, коли щось "витанцюється", не сховає, зразу ж принесе на суд праведний, і зарані просив їх сіятельство не судити надто суворе, він-бо зелений новачок у цій, ой якій нелегкій, справі. Княгиня посміхнулась вибачливо:

— Знаємо... Давно б уже треба від вас більшого чекати, а він — новачок, та ще й зелений... Не прибіднюйтесь, мосьпане, а скоріше пишіть, коли почали.

Іван Петрович скромно промовчав: сильним світу цього суперечити не завжди обачно, іноді краще зробитись глухим на якусь мить, удати, що погоджується, абощо.

Приходили додому друзі. Поодинці і всі разом. Першим завітало подружжя Стебліних-Камінських, від них нічого не можна було сховати, довелось признатись: так, дещо вже є... Потім прийшов Лук'янович, цьому довелось навіть прочитати першу яву, переказати дві пісні, лише тоді Лук'янович вдовольнився і попрощався. За ним заїхав Кочубей, поставив карету під ворітьми і, ступивши на поріг, запевнив, що не затримається більше п'яти хвилин, а просидів кілька годин; довелось нагадати, що у дворі коні, мабуть, негодовані і непоєні, лише тоді Семен Михайлович став прощатись і вже на виході спитав: правда, що у пана майора, сиріч пііта, щось має народитись? Іван Петрович від душі сміявся:

— Що ж у мене має народитись? Звідки ви взяли?

— Е, не кажіть, чутками земля повниться! Отож признавайтесь! Одно слово — і я поїду. — Він примружив маленькі лукаві очі під густо навислими бровами.

— Скажу... Може, і буде, якщо... випогодиться.

— О, то й добре, поживемо — побачимо, щасти вам, дорогий мій, щасти цьому дому... дай господи погоди гарної...

Після прем'єри "Богатонова", кошти від якого пішли до спільної каси, призначеної на викуп Щепкіна, приїхав Новиков. Розповів, як іде збір коштів по передплатних листах серед городян і багатих меценатів. Князь прислав з Яготина, де він зараз з сім'єю, триста карбованців, його тесть, граф Розумовський, — теж стільки. Всі братчики, звичайно, дали хто скільки міг, але кожний вніс свою лепту: один — півсотні,

а хто й сотню, Кочубей — двісті карбованців поклав, як він сказав, "на олтар вітчизняної Мельпомени", ще й додав: "Для Миші Щепкіна не жаль".

Іван Петрович сердечно дякував кожного, говорив, що справа не в грошах, а в сердечній участі до тяжкої долі актора, доброї людини. Нехай Щепкін і приїжджий, з Росії, але волею щасливого випадку він потрапив у Полтавський театр і служить тут не за страх, а за совість, уболіває про театр, як про свій власний дім, отож він наша людина, серцем і всім життям, тому-то його доля — це й наша, полтавців, спільна доля.

— Чи не так, Михаиле Миколайовичу?

— Так, так, мосьпане... Благородну справу затіяли.

— Тільки ж, друже мій, коли говорити правду, сумніваюсь, чи вистачить коштів. Всього тепер у касі нашій близько шести тисяч, а графиня вимагає всі вісім. Може, попросити, щоб збавила? Ще раз попросити, як гадаєте? — Питав Іван Петрович, хоч добре знав: графиня навіть на лист князя Рєпніна відповіла відмовою: тільки вісім, і ні копійки менше. І все ж надіявся: а раптом змилостивиться. Новиков скептично усміхнувся:

— Дивіться, щоб не набавила! Хіба не чули про її скаредність? За гріш повіситься.

— Де ж вихід?

Гість задумливо дивився на купу "катеринок" і дрібних грошей, що лежали окремо. Пшеничні вуса його на блідому видовженому обличчі ледь ворушились.

— І від цих от папірців, — презирливо кивнув на стіл, — залежить життя людини, воля, щастя, мистецтво. — В голосі бриніли невимовні гіркота і сум. Котляревський лише розвів руками: згоден, але що зміниш? Не час сидіти склавши руки і сумувати, чекати з моря погоди, треба діяти, і що скоріше, то краще, інакше все втратиш, та ж сама Волкенштейн передумає або запросить ще більше — і все загине.

— Не час про це, не час... Зараз потрібна ваша порада, звичайно, розумна, друже мій, а крім того, і підтримка не завадить. Ну ж мо, Михаиле Миколайовичу!

Новиков непевно стенув плечима, сумно похитав головою: де він, той розум? Нема влади, то й розуму чортма! Проте сказав:

— Пишіть до князя в Яготин. Це єдине, що можу порадити. Я теж писатиму. В останні дні йому добре полювалось, і він у настрої. Просіть уклінно, щоб додав дещицю від своїх щедрот. Сьогодні посилаю до нього кур'єра з поштою, підуть і ваші листи.

Іван Петрович сердечно дякував другові;

— Спасибі! Зразу ж і писатиму.

Новиков посидів ще трохи, зібрався вже йти.

— Зовсім забув, вискочило з голови... Як ви гадаєте, Іване Петровичу, відвертість між друзями можлива, чи, може, ви іншої думки?

— Не чекав від вас таких запитань. Звичайно — тільки відвертість.

— Так, так... Тоді незрозуміле: чому всі знають, що ви нове пишете, а друзі ваші дізнаються про те останніми?

— Ви про що?

— Про те саме. Хто з нас п'єсу пише?

— Он ви про що... Помилуйте, та я ще не закінчив, про що говорити?.. Та зараз і не про це мова. Мій біль і моя турбота нині — Щепкін.

— І те і друге має своє значення... А поводитесь ви не по-дружньому.

— Господи, та нічого ж не виходить, може, не слід було і братись!

— Мені колись говорили, що майор Котляревський — людина діла. А що бачу? Розчаровуєте, мосьпане... Не треба. Пишіть — і більше... Зберемось, може, і почитаємо, дивись, щось і порадимо. А поки що — бувайте... І листа пишіть.

Новиков вийшов з кімнати своєю характерною, майже нечутною, м'якою ходою. Іван Петрович, провівши його до виходу, довго дивився услід. Не було у нього брата, не було такого друга, як ця людина. На вигляд слабий, навіть хворобливий, а духом — титан. Коли йдеться про переконання, справу, близьку і дорогу йому, твердий, як алмаз, а взагалі сердечний, добрий, надійний. Тепер він не поступиться, нагадуватиме, вимагатиме, щоб писав, доводив почате до розуму. А як продовжувати, коли нема логічного розвитку подій? Примусити дівчину подати рушники нелюбу, покоритись? Чого навчить така п'єса, чи потрібна буде людям? От і мізкуй, крути голову, пане-брате.

Але про що він зараз? Скоріше листа до князя скласти, та такого, щоб не відмовив, не міг відмовити, а заодно — і великій Варварі, попросити про те ж саме...

Листи написались одразу. В них Іван Петрович розповідав, як пройшов "Богатонов" і як напрочуд гарно грав свою роль Щепкін. Скільки було оплесків, скільки разів його викликали на сцену, а він стояв біля освітленої свічками рампи і не ховав щасливих сліз. Після радісних хвилин прийшла і гіркота. В касі, коли підрахували, виявилось, що всього, разом з передплатними грішми, близько шести тисяч. Не вистачає, отже, ще двох — тих, яких вимагає графиня Волкенштейн. Закінчував він листи однаково: "Коли ви, ваше сіятельство, не допоможете, то Щепкіну доведеться їхати додому, і стане він там ще одним землеміром, а сцену залишить назавжди".

Нікому не довіряючи, вирішив віднести листи зразу ж в канцелярію, віддати в руки Новикову. Перед тим як піти, зазирнув до матері. Вона не сиділа, як звичайно, у своєму кріслі з якимось шитвом, а напівлежала в ліжку. На простирадлі — складені хрест-навхрест руки. Почувши кроки сина, повернула голову:

— Ти?

— Мамо, що з тобою?

— Стомилась трохи. Та не турбуйся, полежу трошки — і все минеться.

— Погано?

— Ні... Ти йди, сину, поспішай. Вона все чула, все знала. Іван Петрович, схилившись над ліжком, поцілував їй руку:

— Віднесу листи і буду з тобою. Весь вечір.

— Даремно. Краще б до... неї пішов. Вона ж чекатиме, і... вона добра.

— З тобою, з тобою. А поки що — покличу Одарку, нехай посидить.

— Не заважай їй... Я сама. Полежу, подумаю. А ти повернешся...

— Я швидко. — Ще раз поцілував їй руку і вийшов до передпокою, довго стояв,

слухав, та в кімнаті матері було тихо, тоді вийшов у двір, сказав Одарці, щоб кінчала полоскати білизну і зразу ж ішла до матері й сиділа біля неї, а він не забариться, швидко повернеться.

20

Минуло понад три місяці.

Битими шляхами Полтавської та Чернігівської губерній рухався обоз Полтавського театру; легка карета пана Імберха, розпорядника театру на гастролях, — у самій голові, а позаду, вервечкою, — на гарбах, мажах, просто у возах, напнутих ряднами, — реквізит, дещо з декорації і лицедії.

Рухалися неквапно. Коли траплялось з гори — швидше, а на гору — новагом, ледве-ледве, чоловіки сходили, щоб помогти коням тягти підводи. Ночували, як звичайно, на поштових станціях, а коли наздоганяла негода, нагло опускалась глупа ніч, не гребували і випадковим хутірцем або придорожньою корчмою. З третіми півнями, поки пани лицедії збирались, пили свій ранковий чай, візники встигали укласти вантаж, напнути ті ж самі рядна — і обоз рушав далі, до наступної поштової станції.

І знову тяглася безконечна дорога повз кучеряві верби над тихими ставками десь за Прилуками, через хисткі мости над Сулою чи Удаєм, повз вітряки на пагорбах побіля сіл за Пирятином, обминали болотяні зарості, на яких повагом походжали тонконогі, байдужі до всього на світі сірі лелеки.

Полтавські лицедії побували в Ромнах на ярмарку, потім у Чернігові під час дворянських зібрань, а коли зібрання закінчилися, все одно їх не відпустили, затримали ще на кілька тижнів, про це клопотався чернігівський губернатор пан Жуков, а його в свою чергу просив про всіляке сприяння гастролям сам князь Рєпнін, генерал-губернатор, і надіслав був з цього приводу особистого листа.

З Чернігівщини шлях обозові послався на Полтавщину. По дорозі додому не обминули Києва, і тут довелось затриматися тижнів три, просили про те місцеві любителі театру — чутка ж пройшла про цікаві гастролі в Чернігові; дали десяток вистав і вирушили на Кременчук — це вже ближче до дому. О цій порі там гримів на всю губернію так званий Семенівський ярмарок; за традицією, він тривав кілька тижнів, і, звичайно, збирав чимало і гостей, і негоціантів. Всі вистави на таких ярмарках давали повні збори і були для театру, як кажуть, касовими.

Після Кременчука театр чекали у Харкові. Запопадливий пан Імберх завчасно писав листи і, отже, домовився з тамтешньою міською владою про гастролі. Лише під Новий рік, а може, тижнем пізніше, полтавські лицедії мали повернутись додому, на свої зимові квартири, готуватися до нового театрального сезону.

Осінь йшла по слідах обозу. Котилося спустілим степом перекотиполе, то тут, то там вітер чіпляв його на гостре, голе вже віття дерев, і воно якийсь час гойдалося на ньому, потім зривалось і котилося далі — світ за очі, в негоду і ніч, без надії на притулок. Колись і полтавські лицедії, подібно отому перекотиполю, шукали своє щастя по світах, на ярмарках. У роз'їздах у деяких з акторів минало все життя. Тепер — ні, полтавські лицедії знали: у них є свій дім, власний, надійний затишок, він жде їх, в

першу-ліпшу хвилину готовий розкрити свої обійми: приїжджайте лише. І це зігрівало у безконечних мандрах по шляхах несходимої імперії, і тракти здавались не такими твердими, як раніше...

Пряженківська їхала на передостанньому возі разом з Барсовою. Коли надокучало дивитись на подібні один на одного придорожні кущі та осики, подруги затягували пісню, а наспівавшись, повертались — вкотре — до спогадів про гастролі в Ромнах та Чернігові, переказували одна одній, як їх приймали там: були квіти, оплески, вітальні адреси, звані вечері та обіди, всього було. І все ж тягло додому, в Полтаву.

Останній лист від Івана Петровича Тетяна одержала за тиждень перед від'їздом з Чернігова. Він писав про те, про інше, писав, що скучив, і лише натяком про свою роботу, м'ожливо, "якщо все йтиме як слід", то по приїзді в Полтаву він дещо і почитає їй, Тетяні, і, можливо, не лише їй одній, а й колегам. От про це вона і говорила Барсовій, закрившись від надвечірнього сонця хусткою.

— Одно слово — або буде, або ні, — зробила висновок Барсова.

— А ти, матінко, як думала, це ж не ціпом махати, а писати. А може, не пишеться, — відказала Тетяна. — Хоча міг би і більше сидіти.

— Ось тут ти помиляєшся: він не тільки директор театру, але й наглядач дитячого пансіону, а це знаєш що таке?

— Та здогадуюсь... — Тетяна помовчала. — Господи, коли ж будемо вдома? Попереду — Харків. А це ж добрий місяць, а то й два. Який він нині?

— Запилючений, мабуть, який же ще?

— Але ж і люди там... Може, не всі нас забули, Соню.

— Якщо маєш на увазі меценатів, то вони всі вже жонаті.

— Не про це я... Та і не твоя турбота.

— І моя. Я ж тобі подруга... Роки пливуть, а ти як була одна, так і досі.

— А що ж робити? Років не спиниш, вони біжать, як ті он хмари.

— Ба ні, швидше... Незчуємось, як і в Полтаві будемо, отож, не сумуй.

Пряженківська закрилась хусткою зовсім, щоб подруга не загледіла, як у неї раптово заволожіли очі, нічого не відповідала. Уявила на мить кімнату в Полтаві, останній вечір перед від'їздом, який вона провела разом з Іваном Петровичем, просила сама, щоб прийшов. Господи, який щасливий був той вечір — один за все життя...

Засиділись. Пили чай, ще щось вона виставила на стіл. Та вони більше говорили. І все вона, він слухав, а коли притухала розмова, тоді він починав. І розмова спалахувала. Ніби востаннє була з ним. Сиділи поруч, а він навіть руки її не торкнувся, і вона не втрималась, жартуючи, сміючись, сказала: "От було б цікаво, якби ви, пане директор, хоч раз голову втеряли". Сказала і відчула, як зробилося млосно, ніби в ополонку плигнула, а по хвилі — весело до відчайдушності: а що справді і сказати не можна?..

Він забув про обачність, про все на світі; перед ним сяяли зеленкуваті, манливі, як нічні зорі, очі, забув, що голова у нього сивіє, ось-ось снігом обсипле, і не лише скроні. Вона теж була винна: незчулась, як земля пішла з-під ніг... Під ранок попрощались, а вже о десятій він був біля театру. Сухуватий, небагатослівний, кожному, проте,

знаходив слово на прощання, а її ніби не помічав, лише в останню мить став біля воза, злегка потиснув руку:

— Не забувайте... Пишіть. Хоч раз... на тиждень. Чекатиму.

"Чекатиму", — шепотіла потрісканими вустами. Господи, хіба ж вона не лічить дні, коли скінчаться гастролі і вона буде вдома?.. І, заплющившись, шепотіла щось своє, а може, молилась своїй небесній заступниці...

А тим часом у Полтаві все йшло, як і належало, якщо не рахувати, що біля гостиного ряду серед білого дня запалала, як свіча, велика комора, а потім і хата купця Зінов'єва. Казали потім, що сам господар і винен: був добре напідпитку після гостювання у сусіди, і заманулось самому піти до комори за чимось, розбив гасову лампу, на розлитий гас впала іскра від люльки — і все миттю зайнялось, полум'я перекинулось і на хату.

У купця Зелінського якось вночі замки збито на соляній лавці. Злодій поцупив один мішок, та біля Спаської церкви половину мішка відсипав, а другу половину потяг далі, десь продер по дорозі його, і сіль, поки злодій тягнув мішок за собою, потроху сипалась. Прикажчики, які прийшли ранком до лавки, без особливих труднощів знайшли любителя чужої солі — слід привів до п'янички — рудого візника. За вкрадену сіль йому довелось віддати Зелінському останнього коня, п'яниця плакав гіркими слізьми, молив побити його або кинути до ями, тільки лишити йому годувальника. Не допомогло. В одному прикажчики уважили просьбу небораки: добре побили, а коня все-таки забрали.

Князь Рєпнін з усією сім'єю приїхав з Яготина і мав тепер зимувати в Полтаві. Велика Варвара не забарилась після приїзду викликати до себе директора театру і, коли той прийшов, спитала, коли ж вона слухатиме нову п'єсу. Почувши, що п'єси ще нема, висловила незадоволення, не забула сказати, що скучила за театром. "Коли ж він буде?" — "Під Новий рік, ваше сіятельство, можливо, на тиждень-два пізніше. У них контракти, а їх слід виконувати. Лишилось не так вже довго чекати". — "Напишіть, щоб не барились... і вдома роботи вистачить".

У гімназії повним ходом йшло навчання. Пансіон для дітей бідних поповнився новими вихованцями, серед них з серпня був і молодший Щепкін — брат актора...

Як і раніше, збирались братчики-масони у домі Олексія Капніста. Пильно придивлявся до них майстер ложі — начальник генерал-губернаторської канцелярії Михайло Новиков, маючи намір запропонувати декому з них вступити до підпільного "Союзу благоденства".

Ранки в листопаді холодні. Останнє листя, зірване вітром, котилось по стежці від собору і, посунувшись з відкосу, летіло за вітром вниз — лукою, до самої Ворскли... Напередодні Іван Петрович запросив до матері лікаря Опанаса Андрійовича Кондуру. Той прийшов, уважно вислухав хвору, спитав, на що скаржиться. А вона:

— Я не скаржусь... То Івась мій наговорив... Я ще ходжу. Інколи, правда, втомлююсь, то змушена полежати трошки, а полежу — воно й минається.

Здавалось, нічого їй не боліло, і вона не знала, з чого Іванко взяв, що їй погано.

Правда, слабість не полишала, траплялось, за ніч не могла зімкути очей і кашляла, а він чув той кашель, чув, як вона постогнує, і теж не міг заснути, приходив до її кімнати, а вона прикидалась, ніби спить вже і не чує його кроків.

Вийшовши від матері, лікар відвів Івана Петровича у вітальню, всадовив у крісла, сам сів навпроти:

— Що маю сказати, дорогий мій.

— Скажіть, що з нею?

Лікар не квапився з відповіддю, довго крутив цигарку — Кондура нікому не радив курити, а сам палив цигарку за цигаркою. Бакенбарди його були руді, а може, присмалені; від його сюртука, потертого на рукавах, завжди несло карболкою та ще якимись незнайомими ліками. Вже немолодий, голова велика, скуйовджена, давно вже вкрилась легким пилком паморозі, але очі — ясні, відкриті — лишались молодими, а зараз вони здавались пригаслими, і це спостеріг Іван Петрович і затурбувався:

— Чого ж мовчите? Я ж надіюсь...

— Не треба. Я такий, як і всі.

— В Полтаві ви один лікар. Ви все вмієте.

— Не вмію. — Мало не закричав Кондура. — Наша медицина нічого не варта. Що вона може? Серце нове дати? — І вже тихіше: — Друже мій, Іване Петровичу, у вашої матері невиліковна хвороба.

— Яка?

— Старість. Проти неї ліків ще не вигадали... Але не хвилюйтесь. Вона житиме... скільки на роду написано... їй поки що легше, і я все зроблю, щоб їй було ще краще... А більшого нічого не можу... Простіть мені, але я сказав правду.

Незабаром лікар пішов. Іван Петрович його не проводжав, Кондура не дозволив, і він повернувся до матері в кімнату. Там вже була і Одарка, принесла кухлик теплого узвару з улюблених матір'ю та сином аґрусу і малини.

Пила маленькими ковтками і щось стиха говорила, до вуха Івана Петровича донеслось кілька останніх слів: "Доглядай його, Одарко, бо я ж — бачиш яка... Доглядай — і тобі на тому світі бог віддячить..."

Змовкла, коли став на порозі.

— От і ти... Але чого ти прийшов? Не заважай нам в Одаркою погомоніти.

Він ще стояв, не рухався.

— Не журись. У мене все є. Йди... працюй, сину.

Він довго сидів під її дверима на ослоні і думав. Ніби перегортав сторінку за сторінкою все своє життя. Скільки пам'ятав себе, мати не жалілась, нічим не дорікала, завжди турбувалась про нього, лише про нього, свого Іванка, про себе ж не думала. Вдруге заміж не пішла, хоч — він знав про це — до неї сватались, і не одного разу, а вона, молода ж іще тоді, навідріз всім: ні, та й годі. Хіба ж могла дозволити, щоб у її Іванка був вітчим? І все життя віддала синові. Все до останку. В грудях бракло повітря, а очі, такі пильні, нічого поперед себе не бачили, ніби раптом все туманом повилось і попливло — і стіни, і підлога, і стеля; ледве втримався на ослоні, щоб не впасти, лише

силою волі примусив себе опам'ятатись. Міцно стиснувши вуста, мало не застогнав. "Мамо, ти ж у мене єдина у світі — найдорожча, найкраща, і що я без тебе?.."

Прислухався — в кімнаті було тихо, про щось говорила служниця — майже вголос.

Заспокоївшись трохи, підіов до себе. Сів за стіл, дістав з шухляди омріяну теку, перекинув кілька аркушів зеленкуватого паперу. Назви ще не було, і тому перший аркуш був чистий, як ранішнє небо. Каламар присунув, пера — теж. Все під рукою — тільки пиши.

Та не писалось. А тут ще й гомін за дверима не вщухав і на хвилю. То Одарка вийшла від матері і, як видно, не скінчивши мови, продовжувала говорити — вголос, щоб добре було чути:

— Ваша правда, паніматко, аякже... Вони тепер дівчата такі — не слухають ні матері, ні батька, по любові жити дочуть. І я такою була, коли сказати правду, і, їй же богу, не жалкую. На те ми полтавки! І до роботи хист маємо, і до сім'ї, і до всякого діла не останні...

Що вона таке сказала? "На те ми полтавки..." Полтавки? Як просто і гарно — полтавка! Справді, мова в його майбутній п'єсі йтиме про полтавку, то чому ж і п'єсу не назвати так? Просто і зрозуміло — полтавка. А дівчині, коли на те пішло, щоб до ладу було, можна дати ім'я. скажімо, Наталки. А яке ж прізвище у неї буде? Батько її натерпівся бідолага на своєму віку чимало, більше ніж досить, то, може, і прізвище йому таке дати — Терпило? А мати, отже, — Терпилиха. Ганна Терпилиха, стривай, не Ганна ж, бо то було б надто прозоро, інше ім'я потрібне, проте, нехай, потім можна подумати... Зразу все і записав, щоб не забути, для пам'яті.

Перегорнув кілька аркушів, дійшов до яви — возний з Наталкою. Ще раз перечитав арію возного. Що ж це? Так поспішав, що замість "возженія в крові" написав "возжеланія". І ось знову: треба "жадний волк младую ягницю", а написано: "жадовий волк...". Ще кілька помилок знайшов, так дійшов і до яви з виборним, і там теж помилка: замість "кабака піднесла", написалось чомусь — "кабана". Виправив до останньої коми.

Він би продовжував читати і правити далі, коли раптом, виглянувши у вікно, побачив Мефодія — сторожа з театру. Той ввійшов у двір, озирнувся, постукав костуром об цеберку біля колодязя, на стук визирнула Одарка, і Мефодій пішов до неї.

Вони не встигли ще перемовитись і словом, коли на ґанок вийшов сам господар.

— До мене, Мефодію?

— До вас, Іване Петровичу, до вас, в доброму здоров'ї будьте!

— І ти теж здоров будь, Мефодію!.. Заходь. Сьогодні ранком ми з тобою в театрі зустрічались, нічого ж там не трапилось... Яка ж причина привела тебе?

Мефодій сів на стілець, підібрав чоботи так, щоб не видно було їх, огладив вуса, картуза зняв і не знав, куди покласти.

— Клади ось сюди, — показав Іван Петрович на вільний стілець, сам сів поруч — з другого боку. — То що за причина?

— Та як вам, пане майор, сказати, не про мене й річ.

— Про кого ж?

— Про Марусю.

— Що ж там?

— Та приходив учора ранком сусід Пилип Дериус до старої Ганни, приносив якісь папери і сказав, що то борг її покійного чоловіка, показав і хрещика, нібито писаногб його рукою.

— А багато боргу?

— Аж три карбованці. Де ж вона його візьме?

— Так. Ну то що?

— А те сказав: коли боргу не віддаси, то виходь з хати.

— А вона що?

— Плакала весь день. І все просила Марусю, щоб подала рушники писарчукові.

— Он як! А то чому ж так вирішила Ганна?

— Я ж хіба не казав вам? Дериус вимагає: віддай Марусю за писарчука, то й борг можна забути, і в хаті лишитись,

— Ось як.

— Саме так… І тепер хто його зна, що робити. Сьогодні вже й прийшли.

— Або — рушники, або — з хати?..

— Маруся мусила рушники подати.

— Чому ж ранком мені про те не сказав? Борг ми б той якось внесли.

— Та що ви, пане майор? Не вистачало вам чужі борги платити! Ні, я не про те, хотів просити, щоб ви почитали отой папір, бо, видиться мені, не справжня то бомага… Але й то не все.

— Що ж іще?

— Полюбовник Марусин вернувся. Саме сьогодні. Ніби почув, що вона рушники подала. Ось яка причина і привела до вас.

— А Маруся на те як дивиться?

— Вона що ж, вона сказала: коли не за Йваном, тобто полюбовником, бути, то ні за ким. Не вийде за писарчука — і квит. І хати їй не жаль… Хоча Іван сказав, що борг віддасть. У нього гроші є, заробив десь…

— Так і сказала?

— Так і сказала… Коли не було Івана, то вона інша чула, хоч і сумна, а все ж матір слухала, а тепер — ні, та й годі. І не страшні їй ні злидні, ні старцювання, а це ж так і буде, коли з хати виженуть.

— Тоді ось що; почекай мене трохи, а я зараз зберуся, та й підемо разом. Не пізно ще?

— Та ні, тільки-но розмова почалась… Ви б подивились на дівку — якому завгодно парубкові носа втре. Біля неї Іван посмілішав теж трохи.

— Це добре… Але чекай — підемо.

21

Вже добре-таки захолодало. Вдень ще нібито й нічого, сонце пригріє — і стане

тепліше, а вночі погода мінялась; на ранок випадав іній, сивим сріблом вкривав дахи, дерева, паркани і довго — чи не до полудника — іскрився під скупим осіннім сонцем. Сірі густі хмари обсідали небо, з усіх сторін сунули на Полтаву, і місто тануло в глибоких тінях, на очах ставало меншим, ніби іграшковим.

Йшли дощі, вряди-годи в суміші із снігом, щедро кропили пожухлі трави на майданах і під парканами, дощаті тротуари, темні, аж чорні, від негоди.

В генерал-губернаторському домі, незважаючи на те, що в місті відчувалась нестача свічок, світла не гасили і вдень, світилися ліхтарі і при вході до канцелярії, чаділи перед будинком губернатора і поліцмейстера. При свічках починались і закінчувались заняття в гімназії. В пансіоні для бідних їх економили; зразу ж, як тільки дітей відправляли на заняття, свічки гасили, за цим пильно стежили помічники доглядача — і Діонісій, і Капітонич. Останнім часом у гостиному ряду, де, як звичайно, при потребі можна було придбати все — від цвяшка до гвоздичного перцю — а свічками стало туго, і за великі гроші не можна було купити зайвий десяток, навіть у лавках Зелінського не кожному продавали. Казали, це тимчасово, незабаром навезуть, вже он послано кілька хур у Харків і до Єлисаветграда. Але поки що їх не вистачало, і дехто перейшов на каганці та смоляні скалки. А все то — пані Розумовська. Графиня, що мала власне свічне виробництво, раптом наказала закрити його: "невигідно, дешево платять", лишила тільки частину великого промислу для внутрішніх потреб, звідси — і нестача.

Саме через це довелося зробити перепочинок і Котляревському. Звик, щоб у робочій кімнаті не лише пізнім вечором, коли він працює, горіли свічки, але і вдень. Закривши цупкими шторами вікна, любив працювати при нічному світлі: тиша і п'ять свічок у старому шандалі над столом створювали робочий настрій, а головне — він лишався на самоті зі своїми думами, віддалявся від буденщини, яка забирала спокій, час, через яку бракувало іноді самого повітря, дихнути не було чим.

Виручив пан Зелінський, який, мабуть, не забув послуги: завдяки директорові театру в Полтаві перестали показувати "Корчму", в якій так кумедно Щепкін копіював міського голову. Одарка принесла від негоціанта десятків зо два свічок — і цього було поки що досить, можна було спокійно працювати ще кілька днів.

І він знову, забувши лік годинам, не знаючи, день зараз чи ніч, засів за роботу, перед цим переодягтись у свіжу білу сорочку, поспіхом присунувши стосик зеленкуватого з золотистим обрізом паперу,

Писав, переписував, безжально викреслював, знову писав. І так увесь день — вже четвертий, якщо лічити час від дня, коли до нього постукався Мефодій і провів з собою на Мазурівку до оселі Сивоконів...

Такого з ним ніколи ще не було. Траплялось, засиджу вався до ранку, як це було за молодих років у маєтках панів Томари, а потім Голубовича, але ж ранком, щоб там не було, він робив перепочинок. А тут диво дивне: не міг полишити рукопису, ніби дав обітницю; притьмом закінчити його до останньої крапки, а вже потім братися за інше. їв і пив теж поспіхом, не помічаючи, що в кухлику, а що в мисці.

Працювалось нелегко, сказати, — важко, і все ж втоми не відчував, впродовж кількох днів і ночей був свіжим, ніби в любистку купаний, готовий на все, аби лиш до кінця довести почате.

Того дня, коли прибіг від Сивоконів, зрозумів: тепер все мусить стати на місце, знав уже, як писатиме далі — другу частину, а затим і третю, найменша подробиця висвітилась.

Але то лиш здавалось...

На власні очі він бачив сватів, говорив з ними, бачив і Марусиного Йвана, хлопець вчасно повернувся з далеких мандрів, прийшов би на кілька днів пізніше — і все б втратив; розмовляв, хочі недовго, зі старою Терпилихою, сиріч, Сивоконихою; кілька слів знайшов і женихові, тому ж писаренку, що віднині у п'єсі буде возним; присоромив і, щоб ніхто сторонній не почув, натякнув, чим може закінчитися його сватання, коли наполягатиме на своїх "правах" на бідну дівчину. Отож все ставало на місце. Ось і ява, ще одна. Знайшлась у власних записниках і пісня, і нитки потяглися від однієї фрази до іншої. Коли ж дійшлося до письма, виявилось: одне не пасує до іншого, не клеїться, звучить немічно, неприродно. В розпачі картав себе за невиправдану самовпевненість, навіть зарозумілість: навіщо було братися, нещасний? Роздзвонив, розбовкав завчасно, хоча, правду кажучи, нікому, крім матері і Тетяни, слова не сказав, навіть братчикам по ложі не обмовився. Мати пробалакатись не могла, вона останнім часом з дому не виходить, отже — Тетяна, звичайно, вона. Мабуть, тепер вже нічого не вдієш, і ображатися на неї — гріх, не дотримала слова — ну то й що? Нічого поганого не бажала йому, мабуть, раділа ролі своїй у майбутній п'єсі і проговорилась. Що ж дивного? Вона — жінка, і лишиться такою, до того ж, і гарною...

Кидав написане, рвав на шматки і в знемозі падав на ліжко. Склепивши повіки, дрімав, але то був де сон, скоріше — марення.

Він знову і знову бачив і чув Марусю Сивокінь, яка віднині була його Наталкою, його болем і надією, чув її голос, пісню, бачив, як вона ходить — легко, красиво, з відерцем на коромислі; бачив і її матір, і слова знав: "Будь слухняною, дочко, пожалій мою старість..." Бачив і писаренка, сиріч возного, міг переказати кожне його слово, навіть відтінки голосу знав. Хіба ж мало набачився тих возних на віку? І тут, у Полтаві, і в Золотоноші, і в Горошиному, і в інших місцях. Тепер всі вони постали в його уяві в один нескінченний ряд: кремезні й кволі, огрядні й худі, неперевершені хитруни, відкриті й притаєні, молоді й старі, хапуги, здирці — з живого і мертвого здеруть, скупі, жорстокі — господи, яких тільки не доводилося бачити! Вони озивались до нього всі разом і поодинці, ніби припрошували: пиши нас, пиши, не лінуйся! Але писати всіх — значить нікого, він мусив обрати одного, щоб був і схожий, і не схожий на всіх останніх. В притьмареній безсонням уяві поволі починав вимальовуватись один-єдиний образ возного, ніби виліплений зі шматків, взятих у його подібних. А з ним поруч виростав, набирав голосу і сили виборний — отой, що співав свою кумедну пісеньку про рудих діда і бабу...

Змучений до краю, схоплювався на ноги, біг до столу, брав із стосика новий чистий

аркуш паперу, присував каламар ближче…

Таке тривало ще два дні і дві ночі. Закінчивши яву з возним і виборним, зразу ж перейшов до нової яви, бо час було ж знайомитися з Іваном, тобто Петром, і його випадковим знайомим — таким же безталанним бурлакою, як і сам — Миколою (кілька разів міняв це ймення, спочатку був Антон, потім Григорій, і нарешті — Микола). Чи знав він цих хлопців? Звичайно, він знав їх, як і себе самого, з дитинства, не раз і не двічі зустрічався з кожним і на ярмарку, і в далеких мандрах. Вернигори, Жуки, Груші, Пантелій, Ганжа; хіба ж перелічиш усіх — чесних, роботящих, веселих, кмітливих, чистих душею і помислами хлопців, синів землі отчої, яких чув, бачив, слухав, шанував, любив!? Ось їх він і брав у свою п'єсу, брав їх мову, і пісню. Іскрометлий, дотепний Микола умів і слово сказати, і пісню до ладу проспівати, і в танок піти, і лихом ударити об землю. Поруч з ним і Петро ставав більш впевненим, твердішим, хоч природна скромність, уроджена делікатність, висока душевна настроєність не дозволяли йому рішучі кроки…

Пишучи цих хлопців, Іван Петрович любив їх, був гордий ними, як батько синами…

Десь шостого чи, може, сьомого дня відчув: п'єсу, про яку мріяв, носив у серці, ось-ось закінчить, власне, другу і третю її частини (перша була готова раніше, щоправда, нині повністю переписана).

Був близько до цілі, і все ж не міг цього сказати напевне: хтозна, як вона прочитається завтра, пізніше. Хтозна… Досвід говорив: не поспішай, не квапся, кожен крок тут, слово кожне має своє неповторне значення.

Зеленкуваті цупкі аркуші паперу, списані твердим, трохи косуватим почерком, всіяли увесь стіл. Він дивився на них, стомлений, схудлий, з проростю попелястою щетиною на плескуватих щоках, і не був впевнений, що перед ним п'єса, яку благословить на довге життя божественна Мельпомена і яка стане першою перлиною нового українського театру, а може, думав, це ще один черговий — з життям на один-два театральні сезони — рукопис, який навіть не буде і надрукований.

Так і сидів — може, годину, а може, й довше, — опустивши голову на руки, і не почув, як тихо, з легким скрипом відхилилися двері і ввійшла мати. Цього разу в руках у неї нічого не було, бо, як звичайно, вона що-небудь приносила синові, а тут була без нічого. Побачивши його — блідого, змарнілого в ці кілька днів, — жахнулась:

— Що з тобою? Чи не занедужав?

— Я здоровий, тільки… трохи стомився.

— То відпочинь… Та хіба ж можна отак? Скільки днів і ночей за столом! І спиш за ним.

— Я, здається, щось написав, тільки читати зараз не можу.

— Грець з ним, відпочинь спочатку… Та ще ось тут прийшли до тебе, з запискою від пана Новикова.

— Хто?.. Поклич, та ні — сам вийду. — І, накинувши на плечі халата, вийшов у передпокій. Там стояв кур'єр-хлопчина у потертому каптані, простоволосий — шапку тримав у руці. Побачивши господаря дому, вклонився:

— Наказано — в руки… Ось… — простяг невеличкого конверта. — Відповіді не треба.

— Спасибі! Йди… Проте зачекай. — Дістав з кишені кілька мідяків. — Візьми на пряники.

Хлопчина низько вклонився і, затискуючи в кулаці мідячки, позадкував до дверей. За хвилю його і сліду не стало.

У записці було кілька фраз, але — яких! Новиков повідомляв, що сьогодні ранком надійшла купча на ім'я їх сіятельства князя Рєпніна про те, що віднині Михайло Семенович Щепкін і його сім'я графині Волкенштейн не належать. "Можете написати про це Щепкіну. Хай порадіє", — писав Новиков. — Думаю, що й друзі його порадіють звістці".

Ще раз перечитав коротку новиковську цидулку і, не маючи сил стримати радості, покликав матір. Вона ж була у передпокої і здивувалась:

— Та я ж тут, не бачиш?

— Ой, прости, зовсім голову втеряв… Це про Щепкіна, актора, що приходив. Ти знаєш… Він вже вільний.

— Ото радість… Відпускну одержав?

— Купча прийшла на ім'я їх сіятельства.

Мати — його дорога мати, завжди розсудлива і спокійна — підійшла ближче:

— Що ти кажеш, Іване? Купча — не відпускна. Це ж, виходить, князь Рєпнін купив лицедія, цю нещасну людину, і всю її сім'ю! Чому ж радієш?

Збентежений, Іван Петрович кілька секунд дивився на записку, перевів погляд на матір. Нарешті, зрозумівши, що сталось, сказав, заспокоюючи самого себе, і матір, і ще когось невидимого:

— Це тимчасово… Це ж князь додав дві тисячі своїх, а Щепкін віддасть, і одержить вільну. Дві тисячі — не вісім.

— Але ж і дві тисячі — гроші. Де їх взяти акторові?

— Знайдуться. Я йому напишу.

— Ось не поспішай… Приїде — ти і розкажеш, що до чого. Це краще, ніж письмо.

Не знав тоді Іван Петрович, що мине рік, навіть трохи більше, поки князь Рєпнін дасть вольну акторові Щепкіну і його сім'ї. У справу втрутиться відомий український і російський історик, автор "Історії Малої Росії з часу приєднання оно! до Російської держави…" Дмитро Миколайович Бантиш-Каменський. Разом з Іваном Петровичем вони все ж умовлять Рєпніна дати вольну акторові, повірити йому на слово, що він — прийде час — поверне борг, і князь, щоправда, не зразу, але піде на це, і лише після цього Щепкін і вся його численна родина — батьки, діти — позбудуться рабських кайданів. Але то буде пізніше. А поки що…

— І все ж це воля, — сказав Котляревський матері.

— Воля, та не вся… Чи ти, Йване, не знаєш панів-можновладців?

— Трохи, здається, знаю.

— Отож… Тому-то і не поспішай писати Щепкіну. Нехай поки що людина хоч

надіється на краще.

— Гаразд, не писатиму.

І все ж писати довелося, правда, не Щепкіну, не Тетяні (він їй писав з тиждень тому) — написав своєму помічникові пану Імберху. Це трапилося зразу ж на другий день після одержання записки від Новикова, але причина, заради якої Іван Петрович писав листа, була зовсім інша, ніякого відношення до Щепкіна і його долі не мала.

22

Нестача свічок відчувалась у театрі теж, особливо погано стало в кінці року: дороги розвезло, і, отже, хури з вантажем весь час запізнювались. Мефодій, однак, знайшов вихід: користувався каганцями, які сам і майстрував.

Діло виявилось нехитрим: топив гусячий смалець, крутив ґнота із конопляної куделі — і палив. Каганець освітлював коло у два кроки, та коли нічого іншого нема, то й це, сказати, хліб, старому солдатові не вишивати, а для того, щоб, ідучи по східцях, не спіткнутися, а внісши з двору кілька оберемків дрівець, розкласти їх по грубках, вистачало і цього.

За довгої — майже в півжиття — служби у війську Мефодій звик до всього, призвичаївся, що там не кажи, — хоч, часом, особливо ж замолоду, і проти волі — до твердої дисципліни. Тому слово пана майора — тримати приміщення в теплі — сприйняв як наказ; і тепер за всякої негоди щодня ходив до театру і топив, хоча, в зв'язку з гастролями, приміщення, звичайно ж, пустувало. Мефодій, як і директор, керувався розумною господарською обачністю: по-скільки приміщення дерев'яне, воно боїться вологи, від неї, звісно ж, заводиться пліснява і всіляка нечисть, що, чого доброго, коли проґавити, може завдати непоправної шкоди.

Отож — топив, і, слід сказати, робив це справно. Приходив, як звичайно, з третіми півнями, коли ледь-ледь зазоріє. Розтоплював спочатку всі п'ять грубок у залі, потім у акторських вбиральнях, пізніше — у буфетній, а сам — поки у грубках весело, як сороки в переліску, потріскували березові полінця — вибирав місце — частіше за кулісами на м'якій канапці — і лягав відпочити. Година яка, поки дрімає, а грубки топляться, і мине; а потім, перед тим як піти додому, оглядав весь театр, кочергою розбивав кожну вуглину і зачиняв в'юшки: нехай довше тримається тепло.

Один раз на тиждень, у п'ятницю або суботу, Мефодій ходив з віхтем, обмітав порох з крісел, столів і з підвіконня, ще рідше — один раз у місяць — приходили — звичайно, на його запрошення — Ганна Сивокінь з дочкою Марусею і Явдоха, прибирали все приміщення: мили підлоги, вікна, двері, витирали шандали і люстра, витрушували доріжки. Прибирання тривало цілий день, зате в театрі після цього все блищало й дихало свіжістю, пан директор приходив під вечір, оглядав усе і щедро винагороджував жінок. Маруся на ті гроші купила собі якось черевики, а мати її придбала два вози соснових пеньків, що було не зайвим у господарстві старої вдови. Всі отож лишалися задоволені.

Того дня Мефодій лише топив, напередодні, у п'ятницю тобто, обмітав крісла від пилюки, великого прибирання ще не передбачалося, проте Марусі з Ганною було тепер

ніколи: готувалися до весілля. Племінниця поставила-таки на своєму: виходила заміж за свого Івана, а писаренку Горпищенку піднесла печеного кабака, хоча в останню хвилину він і сам відступився від Марусі, пом'якшав, ніби його пошептали, а може, вплинуло на писарчука слово, мовлене йому на вухо паном майором. Про що те слово — ніхто не знав, а питати Мефодій не зважувався. Та нехай, не в цьому ж річ, добре те, що дівка щаслива, не ходить, а літає, та все з піснею, землі під собою не чує. І Ганна, дивлячись на дочку, ніби помолодшала. Іван теж радий. Та й те сказати — заслужив: назбиткувався бідолага, де тільки не носило сироту-небораку в чотири останні роки, і, мабуть, недаремно: заробив копійчину — тепер згодиться...

Розніс дрова, дістав принесеної заздалегідь сухої березової кори, викресав вогню і запалив, а потім, мугикаючи під ніс собі стару солдатську пісеньку про хлопців, що йшли у похід на Очаків бити турка-басурмена, приліг за звичаєм на канапці — цього разу прямо на сцені, а не за кулісами, присунув до себе ближче столика, на якому біля самої завіси блимав каганець, поклав на столика кисет свій, люльку і кресало. Поглянув ще раз на каганець — може, пригасити? Проте нехай, грець з ним, не завадить, все ж таки світліше.

І каганець лишився.

Скоро Мефодій задрімав. Як не кажи, а ще напередодні достоту натоптався у своєму дворі, ліг пізно, а сьогодні встав ще до сонця. Тож чому і не подрімати, тим паче, що над головою не текло, до того ж і тепло, не холодно.

Хтозна, скільки часу дрімалося, може, годину, а можливо, і довше, про це потім не думав, годинників при собі не мав — час, при потребі, вивіряв по сонцю. Тому-то не міг Мефодій знати, як скоро після того коли задрімав, це трапилось; спросоння відчув, що нема чим дихати, чимось важким забиває дихання. Він закашлявся — і прокинувсь.

Перше, що побачив, був вогонь, полум'я; воно похапцем, злодійкувато повзло по завісі, добиралося до самої стелі, ще хвиля-дві — і добереться, вчепиться у гладко обстругані дошки, що ними підбито сволок. Від завіси полум'я перекинулось і на підлогу, вогненно-сині стріли поціляли в будку суфлера, ніби примірялись: а що там далі, під полом, під сценою.

Старий солдат за свого життя набачився чимало, в останню війну з турками був під Ізмаїлом, при штурмі фортеці не раз зазирав смерті у вічі, брав участь — і не один раз — у боротьбі із пожежею, і, скільки себе пам'ятав, жодного разу не відчував такого страху, як зараз в театрі, де він був один на один з вогнем. Проте слід віддати йому належне: страх тривав недовго, крижаною хвилею торкнувся серця — і зник, розтанув. Уже наступної миті Мефодій кинувся зі своєї канапки, на якій дрімав, і, не вдаючись у роздуми, від чого загорілось — від люльки, яка лежала на столику, чи каганця, що лише курівся, — ухопив завісу за один, ще не обгорілий край, і щосили рвонув до себе. Матерія, напрочуд міцна, не піддалась, але сили у старого солдата в цю страшну мить ніби потроїлись. Задихаючись, ледве не падаючи від задухи, він рвав і рвав завісу, ніби це був його смертельний ворог, і від того, хто переможе, залежало життя. Він розумів, що лише так він не дасть вогню поширитись, дістатися стелі, сухої, як порох, здатної

першої-ліпшої хвилини спалахнути. Тоді ніщо театр не врятує.

Йому врешті вдалося зірвати завісу, власне, залишки її лівої половини, і кинути на сцену. Не жаліючи ні чобіт, ні самого себе, топтав її, мало не падав, а вогонь все ще проривався, ладен був перекинутись на куліси, на самого пожежника, а він упав поверх палаючої завіси і був готовий чим завгодно — самим собою, життям своїм, все одно — аби загасити, розтоптати, не дати вогню волі, вбити у самому початку. А той припікав, смалив бороду, випалював шматки одежі, не хотів здаватись.

І все ж Мефодій переміг. Завіса, перетворена на чорне шмаття, лежала під його ногами.

А потім він кинувся на суфлерську будку, яка тріскалась, охоплена полум'ям, ось-ось мала провалитись під сцену...

Вже добре розвидніло, вітер-пустун підсушив тротуари, деінде причесав розтріпані стріхи, а у вдовиної хати на Панянці зірвав три снопи і кинув на глечики, що сушилися на кілочках, та не збив жодного. На Пробойній з'явилися першими кур'єри-підканцеляристи. Бігли, кутались у шинельки, щоб дочасно — поки прийде начальство — потрапити у свої "присутності". І все ж як не квапились, а не могли не помітити і не здивуватись людині, що, ледве пересуваючи ноги, йшла серединою мостової. Обкурена, у пошматованій одежі, розірваних на колінах штанях, поруділих — до білого — чоботях, вона викликала скоріше не подив, а острах, співчуття, проте ні у кого не просила помочі, не звертала уваги — і це було найдивнішим. Чиновна братія спинилась, боязко і здивовано озиралась, але поскільки людина йшла собі і йшла, вони теж бігли далі, потім у своїх канцеляріях кожен з них розповість колегам, що бачили сьогодні ранком: людина йшла з пожарища, а пожару в місті, здається, не було, у дзвони не дзвонили. Ніхто з них не підозрював, що був то театральний сторож, старий солдат Мефодій Семижон, який того ранку був на грані самогубства, тільки почуття обов'язку не дозволило вчинити над собою насильства. Він мусив спершу доповісти про все, що трапилось, пану майору, а вже тоді нехай буде все, що повинно бути, він один винен у пожежі, приніс старий дурень каганці, один поставив на столику під самою завісою, а сам влігся спати, бач, спати йому забажалось! А йому ж. вірили, людиною вважали...

Іван Петрович вже не спав. Напередодні він пізно ліг і, рано вставши, знову сів до столу, тому не Одарка і не матір, а він сам почув легкий стук у вікно. Побачивши Мефодія, жахнувся, проте вислухав його спокійно і сказав:

— Йди додому. Відпочинь, приберись.

— Не можу.

— Можеш... І спасибі тобі, Мефодію, що театр врятував.

Старий солдат не міг зрозуміти, за віщо йому ще й дякують. Він мало не заплакав і нахилився, щоб поцілувати руку пану директору, але той спинив його:

— Негоже, Мефодію, так... Йди краще додому, а я — в театр. Пізніше, коли зможеш, теж приходь.

— То я з вами, пане майор! Зразу ж. — Ніби ожив чоловік, втоми як і не було, готовий був іти, бігти, робити що завгодно, аби лише на користь справі...

Завіса справді постраждала, а суфлерська будка і підлога біля неї прогоріли, все останнє на сцені вціліло, якщо не рахувати обкуреної стелі і стін у залі — все те потрібно перебілити. Роботи, отже, передбачалось чимало, і часу на це, та ще взимку, мало піти з місяць, а може, й більше. Так чи інакше, а трупі повертатися в Полтаву під Новий рік не можна, мусила затриматись на гастролях. Справді, велика група акторів не могла б сидіти, поки ремонтуватиметься приміщення, без діла. Це збитки, і немалі. Про все це довелося написати розпоряднику на гастролях Імберхові. А не хотілось. Писав, всупереч бажанню скоріше бачити трупу в Полтаві, скучив за нею і, до того ж, обіцяв їх сіятельству княгині Варварі ще до Нового року повернути лицедіїв у рідні пенати. А вийшло ось як. Доведеться піти і вислухати князя, мабуть, він не зрадіє, почувши про пожежу… Про все це передумав, поки оглядав понівечену завісу, прогорілу підлогу і обкурені стіни театру, і все ж — зітхнув полегшено: щастя, що старому солдатові вдалося впоратись з пожежею. Ремонт — це все-таки півділа, пережити його можна, не вперше.

23

Минуло-пролетіло півроку. Сивими порошами та заметілями прошуміла над Полтавою зима, а весна теж не загостювалась, відкотилась щедрими зливами та буйним первоцвітом, збігли з пригіркга каламутні ручаї у Рогізну та Полтавку, а звідти — на луки, до повноводої Ворскли.

Багато новин почула за цей час Полтава, по-своєму цікавих. Для Котляревського приємною несподіванкою була поштова посилка, одержана з Харкова. В ній знайшов три томи підручника з математики, що належали перу харківського вченого Осиповського. Прислав книги Михайло Остроградський в дарунок, як він писав, "учителю від вдячного учня". У своєму листі Михайло пояснював, що Осиповський — його новий університетський вчитель і, виявляється, він добре знає Івана Петровича, власне, не його особисто, а "Енеїду", і вельми шанує працю полтавського поета. В самому кінці приписав: "Маю надію, учителю, колись і власну працю презентувати вам… Вже дещо і зробив, звичайно, під рукою пана професора Осиповського". Постійно маючи справу з учителями і інспекторами Харківського училищного комітету, Котляревський чув про Осиповського. Серед професорів молодого університету, де більшість були іноземці, головним чином, німці, — Осиповський, як і його видатний учень Остроградський, а пізніше лікар Іноземцев, філологи Срезневський і Потебня стали окрасою вітчизняної науки і культури. Про незвичайні ж знання Осиповського ходили легенди.

Немало в свій час натерпівшись через Михайла, поки відстояв його перед деякими учителями, Котляревський мав право нині пишатися ним, і він не забарився на першій учительській раді в гімназії розповісти про успіхи колишнього вихованця пансіону для бідних, і тут же, на педраді, передав учителеві математики Єфремову підручник: "Він вам більше згодиться". Той, звичайно, не відмовився і був щиро Вдячний за несподіваний дарунок.

В ці ж весняні дні харківські літератори Квітка-Основ'яненко і його друг Іван

Вернет надіслали Котляревському нові номери "Харковских известий", а разом з цим — і свіжу, тільки-но видрукувану в університетській друкарні, книжку "Українського альманаху". "Вам, дорогий учителю, — презент сей від щирого серця", — написав на книжці Вернет. Котляревський, схвильований увагою, покартав, однак, молодого літератора: "Який я вам учитель", але не міг не віддячити за "приємні хвилини", які принесло йому знайомство з "Альманахом", і надіслав харків'янам останнє, тобто 1809 року, видання своєї "Енеїди" — кожному по книзі.

Взагалі харківські піїти були завжди уважні до старшого побратима з Полтави, вважали за честь називатись його послідовниками і учнями і користувались першою-ліпшою нагодою, щоб увагу цю підкреслити. Той же Вернет — добра душа — ще на початку квітня оказією передав Івану Петровичу торік видану у Петербурзі і лише тепер одержану у Харкові "Граматику малоросійського наріччя", писану Павловським.

Той день став істинним святом. Бажаючи розділити радість свою з найближчими друзями, Іван Петрович запросив їх до себе на вечірній чай.

Першими переступили поріг подружжя Стебліних-Камінських з сином Степаном, з'явився і Лук'янович, ледве віддихався — так поспішав — і першим його запитанням було, чи, бува, не запізнився. Пожалували молодий Олексій Капніст з губернським зодчим Амбросимовим. Услід за ними підкотив у своїй легкій кареті, призначеній для роз'їздів по місту, Білуха-Кохановський. Останній постукався Михайло Новиков.

Чемний і привітний, господар, щоб-не заважати матері, яка вже відпочивала, запросив гостей до своєї кімнати, всадовив за стіл, поставив перед кожним склянку пахучого з глодом чаю, Одарка внесла велику вазу печива і миску свіжих, тільки-но з печі, кренделіків на додачу, шуликів з маком.

— Пригощайтесь, — припрошував господар і вів мову — про те, про се, жартував, але, вочевидь, був чимось схвильований, щось інше мав на оці. Білуха-Кохановський, за генеральським звичаєм рубати з плеча, а може, по простоті душевній, сьорбнув разів кілька із склянки, витер вуса серветкою і спитав, скоса позираючи на господаря:

— На вербі грущі, а на осиці кислиці, чи не так слід розуміти вашу мову, наш дорогий пане майор?

— Або ще й так: наздогад буряків, щоб дали капусти, — невинно поморгуючи, визирнув із-за великого мідного самовара Капніст, і знову там ховаючись.

— А мені здається, Іване Петровичу, — додав і Амбросимов, — що ваш дядько живе у Києві, а бузина росте на вгороді у Полтаві. — Проковтнув два кренделики, потягся ще за одним — і бровою не повів.

— Кажіть вже зразу, мосьпане, що до чого,— весело, від душі сміявся Новиков, аж пшеничні вуса дрижали, — бо хитрувати не вмієте, це видно навіть молодшому Стебліну-Камінському, — сказав і погладив Степанка по золотій, розчесаній на проділ, голівці.

— Господи, з ким справу маю, — удавано журно зітхнув господар дому, не кваплячись, підвівся з-за столу і дістав з полички над канапою звичайного формату у м'якій обкладинці книгу і передав Новикову:

— Ось прошу, подивіться, і передайте далі. Книга пішла по колу. Її роздивлялись з усіх боків, ніби якесь диво. Лук'янович, роздувши носа, навіть понюхав, чим, мовляв, пахне. Капніст прочитав перших кілька фраз, Амбросимов поважив на долоні — хотів знати, чи важка. Стеблін-Камінський і його дружина разом схилились над книжкою і довго не хотіли віддавати генералові, поки той не розсердився і сказав, що більше не сідатиме за один стіл з "цим подружжям", коли воно старших не шанує, і тут же заусміхався, коли Олександра Григорівна передала йому книжку і, присунувши до нього ближче вазочку з печивом, сказала:

— Їжте, ваше превосходительство, це я вибирала… Нарешті книга знову повернулась до господаря дому, він поклав її перед собою на стіл і кілька хвилин роздивлявся на неї, ніби бачив вперше, почекав, поки всі заспокояться і лише тоді сказав:

— Таку книгу, сиріч граматику, слід би мати в кожній хаті у місті, і на селі теж не завадило б… Я маю надію, і, думаю, ви теж;, час благословенний цей прийде, може, не завтра, можливо, навіть і не післязавтра, а все-таки буде… А поки що книжка робить свою благородну справу вже сьогодні, утверджуючи українську мову як повноцінну і самостійну. Сьогодні ранком я її одержав, прислали оказією харківські друзі — спасибі їм! Тому-то і свято сьогодні. Отож зі святом, панове!..

Радість, надії і сподівання Івана Петровича поділяли і гості, перший — Новиков…

Вже пізніше думку автора "Енеїди" про значення граматики Павловського повторили — кожний по-своєму — відомі філологи: ректор Київського університету Максимович і харківський учений Срезневський.

Повнився свіжими силами, проривався молодими пагінцями і український театр, причому не де-небудь, а саме тут, на Полтавщині.

Вже не вперше Іван Петрович чув і від братчиків по масонській ложі, і від знайомих чиновників губернської канцелярії, які, траплялось, їздили у службових справах по губернії, що в селі Кибинцях поблизу Миргорода, яке належало графу Трощинському, не лише у свята, як раніше бувало, а тепер і в будень влаштовуються великі театралізовані лицедійства. Грають у них, звісно, кріпосні актори, а щодо автора деяких вистав, то всі називали Василя Гоголя — далекого нібито родича старіючого вельможі, землевласника середньої руки із Василівки. Ось і недавно він поставив ще одну свою п'єсу під чудною назвою "Простак", в ній, переказували, всього було доволі — і пісень, і танців, було, проте, і слово, добре зрозуміле не лише господарям маєтку і театру, але і простим людям, челядникам, дворовим. Молодець Гоголь! Птиця, сказати, і невелика, але, як відомо, вона добре себе почуває і на землі, і на воді, навіть під водою, і вбирається, як їй більше до лиця — в темно-сіре, а у свята — пістряве. Щасливого тобі льоту, василівський аматоре!

Не відставала від театру і музика. Колись, ще в минулому віці, незрівнянний Сковорода — піїт, філософ і мандрівний учитель — чимало зробив для її розвитку, сам писав музику до своїх пісень, сам, траплялось, виконував, і, як свідчать сучасники, не без успіху.

Звісно, не легкий, усипаний колючими тернами шлях лежить перед кожним справжнім майстром. Лише сильні духом, мужні, що без страху ступають на свою дорогу, досягають вершин.

Широкого розвою — через незліченні перепони — домоглася в ці кілька десятиліть нового віку культура всього народу. І мало хто підозрював, яким могутнім поштовхом до цього, одним із найбільш помітних зразків безкорисливого служіння своєму народові була подвижницька праця в поезії і на освітній ниві українського пііта і педагога, громадського діяча з невеликого міста на Ворсклі.

Понад двадцять років тому, в кінці минулого століття, вперше, до того ж, без відома автора, побачила світ "Енеїда", і, сказати правду, не кожен вірив тоді, що промине зовсім небагато часу — і поему знатимуть не лише в Петербурзі, де її видали, в Полтаві, де жив автор, — про неї заговорить увесь слов'янський світ і прийме у своє велике і добре серце навіки. Дивно, але цього не знав, не підозрював навіть сам автор, не міг помислити, що саме вона, його поема, дітище його, стане тим голосом, тією силою, благодійним духом, який подвигне інших — незліченних земляків його, наділених хто більшим, хто меншим талантом, — на нові кроки — через терни, яруги і провалля — до нових звершень. Та ж поема через деякий час покличе до славного і нелегкого життя, до войовничої творчості великого Тараса, який пізніше, вже будучи вільним, двадцяти чотирьох років від роду, почувши про смерть автора "Енеїди", скаже своє заповітне слово і віщо назове поета із славної Полтави батьком.

У тій же Полтаві, де все літо цвітуть, мальви, у вишневих садах ховаються білі хати, судилося народитись і українському театрові.

24

Тетяна прибігла першою, та ще майже за годину до умовленого часу: годинник у вітальні тільки-но пробив третю, а лицедії мали бути о четвертій. Проте вона не пояснювала, чому так квапилась, а, ледве ступивши на поріг, стала на носочки черевиків і, дотягшись до його підборіддя, поцілувала.

— Я така рада! — І більше ні слова. Та навіщо слова? Самі очі, променисті, зеленаві, говорили про все. Вона рада, що дочекалась цього дня, слухатиме, як і всі останні запрошені, його п'єсу, в якій, може, і їй пощастить грати.

— Нічого ще не відомо, — стиха сказав Іван Петрович, — може, все погано, і нічого путнього я не зумів.

— Все буде добре. Я певна! Я вірю!

Він тільки здвигнув плечима, нічого не відповів і мимохіть, сам того не бажаючи, відзначив: одяглась, як на свято. На ній була крепова біла сукня з коротким рукавом буф, а поверх неї — ще одна сукня, голубого кольору, розпашна, без рукавів. Ліф по краях обшитий широким білим рюшем у вигляді коміра "Марія Стюарт". Низ розпашної сукні розшито білими квітами, а низ білої — голубими. На голові — білий капелюшок з високим наголовком і дуже вузькими полями, з правого боку — біле еспрі, і рукавички — теж білі — по самий лікоть, ще й обшиті рюшем, А головне, що вразило: вона наділа перли — обручки і сережки — ті самі, які він подарував їй в день повернення з

гастролей, що співпав з днем її народження. Досі не вдягала їх, берегла, а сьогодні причепурилась. Звичайно, вони їй до лиця, і без того миловидий личко здавалось ще милішим, сережки, повні сонячного тепла, сяяли, грали, напрочуд гармонували з ним. Але ж для чого вони зараз? Чи не можна було простіше вдягтись і ось ці оздоби не брати? Яке сьогодні свято? Це ж помітять усі і хто зна, що подумають.

— Такий день — тому і вдягла.

— Нехай буде по-вашому, хоча... знаєте, які люди.

— Коли на всіх оглядатись, то і не жити. Я не така, я нічогісінько не боюсь. — Вона вже ладна була спалахнути, на обличчі запашіли червоні рожі, та в цю мить на порозі стала мати, і Тетяна, позабувши про все, що тільки-но говорила, побігла їй назустріч; вони обнялись, розцілувались, і він, задивившись на них, у душі порадів їх відносинам і покартав себе за надмірну обережність.

— Ходімте до вас. — Тетяна ледве не сказала "мамо" і вчасно отямилась.

А мати мельком оглянула її, спостерегла все і сказала:

— Така сукня. А перли... Сьогодні, мабуть, свято?

— А ви не знаєте? Вам нічого не відомо? Тоді підемо до вас і я все розповім.

Вони пішли на другу половину — до матері, а Іван Петрович лишився у вітальні.

Вже більше не сердився, та й не міг. Таня — жінка, насамперед, і тому можна її зрозуміти. Вдягтися у щось нове, гарне — для неї радість, свято, все її хвилює. І те, що бачить у ньому близьку людину, — для неї теж свято. Разом з тим вона актриса, і не якась слабенька, що тільки-но і почала розуміти своє призначення, ні, вона свідома свого високого покликання, не те, що Катя Нальотова, та зовсім інша, інші манери, інші уподобання, і грає так, як кажуть — од сих до сих, у кожному спектаклі майже однакова, одні рухи, усмішка. Цього не скажеш про Тетяну. Вона і до людей добра, уважна. Тільки-но приїхала з гастролей, і на другий день побігла на Мазурівку, до Марусі, віднесла їй свою чи не кращу сукню — в дарунок. "Не могла бути на весіллі, то хоч зараз". Разом з Марусею ліпила вареники, цілий день гостювала, співала з нею, помагала їй прясти, воду носила з криниці, коли Маруся заходилась щось варити. "Я все умію, не думайте", — сміялась, розказуючи, що робила на Мазурівці, яких пісень навчилась. "Коли хочете, то і вам зварю борщу, та такого, що ви вроду-віку не їли..." А він мовчав, слухаючи її щебетання, пив чай, настояний на глоді, і думав своє: вони з Тетяною друзі, це так, це всі знають, цього не сховаєш, може, на все життя. Друзі. Але навряд щоб він став для неї чимось більшим — тим, чого б вона хотіла, на що надіється. Як не кажи, а різниця в літах значна: їй — десь під тридцять, точніше, двадцять шість, а йому — п'ятдесят минає... Але годі про це, сьогодні має вирішитись доля його п'єси, ось це і хвилює, з цим і живе нині.

Стояв у вітальні, слухав веселі голоси у сусідній, материній, кімнаті, а думав своє, не міг не думати: чим закінчиться зустріч з лицедіями, як вони сприймуть п'єсу? Ще сьогодні ранком, зразу ж як підхопився з ліжка, перечитав і впевнився, що добре зробив, вкоротивши один акт, правда, коротше — не завжди краще, але в цьому випадку був певен: два акти — цілком досить, дію розтягувати не варто: зайве слово,

фраза іноді може зашкодити всій п'єсі... Ось він — поки суть та діло — напише ще одну річ — коротшу, ніж дерша, всього на одну дію. Вже і сюжет є, продумано все, тільки б сісти і написати. І буде це історія простої жінки-селянки, її чоловіка, такого ж простого і довірливого, як і жінка, крутіюватого полюбовника і веселого жартівника-солдата. Дійових осіб чотири, менше, ніж у "Полтавці", і, здається, коли все витанцюється, як замислив, то можна буде прочитати в театрі, і — з чим чорт не жартує — поставити. А як це вигідно для театру: в .один вечір гратимуть дві речі: на вимогу начальства одну — російську чи перекладну п'єсу, і одну — українську, ту, яку напише. Так, певно, і слід зробити. Тут ніхто йому не завада.

А поки що — "Полтавка". Ось вона — в синій теці на краєчку стола під серветкою, пересунув ближче до середини, і знову поклав на край, ближче до себе. Що ближче був час зустрічі, то більше нервував, і щоб хоч трохи заспокоїтись, ходив з кутка в куток, подовгу стояв біля вікна, виходив на веранду. Перед очима внизу — до самої Ворскли — лились зелені, аж смарагдові під сонцем луки, уквітчані то тут, то там білими і рожевими клеверами, по" пелястою тимофіївкою, що світло-сірим маревом купками світилась, бігла до Монастирської гори, поверталась назад, до самого підгір'я.

Згадалось, що саме тут, на веранді, три дні тому Новиков, перед тим прочитавши "Полтавку", сказав про неї добре слово — спасибі йому. Надійний друг і товариш, високоосвічений, в театральному мистецтві розуміється теж, як кожний не байдужий до театру, але ж не йому грати, не він ставитиме п'єсу. Тільки лицедії, які проїли зуби на театрі, помітять всі вади його роботи, прорахунки; білі нитки під їх пильним оком стануть ще біліші, і, все те зрозумівши, вони вправі відмовитися грати, а він не скаже і слова проти. Коли б мова йшла про п'єсу автора стороннього, чужого, тоді б він наполягав, умовляв, врешті просив би, а коли б і це не допомогло, то і владу застосував. Сьогодні він не скаже і слова, всіх вислухає, подякує — і все. Вони самі скажуть або "так", або "ні"...

Другим прибіг Щепкін — збуджений, розхристаний; довгі, мало не до п'ят, поли його редінгот-каріка з п'ятьма пелеринами, метлялись з боку на бік. Бгав хустку в руці і час від часу витирав спітнілі пухкі щоки.

— У мене гості, пане директор!

— Що ви кажете? Ну що ж — ідіть, коли так.

— Та що ви!.. Я хочу, я мушу слухати, а потім — не затримаюсь. Батько з матір'ю приїхали, і діти. Я їх залишив у себе, а треба ж квартиру шукати... І що воно тепер буде? — Збудженість щезла, як тільки він згадав свій непевний стан; і не кріпак, і не вільний, власність поки що князя Рєпніна.

— Що маю сказати, Михайле? — Іван Петрович примусив Щепкіна роздягтись, пройти у вітальню і сісти у велике крісло ближче до веранди. — З князем я вже говорив, і не раз. Він не заперечує дати вам вільну, але ж... потрібно дещо йому повернути. Зможете? Говорили з батьком?.

Щепкін сумно похитав головою:

— Коли ми все до нитки збудемо, то й тоді не зберемо половини, що вимагає князь

— Це гірше, але ж і не безнадійно… Що обіцяю вам? Попрошу ще раз мого доброго знайомого — може, чули, Бантиш-Каменського? Разом з ним підемо до князя, і до княгині звернемось. Може, вони вам повірять.

— Ох коли б так!

— Так і буде! А поки що — працюйте, як і працювали, думайте про театр, про святе покликання, не дайте йому розвіятись вітром. І — вище голову! Ось так!

— Спасибі вам! — Склав руки на грудях Щепкін, очі запливли щасливою сльозою. — Коли б не ви… Коли б не ви… не бачити б мені ні волі, ні театру… Ет, що там, все життя — ваш боржник і ваш учень… — Схлипнув, розтер на щоці сльозу, покотилась друга.

— Досить про це. Досить… Заспокойтесь, Вийдіть на веранду, подивіться, як гарно зараз на луках… Подихайте, а підійдуть решта — і почнемо. Проте затримуються… Незручно їм, мабуть, директору сказати: куди лізеш зі своїми опусами?.. Чи не так, Михайле?

Щепкін не встиг відповісти — в двері загупали зразу в кілька рук. Іван Петрович пішов відчиняти і впевнився, що ніхто не затримався, навіть Угаров — всі, кого запрошував, прийшли. Гамірною зграйкою впурхнули жінки: Барсова, Алексеева, Нальотова, за ними переступили поріг вітальні Барсов, Городенський, Павлов, Медведев, Угаров. Останній, не чекаючи запрошення, влаштувався за столом, ближче до печива і пиріжків з маком та вишнями. Одарка тим часом внесла великий мідний самовар, мати поставила чашки. Тетяна допомогла розставити їх. Жінки зразу ж звернули увагу на оздоби, якими прикрасилась сьогодні Пряженківська, але та вела себе так невимушене, так просто, ніби все життя носила і сережки, і обручки, і жінки заспокоїлись. Проте їм би не слід заздрити Тетяні, бо і самі сьогодні були гарно вдягнені: Алексеева, середніх літ жінка, сухорлява, вдягла світло-сірий редінгот з трьома пелеринами і білий шовковий капелюшок, оздоблений вузькими оксамитовими стрічками і білим страусовим пірцем. Барсова вирядилась у літню сукню з світлої кисеї у темну мушку, оксамитовий поясок елегантно підпирав її округлі невеликі перса, капелюшок з гофрованого газу, обшитий по крайках поля кисейним рюшем, легко сидів на голівці. Нальотова була одягнута, як завжди, легко і акуратно, в сіро-зелену сукню з фуляру, виробленного оборкою з тієї ж матерії. Виріз сукні прикривала пелеринка з плисованої кремової кисеї.

Чоловіки теж сьогодні повитягали з комодів все краще. Барсов — фрак з чорного сукна, пошитий вже, мабуть, тут, у Полтаві, у кращого кравця — німця Штейнгофа, жилет з білого піке впадав в очі своєю білизною. Інші одягли — хто редінгот, хто сюртук, лише Угаров, як завжди, був у своєму бузкового кольору каптані з засмальцьованими рукавами, неначе тільки-но прибіг з трактиру, де добре вичовгав не зовсім чистий стіл. Але саме він вів себе так, ніби був головним. Ледве всівшись, він попросив собі чашку чаю і звернувся до Івана Петровича, що все ще мовчки стояв біля столу:

— Пане директор, з чого ж почнемо?..

Іван Петрович усміхнувся, тим самим ховаючи своє'хвилювання:

— Гадаю, з угорського… Пригощайтесь, панове… А вже тоді…

— Е, ні, — втрутився Барсов; він теж сів за стіл, інщі повсідались — хто в крісла, ближче до веранди, декотрі —до ломберного столика, жінки — на канапці, під картиною невідомого художника, на якій зображався іспанець з раком у руці.

— Просимо, пане майор, починайте, а все інше почекає, — сказав Барсов і, приготувавшись слухати, поправив зачоси на скронях, поклав руки на бильця крісел.

— Чаєпитіє, мабуть, теж підожде, — насмішкувато додав Щепкін, косячись на Угарова. Той відсунув недопиту чашку.

— За що ображаєш. Мишо?.. Звичайно, і я маю терпіння, бо, гм, певно ж, цікаво знати, що шановний пан директор сотворив. Отож, послухаємо.

Сказано це було таким тоном, що не прискіпаєшся: ніби і дружньо, і разом з тим уїдливо: мовляв, що може дати сцені пан директор? І якщо він, відомий імперії актор Угаров, прийшов, нехтуючи своїм вільним часом, слухати чиєсь недолуге писання, то лише з поваги до товариства, так би мовити, із солідарності з ним. А взагалі він переконаний: сидіння тут — даремно загублений час.

Хтозна, на що розраховував Угаров, але вибрик його нікого не здивував, на нього просто не звернули уваги: всі ж бо знали дивакуватий характер цієї людини, по-своєму обдарованої і часом нестерпної у товаристві. Лише Пряженківська не змовчала, кров гарячою хвилею прилила їй до обличчя, ледь стримуючи себе, щоб не закричати, презирливо мружачись, процідила:

— Чи не помилився шановний наш колего адресою? Чи не ліпше тобі, Федоре Івановичу, сидіти зараз у герберзі Панайоті і слухати теревені колег… по чарці?

— Таню, зіронька ти наша, — усміхнувся Угаров, винувато поглядаючи на Пряженківську, — вибач, коли не так повівся, і вас, пане майор, великодушно прошу вибачити. Просто пити схотілось, спрага замучила.

— То пий, дурню, мовчки, але не заважай, — пробурчав Городенський. — І досить… Ми слухаємо вас, пане майор.

— Досить, то й досить, — одразу заспокоївся Угаров. Більше, ніж будь-кого, він поважав і слухався Городенського, цього на вигляд непомітного, худорлявого чоловічка, але, безперечно, талановитого актора, з яким разом немало стоптав доріг у пошуках щастя-долі. Так було і цього разу: варто було сказати Городенському слово, як Угаров замовк, одразу знайшов своє місце і міру поведінки.

Іван Петрович мовчки кивнув: мовляв, все гаразд, він готовий. Важко було сказати: образився він на Угарова чи й не чув його зовсім, все-таки, чув, але не надав словам ного значення, був заклопотаний іншим, більш важливим: починав читати свою "Полтавку", і не кому-небудь, а лицедіям — людям, які з театром пов'язали життя.

Тонка рука його лежала на теці нерухомо, та пильне око помітило б: кілька разів вона повільно стислась, знову розпросталась і лягла на теку. Ніхто цього не спостеріг, лише Тетяна — знову вона — звернула увагу і зрозуміла, серце сказало їй: хвилюється пан майор, прагне сховати це від стороннього ока, та не вдається. В душі пожаліла його і, коли б могла, то тут же, при всіх, приголубила б і сказала, щоб не хвилювався, взяв

себе в руки, тримався, вона ж з ним, тут, і не дасть в обиду, а коли б судилось, то віддано слугувала б йому — нехай би тільки згодився. Про останнє вона б мала сказати, може, й не тут, а десь в іншому місці, коли б лишились наодинці…

Він же ні про що не здогадувався, не підозрював навіть, що коїться в душі молодої дівчини, яка сиділа поруч своїх подруг на канапці і стискала мережану хусточку в побілілих пальцях; стояв біля столу і чекав на щось, читати не квапився, ніби випробовував терпіння гостей.

В розчинені на веранду двері нараз різко потягло свіжим вітром, влетіло кілька зелених листочків калини, вони лягли на стіл поряд з синьою текою, а потім десь далеко, за Ворсклою, у зелених незайманих луках прокотився літній грім — вірний знак грози, і тієї ж миті під самим вікном зашелестіла, заговорила ніби, стара груша, обтрусила запізнілу росу, вона осипалась на призьбу, зронила й на вікно кілька крапель, розкотившись по шибці, вони лишили тонке мереживо доріжок.

Іван Петрович — простоволосий, у білій сорочці, в штанях із сірувато-блакитного тонкого сукна, заправлених у високі, по нозі, чоботи — читав стоячи. Брав аркуш за аркушем і читав.

Голос його — глухуватий, хоча й рівний — добре чули всі, навіть відтінки вловлювали — м'які, подеколи твердіші, з металевим відзвоном, забарвлені легкою іронією, журливі. І паузи, їх чули теж. Вони були особливо виразні. Прислухались до шелесту аркушів, які він діставав двома пальцями з теки, до стриманого дихання жінок, що сиділи на канапці, до нерівного посопування Угарова, покашлювання Городенського, чийогось зітхання за напіввідчиненими дверима у передпокої, ніхто останньому не надав значення, всі були тут, у вітальні, і слухали лише пана майора, все інше, хоча і дихало, жило, чимось клопоталось, у ці хвилини нікого із слухачів не обходило. А проте, коли б хто поцікавився та зазирнув у передпокій, то побачив би там стару жінку, служницю Котляревських, вона стояла, прихилившись до одвірка і, слухаючи господаря, важко зітхала.

Парасковія Леонтіївна із своєї кімнати не вийшла, але вона теж все чула — двері до неї були відчинені. Слухала і разом з сином хвилювалась, їй все боліло, та вона б нікому в цьому не призналась, турбувалась лише про нього, свого Іванка, і його писання, над якими — вона це добре знала — він не спав ночами, було не пив і не їв, як люди, худнув на очах, віддавав роботі безцінні скарби своєї душі…

Іван Петрович дістав з теки ще один аркуш, потримав в руці і поклав у теку:

— Може, перепочинете? Чаю .поп'єте… Чого квапитись? У відповідь — ніби зговорилися — лицедії замахали руками, і перший Угаров:

— Який там чай!? Читайте, коли почали!

— Ну, коли так…

Читалась ще одна ява. Говорив пан Тетерваковський — возний, і кожному почувся голос цього дряпічки, і — диво-дивне — не лише голос — перед очі лицедіїв з'явився сам герой, у вузьких в темну смужку штанях, у черевиках з гострими носами, в капелюсі, з ковінькою в руці. Розгледіли навіть і його обличчя — гостре, хитре, тонкі

недобрі вуста, пожадливі очі. Лицедії слухали автора п'єси, а бачили возного. Тетерваковський і походжав, опираючись на ціпок, з кутка в куток вітальні, заклавши ліву руку в кишеню, трохи зігнутий, і вів розмову про те, як любить, "яко вовк ягницю", дівчину по імені Наталка.

Возний говорив, промовляв, а слухачі посміхалися, жінки готові були реготати над кожною реплікою, співчували дівчині-сироті. Густі шпичаки брів Угарова тяглися догори і десь там, аж на буграх його високого чола, надовго застигали. Щепкін, здавалось, боявся дихнути і, щоб краще бачити і чути читця, підвівся і стояв, склавши руки перед собою. Повні вуста його ворушились, він повторював услід за Котляревським майже кожне слово — спочатку возного, потім виборного і, сам того не помічаючи, хихотів, щасливий і радісний. Пряженківська крадькома обмахувала очі хусточкою. Мимохіть згадувалися їй зустрічі з Марусею, дівчиною з Мазурівки, все до дрібниць оживало перед її духовним зором; слухала Івана Петровича, а бачила її, Марусю, що тепер звалась Наталкою, пригадувала долі інших дівчат, про яких чула і в Харкові, і тут, у Полтаві, і в Чернігові, і в Кременчуці... Алексеева і Барсова, яких у театрі вважали зразком стриманості, поводили себе якось дивно: вони не могли всидіти на місці, вертілися, нахилялись одна до одної, перешіптувались, мимохіть поштовхували онімілу Катерину Нальотову, то усміхались одна одній, то журились і сумно похитували головами. Барсова так довго крутила на палець стрічку від оксамитового пояска, поки не відірвала її зовсім. Павлов і Медведев, вмостившись в кріслах, сиділи так рівно, ніби проковтнули по палиці. Барсов ревно стежив за кожним рухом Котляревського, поглядом проводжав до синьої теки кожний прочитаний аркуш і жалкував, що так швидко вони туди потрапляють, як на нього, він би ще раз їх перечитав, щоб легше було потім уявити режисерський план.

Лицедії, які вміли цінувати метке слово, знали таїну його впливу на людей, не могли зрозуміти, яким чином, чим саме зумів полонити їх самих пан майор, як це сталося, що вони ось уже цілу годину пильно стежать за долею героїв п'еси і так зримо бачать кожного із них, ніби це і не драматичні, вигадані автором, герої, а звичайні собі люди, яких вдалося підслухати і потім записати слово в слово. І що особливо здавалось дивовижним: п'єсу читала одна людина, а голосів було кілька — і Наталчин, і возного, і виборного, а пізніше — старої Терпилихи, і ще двох хлопців — Миколи і Петра. У кожного свій тон і манера, і репліки їх такі, що навмисно не вигадаєш, годяться в щоденний вжиток як приказки чи примовки. Хіба ж це мистецтво? Немає такого мистецтва! Це скоріше чари. Мабуть, так воно і є. Щепкін не помічав часу, забув, що йому треба поспішати, приїхали нарешті рідні; батько і мати, жінка, діти, він їх так чекав, і ось вони тут, у Полтаві, а він і не думає поспішати, поділяє радощі й прикрощі героїв п'єси, яку вперше чує, радіє з ними, сміється, як дитина, співає, коли вони співають, повністю поділяє долю героїв, а мову їх він розуміє, як свою рідну — адже жив, товаришував з хлопцями з сусіднього українського села і назавжди полюбив співучу їх мову, пісні, танці — все, що було побутом, самим життям цілого народу. Слухаючи п'єсу про дівчину з Полтави, він ніби зустрічався зі своєю юністю, і це

особливо хвилювало; як на нього, він би зразу почав грати, тільки б дозволили. В ці хвилини Щепкін був по-справжньому щасливий і нічого не помічав, що діється навкруг, не бачив, що й колеги його переживають майже те саме, навіть нестерпний Угаров, слухаючи Котляревського, то сміється, то чухається в потилиці, то поахує, то сам собі щось говорить, немов когось передражнює. Це так поводився той самий Угаров, якому все на світі не подобалось і грав він, за його висловом, лише "нікчемні речі", недостойні його, "неперевершеного таланту".

Ніхто не зрушив з місця, коли раптом блискавицею осяяло вітальню і грім прокотився над дахом, струсонув стару грушу так, що з неї осипалась майже половина листя. Здивувались лише тоді, коли Іван Петрович урвав читання і пішов, щоб закрити двері на веранду. Для чого він це робить? Чому не читає далі?

Кожного разу, перед тим як брати якусь п'єсу до вистави, лицедії читали її, і ніхто не пам'ятав випадку, щоб дочитували за один раз, робили перерви, щоб небавом хто-небудь не задрімав під час читання. Сьогодні все було не так, як завжди, сьогодні всі позабували про свої власні клопоти, про все на світі і пам'ятали тільки одне: що ж буде далі, як поведеться головна героїня, що відповість возному, коли дізнається, що повернувся її Петро? І були безмежно щасливі, коли дівчина виявилась достойною їх довіри і любові...

Іван Петрович закінчив нарешті читати, склав листки до теки і закрив її, повільно, не поспішаючи, зав'язав вервечки. Потім сів за стіл, схрестивши перед собою руки. Чекав, що вони, його гості, скажуть.

Лицедії ж мовчали. Ніхто не озивався, сиділи приголомшені, ніби їх раптом вдарило громом і відібрало мову. Не зважувались на слово.

А він чекав. Всередині все більше і більше хололо, неначе його спускали в крижану ополонку. В грудях бракло повітря, він розстебнув сорочку, пригладив волосся на скронях, робив це машинально, за звичкою, а потім — змучений, блідий — посміхнувся:

— Мабуть, Федір Іванович правильно натякав, і ось маємо: даремно провели час... Вибачте, панове...

— Як ви смієте! — Раптом закричав Угаров. — Як ви можете! — І підхопився з свого місця, високий, худий, крючконосий, з темнили кущуватими бровами, він мало не з кулаками кинувся ніа господаря дому: — Та я!.. Та ми! Та хоч зараз... А ви? Е-х, ви!..

Він не давав нікому слова сказати і сам теж нічого певного не говорив. Проте і йому самому не вдалося довести свою мову до кінця.

У передпокої почулсь приглушене схлипування. Всі погляди одразу повернулись туди, в передпокій. А там нікого не було. Між тим чулось вже не схлипування — хтось голосив, плакав ридма.

Іван Петрович вибррався з-за столу і кинувся до дверей, розчинив їх ширше. Біля одвірка стояла Одарка, служниця Котляревських, а з кімнати навпроти виходила мати, вона хотіла щось сказати Одарці, може, заспокоїти, а може, відіслати звідси,. Щоб не заважала, не бентежила гостей своїми недореченими сльозами — хтозна, що хотіла сказати Парасковія Леонтіївна старій жінці, проте нічого не сказала, бо саме у цю мить

до Одарки підійшов Іван Петрович, підхопив під руки, щоб, чого доброго, не впала, погладив сиве волосся

— Заспокойтесь, скажіть нам, що трапилось? Маю надію, вас ніхто не образив?

Втершись кінцем хустки жінка крізь сльози поглянула на господаря дому і питала головою:

— Ні.

— Чого ж плачете?'

— Бо плачу... Та як же не плакати — простіть ради Христа — коли все, що ви вичитали, пане Іване Петрович, було з моєю племіннецею Настею, все чистісінька правда, тільки ж вона, бідна не встояла, послухала стару матір і пішла за нелюба, а тепер бідує... А була б послухала серця, як от Наталка, то жила б... нехай і в невеликому добрі, зате ж у любов.

— Через те і плачете?

— Через те. Бо ж з Настуні. Добра вона, шаноблива,

сердечна, як Наталка, про яку ви, паночку, так гарно вичитали. Простіть мені, паніматко, — вклонилась перед Парасковією Леонтіївною — заслухалась, а діла, що ви загадували, ще не зробила

Мати мовчала. А Іван Петрович ще раз погладив сиве волосся Одарки і тихо, зовсім тихо сказав:

— Спасибі! Великеє спасибі!

Стара дивувалась: за віщо їй дякує пан господар? Нічого не встигла зрозуміти, а він дякує, і гості так добре посміхаються до неї, а одна панночка чогось плаче, весь час хусточкою очі втирає, та це ж пані Тетяна, що приходить до них іноді додому.

— Господи, а чай, мать, прохолов, то я зараз його розігрію, — кинулась до столу Одарка і, підхопивши великого самовара, понесла на кухню.

25

Чого тільки не трапляється в житті! Сьогодні, скажімо, рожеві надії повнять серце, сонцем усміхається щастя, дивно гарним здається увесь світ, а мине день-два — і гіркі сумніви, непередбачена гризота рвуть людину на клапті. Щось подібне діялось і з автором "Полтавки".

Того пам'ятного вечора лицедії, запрошені на слухання п'єси, щиро вітали новонародженого драматурга з успіхом і, з усього судячи, були майже на сьомому небі: аякже, це ж у їхньому театрі опера "Полтавка", про яку ніхто досі не чув і уяви не мав, побачить світло рампи! А що буде, коли вони поїдуть з нею на гастролі до того ж Харкова, в Київ, Чернігів, Кременчук, у власне російські міста! Вони готові — всі, як один, — хоч сьогодні, не гаючи і хвилини, щоб ця мрія якнайскоріше здійснилась, працювати. Оце "всі", готовність "усіх" працювати, як не дивно, і стало первопричиною неприємностей, які незабаром довелося авторові пережити.

Того ж вечора, коли п'єсу вже послухали, твердо домовились, що Петра гратиме Барсов ("у нього і голос є, він і помічником режисера буде"), Городенському доручили готувати роль Миколи і разом з художником подумати над декораціями майбутнього

спектаклю; Медведев, порівняно молодий актор, що з рік тому як появився в Полтаві, мав грати возного, Алексеева — стару Терпилиху, Щепкін — виборного, а Пряженківська — Наталку. З цим усі погодились. Угаров більше інших був задоволений, гримів на всю хату: "Кращого і бути не може. Кожному роль ніби нарочито писана". Барсова і Нальотова зі сльозами радості на очах обіймали подруг і поздоровляли їх з новою цікавою роботою.

В затишній вітальні сиділося добре, говорилися речі лише приємні, один одному зичили побільше успіхів і всіляких гараздів. Лицедії віддали належне достоїнствам чайного стола, взяли і по краплі червоного угорського, яке господар виставив заздалегідь, і, звичайно ж, було б нерозумним і навіть нетактовним залишити його без уваги. Жінки теж не відмовилися пригубити по келишку, та, власне, чому б вони мали відставати від чоловіків, тим більше, що зібралися з такого важливого приводу, та і не де-небудь, у якомусь герберзі, а в самого пана директора!

До півночі не вщухав гомін у хаті Котляревських, соборний староста і дяк Єлізарій, що, як звичайно, пізніше молільників покидали собор, довго стояли і слухали той гомін, дивувались: з чого б то зібрались такі гамірливі гості у пана Котляревського, ніякого нібито свята сьогодні, звичайна неділя.

А вечеря, між тим, продовжувалась. Полтавські лицедії, слід сказати, вміли працювати, вміли також широко, з вигадкою, весело провести вільну годину.

Лише з першими півнями почали прощатись. Іван Петрович провів гостей аж за собор, на Пробойну, до перших рундуків у гостиному ряду і, щасливий, сповнений райдужних надій, повернувся додому.

А ранком другого дня — день видався гарний, в небі ні хмарини, світило над Полтавою щедре сонце — ледве переступив поріг театру, як тієї ж миті зрозумів: до здійснення надій шлях лежить, як до далеких зірок, через дикі хащі, колючі терни, не раз ще, мабуть, болітиме серце, обіллється пекучою сльозою, йому б краще на якийсь час закам'яніти.

Під його кабінетом стояли і сиділи актори, один з них — здається, Павлов — щось неголосно говорив, йому гаряче суперечив Угаров, виразно жестикулюючи довгими руками, які висувались з рукавів майже по лікоть, інші слухали. Побачивши директора в кінці коридора, всі замовкли, стримано привітались.

— Ми до вас. Чекаємо, — сказав Павлов, знімаючи капелюх.

— Всі разом?

— А чого ж, можна, хоча ні, краще по одному.

— Заходьте. Хто перший?

Першим був Угаров. Взяв передбачливо двері на гачок, довго вмощувався і нарешті, вмостившись у кріслах, ніби збирався просидіти в них принаймні вічність, запалив люльку і почав:

— Пане майор, я вас завжди поважав, бо ви для мене — не просто директор театру, а, коли хочете знати, ви мій вчитель, саме від вас я багато дечого перейняв, тому і шаную вас, а от ви, пане майор, мене і в гріш не ставите, одне слово, не поважаєте. —

Зробив паузу нарочито — подумайте, мовляв, що я сказав і поміркуйте, затягнувся люлькою, видув клубок жовтого ядучого диму в обличчя директорові і високо звів брови. — Мене! Кого знає Україна, Росія, великі і малі міста. І це — дяка за те, що я, Угаров, віддаю театрові все, що може віддати людина — серце і душу, працюю, як проклятий, ось уже майже два роки. Не розумієте? Поясню. Вчора ролі в опері "Полтавка" дісталися всім, а мене об'їхали. А чим, дозвольте запитати, я гірший? Коли хочете, кожну роль зіграю, а заодно і жіночі. Ага, і жіночі. Було колись, знаю. Але я хотів би возного взяти, це ж моя роль, я ж для неї народжений, а ви віддали її хлопчиськові, що прийшов до нас без року тиждень, а мене відставили. Мене пограбовано серед білого дня. Так-так, пограбовано! Де ж правда, пане майор? Де ж вона?!

Угаров нічого не бажав слухати. Ніякі умовляння на нього не впливали. Йому говорилося, що в двох спектаклях одночасно грати неможливо, адже він у паралельному — "Школі лихослів'я" — зайнятий, а він відповідав:

"Ну то й що? Гратиму ще в одному. Он у "Козакові-стихотворцеві" грав?! І тут зіграю. І мову вивчу — не первина".

— Але ж всі грати не можуть, у п'єсі, як ви знаєм всього шість дійових осіб.

— А я повинен, інакше — квит.

— Що це означає, поясніть, прошу?

— А те, що піду, поїду світ за очі.

— Нікуди я вас не відпущу, мосьпане.

— Ось бачите, коли що, то без Угарова не можете! кричав актор, — а роль дати — мене забувають! Так ось що, дорогий пане директор: або — роль у "Полтавці", або — розрахунок. — Він віддихався трохи і продовжував тим же підвищеним тоном. — Зрозумійте ж, мене просять і в Тулу, і Воронеж, а я тут сиджу, небо копчу у вашій Полтаві! І за це — така плата?

Змучений до краю, Іван Петрович змушений був признатись, що пише ще одну п'єсу, вона майже закінчена, і в ній є підходяща, як на його думку, роль солдата-жартівника, її він зарані віддає Угарову, якщо той, звичайно, погодиться взяти. Це — в недалекому майбутньому, а поки що — нехай дублює роль возного, тобто працює разом з Медведєвим.

— Отож перепишіть текст, вивчіть його і приходьте на репетиції. Згода?

Угаров зразу ж повеселів, на радощах видобув із кишені добренну жменю тютюну, висипав на якісь папери, що лежали на столі:

— Мене вгостили, а я — вас. Не тютюн, скажу вам, а ножака гострий, горло продирає, як сто чортів... Беріть — не пожалкуєте, а я побіг, текст перепишу... І знаєте, що, пане директор, плюньте мені межи очі, коли я колись поїду з Полтави, тут мій дім...

Услід за Угаровим зайшов Павлов. Цей не кричав, не жалівся на долю-злодійку, не вихваляв себе: мовляв, всі міста його просять, переманюють до себе, а він буцімто не хоче; він говорив спокійно, розважливо, але від того директорові легше не ставало.

— Здається, я нічим не прошпетився, а ви, пане майор, м'яко кажучи, обійшли

мене... Дайте і мені роль у "Полтавці" або... та ні, надіюсь, до цього діло не дійде. Ви ж розумієте, що я ще потрібен театру.

Котляревський стомлено похитав головою: "Нічого не можу". Він любив Павлова як людину і поважав як актора — за розсудливість, самостійність в оцінках і судженнях. Було відомо, що Павлов через свій характер — гострий, упертий, незалежний — втратив вірне місце в Московському театрі, куди нарочито їздив. На екзамені, який йому влаштували, посварився з самим директором, на якесь мимохіть зроблене зауваження так відповів, що тому млосно стало. В Полтаві Павлов встиг зробити чимало; майже не було вистави, в якій би він не брав участі, і все ж, виявляється, і він вважає себе скривдженим, і все через "Полтавку", хоча вчора на читанні п'єси нічого не сказав.

— У вас мало роботи, мосьпаие?

— Хвалити бога, вистачає, але... чим я гірший від інших, які вже зайняті у "Полтавці"? Ось і Угарову ви обіцяли, а я що — у бога теля з'їв? Мабуть, чимось я вам не догодив або, може, постарів?

Котляревський усміхнувся: "Всі ми старіємо, то що ж маємо робити?" Як же, однак, заспокоїти актора? Було відомо: Павлов не терпить поспішності, роботи сяк-так, через пень-колоду, і нерідко у нього на цьому грунті виникали конфлікти з режисером; пригадалось, одного разу він навіть відмовився взяти роль, і досить цікаву, саме через це. Котляревський подумав і сказав;

— Так, Федору Івановичу обіцяв. Вам теж можу пообіцяти одну роль у новій п'єсі, яку ось-ось маю завершити, а в "Полтавці" все зайнято, ви ж знаєте, вчора про це говорили, гратимуть ті, які швидко обіцяють підготуватись. Ви згодні так працювати?

— Я цього не обіцяв.

— Ось бачите, а я ж вас мав на увазі в ролі Миколи. Знаєте що? Дублюйте Городенського, тільки працюйте, ну, щоб грунтовно, без поспіху. Допоможу вам, звертайтесь, коли завгодно. Домовились?

— Що ж, подумаю. Хоча, що тут думати? Згода! І ловлю вас на слові: ви обіцяєте мені роль у новій п'єсі. А щодо ролі Миколи, то маю надію — ви будете задоволені, побачите справжнього Миколу. — Павлов підвівся, високий, імпозантний, шрам на лівій щоці робив його обличчя мужнім, він мав і гарну статуру, а природну смаглявість відтіняла білосніжна сорочка під новим чорним сюртуком. — Вибачте великодушно мій дурний характер, пане майор, і дозвольте відкланятись.

Павлов вклонився і плечем штовхнув двері. Минуло кілька хвилин — і знову постукали. Дозволив ввійти, і перше, що побачив, були очі — великі, чорні, повні сліз, розпашіле червоне обличчя. Катерина Нальотова, мабуть, перед тим як прийти до директора, встигла вдосталь наревтись, бо й повіки були червоні.

Вона спинилась у порозі, прихилилась до одвірка, як сирота, нізащо не згоджувалась пройти далі й сісти, уперто повторювала: "Не піду звідси, поки... ролі не дасте. Не піду..."

— Якої ролі?

— У ..."Полтавці".

— От маєш... Там же всього дві жінки.

— Чим я завинила? Чи граю не так? І... чи все вже зовсім забуто? — Голос її бринів струною, що ось-ось мала Урватись. — Ми ж, здається, починали разом. І тоді я була незамінна...

Вона говорила правду: в роки аматорства Катя Нальотова була героїнею всіх п'єс, які вони разом ставили, а він, як водилось, героєм... З нею було гарно, затишно, правда, дружба їхня не переросла у щось більше, значніше, але ніщо не забувалось.

Вийшов з-за столу, майже силоміць всадовив її в крісла, сам сів напроти. Довго дивився на її трохи розповніле і по-своєму ще вродливе обличчя. А воно то блідло, то залива

лось рожевою фарбою. Що він мав їй сказати, чим втішити? Поки що нічим, і не тому, що не хотів, існували речі, які від нього не залежали. Театр — той вид мистецтва, де вік актора мав певне значення, і хотів того директор чи ні, а мусив декому вже відмовити грати молодих, не всі актори помічали, як старіють, а театр, глядач мстили за це жорстоко, нікого не жаліючи. Це мусила знати і Нальотова — розумна, порядна і не слабка волею жінка. Пряженківська молодша від неї на цілих десять років, і голос у тієї кращий, і грає та емоційніше, повністю віддаючись грі, сказати ж це саме про Нальотову не можна. Грає вона більш холодно, розсудливо, і голос набагато слабший. І все ж відмовити їй язик не повертався, бракло сил. Ні, він не зміг до кінця витримати роль директора і... не відмовив їй.

— Коли хочеш грати в "Полтавці", то єдине, що можу запропонувати, — роль Наталки.

— Боже, та я з радістю! — похопилась Нальотсова.

— Не поспішай. Ти готуватимеш її разом з Пряженківською. Угаров і Павлов, до речі, згодились дублювати деякі ролі.

— Я теж... згодна.

Нальотова, мабуть, про це і мріяла, розуміючи, що ролі у Тетяни, коли вже дали, не відберуть, крім того, Тетяна не з тих, хто добровільно щось віддає. Нальотова кинулась на шию директорові, зі сльозами на очах дякувала йому за довіру.

— Я все зроблю! Ось побачите. Мені до душі Наталка. Я її неначе весь час бачу, чую. От хочете — заспіваю одну з її пісень?

— Пізніше і не тут.

— Ви побачите, я старатимусь!

Хода її одразу стала легкою, ніби за плечима виросли крила. У порозі ще раз спинилась, низько вклонилась і вибігла з кабінету. Ще одна щаслива, подумалось, ну і що ж — хай буде їх більше, тільки б змога була допомогти їм у цьому. Ось напише ще одну п'єсу, знову будуть розмови, нарікання, але ж, мабуть, театр без цього не існує. Театр — це люди, один на одного не схожі, різні уподобання, смаки, зі всім оцим треба рахуватись, якщо ти директор театру, а тепер ще й режисер, і автор... А що ж воно буде, Що первістку його чекає? Ось це найбільш хвилювало, бентежило, не давало ні

хвилини спокою.

Приходила і Барсова. Ця не плакала, нічого не вимагала, сказала лише, що теж не проти когось дублювати у "Полтавці", причому кого завгодно, хоч і возного. Обоє посміялись, але довелось згодитись: вона дублюватиме Алексееву в ролі старої Терпилихи, а в новій п'єсі (про неї вже встиг роздзвонити Угаров) їй віддадуть єдину роль жінки.

Городенський в кінці дня приніс ескізи декорацій до "Полтавки". З ним разом прийшов Барсов, і Щепкін зазирнув. Один доводив, що треба ставити справжню селянську хату, інший — малювати хатній інтер'єр, а Городенський мав намір вулицю показати і куточок хати — оце і вся, на його думку, декорація, проста, дешева і повністю відповідала б духу п'єси. Сперечались, не слухали один одного, доводячи своє; наслухавшись доказів "за" і "проти", директор врешті помирив усіх, давши згоду робити декорації за ескізами Городенського — він і сам схилявся до думки останнього.

Репетиції почались третього дня ранком. Цього настійно вимагали лицедії, вони згодні були починати і раніше, аби і після обідньої перерви взяти участь у репетиціях паралельної вистави. На репетицію сходилися всі, відсутні були лише хворі або зайняті чимось невідкладним, навіть Мефодій, приткнувшись десь у куточку, сидів і слухав, благо, топити зараз потреби не було.

Минув місяць напруженої праці. Ще один місяць сплив за водою. За цей час театр всього набачився і наслухався, були і сміх, і сльози, випадали і погожі дні, а потім знову йшла смуга невдач.

Невдало поки що виходив на сцену Микола. Не таким метким у цій ролі здавався Городенський. Спробували Павлова, в нього виходило ще гірше, і знову взялися за Городенського. Тут потрібен був малюнок звичайного сільського хлопця, у якому, ніби у фокусі, збігалось все — і меткість, і доброта, і хитрість, він повинен був співати і колесом ходити по сцені. Іван Петрович показував, як це робиться, грав, співав, бігав, вертівся дзиґою, вимагав повторювати кожен жест по десятку разів, аж поки у актора і черевики мокріли, проте обоє лишались більш-менш задоволені.

Намучився з Тетяною. З усім, що говорилось на репетиціях, вона, мило усміхаючись, погоджувалась, коли ж доходило до діла — грала по-своєму, за звичкою, трохи кокетуючи, а відтак на сцені походжала замість простої селянської дівчини — панянка зі своєю усмішкою, ходою, тоном мови, лише плахта та сорочка були сільські.

— Ти ж знаєш Марусю, ходила до неї не раз, була у їхній хаті, разом — сама ж говорила — і борщ варили, і нічого не запам'ятала? — з серцем виговорював Тетяні Іван Петрович.

— Мабуть, звичка сильніша від мене.

— Треба відвикати, а то... хтозна, чи вийдем на сцену.

— То, може, Нальотова вийде? — питала, ховаючи за опущеними довгими віями зелений полиск очей.

— Можливо, і вона... Але поки що почнемо ще раз.

— Ах, можливо? — уже ледве не плакала. Голос тремтів.

— В театрі, ти сама знаєш, існують свої закони, і тут все можливо, коли цього вимагає справа. Але ти зумієш, я в цьому певен, тільки — прошу тебе — сліз не треба, обійдемось без них. Одначе обіцяю: таке, як сьогодні, повториться ще не один раз. Це ж і є наша праця, наш хліб, наше щастя і наші сльози… Почали ще раз, Таню, і сміливіше!..

Пробувала грати і Нальотова, і, слід сказати, у Катерини виходило зовсім непогано, вона виглядала на сцені більш природно, проте голос її, звичайно, не міг зрівнятись з голосом Пряженківської, та ще останнім часом вона більш ніж треба розповніла, і на сцені замість дівчини років за двадцять з'являлась жінка, яка вже досить пожила на світі.

— Ти, Катю, спробуй від сього дня худнути, ну, хоч трохи.

— Ах, Іване Петровичу, я стараюсь, та не худну як на гріх.

— Старайся, у тебе вийде, мусить вийти… Виборного грав Щепкін. Актор розумів режисера (в даному випадку і автора) з натяку, з півслова, але й він не одразу знайшов вірний тон. Доводилось мало не щодня залишатися і з Щепкіним: показував, як повинен виборний ходити по сцені, як співати, говорити, де робити паузу ("о, паузи мають колосальне значення"), шукали разом відповідний обставинам жест, рух, погляд. І незабаром актор знайшов те, чого волів, вимагав режисер. Це були не просто репетиції — справжні уроки високого мистецтва, і слід віддати належне молодому акторові: він всотував, як гумка, кожне слово Івана Петровича, вбирав самим серцем, Щепкін відчував, як досвід його збагачується, кожен день приносив щось нове, це бачив і режисер, і в, цьому одного разу вони переконались самі…

Якось, у кабінеті директора Щепкін повторював свій вихід на сцену, співав "дід рудий, баба руда", а в цей час біля кабінету опинилися Мефодій зі своїм гостем — помічником доглядача з дитячого пансіону Капітоничем. Почувши пісню, вони спинились послухати. Капітонич подумав, що в кабінеті директора якийсь п'яничка і треба зазирнути, може, пан директор там один і не впорається з непроханим гостем. Мефодій вагався спочатку, потім послухався приятеля і відхилив двері.

— Чого тобі? — спитав директор. — Не бачиш, я зайнятий?

— Та я… та ми… вибачте, пане майор, старому дурню. — Мефодій так і не пояснив, чого це він раптом назвався дурнем. Про цей випадок він уникав говорити, і Котляревський нічого б не знав, коли б йому одного разу не розповів сам Капітонич.

Вимучений до краю, повертався додому.

Дома чекали інші турботи: мати останнім часом почувала себе гірше, хоч і не признавалась у цьому, твердила, що це тимчасово, скоро все минеться, і нехай він, її Іванко, не турбується і займається своєю справою, яка зараз — найголовніша для нього. Іван Петрович запрошував до матері лікаря Кондуру, і той годинами просиджував біля постелі хворої. Траплялись дні, коли матері ставало краще, тоді Іван Петрович вважав себе майже щасливим. Лише в пансіоні все було поки що спокійно, і це одно втішало…

Десь під осінь, коли в садах і парках міста облетіло пожухле листя, "Полтавка" була

майже готова, лишались дрібниці: комусь костюм підігнати по фігурі, декорації підмалювати, освіжити фарби, знайти капелюха для возного. Це і справді були дрібниці, але й вони забирали час, псували іноді настрій. Допомагали всі, навіть Мефодій. Якось він прочув, що для Щепкіна, який грав виборного, потрібен костур. Другого дня, вистругавши з грабка добрячого ціпка, він приніс його в театр і при всіх віддав Щепкіну:

— Сам стругав... Беріть, добродію, надійний ціпок, не спіткнетесь тепер.

Щепкін щиро дякував старому солдатові: костур був справді підходящий — з сухого дерева, не гнувся, гарно обстругане руків'я.

Лицедії квапились, не терпілось скоріше зіграти "оперу", спробувати себе в новій речі, яку ніхто ніколи не бачив і не чув...

Справа наближалась до завершення, і що менше днів лишалось до першої вистави, то тривожніше ставало на серці. Іван Петрович добре знав: без дозволу цензури вистави не буде. Потрібен дозвіл. Де ж його дістати? В душі жевріла надія: небавом запросити когось із сім'ї Рєпніних, може, велику Варвару, а може, її дочку, нехай подивляться на вже готову річ, тоді — надіявся — легше буде говорити про дозвіл.

Дні минали, а такого випадку не траплялось, і ніхто з акторів не знав, навіть уяви не мав про те, що діється в душі їхнього директора. Він же і виду не показував, усе ще надіявся на чудо, щасливий випадок.

В ті часи Харківський учбовий округ, його попечитель і весь штат при ньому контролювали не лише роботу шкіл на лівобережжі Дніпра, на Дону, в Криму і на Кавказі, але здійснювали також і цензурний нагляд за всіма виданнями, які з'являлись в його межах, слідкували — і дозволяли або забороняли театральні вистави. Отже, все нині залежало від Харкова.

Їхати до округу за тих часів було далеченько, та справа, мабуть, була не у віддалі, тривожило інше: чиновники цензурного нагляду, прочитавши п'єсу, могли такого дозволу і не дати. Причини для цього були. Перше: п'єса писана українською мовою, а крім того, запопадливі чиновники (а такі завжди знаходились) могли вичитати в п'єсі якісь кпини на адресу князя Шаховського — знаменитого автора багатьох відомих п'єс, які ставились і в провінції, і в столичних театрах. Шаховський був у фаворі і при дворі. В "Полтавці", коли придивитись до неї пильніше, проглядалися й інші "вади", от хоч би й те, що проста селянська дівчина не слухає матері, не зважає на авторитет "владу імущих" і твердо стоїть на своєму: "або за Петром буду, або ні за ким". Це ж, пробачте, майже "потрясіння основ". Отже, могло трапитись всяке. Між тим, якщо не дали б дозволу у Харкові — а це стало б відомо і в Полтаві, — тоді п'єсі взагалі не бачити світла рампи.

Не раз Іван Петрович радився з вірним другом і приятелем Михайлом Новиковим, як бути, куди піти? Що краще? Може, справді поїхати в Харків? Довго крутили собі голови, і одного разу Новиков запропонував:

— Йдіть до князя... Коли схоче, він і сам дозволить.

— А коли відмовить?

— Тоді й побачимо. А поки що — спробуйте. Втік — не втік, а побігти треба... Він благоволить до вас. Не може бути, щоб відмовив.

Рєпнін відмовив. Не його, мовляв, справа, нехай цензура цим займається, а йому і свого клопоту вистачає, дай господи впоратись, он селяни знов заворушились у Решетилівці, не хочуть їхати в Херсонські степи, а їх же туди продають. "Крім того, — додало їх сіятельство, — чого це ви пишете українською? Інша річ — поема, її читають, а це ж опера, її слухатимуть, і, може, не лише в Полтаві..." Що було відповідати? Образитись — це простіше, але що дасть образа, нехай і законна? Піти звідси геть, не прощаючись? Правитель посміється — і тільки. Ні, мабуть, слід діяти інакше. Для початку пояснити, що до чого, а потім буде видно. "Мова українська, ваше сіятельство, — сказав зовсім спокійно, навіть усміхнувшись при цьому, — завжди була зрозуміла російському людові, про це свідчить хоч би й те, що "Енеїду" в Петербурзі розкупили за кілька днів, вдалося привезти на Україну лише невелику частку тиражу". Князь на те нічого певного не відповів і все ж візи своєї на п'єсі не поставив.

Не допомогла і велика Варвара, до якої ходив зі спеціальним візитом. На черговому домашньому рауті Рєпнін дозволив собі зробити Котляревському зауваження: "Не слід, мосьпане, жінок турбувати своїми справами... їдьте, кажу вам, у Харків, а щоб скоріше це було, мій екіпаж візьміть..." Правитель давав свій екіпаж — тільки не свою візу, їх сіятельство явно побоювалось гніву високого начальства: що скажуть у Північній Пальмірі, коли почують про дозвіл ставити п'єсу українською, тобто мужичою, мовою? На харків'ян він, звичайно, не зважав, вони йому не указ, а від Санкт-Петербурга залежав...

Після рауту, порадившись з Новиковим, Іван Петрович зібрався їхати: що ж справді робити? П'єса готова, а ставити не можна. Напередодні уклав речі, сходив ще раз до лікаря і попросив, щоб той щодня приходив до матері, а він не забариться, днів за п'ять-шість повернеться, як не кажи, а коні з княжої конюшні ходять добре, може, до шістдесяти верст на добу. Збирався їхати і, сказати правду, не вірив, що поїздка принесе користь. Хто з ним розмовлятиме в Комітеті? Нікого він там не знав, інспектори справі не зарадять, а йти до самого попечителя — даремно, п'єси він не читатиме, а знов же віддасть комусь із чиновників, і хто зна кому...

Вже пізно ввечері прибіг Новиков. Збуджений, на блідому обличчі пломеніли великі дві плями, очі сяяли, таким Іван Петрович не часто бачив свого друга,

— Ще не поїхали? Ох, добре! А я думав, не застану.

— Трапилось що?

— Поки що нічого особливого, але, думаю, трапиться! Новиков передихнув, ковтнув солодкої води, що стояла у кухлику на ломберному столі.

— Сьогодні приїхав Сергій Григорович із Кам'янки.

— Брат їх сіятельства?

— Рідний брат.

— Це той, що збирав гроші для викупу Щепкіна на Ільїнському ярмарку?

— Той, мосьпане, той! Коли б ви знали його ближче. Молодий ще, а який муж,

такими Росія повинна пишатись. Генерал, а йому ледве виповнилось тридцять. Встиг за свій вік побувати на війні з Наполеоном, і в турецькій кампанії брав участь. Солдатам він — батько рідний, і це ті добре розуміють.

— Я знаю про це… Чув. Але чим він допоможе, коли сам Рєпнін сказав своє слово? Нічого вже не поможе.

— Баба надвоє ворожила… щоб не гаяти часу, давайте п'єсу, він прочитає. І не їдьте, ждіть мого знаку.

— Даремно все це… Краще б, мабуть, їхати.

— Встигнете. А поки що — п'єсу…

Новиков довго не затримався, зразу ж і пішов, прихопивши з собою рукопис "Полтавки".

Ніхто б не знав, про що і як говорив з братом молодий генерал Волконський, коли б не маленька Варвара. Вона побігла прощатися з батьком перед сном, але перед самими дверима спинилась, почула голоси …і трохи затрималась. Батько всіляко відмагався, не хотів брати на себе відповідальності за виставу, що готувалась у театрі, дядько наполягав.

— Ця опера має бути — певен у цьому — окрасою усього вітчизняного театру, а не лише українського, і ти мусиш це зрозуміти і дозволити її до вистави, тим більше, що вона вже, наскільки мені відомо, готова, і я дуже хотів би її побачити. Невже відмовиш? Брате, що з тобою?

— Але зрозумій, не маю права, не цензор я! — Ти маєш таке право, бо ти правитель краю, і не відмагайся. Скажи краще — боїшся: а що зволять сказати там, у Санкт-Петербурзі? Але ж це нонсенс, ти Рєпнін — і боїшся! А між іншим, тобі, коли дозволиш оперу, скажуть спасибі. Опера ця, скажу тобі, велика культурна подія не лише для Полтави, для всієї країни, я вже про це говорив.

Не зволікай, скоріше клади свою руку — і з богом! Ось перед тобою рукопис.

— На що ти штовхаєш мене, Сергію? Я знаю, ти відчайдушний, завжди був таким, і я боюсь за тебе.

— За мене? — сміявся Волконський. — Та ти що? Під кулями стояв — і, бачиш, вцілів, нічого зі мною не станеться до самої смерті. Ти ось бери краще перо до рук. Театр жде, місто жде, край увесь… І ще скажу… Чув я, замість дати волю актору Щепкіну і його родині, ти тримаєш їх, як аманатів, за ті дві нещасні тисячі, які додав. Брате, це ж знову на Рєпніних не схоже. Ти ж людина широкої душі — і раптом таке крохоборство. Мені було б соромно, коли б не знав тебе краще. Це, мабуть, оговорено Рєпніна, ти вже дав відпускну Щепкіним.

— Так… хоча не поспішай, не так скоро.

— Вірно, спочатку підпиши п'єсу, ось так, — Волконський невловимим жестом вихопив з-під руки князя рукопис. Він був молодий і гарний, генеральський мундир лежав на ньому, як влитий, еполети відливали щирим золотом, бакенбарди вились природно, він їх ніколи не завивав, як це робили інші. Присів у крісла напроти старшого брата. — А тепер дай мені слово, що відпустиш Щепкіних зразу ж після

спектаклю, нехай це буде нагородою Щепкіну від тебе і від мене. До речі, половину твоїх витрат я покладу тобі на стіл… Маю надію побачити Щепкіна незабаром вільним. Не годиться собі подібних у аманати перетворювати.

Рєпнін довго смоктав свою довгу із червоного дерева люльку, дивився кудись поверх голови брата. А той говорив:

— Чого ж мовчиш? Відповідай, а то я подумаю, що у тебе відібрало мову від однієї думки про те, що ти благодійником стаєш.

— Ось відчепись, Сергію! Де ти такої упертості навчився?

— У тебе, брате, ти ж мій учитель.

— Коли учень, то угомонись, я подумаю: сказав, може, день-два мине — і я подумаю.

— Ось моя рука: Щепкін не залишиться боржником, ручусь тобі. Мало цього?

Рєпнін весело, від душі, засміявся, витер хусткою очі:

— Коли б лицедії знали, який у них захисник об'явився, вони б мусили пишатись… Добре, дам йому відпускну, та спочатку додивимось оперу, цікаво, як він гратиме в ній…

— Ловлю на слові.

— Зловив уже…

На тому мова урвалась, а маленька Варвара втекла на материнську половину, бігла і плакала, жалілась не знать кому: як же це, дядько, виходить, добріший від батька? Не могла з цим примиритися, збагнути не могла. Лише в кімнаті матері, припавши до її рук, трохи заспокоїлась і, схлипуючи, розповіла, що тільки-но чула.

26

Вистава мала початись о шостій вечора. То вже стало звичаєм: вечірні спектаклі розпочинати о цій годині. Полтавські театрали звикли лягати рано, після вистави добре повечеряти, поговорити за домашнім столом про тільки-но бачене, ось це і врахували в театрі, а почни спектакль пізніше годили на дві — каса, певно, чимало б втратила. Щодо акторів, то й говорити нічого, такий ранній початок вечірніх вистав їх цілком влаштовував: мали змогу як слід відпочити.

За п'ять днів до спектаклю по місту розклеїли афіші, писані, як завжди; від руки. Цього разу не лише Городенський — визнаний у театрі маляр — старався, запросили з гімназії вчителя креслення і малювання, давнього приятеля директора — пана Сплітстессера. Учитель, хоча і був завантажений роботою у гімназії, з охотою, проте, згодився допомогти театрові і, не стільки театрові, як Іванові Петровичу, якого здавна любив і поважав. Сплітстессер, слід сказати, перевершив самого себе: написав такі афіші, яких в Полтаві досі ніхто не бачив: кожна прописна літера — не схожий на інші образок, крім того, всі двадцять афіш прикрашались кількома дивної точності і краси малюночками мізансцен із майбутнього спектаклю. Щоб написати їх, і учитель ходив на репетиції і, отже, міг добре уявити і сцену, і акторів на ній.

Афіші розвісили в людних місцях: у гостиному ряду, поблизу присутствених місць, на Сінному базарі, при вході і до гербергу, Успенського собору, Спаської церкви і

гімназії, а також біля самого театру. Звичайно, їх того ж дня і помітили, і незабаром все місто знало: у наступний вівторок йтиме нове лицедійство, назване оперою "Полтавка", причому українською мовою.

Місто захвилювалось. Досі воно жило спокійним розміреним життям: відвідувало кофейні й трактири, шуміло на ярмарках, хрестило новонароджених і ховало покійних, бігало у присутствен! місця, молилось у церквах — і раптом така подія.

Це ж справді нечувано: лицедійство писано українською, тобто місцевою, мовою! Такого в Полтаві не пам'ятали. А крім того, автор оного писання — теж місцевий, не житель Санкт-Петербурга чи Москви, не знаменитий Шаховський чи Коцебу, а ніхто інший, як автор "Енеїди", відставлений від військової служби майор Котляревський, що живе на Івановій горі поблизу Успенського собору. Кожного дня ранком його можна бачити в дитячому пансіоні, а потім о десятій годині — останнім часом за ним можна вивіряти годинники — пан майор у своїй незмінній фризовій шинелі чимчикує до театру, де він теж не остання спиця в колесі — директор оного. Отож відставлений майор утнув оперу, сиріч п'єсу про якусь жінку — теж, мабуть, із місцевих, бо оне писання зветься "Полтавкою". Годилося б подивитись, що воно таке, міркував обиватель, а коли що й не так, то не гріх і освистати — нехай пан автор не дуже кирпу гне, а живе тихо, смирно, як всі люди на грішній землі.

Не дивно, що квитки на оголошену виставу розпродали за кілька годин, довелося, на вимогу натовпу, який зібрався на Театральній площі, викинути додатково три десятки так званих квитків без місця, "стоячих", але й цих не вистачило. Стукали до каси, просили ще, але директор не дозволив, не видав жодного квитка для продажу: а що, коли вистава не пройде і доведеться повертати гроші? Ні, краще почекати, подивитись, що з цього буде, і, як не просили Барсов і Щепкін — "це ж так потрібно касі", — не послухався, не дозволив продати більше жодного квитка.

У призначений день, вівторок, — приблизно за годину до початку — Мефодій впустив перших глядачів. За півгодини зал був повен. Не лишилось жодного вільного місця, за виключенням крісел, які чекали на "отців" міста. Цілий ряд у партері закупили члени масонської ложі, друзі автора: сини Капніста, Новиков, Стеблін-Камінський з дружиною, відставний генерал Білуха-Кохановський з онукою на виданні, граф Кочубей і граф, Ламперт, Лук'янович зі своєю сестрою, брати Алексєєви, суддя Тарновський, зодчий Амбросимов з усією сім'єю. Цехові майстри, чиновники, в тому числі й дрібні, вчителі гімназії (прийшли навіть пан Квятковський і отець Георгій) розмістилися в нижніх ложах і на галереї; Огнєв і його дружина, така ж, як і він, сухопара, висока, сиділи в кріслах.

До початку лишались лічені хвилини. Між рядів, шукаючи знайомих, походжали молоді офіцери — драгуни місцевого гарнізону; там і тут панночки, що прийшли в театр зі своїми батьками, скромно опускали очі, коли поруч, побрязкуючи острогами, ставав отакий молодик, личка їх під легкими із шовку капелюшками рожевіли, а руки у довгих білих рукавичках самі по собі підносились з опахалами, щоб трохи освіжитись, обвіяти себе вітерцем.

В залі, освітленому бездимними свічками в шандалах, розвішаних по стінах, було досить гамірно; без явної потреби глядачі, і не лише військові, вештались туди і сюди, деякі — найбільш нетерплячі — намагались зазирнути за куліси: а що там діється? — і зазирали б, якби не спиняла оркестрова яма.

Один з приїжджих негоціантів — у бороді, куцому каптані і високих чоботях — не міг знайти свого місця і нервував, йому тут же допоміг пан Імберх. Цього дня помічник директора одягнувся у святковий з легкого чорного сукна сюртук, ходив по залу, як полководець перед строєм війська, і мав такий вигляд, ніби кожної миті готовий був заволати на весь голос: "Встати! Струнко!.." Відчувалось незвичне збудження, як це, мабуть, буває завжди, коли чекають чогось особливого і не зовсім певні, що очікуване відбудеться. І все ж, біля шостої години гамір поволі став влягатись, більшість глядачів знайшли свої місця, зручно влаштувалися і врешті заспокоїлись. Між тим до зали один за одним ввійшли міський голова Зелінський зі своїм сімейством, поліцмейстер Савельєв, губернатор Тутолмін. Вони не встигли ще всістися у крісла, як хтось дозволив собі шепнути сусідові, і шепіт той почули в залі: "Тепер, певно, і сам зволить пожалувати". "Сам" — звичайно, ніхто інший, як генерал-губернатор. Він обіцяв вшанувати театр своєю присутністю, але, як видно, затримувався, і все ж його чекали, надіялись, що приїде, мав приїхати: все ж, мабуть, цікаво подивитись лицедійство, яке своєю владою дозволив (про це на кожній афішці зробили позначки: "Дозволено правителем...'). Ніхто, звичайно, про приїзд князя не оголошував, та і для чого? Те, що він мав приїхати, розуміли і глядачі, й актори, терпляче чекали, хоч вже добре звернуло на сьому.

Осінній день короткий. Після шести вже добре сутеніє, тому Мефодій, зразу ж, як тільки годинник у фойє пробив шість, запалив обидва масляні ліхтарі біля головного входу. Жовте світло впало на вологу театральну площу, освітило два кола перед під'їздом, вихопило із сутінків дах будинку, що стояв по той бік площі — тепер тихий, неосвітлений, бо всі до одного його мешканці — лицедії — нині були в театрі: і ті, хто зайнятий у спектаклі, і незайняті теж. Мефодій повинен був, як тільки загледить княжу карету в кінці вулиці, зразу ж доповісти пану Імберху, а той послав би когось до директора. Останній не мав часу стовбичити у під'їзді і виглядати високих гостей, вважав за краще ще раз оглянути сцену, декорації, зазирнути в кімнати до акторів, може, когось підбадьорити перед виходом на публіку, подивитись костюми і грим. Як потім виявилось, все це було зовсім не зайвим.

Городенський, що грав Миколу, парик свій так поправив, що виглядав у ньому не простим хлопцем-бурлакою, а нагадував когось із протоколістів генерал-губернаторської канцелярії. Петрові — Барсову порадив сорочку свою добре, поки є час, прим'яти, бо виглядала більш ніж треба охайно, ніби тільки-но випрана і випрасувана. "Він же з дороги, твій Микола, то мусить бути і в поросі, і зайвою латкою на штанях світитиме," — порадив акторові, Медведєв на око потрапив — у вузеньких штанцях, капелюшку, з паличкою в руці. Возний як возний, але ж надто молодий, той, що в спектаклі, повинен бути старшим — довелось допомогти Медведеву "зістарітись"

на кілька років, покласти більше гриму.

Всі лицедії були більш-менш спокійні, особливо гарно почувала себе Алексеева. Невисока, вбрана у сільську одежу, вона здалась Іванові Петровичу звичайною сільською жінкою, і в першу хвилю, побачивши її у коридорі, не впізнав і хотів вже спитати, як вона потрапила сюди, хто привів її, і схаменувся — на нього дивились спокійні, ледь усміхнені очі актриси.

— Не впізнали?.. З вашого дозволу я трохи додала у свій туалет, ходила на Мазурівку з Тетяною вчора...

— Впізнав, і добре, що ходили. А як почуваєте себе?

— Як завжди перед першим спектаклем... А ви, пане майор, як?

— Спасибі, добре.

Був вдячний актрисі за слово підтримки. Дивлячись на неї, переконувався: жити ще можна, і нічого страшного нема, все обійдеться. Алексеева належала до тих акторів, які могли грати в яких завгодно обставинах: на ярмарку, в тимчасовому наметі, нехай би дощило, над головою кололось небо — все одно. Цього не можна було сказати про Щепкіна. Михайло сидів як на розпеченій сковороді. Роль він знав, краще від інших знав і мову, і все-таки хвилювався.

— Я провалюсь, — повторював, — от побачите, провалюсь.

— З чого б це?

— Передчуття таке... Мені Угаров натякав, що від того, як гратиму, доля моя залежить. Князь дивитиметься, і якщо не сподобається... Ет, що там... А він вже тут, приїхав?

— Ще ні, та, мабуть, приїде. Але що ж тут, голубе, страшного? Чи ви не грали при ньому? Все було добре. Доля ж ваша вже вирішена. Угаров наш, як завжди, щось наплутав: чув дзвін, та не знає, де він. Вам дадуть відпускну, вірні люди говорили.

— Після спектаклю?

— Цього не скажу. Та хіба ж не однаково?

— Для мене — ні... Тепер знаю: провалюсь.

— Не впізнаю вас, Михайле. Заспокойтесь, адже ви все знаєте, не раз і не двічі ми в цьому переконувались. Все обійдеться.

Котляревський заспокоював актора, а сам хвилювався, як дитина: справді, як сприймуть виставу глядачі, дорогі земляки його? Хтось колись сказав: у рідному домі й стіни допомагають. Може, комусь і допомагали, а ось він вже не раз переконувався в протилежному; скільки собі ґуль набивав об ті стіни. Коли б опера йшла, скажім, десь у Чернігові, Харкові чи Києві, він би поклався на долю — і по тому, а тут, у Полтаві, у рідному домі, перед очима друзів, знайомих (їх півміста), цехових майстрів (їх він теж добре знав), нікуди не сховаєшся, кожен рух вони помітять, по-своєму оцінять, і нехай тричі знайомі, але вони — глядачі — не зрозуміють роздумів, його мучеництва і, коли що не сподобається, освистять, закидають гниллям, ославлять на весь світ, хоча при зустрічі будуть люб'язни ми, висловлять навіть співчуття... І все ж таки він не може дозволити собі і найменшого послаблення. Стисни, мосьпа-не, серце в кулаці — і терпи,

ще й інших підтримуй. усміхайся, смійся, танцюй, вертись, але не відступай… Іван Петрович холодно, навіть відчужено поглянув на зблідле обличчя Щепківа і сказав:

— Ви мусите грати — більше я нічого не чув і не знаю… А щодо вашого майбутнього, думаю, воно буде гарним. Ради нього ви не жалійте себе… Обіцяю бути поблизу вас, разом з вами… І ось ще, мало не забув: не спізніться на вихід…

І все. Жодного слова більше. Та й навіщо? Нехай подумає на самоті, візьме себе в руки.

Тепер — Пряженківська. Він знав, що вона теж неспокійна, сама собі не подобається: і голос не той, і ходити не вміє по сцені, ноги мов не її — ватяні. Він слухав і не витримав: коли так, то, може, краще в першому спектаклі випустити Нальотову? У тієї ноги не підгинаються. Тетяна примовкла, прикусила язичка, і, подумавши, сказала, що сьогодні вихід, як вже призначено, її, та при одній умові: нехай він, Іван Петрович, буде десь поблизу, тобто за кулісами, щоб вона його бачила, тоді почуватиме себе певніше, по його очах зрозуміє: чи не фальшивить, чи така, якою і потрібно бути і якою він хотів її бачити.

Застав Пряженківську у вбиральні одну перед дзеркалом. Очі великі, вії теж, рукава сорочки, шиті хрещиком, широкі, руки в них здаються зовсім тонкими, як у підлітка. Зустріла запитанням:

— Пора?

Присів у крісло, відкинув поли сюртука, похитав головою:

— Рано… Посиджу з тобою. Як голос?

— Спасибі, краще… Чекаємо когось?

— Князь приїде, а може, й не буде; вже скоро шість, а нема.

— І краще.

— Чому?

— Менше очей. — Не зважаючи на його присутність, підвела чорним олівцем ліву брову, хоч вона досить була нафарбована.

— Хвилюєшся?

— Не за себе — за неї, Наталку. Чи зрозуміють її?

— Роби так, як вчили з тобою на репетиціях. І ні про що не думай.

— Коли б так можна.

— Треба.

Вони сиділи один проти одного: актриса, яка сьогодні вперше грала Наталку, і драматург — друзі, однодумці.

Вони знали один одного майже два роки, їм було добре сидіти поруч, відчувати лікоть один одного, іноді помовчати, обмовитись словом. І все ж вона не все знала, багато б віддала, аби краєчком ока зазирнути в один із куточків його душі. А він бажав їй лише добра і… жалів. Дуже б хотів, щоб вечір цей скоріше кінчився, і він би вже знав: даремно чи ні прожив останній рік, а потім пішов, ба, ні, побіг би додому, щоб посидіти з матінкою, зігріти їй руки. Останнім часом вона почувала себе зле і не хотіла про це говорити, не признавалась, от і сьогодні майже силоміць примусила йти до

театру: "У тебе перша вистава, а ти сидітимеш". Пішов, а серце щеміло. І зараз щемить: як вона, може, слід було надіслати лікаря? А лікар ось тут, у театрі, теж хоче дивитись "Полтавку". Скоріше б кінчався вечір...

Нараз в двері постукали, і почувся притишений голос:

— Пане майор, їх сіятельство приїхали... Легко підвівся, потис руки Тетяні, .поцілував кінчики пальців:

— Тепер почнемо... Пам'ятай — ти природжена Наталка, все тобі підвладне.

— Спасибі! — ледве ворухнула пересохлими вустами і усміхнулась: віддано, сонячно, як тільки вміла — вона теж зичила йому успіху...

Карета — справжній дормез — стояла неподалік від під'їзду. З неї вже виходив, ступаючи на вогку бруківку, Рєпнін, услід за ним, підтримуючи шлейф довгої вечірньої сукні, — княгиня, випурхнула білим метеликом Варенька; останнім зійшов генерал Сергій Волконський. Підлетів на прольотці і зіскочив з приступки на ходу ад'ютант князя Матвій Муравйов-Апостол.

Іван Петрович чемно зустрів Рєпніних перед самим входом, вклонився князеві, поцілував руку великій Варварі, загадково усміхнувся маленькій (вона усміхнулась у відповідь), і пішов з ними поруч; пан Імберх супроводжував самого Рєпніна і Волконського, весь час забігаючи наперед і відкриваючи то одні двері, то другі. Всадовивши високих гостей у вільні крісла і одержавши дозвіл їх сіятельства починати, Котляревський дав знак Барсову, той стояв на авансцені і чекав цього. Завіса тої ж миті ожила, гойднувся вигаптуваний золотими нитками орел на вершині монумента Слави.

"Полтавка", яку пізніше, стали називати ще й "Наталкою" і якій судилося довге життя, почалась,

Сцена здалась глядачам знайомим куточком на Мазурівці: вулиця, сільська хата, вдалині, на горі, — монастир, ліс, річка під горою. З краю в край залу прошелестіло;

— Диви, Мазурівка!

— Їй-бо, вона!

— І монастир. І Ворскла!

Прошелестіло і стихло. Складалось враження, що в залі ні душі — така залягла тиша, тільки десь у кутку на галереї хтось приглушено, в рукав, мабуть, кахикнув, у другому кінці почувся кашель.

Спливала хвиля по хвилі, а на сцену ніхто не виходив. Може, навмисне, щоб глядачі придивились до вулиці, хати, річки, звикли до них. Можливо, й так. А між тим час би вже комусь і з'явитись. І коли здавалось — терпець увірветься і зал завирує, загримить — "а що ж то воно таке?" — ледве примітне колихнулась куліса — і на сцені з'явилась дівчина, постояла, озирнулась і пішла до річки з відрами на коромислі. У березі спинилась опустила відра на землю. Не поспішала брати воду. Знайома і незнайома. Пряженківська — і не вона, зовсім не схожа. Личко засмагле, запаска, разок намиста, коса на білій сорочці, шитій хрещиком, відливала щирим золотом. Пряженківська не схотіла ні фарбувати її, ні брати парика і лишилась зі своєю власною косою.

Зал притишено дихав, ревно слідкував за кожним рухом актриси — такої звичайної,

що можна було подумати: це справді і не актриса, а проста дівка, схожа на багатьох інших молодих полтавок з Мазурівки чи, може, з Панянки.

Дівчина зітхнула і, задивившись на Ворсклу, на далекий шлях, що послався за рікою, заспівала.

Пряженківська володіла гарним голосом і вміла його подати, вміла і себе показати, і глядач це швидко зрозумів і оцінив, але поки що ніяк не виказував свого ставлення ні до актриси, ні до її пісні: хто зна, що буде далі, чим закінчиться дія?.. А пісня, чиста, як сльоза, дзвеніла і дзвеніла в притишенім залі, полонячи серця щирістю і задушевністю, безмірною тугою за щастям, воно відлетіло від бідної, що, як билинка у полі, сохне без милого "у рідній сторонці".

Закінчилась пісня. Після невеликої паузи Наталка заговорила. У Пряженківської був невеликий російський акцент — не раз вказував їй на це Іван Петрович, вчив розуміти і відчувати слово, і все ж акцент лишився, та він не псував гри, навпаки, робив її привабливішою, м'якшою.

Між тим починалась нова ява, друга...

Котляревський стояв за кулісами; нікого з ним поруч не було, і тому ніхто не міг бачити, як він сам сприймає кожне мовлене актрисою слово. Очі сяяли, а обличчя строге, кожна риса на ньому — увага і пильність. Щоб руки не тремтіли, міцно зціпив їх перед собою — і так стояв, закритий кулісами, ледь похитуючись, високий, не по роках стрункий, по сивій скроні стікала ледь помітна прозора крапелина, проклала собі дорогу по сухій щоці, за нею побігла ще одна і зникла, упала на білосніжну шовкову хустку, що нею огортав шию.

Що далі? Все тільки-но починалось... А серце щеміло. Нехай би заспокоїлось. Та чи накажеш йому?

Ось-ось мав вийти на сцену возний. З Медведєвим, який грав цю роль, довелося працювати окремо, так само, як з Тетяною і Щепкіним. Актор не без таланту, ніяк не міг оволодіти мовою — покрученою, пересипаною канцеляризмами, книжними староруськими вкрапинами, і коли, нарешті, заговорив, вільно, легко, то була і його, режисера, перемога. Та то ж все було на репетиціях, а чи зуміє він тут — перед очима найвищого судії — глядача — не розгубитись, взяти себе в руки, нічого не забути? Було б жахливо, коли б таке сталось. Проте страхи ці — хай буде благословенним небо — виявились даремні. Медведев не підвів, впорався з роллю, хоча окремі накладки і були: не в той бік повернувся, занадто швидко, легко зробив перші кроки, та це ніхто, крім режисера, не помітив. А далі все пішло, як і належало.

З першими словами возного в залі нічого не змінилось, та коли хтось зауважив: "Хлопці, та це ж писарчук Перебрехенко!", інший — "ні, це Патлаєнко з магістрату", як в залі розлігся регіт, оглушливий, ніби розверзлась покрівля театру і пролилась злива.

Регіт, однак, зразу і вщух, як і виник. Возний співав знамениту свою пісню, і ледве він закінчив її, як оплески сколихнули тишу, плескали, більше на галереї, і в партері не відставали.

На сцену між тим виходив виборний. Починалась нова ява.

Ніхто, навіть сам режисер, не чекав того, що побачив. Це був справжній виборний, подібний до багатьох інших, яких можна було зустріти чи не в кожному селі губернії. Все в ньому було достовірне: і хода, і костур, і шапка, і манера триматись, і пісня. Остання покорила усіх, дехто вже підспівував старому, повторював за ним "дід рудий, баба руда, батько рудий, мати руда, дядько рудий, тітка руда...". А він, ледь підтанцьовуючи, йшов собі по сцені, говорив з возним, пізніше сватався, сперечався, випитував у возного, як той розмовляв з Наталкою, остання сцена особливо сподобалась. Зал захлинався сміхом від кожного слова і репліки, добре розумів, про що йде мова, коли возний співав "Каждому городу нрав і права" і разом з виборним "про долю людськую", яка, як у пісні співається, сліпа...

Слідкуючи за дією, Котляревський не міг не бачити, що робиться в залі. Він одразу спостеріг, що кожне слово актора не щезає безслідно, багатьма сприймається близько до серця, звичайно, не всіма однаково. Скажімо, князь і його сім'я сміялись до сліз, коли возний вів розмову з Наталкою, а потім усмішки на їх обличчях вже не помітив. Зате в залі, особливо ж на галереї, третю яву сприйняли зовсім інакше, тут кожне слово повторювали, ніби воно було сказано не автором п'єси, а самими глядачами, ніби це слово завжди жило в людях.

У перерві майже ніхто не виходив у фойє, терпляче чекали продовження дії. Котляревський не вийшов до залу теж, у своїй кімнатці пересидів всю перерву. Одне було на думці: не гірше б кінчилась друга дія, в ній мали виступати Барсов і Городенський. Та тут тривоги виявились марними. З перших кроків Миколи — Городенського, а потім Петра — Барсова зал цілком був на боці Наталки і її коханого і на чім світ стоїть лаяв возного. На галереї щохвилини чулось: "Та гони його в три шиї! Чого прискіпався до дівчини?"

Пряженківська вела свою роль тонко і так гарно, що незабаром вона з виборним стали в центрі уваги глядачів. Раптом хтось із молодих негоціантів, який сидів у кріслах, дістав гаманець і швиргонув до ніг Пряженківської, такий же гаманець ліг до ніг і Щепкіна, ще кілька кинули з нижніх лож — так в ті часи деякі глядачі виявляли свою шану до акторів, які полюбились. А з галереї летіли букети квітів (де тільки їх встигли дістати), за кілька хвилин майже всю сцену всипали свіжі рожі та айстри. В кінці дії актори стояли в тих квітах один біля одного, а зал не переставав повторювати: "Браво! Віват! Слава!"

Крізь вигуки захоплення і привітання несподівано почулось: "А де ж автор?" І всі одночасно згадали, що мусить десь бути та людина, яка написала п'єсу і поставила її.

В залі зчинилось щось подібне до бурі, глядачі одностайно вимагали автора; захлинаючись від сміху і захоплення, кричала і Варенька Рєпніна: "Пане майор, пане майор, вийдіть же!.."

А він, автор, в цей саме час сидів у себе в кімнаті і не знав, що робити. Так все було несподівано і від того боязко: а що як це всього-навсього міраж, слава ж — панянка нестійка, ось вона з автором, а ось і нема її, тільки хвостом крутнула та й щезла? Правду кажучи, він надіявся, що п'єса не провалиться, пройде, як деякі інші, і все

обійдеться тихо і спокійно, а коли все частіше і частіше в залі зривались оплески, коли глядачі, перериваючи акторів, гукали: "Оце так! Слава!", він пішов зі сцени і закрився у себе. Бачив, що все йде краще, ніж він передбачав, і йому захотілось побути одному, щоб стишилось серце, не щеміло так — цього разу від щасливого збудження.

А в двері стукали, просили вийти, Імберх мало не плачучи умовляв: "Так зал рознесуть, пане директор, вас просять, ну, хоч на хвилину вийдіть..."

Вийшовши на сцену, побачив, як Лук'янович, один із братчиків-масонів, накинув на шию Щепкіну великий вінок, а Олексій Капніст — ще один вінок, трохи менший, — Пряженківській; дали вінки і останнім. Білуха-Кохановський важко піднявся на сцену і поцілував в обидві щоки спочатку Щепкіна, потім і його, автора. Хтось вже тягнувся до Пряженківської, і зі всіх боків чулось:

— Утнули, нічого не скажеш!

— Втерли носа!

— А Наталка — яка молодця! Ні та й годі, тільки за Петром хоче!

— Та вона мазурівська! Я її вчора бачив. Гарна дівчина, їй-богу, з перцем.

В театрі діялось щось дивне, досі небачене. Ніхто не хотів виходити, навіть Рєпніни не квапились. Генерал Волконський щось говорив вельможному братові, і той кивав головою, а потім обидва почали сміятись. Волконський знаками показував, що хоче говорити з автором, але автор зійти зі сцени не міг, йому перегороджували шлях четверо молодих цехових майстрів, один з них син Цими. У майстрів був явний намір підняти автора на плечі і нести через весь зал, для цього вони і прийшли на сцену. Цима вже схопив Котляревського за руки, інші потяглися до ніг.

— Що ви робите, хлопці? — запросився Іван Петрович, — Киньте мене зараз же. Незручно.

— Дуже зручно, пане Котляревський, — запевняв молодий Цима, здоровий, як і батько, з чорними вусами і таки Ми ж чорними, під густими бровами, очима.

І вони таки підняли його на свої плечі, кілька разі! Підкинули догори, м'яко впіймали.

— Вибачайте, пане Котляревський, спасибі вам, — говорив Цима.

— Батькові вклонись.

— Вклонюсь і скажу, що недаремно ми завісу робилі Он як згодилась. Та наша робота ніщо, коли порівнянні з вашою! Ось таке подарувати Полтаві!

Якась дама, ще не стара, середніх літ, так розхвилювалась, що забула, де знаходиться, їй стало парко, і вона розстебнула кілька верхніх ґудзиків у блузці. Сусіда зробив їй зауваження: незручно, мовляв, вона ж не вдома, і не треба забувати, що у блузці ґудзики є.

— Які ґудзики? — відмахнулась вона. — Ідіть під три чорти зі своїми дурними ґудзиками!..

Хтось просив, щоб спектакль повторили ще раз, ну, хоч би одну-дві сцени... Глядачі не заспокоювались, і по всьому видно, що ніхто не мав наміру сьогодні взагалі йти додому. Красивий молодий негоціант, зодягнутий у фрак з діамантовою голкою на

краватці, щосили кричав, що він запрошує всіх акторів і автора на бенкет до Панайоті, нехай йдуть всі, хто хоче, бо сьогодні свято. Почувши запрошення молодого купця, те ж саме почали вимагати від акторів і деякі інші негоціанти: чим вони гірші, вони теж можуть влаштувати бенкет, та, може, й кращий!

Опускати завісу не дозволяли. Як тільки Імберх починав це робити, в залі зчинявся справжній лемент. Акторів теж не відпускали, і вони, не перестаючи, вклонялись і все ж поволі відходили у глиб сцени. Пряженківська, стомлена, щаслива, тільки усміхалась, тулила до розпашілих щік великий букет пістрявих рож. На очах Щепкіна стояли сльози. Він схлипував, крізь сльози усміхався і знову заливався сльозами. В нижніх ложах сиділа його сім'я: батько, мати, брат, жінка, дивлячись на їхні заплакані лиця, він ніяк не міг заспокоїтись.

— Панове, — почав був говорити Котляревський. Блідий від хвилювання, з сяючими очима, він став на краю сцени, і в залі поволі спав гомін. — Панове, дорогі мої земляки, полтавці! Від імені всіх лицедіїв нашого театру дозвольте висловити вам душевне спасибі за те, що ви так близько до серця сприйняли нашу роботу. А про себе скажу: я щасливий тому, що судилось бути автором першої п'єси, писаної рідною мовою. З святом вас!..

— І вас, пане майор! — кричали цехові.

— Спасибі! Здорові будьте!

— Пишіть ще! Пишіть більше! — чулось у різних кінцях зали...

Мало хто підозрював, що день цей ніколи не забудеться, він стане знаменним в історії цілого народу, новою сторінкою в цій історії; від цього дня почнеться тріумфальний похід простої дівчини з Полтави — Наталки — по сценах всього світу, вона покорятиме сотні, тисячі сердець своєю скромністю, волею до щастя, вірністю у коханні. Завдяки цій дівчині, завдяки п'єсі, в якій вона народилась, і театр у Полтаві стане знаменитим — першим театром України.

Прощаючись з директором театру, Рєпнін висловив глибоке задоволення, а обидві Варвари — захоплення виставою. Волконський привітав з заслуженим успіхом і додав:

— Не сумніваюсь, пане майор, ваша п'єса стане окрасою вітчизняного театру, і насамперед, українського. Це крок перший і, надіюсь, не останній, за ним відкриється великий шлях слави і розквіту культури цілого народу. Сердечно радий вашому дебюту.

А Щепкін, одержавши в цей вечір відпускну із рук самого князя, став на коліна перед Котляревським і, стискаючи руки перед собою, мовив:

— Я вільний! Князь... віддав мені бумагу...

— Поздоровляю вас, голубе, і ваших рідних! Але досить стояти на колінах. Вставайте зараз же...

— Ах коли б ви знали, який я щасливий, і все це — ви, ви, пане майор!..

— Не тільки, у вас багато друзів, але і я теж трохи приклав рук до цієї справи... І радий... Ну що ж — подвійне у нас свято, виходить...

Котляревського до самого дому не відпускали, проводжали і друзі, і цехові майстри, і військові, і чиновники, і просто охочі побути з ним цього вечора якомога довше. Йшли

гамірною ватагою через все місто. Цима всю дорогу нічого не говорив, тільки тримався за полу шинелі пана Директора. Серед проводжаючих промайнуло знайоме обличчя колишнього приятеля по семінарії, нині помічника столоначальника губернської канцелярії Міклашевського, купкою тримались вчителі гімназії Єфремов, Сплітстессер, Рождественський. Вже біля собору несподівано підійшов дяк Никодим — старий, сивий, аж білий, він знову служив у соборі.

— От, сину, і прийшло твоє свято, і… моє, — сказав, потримав кілька хвилин руку свою на плечі колишнього учня.

— Дякую, вчителю, — вклонився Іван Петрович старому.

— Ходи здоровий!

Кілька слів — а запали в саму душу, схвилювали і порадували: живий ще Никодим, нескоримий славний дяк полтавський, перший його учитель.

Незнайомий, безвусий ще капітан-драгун, козирнувши, круто повернувся на самих закаблуках. Услід за ним пішов і зодчий Амбросимов, поцілувавши високе чоло "пана автора". Цима хотів було поцілувати руку Котляревському, але Іван Петрович сам обійняв його:

— Батькові кланяйся.

— Спасибі, — схилив голову молодий майстер і махнув товаришам: "Пішли".

— Так тобі не відбутись, — сказав, прощаючись, Стеблін-Камінський.

— Чекайте нас у неділю, — додала його дружина Олександра Григорівна.

— Приходьте, і Степанка візьміть з собою… Стомлений, щасливий, стояв кілька хвилин, поки і видно було подружжя Стебліних-Камінських, інші вже сховались за собором. От і скінчився вечір, і сталось те, до чого прагнув, про що мріяв стільки літ. Сталось!.. Зітхнув повними грудьми, підставив обличчя вітрові, що налетів раптом із-за Ворскли, приніс пізні пахощі осені, прив'ялених лугових квітів. Стояв би так, мабуть, до ранку, та раптом в око впав вогник — то світилось причілкове вікно у рідній хаті. Господи, мати! Як вона?.. Від собору до дому — кілька кроків. Пробіг їх у одну мить. Мати його, певно, чекає, а він дозволив собі забутись, а мусив зразу ж бігти додому, щоб бути разом з нею, все їй розповісти: що було сьогодні, що пережив, як за один вечір він кілька разів вмирав і оживав знову…

Переступив поріг і, не роздягаючись, пройшов до матері, побачив біля ліжка Одарку зі склянкою я руках. Тихо, ледве чутно дихнув:

— Що?

— Погано їм.

— Чого ж не послали а мирю

— Не веліли.

Опустився перед ліжком на коліна. Не відводив погляду від дорогого обличчя. Воно було біле, майже без ознак життя, чорні довгі брови різко підкреслювали його білизну.

Скільки сидів отак — не знав потім, не міг пригадати. Вона раптом відкрила очі, позвала:

— Ти?.. От і добре.

Була задоволена, що він тут, з нею, тримає свою руку на її руці, вона чує дихання біля свого чола. І задоволена, усміхнулась йому, єдиному синові, надії, щастю, Іванкові своєму.

А він, безпомічний, озирнувся, побачив залите сльозами обличчя старої служниці, позвав до матері:

— Куди ж ви, мамо? — Колись, у далекому дитинстві, коли, траплялось, мати лишала його самого на часину вдома, щоб піти за чимось до сусідів, він так само питав її. І тепер, через багато літ, з густо посивілою головою, зігнутими плечима, почував себе таким нещасним і одиноким, якого мати лишала самого, тепер, може, назавжди. Питав те ж саме і так само. Вона ж знову ледь помітно усміхнулась, щось хотіла сказати і не сказала.

Охопивши голову руками, сидів біля її ліжка до самого ранку.

А за вікнами починався день. Синіло небо. Пізніше прийшли актори, принесли квіти, поздоровили в народженням "Полтавки". А матері вже не було…

Минув рік. Ще один сплив за водою. Полтава лишалась майже тією ж — невеликою, тихою. Але дещо і змінилосьі у двадцять першому році театральна трупа залишила місто.

Лицедії роз'їхались хто куди.

Причини цього визрівали поволі. Так, мабуть, мусило статись. Насамперед місто все ж було невеликим, тому-то до театру приходило іноді по кілька глядачів, і доводилось відміняти виставу. Про це Котляревський щоразу писав Рєпніну в Яготин, але князь цим не переобтяжував себе і, отже, нічим директорові театру не допоміг.

Між тим актори місяцями не одержували грошового утримання. А жити треба. У кожного — сім'я, діти. Михайло Щепкін продовжував сплачувати борг князеві, причому мусив це робити щомісяця, з року в рік. Пряженківська зрозуміла: і в Полтаві, як колись у Харкові, їй не судилось влаштувати своє особисте життя. Після смерті матері Іван Петрович не хотів когось приводити до хати. Де поселилось горе — не могло бути щастя. І тому-то, коли одного разу Тетяна Гнатівна одержала запрошення від колишнього свого антрепренера Штейна, вона дала згоду, вже не вагалась. Туди ж, у Тулу, де гастролював Штейн, невдовзі переїхав з сім'єю і Щепкін, пізніше перебрався в Москву, в Малий театр, і там повністю розквітнув його геній. Туди ж, у Москву, він майже повністю взяв з собою і репертуар Полтавського театру. Повіз з собою "Полтавку" і її побратима — "Москаля-чарівника", який народився тоді ж, коли і "Полтавка". В інші міста поїхали Барсови, сердечно попрощавшись з Іваном Петровичем. Городенський і Угаров, одного разу поєднавши свої долі, і цього разу разом подались у сусіднє місто — Харків, а потім і далі — у Воронеж чи Тамбов, про це відомостей точних не лишилось. Поїхав разом з Алексєєвою і Павлов. Тільки Нальотова — родом полтавка — лишилась у своєму місті. Інколи вона зустрічалася з своїм колишнім директором театру, але не часто.

На третій день після того, як роз'їхались лицедії і приміщення театру спорожніло, прийшов Мефодій Семижон, приніс ключі. Іван Петрович, проте, їх не прийняв,

наказав Мефодієві тримати у себе. Старий повинен був лишатись на службі, як і досі, сторожем. Нехай він не дивується: роботи вистачить, а лицедійства обов'язково будуть, хоча і не так часто, як були, приїжджатимуть час від часу на місяць-два мандрівні трупи, деяким із них ось незабаром підуть листи а запрошенням на гастролі, а там далі, як кажуть, поживемо-побачимо. Семижон повеселів і, ховаючи ключі до потайної кишені, сказав:

— А я подумав, що тепер все кінчилось. А воно, слава богу, не кінчається, а, либонь, тільки починається...

Разом з Семижоном прийшла і Маруся Сивокінь, та ще й не одна — з чоловіком. Вони довго не зважувались вступити у вітальню, тупцювали у порозі, Івану Петровичу довелось умовляти їх пройти і сісти на канапці. Тим часом Мефодій, покінчивши зі своїми справами, кивнув на небогу, лукаво прискалив ліве око:

— Прийшли он... Проситися. Кажи, небого, чого мовчиш?

Маруся благальне подивилась на дядька:

— Може б, ви...

— Е, ні, в таких справах інших не кличуть. Сама...

Маруся, тижнів зо три тому ставши матір'ю (про це Мефодій того ж дня розповів у театрі), майже не змінилась, хіба що обличчя стало круглішим, хода повільніша, зійшла смаглявість. Може, ще і боязкішою стала? Має щось сказати і не осмілюється. Однак — дивина: наскільки знав, дівчину до боязких ніяк не залічиш, могла ж постояти за себе, коли йшлося про заміжжя. А тут маєш: просить дядька, щоб той слово замовив.

— Чи не трапилось чого?.. Ах, боже мій, — згадав раптом, — забув, закрутився зовсім... Вас треба поздоровити, щасливою матір'ю будьте, а ви, добродію, батьком таким же!

Маруся і чоловік її — високочолий русявий чолов'яга — разом підвелись і низько вклонились:

— Спасибі! І ласкаво просимо вас бути хрещеним батьком доньці нашій.

— Он воно що... Спасибі за честь.

— Тепер і мені, старому, дозвольте слово додати, — озвався Мефодій, відпустив на волю вуса, і вони знову повисли коромислом. — Хочуть небожата наректи дочку свою Наталкою... То чи дозволите?

— Чи дозволю? Та будь ласка, я нічого до цього не маю!

— Маєте, бо ім'я таке вони хочуть взяти на честь вашої Наталки з лицедійства. — Мефодій озирнувся на молоде подружжя, вони ж на знак повної згоди ще раз вклонились:

— Це правда.

— Чим же заслужила моя Наталка таку шану?

— А чисто всім заслужила, — відказала Маруся. — В тому ж лицедійстві і про нас з Іваном дещо мовиться. Котляревський стенув плечима:

— Але ж у п'єсі про Наталку і про Петра мова, а не про... Марусю та Івана. Чи розумієте?

— Ми се розуміємо, і все-таки і про нас трошки в. І нехай по всіх усюдах знають, які в нас у Полтаві хлопці, — озирнулась на мовчазного чоловіка, повела бровою, —

зовсім непогані. .

— І дівчата їм ні в чому не поступляться, — додав Котляревський.

— Нехай і вони...

— Тепер, пане майор, у Полтаві самі Наталки підуть, попам відбою не буде, — усміхнувся у вуса Мефодій. — А завдяки кому-то? Завдяки нам з вами. Чи не так, пане майор?

— Щира правда, пане Семижон, — згодився Іван Петрович. — Може, з цього приводу до столу сядете? Сідайте! І ви, Марусю, і ви, добродію.

Маруся Сивокінь не помилилась, коли сказала, що "Полтавка" піде "по всіх усюдах". Справді, п'єсі випала незвичайна доля. Так само, як і "Москаль-чарівник", який народився того ж таки дев'ятнадцятого року, вона пішла у широкий світ, за короткий час завоювавши чи не всі тогочасні сцени. За життя автора ні один рядок з п'єс його не друкувався, але театри їх знаходили, старанно переписували, давали їм сценічне життя. П'єси ставились і в провінції, і в столицях. Про це іноді не знав і сам автор.

"Полтавку", яка пізніше прибрала назву "Наталки Полтавки", як і "Москаля-чарівника", прийняв у своє велике серце народ цілого краю, вони стали його національною святинею і пішли у безсмертя, а з ними разом тією ій дорогою пішов і їх автор — Іван Котляревський. Проте, іноді здається, у ті роки про долю, яка судилась його п'є сам, він не завжди здогадувався — хто ж про це нині може щось певне сказати?..

Книга п'ята

"ВЧЕНА РЕСПУБЛІКА"

1

Подих осені відчувався в запаморочливих пахощах прив'ялених трав на луках, у жовтогарячих плямах, що спалахували по всій Мазурівці. Але трава на вулицях і пустирях була ще соковита, зедена, а іван-чай та шавлія, не збираючись піддаватися невблаганному часові, яскраво палали під кожною хатою й у кожнім садку. За Мазурівкою, по той бік долини, островом підносилась Монастирська гора і білим кораблем, що плив у повітрі, — монастир на горі. Праворуч і просто — скільки око бачить — золотились у ранковому мареві луки, виблискували озерця, що зосталися від весняної паводі, того року особливо буйної, а далі, по той бік Ворскли, далеко на обрії вимальовувалися села й дрібні — по п'ять-шість хат — хутори.

По узгір'ю круто вгору в'юнилась дорога. Чулася тиха мова, скрип немазаних возів, вигук якогось покривдженого небораки, що застряв у ковдобині зі своїми волами перед бричкою проїжджого панка і зараз невпевнено виправдовувався, кленучи свою необачність: "Даруйте, паночку, задрімав я трохи і не вгледів, як ваша бричка чортом налетіла". Свист батога, скрип воза віддалялись, у далині затихав і стук брички. І дорога на якийсь час примовкала.

Ранкові години були найулюбленіші, бо, як при нагоді казав Іван Петрович, Aurora musis arnica [20] . Він міг подовгу, не помічаючи, як плине час, сидіти на веранді, що виходила на Ворсклу, милуватися зарічними луками, огорнути ми прозорим туманцем і лісами, що навперейми, один перед одним, бігли до самого обрію, а намилувавшись, відкладав підзорну трубу і присувався ближче до столу.

Перед ним лежав аркуш паперу й гостро підрізане гуся че перо. Кілька коротких рядків уже давно підсохли, а нових поки що не знайдено.

Останнім часом стало писатися важче, до того ж не все написане раніше задовольняло, багато чого переробив би заново. І він знову й знову переписував уже раз написане, а прочитавши його, перекреслював і починав новий варіант строфи.

Працюючи, Іван Петрович не чув, та й не прислухався до легких кроків Моті, що прибирала кімнати. Беручка й ще молода, економка встигала і прибрати, і дати лад невеликому господарству відставного майора Котляревського — пана майора, як вона називала свого господаря. Проте головна достойність Моті була не в тім, що мала добру славу дбайливої економки й уміла при нагоді наліпити таких вареників, що пальчики оближеш, а, головним чином, у тому, що Мотря Веклевичева — Веклевичиха, як прозивали її на Мазурівці, — з шанобою і розумінням ставилася до праці Івана Петровича й уміла оберегти його від надто доскіпливий і надокучливих, що завжди знаходились і забирали час. Вона безпомилково визначала, хто приходив у справі до пана майора, а хто просто так, заради цікавості. Особливо ревно оберігала Мотя ранкові години свого господаря, коли "пан майор маракував свої писання". Тут вона була невблаганна. А взагалі унтер-офіцерська вдова Мотря Єфремівна Веклевичева була жінка лагідна, розумна, з добрим і чулим серцем. Чимало зазнала вона від свого покійного унтера, досить на своєму віку ковтнула лиха, і, може, тому сльоза покривдженого й ображеного знаходила у ній співчуття; вона ладна була поділитися з кожним, хто попадав у біду. Безпомилково відчувши ці коштовні риси в жінці, Котляревський впустив її в дім, довірив своє немудре господарство й ні разу потім не пожалкував об цім.

Сьогодні Мотя порушила назавжди заведений порядок. Сама зважилась одірвати пана майора від роботи. Іван Петрович почув її легкі кроки й запитав:

— А хто там, Мотю, добивається? Котляревський знав: якщо вона зважилась на це, то вже недарма, завітав такий гість, якого не можна не прийняти.

— Пан Новиков.

— Он хто! То клич йогої Та скоріше!

Михайло Миколайович Новиков — гість завжди бажаний, друг справжній, душа-чоловік. Іван Петрович відсунув наполовину списаний аркуш і увійшов до кімнати, щоб зустріти гостя.

— Я не почув, як ви під'їхали, Михайле Миколайовичу. Радий вас бачити, дорогий, — гостинно привітав його Котляревський.

— А я пішки… Ранок же якийі Здається, ніколи такого не бувало в нашій благословенній Полтаві.

— Сьогодні справді ранок особливий. Мені, вірите, іноді здається, що коли господь бог розподіляв красу земну, то, передусім, усе найкраще віддав нашому місту.

— У всякому разі, не обділив, нічого не скажеш. — Новиков усміхнувся. — А як здоров'я?

— Не скаржусь поки що. А як у вас? Вигляд ваш міг би бути й кращим.

— Мало ходжу. Все більше сиджу над паперами "входящими" та "ісходящими".

— Це ясно. Служба. А добре було б куди-небудь майнути, ну, хоч би на тиждень. Як ви вважаєте, Михайле Миколайовичу? Поблукати по землі, по вранішніх росах і відчути себе вільним від усіх турбот і тривог.

— Непогано! А з вами — тим паче. Але куди від тривог наших подінешся?

Котляревський згодився й вів своєї:

— А знаєте народне прислів'я: коли козак у полі, тоді він на волі? Давайте все-таки знайдемо часину і майнемо... Та що це я справді заговорив вас! Ну, сідайте ж, Михайле Миколайовичу! Ось сюди, тут зручніше. У мене є така штука, що ну...

— Благодарствую. Зранку не вживаю.

— Це така річ, що відмовлятися грішно... Для вас беріг. Угорське — з пампушками та смаженими карасями якраз... Мотю! — покликав Іван Петрович і, коли економка ввійшла, попросив: — Принеси нам, серденько, того-сього... І червоного з погреба, та щоб холодне... І не впускай поки що нікого, хіба що з пансіону прийдуть.

Господар, поки економка готувала до столу, запросив Новикова посидіти на веранді, поставив поряд з своїм ще одне плетене крісло:

— Посидимо, подихаємо свіжим повітрям. Новиков уважно вдивлявся в сухорляве, натхненної вроди обличчя Івана Петровича. Скільки ж йому літ? Здається, більше як п'ятдесят, а вигляд ще молодечий. І як тримається! Стрункий, нічого зайвого, що не кажи — парубок!.. Либонь, трохи очі пригасли, від утоми, мабуть, працює забагато, забілів сніжок на скронях, і зморшки залягли біля чітко окресленого рота, але вони не робили його старішим, навпаки — надавали більше мужності.

— Багато працюєте? Втомлюєтесь, напевне? — спитав.

— Та що ви, Михайле Миколайовичу! Працюю на пів-сили. Цілими днями просиджую у кріслі, все більше у хмарах витаю, а треба працювати, ой як треба!

— Певна річ, зрозуміло... — Новиков знову усміхнувся; мовляв, знаю, як ти витаєш у хмарах, надто вже делікатний, скромний. — Ну, а якщо не секрет, над чим працюєте?

— Од вас, Михайле Миколайовичу, секретів не маю. Ви знаєте, що моя "Полтавка" і "Москаль" забрали кілька літ життя, я трохи менше уваги став приділяти "Енеїді". А тепер знову до неї... — Котляревський натоптав люльку й, закуривши, зітхнув: — Був і в нас театр...

У зітханні, що мимохіть вирвалося, у цьому виразному "був і в нас театр" Новиков уловив докір і йому, правителеві канцелярії при генерал-губернаторі, людині не позбавленій в їхньому краї і впливу, і влади. Але хто, чия влада могла б допомогти у цій справі? Театр у такому місті, як Полтава, де мешкало трохи більше десяти тисяч жителів, був з самого початку приречений на вбоге, досить непевне існування. Іван

Петрович, тертий та битий життям, це, звичайно, розумів і вряди-годи та й висловлював побоювання з приводу долі театру. Він повинен пам'ятати, як, будучи головним директором його, доповідав князеві, що "по причині малої кількості глядачів" доводиться відміняти спектаклі. На одній "Полтавці" не втримаєшся, не станеш же її щодня ставити. Що тут справді поробиш? Дякувати богові й за те, що театральна трупа була в Полтаві майже чотири роки, оживила місто, розворушила життя в ньому, а найпаче — спасибі їй за те, що сприяла народженню "Полтавки" й "Москаля-чарівника". Щодо майбутнього, то, звісно, театральне життя в місті не погасне. Є театральне приміщення, отже, можна запрошувати акторів, які, подібно до тої ж трупи Івана Штейна, мандрують по селах і містах.

Театральне приміщення буде збережене, щоб і в майбут-ньому служити високому мистецтву Мельпомени.

Відгонячи їдкий дим, що плив з люльки господаря. Новиков спитав:

— А де нині Штейн зі своєю трупою?

— Мандрує. Тепер, здається, в Тулі. І Щепкіна запросив до себе.

— Он як! Одначе Іван Федорович знає, кого запрошувати.

— Ще б пак! Цьому панові треба віддати належне, людина він ділова. Ось, приміром. Десь роздобув екземпляр моєї "Полтавки" і вже не раз поставив її в різних містах Росії і нашого краю. Я ж про те нічого не знаю.

— Ви незадоволені? — усміхнувся Новиков. — А належало б дякувати.

— Авжеж, дуже вдячний. Та й як же інакше! Зняли серед білого дня сорочку — і бути невдячним?

Новиков щиро засміявся, сміх його, проте, був м'який і короткий. Він розправив невеликі пшеничні вуса і, стираючи сльозинку в лівому оці, порадив:

— Зверніться з листом до власть імущих.

— Нічого не залишається. Але годі про це. — Іван Петрович був зовнішньо спокійний, не хвилювався, проте ледве помітний рум'янець з'явився на обличчі, і це видавало справжній його стан. Він затягся кілька разів люлькою, випустив димок угору, щоб вітерець не погнав його в бік гостя, і сказав: — Про що ж це ми говорили?

— Про що б не говорили, а театром закінчимо.

— І то правда. Що болить... Але я про "Енеїду" говорив. Скажу вам, Михаиле Миколайовичу, залишилось небагато: ще раз переглянути, дещо виправити. А потім... чи не видати її повністю, усі шість частин? Адже побачили світ тільки чотири частини.

— Давно пора... А пам'ятаєте нашу розмову місяців три тому? Надіслали що-небудь в "Соревнователь"?

— Послав. Гнєдичу Миколі Івановичу п'яту частину поеми. І — ні слуху ні духу. Може, загубилася в дорозі?

— Не може бути. А що нема відповіді, так це зрозуміло; журнал не вміщує нічого без попереднього обговорення на засіданні "Вченої республіки". А там — судді суворі.

— Що ви називаєте "Вченою республікою"?

— Товариство любителів російської словесності. Хіба не чули?

— Цієї назви чути не доводилось… Вплутали мене в пропащу справу. У цьому Товаристві, як я чув, — Глінка, Жуковський, Крилов. Окраса російської літератури.

Новиков помовчав і раптом, переводячи розмову на інше, спитав:

— Мене все-таки цікавить "Енеїда". Скажіть, Іване Петровичу, — якщо не секрет, звичайно, — де матеріал берете? У поемі все так яскраво, так правдиво описано, немов вихоплено із самого життя.

Котляревський відповів не зразу. Розумний друг його, мабуть, забув, як Котляревський звертався до нього, правителя канцелярії при генерал-губернаторі, з проханням допомогти простолюдинам — дворовим і так званим оброковим селянам, над якими вершили суд і розправу пани поміщики. Скільки було таких скарг? Що не день, то нова біда. Але тільки до деяких вдалося привернути увагу його світлості князя. Чи це не матеріал? На жаль, матеріал, та ще і який!

А де він, Котляревський, бачив своїх героїв? Зрозуміло, не в кабінеті сидячи, не з веранди дивлячись на заворсклянські пейзажі. Чимало їздив по світах, випив чару гіркого до самого дна — довіку цього не забути. А скільки років в армії лямку тягнув?! І там люди, і все такі ж, як ми з тобою, Михайле Миколайовичу… Потім пішов у відставку. Раптом якось? Може, й так. Але не міг більше залишатися в армії, не міг. Не варто про все розповідати, та й не час нині. А якщо коротко: несила було терпіти муштру наруги, які чинили над простим людом, одягнутим у шинелі, пани офіцери, тобто ті ж пани поміщики. А ще ж гірка доля задунайських козаків хвилювала. Мав з Прозорівським неприємну розмову. Скільки недругів нажив через це. Тепер ось і пише, кожному воздає по заслугах; може, хоч своїм писанням стане в пригоді людям, покаже світові його власні пороки, розворушить свідомість замучених, затурканих земляків своїх.

Котляревський нічого, однак, про це не сказав, хоч Новиков і добра людина, ба навіть якоюсь мірою однодумець, в одній ложі з ним масонській, що "Любов'ю до істини" названа. За звичкою, готовий був перевести розмову на жарт — мовляв, він, Котляревський, і сам володіє людськими душами, а тому кому ж краще знати панів поміщиків, як не йому? З самого себе портрета ніби пише. Але Іван Петрович не встиг і цього сказати.

Увійшла економка. Схвильована, руки зчепила перед собою, в очах — сльози.

Іван Петрович стурбовано підвівся: що сталося?

Мотя вклонилась низько:

— Змилуйтесь, пане майор! Не гнівайтесь, що без дозволу людину впустила до хати… Земляк мій, до вас прийшов. Гине.

— Ну Що ти, Мотю! — Іван Петрович кинув погляд на гостя: чи не заперечує він, щоб запросити цього чоловіка сюди, до кімнати?

Новиков, помітивши погляд, поспішно кивнув:

— Та будь ласка! Тільки де ж він?

— У сінях… Я зараз покличу.

Іван Петрович зайшов до вітальні. Новиков теж підвівся, але порога не переступив,

двері залишались відчинені і йому й так було все чути. Він бачив, хто увійшов.

За зовнішніми ознаками, це був дворовий мужик. У постолах, у полотняних штанях і в такій же сорочці, що виднілася з-під сірої свитки. Широкоплечий, але худий, аж чорний. Ледь переступивши поріг, схилив коліна, ткнувся в підлогу чолом, як перед вівтарем, не міг вимовити слова, тільки побожно дивився на Котляревського німими, повним ми сліз очима.

Іван Петрович підхопив його під руку:

— Бог з тобою, братику, встань! Мужик похитав головою:

— Не можна. Я так...

— Встань, голубе!.. Та ну-бо... Мотю, допоможи! Удвох з Мотею Іван Петрович підвів мужика з підлоги, і той, хитаючись, прихилився до одвірка. Його попросили сісти — ось сюди, на стілець, але він відмовився і крізь сльози мовив:

— Лаврін я. Плахотниченко... Пана Калістратовича кріпак. Люди порадили до вас прийти. Не знаю вже, куди й податися. Хоч з мосту та в воду.

— Що ж скоїлося, братику? Що за біда?

— Пан замордував. Дихати нічим. Ось тут зашморг. Давить... Дочка моя, Олеся, сподобалась сусідові нашого пана — Кушніренку, так пан тепер продає Олесю, а вона м побралася з Тимошем, хлопцем-сиротою. Роботящий такий, сердешний. Пан як дізнався про це, так гірше звірюки став, хлопця в солдати віддає, а мене, батька, що слово посмів мовити вголос, просити осмілився, — в батоги. Ось як пошмагали...

Лаврін скинув свитку, насилу стяг сорочку. Перед очима Котляревського й Моті постала страшна картина: жодного живого місця не було на чоловікові, червоні й сині смуги сплелися в густу сітку. Котляревський відчув, що задихається, і схопився за груди. Мотя, з жахом відсахнулась. А Лаврін, опустивши сорочку прохрипів;

— Пропав я, зовсім пропав, паночку... Розчулений, вкрай стривожений, Котляревський кинувся до Лавріна:

— Не журися, голубе!.. Не журись! Я. поговорю з твоїм паном і він змилується?

— Не говоріть, прошу вас. Ще гірше стане.

— А що ж робити?

— Не знаю... Вже як задумав, то так буде. Не один сірома у Ворсклі упокій знайшов од його душогубства, розповідати про це — то дня й ночі не стане...

— Жахливо! Неймовірно! — Котляревський тремтів від обурення: — Невже на них права не знайдеться? Не може такого бути!

— Ех, паночку, хто ж бідному кріпакові допоможе? Хто насмілиться? — зітхнув Лаврін і опустив голову на груди. Тяжко зітхнула й Мотя, яка стояла позаду Лавріна. Котляревський стиснув руки перед собою, не міг заспокоїтись.

— Знайдеться право... Неодмінно! Лаврін підвів голову. Котляревський повернувся. Новиков? Адже він лишався на веранді? А виявляється, був тут і все чув. Його не впізнати. Очі гоч хворобливо-блискучим вогнем, червоні плями виступили на шиї и підборідді, обличчя бліде й прозоре. Котляревський ніколи не бачив таким свого друга — завжди врівноваженого, що, здавалося, не здатен і говорити голосно, Новиков

підійшов до Лавріна:

— Він за все відповість. За кожну сльозу. Слово честі дворянина! — сказав і простяг руку.

Лаврін боявся торкнутися білої тонкої руки своєю широкою розбитою долонею, борною від щоденної тяжкої праці. А Новиков не відходив; шануючи просту, вкрай збентежену людину, він узяв Лавріна за руку і міцно потиснув.

У Лавріна мимохіть підігнулися коліна:

— Дай боже вам здоров'я! Новиков підтримав його:

— Я не ікона. Нащо ж на коліна?

Лаврін тільки зітхнув і, ще раз уклонившись зібрався йти, але Котляревський, згадавши щось, зупинив його, попрохав підождати хвилинку і, підійшови до столу нашвидку написав на аркуші паперу кілька слів.

— Знайдеш лікарню, спитай Андрія Опанасовича. Це старий наш лікар. Віддай цидулку йому в руки. Він полікує тебе, добродію. А додому поки що не ходи.

Лаврін злякано перехрестився:

— Бог з вами! Пан мій усю сім'ю замордує. Я вже як-небудь так. Загоїться. Баба Секлета травами полікує — воно й присохне.

— Тільки в лікарню. Перед паном твоїм я одвіт матиму. Мотя, витираючи фартухом почервонілі очі, вивела Лавріна в сіни.

Новиков і Котляревський стояли біля вікна, їм було видно, як через двір стежкою йде похитуючись Лаврін, в одній руці біліє папір, у другій — шапка.

У хаті було тихо, але ось гуркнув дверний засув — увійшла Мотя. Прочовгали коридором кроки.

По якійсь хвилині Котляревський, не повертаючись і не дивлячись на свого друга, тихо мовив:.

— Ви, Михайле Миколайовичу, питали, де я матеріал беру для "Енеїди"? Відповім. На жаль, його більше аніж .досить дає саме життя. Ось і сьогодні, зволите бачити, нова історія, хоч яка ж вона нова — це ж наша повсякденність, наші будні. Що робиться на білому світі!

— Ваша правда, — сказав Новиков.

— Що ж робити? Ви знаєте?

— Такі питання не так просто вирішуються, мосьпане. Але є люди… — Новиков пильно дивився на Котляревського. — Є люди, які давно вже думають над тим, як змінити теперішній лад, щоб народи зітхнули вільніше.

— І хто ж вони — ці люди?

Новиков відповів не зразу. Котляревський терпляче ждав.

— Деяких ви знаєте. Служать. Один із них при князі. У нас, у Полтаві.

— Ви маєте на увазі Муравйова-Апостола?

— Так. І його брата Сергія. Але є й інші. Вони давно хотіли б, шануючи ваші погляди, поговорити з вами… Приходьте, Іване Петровичу, завтра до мене. Увечері, о сьомій.

— Добре, прийду.

Котляревський задумався. Те, що пропонував Новиков, привабливо і… тривожно. І не новина… Іван Петрович не сліпий, і слух у нього поки що добрий. Відвідуючи масонську ложу, він розумів: Новиков, який в ложі вважався майстром, тобто керівником ложі, надто стриманий, але інколи пробує сказати дещо більше, значніше. І це члени ложі розуміли, хоч, можливо, й не всі. Іван Петрович, проте, мав своївласні погляди. Він не поділяв думок про крайні заходи. Не раз говорив про користь освіти, підкреслював потребу навчати простих людей грамоти. Правда, життя нерідко ставило перед ним нерозв'язні питання, і тоді серце краяли умніви: чи тільки освіта є метод полегшити тяжку доли простої людини? Хіба однією освітою допоможеш — такім, як Лаврін Плахотниченко, коли він не має головного — волі? Або чи зміниш на краще його пана?

Аіе ж як треба діяти, щоб полегшити жахливу долю всіх нещасних? Закликати гнобителів на суд усього суспльства? Привернути увагу сильних світу цього до сліз;их скарг пригнічених? Не раз, терзаючись такими думіами, звергався до самого правителя краю князя Рєпніна і той, прислухаючись до його прохань, а може, ще й тому, що позсюдно росло обурення проти поміщиків, ще в ліпні вісімнадцятого року відписав государеві листа і просів дозволити скликати місцеве дворянство на раду, щоб спільно урегулювати розміри селянських податків і надати селянам хоч які-небудь особисті права. І правда: Рєпін скликав полтавських душевласників, говорив з ними, мовляв. І що ж? Усе, усе лишається, як і було, якщо не гірше.

— Про що думаєте, Іване Петровичу?

Новиков, уже зодягнений, з шапкою в руці стояв поруч.

— Куди ж ви? А снідати?

— Дякую. Треба князя побачити якомога скоріше. Самі розуієте — не можна часу гаяти.

— І все ж таки жаль… Ну що ж, завтра буду у вас… Як домовились.

— Жду.

Іван Петрович провів гостя майже до собору і, попрощавшись, ще раз пообіцяв не забути й конче бути завтра у Новикова в його новому домі на Дворянській.

Після того як Новиков пішов, не працювалось. Не міг забути розповідь Плахотниченка. Якби не пообіцяв правитель канцелярії потурбуватись про цього нещасного, він би сам, усе залишивши, поїхав до генерал-губернатора, але Михайло Миколайович — людина діла, і це трохи заспокоювало.

Зачорними ґратами каміна палахкотіли, вистрелювали золоши зірочками соснові полінця, у відкриту пащу димоходу тяглися вогненні струмки.

Що ж збирається розповісти йому Михайло Миколайович? Для чого запрошує до цієї бесіди і Муравйова-Апостола, та не одного, а жде до себе й молодшого — Сергія Івановича, відомого своєю освіченістю, розумом і різноманітними талантами, до того ж якимсь чином причетного до горезвісної історії з семенівцями [21] . Був він у Полтаві і взимку, приймав його Михайло Миколайович у себе вдома, але тоді Івана Петровича не

запросили, хоч Новиков якось і проговорився про гостя. А тепер...

Чув, і, звичайно, не раз, як говорять у полтавських будинках про батька братів Муравйових — онука гетьмана Лівобережної України Данила Апостола, від нього ж бо приставку до прізвища успадкував Іван Матвійович. Всі вважають його не тільки володарем зразкових маєтків у Миргородському повіті, але — і це найголовніше — він господар найбагатшої на Україні бібліотеки. Дні свої проводить у постійних учених заняттях вітчизняною історією і пише; навіть сам Карамзін з ним рахується, а в минулому ця високоосвічена людина — талановитий дипломат, а нині — сенатор, що попав у монаршу немилість.

Мотя нагадала, що сніданок на столі і, мабуть, уже зовсім холодний — чи не підігріти? Він же наче й не чув. Вона нагадала ще раз, і він сказав, що снідати сьогодні не буде, вип'є чого-небудь холодного, та й по тому. Йому треба піти, у нього невідкладні справи в лікарні, ні, він не хворий, йому треба ще раз зустрітися з Лавріном і розпитати про все докладно. Іван Петрович похапцем зібрався, подивився на себе в дзеркало, як лежить шинеля, чи все як слід, і, залишивши на превелике незадоволення Моті весь сніданок на столі неторкнутим, вийшов.

На Пробойній вулиці раз у раз зустрічалися знайомі, неквапно проїхав у кареті генерал Білуха-Кохановський, висунувся з віконечка й привітно закивав Іванові Петровичу. Кожен, забачивши Котляревського, спішив розкланятись першим. Іван Петрович, як звичайно, привітний, сьогодні відповідав на поклони неуважно.

З Пробойної звернув ліворуч у провулок і вийшов до саду, який оточував лікарню. Тут було тихо.

Поспішаючи, Іван Петрович мало не зачепив колючу гілку акації, на рівному мало не спіткнувся. Та ось і лікарня. Побачивши у вікно майора, старший лікар Андрій Опанасович поспішив назустріч, сам відчинив двері. Котляревського в лікарні добре знали й шанували. Відповівши на привітання, Іван Петрович спитав:

— Чи не заходив до вас чоловік з папірцем?

— Ніхто, пане майор, не приходив.

— Ось я чого боявся, — засмучено зітхнув Іван Петрович. — Біда ж яка! Ну, що ви скажете? Хворий, і дуже хворий, йому вкрай треба лікуватися, а він, зволите бачити, боїться йти в лікарню.

— Є ще такі, вони більше знахарям вірять, а лікарню десятою дорогою обходять. Темнота, пане майор.

— Що ви сказали? Ах, темнота... Так, правду кажете... Темнота. — Котляревський не став більше розповідати лікареві, людині підстаркуватій і досить повній, у білому халаті, що пахнув карболкою і ще якимись специфічними лікарняними пахощами. Проте Андрій Опанасович сам, ідучи за Іваном Петровичем, спитав, хто ж цей хворий — знайомий чи родич? Котляревський відповів, що людина ця близька й дорога йому, майже родич.

— Так, так, — кивав лікар, хоч у душі й не повірив: скільки вже було випадків, коли пан майор посилав до лікарні під виглядом родичів людей бідних, які попадали в біду.

Але хто не знає доброго серця пана доглядача будинку виховання? Це в Полтаві відомо кожному, і лікар не дивувався.

Він запропонував Іванові Петровичу зайти до нього, посидіти, трохи відпочити, а тим часом той чоловік, може, ще и прийде.

— Добре, я підожду. Ходімо. Можливо, він повернеться.

Іван Петрович пройшов з лікарем у кабінетик, що містився при самому вході в лікарню; з його вікна добре, було видно весь двір і стежку, яка вела через сад до самих воріт. Лікар, користуючись нагодою, знову почав розповів дати про свої турботи; йде осінь, а в палатах холоднуватої топити майже нічим, їжа теж могла б бути краща. Іван Петрович вислухав і порадив неодмінно звернутись до самого князя, ні в якому разі не мовчати, адже мова йде про здоров'я людей. Одночасно поглядав і в вікно: чи не з'явиться на стежці Лаврін? Лікар уже двічі повертався до справ лікарні, перелічив, скільки не вистачає картоплі, крупи, дров, а Лавріна все ще не було. Жаль людини, але що зробиш? Якби хотів, знайшов би, в місті і дитина знайде лікарню.

Котляревський зібрався вже було йти, коли це доповіли, що його питає кур'єр із канцелярії генерал-губернатора, зразу ж і вийшов до нього; передаючи пакет, кур'єр сказав:

— Я, ваше благородіє, вдома у вас був... Пакет велено передати у власні руки.

— Від пана Новикова?

— Так точно. Від них.

Новиков сповіщав, що ранком був у князя й розповів йому про Лавріна Плахотниченка. Князь обіцяв справи цієї не залишити, завтра ж викличе поміщика до себе й поговорить з ним. Тож нехай Іван Петрович не турбується, справа ця, мабуть, уладнається... І ще — "Не завтра, а сьогодні хотів би вас бачити в себе вдома..." Вони, мовляв, не засидяться, гості його — люди ділові, і час марнувати даремно не вміють. Що це значить? "Не баріться, ввечері все з'ясується..." Заїжджий гість, певно, квапиться далі їхати, до місця служби чи в батьківський маєток, і затримуватись йому ніколи. Можливо. Але поживемо — побачимо...

Іван Петрович подякував кур'єрові, сказав, що відповіді не буде ніякої, і, попрощавшись з Андрієм Опанасовичем, теж пішов додому. Ждала нагальна робота, він поспішав, знову, як і по дорозі в лікарню, неуважно відповідав на поклони випадкових зустрічних.

Усю першу половину дня не виходив з робочої кімнати, розраховуючи лише після обіду рушити в пансіон.

У кімнату зазирнула економка — хотіла спитати, чи не час уже обід готувати, та, побачивши, як Іван Петрович зосереджено працює, обережно поклала в камін кілька тоненьких полінець і нечутно вийшла. У своїй кімнатці на хвилину присіла. У дзеркалі, що стояло на комоді з червоного дерева, відбились крихітне, на чотири шибки, віконце, столик біля вікна і два міцні дубові стільці. Довго, однак, не затрималась: здалося — хтось стукає, обережно, несміливо — так звичайно стукає той, хто побоюється, що його не впустять, проженуть. Мотя, поправивши фартух і пов'язавши голову косинкою,

швидко вийшла, відчинила й побачила на порозі сільського хлопця. Дізнавшись, звідки він і до кого прийшов, провела його в кімнату. Іван Петрович знову, вдруге за сьогодні, повинен був відірватися від роботи, але претензій до економки і цього разу не мав.

На хлопці світилася дірами сіра свитка, на ногах — заболочені постоли, в руках — облізла смушева шапка.

Іван Петрович швидко відсунув папери, спитав співчутливо:

— До мене? У якій справі?

Хлопець підняв голову. Що це? Знайоме обличчя, гострувaті вилиці, глибоко посаджені очі — точнісінько Плахотничеико.

— Постривай… Ти чий будеш?

— Плахотниченків я.

— А що з ним?

Губи у хлопця ворухнулись, затіпались.

— Та що з ним?

— Побили… — І коротко зітхнув, ніби в кімнаті забракло повітря.

— Та що ти!.. За віщо?

— За те, що до міста ходили. І ще…

— Що?

— Цидулку у них знайшли.

— Записку до лікаря?

— Не знаю. Пан погрожував чолобитну написати. Ніби ви людей підбурюєте.

— Так… Ну, а батько що? Як він? — Голос Котляревського ствердів. — Кажи ж!

— Слабі дуже, а… живі ще. Просили, щоб побереглися ви, а то пан наш лютий…

У Котляревського перехопило дух:

— Як звуть тебе?

— Влас.

— От що, Власе, — притягнув хлопця до себе, провів долонею по голові. — От що, синкуі Слухай уважно. Передай батькові, що приїду до вас з лікарем. Сьогодні ж. А тепер іди. Пора мені. Хоч — стій! Мотю, нагодуй його і знайди чоботи — ті, юхтові, вони зсохлися, малі на мене, а на нього, може, будуть якраз, а в постолах не пускай. Погода — сама знаєш, і застудитись недовго.

Мотя мовчки повела хлопця на кухню. Влас кілька разів здивовано і ніби навіть з острахом озирався на високого, суворого на вигляд, у довгому, майже до підлоги, халаті пана, що віддав йому чоботи, яких ніколи не тільки він, Влас, але навіть батько не носили…

Як тільки за Мотею зачинилися двері, Котляревський став збиратися. Треба було застати Новикова в канцелярії, поки він не поїхав у якихось своїх невідкладних справах чи з дорученням князя, варто порадитися з ним, що робити, як діяти. Треба й у лікарню заїхати. Не можна, отже, гаяти ні хвилини.

Котляревський поспішав, думками вже був у дорозі, в тихій хаті, чорній від диму й гіркій від сліз, де живе без усякої надії на добро і саме життя проста чесна людина.

"Вони ще живі. Це сказав хлопчик, якому і п'ятнадцяти нема...

2

Край села — хата, майже по вікна вросла вона в землю. Біля димаря, чорного од вітру й дощів, — гніздо чорногуза: старе колесо, обкладене прутиками й гілками. Вітер силкується скинути його, та гілки так сплелися, що ніякій силі їх не розірвати. Усю довгу зиму гніздо береже память про своїх мешканців і терпляче жде їхнього повернення, а коли з першим весняним леготом-вітром прилетять вони — знову оживе, і буде нове життя, звеселіє й хата.

А поки що тут порожньо. Сльозяться віконця, як очі людини, глибоко запалі, втиснуті всередину, і день і ніч в негоду і погожого дня дивляться вони на зарослe лободою подвір'я, на низенький, схований за старими вербами журавель біля криниці з похиленим дахом, краї якого від часу позеленіли, обросли мохом.

Легкий димок в'ється із закуреного димаря, що ледь видніється над стріхою; сивий іній біля димаря підтав, і на стрісі утворилися зелені вологі плями.

Крапля за краплею падає темна вода з стріхи на збиту під вікнами землю.

Димок в'ється над гніздом чорногуза й тане в сірому небі. Отже, в хаті, мабуть, є люди. І справді — двері скриплять, відхиляються, і на високий поріг ступав дівчина, боса, з підтиканою пеленою. Під повіткою набирає оберемок нарубаних гілок і, вертаючись, на гладенькому круглому камені перед дверима зупиняється, дивиться на сусіднє подвір'я, там, здається, ще не прокинулись, нікого не видно; зітхнувши, зникає в сінях. А через деякий час з'являється знову, в руках у неї — дерев'яне відро, воно важке, хоч і порожне, відтягує плече, б'є в коліно. Молода господиня ставить його на землю, нахиляє журавель і, причепивши до нього мотузяну ручку, опускає відро в криницю. Потім, швидко перебираючи руками, дівчина тягне його з криниці, підхоплює і йде до хати.

Спідницю колише вітер. Босі ноги від холоду червоні, аж сині. На камені перед порогом вона знову зупиняється й довго дивиться на сусідню хату — там, як і перше, ні димка над димарем, ні ознак життя. Побігла б подивитись, чи є хто, чи живі, але ж не можна (що скажуть сусіди?), хоч і давно заручена з Тимошем.

Усе живе радіє світанку, одна Олеся просить бога, щоб довше не розвиднялось, а коли день усе ж таки приходить, вона не діждеться, коли він скінчиться.

Уночі спокійніше. Уночі не постукає у хвіртку осавула. Не поведуть на стайню батька, не приїдуть по неї, щоб відірвати від рідного порога. Уночі можна потайки від усіх виплакатись. У сні з'явиться мати, ласкава й добра. Олеся притулиться до її рук, що пахнуть кропом і любистком, розповість, як їй живеться і що дуже хочеться жити, і все ж, мабуть, краще, якщо мама покличуть Олесю до себе. До світанку вся подушка змокріє, а сама вона — ніби з хреста знята, на обличчі — ні кровинки.

Сьогодні, коли сусіди принесли батька з панського двору, вона зовсім стерялась, а сусіди кажуть: "Опам'ятайся. Так можна і згубити себе". А навіщо їй отаке осоружне життя? І все-таки треба жити, адже вона не одна: брати у неї маленькі, а батько слабі. Устигнути б зілля приготувати, потім кулешу зварити на сніданок, узвару та киселю

вівсяного на обід, а на коржі натерти картоплі й змішати з мукою. З цим вона впорається швидко… А тепер ще й Влас зі своїми кониками. Утік з дому, казав, що батько послали, обіцяв скоро повернутись, щоб на роботу до панського двору встигнути. А поки що немає його — і на душі тривожно: ану як запізниться? Жди нової біди. Сусіди вже поснідали й подалися: хто коноплі тіпати, хто — на панський тік молотити або прибирати стайні, годувати панських корів та свиней. І їй би треба — коноплі за неї ніхто не стіпає. А як піти? Батько такі хворі, вогнем горять.

Олеся протопила в печі, зварила того-сього, напоїла батька тепленьким зіллям — настоєм звіробою, із того, що принесла бабуся Секлета. Випили батько одну ложку, а більше не приймають, вона вже й просила їх, а вони не можуть. І все дивляться на неї і на Василька, а в очах стільки болю й любові, що Олеся не може сидіти, взялася знову витирати миски, хоч вони й сухі, а сльози, як горох, так і капають на руки, на сорочку, пропікають, палять верце. Немає в неї дорожчої людини за батька, вони і покартають, вони й пожаліють, один батько не зляїались і пішли до пана просити, щоб залишив Олесю вдода, не продавав Кушніренкові, не віддавав у солдати Тимка. А що з того вийшло? Горе, й тільки. Якби знала, не пустила б. Але була надія: може, змилується пан. А він ніби сказився, погрожував із світу звести.

На хвилинку присіла на грубо збитому ослінчику, а Василько виліз з ногами на лавку і старанно виводиті пальцем по шибці: малює; і що в нього виходить — не зрозумієш.

На мить тінь падає на вікно, Василько притулився носом до вікна й відсахнувся:

— Осавула!..

Панський прикажчик Кузьма Роговий, якого в сілі навивають осавулою, штовхнув чоботом ворота і, в'їхаїши на подвір'я, пужалном постукав у раму:

— Гей, там! На роботу час!

Ніхто не обізвався. Роговий постукав дужче — задрижали маленькі, не примащені до рами шибки.

— Поглухли, бісові діти?! Ось я вам!

Він скочив з капловухого коника, прив'язав його до тину й рушив до відчинених дверей; не розрахувавші, зачепився лобом об низький одвірок, люто вилаявся, вхопився за ґулю, що вискочила:

— А щоб тебе, сатано! — Рвонув двері в хату: — Дай води!

Олеся — ні жива ні мертва — знайшла кварту, зачерпнула у відрі:

— Нате.

— А рушник?

— Он висить.

Стягнувши рушник із жердки, Роговий намочиї його і приклав до гулі. Хвилину морщився, плювався, а коли біль притих, витріщився на Лавріна:

— Вилежуєшся?

Лаврін не відповідав, мовчки, зціпивши зуби, дивився на осавулу. Злякано втупилися в нього Олеся і Василько.

У Рогового обвислі червоні щоки от-от тріснуть. Єдиним оком, захованим за навислою бровою, обмацав схилену голову Олесі, ковзнув по руках і похилих плечах, довше зупинився на товстій косі. На якусь мить на обличчі прикажчика мигнула усмішка, але тут же й розтанула: Роговий помітив холодний погляд Лавріна

— Я за тебе працюватиму? Вставай, лежню!

Олеся впала на коліна.

— Змилуйтеся, паночку, вони ще хворі, — заголосила. У них гарячка. Я за них зроблю, я справлюсь, ви не ду майте.

— Цить! — визвірився на дівчину. — Тобі іншу роботу призначено. Жди: як не сьогодні, то завтра відвезуть

— А з ким же вони залишаться?

— Залишаться.

— Краще б утопитися.

— Тепер поплач. Була б розумніша, то послухала б і прийшла до мене; тепер уже й за Тимком була б...

— То гріх-великий!.. Хоч не кажіть, — злякалась: почує батько — нової біди не минути.

— А чому ж не сказати? Пхе! Лаврін ворухнувся, зсунувшись, поповзла на долівкі ряднина, оголивши в чорних, кривавих смугах плече. Олеся схилилася над батьком, поправила ряднину, піднесл кварту з водою, змочила хусточкою губи.

— Що вам, тату?

— А хто тут гомонить?

— Та тут... — знітилась. — Привиділось вам.

Роговий, шпурнувши на лавку рушник, рушив до полуї

— То я, мосьпане. Ну, як — Прочумався? Тепер збирайся...

— Та встати не можу.

— Може, тобі допомогти?.. У мене швидко. Ти мою руку знаєш.

Лаврін намагався підвести голову, але це ніяк не вдавалось, і він витягував суху жилаву шию, а голова, велика сива голова, залишалась на подушці:

— Добивай, бузувіре!

— І не погляну.

— Віділлються тобі наші сльози... До єдиної сльозинки.

— Піднімайся! — заревів Роговий, наливаючись кров'ю: він не хотів вірити, що такий велетень, як Лаврін Плахотниченко, не міг підвестися навіть після того, як його по-звірячому побили.

Роговий замахнувся арапником, але раптом перед ним виріс Влас.

Хлопчик, мабуть, біг і важко дихав, чоботи, подаровані Іваном Петровичем, взувати в таку негоду пожалів, і всю дорогу від Полтави до села човгав по калюжах у наскрізь промоклих постолах. Вскочив у хату і, не роздумуючи, кинувся до осавули:

— Не руште!..

Роговий опустив арапник на худенькі плечі, гидко вилаявся. Неначе хто приклав

шматок гарячого заліза до плеча, але Влас не ухилився від удару, не скривився навіть.

— Бий!.. — Очі блиснули лютою ненавистю.

— А, щеня! На тобі!

— Що ви робите? — заливаючись слізьми, скрикувала при кожному ударі Олеся, ніби били її саму, силкувалась відтягти Власа від розлюченого осавули. Тихенько скиглив на лежанці Василько. А Лаврін, страшним зусиллям відірвавшись від полу, ледь тримаючись на ослаблих руках, захрипів:

— Бузувіре! Мене добивай, а хлопця — за що? Роговий кинувся на Лавріна, важким чоботом штовхнув його в груди, поцілив у обпечені кривавицею рани. Той без стогону і звуку впав навзнак, посунувся з подушки на піл.

Діти завмерли, обступили батька, щоб захистити від страшного осавули. Схопившись за груди, Лаврін хотів щось сказати — й не зміг. Осавула знову замахнувся арапником:

— Я тебе приведу до пам'яті!

У цю мить нечутно відхилилися двері.

Побачивши, хто увійшов, Олеся відсахнулась та й залишилась — ні жива ні мертва — стояти біля полу. Це ж по неї прийшли, по її душу, оніміло дивилась на військового, за ним із сіней визирнув ще один незнайомий панок. А Влас, навпаки, побачивши офіцера, радісно й коротко схлипнув, сльози покотились по розсіченій щоці. Тільки Роговий нічого не бачив і не чув, рвонувся, коли чиясь рука лягла на плече. Аж затрусився від люті:

— Пусти!

— Не пущу!

Ніколи Роговий не бачив такого обличчя: воно палало, а рука, на вигляд тонка й слабка, так стисла плече, що хоч проси пощади.

— Ти що тут робиш, добродію?

— Так що... на роботу запрошую, пане.

— Ах так... Запрошуєш? А чи зможе цей чоловік, сиріч, здається, хворий, побитий, устати? Ходити?

— Та хто ж його зна... Розходиться помаленьку. Офіцер у трикутному капелюсі обернувся до свого колеги — невисокого підтоптаного панка в пальті й високій чорній шапці.

— Ви тільки послухайте, Андрію Опанасовичу, що белькоче цей... анциболот. Він, бачите, не знає, чи зможе хворий ходити, і все-таки "запрошує" його на роботу. І як? Арапником! Як же смієш ти, дерево бездушне, переступати поріг цієї хати?

— Та я що... Я можу й піти, — позадкував Роговий. Куди поділась його зарозумілість, в одну мить він злиняв, навіть пригнувся якось, щоб здаватися нижчим.

— Іди поки що. І скажи своєму панові — не маю честі знати його особисто, — що приїхав з города за розпорядженням генерал-губернатора майор Котляревський. І вважає він, що треба забрати в лікарню цього нещасного, а крім того, має намір довести до відома його світлості все, що тут побачив. Іди!

— Так я, ваше благородіє, слово в слово передам. Роговий метнувся з хати, ненароком зачепився плечем об одвірок, спіткнувся і мало не перелетів через поріг, але втримався, не впав. У дворі одв'язав свого коня, спритно скочив на нього й погнав щодуху до панського будинку, що бовванів за купкою дерев на пагорбі.

Як тільки осавула вибіг з хати, Котляревський підійшов до Лавріна. Присів на край полу:

— Ну, ось і я, братику. Як же вони тебе, окаянні... Душогуби!

Котляревський заглядав Лавріну в вічі, гладив ряднину, якою той був прикритий. Прочумавшись і розпізнавши в офіцері Котляревського, Лаврін прояснів увесь, ніяково усміхнувся й закрив очі, немов йому стало легше, зовсім легко, по щоці покотилися дві скупі сльозини, поповзли вниз і загубилися в скуйовдженій бороді.

— Та ти що? Тримайся! Не треба так... Ми ось полікуємо тебе, а потім заберемо з собою. Лікар зі мною приїхав... Хороший лікар. Підходьте, Андрію Опанасовичу, приступайте, бога ради, скоріше.

— Я готовий. Тільки, вибачте, трохи розгубився. Такий, скажу вам, жах!

— Ви не повинні, не маєте права, милостивий пане, губитися, ви — лікар. Опануйте себе і починайте. Зробіть усе, що можливо, прошу вас.

— Навіщо просити, пане майор? Хіба ж я вам коли відмовляв у чому? Та я, скажу вам, з дорогою душею, тим більше — тут, у цій убогості.

Іван Петрович звільнив біля хворого місце, відійшов до вікна. Йому було душно, бракувало повітря, і він розстебнув шинелю. Ступив крок до дверей, повернувся знову стискуючи перед собою руки, не знаючи, куди їх діти

Олеся пильно дивилася то на лікаря, то на майора. Переконавшись, що їй нічого не загрожує, вона трохи заспокоїлась, слава богу, помилилась, приїхали не по неї. Але хто ж цей пан офіцер? Хто ж він справді? Звідки знає Власа, до батька звернувся, як до знайомого? Чи не той, де якого батько сьогодні вранці ходили, а потім і Влас бігав? Назвався Котляревським. Матінко, так і є! Це ж його прі звище називав батько. Отже, це він! І чоботи, напевне Власові подарував, вони стоять під лавою, нові, ловкі, так і їй би придались. Олесі і радісно, й тривожно. Що ж тепер буде? Рогового витурили з хати. А якщо пан дізнається? А він дізнається, осавула набреше чого завгодно. "Господи, — молилася в душі дівчина, — пронеси й помилуй!"

Влас застиг біля печі, дивився на майора повними сонця очима. Що їм осавула? Побіг, злякався, лизоблюд клятий хвіст, як пес побитий, підібгав. Ось так! А пан? Що пан І йому, коли прийде, те саме буде! Сміливішого й дужчого ніж майор Котляревський, нема в цілому світі!

Василько також зацікавлено стежив за приїжджими Більше, зрозуміло, його вабив офіцерський трикутний ка пелюх і чорний хвостик на ньому. Зроду такого капелюха Василько не бачив. А пан офіцер, ніби навмисне, поклав свого капелюха на лежанці: мовляв, дивись-надивляйся досхочу, все тобі нині дозволяється.

— Іване Петровичу, пане майор, — тихо покликав лікар, — підійдіть лишень. — І ще тихше додав: — Поглянь те, це ж, скажу вам, нечувано! Хто таке витримати може!

— Немає слів, голубчику... Але емоції зараз — слабі помічники. Дійте і, прошу вас, швидше. Чи не можу я чимось допомогти?

— Ні, допомога ваша не потрібна. От би лише води теплої...

— Лесю, а не знайдеться в тебе водички теплої?

— Знайдеться. Я зараз. — Олеся хутко відсунула за слінку в печі, рогачем витягла великий глек теплої води поставила на ослінчик біля полу.

— От спасибі, дочко! — подякував лікар, а вона мале не зайшлася плачем: що за люди, за віщо дякують — за їхнє ж добро?

Лікар швиденько скинув з себе сюртук, закотив рукаві білої сорочки, розкрив саквояж і попросив Лесю дістатї чистий рушник.

Тим часом Іван Петрович, поки його приятель — лікар полтавської міської лікарні Андрій Опанасович — порався коло хворого, попросив Власа покликати фурмана. Хлопчина миттю вибіг з хати.

Прихилившись до одвірка, майор озирнувся і мимоволі зітхнув: ось так живе людина. Хата її — три кроки від дверей і стільки ж від печі до вікон. Дерев'яні лави попід стінами, глиняні миски й глечики, дерев'яний совок і діжа під полом, прядка в кутку, над нею — жердка, і на ній — драний кожух, плахта, а на цвяху, біля самих .дверей, — шапка. От і все добро. На подвір'ї — соха та борона, ступа під повіткою. Так жили сто років тому, так і нині живуть, а точніше — животіють його земляки. Досить походив він по світу за свій вік, чимало надивився, але такої вбогості бачити не доводилося. За які ж гріхи все своє коротке життя людина мучиться — від першого подиху до останнього?.. Котляревський відчув, як щось невидиме й холодне стискує серце. Зняв шарфа, глибше дихнув і нараз уловив запах ладану, він ішов від лампади, яка ледь світилась на покуті перед іконами. Ось у що вірять, чому поклоняються Лаврін і його діти! Богові! Його образ і ранком, і вночі перед їх очима: смутні неясні риси обличчя на плоскій, поїденій шашелем, дошці. Шматок обструганої деревини — ось він, бог, ось хто гнітить разом з панами та осавулами душу, все єство. Можливо, Михайло Новиков саме про це — про становище селян — і волів говорити? Може, і молоді приятелі його — брати Муравйови-Апостоли про те думають? Треба, вкрай треба говорити з ними саме про це. Але чи встигне він повернутись до сьомої години? Чи діждуться його брати Муравйови-Апостоли?

Зайшов фурман. Іван Петрович попросив його приготувати в кареті місце для хворого, якого вони повезуть до міста, нехай розстеле попону й жде: як прийде час, він гукне його. Вклонившись, фурман — молодий ще хлопець із дворових Новикова — вийшов.

Тепер лишилось зробити хорошу пов'язку і можна б їхати. Але Андрій Опанасович ще не впорався, хоч Леся й допомагала йому, правда, кожного разу, як тільки помічала на обличчі батька гримасу болю, готова була розплакатися, через силу стримувала себе; судомлено схлипуючи, подавала лікареві замість кухлика — глечик або навпаки, дістала із скрині ряднину, а треба було ще одного рушника, Андрій Опанасович просив Олесю не поспішати, заспокоїтися, вона покірно погоджувалась, та не минало й

хвилини, як Котляревський просив Олесю відійти, не дивитись, вона ж уперто хитала головою: ні, стоятиме, ось тут, у кутку, а крім того, може ж, раптом знадобиться її допомога — хто краще від неї це зробить?

Дивлячись на дівчину, на бліде злякане обличчя Василька, що сидів на лежанці, схожого на галченя з тонкою шиєю і великою від того головою, на Власа, який приткнувся на порозі й ждав, готовий на першу вимогу бігти, щось внести, когось кликати, Іван Петрович відчув, як біль, неначе голка, входить у саме серце; не знаючи, що говорить, повторював кілька разів одне й те саме:

— Ви не бійтеся. Ми з Андрієм Опанасовичем заберемо вашого батька в лікарню, і йому стане краще. Ти, Лесю, і ти, Власе, будете провідувати його. Лікар вас пускатиме.. І не бійтеся, нічого поганого не думайте... У вас усе ще попереду... Все життя.

Сам не знаючи як спитав:

— А де ж ваша мати?

Олеся перестала схлипувати й тихо, майже спокійно, як про щось неминуче, відповіла:

— Преставились... Ще навесні. Вибирали картоплю у погребі на горі. Еге, в економії, і застудились. Погріб там великий, кам'яний і холодний, а вони цілісінький день мусили там бути...

— Не знав я... Пробачте.

Він просив вибачення у дітей і нічого не міг більше додати. "Вибирали картоплю... Погріб великий і холодний..." Простяг руку, щоб погладити дівчину по голові, як маленьку, і не дотягся. А вона раптом, підвівши на нього великі сині очі, спитала:

— Може б, ви чого-небудь попоїли? Ви ж з дороги. Я сьогодні куліш варила. Нічого, вибачте, більше нема.

— Спасибі! Ми, серденько, не голодні!

— То, може, внести узвару?

— Не турбуйся. Не варто. Посидь ось. Спочинь. А лікар, закінчуючи перев'язувати хворого, умовляв Лавріна потерпіти — мовляв, бог терпів і нам велів, і тут же додав, що таке душогубство можливе хіба що тільки в якихось диких ірокезів, де немає ні законів, ні прав, де шанується лише право сильного. Такого й у кошмарному сні не побачиш. І знову: "Потерпи трошки — і, скажу тобі, Добродію, буде краще... Я тільки змащу..."

Раптом почувся тупіт, мовби гомін той ішов з-під землі, потім і сама земля загула, задвигтіла. Котляревський глянув у віконце: карета, у яку було запряжено четверо від. годованих рисаків, винеслась із-за верб і спинилась напроти двору. З козел зіскочив фурман і кинувся до дверцят відчиняти.

— Ой, боже мій, то ж пан! — зойкнула Олеся й спинилась серед хати, не маючи сили ступити ані кроку, ніби в неї, нараз відібрало ноги.

— Не бійтесь! — спокійно сказав Іван Петрович. — Подай, Лесю, лікареві води й вийди. І ти, Власе, теж. Побудьте в сінях поки що... А ви, Андрію Опанасовичу, закінчуйте, нам їхати час...

Олеся і Влас ту ж мить вислизнули з хати й, принишклі, стояли в сінях, коли повз

них прогупав по твердій долівці пан Калістратович. Нахиляючись, щоб не зачепити бантини, він зайшов у сіни й палицею натиснув на клямку. Двері розчинились. Стоячи в темних сінях, Олеся і Влас бачили гладку, немов розпухлу, шию, велику, як вороняче гніздо, шапку, хутряний комір шуби. Витягуючи вперед ноги, пан переступив поріг.

Брат і сестра лишились у сінях. Стримуючи дихання, вслухались: що там у хаті? Але через двері, щільно оббиті шматками чорної повсті, майже нічого не було чути.

Тим часом Калістратович, оглядівшись і відсапнувши, побачив перед собою майора — високого, досить ставного, на вигляд спокійного, у застебнутій на всі ґудзики шинелі. Калістратович відрекомендувався:

— Честь маю представитись. Місцевий землевласник — Калістратович, Сильвестр Пантелеймонович.

— Котляревський Іван Петрович. Майор у відставці. А це — лікар полтавської лікарні Андрій Опана-соаич...

— Як же! Як же! Чув! І не раз. Мав навіть приємну можливість лицезріти у городському театрі вашу оперу про дівчину полтавку. З жоною і дочками був присутній на лицедійстві.

Вислухавши поміщика, Котляревський нічого не відповів. А той, вважаючи, що зробив гостеві приємність — як же ж, він і його жона з дочкою були присутні на лицедійстві! — казав далі:

— Чому ж ви, милостивий пане, зволили об'їхати мій дім? Я гостям радий завжди, а таким, як ви — тим паче. Дружина моя й дочки наказували без вас не вертатись.

— Дякую, але заїхати не зможу... Не маю часу, милостивий пане.

— Так поспішаєте? Співчуваю. — Калістратович дістав із задньої кишені велику картату хустку й витер шию. — Дозвольте в такому разі поцікавитись, що привело вас у моє сільце? І саме в цю хату?

Котляревський пам'ятав, як важливо бути стриманим: якщо відповісти так, як заслужив цей добродій, навряд чи така відповідь допоможе справі. Тому стриманість, можливо, не менша тієї, яка колись так знадобилась йому, щоб говорити з татарськими старшинами в Буджацьких степах, — тепер головне.

— Привела мене в цю хату вкрай невідкладна справа, мосьпане. У губернській канцелярії стало відомо, що у вашому сільці сталася дуже прикра історія, я б сказав — трагічна, мосьпане. З вашого наказу тут мало не вбили людину.

— Он воно що! — Поміщик хвилину дивився на Лавріна, який нерухомо лежав на полу, вже перев'язаний білими полотняними рушниками, а руки його покоїлися поверх рядна, великі, чорні, розбиті щоденною тяжкою роботою. Останні промені сонця застигли на його вугляно-чорній бороді з срібними пасмами, червонили плахту на жердці. — Он воно що, — повторив Калістратович, перевівши погляд на майора. — Я переконаний, вам не варто було турбуватися з приводу цієї, як ви зволили сказати, трагічної історії. — Калістратович пішов до лавки, змахнув з неї якусь ганчірку й сів. — У мене таких людців знаєте скільки?

Котляревський знову піймав себе на думці, що, гляди, не стримається — і тоді

прикрощів не обберешся, соромно буде людям і в вічі глянути. Переждавши якусь мить, майже зовсім спокійно сказав:

— Людських душ за вами справді, як засвідчує ревізький реєстр, налічується чимало, але це, милостивий пане, аж ніяк нікому не дає права позбавляти людину живота свого, бо народжена вона вільною, лише одному богу підвладною. Ви ж користуєтесь працею своїх селян, вони одягають вас і вашу сім'ю, годують, а ви — замість дякувати їм, шанувати за їхнє добро — повсякденно мордуєте, знущаєтесь. Чи це справедливо? І хто це може терпіти?

Калістратович, який досі поблажливо посміхався, раптом змінився, зникла посмішка, на скронях синьо набрякли жили, а очі закрижаніли. Він дивився на співбесідника і не бачив його. Від ненависті, здається, осліп. Іван Петрович аж здригнувся. Калістратович стис руків'я ціпка і, косячи лівим оком, повчально заговорив;

— Щоб володіти, треба мати міцну руку, мосьпане. На цьому держава тримається. Інакше... А втім, ви цього не зрозумієте, у вас, добродію, у володінні нема нікого. П'ять душ — це ж ніщо! Та й цим збираєтесь вільну дати. Чи не так?

— Так, мосьпане, збираюсь. І не тільки я один. Є ще й інші такі. Думаю, вільний стан селян — найприродніший і вигідний саме державі нашій. Але цього, добродію, вам не зрозуміти. Та й не в цьому річ зараз. — Голос Котляревського задзвенів. — Річ у тому, що, використавши силу ви довели цього чоловіка до жахливого стану, у якому людина бути не може, бо це протиприродне, добродію. І за віщо все це? За те тільки, що він насмілився просити вас про дочку свою і її нареченого? До речі, дочку його ви не мали права віддавати іншому, поскільки вона заручилася.

— Це вже моя справа. Я господар тут. Калістратович довго дивився на спокійне обличчя майора, і що довше дивився, тим погляд ставав важчий.

— Чув я, мосьпане, що князь жалує вас своєю увагою, навіть приязню. Але, думаю, в даному випадку він стане на мій бік. Адже він теж землевласник, і далеко більший, ніж я. І селян у нього — тисячі.

— Не маю наміру сперечатися з вами, добродію. Але повторюю: протиприродне у наш просвіщенний вік розривати майже шлюбні узи, з'єднані богом, жорстоко, заради примхи розпутного лиходія, якому ви продаєте на поталу дочку цього нещасного, відривати її від сім'ї. Чи знаєте, як це називається?

— Не знаю і не маю наміру знати. І не старайтесь — мені ці пояснення не потрібні. Скажу, одначе: ваш Возний — не для мене приклад. Я наречену свою не віддав би іншому. Не поступлюсь і тут.

— Якщо ви позбавлені й крихти совісті, то так і вчините. Але я хочу сподіватись, мосьпане, що ви не пропаща людина. Я звертаюсь до вашої розсудливості. Будьте, нарешті, милостиві! І ви одержите по заслугах своїх.

Калістратович похитав головою, озирнувся на лікарі що скромно сидів біля хворого й мацав його пульс. Ліка кілька разів кашлянув, даючи зрозуміти Котляревському, що пора кінчати розмову. Але той ніби не чув покашлк вання. Однак Калістратович

звернув на це увагу й кивну Андрію Опанасовичуі

— Поспішаєте? Даремно. Ви б усе-таки відвідали мій дім.

Котляревський мовби и не почув запрошення;

— Будьте милостиві, мосьпане!.. Нехай залишається дочка цього селянина вдома і нехай виходить заміж за свого судженого. Ви зробите добру справу.

— Гм... Я сказав, що не знаю, не певний, як повинен вчинити.

— Нас розсудить час. А поки що, добродію, мушу їхати. Доводжу до вашого відома, що візьму з собою і цього селянина. Покладемо в лікарню. Як ви, Андрію Опанасовичу, вважаєте: треба людині цій в лікарню чи обійдеться... домашнім лікуванням?

Лікар, прикриваючи рот долонею, відкашлявся і відповів:

— Неодмінно, пане майор, в лікарню. Інакше не ручуся за... — Він не договорив, побачив, якими очима дивився хлопчик, що сидів на лежанці й, як галченя, витягав тонку шию, намагаючись подивитись на батька, чудуючись з його вигляду: весь у білому, тільки видніється борода та ніс, і губи зчорнілі весь час ворушаться, ніби він хоче сказати щось і не може.

— Думаю, що й без лікарні обійдеться, — сказав Калістратович. — Дочка, поки він хворітиме, залишиться вдома, а наречений її... Не знаю. Адже я сказав...

Котляревський дістав з вилоги шинелі конверт;

— Це розпорядження з губернської канцелярії. Вам належить завтра прибути на прийом до князя. Що ж до цього нещасного, то там є приписка; "Як вважатиме лікар". А лікар сказав своє. Ви чули.

Калістратович зламав печать, кинув її в куток, до рогачів.

— Обскакали мене, мосьпане? Та не радійте, чолобитну подам.

— Ви маєте можливість зробити це особисто в князя. Але запам'ятайте, добродію: за все, що тут сталося, вам доведеться відповісти перед судом.

— Яким судом? — потяглися вгору брови Калістратовича.

— Такий суд є. Ганьба впаде на вас і весь ваш рід. Уся Росія знатиме про вашу жорстокість. — Котляревський не міг далі стримати себе і підвищив голос. Усією душею ненавидів цю відгодовану самовдоволену людину, що пишалася своєю владою над бідним беззахисним людом.

Так, він, Котляревський, зробить все можливе, щоб прикувати до цієї ганебної історії увагу всього повіту, всього краю. — Так, саме так, добродію! Ваші жахливі діяння вас же й прикують до ганебного стовпа. Бійтеся цього! Ніхто з порядних людей не подасть вам руки.

Це говорив уже не Котляревський — добрий і м'який. Його устами промовляв грізний суддя, совість цілого народну, безстрашний поет, що ладен був на все, щоб презирством затаврувати душогуба, кровопивцю, яким видався йому Калістратович.

А той, наливаючись бурою кров'ю, пихато підвів голову, стиснув у руках товстий сукуватий ціпок:

— Небезпечна ви людина, мосьпане. Дивуюсь, однак, його світлості, що досі він цього не зрозумів. Що ви скажете, коли одного разу князь це зрозуміє? Адже він

людина з розумом.

— Саме на це і я покладаюсь, — .одверто усміхнувся Котляревський. — А втім, пишіть донос. Тільки не думаю щоб вам повірили.

Калістратович різко підвівся і, не прощаючись, вийшов На порозі затримався:

— Ви цей день запам'ятаєте!

— Неодмінно. Таке приємне знайомство забути не можна.

У хаті деякий час було тихо. Потім з вулиці долинув нагальний тупіт. Лікар визирнув у вікно:

— Від'їхав... Одначе сміливий ви, пане майор... Я такого не сподівався. Він же як той бей-яничар. Котляревський кілька хвилин стояв мовчки, не відповідав. Потім ніби опам'ятався, кинув:

— Так, ви правду кажете — вони страшніші за яничарів... Однак їдьмо! Пора...

Прощаючись з Олесею і Власом, Іван Петрович обіцяі незабаром навідатись до них, проте вони бачитимуться в лікарні, а Влас нехай забіжить до нього додому, ну, хоч би завтра. Якщо його, майора, дома не застане, то буде економка Мотря Єфремівна, вона все, що треба, зробить

— Вона просила, щоб прийшов. Гляди ж не підведи, — наказував Власові Іван Петрович. — Хотіла дещо передати тобі, і для Василька, і для Олесі знайдеться. Може, все я таки буде весілля. Запросиш, Лесю?

Дівчина раптом опустилась на коліна, припала до ніг майора. Котляревський, вкрай збентежений, підвів її, довго заспокоював, а вона, заливаючись слізьми, все намагалась поцілувати йому руку. Він запевняв її, щоб вона перестала думати про погане, адже вона молода, гарна, і життя в неї буде таке, що йому, майорові, і не снилося, а в її дітей — ще кращим буде.

— Треба тільки вірити, Лесю, адже без віри не можна людині, важко їй на цьому світі.

— Розумію, тільки ж... — І знову пробувала поцілувати руку майорові.

— Не треба, я ж не піп, — умовляв він, погладжуюча схилену дівочу голівку.

На вулиці стояли люди — у свитках, кожухах, але всі — простоволосі, а жінки, мов на Великдень, запнуті білими хусточками.

Побачивши в цьому щось незвичайне, Іван Петрович спитав Олесю, що йшла поруч, чому зібрались її сусіди й чому вони простоволосі, адже не літо, холодно, на дощ он збирається.

Глянувши довкола, дівчина теж здивувалась. Скільки людей зійшлося! Чим же це викликано? Чи не скоїлось чого? А люди, побачивши майора, низько вклонялись, деякі, особливо старі, навіть хрестились.

І Олеся раптом усе зрозуміла. Від людей нічого не сховаєш. Та чи можна сховатися в рідному селі? У селі знали, яке горе спіткало сім'ю Лавріна Плахотниченка, і більшість сприйняла це як свою власну біду, не залишилися непоміченими і приїзд майора, й те, як вискочив із хати, ніби опечений, осоружний осавула. Потім — нечувано! — з'явився сам пан. І теж від'їхав, впіймавши, як видно, облизня. Чи це не

подія? Подія, та ще й яка!

Котляревський, проходячи до карети, повернувся до людей — жінок, дітей, чоловіків — і, відповідаючи на їхні поклони, сам низько вклонився:

— Бувайте здорові!

— Щасливої дороги, пане Котляревський!

— Будьте й ви здорові!..

Люди не спинялись, ішли і йшли слідом за каретою, вдо повільно їхала серединою дороги, колеса грузли по самі втулки, і коли здавалось, що коням несила витягти її, чоловіки готові були допомогти, на руках винести на рівне.

Ось нарешті й останні хати лишились позаду, Котляревський озирнувся, глянув на тихе, оточене звідусіль вербами сільце. Нечутно гойдались у вечірньому небі журавлі, пливли розірвані хмари, чіпляючись за гострі бані церковки. Загледів нараз на пагорбку Олесю і поруч неї братів — босого Василька й Власа. Вони довго стояли, самотні, гіркі сироти, поки видно було карету, поки вона не покотилась під гору та й зникла за вербами...

— Тихіше, — постукав Іван Петрович фурманові, — хворого ж бо веземо. — І по паузі стривожено спитав Андрія Опанасовича: — Чому він мовчить? Може, погано йому?

— Задрімав, — Андрій Опанасович мерзлякувато загорнувся в пальто з подвійним коміром, сховавши в нього повне підборіддя. — Я йому снотворного зілля дав напитися, тому й на сон хилить.

— Он воно що... Але гнати все ж не будемо... Коли б не розтрясло. — І глянув у віконце. Вітер підхопив сухе листя, переніс через дорогу й погнав кудись на осінні порожні поля. Мимо пропливали темні ожереди торішньої соломи, череда корів уже поверталася з толоки в село, купка дерев змовницьки застигла край шляху.

Мабуть, Новиков знову скаже: "І треба ж було вам братися за цю справу, мосьпане? Везти з собою хворого в лазарет, сперечатися з поміщиком, котрий неодмінно поскаржиться на вас князеві, а то й самому государеві чолобитну відпише... Ми б самі послали, як умовилися, завтра ранком чиновника із губернської канцелярії. Він би все, як належить, на місці влаштував і запросив би поміщика над прийом до генерал-губернатора. У вас же й своїх турботі доволі".

З сухим шерхотом услід за каретою летіло листя, ліпилося до вузеньких віконець, але це не заважало спостерігати, як миготіли десь попереду у легкій тиші жовті, поки що слабкі, вогники в хатах на міській околиці. Ось високо піднятий шлагбаум, тінню пропливла й зникла перекошена набік будка.

В'їжджали в Полтаву.

3

Правитель канцелярії при генерал-губернаторові Михайло Миколайович Новиков прийняв гостей у своєму полтавському, недавно побудованому домі рівно о шостій. Час був не пізній, але на Дворянській вулиці, тихій і поки що мало забудованій, у таку пору рідко траплявся перехожий, і тому поява двох молодих офіцерів зразу ж привернула

увагу, але тут же все й прояснилось: вони постукали в будинок пана Новикова, а до нього, як відомо, ходить чимало людей, бо господар — людина гостинна й сам не відмовляється від запрошень.

Новиков зустрів їх, зразу ж провів у робочий кабінет, наказав старому слузі нікого, крім майора Котляревського, якщо той раптом приїде, не впускати, бо він буде весь вечір зайнятий. Віддавши розпорядження, Новиков бур певний, що ніхто ні помилково, ні навмисне в коридор, що відділяв кабінет від другої половини будинку, не пройде. Старий слуга добре розумів свого господаря.

Велика квадратна кімната з вузькими стрілчастими вікнами, що виходили в зарослий сад, скидалась більше на робочий кабінет ученого історика чи краєзнавця, ніж на вишуканий кабінетик якого-небудь державного службовця. Особливо багато було книжок, не останнє місце на численних полицях і в засклених шафах займали французи, англійці, греки, римляни, німці й навіть китайці. Книжки були скрізь — на підвіконні, на кріслах, на столах, на підлозі, вільне місце лишалось тільки біля каміна, де палахкотів вогонь.

Можливо, інші здивувались би такій кількості книжок, але гості — молоді офіцери, — оглянувши кабінет, лишились спокійні, вони знали Новикова не перший рік і знали справжні його захоплення. Гості всілися в крісла, що їх запропонував господар, і деякий час мовчки спостерігали за його приготуваннями. Новиков зняв зі столу книжки й одніс їх у куток, на етажерку, потім, вибачившись, вийшов і за якихось кілька хвилин повернувся, а через деякий час прийшов слуга, поставив на стіл велику тацю а закусками, келихами й пляшкою вина. Гості — ад'ютант генерал-губернатора Матвій Муравйов-Апостол і його рідний молодший брат Сергій, що прибув напередодні з Василькова, де він служив у Чернігівському полку, — перезирнулись, одначе промовчали й лише після того, як слуга — сивий височенний дідуган з розділеною надвоє бородою — вийшов, багатозначно відкашлялись. Сергій Усміхнувся:

— Михайле Миколайовичу, що це ви збираєтесь робити? Я щось не розумію. Ми прийшли поговорити, а ви готуєтесь влаштувати... гм... чаєпитіе з угорським навпіл, чи як?

— Якщо не помиляюсь, майор повинен бути о сьомій? — спитав Матвій.

— Так. Але він, мабуть, затримається. Так що ми встигнемо.

— Ви хочете сказати, встигнемо з... чаєпитієм?.. Але ж розмова — насамперед, і майор, я чув, людина діла, — сказав Сергій, — може прибути й раніше.

— Навряд. Він виїхав несподівано... Отже, і закусити, і поговорити, й спалити всі мої папери разом з бібліотекою ми встигнемо, — сказав Новиков. Світловолосий, у простому сюртуці, що вільно лежав на його худих плечах, з білою нашийною хусткою, він був втіленням спокою й серйозності. Відповівши Сергієві, він узяв кришталевий келих, що сяяв гранями, і протер серветкою.

— Ого, — усміхнувся Сергій, — а ви злопам'ятні. Адже я не свою, а волю З'їзду виконував. Сподіваюсь, ви це пам'ятаєте?

— Пам'ятаю, але від цього мені не легше, мосьпане. Часом і тепер спадає на думку:

для чого було поспішати? — Новиков узяв ще один келих. — Хто нам загрожував? І чому всім заважала "Зелена книга"? Хто знав про неї?

— Ви гадаєте — ніхто? — Сергій, мружачись, дивився на біле спокійне обличчя товариша: може, той жартує? Ні, Новиков був. серйозний як ніколи. — Ви зовсім не конспіратор, мосьпане. Де ви зберігали статут наш? Ось у цій Шафі. А згадайте, кому читали його? Змогли б ви поручитися за кожного?

— Поручитися, далебі, не завжди можна й за рідного брата. Але за друзів — я б поручився.

— Яка самовпевненість, пробачте на слові. Наша справа — свята, і торкатися до неї можуть люди, яких ми добре знаємо, яким віримо. Інакше нас жде поразка на перших же кроках. Інакше нас усіх, як семенівців, схоплять — і… прощайте, милі друзі, прощайте, мрії, і саме життя! А як ви думали?.. Скажіть же?..

— Одну хвилину, Сергію, — втрутився в розмову Матвій. — Скажіть, Михаиле Миколайовичу, чи довіряли ви панові Лук'яновичу?

Матвій сидів біля каміна, залізною короткою палицею з дерев'яною ручкою коли-не-коли ворушив у ньому акуратно порубані березові полінця; вони спалахували, як паперові, тріщали, сипали іскрами, полум'я гоготіло; його тягло в розверсту пащу димаря.

— Так. А що?

— Цей Лук'янович, доповім я вам, мосьпане, частіше ніж треба, на мій погляд, буває у поліцмейстера. Узимку я став помічати, що наш місцевий Ігнатій Лойола якось підозріло поглядає в мій бік, хоч і люб'язним прикидається.

А князь якось кинув: "Ви, батечку, будьте обережні зі своїми знайомими". Після з'їзду все змінилося. Наче нічого й не було. І ось довідуюсь: усе це діло рук нашого шановного пана Лук'яновича.

— Коли ви про це довідались?

— Цими днями. У паперах князя на лист натрапив. Новиков відставив келихи, поклав серветку й кілька хвилин сидів мовчки, опустивши руки, Спитав з болем:

— Кому ж вірити?

— Це інша річ. — Сергій пройшовся по кімнаті, спинився біля столу. — З'їзд, як ви переконалися, добре зробив, оголосивши про саморозпуск, і ми тут же почали нове діло, але з ким? З людьми вірними, яких ми знали й знаємо. А ті, кому належить, нехай думають, що ніякого товариства вже не існує… Уявіть собі на мить: наша "Зелена книга" потрапляє до рук цьому місцевому Лойолі. Це ж прямий доказ проти нас і всього "Союзу"… Щоправда, були тут такі, які намагались умовити мене: мовляв, не треба так рішуче діяти, краще підождати.

— Це ти, Сергію, про мене? Каюсь, було таке, — сказав Матвій і закохано глянув на брата. Відблиск полум'я, що вигравало у каміні, лежав на золотих еполетах молодшого Муравйова-Апостола, на вродливому, зовсім ще молодому, по-юнацьки свіжому обличчі, виблискував у волоссі, скуйовдженому на високому опуклому чолі.

Новиков теж спостерігав за гостем. Так, звичайно, Сергій молодий, йому, здається,

всього лише двадцять п'ять, а око має пильне, бачить далеко, набагато далі, ніж ось він з Матвієм.

Розум, благородство душі, природжена привабливість Сергія чарували багатьох. Новиков — людина, що чимало вже нажилась та надивилась, — часто ловив себе на думці, що був би куди біднiший, якби не було в нього цього друга, надійного й самовідданого. Він познайомився з ним у Санкт-Петербурзі ще шістнадцятого року. Зовсім ще зеленим юнаком Сергій брав найактивнішу участь у створенні першого таємного "Союзу порятунку". Як він прекрасно володів мистецтвом сперечатись, був неперевершений, а до того ж доброти незвичайної, а в разі потреби — твердий, непохитний, справжній лицар, закликаний на славні й великі діла. Таким лишився й нині.

Матвій — старший, чимось схожий на Сергія своєю бездоганною виправкою, статурою, всім своїм зовнішнім виглядом, але чимось і відрізнявся: можливо, був повільніший, не так швидко знаходив відповідне слово, коли сперечався, а задумавшись раптом, серед жвавої бесіди ставав і глухий, і німий, і тим самим мимоволі, не бажаючи цього, ображав співбесідника. Але головне — Матвій був занадто меланхолійний, нерішучий, у тяжку хвилину, підпадаючи під чийсь випадковий вплив, вагався, і Сергієві коштувало багатьох зусиль знову вселити в його серце певність і твердість.

В очах Сергія — живих, пильних, смішливих — билась глибока думка, він був у постійному русі, енергійний і своєю енергією приваблював кожного, хто мав щастя бути з ним.

Ось такий — енергійний, наполегливий — він примчав у Полтаву більше ніж півроку тому, у пізній вечір лютого, у студінь і холод, постукав до Новикова. І тільки-но ступив на ґанок, як попросив дати притулок на ніч фурманові, обігріти його, нагодувати. Сергій мав такий вигляд, ніби й не було позаду сотень верст дороги; з морозу рум'яний, він обняв брата — Матвій якраз гостював у Новикова — і зразу ж, не давши нікому опам'ятатися, приступив до. справи, заради якої мчав кілька днів і ночей із самої Москви.

— Прошу вислухати... Звичайно, від вечері не відмовлюсь, але з цим встигнемо. Потираючи руки, ніби величезну радість, повідомив:

— Відбувся з'їзд нашого товариства. Його примусив скликати надзвичайний стан справ. Ми одержали відомості: дехто з наших неофітів надто балакучий. Нами стали цікавитись вищі сфери. Подумайте самі: чи можна було сидіти склавши руки? Тут до речі згадати Неаполь. Австрійці душать там революцію, бо керівники її надто довірливі. — Сергій рвучко встав з крісла, ніби підкинутий пружиною.

— Наші вміють душити й рубати голови не гірше за австрійців, — зауважив Новиков. — їм тільки подай.

— Але, Сергію, що з'їзд? — спитав Матвій.

— З'їзд оголосив; "Союз благоденства" віднині розпущено.

— Що? Що ви сказали? — поповзли вгору пшеничні брови Новикова.

— Не може цього бути! Адже ми тут з Михайлом Миколайовичем організували нову

управу, — сказав Матвій.

Однак, і не дуже здивувався: брат з такими речами не жартував би.

— І багатьох завербували?

— Небагато, але є розумні, справді ділові люди… Вони хотіли б бачити Україну вільною.

— Це що — нове видання сепаратистів?

— Звичайно, ні. Не все ще вияснено.

— А мені ясно… Вони забули історію. Україну негайно поглине перший-ліпший добрий сусіда, скажімо, Туреччина… Але про це потім, А зараз слід скликати усіх членів "Союзу" й оголосити про розпуск товариства.

Новиков не відповідав, довго думав і, коли Сергій знову повторив свою вимогу, кивнувши головою, тихо мовив:

— Виходить, усі наші мрії, всі труди — все ніщо? Один міраж?

— Я цього не казав. — Ліва брова Сергія нервово здригнулась, але нічим більше він себе не видав. — З'їзд закликав до пильності й обережності, панове.

— Обережність, — гірко посміхнувся Новиков. — Це добре, але чи не ви, мосьпане, не раз повторювали: audentes fortuna juvat? [22]

— Так, я це казав. Але де сказано, що щастя допомагає недбалим? Мовчите?.. На вашому місці я, можливо, зробив би так само, але якби ви були на з'їзді — не сумніваюсь: проголосували б, як і я, за це єдине правдиве рішення.

— Не знаю, — знизав плечима Новиков, явно не поділяючи незрозумілий оптимізм гостя. Один тільки Матвій мовчав, слухав і мовчав: він звик прислухатись до свого молодшого брата, з досвіду знаючи, якщо той що задумав, то, певно, так і треба. Отже, не маючи поки що своєї думки, він вважав за потрібне спершу послухати. Адже розмова ще не скінчилась. Сергій і справді не закінчив свого повідомлення.

— Виходить, я вас не переконав? — спитав Сергій. — А ти, брате? Ти теж такої думки?

— Я розумію тебе: нам запропоновано скласти зброю. Чи не так?

— Ні, навпаки, нам треба гострити її, готуючись до майбутньої битви.

— Поясніть, мосьпане, що ви хотіли цим сказати? — спитав Новиков. — Я не бачу логіки.

— Будь ласка, — знизивши голос, казав далі Сергій. — Хай буде вам відомо, що рішення — це тільки хід із міркувань тактики. Оголосивши про розпуск "Союзу", ми позбавимось осіб випадкових і небажаних у нашому товаристві, з другого боку — ослабимо надто пильну увагу до нас тих, яких ми зобов'язані остерігатися… І тут же, не відкладаючи, збираємо під нашими прапорами найвірніших і найнадійніших. Ось і все.

— Чому ж не сказав про це відразу, брате! — вигукнув Матвій, забувши про обережність. — Це справді хід!

— Це значить — у бій? — спитав Новиков стриманіше, ніж Матвій, але й він не міг сховати радісного збудження, рожеві плями й смуги проступили на його блідому, худому обличчі.

— Саме так! Тут, на півдні, створюється — на противагу Північному — Південне товариство. Діла, як ви розумієте, в нас буде чимало... Одначе покінчимо насамперед з старим, виконаймо рішення з'їзду до кінця.

— Що ми повинні зробити, мосьпане? — спитав Новиков.

— Прошу вас, Михайле Миколайовичу, книгу, — так-так — "Зелену". Чи далеко по неї треба йти? Принесіть, прошу вас, я підожду.

— Ні, вона тут, у цій же кімнаті.

Новиков пройшов у протилежний від каміна куток, де стояла в глибокій ніші невисока шафа з вирізаними головами левів на дверцятах. Пошукавши за портретом, що висів у простінку, дістав невеликий на жовтому ланцюжку ключ. Дверцята в шафі нечутно відчинились, і брати в негустому світлі п'яти свічок побачили на верхній поличці одну-єдину теку, нічого більше там не лежало. Обережно, ніби боячись, що від різкого доторку вона розсиплеться, Новиков зняв її і, потримавши деякий час, віддав Сергієві:

— Прошу... Це вона.

Це була відома в "Союзі благоденства", і, можливо, не тільки в "Союзі", "Зелена книга", названа так тому, що мала зелену обкладинку. У каміні раптом заграло полум'я, освітило теку, і здалось: у руках Сергія заграв коштовний малахіт.

Брати знали, що значить ця книга для "Союзу благоденства", могли повторити кожне слово, в ній записане. Хто ж і справді не знав Статуту! Для багатьох він став молитвою, його повторювали; на вірність йому неофіти товариства присягались.

Члени "Союзу" — як вимагав Статут — повинні підтримувати передові ідеї, різко й сміливо критикувати існуючі порядки, особливо кріпосне право, зловживання чиновників, бюрократизм, захищати інтереси народу.

У другій частині "Зеленої книги" йшла мова про основні політичні завдання організації. Цю частину знали далеко не всі, тільки надійні, здебільшого члени Корінної, тобто Головної, управи. Організація не відмовлялась від революційних методів боротьби з самодержавством, вважала за потрібне підготувати громадську думку до неминучості зміни всього існуючого ладу. Ось що було записано в цій книзі. Якби книга потрапила до рук "Охоронців закону", вона стала б, безумовно, обвинувальним документом проти організації, у якій на день московського з'їзду, тобто в січні 1821 року, налічувалось близько двохсот чоловік.

Цю книгу і вручив Новиков Сергієві Муравйову-Апостолу — святая святих таємного антиурядового "Союзу благоденства". Сергієві жаль було завдавати болю старшому товаришеві— одному із головних авторів книги, і він не поспішав, вважаючи, що тепер зайва хвилина не має особливого значення.

Тим часом Новиков, не здогадуючись, навіть не уявляючи, що. станеться в наступну мить з його дитям — вінцем потаємних мрій і глибоких роздумів, — спокійно відійшов до столу, вважаючи, що посуд, як на його погляд, розставлено невдало, взявся пересувати його по-своєму і озирнувся раптом на Сергія, дожидаючи, що той робитиме з книгою.

Муравйов-Апостол розстебнув мідні застібки на теці і, переконавшись, що всі до єдиного аркуші на місці, підійшов до каміна.

У кімнаті було тихо, так тихо, що чулося дихання вітру за вікном і навіть м'який шерхіт сухого листя. Нараз розпанахав тишу великий дзвін Успенського собору — то вже, машинально подумав Матвій, кінчилась вечерня, це ж саме подумав і Новиков — без будь-якого зв'язку з тим, що відбувалося в кабінеті.

А Сергій, постоявши кілька хвилин біля вогню каміна, мов ще роздумуючи, як йому повестися, раптом простяг до каміна зелену теку й опустив її в білий вогненний кратер.

Великі краплі поту, схожі на прозорий бурштин, всіяли обличчя Новикова, а рожеві плями на впалих його щоках окреслено вирізнились. Матвій, не вміючи себе стримати, здригнувся, кинувся до каміна, але Сергій, жестом спинивши його, стояв доти, доки тека не перетворилася в попіл. Тільки тоді обернувся, мерзлякувато знизав плечима:

— Щось холодно стало… Чи не зігрітися нам? Приголомшені, Новиков і Матвій мовчали. Тоді Сергій тихо, але твердо сказав:

— Мені боляче, як і вам, повірте. Але що зробиш? Наказ. — І раптом простяг руку: — Нас троє. Це мало, але завтра буде більше, під наші прапори стануть сотні, а може, й тисячі. Сьогодні ми закладаємо нову, Південну, організацію. Ми з вами перші! Отже, руки, друзі моїі

Не роздумуючи, Матвій стис братову руку, Новиков мовчки поклав зверху і свою — тонку й довгу.

Ось що пригадалося Новикову в цю, другу за останній рік, зустріч з Сергієм Муравйовим-Апостолом.

За вісім місяців, що минули від того пам'ятного вечора в лютому, Сергій ніскільки не змінився, хіба що став смаглявіший на степових вітрах та твердішою була тепер його хода. Новиков почував до молодшого Муравйова-Апостола сердечну приязнь, ба навіть нікого ще так не шанував, як цього запального й дотепного, поривчастого й разом із тим навдивовижу витриманого молодика.

Сергій пройшов по тканому килимку до вікна: не завадить зайвий раз глянути, як почуває себе новиковський сад, старі груші та яблуні, чи далеко відійшов садівник, чи все ще длубається біля жоржин, що розрослися під самими вікнами? Садівник — уже літня людина, трохи глухувата, але чи не той це випадок, коли глухота раптом проходить і з'являється достатньо гострий слух? У саду вже нікого не було, жовте й світло-пурпурне листя лежало на доріжках, вітер відгонив його в самий кінець саду, до урвища, глухого й зарослого. Хороше зараз у саду. А як чудово нині в рідному Хомутці, у батьківському парку! Згадавши про це, Сергій з пронизливою гостротою відчув, як він скучив за батьком, як бракує йому батьківських бесід і щирих порад. І тут же вирішив, що в Полтаві довго не затримається, ось побачиться з друзями — і завтра в дорогу.

Сергій повернувся до столу, жестом запросив Новикова й Матвія сісти теж.

— Похваліться своїми успіхами, Михайле Миколайовичу.

— Нехай Матвій Іванович почне, а я, коли треба, доповню.

— Ви — керівник місцевої управи, вам і починати. Ви ж і майстер масонської ложі,

звідки неофітів вербуєте.

— Так, переважно з числа членів ложі й вербую. Ось недавно братів Капністів прийняли.

— Обох?

— Так, і Семена, і Олексія. Вони, якщо пам'ятаєте, були у нас і в "Союзі благоденства".

— Пам'ятаю. Люди порядні, чесні... Ну, що ж, хай буде так. Знаю їх давно.

— Так-так, це ж ваші сусіди. В Обухівці ви, мабуть, з ними не раз зустрічались.

— Було таке, — зітхнув мимохіть Сергій. Матвій співчутливо поглянув на брата, але промовчав. Чи міг знати Новиков, що над усе тягло в Обухівку Сергія? Брат прагнув послухати старого Капніста, й ...ще раз зустрітися з його сім'єю, особливо з сестрою його друзів — Софією, яка пізніше обрала собі Скалона, одного з блискучих офіцерів її оточення. Та що згадувати? Було колись, та минулось.

— Так. Ще хто? — по хвилі якійсь спитав Сергій.

— Тарновський, губернський суддя. Цього ви теж знаєте. А з ним разом ми прийняли і Алексеева, це чиновник, служить у канцелярії моїй.

— Чиновник?.. Гм, я б вас попросив, будьте обережні з чиновниками, особливо з тими, яких мало знаєте. Цього ви давно знаєте?

— Вже третій рік. Людина він чесна, достойна довіри.

— Добре. І це все?

— Ні. Сьогодні хочу запропонувати ще одного. Скажу відверто, я особисто прийняв би його першим, але все ж утримався, і не тому, що не довіряю, ні, були інші міркування. Отож, порадимось разом.

— Хто ж це?

— Іван Петрович Котляревський. Майор у відставці, наглядач пансіону для дітей бідних. .

— Мабуть, слід починати з того, що майор — автор "Енеїди" й опери "Полтавка".

— Так, з цього слід було починати. Але я не можу не відзначити, що, як вихователь юнацтва, він у високому розумінні слова — винятковий. До пансіону, який він ось уже понад десять років опікає, прагнуть віддати своїх дітей не тільки збіднілі. Пансіон готує молодих людей до університетів і художньої академії.

— Про це я чув.

— Ти навіть не уявляєш, брате, що це за людина, — втрутився в розмову Матвій. — Ти матимеш-справжнє задоволення, познайомившись і поговоривши з ним.

Сергій нічого не відповів, налив у келих трохи солодкої води й випив.

Не раз бував він у Полтаві, цього року — двічі, і ось, скажи ж ти, так і не довелось познайомитися з цією людиною, що так дотепно й справедливо висміяла сильних світу цього — від панів-землевласників до останнього судійського чиновника. Осміяні, вони бояться признатись, що попали в поему, і удають, ніби так і треба, і сміються, зціпивши зуби. А в народі, простому народі, сміються, аж за боки хапаються, і добре знають, про кого в ній мова, передають її з уст в уста, читають з пам'яті. Не раз про це доводилось

чути в Хомутці і у Василькові, де стоїть його, Сергія, Чернігівський полк. Кращого способу критикувати існуючі порядки не можна навіть і уявити. Такий поет вартий цілої організації. Так, цілої організації! А чого варта його поема?! Її значення для утвердження мови цілого народу неоціненне. Це ж багатство, яке берегти треба, берегти й спиратись на нього...

— То ж як, Сергію? Що запропонуємо майорові? З хвилини на хвилину він повинен постукати.

— Що запропонуємо? — Сергій налив ще трохи в келих. Розглядаючи кришталеві грані на світло, відповів: — Я гадаю, з дороги йому б слід чого-небудь міцнішого дати, ніж те, що я оце покуштував. Що саме він любить?

— Жартуєте? — Новиков уважно подивився на Сергія: за жартом приховувалось щось інше. Але що?

— Ні, серйозно. Може, він любить угорське, яке ви поставили?

— Так, угорське.

— Я так і думав. Бо мені й Матвієві однаково...

— А коли все-таки серйозно, Сергію? — спитав старший Муравйов-Апостол.

— Добре, скажу. На мій погляд, майор тут, на півдні, в столиці українського краю, для нашого діла важливіший від багатьох інших, і було б добре, якби він став членом нашого товариства, але... — Сергій не квапився, роздумував. — Але, друзі мої, хто знає, що все ж таки важливіше: бути йому в організації чи лишатись поза нею? Як ви гадаєте?

Сергій уважно глянув спочатку на брата, потім перевів погляд на Новикова.

— Про це слід подумати, — сказав Матвій. — Відомо, що він сміливо виступає на захист знедолених, скривджених, не боячись накликати на себе незадоволення влади.

— Це надзвичайно важливо... Так! Так! А ви як вважаєте, Михайле Миколайовичу?

— Я не зовсім зрозумів, Сергію, але, здається, здогадуюсь.

— В одну організацію його, як мені відомо, вже прийнято... Причому не остання роль у цьому належить вам, Михаиле Миколайовичу. Ваш лист Нікітіну пригадуєте?

— Хто це? Ах, так, це секретар Товариства любителів словесності.

— Він... Так ось, чув я про це від осіб компетентних, що недавно побували в столиці. Звістка ось-всь повинна надійти й сюди, в Полтаву.

— Це було б добре і цілком заслужено, бо майор має на це право... Отже, ми вирішили поки що... — Новиков не договорив. Ввійшов слуга, вклонився;

— Його благородіє майор Котляревський Іван Петрович.

— Запрошуй. — Новиков усміхнувся; — Так і не домовились?

— А на мою думку, домовились. Невже треба пояснювати? — спитав Сергій і глянув на брата; Матвій мовчки хитнув головою.

Двері розчинились, і увійшов Котляревський. Немолодий уже, з сивизною, але на диво стрункий, очі уважні, трохи стомлені, проте, пильні, дивляться в саму душу.

Новиков хотів було познайомити Котляревського з Сергієм, бо саме з Сергієм той зустрічався вперше, але Сергій уже сам пішов майорові назустріч, майже підбіг до

нього. І Котляревський простяг руку:

— Радий, сердечно радий бачити вас, Сергію Івановичу! — Голос у майора м'який, якийсь особливо теплий. "Так говорити може добра людина", — подумав Сергій і щиро потис простягнуту руку.

— І я радий. Дуже радий, Іване Петровичу! Наслухався про вас багато, адже земляки ми з вами, одній землі присягали, однієї матері вітчизни діти.

Котляревський уважно дивився на Сергія — йому подобалось молоде відкрите обличчя, прямий погляд, простота і, разом із тим, чемність, невимушеність. Котляревський озирнувся на Новикова, що стояв тут же, на Матвія і, ніби запрошуючи їх у свідки, сказаві

— Приємно чути. Виходить, правду мені казали… Іван Матвійович, наш Вольтер, може пишатися своїми синами. І ми з ним разом.

— Це ви занадто, Іване Петровичу, — зніяковів Сергій. — Що ви, справді! Ми ж таки полтавці, як і всі тут, і хотіли. б бути такими. І батько наш працює по силі й можливості, бо без цього життя собі не уявляє.

— Знаю, трохи знаю. Був би радий з ним познайомитись.

— Це не дуже важко. Ми запрошуємо вас у гості, і батько буде радий, — відповів Сергій.

— Одначе, гості мої дорогі, — озвався Новиков, — Може б, ви хоч ненароком звернули увагу й на господаря? Він жде, коли ви сядете за стіл і там продовжите розмову.

— У цьому домі завжди так, — сказав, усміхаючись, Іван Петрович, — тільки на поріг, так зразу ж і за стіл. Проте не відмовлюсь від чого-небудь гарячого, не зрозумійте мене по-своєму, пане господарю.

— Ні в якому разі. Як ви зволили висловитись — буде і гаряче, і до гарячого. Одну хвилинку, — Новиков, поки гості сідали за стіл, покликав слугу й щось шепнув йому.

Розмова за столом тривала далі. Вона торкалась останніх подій, про які говорила вся освічена Росія й Україна. Спершу мова зайшла про іспанські справи, потім Іван Петрович спитав Сергія, що він знає про події в Греції… Сергій, мов сподівався цього запитання, сказав, що їх полк готовий був виступити на допомогу грекам, які вели справедливу боротьбу проти турків, і деякі війська, як це відомо, вже підтягувалися до південних кордонів, але пізніше це припинилося й незабаром скінчилося зовсім. Тепер греки самі ведуть нерівну боротьбу проти ворога, важку, уперту боротьбу, і хтозна, чим вона скінчиться.

— А що тепер у Неаполі? Не чули? — знову спитав Котляревський. — Я давно не бачив газет свіжих.

— Погано. Дуже погано. Почали рішуче, а чим скінчили? Піддались на ласку переможця. Ось чим закінчили неаполітанці.

— Піддались? Нечувано! А як добре починали.

— Це сором — не вміти боронити святиню — свою землю. Тут вибору бути не може: перемога або смерть! А вони, ці нещасні неаполітанці, піддалися! Після цього вони

заслуговують султана, а не тільки австрійців.

— Чому так суворо? — зауважив Новиков. — Вони воювали, поки могли. А потім... — Піддались?

— Та що ж могла вдіяти така невелика країна проти Австрії? — додав Котляревський. — Несумірні величини.

— Хай невелика, але сила любові до батьківщини повинна перемогти! — Сергій схвильовано стис руки. — Я не можу про це говорити спокійно, їх біль — мій біль.

Помовчали. Світло від канделябрів падало на стіл і на розставлені на ньому келихи, вази з фруктами, закуски, карафку з солодкою водою, чорну високу пляшку, на зосереджені обличчя: задумливе — Новикова, трохи меланхолійне — Матвія, уважно-допитливе — Котляревського, пристрасне, на якому ще залишались сліди внутрішньої бурі, — Сергія.

Молодший Муравйов-Апостол усміхнувся:

— Що у вас, Іване Петровичу? Над чим працюєте? Чув я у Санкт-Петербурзі — та про це говорять і у Василькові, — що ви закінчили поему. Одну із нових частин її читали, як про це я знаю, цим літом у домі вдови Державіна.

— Ви знаєте? — здивувався Котляревський. — Воістину, нічого на світі нема таємного, хоч що тут і ховати? Так, закінчую поему, та ніяк не можу поставити крапку.

— А ви рішучіше беріться за це... Треба, ой як треба побачити її повністю виданою!

— І я про це думаю, але ж де її опублікуєш? Навіть окремої частини нема де приткнути.

— Не кажіть. Ось скоро одержите звістку.

— Яку? Чи не можна уточнити, Сергію Івановичу?

— Охоче все розповів би вам, але не маю повноважень, пробачте.

Не бажаючи видаватись настирливим, Котляревський більше нічого не спитав.

— Розкажіть, будьте ласкаві, куди нині їздили? — спитав Сергій. Шануючи витриманість майора, навмисне перевів розмову на інше. — Нам господар цього дому розповідав, що ви кудись терміново виїздили, хоч могли б і не поїхати.

— Це так думає Михайло Миколайович, а я не міг. Від свого імені легше було б відмовитись.

— Виходить, щось серйозне?

— Не можна про це говорити спокійно. — Котляревський відчув у запитанні молодшого Муравйова-Апостола щиру зацікавленість, промовисті були і погляд Матвія Івановича, і тиха увага Новикова. — Одначе послухайте...

Іван Петрович все розповів.

— Це жахливо! — схвильовано заговорив Матвій Му-равйов-Апостол, як тільки Котляревський закінчив розповідати. — Жахливо, що все це дозволено і навіть прикривається законом.

— Це дикість, — підхопив слова брата Сергій, увесь білий, як полотно, — коли одній людині дано право називати іншу своєю власністю.

— А пригадайте, що Раєвський писав у записках "Про рабство селян", — заговорив

Новиков. Блідо-червоні смуги прорізались на його довгастому обличчі, а очі блищали синім вогнем. — "Дивлячись на поміщика російського, я завжди уявляю, що він випоєний слізьми і кривавим потом своїх підлеглих, а сама атмосфера, якою він дихає, просякнута зітханнями цих нещасних..."

Сергій мовчки слухав, то бліднучи до неможливого, то вогнем спалахуючи, і тоді гаряче полум'я заливало його юне, свіже обличчя. Він мав щось сказати, але, хвилюючись, не міг і, тільки трохи заспокоївшись, сказав:

— Прийде час, панове, і над головами всіх оцих душовласників гряне страшна кара. Усі сльози сирітські, вся кров невинних упаде на їхні голови. Це неминуче, як день зміняє ніч!

— Що ви, мосьпане! Освічені люди цього не допустять, — озвався Котляревський. — Адже може пролитись багато крові.

— Освічені кати ні в чому не поступаються неосвіченим, а якщо хочете, вони набагато жорстокіші. Ви не згодні зі мною?

— Ні, я не про те. Я про користь освіти. Вона дуже потрібна, бо неосвіченість — причина всього нашого лиха.

— Як на мій погляд, неосвіченість — наслідок, а причина в іншому, її шукати треба в суспільних порядках, що існують... Я поважаю ваші погляди, Іване Петровичу, — сказав Сергій, обережно торкаючись руки майора, — але мене важко переконати, тож не будемо про це... Я хочу сказати про інше. Ваше добре діло, якому ви присвятили життя, ваша поема "Енеїда" й опера "Полтавка" — хочете ви того чи ні — допомагають знайти відповідь на питання, де причини нашого лиха... Головне — ваші твори допомагають людям пізнати себе; всім тим нещасним, які не бачать сонця, допомагають відчути свою людську гідність, вчать стійкості й віри в свою долю. І це — повторюю — найголовніше в вашій роботі... Ми всі тут, здається, ще не старі люди і можемо назватись молодою Росією, отже, Іване Петровичу, перед вами — молода Росія, вона щиро вдячна вам за вашу добру, чесну роботу, вона ніколи не забуде, що ви зробили для її майбутнього...

Вражений до глибини душі, Котляревський слухав. Так просто й так проникливе ще ніколи й ніхто не говорив про його творчість, її значення.

Іван Петрович потис руку Сергієві і, усміхаючись, сказав:

— Спасибі на доброму слові! Слухаючи вас, я, здається, і сам помолодшав. Тільки навряд чи заслужив я. Є поети й кращі. Мені лишається ще раз висловити вам сердечну вдячність і відкланятися. Був радий познайомитись. Сподіваюсь, ще не раз зустрінемось.

Втрутився Новиков:

— І не думайте. Все на столі дожидається. Прошу всіх. Візьмемо по чарці. Чи схочете образити?

— Та що ви! Охоче підніму чарку за вас, друзі мої! — сказав Котляревський. Новиков налив чарки.

— Хай усе буде добре! За вас, Іване Петровичу! — промовив він тихо.

Котляревський відчув у словах і поведінці Новикова щось незвичайне, його друг говорив одно, а розумів дещо інше: здивовано глянув на господаря, той зніяковів, але тут же, оволодівши собою, підняв чарку:

— За все те, що сказано тут, не гріх і випити. Отже… Але випити ні гості, ні господар не встигли. Увійшов старий слуга Новикова, спинившись на порозі, оголосив: пожалував ще один гість, якому неодмінно треба господар. Гість твердить, що прибув з самого Санкт-Петербурга. Нехай пробачить Михайло Миколайович, але він, старий слуга, впустив приїжджого, і той жде в передпокої…

Гість був офіцер. Зовнішній вигляд — густо припалі пилом чоботи, досить прим'ята шинеля, обвітрене, аж засіверене обличчя — красномовно свідчив, що пробув він у дорозі не одну добу, і тільки невідкладна справа змусила його постукати до зовсім незнайомих людей, якщо він дозволив собі в такому вигляді з'явитись у порядний дім, та ще й пізнього вечора.

Чітко звівши високі каблуки докупи, гість відрекомендувався:

— Туманський. Василь Іванович. Поручик. Примітивши в кімнаті військових, до того ж високих чином — підполковника, майора, поручик зрозумів, що погарячкував, прийшов невчасно, його тут не сподівались, і, без сумніву, він завадив поважним людям своєю несподіваною появою. Поручик попросив вибачити його за безцеремонне вторгнення, але тут же пояснив, що відкладати свій візит на ранок не міг, бо затримуватись у Полтаві йому ніяк не можна; виконавши дане йому доручення, він одразу ж і поїде, бо на нього ждуть удома батьки, яких він давно не бачив.

Новиков вислухав трохи плутане пояснення гостя і, одразу зрозумівши, що має справу з дуже молодою люди ною, привітно усміхнувся й сказав, що він, господар дому радий поручикові, з чим би той не приїхав, отже, нехай він скине шинелю, присяде до столу і розповість, звідки він і з якою спішною справою пожалував, причому почувати себе він може цілком вільно, говорити теж, бо в кім наті його, тобто Новикова, друзі.

— Хочу вам пояснити, ласкавий пане, — сказав поручик, злегка нахиливши голову. — Мені, власне, треба побачитись з паном Котляревським, якого не маю честі знати особисто. Я заїжджав до нього додому, і мені сказали, що він до вас пішов… Між іншим, у мене й до вас справа. Просили передати листа. Ось він, прошу.

— Від кого ж?

— Вручив його пан Нікітін, Андрій Опанасович, секретар Товариства любителів російської словесності.

— Дякую, поручику! — Новиков прийняв від гостя І невеликий голубий конверт і поклав не розкриваючи на письмовий стіл. — Прошу вас, мосьпане, познайомитись… Сергій Іванович Муравйов-Апостол.

Туманський виструнчився:

— Маю честь представитись, пане підполковнику!

— Не так офіційно, поручику, — по-дружньому, скоріше навіть весело зауважив Сергій. — Адже ми не в строю… Так ви із Санкт-Петербурга?

— Так точно. Майже місяць був у дорозі.

— Матвій Іванович Муравйов-Апостол, — рекомендував далі Новиков гостей.

— Затяглась, одначе, ваша поїздка, — сказав Матвій, вітаючись.

— Осінні дороги, самі розумієте.

— Ніби в інший час вони кращі. Хто по них не їздив той і горя не бачив.

— На жаль, це правда. Тричі застрявав, довелося просити селян, щоб витягли екіпаж.

— Котляревський Іван Петрович, — сказав Новиков, підвівши поручика до майора, що стояв у кінці столу. — Той, кого ви шукаєте.

— Радий вас бачити, — засяяв Туманський.

— Дуже приємно, — привітався Котляревський і стримано потис руки. — Надовго до .нас?

— Сьогодні ж і далі. Мені, власне, в Гадяч треба, точніше — в Опанасівку, до батька й матері, у відпустку їду. А по дорозі — до вас. Маю доручення. Пакет. Дозвольте вручити?

— Будь ласка.

— Не знав, що побачу пана підполковника і Матвія Івановича. Багато чув про них... у Санкт-Петербурзі ще.

— Що ви, поручику, — м'яко зауважив Матвій, світячись доброю усмішкою. — Нічого путнього про нас ви не могли почути. Такий уже вік. Та не в цьому, одначе, суть.

— Саме в цьому. На мою думку, більшість друзів моїх були б щасливі бачити вас, говорити з вами.

— І все ж таки, милий поручику, суть нині в тому, ідо ви з дороги, але господар, мабуть, вирішив вас голодом заморити.

— Ви неможливі люди... Поручику, шинелю вашу! Савелію, прийми... І — до столу.

Туманський швидко й спритно роздягся, старий слуга забрав у нього шинелю й капелюх, поручик лишився в мундирі, і всі раптом побачили, який він ще молодий. Зрозумівши значення поглядів, Туманський зніяковів, запашів рум'янець, щиро пожалкував, що напередодні виїзду поголив вуса — піддався на умовляння друзів, але йому так привітно й дружньо усміхались, що він одразу ж відчув себе досить вільно, як, мабуть, почував би себе у колі однолітків — товаришів по службі.

Новиков ждав, поки всі сядуть за стіл, щоб насамперед вислухати Туманського. Але той не поспішав пояснювати мету свого приїзду, ніхто, проте, і не квапив його. Усі лишались більш-менш спокійні, тільки одного Івана Петровича бентежила невідомість.

Позираючи на жваве обличчя поручика, Котляревський подумав раптом про свої рукописи, які кілька місяців тому надіслав у Санкт-Петербург Гнедичу. Той відповів, що депешу одержав, але більше ні слова не додав. Така вже, мабуть, звичка у столичних літераторів нічого зопалу не обіцяти... І ось тепер цей нежданий візит. Поручик привіз Новикову від Нікітіна листа, вони ж з Гнєдичем, як відомо, досить часто зустрічаються на засіданнях Товариства любителів російської словесності. Можливо, цей лист стосується і його, Котляревського. А що мав на увазі Сергій, коли казав про звістку, яка ось-ось має бути в Полтаві? Чи не Туманський і є той, хто привіз цю звістку? Та чого ж

він мовчить? Коли б щось добре, то вже б, мабуть, сказав...

В останню хвилину під якимось приводом хотів був попросити Туманського утриматись від розмови, не відволікати нею господаря дому і його друзів. Але поручик поводився так, ніби зовсім не помічав його стану. Не поспішаючи, розстебнув два верхні ґудзики на мундирі й дістав із бічної кишені невеликий пакет, перев'язаний зеленою стрічкою. Розв'язавши її (стрічка в одній руці, пакет — у другій), він підійшов до Котляревського:

— Це вам, пане майор. Сподіваюсь, він цілий і неушкоджений, хоч, признатись, дуже боявся: ану ж промокне. Дощі почалися ще перед від'їздом і тільки за тиждень перед Полтавою вщухли.

Іван Петрович не квапився приймати пакет, і Туманський, загадково усміхнувшись (такий молодий і вже хитрун), сам розпечатав його й дістав звідти вчетверо складений цупкий аркуш паперу й ще кілька аркушиків, трохи менших розміром, і, глянувши на Івана Петровича, спитав:

— Дозволите оголосити?

— Гаразд. Прошу вас, поручику.

— З радістю. Я готовий.

Але перед тим як читати, Туманський мимохіть кинув погляд на стіл, погляд його помітили, і першим — Сергій.

— Михайле Миколайовичу, пожалій гостя. Він же з дороги і, мабуть, помирає від спраги.

— Так налийте йому! Та скорішеї Сергій розкоркував пляшку, налив у склянку іскристого вина:

— Прошу! Тут один ковток — не більше.

Туманський не міг відмовитись: подавав підполковник, до того ж так щиро, по-дружньому. Він прийняв склянку й випив одним духом.

— Молодець! — похвалив Сергій.

Туманський, подякувавши, став читати із розгорнутого аркуша, вимовляючи кожне слово чітко й роздільно:

— "Санкт-Петербурзьке Вільне товариство любителів російської словесності, поважаючи відмінні знання в науках і вітчизняній словесності... майора Івана Петровича Котляревського, відповідно до статті 33 Статуту, обрало його в почесні члени..." — Прочитавши всю фразу одразу, поручик зробив невеличку паузу і вже тихіше й спокійніше читав далі: — "Цей диплом підписали: Президент Товариства — Глінка Федір Миколайович, Секретар — Нікітін Андрій Опанасович власноручно". — Звертаючись тільки до Івана Петровича, закінчив; — Я маю честь повідомити вас, пане майор, що "Енеїди" вашої п'ята частина, читана на засіданні "Вченої республіки" паном Гнєдичем, за одностайною думкою оної, буде опублікована у ближчий час в одній із книжок журналу "Соревнователь просвещения и благотворения", з чим дозвольте вас, пане майор, щиро привітати й поздоровити!

Вклонившись, Туманський вручив Котляревському диплом і список Статуту. Іван

Петрович, прийнявши із рук поручика всі папери, і схвильований, — усе ж це було так несподівано — хоч і зовні спокійний, обійняв юнака:

— Це так раптом. Не знаю, що й сказати. Спасибі вам, Василю Івановичу!..

— Ви своє сказали, ласкавий пане, тепер наша черга, — підійшов до Котляревського Сергій Іванович. — Ну що ж, як бачите, і в нашу глушину доходять іноді приємні вісті, а винуватець усього ви, Іване Петровичу... Дозвольте ж з цим вас і поздоровити і, як годиться за народним звичаєм... — Сергій обійняв Котляревського й трикратно поцілував. Відсторонився на мить, весело засміявся: — Ось вам і звістка... А ви боялись...

Майор не встиг відповісти, як підійшов Матвій, відтіснив брата:

— Дозволь і нам з господарем наблизитись до іменинника. — І, ставши перед зніяковілим Котляревським, широко розвів руками. — Не сподівався від вас, що зумієте розворушити декого й у столиці. Прийміть і мої поздоровлення! Я ж давній ваш шанувальник і на цьому стою.

Новиков мовчки обійняв друга.

— Звичайно! — озвався Сергій. — Таке повідомлення треба окропити, і негайно. Поручику, сідайте зі мною поруч, ми вас сьогодні не пустимо так просто. Ви нам повинні розповісти все, що знаєте, чим живе наша столиця.

— Що саме вас цікавить, пане підполковнику?.. Та мені ж їхати треба.

— Опанасівка підождe трохи, — підтримав брата і Матвій.

— Але ж... — .заїкнувся Туманський. — Але що вас цікавить?

— А все, поручику. Усе, що знаєте... Насамперед, певна річ, про вечір у старому домі Державіна. Як поживає Дар'я Олексіївна?

— Так ви знаєте, де був вечір?

— А чому б і ні, — хитрувато мружився Сергій. — Добра слава має крила. Отже, розкажіть, хто був на вечорі, що говорили, ну, хоч би про нашого іменинника?

— Ось цього, безперечно, згадувати не варто, — зауважив Котляревський. — Найцікавіше, панове, я вважаю, почути, що нині нового в літературі. Що написали пани Рилєєв, Крилов, молодий Пушкін?.. Ви з ними, можливо, знайомі?

— Знайомий, Іване Петровичу... І навіть більше — Рилєєв і Пушкін друзі мої, — охоче відповів Туманський. — Але ж... не знаю, з чого починати. — Йому хотілося виконати прохання братів Муравйових-Апостолів і не хотілось робити неприємності Котляревському, хоч, власне кажучи, в розповіді не було б нічого неприємного. І все ж таки... — З чого ж почнемо?

— Давайте з цього. — Новиков налив у келих Туманському трохи вина. — Прошу, панове, підняти свої чарки за нашого дорогого Івана Петровича! За нового почесного члена Вільного товариства! За здійснення ваших надій і задумів, Іване Петровичу!

— Щоб добре жилося вам, — усміхнувся Матвій, підносячи й свій келих. — Разом з нами!

— Спасибі! — стримано відповів Іван Петрович.

Задзвеніли чарки, наповнені червоним угорським вином, заіскрилися під світлом

свічок. Випивши, Іван Петрович звернувся до Туманського:

— Прошу вас, поручику, передайте, коли повернетесь до Санкт-Петербурга, мою щиру подяку панам Глінці, Гнєдичу, Нікітіну й усім іншим, хто взяв у цьому ділі участь. Я повинен сказати: не про мене така честь — мої далекі друзі вшанували великою увагою мову мого народу, якою написана моя "Енеїда". Це — головне, і за це я низько дхиляю сиву свою голову перед ними. Посилаю в дарунок Товариству сорок примірників "Енеїди". Але чого вартий цей скромний дарунок, як порівняти з їхнім, даром? — Котляревський оглянув усіх за столом і, зітхнувши, тихо додав: — Якби ж то живий був учитель мій... отець Станіславський! Якби почув...

Туманський обсмикнув на собі мундир, посидів хвилину в задумі й почав:

— На тому вечорі пана Гнєдича Миколу Івановича було обрано віце-президентом нашого Товариства. Пропозиція про обрання його була несподівана, але її підтримали всі одразу. Микола Іванович — наш земляк — став у той вечір віце-президентом Вільного товариства любителів російської словесності; сам Гнєдич не встиг нічого сказати, як був обраний заступником Глінки. Уже, коли проголосували, він, украй збентежений, підвівся, низько вклонився й подякував за високу честь, додавши, що всі свої знання й сили віддасть спільному ділу. А потім... — Туманський зробив невеличку паузу, скоса глянув на Івана Петровича й сказав: — Потім пан Гнєдич повідомив Товариство, що на його адресу надійшов пакет з творами, і він просить дозволу ознайомити присутніх з його змістом.

"А хто автор?" — спитав Бестужев. "Він — автор української "Енеїди", уривок з якої ми торік читали на одному з вечорів "Вченої республіки". — "Так це ж Котляревський!" — сказав Рилєєв. "Що ж ви, батечку, мовчали досі?" — спитав Глінка. "Я трохи прихворів, але сьогодні, якщо дозволите..." — "Так просимо!", "Будь ласка!" — почулися голоси.

У залі все прийшло в рух. Кожному хотілося бути ближче до Гнєдича. Ми всі, тобто Бестужев, Рилєєв, Анічков і я, теж підійшли ближче до Гнєдича. Підійшов князь Цертелєв.

Микола Іванович почав читати. Читав він, скажу вам, панове, чудово, нічого подібного, признаюсь вам, я досі не чув. І хоч мова здавалась декому незвичайною, Гнєдича розуміли всі, і навіть добре розуміли, він умів виділити де жестом, де інтонацією думку автора; у залі все частіше лунав сміх, сміялись тому, що не можна було втриматись.

Я, звичайно, разом з усіма хапався за боки й не міг, одначе, не бачити, що робиться в залі. Глінка, спершись на руку, мружився, немов йому заважало світло. Нікітін, Анічков і Рилєєв мало не плакали від захоплення. Цертелєв і Бестужев були стриманіші від інших, але князь, що добре розумів мову поеми, інколи зазирав через плече Гнєдича у зошит, ніби не вірив, чи все так записано, як читає Микола Іванович.

Передихнувши, Туманський потер високе, по-юнацькому чисте чоло.

— Що ж далі? — перехилився через стіл Матвій.

— Забули? — усміхнувся Сергій. — Я вам, коли хочете, нагадаю... Що, наприклад,

сказав Бестужев, послухавши поему? А що вволив сказати Рилєєв? Адже вони не могли промовчати.

— Не тільки вони — майже всі говорили, хоч мені особисто запали в серце слова Бестужева й Рилєєва. — Туманський знову глянув на Котляревського. — Дозволите? Я скажу, хоч, може, і не зумію передати все як слід.

— А ви сміливіше, — попросив Сергій. — Тут вас ніхто не видасть.

— А я цього не боюсь.

— Тим більше, — доброзичливо усміхнувся Новиков.

— Так ось. Бестужев висловився в тому розумінні, що нічого подібного досі він не чув. Йому сподобались і мова поеми, і характер, і показаний у ній народний побут. Вперше народ український, сказав він, представлений на нашому вечорі ось таким твором, смію твердити, блискучим, незрівнянним. Але це деталі.

— Помилуй бог! Нас якраз і цікавлять деталі... Але що інші? Ну, хоч би Рилєєв? — допитувався Сергій. — Ви натякнули, що він теж говорив.

— О, так, він перший підтримав Бестужева. Він сказав, що Олександр Бестужев тисячу разів має рацію, а ви, Іване Петровичу, — перший великий поет України. І ще одно позабув, даруйте, ради бога. Коли прощались, пані Державіна зволила затримати Гнєдича й мене. Миколі Івановичу вона сердечно подякувала за справді артистичне читання й доставлені їй поемою задоволення і додала: "Жаль, що не можу бачити самого автора і сказати йому про все це особисто. Але, я певна, він про все дізнається і, як людина розумна й талановита, не образиться за таке відверте захоплення його роботою". — "Ми постараємось усе передати, — відповів Микола Іванович. — Усе, що ви сказали, що сказали інші..."

Ніяково мружачись, ховаючи сором'язливість за вимушеною усмішкою, Котляревський, користуючись невеличкою паузою, звернувся до Туманського;

— Не сподівався від вас, поручику, такого багатослів'я, а ще ж і молодий; можна було б і утриматись від деталей...

— Простіть, Іване Петровичу, у наї, як ви знаєте, кажуть: за що купив, за те й продав, слова з пісні не викинеш. І то ж добре.

Котляревський розвів руками:

— Примусили старого червоніти... Те що зробиш? Прийшов у гості — терпи. Та це жарти. А якщо серйозно, то ніколи в житті такого вечора в мене це не було. Спасибі вам, друзі!.. І вам, поручику, за добру іість! Навряд щоб ближчим часом довелося мені побувати в столиці. Тому прошу вас, поручику, коли повернетесь, від мого імені щиросердо подякувати Миколі Івановичу Гнєдичу, вдові Державіна і всім іншим за те, як вони піставилися до моєї поеми. Передайте, що я високо ціню хнє слово. Коли б жив там, неодмінно брав би участь у вечерах. Серцем я з ними.

Муравйови-Апостоли, Новиков, стадий слуга Савелій, що затримався в кабінеті, Туманський пройнялися його хвилюванням. У цей час здавалось: Івіна Петровича слухають не тільки його друзі в домі Новікова, але і вся тиха, в полоні осіннього сну, Полтава.

Позабувши про все на світі, Туманський не вірив своєму щастю: невже й справді він сидить іа одним столом з автором знаменитих "Енеїди" й "Полтавки", бачить його і слухає? Чи це не сон? Там, у далекоду Санкт-Петербурзі, у домі вдови Державіна він бачив і іув Рилєєва, Бестужева, Гнєдича, одного разу познайомився з Олександром Пушкіним — своїм однолітком, а тепер, трохи менше як два місяці після того, в древній Полтаві слухає співця України, бесідує з ним. Йому раптом здалося: тут, під цією покрівлею, в цьому скромному робочому кабінеті, продовжуються вечори "Вченої республіки", започатковані в Північній Пальмірі.

Ранок наступного дня вщався похмурим, холодним, навіть тепла шинеля, у якій Іван Петрович вийшов на веранду, не рятувала від рзкого поривчастого вітру. Під його навальними ударами і одну ніч облетіло геть усе листя старої акації, не вціліло воно й на молодих грушах, дочасно почорнілих, ніби їх обіалило громовицею.

Листя всіяло все подвір'я, блідо-жовтавими й яскраво-червоними плямами вкрило дорогу, то вогнем яскравіло, то згасало на крутому даху Успенського собору.

Іван Петрович вернувся до кабінету, скинув шинелю і, одягшись у довгий теплий халат, присів до столу. Поки він виходив, Мотя встигла прибрати, розпалити вогонь у каміні, і тепер у кімнаті було тепло, а через те й затишно; зблиски полум'я гралися на тканій доріжці, на золочених корінцях книг, стосами покладених на столі й підвіконні.

Усе було готово до роботи — папір, чорнило, акуратно нарізані пера. Але насамперед він мав написати в Петербург Глінці, подякувати за високу честь і увагу. Глінці — президентові товариства, людині, широко відомій і шанованій у літературних колах, ветеранові війни з Наполеоном, авторові багатьох поетичних шедеврів і повісті про Богдана-Зіновія Хмельницького. Присунувшись до столу ближче, на якусь мить задумався, і ось уже косо зрізане пірце побігло-полетіло від краю до краю по чистому, білому як сніг полю: "Милостивий пане Федоре Миколайовичу, за особливу честь вважаючи обрання мене в почесні члени... Вільного товариства любителів російської словесності, найщирішу подяку мою складаю всьому високошановному товариству й особливо Вам, милостивий пане, за приємну для мене Вашу участь у цій справі".

Перечитавши написане й не знайшовши в ньому помилок, Котляревський писав далі: "Диплом на звання почесного члена, Статут і список панів членів товариства я мав честь одержати від Василя Івановича Туманського.

Бажаючи бути корисним товариству скільки сили мої дозволять, дарую на користь оного 40 примірників "Енеїди", яку вслід за сим доставляю; Вас же, милостивий пане, покірно прошу поклопотатися перед товариством прийняти мій малий дар..."

Підписавшись, поставив дату: "Жовтень, 28 дня, 1821 року".

Сьогодні ж листа треба й послати, а за ним і посилку з книжками. Звичайно, було б набагато краще самому поїхати до Петербурга, та це, на жаль, неможливо, в усякому разі, тепер: і сторона неблизька, і робота жде. Час, ой час уже підготувати "Енеїду", нині вже повністю, для окремого видання, ще раз переглянути кожний рядок. Навіть тричі опубліковане — для нового видання він би ще раз виправив.

Іван Петрович прислухався: у передпокої вешталась Мотя, потім зайшла на кухню,

задеренчала заслінкою, порожніми відрами. Удосвіта вона піднімається і допізна не присяде, знаходить собі клопіт, хоч, здавалося б, які там особливі діла в його парубочому господарстві. І нічого їй не скажи Нагадай про відпочинок — ще образиться. "Чи я стара така, щоб ні сіло ні впало серед дня відпочивати?"

Хороша людина в домі — щастя. Була б жива матуся, порозумілася б з Мотею неодмінно, полюбилась би їй ця проста, сердечна жінка.

Який ось уже рік немає матері, а змиритися з цим неможливо, здається, вона кудись на часинку вийшла і незабаром повернеться; заклопотана домашніми справами, нечутно прочинить двері, увійде в кімнату й, побачивши, що він працює, нічого не скаже, мовчки поставить край столу глечик холодного топленого молока, або квасу-сирівцю, чи узвару, солодше якого нічого немає на всьому світі. "Матінко, дорога моя, поки я живий, нетлінна пам'ять про тебе — в самому серці, — не погасне, не щезне..."

Перед тим як укласти листа в конверт, Іван Петрович злегка присипав його піском. Почав збиратися. Насамперед мав зайти в лікарню, провідати Лавріна: чи не гірше йому і чи не втрутився з дурного розуму пан Калістратович, чи не зняв лементу — мовляв, завезли його людину без дозволу...

Потім — пансіон. Учора через поїздку на село не був там цілий день — і душа вже неспокійна, хоч і є кому доглянути вихованців, простежити, щоб були нагодовані й у свій час відійшли на відпочинок. І все ж повинен сам на все подивитись, своє око не зрадить.

Після пансіону треба зайти до Новикова, це недалеко: канцелярія генерал-губернатора поряд з пансіоном, на одному з ним Круглому майдані. До Михайла Миколайовича подвійний інтерес: перш за все, у якому стані справа з цим поміщиком — чи не повелів князь віддати оного душовласника на дворянський суд честі?

Це було б добре — нехай би й інші, подібні до нього, вчасно взялись за розум і не збиткувались над нещасними рабами своїми. А вже потім, прощаючись, ніби між іншим, він спитає про вчорашній вечір. Для чого ж Новиков запрошував до себе? Невже тільки щоб познайомити з сином Муравйова-Апостола?

Поки Іван Петрович збирався, Мотя внесла сніданок, поставила на стіл, і, як завжди, вклонилась;

— Поїжте, поки свіже.

— Дякую, але я, Мотю, поспішаю. — Одяг шинелю, зняв з вішалки капелюха. — Не сердься, до обіду повернусь. Та не забудь: може, кому знадоблюся — я в пансіоні.

— З богом! — Мотя непомітно перехрестила Івана Петровича, коли той уже переступав поріг. Так вона робила кожного разу, проводжаючи господаря в пансіон чи навіть до когось у гості, глибоко переконана, що хресне знамення та її щире бажання добра й здоров'я панові майорові зможуть оберегти його від усякої напасті, що чигає на людину в цьому світі майже на кожному кроці, починаючи від дня її народження.

Довго, доки могла, дивилась, як майор, легкий, як на його роки, ще по-молодечому стрункий, прямує по засипаній сухим листям стежці, що жовтим пояском оперізує собор. Стрічні, які поспішали до заутрені, побачивши пана майора, ще здаля перші

вклонялись йому, він теж вітався, а з деякими, спинившись, і розмовляв, питав про здоров'я, кому як їздилось або торгувалось на останньому ярмарку. Майже кожний зустрічний був знайомий чи приятель Івана Петровича, а багатьом він був і порадник, і друг. Знаючи про це, Мотя розуміла, що нічого тут не зміниш, та й для чого? Таким був і таким, мабуть, лишиться пан —. майор, і якби раптом сталось інакше, може б, перестала його шанувати. І все ж таки десь підсвідоме, мимохіть ворохобились проклятущі ревнощі до кожного, хто звертався до нього, замірявся на його час. Траплялось, дехто приходив і без нагальної потреби, а скоріше заради простої цікавості — від цього теж не вбережеш — настирливі, безсовісні завжди об'являлись, і Мотя безсила була щось змінити, хоч і намагалася, робила все, що могла.

У своїй кімнатці, зачісуючись перед квадратним у чорній рамці свічадом, підгортаючи волосся під хустку, щоб не заважало під час роботи, мимоволі помічала, що, слава богу, не така ще стара, їй, либонь, понад тридцять, а вигляд має молодий, ніколи не даси їй стільки. І коса ще густа, і брови — чорні, дугасті — не злиняли, і вуста не зів'яли дочасно, а щоки горять тим особливим вишневим полум'ям, через яке інколи совісно й на вулицю вийти, стрічному в очі впадає, через нього, отой рум'янець, мабуть, і все її горе: деякі свахи, сором забувши, кроку не дають ступити. А їй ніхто не потрібен, нажилася зі своїм унтером — нікому такого щастя не бажає. Нині ж у неї, як у людей, є дах над головою, свої повсякденні, не такі вже й важкі, а скоріше приємні, турботи, є й людина, якій потрібна її турбота, і вона, Мотря Веклевичева, охоче, від щирого серця присвячує цій людині весь час, нехай у цієї людини є свій, не завжди зрозумілий їй, клопіт — однаково, вона житиме в цьому домі, нікуди не піде, бо й не уявляє собі життя десь на стороні, поза цим затишним будиночком на Соборному майдані у тихій, влітку зеленій, а взимку засніженій Полтаві, з веселим дзвоном церков по неділях, з ярмарками весняними й осінніми, з щедрівками на зимові свята, з вербною неділею навесні — з усім отим, що зветься рідною стороною, до якої приросла навіки серцем. Звісно, якщо господар сам відмовить їй у службі, тоді вже доведеться шукати собі місця десь на стороні, але все ж таки не далі, ніж у тій же Полтаві. А поки що вона тут, і .нічогісінько іншого їй не треба. І що їй нашіптування мазурівських кумась: як, прости господи, живеш під одним дашком з нежонатим мужчиною, і в ім'я чого вікувати вік свій одинокою, хоч би й удовицею, без сім'ї, без дітей?

Подумай, поки не пізно, поки не злиняли чорні бровенята, подбай про свою жіночу долю.

Не один раз — звичайно, коли господаря не бувало вдома — зазирали до неї свашки, ласкаві та божі, якими тільки голосами не співали вони, кого не раяли їй у "друзі на все життя" — і сусідських комерсантів, і канцеляристів, і навіть військових, якогось відставного гусара. Мимохіть усміхаючись (їй робилось раптом весело), слухала, не перепитуючи й не перебиваючи, красномовний словесний потік і, коли врешті свашка, стомившись, просила кухлик квасу, щоб промочити горло, вона, подавши той кухлик, скромно опустивши очі, відповідала: "Стара я для отого гусара, де мені з ним рівнятися, я жінка проста, бідна, до. того ж без приданого. Не трудіться

більше..."

Прибравши коси, пов'язавшись білою хусткою, від чого вишневі спалахи на щоках стали ще яскравіші, Мотя пішла по господарству: на кухню допомогти куховарці, потім — у погріб, звідти — в комору. У дворі трохи затрималась, провела затуманеним поглядом чорний журавлиний ключ, що виринув із-за сонця на простір синього неба, почула прощальне "курли" й пожаліла їх — небесних мандрівників: куди летять, навіщо?

Коли повернуться додому? Чи вистачить сили для далекої дороги?..

Тим часом Іван Петрович, поминувши Пробойну й новий будинок, який недавно звів губернський суддя Тар-новський на розі Пробойної і Протопопівської, вийшов до лікарні. Добре було б, подумав, коли б такі будинки зводили не тільки на Пробойній, але й на інших вулицях; окрім того, слід би подумати міській управі і про бруківку. Адже й досі в негоду по місту не пройти, калюжі та баюри такі, що не тільки не пройдеш, але й не проїдеш. Правду колись сказав поет, побувавши в Полтаві: "Похвала їй не потрібна, дайте їй скоріш бруківку". Міська управа і градоначальник думають про що завгодно, тільки не про це. І він, Котляревський, не був, мабуть, достатньо наполегливий, коли говорив з князем про благоустрій рідного міста, і Новиков — мила душа — скільки разів обіцяв нагадати його світлості про потребу щось робити в цьому напрямку, а все забуває... Згадавши про Новикова, знову подумав, що конче треба якось дізнатись, для чого вчора той запрошував до себе. Сам обіцяв розмову, і не просту. Розмова відбулась, але не та, на яку натякав пан Михайло. Хитрує Михайло Миколайович, а може, не зрозуміли один одного?..

У лікарні Андрій Опанасович порадував доброю звісткою: Лаврін почуває себе набагато краще, могутнє здоров'я допомогло хворому стати на ноги, одно турбує Лавріна: доля дітей пан з ними вчинить усе, що схоче і тим помститься Лаврінові за його вільнолюбність.

— Вільнолюбність? Так і сказав?

— Не зовсім, але я зрозумів його саме так.

— Передайте ж йому, Андрію Опанасовичу, щоб не турбувався, сам князь обіцяв справою його зайнятись, так мені казали, в усякому разі... Отож, нехай поправляється. Пізніше зайду ще...

У пансіоні Івана Петровича чекали. Черговий помічник доглядача зустрів його при самому вході. З ним разом, не заходячи до себе в кімнату, Іван Петрович обійшов усі спальні, побув і на кухні. Під час обходу помічник розповідав про те, що сталось за минулу добу. Нічого, сказати б, особливого, всі здорові, лише Яків Замчевський відпросився був у гості до. своїх друзів — синів пана Новикова, і замість однієї години, як обіцяв, пробув у них до пізнього вечора. "Каже, не відпускали... І таке розповідає...".

— Що саме? — Котляревський глянув на молодого свого помічника — колишнього вихованця цього ж пансіону Прісовського, що замінив два роки тому нагло померлого старого унтера Капітонича, — і здивувався. Прісовський мінився на очах, то бліднув, то червонів, поводився якось дивно, ніби й хотів щось сказати, і не зважувався.

— Кажіть же.

— Не знаю, як і почати.

— Та що скоїлось? Може, не в Замчевському справа? Може, хто занедужав? Еге, ось і вікно розбите. І досі не засклили? Мабуть-таки, хтось застудився, а ви мовчите? І лікаря не покликали?

— Ніхто не застудився, а винуватця ще не знайшли, але знайдемо.

— Ось цього робити не слід. Він сам знайдеться. З ким не буває? Хіба самі ви жодної шибки не розбили? Я про себе такого не сказав би... Так оце те, чого ви не хотіли мені розповідати? Чи вам не сором, друже мій?

Прісовський почервонів, благальне глянув на Івана Петровича:

— Пробачте, бога ради, Іване Петровичу, я ж хотів про інше. Замчевський — він приніс це від Новикових — розповів, що вчора вам привезли з Петербурга повідомлення, що вас... прийнято до Вільного товариства любителів російської словесності. Але якщо він це вигадав... тоді ми...

— Нічого не вигадав, звідки ви взяли?..

— Так це правда?!. — Прісовський засяяв. — А я ж йому не повірив... Це ж радість для всіх, бо ж ви для нас усе: і батько, і порадник, і друг.

Котляревський спинився, поклав руку на плече Прісов-ському:

— Не треба так... А за добре слово — спасибі!.. Одначе я піду до себе. А ви догляньте, щоб вихованці вчасно поснідали та на уроки не запізнювались.

Збентежений не менше, ніж молодий помічник, Котляревський пішов до себе в кімнату.

Ранком просторі коридори завжди тихі, немов ще сонні, а сьогодні вони чомусь урочисті, святкові, прибрані, пахнуть свіжістю, натерті до блиску підлоги, у вікна ллється сонце, затоплює кожен куток, грає на картинах і портретах, що розвішані вздовж стін. Служник пансіону, відставний .солдат дядько Гаврило кладе в грубку дрова обережно, щоб не потривожити тишу зайвим стуком. Побачивши доглядача, він пробує підвестись, але майор просить лишитись на місці, сідає з ним поруч і питає, як сторожувалося минулої ночі, чи не помітив чогось особливого.

Гаврило крутить рудий вус, робить його гострим, як швайка, стріляє оком на майора і розважно розповідає, що чергування в нього завжди проходить добре, нічого він ніколи не помічав, а в цю ніч, правда, старші вихованці довго не вкладалися спати, світили казенні свічки і не відчинили, коли він стукав до них. А взагалі все було добре. "Так що не звольте турбуватись, ваше благородіє..."

— Не так офіційно, дядьку Гавриле... Спасибі!

У своїй кімнаті Іван Петрович зняв шинелю. З першого ж погляду помітив, що на столі щось змінилося, позавчора він не залишав ось цього великого аркуша. Звідки ж він? Аркуш як аркуш, але геть увесь списаний віршами, і кожна літера, з якої починається нова строфа, розмальована.

Звичайно, це діло рук Якова Замчевського і його друга Євгена Тернопольського, тільки вони на таке здатні, та й письмо знайоме — того ж таки Замчевського. Але

стривай, що ж вони пишуть?

Вірші присвячені... Кому ж? От розбійники! З приводу чого доглядачеві пансіону присвячувати раптом вірші? Яке нині свято?

Що це з ними?

Він читав, і що далі вчитувався, то більше хвилювання охоплювало його, то дужче билося серце. Ось воно що!

Вони поздоровляють його з обранням у почесні члени Вільного товариства любителів російської словесності! Вони пишаються ним, вони складають йому глибоку шану й любов і дають урочисту клятву: йти за ним слідом, продовжувати його діло — утвердження рідної мови й літератури, обіцяють присвятити цьому все своє життя.

Написаний українською мовою, мовою його "Енеіди" й "Полтавки", вірш був зразком високої поезії, і це хвилювало найбільше. Присвята, оформлення — другорядне. Головне — вірш, у якому кожне слово — прозора крапля чистої води, пронизаної сонцем... Внизу стояли підписи. Перший — Яків Замчевський. Далі — Євген Тернопольський. І ще кілька: Максим Потушняк, Грицько Могилат, Петро Зозуля... Уявив собі на мить їх — стрункіх, безвусих, сповнених високої гідності, кращих вихованців пансіону... "Сини мої, соколи, — шепотів і мимохіть погладжував великий аркуш паперу. — Спасибі вам, дорогі мої! Чи треба більшого щастя доглядачеві?!"

Довго стояв біля вікна, що виходило на майдан. Ранішнє сонце золотило шпиль монумента Слави, яскравіло на розгорнутих крилах орла. Погляд охопив майдан і далі, до самого будинку віце-губернатора, потім перекинувся до сусіднього. Там стояло кілька карет, біля них вештались люди. Та ось одна від'їхала. Верх був піднятий, і Котляревському добре було видно, хто в ній прихилився до сидіння. Так, це був учорашній знайомий. Шапка — як вороняче гніздо, великий хутряний комір і костур у руках. Проїжджав повз пансіон, мимо під'їзду, і було видно, як пильно вдивляється у вікна, немов хоче когось побачити. Нарешті побачив. Погляди стрілись. Калістратович похмуро, з-під кошлатих брів дивився на відкрите лице доглядача пансіону і не витримав — відвів погляд, махнув рукою фурманові, і той, стьобнувши коней, звернув карету в завулок...

Поїхав. А перед очима все ще пливла карета, і в ній — його знайомець. І важкий — з-під брів — погляд. Нічого доброго в ньому, нічого, — віщує серце. І все ж не можна сказати, що це погляд переможця. Але хоч би там що, а він, Котляревський, не відступиться, не дасть на поталу людини... Треба зайти до Матвія Муравйова-Апостола, до Новикова. Вони знають, чим закінчилася сьогоднішня аудієнція у князя.

Згадавши про Новикова, знову подумав про вчорашній вечір: для чого ж запрошував до себе правитель канцелярії генерал-губернатора? Що затаїв від нього? А чи, може, так і треба?

Ще не раз і не двічі таке запитання зрине в його пам'яті. І лише через рік, в останні дні свого життя Михайло Миколайович Новиков відкриє йому всю правду, таємницю, яку ревно зберігав так довго...

Здалося, у кімнаті замало повітря — і відчинив кватирку. Свіжий струмінь вітру

ввірвався в кімнату, розвору шив на столі зошити й книжки, торкнувся учнівського адреса, і він, як живий, зашамотів, заговорив, птахи, намальовані на ньому, заспівали на різні голоси, а квіти, виведені вправною рукою, розцвіли всіма барвами веселки.

Коридори у цей час наповнювалися гомоном, поки що глухим, невиразним, та з кожною хвилиною він ставав гучніший. Доглядач пансіону вслухався в той гомін, дорогий його серцю, знайомий ось уже скільки років, і йому здалося: то народжуються десь далеко звідси невеликі чисті джерела, а потім, пробившись крізь віковічні шари глини та глею, вириваються на білий світ і зливаються в ручаї, які, в свою чергу, з'єднуючись десь у широких низинах, наповнюють одну-єдину річку, і вона — могутня, незборима — лине по степах і ярах, між крутих берегів, і ніщо її не може спинити в одвічному рухові до великого моря...

А гомін усе наростав і ширився, ось-ось ввірветься в кімнату. Ступив крок йому назустріч. Хай увійде сюди той гомін — він прийме його, зіллється з ним в один-єдиний нестримний потік життя.